

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES No. 86

GENERAL EDITOR

H. R. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.,
Curator-in-charge, Government Oriental Library, Mysore

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रखतन्त्र-श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचितः

यादवाभ्युदयः

आलङ्कारिकमूर्धन्य-सर्वतन्त्रपारदृश्व-श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्र-
विरचितया व्याख्यया समलङ्कृतः

(सर्गाः १३—१८)

THE YĀDAVĀBHYUDAYA

OF

SRI VEDĀNTĀCĀRYA

WITH

THE COMMENTARY OF SRI APPAYYADĪKSHITA

(CANTOS 13-18)

EDITED BY

VIDVAN T. T. SRINIVASA GOPALACHAR,

Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore

MYSORE :

PRINTED BY THE ASST. SUPDT. AT THE GOVT. BRANCH PRESS

1944

PREFACE

YĀDAVĀBHŪDAYA is a Mahākāvya in 24 cantos written by Sri Vedānta Deśika *alias* Venkatanātha, one of the greatest teachers of Srivaiṣṇavism in Southern India, who lived during the 13th and 14th centuries of the Christian era. Born at Tūppil, a suburb of Kānchi, initiated by his father and educated under his maternal uncle, Ātrēya Rāmānuja, Vedānta Deśika mastered all the branches of Sanskrit learning and came into eminence by selfless devotion to his work. To him are ascribed not less than 120 works of which *Tattvamuktākalāpa*, *Nyāya Parisuddhi*, *Rahasyatrayasāra*, *Sankalpa Suryodaya* and *Yādāvābhūdaya*, deserve special mention. They exhibit the depth as well as the width of his scholarship in several branches of learning and his ceaseless devotion to the propagation of Srivaiṣṇavism. As an ardent devotee of Viṣṇu, he seems to have been attracted by the theme of the Life of Sri Kṛṣṇa and written this beautiful poem. According to a story, Venkatanāthā seems to have written this work in a single night in rivalry with the Poet Dindima, who wrote the Rāmābhūdaya.

The commentator of this work is the famous Advaita Scholar, Appayya Dīkṣita, who is also known for his vast learning and is said to have written 104 works on various branches of Sanskrit learning. A complete list of his works is given in the Sanskrit Introduction. He was born in 1552 A.D. in Adayappalam, a village near Kanchi, and belonged to a family of distinguished Pandits. His father, Rangarāja, was a great Advaita teacher and a Saiva, while his grandmother, Totāramba, was a Vaiṣṇava. Intermarriages were quite common in those days between the Saivas and Vaiṣṇavas and a tradition goes to say that Appayya himself married a Vaiṣṇava, Sumangalā or Mangalanāyaki, daughter of the wellknown scholar, Ratnakheta Dīkṣita, who was a Vaiṣṇava. In his early days he seems to have entertained a spirit of toleration and sympathy for the views of others,

though in later years he stood as a champion for the cause of Saivism and wrote powerful works on Saivism and Advaita. Though a Śaiva, by birth he was an ardent devotee of Sri Kṛṣṇa. His *Kṛṣṇadhyāna Paddhati* bears evidence to it. Appayya Dīkṣita has been carried away by the beauty of the poem and the love of the theme and written his masterly commentary on *Yādavābhyudaya*, the work of a great teacher of the rival school of thought, the tenets of which, he himself made the end and aim of his life to refute.

It is a pity that such a beautiful work with its commentary should not have been published completely till now. The authorities of the Vanivilas Press, Srirangam, planned the publication of the whole work, but were able to bring out in two volumes the first 12 cantos only with an introduction on the life and work of the poet and the commentator. Since the Mysore Oriental Library had in its collections correct and complete manuscripts of the original work and the commentary, and many institutions and scholars suggested the publication of a critical edition of the whole work with its commentary, the work was taken up for editing. After carefully collating all the manuscripts described in the Sanskrit introduction, a part of the unpublished portion of the work, *viz.*, Sargas 13-18, has now been edited and published as the first volume. It is hoped to publish the remaining Sargas in the succeeding volume.

I take this opportunity to acknowledge the help rendered by the authorities of Sri Parakala Mutt, Mysore, The Principal, Maharaja's Sanskrit College, Mysore, and Vidwan Navalpakam Narasimhachar in bringing out this edition by lending readily the manuscript copies of the work which were in their possession.

MYSORE, }
1-6-45. }

H. R. RANGASWAMI IYENGAR,
Curator-in-charge, Oriental Library, Mysore.

॥ श्रीः ॥

श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

सव्याख्ययादवाभ्युदयमहाकाव्यरत्नप्रस्तावना

श्रीमानुद्दामभूमा प्रणतसुरवरस्तोमकोटीरकोटी-

वार्टाप्रत्युसराजद्भुविधसुमणीकान्तिनीराजिताङ्घ्रिः ।

कल्याणानां प्रसूतिर्मधुहृतनिगमस्तोमरक्षावतीर्णो

विद्यामूर्तिस्स देवो जयतु ह्यमुखो देवतासार्वभौमः ॥

अमन्दानन्दसन्दोहसंपादनधुरन्धरा ।

रसालङ्कारभरिता कविवाणी विजृम्भताम् ॥

अयि सहृदयाः सुविदितमेवैतत्सरससाहितीनदीष्णानां विश्लेषामपि तत्रभवतां विपश्चिदपश्चिमानां, यत्किल निखिलरसालङ्कारभरितं श्रीमद्रसुदेव-
नन्दनदिव्यचरिताभिवर्णनपरं यादवाभ्युदयाभिधानं महाकाव्यरत्नं जगतीतले
विराजत इति ।

एतत्काव्यप्रणेतारः

काव्यरत्नस्यास्य कवयितारो विश्वामित्रगोत्रदुग्धाब्धिराकासुधाकराय-
माणाः श्रीमत्पुण्डरीकाक्षसूरिपौत्राः श्रीमदनन्तसूरितोताद्रयम्बासुकृतकल्पतरु-
सुरुचिरफलायमानाः श्रीमद्रूपगिरिसमधिगतसंनिधानभगवद्वेङ्कटेशघण्टावताराः
द्विनवत्याधिकैकादशतीमिमे शालिवाहशके आधुनिकगणनसंवादिनि प्रमोद-
वत्सरे कन्यामास्यादिमे दिने भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां शुक्रवासरे भव्यतमे वैष्णवे
श्रवणर्क्षे (A. D. 29-8-1270) समवतीर्णाः स्वावतरणपवित्रीकृततुण्डीर-

मण्डलमण्डनायमानकाञ्चीनगरपरिसरसमुदञ्चत्तूपिलग्रहाराः आत्मीयमातुलप्रवर-
 श्रीमदात्रेयरामानुजाचार्यगुरुप्रवरकरुणाकटाक्षसमासादितसार्वज्ञ्याः श्रीमद्वैनते-
 योपदिष्टश्रीहयवदनमनुपुरश्चरणप्रत्यक्षितश्रीमल्लक्ष्मीहयवदनलालासुधारसास्वाद-
 समुज्जृम्भितानितरसाधारणमेघावैभवाः विरचितबहुविधगरुडदण्डकहयवदन-
 स्तवप्रमुखस्तोत्रप्रबन्धाः श्रीमद्यादवाभ्युदयहंससन्देशसङ्कल्पसूर्योदयाद्यनेकोत्त-
 मकाव्यानां निर्मातारः निजमतिविभवविनिर्मितसम्प्रदायानुरोधिश्रीमन्नद्यायपारि-
 शुद्धिन्यायसिद्धाञ्जनतत्वमुक्ताकलापसर्वार्थसिद्धिशतदूषणीप्रभृतिबहुविधवेदान्त-
 ग्रन्थाः व्याकृतश्रीमद्यामुनाचार्यभगवद्रामानुजाचार्यप्रमुखपूर्वाचार्यप्रणीतप्रबन्धाः
 सुप्रथितभव्यतमबहुविधद्राविडसूक्तिप्रबन्धमणिमालाः शुभतमद्रामिडसंस्कृतो-
 भयवाणीमिलितमणिप्रवालमयसम्प्रदायसमधिगतानिगमान्तरहस्यसूक्त्युपदेशपरि-
 पूतान्तरङ्गसमुदञ्चदन्तेवासिमण्डलाः श्रीमद्भगवद्रामानुजसिद्धान्तविजयध्वजी-
 भूतात्मीयपुत्ररत्नवरदार्यवर्षसन्ततसमुपासितचरणपङ्केरुहाः (A.D. 29-8-1270
 —17-11-1369) शतसंवत्सरपरिमितजगतीतलालङ्करणसमयकृतार्थीकृतशिष्य-
 निकुरुम्भाः कवितार्किकसिंह—सर्वतन्नस्वतन्न—श्रीमद्वेदान्ताचार्येत्याद्यपरिमिता-
 न्वर्थविरुदपरिभूषिताः श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकादिसुगृहीताभिधानैरनिशमनुस-
 न्धीयमानाः श्रीमद्वेङ्कटनाथाचार्या इति सुप्रतीतम् ।

एतत्काव्यप्रवृत्तिः

अनितरसाधारणमेघामहिम्ना समेघमानेष्वेतेष्व्वाचार्यपादेषु कदा-
 चिच्छ्रीरङ्गनगरमुपागतेन डिण्डिमनाम्ना कविसार्वभौमेण एतदाचार्यपादानां
 कवितार्किकसिंहविरुदमसहमानेन—

छित्त्वा सर्वाण्यरण्यान्यतिविषमलतागुल्मदुर्गाणि सद्यः

प्राप्तं मां फक्कणान्तं बत भषकततिर्बुक्कणैर्धिक्करोति ।

लज्जन्ते हन्तुमेनां मदकरटिघटाकुम्भपीठीविपाट-

क्रीडाधैरैयधारा मम खलु नखराः किं करोमि क्व यामि ॥

प्राज्ञानामेव राज्ञां सदसि न सहते जल्पमल्पेतरेषां
क्षुद्रेष्वाक्षेपमुद्रां न खलु गणयते डिण्डिमस्सार्वभौमः ।
भां कुर्वद्वेककुक्षिभरिषु भयभरभ्रान्तभोगीन्द्रसुभू-
भ्रूणभ्रंशी किमम्भःफणिषु पतगराट् सम्भ्रमी बम्भ्रमीति ॥

इत्याक्षिप्ता इमे आचार्यपादास्तदाक्षेपसमुचितयैव सरण्या स्वयमपि—
स्पर्धन्तां सहजं नु कुञ्जरतया दिक्कुञ्जरैः कुञ्जरा
ग्राम्या वा वनवासिनो मदजलप्रास्विन्नगण्डस्थलाः ।
आः कालस्य विपर्ययं शृणु सखे प्राचीनपल्लीमला-
स्वादस्निग्धकपोलमित्तिरधमः कोलोऽपि संपर्धते ॥

बाह्यैर्वर्णाडम्बरैर्भा भ्रमन्तु
छित्त्वा गर्भाभ्यन्तरं शोधयन्तु ।
निर्णेतारो नीरसत्वेन को वा
डिण्डीराणां डिण्डिमानां च भेदः ॥

इत्यादिना तं प्रत्याक्षिप्य सहृदयविद्वत्सदसि कवितावादे तं जित्वा युगपदेव
तत्प्रदत्तं समस्यासहस्रमपि यथाक्रममेव सम्पूर्य तत्प्रणीतरामाभ्युदयकाव्य-
प्रतिस्पर्धितयैकस्यामेव रात्रौ तदतिशायिरसालंकृतिभरितयादवाभ्युदयाह्वयै-
तन्महाकाव्यरत्ननिर्माणेन तं डिण्डिमं विस्माययामासुरिति वृद्धानां प्रवादः ।

विद्वत्सदसि समस्यासहस्रपरिपूरणभेभिराचार्यैः प्रणीतमित्ययमंशः—

स्वकमिति हरिदत्तं यामुनस्तोत्रवृत्त्या
व्यवृणुत निगमान्ताचार्यकं वेङ्कटेशः ।
अगणि सदसि साद्भिर्यस्समस्यासहस्री
कविकथकमृगेन्द्रस्सर्वतन्नस्वतन्नः ॥

इति श्रीमद्यामुनस्तोत्ररत्नभाष्यान्ते 'अगणि सदसि साद्भिर्यस्समस्यासहस्री'
इति भाषमाणैरेभिराचार्यैरेव सूचित इति संभाव्यते ।

एवं पराजितो डिण्डिमकविः स्वकपोलयुगलमेव डिण्डिमवाद्य-
वत्कुर्वन्—

घोटीघाटीकठोरस्फुटाविकटकथाटोपवाचाटकोटी-
कोटीराघाटपेट्टीपुटघटितमणीसंघसंघट्टिताङ्घ्रिः ।
खर्वीकुर्वन् स गर्व जयति कविततेस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो
वेदान्ताचार्यवर्यो विघटितजडघीसंकटो वैकटेशः ॥
द्विचतुष्पदपरिवर्तनगर्वितकविशरभगण्डभेरुण्डः ।
खण्डनखण्डनकविरिह कविगण्डडिण्डिमो जयति ॥

इत्यादिना आचार्यमणिभेनमगायदित्यपि वृद्धा वदन्ति ।

तदिदमभिप्रेत्य श्रीमन्महाचार्यैः प्रणीते श्रीमद्वेदान्तदोशिकवैभवप्रका-
शिकास्तोत्रे—

जित्वा कविं डिण्डिमसार्वभौमं
कृत्वा च कृष्णाभ्युदयं मनोज्ञम् ।
स्तुतस्तदा तेन गुरुत्तमो य-
स्तमाश्रये सर्वकलास्वतन्त्रम् ॥

इत्यभिहितं दृश्यते ।

तदिदं सर्वमुपाश्लोकि भगवद्रामानुजमतभूषणमाडपूशितिरुवरङ्गमाण्डान्
तिरुमलैवंशावतंसैः श्रीमद्विः करूरु—श्रीशैलदेशिकाचार्यवर्यैः प्रणीतायां
श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकसच्चरित्रदिव्यरत्नावल्याम्—

अथायथौ डिण्डिमसार्वभौमो महाकविर्वादितडिण्डिमस्सन् ।
स गण्डभेरुण्डतया प्रसिद्धः परे कवीन्द्राः शरभाः प्रसिद्धाः ॥
ततो रसालंकृतिलक्षणानां छन्दोविधानस्य च चित्ररीतेः ।
वाग्देवतावत्प्रथिते प्रवक्तव्यस्मिन्नसौ मूकवदेव तस्थौ ॥
ततस्तु रामाभ्युदयं स्वकाव्यं प्रदर्शयामास यशस्विनेऽस्मै ।
गुरुत्तमोऽसावपि काव्यरत्नमथाकरोन्मङ्गलसंनिवेशम् ।

स यादवस्याभ्युदयं तदेतच्चिरं विमृश्यैव रसज्ञधुर्यः ।
 भवान्नृसिंहो भगवान्न चैव सिंहः परं सत्कवितार्किकाणाम् ।
 इति प्रशस्यैनमतस्सहस्रं सहोपनीतं च महाकवीनाम् ।
 नियुज्य तस्मै युगपत्समस्यासहस्रमावेदयदाशुकारी ।
 यथाक्रमं तत्सकलं समस्यासहस्रमप्याशु शुभोक्तिगुम्भैः ।
 अपूरयल्लेखनिकासहस्री त्वलेखयत्तच्च कविः परोऽपि ।
 जितस्स्वयं डिण्डिमवाद्यवत्स्वं विधाय तालुद्वितयं च तेन ।
 अघोषयद्धिण्डिमसार्वभौमो विनिर्जितोऽसावमुनेति धिमान् ॥

इति ।

एतत्काव्यप्रतिपाद्यं वस्तु

एतत्काव्यप्रतिपाद्यमानं कथाशरीरं च श्रीमद्भुवनेन्दनदिव्यचरित-
 रूपम् । तच्चेदं पञ्चमवेदात्मकश्रीमन्महाभारतदुग्धाब्धेः सुधायमानाद्धरिवंशतः
 संगृहीतामिति—

विहाय तदहं व्रीडां व्यासवेदाण्वामृतम् ।

वक्ष्ये विबुधजीवातुं यादवेन्द्रकथोदयम् ॥

इत्येतत्काव्योपोद्धातगताचार्यपादसूक्त्यैवावगम्यते ।

एतत्काव्यस्य गरिमा

काव्यरत्नेऽस्मिन् प्रायः प्रतिश्लोकं परिस्फुरन्ननुप्रासादिश्शब्दालंकारः
 पदानां लालित्यमर्थालंकाररसादिकं चानतिक्रामन्नेव शोभते । तथोल्लेखाश्च
 सहृदयहृदयगमास्सुगम्भीराः केवलमतिशयोक्त्याद्यदूषिताः परिदृश्यन्ते ।
 क्रियमाणे च भावाविष्करणे प्रतिपदं पुनः पुनरुन्मिषन्त्येव बहवो भावा इति
 स हृदयशिखामणिभिरालंकारिकमूर्धन्यैरेतद्द्रव्याख्यातृभिरप्यदीक्षितेन्द्रैरेव—

क्रीडातूलिकया स्वस्मिन् कृपारूषितया स्वयम् ।

एको विश्वमिदं चित्रं विभुश्श्रीमानजीजनत् ॥

(यादवाभ्युदये १-९)

इति श्लोकव्याख्यायां भावोन्नयने पराक्रान्तैश्चित्रीयमाणमानसैः—

इत्थं विचिन्त्यास्सर्वत्र भावास्सन्ति पदे पदे ।

कवितार्किकसिंहस्य काव्येषु ललितेष्वपि ॥

तैर्थाऽपि विस्तरापत्तेर्नैवमग्रे प्रपञ्चयते ।

काव्यव्याख्याकृतां रीतिः प्राचामेवानुगम्यते ॥

इत्युपाश्लोकीत्येतत्काव्यरत्नमुत्कर्षस्य परां कोटीमाटीकत इति नात्रास्माभिर्विशेष-
तो वक्तव्यमवशिष्यते ।

एतदाचार्यपादानुगृहीताः प्रबन्धाः, तद्विभजनादिकं च—

१. गरुडदण्डकः—श्रीमदहीन्द्रनगर्यां गरुडनदीतीरे गरुडमन्त्र-
पुरश्वरणेन प्रत्यक्षितस्य श्रीमतो वैनतेयस्य स्तुतिरूप आद्यः प्रबन्धः.

२. गरुडपञ्चाशत्—अयमपि वैनतेयस्तुतिरूपः पञ्चाशत्पद्यात्मकः
प्रबन्धः.

३. श्रीहयग्रीवस्तोत्रम् — पक्षीन्द्रोपदिष्टश्रीहयग्रीवमन्त्रपुरश्वरणेन
प्रत्यक्षितस्य श्रीहयग्रीवस्य स्तुतिरूपम्.

४. गोपालविंशतिः—वृन्दावनविहारिणः श्रीकृष्णस्य बाललीला-
वर्णनरूपा.

५. देवनायकपञ्चाशत्—श्रीमदहीन्द्रनगरे औषघाद्रौ संनिघातुः
श्रीदेवनायकस्य स्तुतिरूपा.

६. अच्युतशतकम्—प्राकृतभाषामयपद्यशतकेन श्रीदेवनायकस्य
स्तुतिरूपम्.

७. देहलीशस्तुतिः—गोपपुर्यां पेण्णानदीतीरे संनिघातुः श्री-
त्रिविक्रमस्य स्तुतिरूपा.

८. दयाशतकम्—श्रीवेङ्कटगिरौ संनिघातुः श्रीनिवासस्य दयायाः
स्तुतिरूपम्.

९. रघुवीरगद्यम् गद्यसरण्या श्रीमतो रामभद्रस्य दिव्यचरितसंग्रह-
रूपम्.

१०. वरदराजपञ्चाशत्—काञ्चीक्षेत्रे द्विरदाद्रौ संनिधातुः श्रीमतो
हस्तिगिरीशस्य स्तुतिः.

११. यथोक्तकारिस्तोत्रम्—काञ्चीक्षेत्रे वेगवतीनदीमध्ये शेष-
शायिनो भगवतस्स्तुतिरूपम्.

१२. अष्टभुजाष्टकम्—काञ्चीक्षेत्रे संनिधातुरष्टभुजाह्वयस्य भग-
वतः स्तुतिरूपम्.

१३. कामासिकाष्टकम्—वेगापगादक्षिणतीरे योगासनासीनस्य
श्रानरहरेः स्तुतिरूपम्.

१४. यतिराजसप्ततिः—श्रीभूतपुर्यामर्चात्मनाऽवस्थितस्य श्रीभगव-
द्रामानुजसंयमीन्द्रस्य स्तुतिरूपा.

१५. परमार्थस्तुतिः—गृध्रसरस्तीरसंनिधातुर्भगवतो रणपुङ्गवस्य
स्तवनरूपा.

१६. सुदर्शनाष्टकम्—गृध्रसरस्तीरे शीतबाधया रुग्णानां तद्वा-
घापनयनव्याजेन भगवतोऽस्त्रराजस्य स्तुतिरूपम्.

१७. षोडशायुधस्तोत्रम्—षोडशायुधोपेतस्य भगवतोऽस्त्रराजस्य
स्तुतिरूपम्.

१८. गोदास्तुतिः—श्रीधन्विपुरे (श्रीविल्लिपुत्तूरु) अर्चात्मनाऽव-
स्थितायाश्श्रीमतो विष्णुचित्तार्थस्य तनयायाः श्रीगोदादेव्याः स्तवनरूपा.

१९. श्रीस्तुतिः—(कनकधारास्तवः) याचमानस्य कस्य चिदर्थिनो
मनोरथपरिपूरणव्याजेन श्रीदेव्याः स्तवनरूपा.

२०. अभीतिस्तुतिः—तुरुष्कयवनादिबाधानिवृत्तिपूर्वकानिर्भयाव—
स्थितिप्रार्थनाव्याजेन भगवतः श्रीरङ्गनाथस्य स्तवनरूपा.

२१. भूस्तुतिः—श्रीरङ्गनगराच्चिरप्रोषितस्य स्वस्य अपराधक्षमा-
भ्यर्थनाय भूदेव्याः स्तवनरूपा.

२२. भगवद्भयानसोपानम्—श्रीरङ्गे मूलोत्सवबेरात्मना संनिघातुः
श्रीरङ्गनाथस्य आपादचूडमनुभवप्रकाशनपरम् .

२३. दशावतारस्त्रोत्रम्—मत्स्यकूर्मादिदशावताररूपिणो भगवतः
स्तुतिरूपम् .

२४. पादुकासहस्रम्—भगवतः श्रीरङ्गनाथस्य मणिमयपादुकाया
द्वात्रिंशत्पद्धतिविभक्तेन श्लोकानां सहस्रेणाभिवर्णनपरम् .

२५. घाटीपञ्चकम्—श्रीभगवद्रामानुजसंयमिवरविजयाभिवर्णनरूपम् .

२६. दिव्यदेशमङ्गलाशासनपञ्चकम्—श्रीरङ्गादिदिव्यदेशपञ्चक-
मङ्गलाशासनपरम् .

२७. अपर्याप्तामृतस्तुतिः—श्रीकुम्भघोणे संनिहितस्य श्रीशार्ङ्गपाणेः
स्तवनरूपा .

२८. किंगृहेशस्तुतिः—वीक्षारण्यसंनिघातुः किंगृहेशाह्वयस्य
भगवतः श्रीवीरराघवस्य स्तवनरूपा .

२९. नीलास्तुतिः—श्रीनीलादेवीस्तवनरूपा .

इत्येते स्तोत्रप्रबन्धा एकोनत्रिंशत् (२९).

१. यादवाभ्युदयः—श्रीकृष्णदिव्यचरिताभिवर्णनरूपश्चतुर्विंशति-
सर्गात्मकः श्रव्यमहाकाव्यप्रबन्धः

२. हंससन्देशः—दशमुखनीताशोकवनिकास्थसीतासमाश्रासनौ-
पथिकश्रीरामभद्रप्रहितहंसमूलकसन्देशवर्णनात्मकः खण्डकाव्यप्रबन्धः .

३. सुभाषितनीवी—प्रतिपद्यं त्रिचतुरार्थगुम्भितो द्वादशपद्धति-
विभक्तो नीतिप्रबन्धः .

४. सङ्करूपसूर्योदयः—श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रकाशनपरो दशाङ्क-
सहितो दृश्यकव्यप्रबन्धः .

इतीमे काव्यप्रबन्धाश्चत्वारः (४).

१. यज्ञोपवीतप्रतिष्ठाविधिः—द्विजानुष्ठेयनिखिलश्रौतस्मार्तकर्मोप-
यिकयज्ञोपवीतप्रतिष्ठाक्रमनिरूपणपरः पद्यात्मकप्रबन्धः.

२. आराधनक्रमसंग्रहः—श्लोकात्मना भगवतो नित्याराधनक्रम-
संग्रहणपरः.

३. हरिदिनतिलकम् —श्रीवैष्णवानुष्ठानोपयोग्येकादशीनिर्णयपरं
पद्यात्मकम् .

४. वैश्वदेवकारिका—वैश्वदेवाख्यकर्मानुष्ठानप्रकारसंग्रहपरः पद्या-
त्मकः प्रबन्धः.

५. सच्चरित्ररक्षा—बहुप्रमाणप्रदर्शनपूर्वकं तप्तशङ्खचक्रधारणोर्ध्व-
पुण्ड्रधारणभगवन्निवेदितोपयोगविधीनां निर्णयपरा.

६. पाञ्चरात्ररक्षा—पाञ्चरात्रप्रमाण्यस्थापनपूर्वकं पाञ्चकालिक-
क्रियानिरूपणपरा.

७. न्यासदशकम् — श्रीमत्करगिरीशभगवत्प्रपत्तिप्रकारसंग्रहपरं
पद्यदशकात्मकम् .

८. शरणागतिदीपिका—श्रीदीपप्रकाशभगवत्प्रपदनप्रकारप्रपञ्चन-
परा पद्यात्मिका.

९. न्यासतिलकम्—श्रीमद्भक्तनाथप्रपत्तिक्रमप्रकाशनपरं पद्या-
मात्मकम् .

१०-११. न्यासविंशतिः—आचार्यसेवातत्स्वरूपादिविवेचनपूर्वकं साङ्ग-
न्यासविद्याप्रकाशनपरा सन्याख्या.

१२. निक्षेपरक्षा—बहुविधप्रमाणप्रपञ्चनपूर्वं न्यासविद्यास्थापनपरा.

१३. वैराग्यपञ्चकम् —श्रीविद्यारण्यमुनिप्रेषितराजसभाह्वानपत्रिका-
प्रत्युत्तररूपं वैराग्यप्रशंसनपरं पद्यपञ्चकात्मकम् .

इत्येतेऽनुष्ठानोपयोगिनः प्रबन्धास्त्रयोदश (१३).

१. श्रीस्तोत्रभाष्यम् —श्रीयामुनार्यप्रणीतश्रीस्तुतिरूपायाश्चतुश्श्लोक्या विवरणरूपम् .

२. श्रीस्तोत्ररत्नभाष्यम् —श्रीयामुनार्यप्रणीतस्तोत्ररत्नस्य व्याख्यान-
रूपम् .

३. गीतार्थसंग्रहरक्षा —श्रीयामुनमुनिप्रणीतश्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहस्य
व्याख्यानरूपा.

४. तात्पर्यचन्द्रिका — श्रीभगवद्रामानुजमुनिप्रणीतगीताभाष्यस्य-
विस्तृतव्याख्यारूपा.

५. तत्वटीका—श्रीभाष्यस्य विस्तृतव्याख्यारूपाऽसमग्रा.

६. अधिकरणदर्पणः—श्रीभाष्यगताधिकरणार्थसंग्रहरूपो दुर्लभः.

७. अधिकरणसारावली—स्रग्धरावृत्तकलितपद्यैः श्रीभाष्यगताधि-
करणार्थानां संग्रहपरा.

८-१०. श्रीगद्यत्रयभाष्यम्—शरणागति—श्रीरङ्ग—वैकुण्ठगद्यानां श्री-
भगवद्रामानुजमुनिप्रणीतानां विवरणात्मकम् .

इत्येते पूर्वाचार्यग्रन्थव्याख्यारूपाः प्रबन्धा दश (१०).

१. मीमांसापादुका — जैमिनीयपूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायाद्यपादार्थ-
संग्रहरूपा.

२. सीश्वरमीमांसा—पूर्वमीमांसाया अपीश्वराभिप्रायकत्वनिर्धारणै-
दंपर्येण प्रवृत्ता द्वादशाध्यायीविवरणरूपाऽसमग्रा.

इत्येतौ पूर्वमीमांसाप्रबन्धौ द्वौ (२).

१. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्—ईशावास्योपनिषद्विवरणरूपम् .

२. शतदूषणी—अद्वैतसिद्धान्तखण्डनरूपा षट्षष्टिवादान्तेदानी-
मुपलभ्यमाना.

३. चकारसमर्थनम्—शतदूषणीगतस्य कस्य चिच्चकारस्य परेण नैरर्थक्यमापादितस्य खण्डनपुरस्सरं तत्स्थापनपरं दुर्लभम्.

इत्येतद्वेदान्तानुबन्धि प्रबन्धत्रितयम् (३).

१. न्यायपरिशुद्धिः—श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुरोधी प्रमाणप्रमेय-निरूपणपरो न्यायविस्तरशास्त्ररूपः प्रबन्धः.

२. न्यायसिद्धाञ्जनम् — श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारी विस्तरेण प्रमेयनिरूपणपरः प्रबन्धः.

३. तत्वमुक्ताकलापः—परपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्त-प्रकाशनपरः पञ्चभिस्सरैर्विभक्तः स्रग्धरावृत्तकलितपद्यात्मकः प्रबन्धः.

४. सर्वार्थसिद्धिः—पूर्वप्रदर्शिततत्वमुक्ताकलापस्य नातिव्यास-समासवृत्तिरूपः.

इत्येते वेदान्तप्रकरणग्रन्थाश्चत्वारः (४).

१. द्रमिडोपनिषत्तात्पर्यरत्नावली—श्रीशठकोपसूरिप्रणीतद्रामिडभाषा-मयगाथासहस्रस्य स्रग्धरावृत्तकलितपद्यैस्तत्तद्दशकार्थसङ्ग्रहरूपः.

२. द्रमिडोपनिषत्सारः—श्रीशठकोपसूरिप्रणीतगाथासहस्रगतशतकार्थसङ्ग्रहरूपः.

इत्येतद्दामिडवेदान्तसारसङ्ग्रहात्मकं प्रबन्धद्वयम् (२).

१-२. भूगोलनिर्णयः—पुराणानुसारिभूगोलस्थितिप्रकाशनपरः श्लोक-सप्तकात्मकस्सव्याख्यश्च.

३. शिल्पार्थसारः—शिल्पशास्त्रप्रबन्धो दुर्लभः.

४. रसभूमाभृतम्—वैद्यशास्त्रप्रबन्धो दुर्लभः.

५. वृक्षभूमाभृतम्—वृक्षायुर्वेदशास्त्रप्रबन्धो दुर्लभः.

६. प्राकृतविशदसङ्ग्रहः—कात्यायनीयप्राकृतव्याकरणसूत्रवृत्तिरूप-संगृहीतः प्रबन्धः.

इत्येते ज्योतिषशिल्पवैद्यप्राकृतव्याकरणग्रन्थाः षट् (६).

इति संस्कृतवाणीमयाः प्रबन्धास्त्रिसप्ततिः (७३).

१-२४. अमृतरञ्जनी—इत्यादयो द्रामिडगाधामयाः प्रबन्धाश्चतुर्विंशतिः (२४).

१-३२. सम्प्रदायपारिशुद्धिः—एतदादयस्संस्कृतद्रामिडोभयभाषा-मिश्रितमणिप्रवालभाषापारिकलितास्सम्प्रदायरहस्यग्रन्था द्वात्रिंशत् (३२).

१. निगमपरिमलः—श्रीशठकोपमुनिप्रणीतगाधासहस्राविवृतिरूपाया भगवद्विषयाख्यायाः षट्सहस्रया व्याख्यानरूपश्चतुस्सप्ततिसहस्रग्रन्थपरिमितो दुर्लभ एक इति द्रामिडभाषामयाः प्रबन्धास्सप्तपञ्चाशत् (५७).

आहत्य चेदानीं प्रायशो ग्रन्थरूपेण नाम्ना चोपलभ्यमाना आचार्य-पादप्रणीतास्त्रिंशदाधिकशतं प्रबन्धाः । इतोऽन्ये च केचन प्रबन्धा आचार्यपादैः प्राबन्धिषत । ते तु विलुप्ताश्चेति श्रूयत इति ।

एतत्काव्यव्याख्याप्रवृत्तिः

तदेतत्काव्यरत्नं सुधांशुवंशसमुद्भूतेन रामराजपौत्रेण तिम्मराजसूनुना चिन्नतिम्मराजेन साहित्यगोष्ठीमातिष्ठता नियुक्तैरालङ्कारिकमूर्धन्यैस्सर्वतन्त्रपार-दृश्याभिर्विरचितविबिधप्रस्थानकशताधिकप्रबन्धैरप्पयदीक्षितेन्द्रैर्व्याख्यातम् । तदिदं—

वंशे महति सुधांशोः पाण्डुसुतप्रवरचरितपरिपूते ।

आसीदपारमहिमा महीश्वरो रामराज इति ॥

उदपादि तिम्मराजस्ततोऽम्बुधेरिव सुधामयान्मणिराजः ।

हृदयङ्गमं मुरारेर्यमलंचक्रे प्रभेव गोपीदेवी ॥

राजर्षिरेष सुचिरं धुरि स्थितस्सत्यसन्धानाम् ।

आराध्य वेङ्कटेश्वरमलमत लोकोत्तरान् पुत्रान् ॥

तेषु महितेषु जयति त्रिदिवाधीशेषु पद्मबन्धुरिव ।

श्रीचिन्नतिम्मराजः प्रतापनीराजितक्षमावल्यः ॥

साहित्यगोष्ठीं सरसामातिष्ठन्नयमेकदा ।
यादवाभ्युदयं काव्यमश्रौषीद्विदुषां मुखात् ॥
अव्याख्याततया पूर्वैरनभिव्यक्तभावकम् ।
अघृष्टमिव शिल्पज्ञैरभिजातं हरिन्मणिम् ॥
तदाकर्णनतस्सद्यस्समुदञ्चत्कुतूहलः ।
विदुषां पुरतस्तस्य विवृतौ मां न्ययोजयत् ॥
कवितार्किकसिंहस्य काव्यमेतद्यथामति ।
विवृणोमि महींपालनियोगबहुमानतः ॥

इत्येतत्काव्योपोद्धाते दीक्षितेन्द्रैरेवाभ्यघायि ।

एतत्काव्यव्याख्यातृपरिचयः

इदमिदानीमेतत्काव्यव्याख्याप्रणेत्तु श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रानधिष्ठित्य
किञ्चित्प्रस्तूयते—तुण्डीरमण्डलान्तर्गते काञ्चीनगरपरिसरगताडयप्पल्नाम्न्यग्रहारे
भारद्वाजकुलतिलकस्सामशाखावलम्बी आञ्चान्दीक्षितनामा कश्चित्सुधीमणिरा-
सीत् । तस्यास्याञ्चान्दीक्षितस्य संस्कृतभाषायामाचार्यदीक्षित इति व्यवहार-
स्यादिति ज्ञायते । अत एवाप्पयदीक्षितेन्द्रप्रणीते न्यायरक्षामणौ—

आसेतुवन्धतटमा च तुषारशैला-

दाचार्यदीक्षित इति प्रथिताभिधानम् ।

अद्वैतचित्सुखमहाम्बुधिमग्नभाव-

मस्मत्पितामहमशेषगुरुं प्रपद्ये ॥

इत्यभिहितमुपलभ्यते । अयमेव वक्षस्थलाचार्यनाम्नाऽपि व्यवहियते ।
श्रूयते किलेयं किंवदन्ती—‘पुरा किल कदाचित्समाहिषीकेन विजयनगरा-
धीश्वरेण काञ्चीवरदराजसेवार्थमागतेन सचमत्कारमेतदाञ्चान्दीक्षितोपश्लोकि-
तेन कृष्णराजेनायमाञ्चान्दीक्षितो वक्षस्थलाचार्यनाम्ना व्यवहृतः’ इति ।

तामेनां किंवदन्तीं 'यथाऽस्मत्कुलकूटस्थवक्षस्थलाचार्यविरचिते वरदराज-
वसन्तोत्सवे' इत्युक्त्वा —

'काञ्चित्काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।
वरदस्संशयापन्नो वक्षस्थलमवेक्षते ॥'

इति दीक्षितेन्द्रैश्चित्रमीमांसायामुपात्तं सन्देहालङ्कारध्वन्युदाहरणपद्यमुपो-
द्बलयतीव भाति । शिवानन्दयतिप्रगीताप्पयदीक्षितचरितपरिशीलनायां
त्वाच्चान्दीक्षितस्यास्य तत्र वक्षस्थलगणपतिसूनुत्वोत्कीर्तनात्पितृनामानुषङ्गेणायं
व्यवहारस्यादित्यप्यभ्यूहितुं शक्यते । तत्र ह्येवमुक्तम्—

श्रीमत्काञ्चीनगरनिकटे पूर्वपुण्यैकलभ्ये
श्रीमानास्तेऽडयपलमित्यग्रहारस्सुदीप्रः ।
तस्मिन् वक्षस्थलगणपतेःश्रीभरद्वाजगोत्र-
प्रादुर्भूतादजनि शितधीः श्रीमदाच्चान्मखीन्द्रः ॥

इति ।

तमेनमाञ्चनदीक्षितं विजयनगराधीश्वरः कृष्णराजो गुरुमवृणोदिति —

श्रीमन्तं भगवन्तमेनमवनीनाथाधिनाथस्तदा

विद्यारण्ययतीन्द्रबोधितनिगूढार्थगमाभ्यागमः ।

श्रीविद्यामनुराजवैभवसुखप्राप्तक्षमामण्डलः

श्रीमान् कृष्णनरेश्वरो गुरुवरं वत्रे बुधाराधितम् ॥

इति तत्रैव शिवानन्दीयेऽभिहितं दृश्यते । सोऽयमाच्चान्दीक्षितः काञ्चन पत्नी-
मादौ परिणीय तस्यां चतुरः पुत्रानधिगम्य ततः श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्य-
श्रीरङ्गराजार्यदुहितरं तोताद्रघम्बानाम्नीं द्वितीयामुदुह्य तस्यामपि चतुरः
पुत्रानवाप । तेष्वद्यः श्रीरङ्गराजाध्वरी सुप्रसिद्ध इति वदन्ति । तदिदं
श्रीशङ्करभाष्यभामतीकरूपतरुव्याख्याने परिमले तृतीयाध्यायतृतीयपादान्ते—

श्रीवैकुण्ठाचार्यवंशाम्बुधिहिमकिरणश्रीमदद्वैतविद्या-

चार्यश्रीरङ्गराजाह्वयविसृतयशोविश्वजिद्याजिसूनोः ।

अन्ये वेदान्तकल्पद्रुवरपारिमले सर्वाजिद्याजिनोऽस्मिन्

पूर्णः पादोऽजनिष्ट भ्रमरहितहिते निर्विशेषप्रधानः ॥

इत्यनेन सूचित इत्यपि विमर्शका वदन्ति । अत्र श्रीवैकुण्ठाचार्यस्य
एतन्मातामहवंश्यत्वसाधकं पितामहवंश्यत्ववारकं च प्रमाणं परिचिन्तनीयम् ।

सोऽयं रङ्गराजाध्वरी कृष्णभूपोत्तरकालिकस्य बोम्मनरेन्द्रस्य सचिवो
भूत्वा गतेष्वपि चत्वारिंशद्वत्सरेषु स्वस्थानपत्यतया निर्विण्णो विहाय तं राजानं
चिदम्बरमधिगम्य तनुजकामनया नटराजं षड्वत्सरानाराधयंस्तदनुग्रहेण
अप्पयदीक्षितेन्द्रनामानमेनं पुत्रमवापेति—

षट्शतत्रिंशदुत्तंसचतुस्साहस्रवर्षके ।

कलौ नृपस्स्वर्यातोऽथ रसा बोम्मवशाऽभवत् ॥

सोऽप्रि बोम्मनृपश्श्रीमद्रङ्गराजगुरुकितः ।

शशास वसुधामिन्द्रास्त्रिलोकीमिव सत्यतः ॥

आचत्वारिंशदायुस्तनयसुखमना मोक्षकाङ्क्षीव कामान्
त्यक्त्वाऽत्युग्रं तपस्यन् विबुधजनवचःप्रार्थ्यमानो नितान्तम् ।
स्वान्ते संभाव्य नित्यं किमपि किमपि संभ्रान्तबालग्रहार्त-
प्रायश्श्रीपुण्डरीकेश्वरमभजदसौ रङ्गराजो मखीन्द्रः ॥

षड्वत्सरेण भगवान् शशिखण्डमौलि-

स्संतुष्टधीर्निजजनानुजिघृक्षुरस्मै ।

अस्मिन् कलाभिरयमेव पतञ्जलिस्ते

पुत्रो यदोर्हारिरिवास्त्विति वाचमूचे ॥

तत्प्रसादमुपलभ्य जायया सार्धमेष निजसद्भसंगतः ।

इष्टदेवमभितर्पयन् गणैरिष्टसिद्धिमगमद्विजोत्तमः ॥

इति शिवानन्दीयेऽभ्यघायि । तथा तत्रैवोत्तरत्र चतुःपञ्चाशदुत्तरषट्शता-
धिकचतुस्सहस्रीमिते कल्यब्दे प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि कृष्णप्रथमाया-
मुत्तरप्रोष्ठपत्रक्षत्रे कन्यालम्बेऽप्पयदीक्षित्रेन्द्राणामेषामाविर्भाव इति—

वीणातत्वज्ञसङ्ख्या (४६५४) लसितकलिसमाभाक्प्रमादीचवर्षे

कन्यामासेऽथ कृष्णप्रथमतिथियुतेऽप्युत्तरप्रोष्ठपाद्वे ।

कन्यालम्बेऽद्रिकन्यापतिरमितदयाशेवधिवैदिकेषु

श्रीदेव्यै प्राग्यथोक्तं समजनि स समीपेऽत्र काञ्चीनगर्याः ॥

इत्यनेन श्लोकेन समग्राहि । तत्रैवोत्तरत्र 'कल्यब्दाः ४६५४, पाण्ड-
वाब्दाः ४६५५, शकाब्दाः १४७५, विक्रमाब्दाः १६१०, कोलाब्दाः
७२९, कृष्णराजाब्दाः २४, कल्यादिदिनानि ७००००७३, प्रभवादि
४६ तमे प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि ५ मे दिने सोमवासरे कृष्णप्रथमा
तिथौ उत्तरप्रोष्ठपत्रक्षत्रे सात्विकवेलाचन्द्रहोरायुक्तकन्यालम्बे प्रातश्शुभ-
मुहूर्ते वेदविहितकर्मभक्तियोगज्ञानाभ्यासशरणेषु सज्जनेषु कुमतिहतपाषण्ड-
कोलाहलविर्भातेषु अनवधियानिघिरद्रिकन्यापतिर्यथा प्राक्कालान्तरे श्री-
पार्वत्यै शिवरहस्याख्येतिहासे भविष्यत्कथाप्रसङ्गे—

भारद्वाजकुले देवि कलौ कलुषदूषिते ।

इत्यारभ्य,

भासुराचारनिरतो भविष्ये भूसुरोऽम्बिके ।

इत्यादिवचनोक्तप्रकारेण काञ्चीनगर्याः पश्चात् समीप एव भगवान् समवातरत् '
इत्येवं श्लोकस्य विवरणं कृतं दृश्यते । यद्यपीदानीं परिदृश्यमानायां डाक्टर
सामिकृष्णपिळ्ळैमहाशयप्रणीतायां प्राचीनकालगणनसूचन्यां तस्मिन् प्रमादीच-
वत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने द्वादशीतिथ्याश्लेषानक्षत्रयोरेव योगो दृश्यते,
न त्वेतद्विवरणरीत्या कृष्णप्रतिपदुत्तरप्रोष्ठपदनक्षत्रयोर्योगः, तथाऽपि मूल श्लोके

वासराद्यनुलेखेन तस्मिन्नेव वत्सरे कन्यामासि द्वाविंशे त्रयोवशे वा दिने गणनाभेदेन तद्योगसम्भवस्स्यादिति स एवैषां दीक्षितेन्द्राणामाविर्भाव समयः (A.D. 22-9-1553) स्यादित्यभ्युह्यते । तथा तत्रैव दीक्षितेन्द्राविर्भाव-कालिकग्रहस्थितिरपि—

लग्ने रवीन्दुसुतयोर्मकरे च मान्दौ
 मीने शशिन्यथ वृषे रविजे च राहौ ।
 चापे गुरौ क्षितिसुते मिथुने तुलायां
 शुके शिखिन्यलिगते शुभलग्न एवम् ॥

इति श्लोकेनोपावर्णि । ततश्च—

| | | | |
|---------|---|---------------|-----------------------|
| चन्द्रः | | राहुः शनिः | कुजः |
| | श्रीमदप्पय- दीक्षित जननकालिक राशिकुण्डली | | |
| मान्दिः | | | |
| गुरुः | केतुः | शुक्रः | लग्नं रविः बुधः |

इतीदं तात्कालिकग्रहस्थित्यावेदकं चक्रं सूचितं भवति ॥

एतेषां दीक्षितेन्द्राणां नामधेयं पित्रा प्रेम्णाऽर्पितं 'अप्प' इति । तदेव च द्राविडकर्णाटान्भ्रादिदेशीयव्यवहारायातेन पूज्यार्थकेन अय्यपदेन अयपदेन वा यज्ञानुष्ठाननिबन्धनेन दीक्षितपदेन च सङ्गतं सत् 'अप्पय्य

दीक्षित' इति 'अप्पयदीक्षित' इति च प्रथितमिति प्रतिभाति । नामकर्माणि तु पित्रा गणेश इत्याख्या च कृतेति—

सौहार्देन यदप्प इत्यनुदिनं पित्रार्पितं तद्ब्रूहि—

नामासीदथ नामकर्माणि गणेशाख्या कृता तेन च ।

इति शिवानन्दीयोक्त्या ज्ञायते ।

त इमे दीक्षितेन्द्राः सर्ववेदोविश्वजिद्याजिबिरुदभूषितात्स्वपितुः श्रीरङ्गराजाध्वरिणस्सकाशादेवाधिगतसकलविद्या इति—

‘महतामपि मान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं हृदि वैश्वजितम् ।

नयसंहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतश्वरणः प्रथमः प्रथितः’ ॥

‘यं ब्रह्म निश्चितधियः प्रवदन्ति साक्षात्तद्दर्शनादाखिलदर्शनपारभाजः ।
तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं श्रीरङ्गराजमखिनं गुरुमानतोऽस्मि’ ॥ २ ॥

‘सर्वविद्यालतोपन्नपारिजातमहीरुहान् ।

महागुरुन्नमस्यामि सादरं सर्ववेदसः’ ॥

‘शुद्धयै सङ्कलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान्’

इत्येतत्प्रणीतकल्पतरुपरिमल—न्यायरक्षामणि—शिवतत्त्वविवेक—सिद्धान्तलेश—
सङ्ग्रहोक्तिभिरवसीयत इति विमर्शकाः कथयन्ति । प्रदर्शितपद्यगतगुर्वादि-
पदानां वेदान्तग्रन्थप्रणेतृत्वस्वतातत्वादिप्रयुक्तपूजातात्पर्येणाप्युपपत्त्या तत
एवैतेषां सकलविद्याधिगतौ प्रमाणान्तरं परिचिन्तनीयम् । यतः किल शिवानन्दीये
दीक्षितेन्द्राणामेषां नवम एव वयसि तातपादानां निर्याणमिति—

‘नवमेऽस्य वयसि जाते ताते शीतांशुशेखरोपहृते ।

याते च कालधर्म’ इत्यभिहितम् । तत्रैतेषां सकलविद्याधिगममात्रमुक्तं’
न त्वेतद्गुरुनामधेयं तत्र निरदेशीति ।

त इमेऽप्पयदीक्षितेन्द्रा विजयनगरार्धाश्वरकृष्णराजतनयचिन्नबोम्मभूप-
संमानिता इति समरपुङ्गवदीक्षितप्रणीते यात्राप्रबन्धे—द्वितीयाश्वासान्ते
दृश्यमानेन—

कर्णः श्रीचिन्नबोम्मक्षितिपतिरभितो लम्भयन् शातकुम्भ

स्तोमं हेमाभिषेकप्रणयनसमये यस्य मूर्तिं प्रशस्याम् ।

रेजे श्रीरङ्गराजाध्वरिवरकलशाम्भोधिरत्वप्रसूते

विद्याकरुपद्रुमस्य स्वयमिव कलयन् जातरूपालवालम् ॥

इति पद्येन ज्ञायते । तथा—

‘ द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-
श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्वन्

अनन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितिन्द्रः ’ ॥ २ ॥

‘ नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां मकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव सञ्जाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥ २ ॥

इति चित्रमीमांसायां परिणामोत्प्रेक्षालंकारप्रकरणयोर्दर्शनात्

प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह कियान् पूरणीयोऽस्ति नांशो

न्मनिष्टं वा निवर्त्य निजविषयतया दृश्यते किञ्चिदत्र ।

किं तु व्यापारमेष प्रथयति फलसंयोजनार्थं परेषां

प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विबुधगणो वेङ्कटक्षोणिकालम् ॥

इति विधिरसायने दर्शनाच्च चिन्नबोम्मभूपाग्रजनरसिंहभूपालतत्सूनुवेङ्कट-
भूमिपालयोस्समकालिका अपीति ज्ञायते ।

तथा चिन्नबोम्मभूपनिदेशात् श्रीकण्ठभाष्यशिवाकर्मणिदीपिका—

वेङ्कटपतिरायनियोगात्कुवलयानन्दश्च प्रणीत इति—

‘ भाष्यमेतदनघं विवृण्विति स्वप्नजागरणयोस्समं प्रभः ।

चित्रबोम्मनपृपरूपभृत्स्वयं मां न्ययुक्क महिलार्धविग्रहः ॥

इति शिवार्कमणिदीपिकोपोद्धाते,

‘ अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः ।

नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः ’ ॥

इति कुवलयानन्दोपसंहारे च दर्शनादवसीयते । एतेषां नरसिंहचित्रबोम्म-
वेङ्कटभूपालानां समयश्च क्रैस्ताब्दीयषोडशशतकापारार्धादारभ्य सप्तदश-
शतकापरार्धसमाप्तिपर्यन्त इत्यैतिहासिका अभिप्रयन्ति ।

एते दीक्षितेन्द्राः तूप्पुल्लग्रामाभिजनस्य रत्नखेटदीक्षितकवेर्दुहितरं
मङ्गलनायकीमुदुब्ध तस्यां शङ्कराद्यानेकाद शतनयानवापुरिति शिवानन्दीयेऽभ्य-
धायि । सिद्धान्तकौमुदीप्रौढमनोरमाशब्दकौस्तुभादिव्याकरणग्रन्थप्रणेता भट्टो-
जीदीक्षितनामा औत्तराहस्सुधीमणिरेतेषां दीक्षितेन्द्राणां सकाशादद्वैतविधामधि-
जग इत्यौत्तराहा वदन्ति च ।

इदमिदानीं किञ्चित्पासञ्जिकमभिधीयते—षाजहान्नाम्ना दिल्लीनायकेन
यवनप्रभुणा पण्डितराजबिरुदसंमानितः शेषवीरेश्वरशिष्यो जगन्नाथनामा
पण्डितप्रवरः शेषवीरेश्वरतातशेषकृष्णसुधीमणेस्सकाशादधिगतव्याकरणशास्त्रं
शेषवीरेश्वरीयप्रक्रियाप्रकाशग्रन्थखण्डकप्रौढमनोरमादिप्रणेतारं स्वात्मानं यवन-
संसर्गान्म्लेच्छेत्याधिक्षेप्तारं च भट्टोजिदीक्षितं गुरुभ्रुगित्यादिना विनिन्दन्
एतद्गुरुवेष्वप्ययदीक्षितेन्द्रेषुचामर्षभारं वहन् भट्टोजिदीक्षितीयायाः प्रौढमनो-
रमायाः दीक्षितेन्द्रीयकुवलयानन्दचित्रमीमांसयोश्च मनोरमाकुचमर्दनरसगङ्गा-
धरचित्रमीमांसाखण्डनाख्यग्रन्थैः खण्डयिताऽपि दयमानमानसैरेतैर्दीक्षितेन्द्रैः—

किं निश्शङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ ।

अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्वी भवतः ॥

इत्यपरवयसि काश्यां प्रतिबोधितोऽतिनिर्विण्णमानसो गङ्गालहर्षा गङ्गामभिष्टूय
तत्पूरेणाप्लावित ऐश्वरं पदमध्यगादिति किंवदन्ती श्रूयत इति ॥

एवमेते दीक्षितेन्द्राः निरुपमप्रतिभाप्रकर्षपरिमण्डिताश्शताधिकप्रबन्ध-
निर्माणेन चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकाचार्येत्यादिविरुद्विभूषिता अन्युनां
द्वासप्ततिं वत्सरान् महीमण्डलमलञ्चक्रुरिति—

‘द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यधादप्पयदीक्षितेन्द्रः’
इत्येतदनुजपौत्त्रनीलकण्ठदीक्षितप्रणीते शिवलीलाणवे दर्शनात्—

‘चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं

सुताश्च विनयोज्ज्वलास्सुकृतयश्च काश्चित्कृताः ।

वयांसि मम सप्ततेरुपरि नैव भोगे स्पृहा

न किञ्चिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे’ परम् ॥

आभाति हाटकसभानटपादपद्मज्योतिर्मयो मनसि मे तरुणारुणोऽयम्’
इत्येतदीक्षितेन्द्रैरेव स्वनिर्याणसमयेऽर्घोक्त्या विरतौ बाष्पपूरितनयनैरेतत्तनयैः ॥

‘नूनं जरामरणघोरपिशाचकीर्णा संसारमोहरजनी विरतिं प्रयाता’
इत्येतदुत्तरार्धमापूरितामिति प्रवादाच्चावसीयते ॥

अप्पयदीक्षितेन्द्रप्रणीताः प्रबन्धाः, तद्विभजनादिकं च—

१-२. शिखरिणीमाला—शिवोत्कर्षसाधनी शिवतत्त्वविवेकाख्य-
व्याख्यायुता शिखरिणीवृत्तकलितचतुष्पष्टिपद्यात्मिका स्तुतिः.

३-४. ब्रह्मतर्कस्तवः—शिवापकर्षबोधकवचनानामपि तत्पारम्य-
तात्पर्यकत्वकथनपरो वसन्ततिलकवृत्तकलितः सव्याख्यः.

५-६. आदित्यस्तवरत्नम्—सूर्यान्तर्यामिशिवस्तुतिपरं सव्याख्यम्.

७-८. शिवध्यानपद्धतिः— पौराणिकशिवध्यानक्रमनिरूपणपरा
सव्याख्या.

९-१०. शिवार्चनचन्द्रिका—शिवपूजाक्रमवर्णनपरा बालचन्द्रिका-
ख्यव्याख्यायुता.

- ११-१२. पञ्चरत्नस्तवः—व्याख्यायुतः.
 १३. आत्मार्पणस्तुतिः—शिवे आत्मसमर्पणवर्णनरूपा.
 १४-१५. शिवानन्दलहरी—शिवस्तोत्ररूपा सव्याख्या.
 १६-१७. दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः—शिवशक्तिस्तुतिपरा सव्याख्या.
 १८-१९. श्रीकृष्णध्यानपद्धतिः— श्रीकृष्णध्यानप्रकारवर्णनपरा

सव्याख्या.

२०-२१. वरदराजस्तवः—हस्तिगिरीश्वरस्य श्रीवरदराजस्य भगवतः
 स्तुतिपरससव्याख्यः.

२२. शिवमाहिमकालिकास्तुतिः—शिवमाहात्म्यवर्णनपरा.
 २३. अरुणाचलेश्वरस्तुतिः—अरुणागिरीश्वरस्य शिवस्य स्तवनरूपा.
 २४. आपीतकुचाम्बास्तवः—दुर्गास्तुतिरूपः.
 १५. शिवपूजाविधिः—संग्रहेण शिवपूजावर्णनपरः.

२६. शिवकर्णामृतम् — नारायणोत्कर्षवर्णनपरामन्यपरत्वनिरूपणपूर्वकं शिवोत्कर्षसूचकवचनानि संगृह्य शिवाधिक्यनिरूपणपरम्.

२७. रत्नत्रयपरीक्षा.—हर्यादिशक्तीनामुपासनातारतम्यबोधिनी.

इत्येते सगुणस्तुतिपूजापर्यवसायिनः प्रबन्धाः सप्तविंशतिः (२७).

१. चित्रमीमांसा—विस्तरेणार्थालंकाराणां लक्षणादिप्रपञ्चनपरा.

“इयं चोत्प्रेक्षालंकृतिपर्यन्तैव कविना कृता”

अप्यर्धचित्रमीमांसा न मुदे कस्य मांसला ।

अनूरुरिव धर्माशोरधेन्दुरिव धूर्जटेः ॥ ”

इति तद्ग्रन्थान्ते दर्शनात् ” इति केचिद्विमर्शकाः । इदमत्र प्रतिभाति—कुबल्या-
 नन्दे अर्थान्तरन्यासालंकारादिप्रकरणेषु ‘प्रपञ्चश्चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः’
 इत्याद्युक्तिदर्शनात् ‘अप्यर्धचित्र’ इत्यादिश्लोकस्य बहुषु लिखितपुस्तकेष्व-

दर्शनात् ग्रन्थस्यास्य अर्थालंकारनिरूपणपरत्वात् अर्थचित्रमीमांसेत्येतन्नाम-
धेयं समग्रग्रन्थानुपलम्भमात्रेण अर्थचित्रमीमांसेत्याभिमत्य केनचिच्चतुरलेख-
केन तत्पद्यं कृतं स्यादिति ॥

२. वृत्तिवार्तिकम्—अभिधादिवृत्तित्रितयमध्ये अभिधालक्षणाख्य-
वृत्तिद्वयविचारमात्रवर्णनपर्यन्तमिदमुपलभ्यते.

३. कुवलयानन्दः—उपमाद्यर्थांकारलक्षणादिप्रदर्शनपरः.

इतीदं अलंकारशास्त्रप्रबन्धत्रितयम् (३).

१. नक्षत्रवादावली—व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिसप्तविंशतिविप्रति—
पत्तिविषयविचारपरा.

इतिः पाणिनीयव्याकरणशास्त्रप्रबन्ध एकः. (१)

१. प्राकृतमणिदीपः—वाल्मीकीयप्राकृतव्याकरणसूत्रवृत्तिरूपा.

इत्ययं प्राकृतव्याकरणप्रबन्ध एकः. (१)

१-२ नामसंग्रहमाला—कविसमयानुरोधिपदसंग्रहरूपा सव्याख्या.

इतीदं निघण्टुप्रबन्धद्वितयम् (२)

१. चित्रपुटः—अविदितप्रतिपाद्यविषयको दुर्लभः प्रबन्धः
एकः (१).

१-२. विधिरसायनम्—मीमांसाभिमताविधित्रयविचारपरं सुखोप—
योजन्याख्यव्याख्यायुतं पद्यात्मकम्.

३. पूर्वमीमांसानक्षत्रवादावली—पूर्वमीमांसागतसप्तविंशतिविप्रति-
पत्तिविषयविचारपरा.

४. उपक्रमपराक्रमः—विधिवाक्यार्थविषये उपक्रमस्यैव प्राबल्य-
निर्णयपरः.

इतीदं पूर्वमीमांसाप्रबन्धचतुष्टयम् (४).

१. वेदान्तवादनक्षत्रवादावली — उत्तरमीमांसानुबन्धिसप्तविंशति -
विप्रतिपत्तिविषयविचारपरा.

२. कल्पतरुपरिमलः — श्रीशाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्याभूतवाच -
स्पतिप्रणीतभामत्या व्याख्याभूतां अमलानन्दप्रणीतां कल्पतरुनाम्नी टीकामधि-
कृत्य तद्विवरणाय प्रवृत्तोऽयं प्रबन्धः.

३. न्यायरक्षामणिः— श्रीशाङ्करभाष्यानुरोधिब्रह्मसूत्रार्थनिर्णयपरः
(प्रथमाध्यायमात्रं).

४. नयमञ्जरी—अद्वैतवेदान्तानुबन्धिविचारपरा नाममात्रत उप-
लभ्यमाना.

५. सिद्धान्तलेशसंग्रहः—अद्वैतसिद्धान्तानुबन्धिनानामतसंग्रहपरः.
इत्येते अद्वैतसिद्धान्तप्रबन्धाः पञ्च (५).

१. चतुर्भुजाचार्यसंग्रहः—श्रीशङ्कराचार्य - श्रीकण्ठाचार्यश्रीरामा -
नुजाचार्य श्रीमध्वाचार्याणामाशयसंग्रहपरश्लोकसप्तत्यात्मकः प्रबन्ध एकः (१).

१. शिवार्कमणिदीपिका—ब्रह्मसूत्रश्रीकण्ठभाष्यविवरणरूपा.

२. शिवाद्वैतनिर्णयः—शिवाद्वैतस्थापनपरः.

इति सगुणशिवाद्वैतप्रबन्धद्वितयम् (२).

१. रामायणतात्पर्यसंग्रहः — रामायणवचनतात्पर्यप्रकाशनपूर्वकं
शिवोत्कर्षप्रतिपादनपरः.

२. भारततात्पर्यसंग्रहः—भारतवचनतात्पर्यसंग्रहेण शिवोत्कर्ष -
स्थापनपरः.

इतीदं पौराणिकतात्पर्यसंग्रहरूपं प्रबन्धद्वयं (२)

१. नयमयूखमालिका — श्रीमद्रामानुजसिद्धान्तानुसारिब्रह्मसूत्राधि-
करणार्थप्रकाशनपरा.

इति विशिष्टाद्वैतप्रबन्ध एकः (१).

१. न्यायमुक्तावली — श्रीमदानन्दतीर्थीयसिद्धान्तप्रकाशनपरा.

इति द्वैतसिद्धान्तप्रबन्धः (१).

१-२. मध्वतन्त्रमुखमर्दनम् — श्रीमध्वाचार्यप्रणीतब्रह्मसूत्रभाष्य -
गतादिमपञ्चाधिकरणीभङ्गनरूपं मध्वमतविध्वंसनाख्यव्याख्योपेतम्.

इतीदं द्वैतमतखण्डनरूपं प्रबन्धद्वितयम् (२).

१. यादवाभ्युदयव्याख्या—श्रीमद्वेदान्ताचार्यप्रणीतयादवाभ्युदय-
काव्यव्याख्या.

इति काव्यव्याख्यारूपः प्रबन्धः एकः (१).

इत्याहत्य (५४) चतुःपञ्चाशत्प्रबन्धा दीक्षितेन्द्रप्रणीताः प्रायशो ग्रन्थतः
कतिचिन्नामतश्चोपरुभ्यन्ते । अन्ये च बहवः प्रबन्धा दीक्षितैः प्रणीता
इत्येताद्विरुदपरिशीलनादेव सुव्यक्तमिति ॥

एतद्व्याख्यापरिचयः.

श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रप्रणीतायामस्यां यादवाभ्युदयव्याख्यायां मूलानु-
बन्धितत्तत्प्रयोगविशेषाणां तत्तदनुशासनविशेषप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्पत्तिं प्रकाश्य-
तत्तदपेक्षितप्रमाणोपन्यसनपूर्वकं नातिविस्तृतया नात्यन्तसंगृहीतया च
सुललितयैव शब्दधोरण्या पदार्थवाक्यार्थादिकमुपवर्णयति इति मूलभूतकाव्य-
रत्नस्य सुषुमाभिवर्धकसौवर्णवदुज्जृम्भमाणा सुसमीचीनेयं व्याख्येत्येतत्परि-
शीलयितृणामपाणिपिहितमिति नात्राधिकं वक्तव्यमवशिष्यते । परं तु
क्वचित्क्वचित्प्रतीयमानोऽन्यथाभावो लेखकप्रमादाशयभेदादिसमुपनत इत्येव
विभाव्यते । तदिदं दिङ्मात्रमत्र प्रस्तूयते—

यथा चतुर्दशे सर्गे श्रीकृष्णस्याष्टमहिषीविभूत्यनुभववर्णनावसरे—

‘ अखण्डिताशक्तिभिरेकवृत्तितः ’ (यादवाभ्युदय—१४-७६)

इत्यस्मिन् श्लोके एकवृत्तित इत्यस्य व्याख्यानावसरे—“ एकस्य सकललोक-

मुख्यस्य स्वस्य वरणात्परिग्रहाद्धेतोः ‘वृञ् वरणे’ इति धातोर्बृत्तिशब्दो वरण-
वाची” इति व्याख्याग्रन्थ उपलभ्यते । अत्र वृञ्धातोः क्तिनि तु वृत्ति-
रित्येकतकारघटितं रूपं भवति, न द्वितकारघटितम् । अतोऽत्र लेखकप्रमादेन
‘वृत्तु वरणे’ इत्यस्य स्थाने ‘वृञ् वरणे’ इति पतितं स्यादिति
विभाव्यते ॥

एवं ससदशे सर्गे—‘अष्टमिश्च हरितामधीश्वरैः’ (यादवाभ्युदये
१७-६९) इत्यास्मिन् श्लोके अष्टमिरितिरूपसाधनाय “अष्टाभ्य औशिति
दीर्घोच्चारणाञ् ज्ञापकात् ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यात्वं वैकल्पिकम्” इति
व्याख्याग्रन्थ उपलभ्यते । अत्र ‘अष्टन आविभक्तौ’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वकल्पना-
भावेऽप्यष्टाभ्य औशिति दीर्घोच्चारणस्यासाङ्गत्याभावेन अष्टाभ्य इति
दीर्घोच्चारणस्य आत्ववैकल्पिकत्वकल्पकत्वायोगात्, अष्टनो दीर्घस्य नित्यत्वे
‘अष्टनो दीर्घात्’ इत्यत्रत्यदीर्घग्रहणमव्यावर्तकं स्यादिति तस्यैवात्ववैकल्पि-
कत्वज्ञापकत्वसम्भवाच्चात्र ‘अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणात्’ इत्यस्य स्थाने
‘अष्टाभ्य औशिति दीर्घग्रहणात्’ इति लेखकप्रमादेन पतितमित्याकल्प्यते ॥

तथा—‘त्वत्पदैकदृढभक्तिरूपया’ (यादवाभ्युदय-१७-१००) इति
श्लोकव्याख्यायां दृढभक्तिशब्दसाधनावसरे “दृढशब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां
भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठेन पुंवद्भावप्रतिषेधात् दृढाभक्तीति भाव्यम्, इह तु
भजनस्य दाढ्यमात्रं विवक्षितं, न स्त्रीत्वमिति साधुता” इति ग्रन्थो दृश्यते ।
अनेन चात्र दृढभक्तिशब्दस्य कर्मधारयत्वेऽपि भक्तिशब्दस्य प्रियादिपठित-
तया पुंवद्भावविधौ अपूरणीप्रियादिष्वित्युक्त्या पुंवद्भावो न स्यादिति पूर्वपदे
स्त्रीत्वाविवक्षया साधुत्वमास्थेयमिति व्याख्यात्राशयः प्रतीयते । सिद्धान्त-
कौमुद्यां तु ‘पुंवत्कर्मधारय’ इत्यादिसूत्रे ‘पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽत्र
विधीयते’ इत्युक्तेः भक्त्याद्युत्तरपदकेऽपि कर्मधारये पूर्वपदे स्त्रीत्वविवक्षाया-

मपि 'पुंषत्कर्मधारय' इत्यादिना पुंषद्भावविधानादेव साधुत्वमिति भट्टोजि-
दीक्षितादयोऽभिप्रयन्ति ॥

तथा—त्रयोदशे सर्गे श्रीकृष्णपरिगृहीतपाणिकरुक्मिणीवर्णनावसरे—

प्रियेण सा तेन गृहीतहस्ता तद्वक्त्रदिव्याम्बुजषट्पदेन ।

(यादवाभ्युदये १३-२१)

विलोचनेन व्यवृणोत्सखीभ्यः कृतार्थतां क्षीबदशोल्बणेन ॥

इति श्लोके तद्वक्त्रेत्यादिविशेषणगततत्पदस्य रुक्मिणीपरतामभिमत्य तद्वद्वित-
विशेषणस्य असंनिहितेऽपि प्रियपदार्थे परस्परानुरागसूचनसम्भवाभिप्राये-
णान्वयमभिप्रेत्य व्याख्यातम् । अत्र 'तेन गृहीतहस्ता तद्वक्त्र' इत्यादि
श्लोकानुपूर्वीपरिशीलनायां तत्पदस्य श्रीकृष्णपरत्व—प्रतीत्या तद्वद्वित-
विशेषणस्य संनिहित एव विलोचनपदार्थेऽन्वये सति प्रियेण तेन गृहीतहस्ता
सा रुक्मिणी क्षीबदशोल्बणेन तद्वक्त्रदिव्याम्बुजषट्पदेन तस्य कृष्णस्य
सम्बन्धि यद्विव्यं मुखाम्बुजं तस्य अमरभूतेन अमरवत्तत्र प्रसक्तेन
विलोचनेनात्मियेन नयनेन सखीभ्यः स्वस्य कृतार्थतां व्यवृणोदित्यपि
मूलाशयो भवितुमर्हति ॥

तथा—अष्टादशे सर्गे वामनाश्रमवर्णनावसरे—

अत्र स्थितं श्रान्तिजुषां मुनीनां छायालकृष्णाजिनपल्लवेन ।

वैरोचनेर्दानजलावसेकाद्द्विधिष्णुना वामनपादपेन ॥

(यादवाभ्युदये—१८-५७)

इति श्लोके 'छायालः कृष्णाजिनस्य पल्लवो विस्तारो यस्य तेन' इत्यादिना
विवरणं कृतं दृश्यते । अत्र व्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्य विस्तारार्थकं पल्लव-
शब्दमन्विष्यार्थवर्णने कृष्णाजिनवत्पादपस्य भूयःप्रसिद्धिविरहात् मूले
प्रसिद्धविस्तारार्थकपदानि परित्यज्य किसलयार्थप्रसिद्धपल्लवपदप्रयोगात् पल्ल-

वितपादपे नीरन्ध्रशीतलच्छायाविशेषोपलब्ध्या छायालविशेषणस्वारस्यसम्भवात्
उत्तरत्र वामनस्य पादपत्वरूपणेन तदानुगुण्याच्चात्र वामनीयकृष्णाजिनस्य
पल्लवत्वरूपणमुररीकृत्य छायालं कृष्णाजिनमेव पल्लवं यस्य तेनेति समानाधि-
करणबहुब्रीह्यभिप्रायेणाप्यर्थवर्णनं कविहृदयङ्गमं स्यादिति प्रतिभाति । एवं
तत्रैवोत्तरत्र वामनाश्रमपरिसरगताश्रमवर्णनावसरे—

तमो निर्गर्णं सकृदेव पुंसामासीदतामाश्रमहव्यवाहाः ।

इहौषधाद्यानि हवीषि भुक्त्वा धूमोपलक्ष्यं ध्रुवमुद्रमन्ति ॥

(यादवाभ्युदये १८—५९)

इति श्लोकव्याख्यायां 'बहु युगपान्निर्गर्णवतामुद्गारो भवतीति भावः' इति
ग्रन्थेन हव्यवाहानुष्ठिताधिकाहारोद्गमनतात्पर्येणायं श्लोको व्याकृतः । यथा-
श्रुतमूलस्वारस्यपरिशीलनायां त्वत्र हव्यवाहैस्सकृदासीदत्पुरुषसम्बन्धिनस्तमसो
भुक्तस्योद्गमनकर्मताप्रतीत्या हवीरूपौषधभोजनस्य तमउद्गमनसाधनताप्रतीत्या
च लोकपरिदृश्यमानौषधप्रयोगाधीनदुष्टाहारोद्गमनमिवात्रापि हव्यवाहैर्भुक्तमा-
सीदत्पुरुषसम्बन्धितम एव हवीरूपौषधभोजनेन धूममिषादुद्गान्तमित्यपि मूला-
शयः प्रतीयत इति । एवमाशयान्तरवर्णनादिकं तत्रतत्रैव टिप्पण्यामघोभागे
संगृह्य निर्दिष्टं द्रष्टव्यमिति विस्तरभिया विरम्यते ॥

उपसंहारः

एतद्व्याख्यापरिभूषितमिदं काव्यरत्नं महीशूरपुर्यामान्धाक्षरैः श्रीरङ्ग-
नगरगतवाणीविलासमुद्राशालायां देवनागरलिपिभिश्चादितो द्वादशसर्गान्तमेव
मुद्रितमुपलभ्यते । तत उपरितनं तु त्रयोदशसर्गप्रभृति आग्रन्थसमाप्ति नाद्या
वधि कुत्रापि सव्याख्यमिदं मुद्रणपथं नीतमिति परिचिन्त्य अमुद्रितप्राचीन
हृदयङ्गमग्रन्थमुद्रापणैदम्पर्येण प्रवृत्तायामस्यां महीशूरविश्वविद्यालयानुबन्धिन्यां

महीशूरराजकीयप्राच्यकोशशालायां तत इतोऽनेका मातृकास्समुच्चित्य तदवलम्बेनाधुनाऽस्मिन् सम्पुटे त्रयोदशसर्गप्रभृत्यष्टादशसर्गान्तो भागस्संशोध्य अकारादिवर्णक्रमेण मूलगतश्लोकपादानां व्याख्योपात्तग्रन्थतत्कर्तृनामधेयानां व्याख्यासाधितमूलगतप्रयोगविशेषाणां च सूचनीभिस्साकं परिष्कृत्य तत्रतत्र टिप्पण्या पाठान्तरनिर्देशेन च सार्धं समुद्रय प्राकाशि ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनाय महीशूरनगरस्थश्रीमत्परकालमठाधिकारिभिः महीशूर-राजकीयसरस्वतीभाण्डाराधिकारिभिः तथा विद्वत्प्रकाण्डैः श्री-उ-नावल्पाकं नरसिंहाचार्यवर्यैश्चादर्शपुस्तकप्रदानेन सुबहूपकृतमिति तेभ्यस्सुबहून् धन्यवादानर्पयामः ॥

एतत्संपुटगतभागस्य संशोधनायावलम्बिताः कोशाः

(१) एतत्कोशागारीयः—No. 1193 ग्रन्थलिपिमयः ८-१४
सर्गान्तस्तालकोशोऽशुद्धप्रायः (क) संज्ञितः ॥

(२) एतत्कोशागारीयः—No. 3856 ग्रन्थलिपिमयः १०-१५
सर्गान्तस्तालकोशो नात्यशुद्धः (ख) संज्ञितः ॥

(३) एतत्कोशागारीयः—No. 1194 ग्रन्थलिपिमयः १३-१८
सर्गान्तस्तालकोशोऽशुद्धः (ग) संज्ञितः ॥

(४) एतत्कोशागारीयः—No. A 174 आन्ध्रलिपिमयः १३-२४
सर्गान्तःकाकलकोशो नात्यशुद्धः (घ) संज्ञितः ॥

(५) एतत्कोशागारीयः—No. 3099 ग्रन्थलिपिमयः १५-१८
सर्गान्तो जीर्णस्तालकोशो नातिशुद्धः (ङ) संज्ञितः ॥

(६) नावल्पाकं विद्वत्प्रवरैः श्रीनरसिंहार्यैः प्रेषितः १३, १४, १६, १७, १८ सर्गयुतो ग्रन्थलिपिमयः क्वचित्क्वचिच्छोधितस्तालकोशो (ञ) संज्ञितः ॥

(७) महीशूरनगरस्थश्रीपरकालमठीयः ग्रन्थलिपिमयः १३-२४
सर्गान्तस्तालकोशो नात्यशुद्धः (ट) संज्ञितः ॥

(८) मैसूरु सरस्वतीभाण्डारीयः No. 564 आन्ध्राक्षरमयस्ताल-
कोशः १-२४ सर्गान्तो मूलमात्रयुतः (झ) संज्ञितः ॥

(९) श्रीमदहीन्द्रनगरे ग्रन्थलिपिसुद्धितः १३-२४ सर्गान्तो मूलमात्र-
युतः श्रीपरकालमठीयः (ग्र-मु) संज्ञितः ॥

(१०) काञ्चयां श्रीनिगमान्तमहादेशिकग्रन्थमालायां देवनागराक्षरै-
र्मुद्रितो मूलमात्रयुतः (दे-मु) संज्ञितः ॥

इत्येतत्कोशदशकमवलम्ब्य यथामति संशोध्य मुद्रापितेऽस्मिन् ग्रन्थे
मानुषशेमुषीसुलभेनानवधानेन सीसकाक्षरयोजकादिदोषेण च सम्भावितान्
प्रमादान् क्षमन्तां, मोदन्तां च गुणग्राहिणो विपश्चितस्सहृदया इति सर्व-
मनाविलम् ॥

जयतु यदुवंशकेतुर्जयतु च वैदान्तदेशिकी वाणी ।

तदुभयमननविभूम्ना तृप्तस्वान्ता जयन्तु भुवि सन्तः ॥

देशोऽयं क्षोभदूरो भवतु जलमुचस्सन्तु काले सुवर्षाः

क्षोणी सस्यैस्समृद्धा भवतु सुरुचिरा नीरुजस्सन्तु लोकाः ।

विद्या प्रत्ना गरिष्ठा जयतु बुधगणैस्सेव्यमाना नितान्तं

जीयादाचन्द्रतारं जयपदमहितश्चामभूमीपतीन्द्रः ॥

इति सप्रश्रयं प्रार्थयते

सहृदयविद्वद्वशंवदः

मैसूरु, }
१०-९-४४. }

तिरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यः.

महीशूरपुरी राजकीयप्राच्यकोशालयपण्डितः.

यादवाभ्युदये त्रयोदशाद्यष्टादशसर्गान्तभागगतविषयाणां सूचनी

त्रयोदशे सर्गे रुक्मिणीपरिणयवर्णनपरे (१०९ श्लो).

पृ-१-६२.

१. रुक्मिणीहरणाय भीष्मकनगरीं समुपागतस्य श्रीकृष्णस्य शचीदेव्यालयाद्विनिर्गताया रुक्मिण्याश्च परस्परसानुरागावलोकनरसानुभववर्णनम्. (श्लो. १-१९).

२. रथारोपणाय श्रीकृष्णपरिगृहीतहस्ताया रुक्मिण्या आनन्दातिरेकजनितसात्विकभावादिवर्णनम् (श्लो. २०-२४).

३. श्रीकृष्णरुक्मिणीरूपपरस्परानुगुणमिथुनस्य रुक्मिणीसखीभिस्सादरावलोकनवर्णनम् (श्लो. २५-२६).

४. श्रीकृष्णेन जाग्रत्यपि राजलोके रुक्मिण्या हस्तग्रहणपूर्वकमात्मरथारोपणम् (श्लो. २७-२८).

५. रथारूढयोर्व्रजतोः श्रीकृष्णरुक्मिण्योः शोभाविशेषस्य तादात्विकतन्मानसाध्यवसायस्य च वर्णनम् (श्लो. २९-३३).

६. श्रीकृष्णेन स्वानुद्रुतशिशुपालरुक्म्यादिपरिभवनपूर्वकं द्वारकां प्रत्यागमनम् (श्लो. ३४-४०).

७. द्वारकां प्रविशता श्रीकृष्णेन द्वारकालङ्कारोपवर्णनपूर्वकं सात्यकिप्रभृत्यानीतोपायनपरिग्रहस्य वर्णनम् (श्लो. ४१-४३).

८. द्वारकायां राजवीध्या राजसदनं प्रयास्यतोः श्रीकृष्णरुक्मिण्योर्दर्शनत्वरया समागतानां पौरनारीणां विलासचेष्टादिवर्णनम् (श्लो. ४४-७१).

९. निजोपकारिकां प्रविष्टस्य श्रीकृष्णस्य देवैः शङ्खपद्मादिनिधिभिश्च माङ्गलिकोपचारोपवर्णनम् (श्लो. ७२-७४).

१०. विवाहसमयसन्निहितानां मुनिसभासत्पौरजनवन्दिवनीपकपुरोधसां सम्माननाद्युपवर्णनपूर्वकमुद्राहमङ्गलौपयिकाक्षतारोपणकौतुकसूत्रवन्धनलाजहोमसप्तपदीवह्निपरिक्रमणाश्मास्थापनस्विष्टकृद्धोमारुन्धतीदर्शनाशीर्वचनयौतकार्पणादीनामुपवर्णनम् (श्लो. ७५-१००).

११. श्रीकृष्णरुक्मिणीनिवासभूताया द्वारकायास्समृद्धिवर्णनम् (ऋ. १०१-१०२).

१२. रुक्मिणीरूपया श्रिया समलङ्कृतस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य शोभातिशयवर्णनपूर्वकं तस्य सकलाभिगम्यत्वसकलेष्टप्रदत्वादिवर्णनम् (ऋ. १०३-१०८).

१३. भगवतश्श्रीकृष्णस्यैव रुक्मिण्याश्श्रीरूपाया नित्यौन्नत्यवर्णनम् (ऋ. १०९).

चतुर्दशे सर्गे जाम्बवतीसत्यभामादिपरिणयवर्णनपरे (ऋ. ८०)

पृ. ६३-१०८.

१. सङ्ग्रहेण स्यमन्तकोपाख्यानवर्णनम् (ऋ. १-४).

२. आत्मनो मृषाभिःशस्त्यपनिनीषया स्यमन्तकमण्याहरणाय जाम्बवद्विलमुपागतस्य श्रीकृष्णस्य जाम्बवता भल्लूकराजेन सार्धमेकविंशतिदिनपरिमितस्य नियुद्धस्योपवर्णनम् (ऋ. ५-१६).

३. श्रीकृष्णभुजबलपीडितेन क्रमात्परिक्षीणशारीरबलेन श्रीकृष्णं च भगवन्तं दाशरथिमेव प्रत्यभिजानता स्वापराधक्षमाभ्यर्थनपूर्वकमभिष्टुवता जाम्बवता श्रीकृष्णाय स्यमन्तकमणेः स्वात्मजायां जाम्बवत्याश्च प्रदानस्य तदुद्गाहस्य चोपवर्णनम् (ऋ. १७-५९).

४. आत्मनः श्वशुरभूतस्य जाम्बवतश्शुभां गतिमनुगृह्य जाम्बवत्या प्रियया सह द्वारकां समागतेन श्रीकृष्णेन सत्राजिताय स्यमन्तकमणिमर्पयित्वाऽऽत्मनो मृषाभिःशस्तेःशमनम् (ऋ. ६०-६९).

५. मृषाभिःशंसनापवादपरिजिहीर्षया सत्राजितेन प्रदत्तां सत्यभामाङ्ग्यां तत्पुत्रीं प्रियां परिगृह्य अन्याश्च पञ्च महिषीरुदूढवता श्रीकृष्णेन ताभिरष्टभिः पट्टमहिषीभिस्सह विभूतिवैभवानुभवस्य वर्णनम् (ऋ. ७०-८०).

पञ्चदशे सर्गे शिशुपालवधवर्णनपरे (ऋ. १३५).

पृ. १०९-१८३.

१. आत्ममनीषितगानपूर्वकं सत्यलोकाद्द्वारकामुपागतेन नारद-

महर्षिणा श्रीकृष्णाभिष्टवनपूर्वकं तत्सन्निधौ शिशुपालसंहारावश्यकतां विनिवेदितवता तत्कृतार्हणेन स्वलोकं प्रत्यागमनम् (ऋग्वे. १-२९).

२. युधिष्ठिरसमाहृतस्य तदीयराजसूययज्ञशालामुपागतस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिराद्यनुमत्या अग्रपूजनाय प्रवृत्ते सति सहदेवे तन्मूर्धनि सञ्जातायाः पुष्पवृष्टेर्वर्णनम् (३०-४०).

३. श्रीकृष्णाग्रपूजनवार्ताश्रवणकुपितशिशुपालविकथनमसहमानेन श्रीमता गाङ्गेयेन श्रीकृष्णमहिमानुवर्णनपूर्वकं तदग्रपूजाविरोधिशिशुपालनिधनावश्यंभावसूचनपूर्वकं च श्रीकृष्णाग्रपूजाया अवश्यकर्तव्यत्वप्रशंसनम् (ऋग्वे. ४१-७२).

४. श्रीकृष्णाग्रपूजाविरोधिनं तत्प्रशंसाश्रवणकुपितं च शिशुपालं हन्तुकामान् भीमार्दींस्तस्य कृष्णैकवध्यत्वोक्तिपुरस्सरं निवार्य श्रीकृष्णपूजनाय प्रचोदयमाने सति गाङ्गेये तदनुमोदनाय सन्निहिते नारदे च नर्तनपूर्वकं श्रीकृष्णं गायति सति सहदेवेन श्रीकृष्णाग्रपूजाया विधानम् (ऋग्वे. ७३-९५).

५. श्रीकृष्णाग्रपूजनदर्शनकुपितस्य पाण्डवगाङ्गेयादीन्विगर्हमाणस्य शिशुपालस्य कुपिताकृतिवर्णनपूर्वकं तस्य श्रीकृष्णं प्रति युद्धायाभिनिर्माणवर्णनम् (ऋग्वे. ९६-११०).

६. श्रीकृष्णशिशुपालयोर्युद्धाभिवर्णनपूर्वकं श्रीकृष्णप्रहितचक्रायुधेन निकृत्तशिरसस्तस्य शिशुपालस्य मुक्तथवातिवर्णनम् (ऋग्वे. १११-१३२).

७. सदा द्विषतोऽपि शिशुपालस्य स्वानुस्मरणसुकृतसम्पादनेन मुक्तिप्रदानुर्भगवतो दयायाः प्रशंसनम् (ऋग्वे. १३३).

षोडशे सर्गे नरकासुरवधवर्णनपरे (ऋग्वे. १४७).

पृ. १८४-२३६

१. द्वारकां प्रत्यागच्छतः पुरन्दराधिष्ठितस्य पेरावतस्य वर्णनम् (ऋग्वे. १-२०).

२. श्रीकृष्णसदनमुपागतेन गृहीतसत्कारेण पुरन्दरेण नरकासुर-
पराक्रमवर्णनपूर्वकं तद्वाधापनोदनाय श्रीकृष्णसन्निधौ तद्वधाभ्यर्थनम्
(ऋ. २१-४९).

३. पुरन्दराभयदानपूर्वकं श्रीकृष्णेन स्मृतस्य सद्यस्समागच्छतो
वैनतेयस्य वर्णनम् (ऋ. ५०-६९).

४. निजविरहमसहमानया सत्यभामया सह वैनतेयमधिरुह्य
चक्राग्निना दुगतत्पालकदाहपूर्वक प्राग्जोतिषाह्वय नरकासुरपुरमाधगतन
श्रीकृष्णेन नरकासुरानुगदानवनिषूदनपूर्वकं चक्रायुधेन नरकासुरशिरो-
लवनम् (ऋ. ७०-१०८).

५. नरकासुरापहृतादितिदेवीकुण्डलोपहरणपूर्वकं निषूदितस्य
खतनयस्य शुभगतिं प्रार्थयमानाया आत्मानं च बहुधाऽभिष्टुवत्या भूदेव्याः
श्रीकृष्णेन परिसान्त्वितायाः स्वावासं प्रति गमनम् (ऋ. १०९-१३२).

६. नरकान्तःपुरनिरुद्धमात्मानं कामयमानं षोडशस्त्रीसहस्रं
परिगृह्य द्वारकां च प्रस्थाप्य अदितिदेव्यै कुण्डलार्पणाय देवानां प्रीण-
नाय च सत्यभामया सह गरुडमारूढेन श्रीकृष्णेन देवलोकं प्रति प्रस्था-
नम् (ऋ. १३३-१४७).

सप्तदशे सर्गे पारिजाताहरणवर्णनपरे (ऋ. १३५)

पृ. २३७-३०५.

१. सत्यभामया सह वैनतेयमधिरुह्य नाकलोकमुपागतस्य नरका-
सुराहृतकुण्डलद्वयमदितिदेव्यै समर्पितवतो वासवादिपरिकलितार्हणस्य
भगवतश्श्रीकृष्णस्य भूलोकं प्रति प्रस्थानम् (ऋ. १-८).

२. भूलोकं प्रति प्रस्थितेन मध्येमार्गे सत्यभामां प्रति नयनपथ-
गतस्य पुरन्दरोद्यानस्य नन्दनस्य तद्गतमालवाटिकायास्तत्रत्यपुरुहूत-
वापकायास्तत्परिसरवर्तिनो मन्दिपादिचतुर्विधदिव्यतरुपरिवृतस्य पारि-
जाताख्यदिव्यमहीरुहस्य चाभिवर्णनम् (ऋ. ९-३९).

३. सत्यभामेच्छया पारिजाताख्यं दिव्यद्रुमं द्वारकां नेतुकामस्य
श्रीकृष्णस्य निदेशाद्गरुडेन तदुत्क्षेपपूर्वकं स्वपक्षपङ्क्तौ स्थापनम् (ऋ. ४०-४५).

४. विदितपारिजातहरणोदन्तेन आग्रहग्रहगृहीतेन देवसैन्यपरिवृतेन ऐरावतमधिरुडेन शतमन्युना सह समराय श्रीकृष्णेनाभिनिर्माणम् (ऋग्वे. ४६-५०).

५. वज्रिप्रयुक्तशरणसमाहतेनात्युग्ररूपधारिणा गरुडेन परिभूतेषु सत्सु देवेषु बह्वधादिदिशापालेष्वपि श्रीकृष्णप्रहितशराभिघाताहैन्यमापन्नेषु अधिगतधृतिना वज्रधारिणा शतधृतिना सह चक्रधारिणः श्रीकृष्णस्य युद्धवर्णनम् (ऋग्वे. ५१-७६).

६. श्रीकृष्णपराजितेन भग्नदर्पेण सत्यभामासापहासदृष्टिवीक्षितेन विलज्जमानेन अधिगतसात्विकभावेन प्रतिबुद्धेनात्मानमेव विगर्हमाणेन सङ्कन्दनेन शरणगमनपुरस्सरं भगवतश्श्रीकृष्णस्याभिष्टवनम् (ऋग्वे. ७७-१२०).

७. वासवाभिष्टुतेन देवानामभयं स्वायुधबलैश्वर्यादिकं कालान्तरे पारिजातप्रतिनिवर्तनं चानुजानता पक्षीन्द्रवाहनेन श्रीकृष्णेन द्वारकां प्रति प्रस्थानम् (ऋग्वे. १२१-१३५).

अष्टादशे सर्गे देवलोकद्वारकामध्यदृश्यमानमेर्वादिवर्णनपरे (ऋग्वे. १३६)

पृ. ३०६-३७६.

१. आरूढताक्षर्येण द्वारकां प्रति प्रस्थितेन श्रीकृष्णेन सत्यभामां प्रति मध्येमार्गं दृश्यमानस्य मेरोर्वर्णनम् (ऋग्वे. १-८).

२. मेरुपार्श्ववृत्तिशीतार्तकौञ्चमाल्यवत्प्रभृतिकेसराख्यशैलपङ्क्तिवर्णनपूर्वकं इलावृत्तिकिंपुरुषादीनां भूप्रदेशविशेषाणां वर्षाणामुपवर्णनम् (ऋग्वे. ९-१४).

३. यथाश्रीकृष्णमनीषितं विहायसि गच्छतो गरुडस्य गतिविशेषवर्णनम् (ऋग्वे. १५-१८).

४. कैलासशैलवर्णनम् (ऋग्वे. १९-२३).

५. कुबेरराजधान्या अलकाया मानससरसः शोणिताख्यबाणासुरनगरस्य कौञ्चमन्दरगिर्योश्च वर्णनम् (ऋग्वे. २४-३२).

६. पुरारिक्रीडावनसहितस्य हिमवद्भिरेर्वर्णनम् (ऋग्वे. ३३-३७).

७. हैमवत्या गङ्गाया वर्णनम् (ऋ. ३८-५२).
८. नरनारायणतपोवनभूतस्य बदर्याश्रमस्य वर्णनम् (ऋ. ५३-५५).
९. बदर्याश्रमादाग्नेय्यां स्थितस्य वामनाश्रमस्य वर्णनम् (ऋ. ५६-५७).
१०. वामनाश्रमपरिसरवृत्तिमुन्याश्रमाणां वर्णनम् (ऋ. ५८-६१).
११. श्रीकृष्णगुरोस्तां दीपिनेराश्रमस्य वर्णनम् (ऋ. ६२).
१२. आर्यावर्तकुरुक्षेत्रयोर्वर्णनम् (ऋ. ६३-६४).
१३. अयोध्यावर्णनम् (ऋ. ६५).
१४. कलिन्दशैलस्य तत्प्रभूताया यमुनानद्याश्च वर्णनम् (ऋ. ६६-७०).
१५. गरुडवेगवर्णनपूर्वकं पश्चिमाम्बुधिपर्यन्ताया भूमेस्तौभाग्य-वर्णनम् (ऋ. ७१-७४).
१६. शरन्मेघशुकश्रेणीसरिदादीनामुपवर्णनम् (ऋ. ७-७९).
१७. वेलावनवर्णनपूर्वकं समुद्रस्य वर्णनम् (ऋ. ८०-११२).
१८. श्रीकृष्णेन सत्यभामया सह द्वारकामागच्छन्तं जयशालिन-मात्मानं दिदृक्षया प्रत्युद्गन्तुकामानां पौरनरनारीणां वर्णनपूर्वकं राजसौ-धादिसमलङ्कृताया द्वारकानगर्या वर्णनम् (ऋ. ११३-१२९).
१९. सप्रेमदृष्टिपातं पौरजनैरुद्धीक्षितेन सत्यभामया सह वैनते-यादवरुह्य सुरतरुसमीराकृष्टमधुकरमुखरितां द्वारकामधिगत्य सम-लङ्कृतनिजसौधेन विदितानिरुद्धबन्धनवृत्तान्तेन अनिरुद्धरोधकषाणासुर-जिगीषया श्वस्सेनाप्रस्थानमादिष्टवता श्रीकृष्णेन निजविरहव्याकुलि-ताभिः प्रेयसीभिस्सह सुखेन रात्रेरतिवाहनम् (ऋ. १३०-१३६).

अशुद्धसंशोधनम्

| पुट | पङ्क्ता | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|-----|---------|---------------|----------------------|
| १ | १८ | चकारण | चकारेण |
| १ | १९ | इदुप | ईदुप |
| २ | ६ | अङ्कता | अङ्कता |
| २ | १४ | भाव | भाःवः |
| २ | १८ | रीम | रीमि |
| २ | १९ | वर | वर् |
| २ | २४ | हित | हितः |
| २ | २५ | इत | इति |
| ३ | ९ | लीला विलासश्च | लीला क्रिया विलासश्च |
| ३ | २० | नषु | नेषु |
| ३ | २३ | वपथू | वेपथू |
| ५ | २३ | धवल | धवल |
| ७ | ११ | कङ्कित | काङ्कित |
| ७ | २२ | कमल | कलम |
| ७ | २४ | पाठा | पाठो |
| ८ | १२ | श्यामळ | श्यामल |
| ९ | ५ | तथैव | तयैव |
| ९ | ९ | तथेति | तयेति |
| ११ | २३ | पुस्तकऽप | पुस्तकेऽप |
| १२ | २८ | परय | परया |
| १५ | ५ | प्रळय | प्रलय |
| १७ | ३ | त्तारितां | उत्तारितां |
| २० | १८ | दात् अथङ् | दाभ्रअथङ् |
| २० | १९ | ङ्गङ् | अथङ् |
| २१ | २३ | त्वावि | स्वावि |

| पुटे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|------|-----------|----------------|--------------------|
| २१ | २४ | श्ला | श्लो |
| २३ | १० | प्रियासहायः | प्रियायास्सहायः |
| २३ | ११ | पदवीं | तां पदवीं |
| २३ | १८ | षयोधि | पयोधि |
| २४ | २१ | दयिता हित | दयितासहित |
| २४ | २३ | त्तरत्र | उत्तरत्र |
| २६ | २२ | शयधनुषा | शयेन धनुषा |
| २८ | १२, १५ | मौळि | मौलि |
| ३२ | १७ | प्राया | प्रायो |
| ४१ | १८ | धर्मानभि | धर्मानभि |
| ४४ | ११ | धृत | धृत |
| ४५ | ३ | सगीतं | संगीतं |
| ४५ | २० | अम्प्र | आम्प्र |
| ४६ | १० | मन्दराभे हस्ते | मन्दराभे हस्ते |
| ४६ | १७ | सुधयां | सुधायां |
| ४९ | १५ | सांसिद्धिक | असांसिद्धिक |
| ४९ | २५ | सख्यास्योच्चि | सख्यस्योच्चि |
| ५२ | २० | दर्शनीया | दर्शनीया |
| ५५ | ६, १४, १८ | पतीभ्यां | पतिभ्यां |
| ५८ | १४ | मित्र | मित्र |
| ६२ | ८ | सुभग | सुभगं |
| ६५ | २० | कूरे | कूरे |
| ६६ | १७ | प्रभवं | प्रसुवं |
| ६९ | २ | मल्यः | 'मध्यः' इति स्यात् |
| ६९ | १८, २१ | कोपा | गोपा |
| ७१ | १५ | कृतैकविंशति | एकविंशति |
| ७५ | २ | दशनना | दशानना |
| ७५ | २४ | प्रति | प्रीतं |

| पुटे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|------|---------|--|---|
| ८२ | ८, ९ | यनैश्शुभैः | यनैः शुभैः |
| ८३ | २५ | प्रवृ | प्रवृत्ता |
| ८५ | १४ | विपह्यते | विषह्यते |
| ८६ | २१ | विकल्पार्थकत्वेऽपि वा- शब्दस्य अजितसादृ- श्याभिमानवान्वा क इति काकुप्रश्नेना- जितनिषेधः कैमु- त्यनीतिसिद्ध इत्या- शयः स्यात् | अत्रेवशब्दस्य सदृशार्थक- त्वेऽपि अजितसदृशः क इति काकुप्रश्नेन सुतराम- जितनिषेधस्सिद्ध इत्यपि मूलाशयस्स्यात् |
| ८६ | २५ | लद् | लिद् |
| ८७ | १५ | युवयो | युतयो |
| ८७ | १७, २२ | ^१ वहती | ^१ वहति |
| ८७ | २३ | ^१ वहति-ग्र. दे. मु. ^२ यदर्ह-ग्रमु | ^१ वहति श्रिया समाम् यदर्ह-ग्र. मु. |
| ८७ | २५ | ^३ वहति-अ. | ^२ वहती घ. |
| ९० | २४ | ‘अते’ । इति | ‘अते’ इति |
| ९२ | १४ | लेशैरनुप | लेशैरनुप |
| ९४ | ४ | वनौकसां | वनौकसां |
| ९५ | २४ | यस्योत | यस्येति |
| ९८ | ८ | आन्नद | आनन्द |
| ११० | १५ | प्रत्येन्वव | प्रत्यन्वव |
| ११० | २० | रीघात् | रोघात् |
| ११५ | २२ | ब्रुवः | ब्रुवः |
| १२० | २ | उर्पघ्नन् | उपघ्नन् |
| १२० | ६ | वल्लीषु | वल्लीषु |
| १२० | ६ | क्षत्र | क्षत् |
| १२३ | २ | ण्यन्ततया | ण्यर्थतया |

| पुटे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|------|------------|-------------------------|---|
| १२९ | २७ | इव स्थिताः | इव स्थिताः |
| १३२ | ५ | | पुल्लिङ्गता |
| १३३ | ४ | यदेतत् । | यदेतत् |
| १३३ | ४ | शब्दः | शब्दः । |
| १३४ | ११ | मे यदि | मे यदि |
| १३६ | १७ | द्वापनं | द्दीपनं |
| १३६ | २० | स्त्रियं | स्त्रियां |
| १३७ | ३ | इत्यत्र नित्यसमासः | अत्र "इत्यत्र न समासः" इति शुद्धपाठेन भाव्यम् । वृत्तौ 'कचिन्न भवत्येव रामो जामदग्न्य इत्यु- क्तत्वात्' इति टिप्पणी बोध्या |
| १३८ | २५ | रुक्तयम् | रुक्तयम्-ङ |
| १४० | १२ | मुदा | मुधा |
| १४१ | ७ | ताऽतेनु | तातेऽनु |
| १४२ | ४ | धवल | धवल |
| १४२ | १५ | ^२ पुराणादिषु | पुराणादेषु ^२ |
| १४२ | १६ | ^३ वद यां | वद यदीयां ^३ |
| १४२ | १६ | क्रियमर्हति | क्रियामर्हति |
| १४४ | २४ | प्राप्ता | प्राप्तौ |
| १५१ | ९ | बाल इत्यनिन्द्यं | (इदमधिकमिति भाति) |
| १५२ | ३ | कोर्चत् | केचित् |
| १५२ | १२, १६, १७ | नन्दधु | नन्दधु |
| १५४ | ११ | विमृश्य | अविमृश्य |
| १५७ | १३ | तद्दृश्यं | तद्दृश्यं |
| १५९ | २५ | लुगिति भावः | लुगिति केचित् |
| १६० | ३ | र्वभ | विभ |
| २१६ | ४ | पुरुष ङ | पुरुषस्य |

| पुटे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|------|---------|----------------------|-----------------------|
| १६३ | २१ | क्वा | कूो |
| १६७ | १४ | क्षामौ | क्षौमौ |
| १६८ | १६ | प्रशस्ते विद्यमाने च | सत्प्रशस्ते विद्यमाने |
| १६८ | २२ | सद्भिः | त्रसद्भिः |
| १६९ | २६ | बोधानां | बोधानां-घ. |
| १७२ | १७ | रयाग्रथे | रथाग्रथे |
| १७६ | २ | सीद्युधि | सी- द्युधि |
| १७६ | २६ | क्षयात् | स्यात् |
| १७७ | २४ | पीहह | पीह ह |
| १७९ | १७, २१ | मित्र | मित्र |
| १८३ | १२, २१ | ज-कोशे | ङ-कोशे |
| १८३ | १७ | भुशम् | भृशम् |
| १८४ | ५ | कार्या | कार्या |
| १८४ | १४ | पौरै | पौरै |
| १८७ | २५ | मिच्छं | मिच्छ |
| १८७ | २५ | त्युत् क्षा | त्युत्प्रेक्षा |
| १८८ | २० | पुल्लिङ्ग | पुल्लिङ्ग |
| १८९ | १ | षोडश | षोडश |
| १९६ | १० | संवतार्हर्जवः | संवतार्हर्जवः |
| १९८ | ११ | मित्र | मित्र |
| १९८ | १६ | लाद् | लोद् |
| १९९ | १२ | योमहा | योर्महा |
| १९९ | २४ | जिरण्या | हिरण्या |
| २०१ | १० | विफुला | विपुला |
| २०१ | २६ | योर्नास्ति | योर्नास्ति |
| २०२ | १५ | मान्य | मान्यं |
| २०२ | १७ | परिष्काया | परिष्कार्यौ |
| २०३ | २५ | व्यख्या | व्याख्या |

| पुटे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|------|---------|----------------|-------------------------|
| २०३ | २६ | धारतयान्नतन | धीरतयान्नतेन |
| २०४ | १३ | चौरादि | चौरादि |
| २०५ | ८, १० | डोला | दोला |
| २०७ | १३ | अषि | अपि |
| २०७ | १८ | परं | पुरं |
| २०७ | २१ | क्षराः | क्षुराः |
| २०७ | २३ | मृतावपि सिते | 'मृताववसिते' इति स्यात् |
| २०८ | २४ | तनयन्सप्त | तनयान् सप्त |
| २१५ | २२ | दरेचि | देरचि |
| २२० | २० | स्त्रप | स्त्रप |
| २२१ | ३ | स्त्रप | स्त्रप |
| २२८ | १३ | पुरस्कृत | पुरस्कृत |
| २२८ | २३ | रं—ड | रं—ड |
| २३३ | ५ | प्रसादाप्रस् | प्रसादप्रस् |
| २३५ | २० | जलधिवे | जलधिरिवे |
| २४० | १७ | वोपपकारिकां | वोपकारिकां |
| २४६ | १९ | वित् म्भित | विजृम्भित |
| २५४ | ११ | सादरं | सोदरं |
| २५४ | २० | मुक्तया, नन्दे | मुक्तयानन्दे |
| २५६ | ६, ७ | वा स्वयं | वा स्वयं |
| २५८ | ११ | निवेशे | निवेश |
| २५९ | १८ | स्त्वन्वा | स्त्वन्व |
| २५९ | २० | सख- | सखा |
| २६० | १८, १९ | षितो विभु. | षितो विभु |
| २६० | १८, २० | मेघ | मेघ |
| २६४ | २ | धूत | धून |
| २६५ | १७ | बभ्रमुर्दशसु | बभ्रमुर्दशसु |
| २६५ | २१ | उरच्छदः | उरश्छदः |

| पुटे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|------|---------|---|--|
| २६६ | १८ | शोणतावरु | शोणितैर्विरु |
| २७१ | १ | सगः | स्सर्गः |
| २७३ | ९ | भयङ्करीं | भयंकरां |
| २७४ | १२ | स्म- | स्म । |
| २७८ | ७ | परिच्छेदः | परिच्छदः |
| २७९ | १२ | पुरभिः | पुरुभिः |
| २७९ | १८ | मित्र | मिच् |
| २८० | ५, ६, ८ | मिच्चत्र | मि |
| २८२ | १८ | घाभि | घातिभि |
| २९० | २१ | चयैश्वर्या | चेयैश्वर्या |
| २९० | २२ | धानीत्युक्त | धानीयुक्त |
| २९२ | २ | कर्तृता | कर्तृता |
| २९२ | ३ | कर्मत्वं | कर्मत्वं |
| २९५ | १६ | कर्मणि । | कर्मणि ' |
| २९८ | ५ | व्यतीरेके | व्यतिरेके |
| ३०० | १० | ^१ भवुकानि | ^२ भवुकानि |
| ३०१ | ७ | सुप्सुपति | सुप्सुपेति |
| ३०२ | १९ | गभीरं ईरिताः | गभीरं ईरिताः |
| ३०५ | १५ | जिघ्राजि | जिघ्राजि |
| ३१४ | ७ | नीमाश्वरो | नामीश्वरो |
| ३१५ | ८ | विधिश्चेत्त्र्यक्षः | त्र्यक्षः |
| ३१६ | ६, ७ | स्वपथेन यान्तं. | स्वपथेन यान्तं |
| ३१६ | २३ | ' वस्तुत ' इत्यादि ' इति- वदुपपद्यते ' इत्यन्तं. | इदं ३१५ पृष्ठान्ते 'भाति' इत्यनन्तरं पाठ्यम्. |
| ३१८ | ११ | प्रा. सू. | पा. सू. |
| ३२० | १७ | स्वराः | स्वरा |
| ३२१ | ११ | प्रमुक्ते | प्रमुक्ते |

| पुटे | पङ्क्तौ | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|------|---------|-----------|---------------------|
| ३२७ | १५ | त्रेवेदी | त्रिवेदी |
| ३२९ | २० | दीति | दिति |
| ३२९ | २० | रिति अस्य | रित्यस्य |
| ३३१ | २० | दर्मा | धर्मा |
| ३३२ | २१ | शलिः | शीलः |
| ३३६ | १४ | दान | दाने |
| ३३९ | १६ | आयैः | आर्यैः |
| ३४० | ८ | क्षिते | |
| ३४१ | १६ | साधुं | साधु |
| ३४४ | ८ | परामर्शः | परामर्शः |
| ३५२ | ७ | विशेषणा | विशेषाणा |
| ३५२ | २४ | काशेषु | कोशेषु |
| ३५३ | १८ | समुद्रात् | समुद्रात् |
| ३६२ | २१ | विन्द | विन्दं |
| ३६४ | २२ | अ नन्दन | आनन्दन |
| ३७० | २४ | गृहा | गृहौ |
| ३७३ | १० | ताक्षर्यं | ताक्षर्य |
| ४२ | १५ | जहर्षुः* | (अहृष्यन्) जहर्षुः? |

* 'अहृष्यन्' इति, 'प्रहृष्टाः' इति, कान्त्यर्थकात् हर्यतेर्निष्पन्नः अशो-
भन्तेत्यर्थकः 'जहर्षुः' इति वाऽत्र पाठस्यात् । अत्र व्याख्यायामपि
सर्वेषु कोशेषु 'जहर्षुः हृष्यन्ति स्म' इत्येव ग्रन्थदर्शनात् तुष्ट्यर्थको
हर्षधातुरप्यस्तीत्यभिप्रायेण वाऽयं प्रयोगास्साधनीयः । एवं च सति
हर्षधातोरस्योभयपदित्वाभ्युपगमेन हर्षमाण इति प्रयोगोऽपि स्वरसतर-
मुपपद्यते । अन्यथा 'हृषु अलीके' इत्यत्रत्यार्थनिर्देशस्योपक्षलकत्वमुररी-
कृत्य तस्य च परस्मैपदित्वेन शानचो दुर्लभतया ताच्छील्यविवक्षया
चानश प्रयोगो निर्वाहः स्यादिति ।

यादवाभ्युदयप्रस्तावनायामशुद्धसंशोधनम्

| पृष्ठ | पाङ्कः | अशुद्धम् | शुद्धम् |
|--------|--------|-----------------|----------------|
| iii | १९ | दशती | दशशती |
| vi | ११ | दोरी | देशि |
| ix | ११ | श्रानर | श्रीनर |
| xi | १४ | कर | करि |
| xi | १९ | मात्मकम् | त्मकम् |
| xii | १९ | सीश्वर | सेश्वर |
| xvi | ८ | वक्षस्थल | वक्षस्स्थल |
| xvi | १५ | माच्चन् | माच्चान् |
| xvii | १२ | सोऽपि | सोऽपि |
| xviii | ३ | सहस्री | सहस्री |
| xviii | ४, १३ | पन्नक्ष | पदनक्ष |
| xviii | २४ | मूल श्लोके | मूलश्लोके |
| xix | २ | त्रयोवि | त्रयोविं |
| xix | ३ | र्भाव समय | र्भावसमय |
| xxi | ७ | रत्वप्रसूते | रत्नप्रसूते- |
| xxii | १९ | न्द्रेषुच | न्द्रेषु चा |
| xxiii | १० | दिदक्षे' परम् ॥ | दिदक्षे परम् |
| xxiii | १२ | नयैः ॥ | नयैः— |
| xxv | ११ | इतिः | इति |
| xxv | १२ | रूपा | रूपः |
| xxviii | ७ | सप्तदशे | सप्तदशे |
| xxviii | १० | व्याख्यां | व्याख्या |
| xxix | ११ | परत्व-प्रतीत्या | परत्वप्रतीत्या |

यादवाभ्युदयव्याख्योदाहृतप्रमाणानामकारादिक्रमेण सूचनी

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

पुटम् पङ्क्तिः

अ

| | | | |
|---|------|-----|------|
| अकर्तरि च कारके . . . (पा. सू.) | | ६४ | ५ |
| ” | | ३२२ | २० |
| ” | | ३२९ | ५ |
| अग्निमीले (ऋक्संहिता) | | १२१ | १४ |
| अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः (ऐतरेयब्राह्मणम्). | | १२१ | ८ |
| अङ्गं गात्रान्तिकोपायावयवेष्वप्रधानके (रत्नमाला) | | ४५ | २१ |
| अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् (काशिकावृत्तिः) | | २४४ | ६ |
| अङ्गजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् (महाभारतम्) | | ७९ | ४ |
| अङ्गुलीयकमूर्मिका (अमरः) | | १६६ | २१ |
| अङ्गुष्ठमात्रः (कठोपनिषत्) | | १२३ | १८ |
| अचतुर (पा. सू.) | | ५५ | १५ |
| अजितः कमलापतिः (विश्वः) | | २८१ | ११ |
| अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके कादिनिवृत्त्यर्थम् (व्या. वार्तिकम्). | | १३२ | ३, ४ |
| अञ्जसा त्वरिते सत्ये (वैजयन्ती) | | २४० | २ |
| अट्टावतिशयक्षौमौ (यादवः) | | १६७ | १४ |
| अण् च (पा. सू.) | | ३३७ | ७ |
| अतोऽम् (पा. सू.) | | २७४ | १७ |
| अत्ता चराचरग्रहणात् (शारीरकसूत्रम्) | | १२० | ८ |
| अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामति (छान्दोग्यम्) | | ३६७ | १८ |
| अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषु श्लोक- शब्दयोः (केशवः). | | ५७ | १० |
| अदृश्यग्रहा राहुकेतवोऽन्यत्रोपरागसमयात् (ज्योति- र्विदः). | | २६९ | २ |

अधरस्स्याद्विनिष्क्रान्तो यावकादिकरञ्जने ।

बिंबोके चञ्चलाक्षीणां सङ्गमे वल्लभार्पणे ॥

(संगीतरत्नावली)

२४७ ६, ७

अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणालयेऽप्यसहनं तत्तेजस्समुदाहृतम् ॥

२६८ १६, १७

अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि (पा. सू.)

३१ ७

”

७४ ११

अधेः प्रहसने (पा. सू.)

६१ ८

अनुकरणं चानितिपरम् (पा. सू.)

१६३ १६

अनुदात्तोपदेश (पा. सू.)

५८ ४

अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने (विश्वः)

३३१ २३

अनुयोगश्च पृच्छा च प्रश्नपर्यनुयोगवत् (यादवः)

१५४ ४

अनुरागरत्नपूरितकनकमयपरुवकाभ्यां चूचुकमुद्रास-
नाथाभ्यां (वासवदत्ता).

२३३ १०

अन्तरा विवरान्तार्थभेदेष्ववधिरन्ध्रयोः (रत्नमाला)

४५ १५

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यर्थोऽशुके (अमरः)

२६ २०

अन्तर्धौ येनादर्शन (पा. सू.)

८५ २१

”

२२२ ५

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ (पा. सू.)

३४४ ४

अन्तोऽस्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके
(वैजयन्ती).

३३४ ११

अन्येष्वपि दृश्यते (व्या. वार्तिकम्).

६० १०

अपत्रपाऽतिमहती स विलक्ष इति स्मृतः

९३ १३

अपदानं पराक्रमः (वैजयन्ती)

६० २२

अपरस्पराः क्रियासातत्ये (पा. सू.)

१७६ ११

अपसव्यं तु दक्षिणम् (अमरः)

३१५ २२

अपादाने चाहीयरुहोः (पा. सू.)

१ १४

अ प्रत्ययात् (पा. सू.)

३२ १३

अभितः परितः (व्या. वार्तिकम्) ...

२५१ १४

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|---|-------|----------|
| अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये दर्पहिंसयोः (वैजयन्ती) | ३७१ | ७ |
| अभूषितः कान्तः (शृङ्गारप्रकाशिका) | ३३५ | ७ |
| अमानुष्योऽयमिति प्रयोगादपकर्षोऽपि नब्रर्थः (शृङ्गार- प्रकाशिका). | २२६ | ३ |
| अरास्तयोः स्थिता मध्ये (यादवः) | ३१३ | ७ |
| अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः (व्या-वार्तिकम्) | १८ | १७ |
| ” | ३२४ | २ |
| अर्थेन सह समासस्सर्वलिङ्गता च (व्या. वार्तिकम्) | ६४ | २१ |
| अर्हे कृत्यत्तुचश्च (पा. सू.) | १६८ | ११ |
| अल-भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणेषु (भ्वादि) | ३१२ | १३ |
| अवर्णवादो निर्वादोऽप्यपवादो विरूक्षणम् (यादवः) | १०० | ११ |
| अवलेपस्तु गर्वे स्थालेपने दूषणेऽपि च (विश्वः) | ३७२ | १४ |
| अव्ययीभावश्च (पा. सू.) | २७४ | १५ |
| अष्टन आ विभक्तौ (पा. सू.) | २६९ | १३ |
| अष्टाभ्यं औश् (पा. सू.) | २६९ | १२ |
| अस गतिदीप्तघादानेषु (भ्वादि) | १६१ | ११ |
| अस्त्री पठ्वकं सिन्धूरादिद्रव्यस्य भाजनम् (यादवः) ... | २३३ | ७ |
| अस्त्री पुरीतदात्रं स्यात् (वैजयन्ती) | ३५२ | १९ |
| अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् | ६९ | ४ |

आ

आकाशे दिवसे च द्युः (यादवः) ६४ २

आकुञ्चितपुटापाङ्गसंगतार्थनिमेषिणी ।

मुहुर्व्यावृत्तारा च दृष्टिराक्रेकरा स्मृता ॥

(भावप्रकाशः) ... ७ ३, ४

आकुस्मादात्मनेपदिनः (गणसूत्रं) १५८ ९

आक्रेकरा भवेद्दृष्टी रूपालोकनकर्मणि (भावप्रकाशः) ८ ७

आङ् मर्यादाभिर्विध्योः (पा. सू.) ... ३४५ ७

आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः (स्मृतिः) ३०७ ३

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|---|------------|----------|
| आचिता मौरवैः पात्रैः (विष्णुपुराणम्) | २०८ | ११ |
| आतिष्ठेममश्मानम् (तैत्तिरीयमन्त्रप्रश्नः) | ५१ ११, १३ | |
| आतोऽनुपसर्गे कः (पा. सू.) | ३१३ | ९ |
| ” | ३३६ | १५ |
| आत्मनः स्वलिते सम्यग् ज्ञातेऽन्यैर्यस्य जायते । अपत्रपाऽतिमहती स विलक्ष इति स्मृतः ॥ | ९३ १२, १३ | |
| आत्मानः पशवः प्रोक्तास्सर्वे संसारवर्तिनः (पुराणम्) | २२३ | १६ |
| आत्मा यत्नधृतिस्वान्तस्वभावपरमात्मसु (रत्नमाला) | ३९ | १२ |
| आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः (अमरः) | २९३ | ९ |
| आत्मा वै पुत्रनामाऽसि (तै. मन्त्रप्रश्नः) | १८४ | १२ |
| आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च (शारीरकसूत्रम्) | १२३ | २३ |
| आदित्यचन्द्रावनलोऽनिलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ | ६९ | ३, ४ |
| आ दृषाद्वा (गणसूत्रम्) | १६३ | १४ |
| आनन्दनं सङ्गतं स्यादप्रच्छन्नं सभाजनम् (यादवः) | ३६४ | २ |
| आभा प्रख्योपमाऽभिख्या प्रकारस्संनिभं निभम् । | १६७ १०, ११ | |
| नीकाशाद्याश्च साम्यार्थास्समे स्युश्शब्दतः परे ॥ | | |
| आभ्यो नाडीभ्यः प्रतीयन्ते (छान्दोग्यं) | ३६७ | २१ |
| आमिषं च स्त्रियां मांसे उत्क्रोचे भोग्यवस्तुनि (रत्नमाला) | २१ | ५ |
| आयातु वरदा देवी (तै. आरण्यकं) | १२१ | १२ |
| आर्यावर्तः पुण्यभूमिः (अमरः) | ३३९ | १७ |
| आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः (पा. सू.) | १७६ | १२ |
| आशयस्स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि (विश्वः) | ४३ | ४ |
| इण् गतौ (अदादि) | २५ | १५ |
| ” | २०९ | १२ |
| इणो गा लुङि (पा. सू.) | २०९ | १३ |

| न्याख्योदाहृतप्रमाणानि | | पृष्ठम् | पङ्क्तिः |
|---|------|---------|----------|
| इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा. सू.) | | २९० | २३ |
| इदं तु सप्तमं जन्म पद्मजं चेति मे विभो (म. भा. शान्तिपर्व). | | ७९ | ५ |
| इवे प्रतिष्ठितौ (पा. सू.) | | १८६ | ११ |
| इवैवखल्वादयो वाक्यालङ्कारणार्थाः (शृङ्गारप्रकाशिका) | | १०७ | १० |
| ” | | २७५ | ३ |
| इष्टादिभ्यश्च (पा. सू.) | | १०२ | ९ |
| इसुसुकान्तात्कः (पा. सू.) | | २१० | ६ |

उ

| | | | |
|--|------|-----|--------|
| उगितश्च (पा. सू.) | | १५९ | ९ |
| ” | | २३२ | ३ |
| उदर्कः फलमुत्तरम् (अमरः) | | ६८ | १३ |
| उदारो दातृमहतोः (अमरः) | | १८९ | ३ |
| उदोऽनूर्ध्वकर्मणि (पा. सू.) | | २१९ | २१ |
| उद्भिज्जानां तु षण्डोऽस्त्री | | १७२ | ४ |
| उन्मीलितनरकोऽभूदुत्सङ्गे विभ्रदच्युतो भवतीम् । | | ३०६ | १३, १४ |
| तन्मन्ये हृदि भजतां नरककथा नः कथं भवेद्देवि ॥ | | | |

(लक्ष्मीशतकम्)

| | | | |
|--|------|-----|----|
| उपसर्गादसमासेऽपि . . (पा. सू.) | | ४४ | १५ |
| ” | | ९६ | ४ |
| ” | | १७४ | १४ |
| ” | | ३५० | २१ |
| उपाद्देवपूजासङ्गतिकरण (पा. सू.) | | २०० | १३ |
| उपाधिधर्मचिन्तायां कैतवेऽपि विशेषणे (विश्वः) | | २९० | १९ |
| उपान्वध्याङ्वसः (पा. सू.) | | २५७ | ५ |
| उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च (पा. सू.) | | २५ | १६ |
| उभयप्राप्तौ कर्मणि (पा. सू.) | | २८२ | ६ |
| ” | | २९५ | १६ |

| व्याख्योदाहृतप्रमाणानि | पृष्ठम् | पङ्क्तिः |
|---|---------|----------|
| उरश्छदः कङ्कटको जागरः कवचोऽस्त्रियाम् (अमरः) | २६५ | २१ |
| उलपा बल्बजाः प्रोक्ताः (हलायुधः) | २९६ | १३ |
| ऊ | | |
| ऊरू तदस्य यद्वैश्यः (पुरुषसूक्तम्) | ३३५ | १५ |
| ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून्स्थविर आगते | १४७ | १९ |
| (म. भा. म. स्मृ.) | | |
| ऋ | | |
| ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे (पा. सू.) | ३ | १२ |
| ऋत्यकः (पा. सू.) | ७० | १८ |
| ” | २६२ | २ |
| ऋजुरोहितमिच्छन्ति बुधाश्शक्रशरासनम् (अभिधान- रत्नमाला). | २६१ | २२ |
| ऋन्नेभ्यो ङीप् (पा. सू.) | १५८ | ११ |
| ऋष्यन्धकवृष्णिक्कुरुभ्यश्च (पा. सू.) | ३७२ | १० |
| ए | | |
| एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायना अपि (अमरः) | २५१ | १८ |
| एकत्वं बुद्धिभेदेऽपि तत्त्वेऽप्येकत्वनिर्हवः । यस्य वर्णस्य तं प्राहुरनुप्रासस्य जीवितम् ॥ | ८२ | ३ |
| एकमिषे (तै. मन्त्रप्रश्नः) | ४९ | ११, २१ |
| एके मुख्यान्यकेवलाः (अमरः) | १०५ | ७ |
| एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः (श्वेताश्वतरोपनिषत्) | १२१ | १८ |
| एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् (म. स्मृ.) | १४७ | १६ |
| एडमूकस्त्ववाक्श्रुतिः (यादवः) | १६४ | २० |
| एवं किलोपाध्यायः कथयति ... | २५८ | ३ |
| एष आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् (छान्दोग्यं) | १२३ | १७ |
| एषा त्रय्येव विद्या तपति (याज्ञिक्युपनिषत्) | १९ | १९ |
| ऐ | | |
| ऐरावतश्चतुर्दन्तः | १२१ | १३ |
| ओ | | |
| ओमिति ब्रह्म (तै. उपनिषत्) | १८६ | १० |
| ओलडि उत्क्षेपणे (चुपादि) | २०४ | १३ |

औ

औपवाह्यो राजवाहः (हलायुधः) ३४४ १४

क

क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नात्
(श्रीभागवतम्). २८२ १४

कञ्चुकस्सर्पनिर्मोके कवचे वारवाणके (वैजयन्ती) ३४६ १२

कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः (विश्वः) २३१ १८

कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे (विश्वः) १८९ १८

कन्यादाने तु यद्दत्तं यौतकं युतकं च तत् (वैजयन्ती) ३६० ५

कमलमुकुलमृद्धी फुल्लराजीवगन्धिः २५१ ६

कम्पने चलिः (घटादि) ३४६ ९

कर्णशब्दात्परस्तालः कलापार्थस्तु दन्तिनाम् (यादवः) १८७ ६

” २१२ १०

कर्तव्युपमाने (पा. सू.) ९४ १७

कर्तुः क्यङ्सलोपश्च (पा. सू.) ३१८ ११

” ३२४ १५

कर्मणि च (पा. सू.) २९५ १७

कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्सर्वधनाद्यर्थः ११२ ११

कर्षको रुधिरो भौमः (वैजयन्ती) २१८ ८

कल्याणमक्षरे स्वर्णे कल्याणं मङ्गलेऽपि च (विश्वः) ३०८ १०

कल्यो नीरोगदक्षयोः (भावप्रकाशः) ९२ १६

कान्दिशीको भयद्रुतः (वैजयन्ती) २७३ १९

काऽप्यभिख्या तयोरासीद्भूजतोश्शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ (रघुवंशः) ४० ८, ९

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च (अमरः) ३७१ ९

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि (पा. सू.) ४५ १९

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा (म. भा.) २९२ १५

” २९९ २४

कित निवासे (भ्वादि) १५२ ५

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|-------|-------------|
| कुरुनादिभ्यो ण्यः (पा. सू.) | | १३६ १८ |
| कुरुविन्दास्तु कुल्माषाः (वैजयन्ती) | | १४२ ४ |
| कुशलं निपुणे पुण्ये पर्याप्ते मङ्गले क्षमे (वैजयन्ती) | | २९६ ३ |
| कुशीलवस्तु वाल्मीकौ नटयाचक्रयोरपि (विश्वः) | | ९६ २० |
| कृत्यचः (पा. सू.) | | १५३ २० |
| कृष्णागरुणि शीघ्रे च स्पृक्कायां च स्मृतो लघुः (विश्वः) | | २१३ १४ |
| क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या (व्या. वार्तिकम्) | | १४७ ७ |
| क्लृपेस्तादर्थ्ये (चुरादि) | | ३१४ ११ |
| केऽणः (पा. सू.) | | १७६ २१ |
| केलिमर उपसङ्ख्यानम् (व्या. वार्तिकम्) | | ७८ ३ |
| कोः कत्तत्पुरुषेऽचि (पा. सू.) | | १९२ २१ |
| कोणो वीणादिवादनम् (अमरः) | | ४४ ११ |
| कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः (विश्वः) | | ५४ ५ |
| ” | | ११३ १५ |
| कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले (यादवः) | | ५४ ३ |
| क्तस्य च वर्तमाने (पा. सू.) | | १३३ ६ |
| क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् (व्या. वार्तिकम्) | | १०२ १० |
| क्तेन च पूजायाम् (पा. सू.) | | २८६ १६ |
| क्त्रेर्मन्त्रित्यम् (पा. सू.) | | २३८ २ |
| क्वमदशक्तौ परीपाठ्याम् (विश्वः) | | ८३ ३ |
| ” | | २२४ १२ |
| ” | | २९० ६ |
| क्रीडाम्बुयन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्वताग्रप्रभुत्वयोः । विषाणे च (यादवः). | | १७० २३ |
| क्रोधाभिलाषहर्षदिस्सङ्करः किलकिञ्चितम् | | २०४ ८ |
| क्रोष्टुधृतौ तु वञ्चके (वैजयन्ती) | | २७१ ८ |
| क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (पा. सू.) | | ४२ १७ |
| | | २८१ १५ |

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|---|-------|----------|
| क्षि क्षये (भ्वादि) | २८७ | १४ |
| क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवान् तेन त्रिपथगा स्मृता ॥ (महाभारतम्) | १४५ | १० ११ |
| क्षि हिंसायाम् (स्वादि) | २८७ | १५ |
| क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति (स्मृतिः) | २८६ | २४ |
| क्षुरोऽस्त्री वपनं शस्त्रं (वैजयन्ती) | २०७ | २२ |

ग

| | | |
|--|-----|----|
| गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा (अमरः) | १४० | २० |
| गत्यर्थार्कर्मक (पा. सू.) | १६९ | १६ |
| गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (पा. सू.) | ३३८ | २१ |
| गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः (विश्वः) | २५३ | ८ |
| ” | ३५४ | ६ |
| गर्गादिभ्यो यञ् (पा. सू.) | १३६ | २२ |
| गर्ह कुत्सायाम् (भ्वादि) | १६३ | १४ |
| गर्ह निन्दने (चुरादि) | १६३ | १३ |
| ” | २७८ | ११ |
| गीतं वाद्यं तथा नृत्तं त्रयं संगीतमुच्यते (शाङ्गदेवः) | ४५ | ४ |
| ” | १८७ | ८ |
| गुप गोपने (भ्वादि) | १६३ | ७ |
| गुपूधूपविच्छिपणपिनिभ्य आयः (पा. सू.) | १४९ | ११ |
| गोपानसी तु बलभीच्छादने वक्रदारुणि (अमरः) | ३७० | २२ |
| गुप्तिच्किङ्कथस्सन् (पा. सू.) | १५२ | ६ |
| ” | १६३ | ८ |
| गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु (पा. सू.) | ३६७ | ३ |

घ

| | | |
|---|----|----|
| घुषिर् शब्दार्थे (भ्वादि) | ७९ | १९ |
| घोटके वीतितुरुगतुरंगश्वतुरंगमाः (अमरः) | २३ | १२ |

च

| | | | |
|---|------|-----|----|
| चतुर्थी चाशिष्यायुष्य (पा. सू.) | | २९९ | १९ |
| चन्द्रशाला शिरोगृहम् (अमरः) | | ३७० | १६ |
| चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् (अमरः) | | ८८ | २० |
| ” | | २२२ | १७ |
| चाक्षुषं च द्वितीयं मे जन्म आसीत्पुरातनम् (म. भा.) | | ७८ | २२ |
| चारौ दक्षे च पेशलः (अमरः) | | २४१ | २१ |
| चित्ते प्राणेषु जन्तुषु (विश्वः) | | १५२ | ३ |
| चित्रपुङ्खो वीरशङ्खः शरो रोप इषुर्द्वयोः (वैजयन्ती) | | ३२५ | २३ |
| चूषा कक्ष्या वरत्रा स्यात् (वैजयन्ती) | | १९० | ५ |

ज

| | | | |
|--|------|-----|--------|
| जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ (वृत्तरत्नाकरः) | | ६३ | १४ |
| जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ | | | |
| (भगवद्गीता) | | २९१ | ११, १२ |

| | | | |
|--|------|-----|------|
| जि जये (भ्वादि) | | ११५ | १७ |
| जितकाशी जितरणः (वैजयन्ती) | | २७३ | २० |
| जीर्यतेरतृन् (पा. सू.) | | ८० | २० |
| जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टैर्भाभिर्भानो- नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धाः (वेणीसंहारः). | | १८ | २, ३ |
| ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवस्समृताः | | १३० | ५ |
| ज्ञश्चुस्सृष्टशां सनः (पा. सू.) | | १११ | १८ |
| ” | | ३१६ | २ |

ञ

| | | | |
|------------------------|------|----|----|
| ञि भी भये (जुहोत्यादि) | | ३२ | १२ |
|------------------------|------|----|----|

ट

| | | | |
|---------------------|------|-----|----|
| टिड्ढाणञ् (पा. सू.) | | २८ | १७ |
| ” | | ४० | १२ |
| ” | | १५९ | १२ |
| ” | | १८९ | २१ |

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

| | | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|--------------------------------|--------|----------|
| दृ वेपृ कम्पने (भ्वादि) | | | १५ ६ |
| द्वितोऽथुच् (पा. सू.) | | | १५ ७ |
| ” | | | १५ २१७ |
| ड | | | |
| डीङ् विहायसा गतौ (पा. सू.) | | | ३२० २३ |
| डु धाञ् धारणपोषणयोः (जुहोत्यादि).... | | | १५२ ७ |
| ढ | | | |
| ढ्रलोपे पूर्वस्य . . . (पा. सू.) | | | ४२ २० |
| ण | | | |
| णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य (व्या. वार्तिकम्) | | | ४५ १७ |
| ” | | | १५९ ११ |
| ” | | | ३१७ ५ |
| ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः (व्या. वार्तिकम्) | | | २१७ ४ |
| ण्यासश्चन्थो युच् (पा. सू.) | | | ३४२ ६ |
| त | | | |
| ततो जम्बूकुञ्जस्थिता शारिका काचिच्चिरादागतं शुक्रं | २५० | ७, ८ | |
| प्रकोपतरलाक्षरमुवाच—कितव, शारिकान्तरमन्विष्य | | | |
| गतोऽसि (वासवदत्ता). | | | |
| तत्करोति . . . (ग. सू.) | ३५—१९, १५९-१०, १६६-१३ | १९३-३, | |
| | २४५-४, २५१-१७, २५३-१०, २८५, २३ | | |
| | ३१७-४. | | |
| तत्पुरुषे कृति बहुलम् (पा. सू.) | ४-२०, ६७-१६, २९९, १७. | | |
| तत्सवितुर्वरेण्यं (तै. सं. आ.) | | | १२१ ११ |
| तदधीनवचने (पा. सू.) | | | ९९ ८ |
| तदर्हम् (पा. सू.) | | | १२८ १० |
| तदात्मानग् स्वयमकुरुत (तैत्तिरीयोपनिषत्) | | | २९२ ३ |

| व्याख्योदाहृतप्रमाणानि | पृष्ठम् | पङ्क्तिः |
|---|---------|----------|
| तदासेचनकं तृतेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् (अमरः) | १८४ | २२ |
| तद्दृश्यं दृष्टमात्रं यत्कुर्यादुल्लासिकां नवाम् (वैजयन्ती).... | ३७ | ५ |
| ” | १५७ | १३ |
| ” | ३१७ | ४ |
| तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (पा. सू.) | १३६ | २० |
| तद्विष्णोः परमं पदगं सदा पश्यन्ति सूरयः (तै. सं.) | ८८ | १० |
| ” | २८९ | ९ |
| तनादिभ्यस्तथासोः (पा. सू.) | ५८ | ३ |
| तन्मन्ये हृदि भजतां नरककथा नः कथं भवेद्देवि | ३०६ | १४ |
| (लक्ष्मीशतकम्) | | |
| तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणान्तरे (विश्वः).... | १६८ | १५ |
| तर्कनिश्चययोर्नूनं (यादवः) | २८१ | ४ |
| तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः (विश्वः) | १० | २३ |
| | ३७ | १३ |
| | ७० | २४ |
| तव प्रसादान्मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् (म. भा.) | ७८ | २३ |
| तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (श्वेताश्वतरोपनिषत्) | ५१ | २३ |
| (मुण्डकं). | | |
| तस्य राजन्यपत्यवत् (व्या. वार्तिकं) | २० | १९ |
| ” | ३४१ | ४ |
| तस्य ह वा एतस्य आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः | ४२३ | १९ |
| (छान्दोग्यं). | | |
| तातेऽनुकम्प्ये पितरि (रत्नमाला) | १४१ | ७ |
| तारकायाः कलाभिश्चास्तं कटाक्षं प्रचक्षते | ५ | १२ |
| तुला स्त्रियां पलशतं भारस्स्याद्विंशतिस्तुलाः (अमरः) | ६६ | २२ |
| तुल्याथैरतुलोपमाभ्यां (पा. सू.) | १७२ | १६ |
| तृष्णा स्पृहापिपासे (अमरः) | ९१ | १७ |
| तेन दीव्यति खनति जयति जितम् (पा. सू.) | २१० | ५ |
| तेऽर्विषमभिसंभवन्ति (छान्दोग्यं) | ३६७ | ११ |

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|-------|----------|
| तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषो अहरह आपूर्यमाणपक्षं (छान्दोग्यं). | ३६८ | २ |
| त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन (भगवद्गीता) | २९१ | १२ |
| त्रिपताकाकरो मूर्ध्नि चलनं किञ्चिदानने। आकेकरा भवे- दृष्टी रूपालोकनकर्मणि (भावप्रकाशः). | ७ | ६, ७ |
| त्वक्कशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु। हरिस्सवर्ण- तोऽश्वः स्यात् पीतकौशेयसप्रभः. | २७३ | ७, ८ |
| त्वत्तः श्रवणजन्मापि चतुर्थं जन्म मे विभो (म. भा.) | ७९ | २ |
| त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम्। चाक्षुषं च द्वितीयं मे जन्म आसीत्पुरातनम्। तव प्रसादान्मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत्। त्वत्तः श्रवणजन्मापि चतुर्थं जन्म मे विभो। नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चम- मुच्यते। अङ्गजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मि- तम्। इदं तु सप्तमं जन्म पद्मजं चेति मे विभो। (म. भा.) | ७८ | २१-२३ |
| | | ७९-२-५ |

द

| | | | | |
|--|----------------|------|-----|----|
| दण्डादिभ्यो यत् (पा. सू.) | | | ४० | १० |
| दन्तोऽद्रिकटके रदे (यादवः) | | | ३१८ | २१ |
| दरोऽस्त्री शङ्खभीगतेष्वल्पाथे त्वव्ययं दरम् (यादवः) | | | १७५ | १३ |
| दर्शनीयं तदानन्दसान्द्रो यत्र मनोलयः (वैजयन्ती) | | | १९० | १२ |
| दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च | | | २८ | ५ |
| दारको भेदकेऽपत्ये (विश्वः) | | | २४८ | ५ |
| दिङ्नामान्यन्तराले (पा. सू.) | | | ३४३ | १७ |
| दिव उत् (पा. सू.) | | | २४ | ३ |
| " | | | ६३ | २० |
| दिवि तारयते देवान् तेन त्रिपथगा स्मृता (म. भा.) | | | १४५ | ११ |
| दीपजनबुध . . . (पा. सू.) | | | १६६ | १० |
| | २६३-८, २७७-१७, | | १८३ | ४ |
| दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवातु शरदश्शतम् (तै. मन्त्रप्रश्नः) | | | ४७ | १८ |

| व्याख्यादाहृतप्रमाणानि | पुटम् | पङ्क्तिः |
|---|-------|----------|
| दुर्गातिर्नरके दैन्ये (विश्वः) | २८६ | १५ |
| दुष्प्रापं तु पुरं दुर्गं यन्त्रशैलजलादिभिः (वैजयन्ती) | २०७ | १८ |
| दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च (पा. सू.) | ३०४ | ३ |
| ” | ३२२ | १६ |
| दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् (पा. सू.) | ३२५ | ११ |
| दृग्बुद्धावीक्षणेऽपि च (विश्वः) | १२३ | २५ |
| दृङ् आदरे (तुदादि) | ३०९ | १० |
| दृढशब्दे लिङ्गविशेषस्यानुपकारकत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितम् (न्यासः). | २८७ | २० |
| दृशेः कानिन् (पा. सू.) | ३२९ | ६ |
| देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम् (जितं ते) ... | २२४ | १५ |
| द्रुघणे मुद्गरघनौ (अमरः) | ७४ | १९ |
| ” | ६० | १४ |
| द्रुममभ्यर्चितं देवैः पारिजातं महाद्रुमम् | २५३ | १४ |
| द्वंद्वं युग्मं हिमोष्णादिमित्थुनं कलहो रहः (वैजयन्ती) | ३१४ | ५ |
| द्वात्रिंशद्बुलायामं क्षीरवृक्षसमुद्भवम् (वास्तुशास्त्रम्) | ३०९ | १८ |
| द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परित्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ (म. भा.) | २१६ | १८ |
| धनदेन समस्त्यागे (वा. रामा.) | ४१ | ८ |
| ध | | |
| धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (पा. सू.) | २५७ | ६ |
| धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः (विश्वः) | ४० | ३ |
| धृङ् अवस्थाने (चुरादि) | ३३५ | ४ |
| धृष्टे धृष्णुर्विघातश्च (अमरः) | ३० | १९ |
| धेनुमृषेर्मुमोच (रघुवंशः) | ९२ | १३ |
| ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः (वि. पु.) | १४६ | १२ |
| न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् (नीतिशास्त्रम्) | ९० | ८ |
| न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (श्वेताश्वतरोपनिषत्) | ११५ | १९ |

| न्याख्योदाहृतप्रमाणानि | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|-------|----------|
| न ददौ मानुषीं मत्वा स्वयं पुष्पैरलङ्कृता (हरिवंशः).... | २८० | २२ |
| ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः (वृत्तरत्नाकरः) | ६१ | १३ |
| ” | १०८ | ५ |
| ननु प्रश्नेऽप्यनुनये विज्ञानेऽप्यवधारणे (विश्वः) | २८२ | ४ |
| नपुंसकमनपुंसकेनैक ... (पा. सू.) | २४६ | ४ |
| नपुंसको रशब्दस्तु ध्यानव्योमान्धकुक्षिषु । उत्तमाङ्गे च वदने रुधिरे चापि साध्वसे ॥ (एकाक्षर- कोशः) | ३१२ | १८, |
| नमोवरिवश्चित्रडः क्यच् (पा. सू.) ... | १४९ | १३ |
| न यज्ञमवृतो गच्छेत् | १७७ | ४ |
| नागः पन्नगमातङ्गकूराचारेषु तोयदे (विश्वः) | २६४ | १४ |
| ना नागेशाप्रधानयोः (वैजयन्ती) | ३६० | १५ |
| नाभ्यस्ताच्छतुः (पा. सू.) ... | ७४ | ८ |
| नाम प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने (अमरः) | १४८ | १० |
| नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः (पा. सू.) | १५७ | १२ |
| ” | २९१ | १४ |
| नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते (म. भा.) | ७९ | ३ |
| निजमात्भीयनित्ययोः (विश्वः) ... | ३३५ | ५ |
| नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकटके कटौ (वैजयन्ती) | ३१९ | २१ |
| नित्यपुष्पततं हृद्यं दिव्यगन्धमनुत्तमम् (हरिवंशः) | २५३ | १५ |
| निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः (अमरः) | ४१ | १० |
| निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् (व्या. वार्तिकम्) | ११८ | २१ |
| निम्नकदशादना अवयावन्यव निम्नत्वादुपचारांश्चस्त्राज्ञतादौ | ३१६ | १७ |
| समानाधिकरणसमासः (भोजराजः). | | |
| निरश्च धान्यधनयोः प्रतिदाने (धातुपाठः) | २२७ | १४ |
| निर्मुक्तो मुक्तकञ्चकः (अमरः) | ३६९ | १७ |
| निस्साणो जैत्रघोषणा (वैजयन्ती) | ७९ | १७ |
| निष्कुटस्तु गृहोद्याने (विश्वः) | २५६ | ४ |
| नीकाशाद्याश्च साम्यार्थास्समे स्युश्शब्दतः परे | १६७ | ११ |

| | व्याख्योदाहृतप्रमाणानि | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|------------------------|-------|----------|
| नीवी परिपणो मूलधनं (अमरः) | | २०७ | २ |
| | | २३० | १० |
| नीवृज्जनपदौ देशविषयौ तूपवर्तनम् (अमरः) | | ३४५ | २२ |
| नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ (मनुस्मृतिः) | | १६८ | ८, ९ |
| नेमिस्त्रिकायां कूपस्य चक्रान्ते तिनिशद्रुमे । नेमिः कालेऽवधौ गर्ते प्रकारे शङ्कुकद्रुमे ॥ (विश्वः) | | ३१२ | २१ |
| पञ्चशक्तिमयो देवः परमात्मा जगत्प्रभुः । | | १०४ | १६ |
| पराभिःशक्तिभिस्तस्य विग्रहः परमात्मनः ॥ (भगवच्छास्त्रं) | | | |
| पत्तिः पदातौ गमने (विश्वः) | | २६४ | १५ |
| पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् (व्या. वार्तिकम्) | | १७४ | ४ |
| पद्माङ्कितं भवेद्भद्रपीठं ह्यपनकर्मणि (वास्तुशास्त्रं) | | ३०९ | १९ |
| परं दूरान्यमुख्येषु (यादवः) | | ३०४ | २ |
| परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् (कूर्मपुराणं) | | २८३ | १२ |
| परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् (मुण्डकम्) | | १०३ | १३ |
| पराभिःशक्तिभिस्तस्य विग्रहः परमात्मनः (भगवच्छास्त्रं) | | १०४ | १७ |
| परोऽरिपरमात्मनोः (अमरः) | | ९ | १० |
| पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् (वृत्तरत्नाकरः) | | १०९ | १३ |
| पल्लवं त्वल्ली प्रवाले विस्तृतावपि (प्रकाशः) | | ३३६ | १६ |
| पारे मध्ये षष्ठ्या वा (पा. सू.) | | ३०९ | ८ |
| पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे (अमरः) | | ३७० | २० |
| पुंसि भूस्रथसवः प्राणाः (अमरः) | | २३७ | २० |
| पुमांस्त्रिया (पा. सू.) | | १८८ | १९ |
| पुरं पुरि शरीरे च (विश्वः) | | १२१ | १९ |

| | पृष्ठम् | पङ्क्तिः |
|---|----------|----------|
| पुरा त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम | १४४ | १५ |
| पुष धारणे (चुरादि) | २८५ | २४ |
| पुष्करं करिहस्ताग्रे (अमरः) | १८८ | २४ |
| पुष्प विकसने (दिवादि) | २५० | १९ |
| पूर्वकाल . . (पा. सू.) | ३०८ | २ |
| पृथिव्येव पादौ (छान्दोग्यं) | १२३ | २१ |
| पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा (पा. सू.) | ३१२ | २३ |
| पौरामात्यादिलिङ्गेषु स्वभावे प्रकृतिर्भगो | ९८ | १६ |
| प्रकृतेर्महान् , महतोऽहङ्कारः (देवलस्मृतिः) | २०९ | १६ |
| प्रक्ष्वेडनस्तु नाराच ऐषणश्चायसश्शरः (वैजयन्ती) | २१९ | ७ |
| प्रचण्डः करवीरे ना त्रिष्वधृष्यप्रगल्भयोः (रत्नमाला) | १७२ | ५ |
| प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः (शिशुपालवधः) | ११० | ५ |
| प्रजा तु जनपुत्रयोः (यादवः) | १०७ | ९ |
| प्रतापो निखिलारातिदण्डजश्चण्डिमा मतः | २६३ | ५ |
| प्रतीकारो वैररूढिः (वैजयन्ती) | २१ | १४ |
| प्रत्ययस्थात् . . . (पा. सू.) | १२६ | २२ |
| ” | २४८ | ४ |
| प्रयोजनम् (पा. सू.) | ४० | ११ |
| प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः (अमरः) | २६० | ११ |
| प्रशंसावचनैश्च (पा. सू.) | १८५ | ८ |
| प्रशस्यस्य श्रः (पा. सू.) | २३२ | २ |
| प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु (अमरः) | १४३ | १८ |
| प्रश्ने क्षेपे वितर्के किम् (यादवः) | १२९ | ५ |
| प्रसहनमपराजयः परजये शक्तस्य तदभावः क्षमापर्यव- | ६१ | ९ |
| सायी (धातुवृत्तिः). | | |
| प्राणाल्ययेऽप्यसहनं तत्तेजस्समुदाहृतम् | २६८ | १७ |
| प्राणिरजतादिभ्योऽब् (पा. सू.) | २४ | १४ |
| | १८९ | २० |
| प्रादिभ्यो धातुजस्य . . (व्या. वार्तिकम्) | २७९ | ११ |

| | | | |
|--|------|-----|----|
| प्रियस्थिर . . . (पा. सू.) / | | ३५८ | २० |
| प्रोक्ता विष्णुपदी गङ्गा संक्रान्तिद्वारकासु च (विश्वः). | | ३६४ | १२ |
| प्लवङ्गभल्लुकगणैरनुप्लवैः (यादवाभ्युदयः) | | ९४ | ११ |

ब

| | | | |
|---|------|----|----|
| बद्धे सन्दानितं मृतमुद्धितं सन्दितां सितम् (अमरः) ... | २९७ | २१ | |
| बलिवन्धनघोरोऽङ्घ्रिंहस्सङ्गं निहन्तु वः | | ८१ | २१ |
| बहुलमाभीक्ष्ण्ये (पा. सू.) | | ९४ | २५ |
| बिम्बोके चञ्चलाक्षीणां सङ्गमे बल्लभार्पणे (संगीतरत्नावली) | २४७ | ७ | |
| बिम्बोऽस्त्री मण्डलं संघे प्रतिमामुखलक्ष्मसु (यादवः) | ६२ | ६ | |
| ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । | | | |

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

(कूर्मपुराणम्) २८३ ११

ब्रह्मादयस्सुरास्सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।

स्वस्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः ॥ (पुराणं) १४६ १६

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्मस्तम्बोऽखिलं जगत् (शब्दरत्नाकरः). १९४ २

भ

| | | | |
|---|------|-----|----|
| भक्तौ कर्मसाधना (भोजः) | | २८७ | २१ |
| भङ्गस्तरङ्गे ऋग्वेदे मेदे जातिविदीर्णयोः (विश्वः) | | ३११ | १९ |
| भञ्जो आमर्दने (रुधादि) | | २६७ | २२ |
| भवाद्दशाश्वेदधिकुर्वते पराङ्गिराश्रया हन्त हता मनस्विता (किराता). | | ६१ | १२ |

भव्यगेय . . . (पा. सू.) ३५९ १८

भस्याढे तद्धिते (व्या. वार्तिकम्) २३२ ११

भागधेयः करो बलिः (अमरः) ३४५ ११

भार्यामुपयच्छेत् ९५ २१

भावुकं भविकं भव्यं (अमरः) ३०० १६

भावो विद्वान् (अमरः) १११ ६

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|-------|----------|
| भिक्षासेनादायेषु च (पा. सू.) | १२५ | ७ |
| ” | २२८ | ८ |
| भियो हेतुभये . . . (पा. सू.) | ३२ | १३ |
| भुवोऽवकल्कने (चुरादि) | ३२ | ३ |
| भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे स्थितौ भस्मनि संपदि (विश्वः) | १८८ | ५ |
| भ्रमरः कामुकेऽलिनि (यादवः) | २५१ | ८ |
| मङ्गलानां च मङ्गलम् (विष्णुसहस्रनाम) | ३०८ | ९ |
| मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः (विश्वः) | २५० | १५ |
| | २६६ | १६ |
| मध्यं न्याय्येऽवकाशे चावलग्रे च तथा स्मृतम् (विश्वः). | ११ | १८ |
| मनु अवबोधने (तनादि) | ५८ | २ |
| मनोजर्जातावञ्च्यतौ शुक्च (पा. सू.) | १५९ | १३ |
| मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्मौ नतौ ताद्रु चेत् (वृत्तरत्ना- करः). | १०६ | २० |
| मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु (पा. सू.) | १६२ | १६ |
| मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः (अमरः) | ७६ | २३ |
| मराले बन्धुरः पुंस्त्री त्रिषु स्यान्नवरम्ययोः (रत्नमाला) | २०२ | १४ |
| मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः (अमरः) | ९४ | १२ |
| मर्त्यलोको जीवलोकः (वैजयन्ती) | ४१ | १८ |
| मलवद्वाससा न संवदेत (तै. संहिता) | २५१ | ३ |
| मस्यस्तटस्थः प्राश्नीकस्साक्षी (यादवः) | ६९ | २ |
| महाकुलकुलीनार्य (अमरः) | ३३९ | २० |
| महादेवस्सर्वमेधे महात्मा (महाभारतम्) | १४५ | २१ |
| महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं (रघुवंशः) | ५१ | १५ |
| मानपूजायां (चुरादि) | ५४ | १३ |
| मालमुद्यतभूर्माला पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि (रत्नमाला) | ३१ | १३ |

| | | | | |
|---|------|------|-----|-------------|
| मितां ह्रस्वः (पा. सू.) | | | २३ | १५ |
| मित्त्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन (वा. रामा.) ... | | | १९८ | ११ |
| ” | | | २८० | ८, ९ |
| मुखं निस्सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि (विश्वः) ... | | | १२ | १९ |
| मुदिते मुदिताऽत्यर्थं | | | २२० | २१ |
| मुह वैचित्र्ये (दिवादि) | | | २६५ | १२ |
| मुहुर्ब्यावृत्ततारा च दृष्टिराक्रेकरा स्मृता (भावप्रकाशः) | | | ७ | ४ |
| मूलं भृतं श्रेणिसुहृद्विषदाटविकं बलम् .. | | | २४३ | ९ |
| मृजू शुद्धौ | | | ३४४ | १९ |
| मृजू शौचालंकारयोः (चुरादि) | | | ९९ | १० |
| | | | ३२९ | १७ |
| | | | ३४४ | २० |
| मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते (शब्दार्णवः) | | | २०७ | २३ |
| मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः (कठवल्ली) | | | १२० | ५ |
| मोक्षावलम्बिनः प्रायः पापण्डा बाह्यलिङ्गिनः ... | | | २१० | ४ |
| | | | | (वैजयन्ती). |
| मोक्षे हेमनि गोरसे (वैजयन्ती) | | | १८४ | १० |
| य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः (छान्दोग्यम्) | | | १९ | १२ |
| यच्छब्दस्सर्वनामाख्यस्त्रिषु हेतौ यदव्ययम् (रत्नमाला) | | | ७७ | ७ |
| यज्ञेन यज्ञयजन्त (पुरुषसूक्तं) | | | १४६ | १५ |
| यत निराकारोपस्कारयोः (धातुपाठः) | | | २२७ | १३ |
| यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वा असुरा वा ते | | | ३०० | ५, ६ |
| पराभविष्यन्ति (छान्दोग्यम्). | | | | |
| यती प्रयत्ने (भ्वादि) | | | २२० | २२ |
| यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचम् | | | ५२ | ४ |
| यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । | | | | |
| तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥ | | | ५ | ११, |
| यमासाद्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति पूर्विकाम् (हरिवंशः) | | | २५३ | १६ |

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|-------|----------|
| यस्य पुण्यकृतः प्रेक्ष्यं सफलं तस्य जीवनम् | २३२ | १६ |
| यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । (कठवल्ली) | | |
| मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ | १२० | ४, ५ |
| यस्य वर्णस्य तं प्राहुरनुप्रासस्य जीवितम् | ८२ | ४ |
| यस्य विभाषा (पा. सू.) | ३१४ | १० |
| यानपात्रे शिशौ पोतः (अमरः) | ३६५ | १८ |
| यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् (शारीरक- सूत्रम्). | ११३ | ११ |
| यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् (शारीरक- सूत्रम्). | २८३ | १५ |
| या स्नाति तस्या अप्सुमारकः (तै. संहिता) .. | २५१ | ४ |
| युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने (अमरः) | २९५ | ३ |
| युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः । | | |
| पुरा त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुथुम ॥ | १४४ | १४ |
| युजिरुचितिजां कुश्च (उणादिसूत्रम्) | ४३ | १७ |
| येन सूर्यस्तपति तेजसेद्रः (तै. ब्राह्मणं) | ८९ | ३ |
| यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद. | २९४ | १५ |
| योनिस्समुद्रो बन्धुः (तै. संहिता) | १२१ | १५ |
| योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । | २९२ | १४ |
| किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ (महाभारतं) | | |
| ” | २९९ | २३ |
| योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् (पा. सू.) | २४१ | १७ |
| यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (श्वेताश्व). | ११२ | १२ |
| यो भावयति यस्सूते येन विद्योपदिश्यते । | १३० | ४ |
| ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवस्समृताः ॥ | | |
| यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान् प्रभुः (विष्णु- धर्मः). | १४७ | २३ |

| | | | | |
|--|------|------|-----|----|
| र ऋतो हलादेर्लघोः (पा. सू.) | | | ३१२ | २४ |
| रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि (अमरः) | | | ९३ | २३ |
| रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते (भगवद्गीता) | | | ३५४ | २१ |
| रागोऽनुरागो लाक्षादौ त्विषि (वैजयन्ती) | | | १५३ | ६ |
| राजसदनमुपकार्योपकारिका (अमरः) | | | २४० | २१ |
| राजा रत्नस्य भाजनम् (न्यायः) | | | ६४ | १७ |
| राजाहस्सखिभ्यष्टच् (पा. सू.) | | | २५९ | २१ |
| रा दाने (अदादि) | | | ३१३ | ८ |
| रुच दीप्तौ (भ्वादि) | | | ४३ | १६ |
| रुशती वागकल्याणी (अमरः) | | | १४१ | ९ |
| रो रि (पा. सू.) | | | ४२ | २० |

ल

| | | | | |
|---|------|------|-----|----|
| लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया (लक्ष्मीतन्त्रम्). | | | १२४ | २५ |
| ला दाने (अदादि) | | | ३३६ | १४ |
| लीला विलासक्रिययोः (अमरः) | | | ३५१ | २० |
| लीला विलासश्च (वैजयन्ती) | | | ३ | १० |
| लुक्छितलुकि (पा. सू.) | | | २४४ | १२ |
| ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानम् (व्या. वार्तिकम्) | | | १५ | १७ |

व

| | | | | |
|--|------|------|-----|----|
| वध हिंसायां (भ्वादि?) | | | २२६ | २१ |
| वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमे (विश्वः) | | | ४ | १९ |
| वनीपको याचनिकः (अमरः) | | | ४३ | १३ |
| वरो ना रूपजामात्रोद्देवादेरीप्सिते वृतौ (यादवः) | | | ६४ | ८ |
| वर्णो नीलादिविप्राद्योः क्रीतौ गीतिक्रमे स्तुतौ (वैजयन्ती). | | | १३८ | १४ |

| | पुटम् | पङ्क्तिः |
|---|-------|----------|
| वर्तन्येकपदीति च (अमरः) | २७२ | १६ |
| वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु (मेदिनी) | १३२ | ६ |
| वर्षोऽस्त्री वर्षणं वृष्टिः (यादवः) | १३२ | ६ |
| वश आयत्ततायां स्यात् (विश्वः) | ९७ | १९ |
| वशिकं तुच्छरिक्तके (अमरः) | ६२ | १० |
| ” | १४१ | १८ |
| वष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योरूपसर्गयोः | १५२ | ९ |
| वसतिर्वासतेयी च श्यामा रात्रिश्च कथ्यते (हलायुधः) | ३७६ | १२ |
| वस निवासै (भ्वादि) | २५७ | ३ |
| वाचाला मुखरा शारी (यादवः) | ३७१ | ११ |
| वामं पदमाकुञ्चितमन्यत् (सङ्गीतसुधानिधिः) | २०३ | ४ |
| वामं वल्गु मनोहरम् (अमरशेषः) | २२ | १२ |
| वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चाति सुन्दरे (विश्वः) | ३४१ | ११ |
| वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । | | |
| दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥ (स्मृतिः) | २८ | |
| चित्तं वन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । | | |
| एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ | | |
| (मनुस्मृतिः). | १४७ | १५ |
| विन्मतोलुक् (पा. सू.) | ४५ | १८ |
| ” | १५९ | १२, |
| ” | १६६ | १३, |
| ” | २४५ | ५, |
| ” | ३१७ | ६, |
| विपाको भवितव्यता (हलायुधः) | २३१ | २१ |
| विभावः स्यात्परिचयः (विश्वः) | ६ | १० |
| विभाषा चैः (पा. सू.) | १०३ | १८ |
| विभाषा साति कात्स्न्ये (पा. सू.) | २६२ | १९ |
| विशङ्कटं पृथु बृहत् (अमरः) | ३३९ | २० |

| व्याख्योदाहृतप्रमाणानि | पुटम् | पङ्क्तिः |
|--|-------|----------|
| विशेषोऽवयवे भेदे द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि (शब्दार्णवः) | २४६ | २ |
| ” | २७८ | ८ |
| ” | ३१० | २० |
| विश्वं जगति सर्वस्मिन् (विश्वः) | २७४ | १२ |
| विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं (तै. संहिता) | ८३ | २ |
| विष्णावप्यजिताव्यक्तौ (अमरः) | ११४ | २१ |
| वीचिः पङ्क्यूर्मिलेशेषु (वैजयन्ती) | ९१ | १८ |
| वृञ् आवरणे (चुरादि) | २०९ | २० |
| वृञ् वरणे (स्वादि) | १०५ | ८ |
| वृत्तिस्वर्गतायनेषु क्रमः (पा. सू.) | १४५ | १३ |
| वृद्धेत्कोसलाजादात् ड्यङ् (पा. सू.).... | २० | १८ |
| वृषश्रेष्ठौ तु पुङ्गवौ (रत्नमाला) | १०९ | ११ |
| वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म (अमरः) | ३३८ | २१ |
| वेलाऽब्धिजलवर्धनम् (यादवः) | ३५० | २ |
| वैकारिकोऽहंकारः (देवलः) | २०७ | १५ |
| वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका मताः | १५ | ५ |
| व्यतीकरस्समाख्यातो व्यसनव्यतिषङ्गयोः (विश्वः) | ३७४ | ३ |
| व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्माणे तर्कबुन्दयोः (विश्वः) | ११ | २१ |

श

| | | |
|--|-----|----|
| शक्ति लिङ् च (पा. सू.) | १६८ | १२ |
| ” | २८४ | २ |
| शची च सत्यभामायै पारिजातस्य पुष्पकम् । न ददौ मानुषीं मत्वा स्वयं पुष्पैरलङ्कृता ॥ (पुराणम्) | २८० | २१ |
| शठोऽलसे च मूर्खे च (विश्वः) | १६४ | १९ |
| शताङ्गः स्यन्दनो रथः (अमरः) | २६४ | १४ |
| शम उपशमने (दिवादि) | १५८ | ५ |
| शम लक्ष आलोचने (चुरादि) | १५८ | ८ |
| शमु उपशमे (दिवादि) | २४६ | २२ |

| | पुटम् | पाङ्कः |
|--|-------|--------|
| शमोऽदर्शने (गणसूत्रं) | १५८ | ५ |
| शरं नीरे शरः काण्डे (विश्वः) | २१० | १८ |
| शरणं गृहरक्षित्रोः (अमरः) | २७९ | ४ |
| शरीरं वर्ष्म विग्रहः (अमरः) | २१६ | १५ |
| शल गतौ, शल चलने (भ्वादि) | २५० | ५ |
| शल्यं शरशलाकायां शङ्कतोमरयोरपि (रत्नमाला) | १९९ | ५ |
| शाङ्गलु श्लाघायां (भ्वादि) | १७३ | २ |
| शुषि च पूर्लि महिपल्लिवल्लीः (रामदासः) | ३६० | १९ |
| शेषाद्विभाषा (पा. सू.) | १५८ | १० |
| शेषे प्रथमः (पा. सू.) .. | ७६ | १६ |
| ” | २८९ | २१ |
| शौर्योद्योगौ पराक्रमौ (वैजयन्ती) | १९८ | ३ |
| श्लक्ष्णं षडङ्गुलोत्सेधं षोडशाङ्गुलविस्तृतम् । द्वात्रिंशदङ्गुलायामं क्षीरवृक्षसमुद्भवम् । पद्माङ्कितं भवेद्द्रुपीठं स्नपनकर्मणि ॥ (वास्तुशास्त्रम्) | ३०९ | १७ |

ष

| | | |
|--|-----|----|
| षष्ठी चानादरे (पा. सू.) | १६ | १३ |
| ” | २७६ | १५ |
| षष्ठ्याः पतिपुत्र (पा. सू.) | ४ | २१ |
| षान्त्व सामप्रयोगे (चुरादि) | २२८ | ७ |

स

| | | |
|--|-----|----|
| संततिस्त्वन्ववाये स्थात्पारंपर्ये सुतेऽपि च (वैजयन्ती) | २५९ | १८ |
| संपृच् . . (पा. सू.) | ७८ | १३ |
| संहितायाम् (पा. सू.) .. | ८१ | १२ |
| स ष्वां ग्रामणीः (पा. सू.) | १९७ | १४ |
| सखा मित्रे सहाये च (विश्वः) | २५९ | २० |

| | व्याख्योदाहृतप्रमाणानि | पुटम् | पङ्क्तिः |
|---|------------------------|-------|----------|
| सखा सप्तपदा भव (तै. मन्त्रप्रश्नः) | | ४९ | १२ |
| सज्जौ संनद्धसंभ्रान्तौ (प्रकाशः) | | १५३ | १३ |
| सत्प्रशस्ते विद्यमाने सत्याभ्यर्हितसाधुषु (विश्वः) | | १६८ | १६ |
| सत्याख्याने अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः (व्या. वार्तिकम्) | ३०४ | | १९. |
| सत्यापपाश (पा. सू.) | ... | १९ | २ |
| ” | | ३०४ | २० |
| ” | | ३२४ | ३ |
| सन्महत् . . . (पा. सू.) | | ६४ | ६ |
| स ददर्श महाबाहुराक्रीडे वासवस्य ह । द्रुममभ्यर्चितं देवैः पारिजातं महाद्रुमम् ॥ नित्यपुष्पततं हृद्यं दिव्यगन्धमनुत्तमम् । यमासाद्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति पूर्विकाम् ॥ (हरिवंशः) | | २५३ | १३ |
| सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने (पा. सू.) | | २१३ | १५ |
| सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः (अमरः) | | ७० | १९. |
| ” | | १८१ | २० |
| समवप्रविभ्यः स्थः (पा. सू.) | | १० | ५ |
| ” | | २६१ | १२ |
| समानं परम् (सामसंहिता) | ... | १२१ | १६ |
| स यथा शकुनिस्सूत्रेण प्रबद्धः (छान्दोग्यं) | ... | २२३ | ८ |
| सरणिः पद्धतिः पद्या (अमरः) | | ८७ | २० |
| सर्वेषामुत्तरो मेरुः (पुराणं) | | ३०८ | १३ |
| सस्स्यार्धघातुके (पा. सू.) | | २५७ | ४ |
| सहजं निजमाजानं (यादवः) | | २२ | ६ |
| ” | | ३७९ | १५ |
| सहस्राणां शते लक्षं लक्षा च नियुतं च तत् (वैजयन्ती) | | २३५ | १२ |
| साधुस्सज्जन आर्यः स्यात् (हलायुधः) | | १६१ | २१ |
| सायंचिरंप्राहे . . (पा. सू.) | | ३७६ | १४ |

| | | | पृष्ठम् | पङ्क्तिः |
|--|------|------|---------|----------|
| सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (पा. सू.) | | | २१३ | २४ |
| ” | | | २७७ | ७ |
| सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा (वा. रामायणम्) | | | ८१ | १६ |
| सुप्यजातौ (पा. सू.) | | | ९४ | १८ |
| सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्र (पा. सू.) | | | ८३ | १७ |
| सुरूपमिति नैपथ्यं कलाकुशलयौवनम् । | | | | |
| यस्य पुण्यकृतः प्रेक्ष्यं सफलं तस्य यौवनम् ॥ | | | २३२ | १५ |
| सुवेलः प्रणते शान्ते सुवेले पर्वतान्तरे (विश्वः) | | | ३७४ | ४ |
| सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः (विश्वः) | | | १०६ | २ |
| सृज विसर्गे (चुरादि) | | | २१५ | २३ |
| सृजियुज्योः श्यंस्तु (वार्तिकं) | | | २१२ | १६ |
| सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया | | | ५८ | १७ |
| सोऽध्वनः पारमाप्नोति | | | २८९ | ८ |
| स्कन्धः प्रकाण्डे काये च (विश्वः) | | | ३६ | ७ |
| स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः । | | | | |
| वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका मताः ॥ | | | १५ | ४ |
| स्तम्भितश्शस्त्रमोक्षादौ कम्पितस्सुरतोत्सवे (सङ्गीत- रत्नावली). | | | २४७ | ५ |
| स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि (पा. सू.) | | | २७९ | १३ |
| स्तोकाल्पश्रुलकास्सूक्ष्मं श्रुक्षणं दभ्रं कृशं तनु (अमरः) | | | ६३ | १३ |
| स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं (अमरः) | | | २६४ | १३ |
| स्त्री नेमिर्ना प्रधिश्चक्रप्रान्ते कुम्बा तु नाभिका । | | | | |
| अरास्तयोः स्थिता मध्ये (यादवः) | | | ३१३ | ७ |
| स्थपुटं तु विसंस्थूलम् (शब्दरत्नाकरः) | | | ३५३ | ४ |
| स्थासको नक्षत्रमाला (वैजयन्ती) | | | ३१९ | ३ |
| ” | | | ३३० | १० |
| स्थूलदूरयुव (पा. सू.) | | | १५९ | ८ |
| ” | | | ३४४ | ५ |
| स्फुटं प्रध्यक्तमुल्बणम् (अमरः) | | | १३ | ९ |
| स्फुटिर विशरणे (भ्वादि) | | | १६६ | ११ |

| | पुटम् | पाङ्कः |
|---|-------|--------|
| स्मृतिनिश्चयसर्वार्थेषु नञ्द्वयं (अलङ्कारसूत्रम्) | ९० | १० |
| स्मोत्तरे लङ् च (पा. सू.) | ३०० | १४ |
| स्यादानन्दधुरानन्दः (अमरः) | १५२ | १७ |
| स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः (अमरः) | ९१ | २ |
| स्याद्यशः पटहो ढक्का ङिण्डिमो ङिण्डिरित्यपि (वैजयन्ती) | १६७ | ८ |
| स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः (पुराणं) | १४६ | १७ |
| स्वच्छन्दमनिमित्तं च यदृच्छेत्यभिधीयते (हलायुधः) | ३१७ | ८ |
| स्वत्वमात्मनि सञ्जातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् | १९८ | ७ |
| स्वास्थ्ये नाशे च निर्वृतिः (वैजयन्ती) | ३४० | ७ |
| स्वाहाऽऽग्नेयी च तत्प्रिया (यादवम्) | ५२ | ३ |

ह

| | | |
|--|-----|----|
| हरिस्स वर्णतोऽश्वः स्यात्पीतकौशेयसप्रभः | २७३ | |
| हरेर्लङ्घितघर्माशुर्व्योम्नि दीर्घेण रंहसा । बलिबन्धनधोरोऽङ्घ्रिंहस्सङ्घं निहन्तु वः ॥ | ८१ | २० |
| हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् (अमरः) | १ | १३ |
| हल्ङी (पा. सू.) | १७५ | १२ |
| हायनान्तयुवादिभ्योऽण् (पा. सू.) | १५८ | १५ |
| हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव (रघुवंशः) | ४० | ९ |
| हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (पा. सू.) | २ | १५ |
| हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् | १४८ | २४ |
| ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (पा. सू.) | २७४ | १६ |
| ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात् (अमरम्) | २७३ | १० |
| ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ (तै. आरण्यकम्) | २२२ | १३ |

यादवाभ्युदयव्याख्योद्धृतग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण सूचनी

| व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि | पुटम् | पङ्क्तिः | व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि | पुटम् | पङ्क्तिः |
|-------------------------------|-------|----------|---------------------------|-------|----------|
| अभिधानरत्नमाला | २६२ | २ | वास्तुशास्त्रम् | ३०९ | १६ |
| अमरः | १ | १३ | विश्वः | ६ | १० |
| | | इत्यादि | | | इत्यादि |
| एकाक्षररत्नमाला | ३११ | २० | विष्णुपुराणम् | ५९ | ४ |
| कठवल्ली .. | १२० | ६ | | २०८ | ११ |
| चन्द्रालोकः | २५४ | १४ | वेणीसंहारः | १८ | ४ |
| छान्दोग्योपनिषत् | ३०० | ६ | वैजयन्ती | ३ | १० |
| देवलस्मरणम् | २०९ | १६ | | | इत्यादि |
| धातुवृत्तिः (माघ- वीया). | ६१ | १० | शब्दरत्नाकरः | १९४ | ३ |
| | | | | ३५३ | ४ |
| प्रकाशः | ३३६ | १७ | शब्दाणोवः | २०७ | २३ |
| भगवद्गीता | २९१ | १० | शाण्डिल्यविद्या ... | १२३ | १७ |
| भावप्रकाशः | ७ | ५ | शारीरकसूत्रम् ... | ११३ | १३ |
| | ९२ | १६ | शृङ्गारप्रकाशिका | १०७ | ११ |
| महाभारतम् | ७८ | २० | | २२६ | ४ |
| माघकाव्यम् (शिशु- पालवधः). | ११० | ५ | | २७५ | ४ |
| | | | | ३३५ | ७ |
| रघुवंशः | ४० | ७ | | ३४१ | ५ |
| रत्नमाला | १९९ | ६ | तरत्नाकरः | ४५ | ५ |
| | | इत्यादि | सङ्गीतरत्नावली. | २४७ | ४ |
| लक्ष्मीशतकम् | ३०६ | १२ | सङ्गीतसुधानिधिः | २०३ | ३ |
| वासवदत्ता | २३३ | ११ | हरिवंशः ... | २५३ | १२ |
| | २५० | ७ | | | |

यादवाभ्युदयव्याख्योद्धृतग्रन्थकृत्नाम्नामकारादिक्रमेण सूचनी

| व्याख्योद्धृतग्रन्थकृत्नामानि | पुटम् | पङ्क्तिः | व्याख्योद्धृतग्रन्थकृत्नामानि | पुटम् | पङ्क्तिः |
|-------------------------------|-------|----------|-------------------------------|-------|----------|
| अमरसिंहः | ... | १ १४ | वृत्तिकारः (काशि- काकृत्). | २५ | १८ |
| केशवः | | ५७ ११ | इत्यादि | | |
| कैयटकारः | २०३ | १७ | वृत्तिकारः (काशि- काकृत्). | १३७ | |
| जयदेवः | २५४ | १४ | | १८७ | ९ |
| देवलः | २०९ | १६ | सर्वानन्दः | | १८५ ३ |
| भारविः | ६१ | ११ | सुभूतिचन्द्रादिः | १८ | ५ |
| यादवः | २१ | ६ | (सुषुप्तिचन्द्रादिः). | | |
| | | इत्यादि | हलायुधः | | २९६ १४ |
| रामदासः | ३६० | २० | | | |

योद्वाभ्युदयव्याख्यायां व्युत्पादिता मूलगताः प्रयो-विशेषाः

| व्युत्पादितप्रयोगविशेषाः | पुटम् | पाङ्क्तिः | व्युत्पादितप्रयोगविशेषाः | पुटम् | पाङ्क्तिः |
|--------------------------|-------|-----------|--------------------------|-------|-----------|
| अ | | | ज | | |
| अगापयद्विरेफैः | १३१ | २४ | जगर्ह १६३ | १३ | |
| अधिचक्रे ६१ | ४ | | जयसंप्रीणितजाम- १३६ | २१ | |
| अनन्यैः ३३५ | ६ | | दश्वयरामं | | |
| अन्तरयांबभूवुः ४५ | १६ | | जरन् ८० | २० | |
| अमत (अमंस्त) ५८ | २ | | जैत्रं ३६६ | ११ | |
| अमार्जयत् ९९ | ९ | | ज्यास्वनगीतानि २१२ | १४ | |
| अम्बुवाहयन्तीं १५९ | १० | | समयुज्यन्त. | | |
| अयमेषः १३८ | १९ | | त | | |
| अशेषतः २९० | २२ | | तदर्चनं १४४ | १८ | |
| अस्मदिष्टं २८६ | १६ | | तनुं मुकुन्देन त्या- २१७ | ४ | |
| आ | | | जितान्. | | |
| आतिष्ठ (आरोह) | ५१ | १४ | त्वदनुग्रहपुष्पितः ११६ | १४ | |
| इ | | | त्वदुपसत्तिः २९५ | १५ | |
| इतः (इह) ३२१ | १० | | त्वदेकदृष्टेः ३३४ | ४ | |
| ई | | | त्वदेकाधीनमुक्तयः २२३ | १७ | |
| ईश्वरी १ | १५ | | त्वया निपीडनं ८५ | २१ | |
| " ५४ | ७ | | द | | |
| उ | | | दंपती द्वौ ५९ | १९ | |
| उदतिष्ठत हाकारः २१९ | २० | | दृढभक्तिरूपया २८७ | १७ | |
| ओ | | | दुः ६४ | १ | |
| ओलण्डितं २०४ | १३ | | ध | | |
| क | | | धिवक्तृत्य १६३ | १५ | |
| कटाक्षणैः ३५ | १८ | | न | | |
| कलास्वधीतिनी १०२ | १२ | | निर्यातितं २२७ | १२ | |
| क्षीयते २८७ | १४ | | निशामयाम १५८ | ४ | |
| | | | निष्पत्राकृत २१३ | १७ | |

| व्युत्पादितप्रयोगविशेषाः | पुटम् | पङ्क्तिः | व्युत्पादितप्रयोगविशेषाः | पुटम् | पङ्क्तिः |
|-------------------------------------|-------|----------|-------------------------------|-------|----------|
| प | | | व | | |
| पद्माः | ९९ | २३ | वधितः | २२६ | २१ |
| परश्रुताः | १३८ | ७ | वसुदेवजन्मनो ददौ | १०१ | १३ |
| पार्थः (माद्रीसूनु- वाचकोऽपि). | १२७ | २२ | वाचस्पतिदिवस्पती | ४ | २० |
| पुरुष्टुतं | २७९ | १५ | वारणादवनतेन.... | २७८ | १९ |
| पोषयन्ति | २८५ | २२ | विदितं भवतां | १३३ | ६ |
| प्रत्येयुषां | २५ | १६ | विधिजन्मनः | ९५ | २४ |
| प्रभुक्ता (भोक्तुमुप- क्रान्ता). | ३२१ | ११ | विश्रमयांबभूव | २३ | १५ |
| प्रसूनवर्षः | १३३ | ३ | वृत्तिः (वरणं) | १०५ | ८ |
| प्राह (प्रोवाच) ... | ११५ | १० | श | | |
| प्रियां प्रीतिमलम्भ- यत्. | १०२ | २३ | शारिका | ३७१ | ११ |
| भ | | | ष | | |
| भविका | ३०० | १७ | षड्गुणः | १०३ | २१ |
| भावयन्ती (चिन्त- यन्ती). | ३२ | ५ | स | | |
| भीषा (भयोत्पादना) | ३२ | ११ | संभूतिः (उत्पत्ति- भूमिः). | ३२२ | २० |
| भूतले ऋते | ८१ | ११ | सत्यापिता | ३०४ | २१ |
| मधुमस्मरत् . | ७४ | ११ | समाहितः (समा- हितचित्तः). | ४४ | ५ |
| मुद्रयन्ति . | २४५ | ४ | समिन्धते (दीप- यन्ति). | १२२ | २३ |
| मूर्ते इवास | १६१ | ११ | सरोजनाभिः | ११० | ३ |
| य | | | सर्वैरास्वादनां क्षमं | २२२ | ४ |
| यथाश्रुतार्थं | १४० | १० | सहधर्मचरिणी | १२५ | ६ |
| यमुनासाक्षिकयौवनं | १५८ | १० | ” | २२८ | ८ |
| यौवतं | २३ | १० | सात्वतां पतिः | २३७ | १० |
| र | | | सुरासुराणा | ५३ | २ |
| रुक्मं | ४३ | १७ | सुवर्णवल्ली | ३६ | १६ |
| | | | सूदनं | ३०२ | ३ |
| | | | स्फुटितः | १६६ | ११ |
| | | | सौभाग्यविद्या | २ | १६ |

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिते
यादवाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये

त्रयोदशस्सर्गः

प्रसादभाजः प्रतिनिर्गतां तां

प्रासादतो वासववल्लभायाः ।

समग्रशक्तिस्समयोपयातः

प्राणेश्वरीं प्राप्नुमियेष शौरिः ॥ १ ॥

विद्वन्मणि—श्रीमदप्पयदीक्षितविरचिता व्याख्या.

प्रसादेति — समग्रशक्तिः परिपूर्णसामर्थ्यः समयोपयातः
रुक्मिणीहरणयोग्ये काले समागतः शौरिः प्रसादभाजः प्रसन्नायाः
वासववल्लभायाः इन्द्राण्याः प्रासादतः देवाल्यात् प्रतिनिर्गतां प्रत्यागतां
प्राणेश्वरीं परमप्रेमास्पदतया स्वप्राणानामपि नियन्त्रीं तां रुक्मिणीं प्राप्तुं
इयेष इच्छति स्म । 'हर्म्यादिर्घनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्'
इत्यमरः । प्रासादशब्दात् 'अपादाने चाहीयरुहोः' (पा. सू. ५-४-
४५) इत्यपादाने तसिः । ईश्वरीमित्यौणादिको ^१वरट् । टित्त्वात्
ङीप् ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥ ^१वरडिति—'अश्रोतेराशुकर्षणि वरट् च' (उ. सू. ५-७३५) इत्यु-
णादिसूत्रेण अश्रोतेर्वरट् प्रत्ययः । अत्रत्यचकारण 'क्रिशोरीञ्चोपधायाः कन्लोपश्च लो-
नाम्ब' इति पूर्वसूत्रात् 'ईदुपधायाः' इत्यस्य समुच्चयबोधनेन अश्रोतावुपधाभूतस्या-
कारस्य ईकारे वरट्प्रित्त्वात् ङीपि च ईश्वरीति रूपसिद्धिरिति भावः । यद्वा बहुल-
प्रहणात् उणदीनां यथाप्रयोगं प्रकृत्यन्तरेभ्योऽप्यभ्यनुज्ञानेन अश्रोतेर्विहितोऽपि वरट्-
प्रत्यय ईशतेरपि भवतीति भावः । अत एव दीक्षितैः अस्मिन्नेव सर्गे १८तमे श्लोके

तामद्भुतां सिद्धिमिवाद्भुतानां
 सौभाग्यविद्यामिव सद्गुणानाम् ।
 सत्तामनन्यामिव सद्गुणानां
 यथाश्रुतं प्रैक्षत यादवेन्द्रः ॥ २ ॥

तामिति—अद्भुतानां लोके यां अद्भुतसिद्धयो दृष्टाः तासा-
 मपि अद्भुतां सिद्धिमिव स्थितां, अद्भुतरूपेति तथोत्प्रेक्षा, सद्गुणानां
 उत्तमगुणानां सौभाग्यविद्यां समृद्धिजननीं श्रीमन्नादिविद्यामिव स्थिताम्,
 यथा श्रीमन्नादिरूपां विद्यां लब्ध्वा पुरुषास्समृद्धिमन्तो भवन्ति, तथैनां
 प्राप्य सद्गुणास्समृद्धिभाज इति तथोत्प्रेक्षा, सद्गुणानां सज्जन-
 सङ्घानां अनन्यां अभिन्नां सत्तामिव स्थितां, तेष्वतिप्रीतिमतीति
 तथोत्प्रेक्षा, एवंभूतां तां रुक्मिणीं यादवेन्द्रः यादवानां पतिः कृष्णः
 यथाश्रुतं श्रवणानतिक्रमेण प्रैक्षत घटकमुखेन तस्या यद्यावत्सौन्दर्यं
 श्रुतं तत्सर्वं तथैव दृष्टवानित्यर्थः । सुभगस्य भावः सौभाग्यमिति
 भावार्थे प्यञ्प्रत्ययः । ‘हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ (पा.सू. ७-३-
 १९) इत्युभयपदवृद्धिः । सौभाग्यजननीं विद्यामिति ^१ मध्यमपदलोपी
 समासः । यथाश्रुतमिति ^२ पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ॥ २ ॥

गृहेश्वरीमलयत्र ईशघातेर्वरडित्युक्तं दृश्यते । यद्यपि ‘स्थेशभासपिसकसो वरच्’
 (पा. सू. ३-२-१७५) इति सूत्रेण ईशतेर्वरत्प्रत्ययविधानात् ईश्वरशब्दास्सिध्यति,
 तथाऽपि तस्माद्भ्रजन्तात्पुंयोगविवक्षामन्तरा स्त्रियां ईश्वरीतिरूपं दुर्लभमित्याशयेने
 दमुक्तम् । वरट्प्रत्ययाभ्युपगमे तु ‘टिड्ढाणञ्’ (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना
 ङीप्सुलभ इति भावः.

^१ मध्यमपदलोपीति—यद्यपि ‘शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोप-
 स्थोपसंख्यानम्’ (वा-१३१.) इति वार्तिकेनोत्तरपदलोपो विहितः, तथापि पूर्वसमासो-
 त्तरपदलोपाभिप्रायकत्वेन तस्य ‘शाकप्रियपार्थिव’ इति समुदाये मध्यमपद-
 लोपे पर्यवसानादित्यमुक्तम्. ^२ पदार्थानतिवृत्ताविति—‘अव्ययं विभाक्ति-
 समीपसमृद्धिव्यद्भवार्थाभावान्वयासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंप-

अङ्गैरवज्ञातकदम्बगोलै-

रस्पन्दमन्देन विलोचनेन ।

लीलोपशान्त्या लिखितेव साऽभू-

दामोदरे दृष्टिपथं प्रयाते ॥ ३ ॥

अङ्गैरिति—सा रुक्मिणी दामोदरे दृष्टिपथं प्रयाते सति अव-
ज्ञातकदम्बगोलैः ^१ अवगतकदम्बमुकुलैः कदम्बमुकुलातिशायिकान्ति-
शालिपुलकाञ्चितैरङ्गैः अस्पन्दमन्देन अस्पन्देन भगवद्रूपे विस्मयान्निर्निमे-
षेण मन्देन लज्जावशान्मन्थर^२ क्रमेण विलोचनेन चोपलक्षिता सती
लीलोपशान्त्या गमनादिक्रियोपरत्या 'लीला विलासश्च' इति वैजयन्ती,
लिखिता चित्रार्पितेवाभूत् । अनेन स्तम्भः ^३ सात्विकविकारो दर्शितः ।
दृष्टिपथमिति 'ऋङ्कपूरब्धुःपथामानक्षे' (पा. सू. ५-४-७४)
इत्यकारप्रत्ययः ॥ ३ ॥

पद्माकराणां परिषन्निवेशे

पर्याप्तचन्द्रायुतकान्तिसारे ।

अनन्यलभ्यां लभते स्म तृप्तिं

तस्या मुखे दृष्टिरतीव शौरेः ॥ ४ ॥

पद्माकराणामिति—पद्माकराणां कमलवनानां परिषदो निवेशे
^४ निवेशतरन्तीति वेशयतेः पचाद्याचि णिलोपः, अनेकपद्माकरसदृशं

त्तिसाकल्यान्तवचनेषु' (पा. सू. २-१-६) इति सूत्रेणाव्ययीभावसमास इति भावः.

^१ अवगतेति—'अवधीरितः' इति शुद्धपाठः स्यादिति भाति. ^२ क्रमे-
णेति—क्रमणेनेत्यर्थः. ^३ सात्विकेति—'स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्य-
वेषू । अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः' ॥ इति प्रतापरुद्रीयरसप्रकरण-
संगृहीतसात्विकभावेष्वयं प्रथमः स्तम्भाख्यः सात्विकभाव इति बोध्यम् ।

^४ निवेशतरन्तीति—अत्र 'निवेशयितरि' इति शुद्धपाठस्त्यात्.

स्वकान्तिनिचयं वर्षतीति यावत्, पर्याप्तचन्द्रायुतकान्तिसारे पूर्णचन्द्रा-
णामयुतस्य या कान्तिः तथा श्रेष्ठे तस्याः रुक्मिण्याः मुखे शैरे-
र्दृष्टिः अनन्यलभ्यां विषयान्तरेष्वलभ्यां अतीव अत्यर्थं तृप्तिं प्रीतिं
लभते स्म ॥ ४ ॥

वाचस्पतित्वं च वनस्पतीनां
दिव्येतरेषां च दिवस्पतित्वम् ।
दातुं क्षमाया दयिते तदानी-
माज्ञापको नूनमभूदनङ्गः ॥ ५ ॥

वाचस्पतित्वमिति—तदानीं तस्मिन् समये वनस्पतीनां
वृक्षाणां वाचस्पतित्वं वागीशत्वं दिव्येतरेषां दिव्याः दिवि भवा देवाः
तदितरे मानुषादयः तेषां दिवस्पतित्वं इन्द्रत्वं च दातुं क्षमायाः
शक्तायास्तस्या दयिते विषये अनङ्गः आज्ञापकः प्रेरकः अभूत् । दयित-
वशवर्तित्वमकरोदित्यर्थः । या स्थावराणामपि वाग्मितां मानुषाणामपि
देवेन्द्रतां दातुं शक्ता तस्या अव्याहतपरिपूर्णशक्तेः कथमन्यो नियन्ता
ऽयादित्यसम्भावनावारणार्थं उक्तार्थनिश्चयद्योतको नूनंशब्दः । कथ-
मन्यथा भगवद्दर्शनमात्रेण^१ मन्मथनियमनं विना तत्पारवश्यामिति
भावः । वनस्पतीनां दिव्येतरेषामिति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी ।
'वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमे' इति विश्वः ।^२ पारस्करादित्वा-
त्सुडागमः । वाचस्पतिदिवस्पतिशब्दयोः 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
(पा. सू. ६-३-१४) इति षष्ठ्या अलुक् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र'
(पा. सू. ८-३-५३) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ५ ॥

^१ मन्मथदर्शनं-घ. ^२ 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्' (पा. सू.,
६-१-१५७) इति सूत्रेणेति भावः.

तस्मिन् द्वितीयामिव वैजयन्तीं
 सा च प्रिये साचिविशेषरम्याम् ।
 कटाक्षमालां निबबन्ध कृष्णे
 कामाधिके कौतुकमेदुराक्षी ॥ ६ ॥

तस्मिन्निति—कौतुकेनाद्भुतवस्तुदिदृक्षया मेदुरे सान्द्रे स्निग्धे
 अक्षिणी लोचने यस्याः सा रुक्मिणी च कामाधिके कामेन अधिके अति-
 शयितरागे, कामात् मन्मथात् अधिकसौन्दर्य इति वा, प्रिये तस्मिन् कृष्णे
 द्वितीयां वैजयन्तीं वनमालामिव साचिविशेषरम्यां तिर्यग्भूतां अत एव
 विशेषतो रमण्यां च कटाक्षमालां

‘यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥’

इत्युक्तलक्षणकटाक्षपरम्परां निबबन्ध निबद्धवती । पूर्वतरश्लोके तस्यां
 भगवतः कटाक्षपात उक्तः । अत्र तस्या अपि भगवति कटाक्षपात
 उच्यत इति तत्समुच्चयार्थश्चकारः ॥ ६ ॥

अलक्ष्यभेदत्रिविधाम्बुजामै-

रालक्ष्यशृङ्गारगुणानुब-

स्वयंवरस्रग्भिरभावि तस्याः

कालोदिते कंसरिपौ कटाक्षैः ॥ ७ ॥

अलक्ष्येति—अलक्ष्यभेदानां परस्परसंवलिततया अदृश्य-
 भेदानां त्रिविधानाम्बुजानां कमलकुमुदेन्दीवराणां आभेव आभा येषां
 तैः, लोचनयोररुणरेखानां कनीनिकाबहिर्भागयोः कनीनिकायाश्च
 प्रभाभिररुणधवळनीलैरित्यर्थः, आलक्ष्यशृङ्गारगुणानुबन्धैः आलक्ष्यः
 ईषद्दृश्यः शृङ्गारकार्याणां अलसवलितत्वादिगुणानां अनुबन्धः वृत्तिर्येषु

तैः तस्याः कटाक्षैः कालोदिते समयप्रादुर्भूते कंसरिपौ स्वयंवरस्रग्भिः
अभावि भावितम् । सज्जोऽपि पुष्पप्रथितानुगुणानां सूत्राणां अनुबन्ध-
वत्यश्च भवन्तीति भावः ॥ ७ ॥

स वैजयन्त्यादिविभावशाली
निर्व्याजनिष्पन्ननिजानुभावः ।
शृङ्गारवीराद्भुतचित्रितात्मा
रम्यस्तया निर्विविशे रसोऽन्यः ॥ ८ ॥

स इति—वैजयन्त्यादिविभावशाली वनमालादिपरिचयशाली
“विभावस्स्यात्परिचयः” इति विश्वः, आदिशब्देन भूषणादि-
परिग्रहः, निर्व्याजनिष्पन्ननिजानुभावः निसर्गसिद्धस्वभावः शृङ्गार-
वीराद्भुतचित्रितात्मा शृङ्गारवीराद्भुतरसमयैश्चरितैः शबलितरूपः रम्यः रम-
णीयः अन्यो रसः प्रसिद्धवैषयिकानन्दातिरिक्तपरमानन्दरूपः सः कृष्णः
तया रुक्मिण्या निर्विविशे दर्शनेनोपभुज्यते स्म । अन्यो रस इत्यनेन
शृङ्गारादिनवरसातिरिक्तस्थायिभावपरिणतिरूपरस इत्यपि प्रतीयते । तस्य
विभावाः कारणानि, अनुभावाः कार्याणि इति भावः । सोपस्कारक-
रसान्तरकर्बुरितत्वं तत्रापि तुल्यम् ॥ ८ ॥

आकेकरणामनघस्तदानी-
मेकक्षणं लक्ष्यमभूद्बहूनाम् ।
तस्याः स्थिरानन्दपरिष्कृताना-
मर्थस्पृशामर्धविलोकितानाम् ॥ ९ ॥

आकेकरणामिति—तदानीं तस्मिन् समये अनघः रम्यः
कृष्णः तस्याः रुक्मिण्याः आकेकराणां अद्भुतरूपदर्शनादाकुञ्चितपुट-

त्वादिविकारयुक्तानां—

आकुञ्चितपुटापाङ्गसङ्गतार्धनिमेषिणी ।

मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥

इति तल्लक्षणमुक्तं भावप्रकाशे । ¹ तद्विनियोगश्च तत्रैव कथितः—

त्रिपताकाकरो मूर्ध्नि चलनं किञ्चिदानने ।

आकेकरा भवेद्दृष्टिः रूपालोकनकर्माणि ॥

इति । स्थिरानन्दपरिप्लुतानां महता आनन्देन सिक्तानां अर्थस्पृशां आ-
कृतगर्भाणां बहूनां अर्धविलोकितानां लज्जावशादपरिपूर्णानामवलोकनानां
एकक्षणं क्षणमात्रं लक्ष्यं विषयः अभूत् ॥

तस्याश्चिराकङ्क्षितलाभधन्यै-

रपत्रपामन्थरितैरपाङ्गैः ।

बभार भूयो बहुमानपूर्वं

बाल्ये धृतां बार्हिकलापभूषाम् ॥ १० ॥

तस्या इति—चिराकङ्क्षितलाभधन्यैः चिरादाकङ्क्षितस्य

कृष्णदर्शनस्य लाभेन कृतार्थैः अपत्रपामन्थरितैः परेभ्यो लज्जया मन्दीकृतैः

तस्याः रुक्मिण्याः कटाक्षैः बाल्ये धृतां बार्हिकलापभूषां मयूरपिच्छाभरण-

शोभां भूयोऽपि बहुमानपूर्वं आदरपुरस्सरं यथा तथा बभार भरति स्म ॥ १० ॥

सन्तानसौभाग्यघनेन यूना

सिक्ता सुधासारनिभैरपाङ्गैः ।

उद्भिन्नरोमाञ्चततिर्बभासे

कान्तप्ररोहा कमलस्थलीव ॥ ११ ॥

सन्तानेति—सन्तानः देवतरुविशेषः तस्य ² सौभाग्येन

¹ अत्र क, ख, घ, कोशेषु 'तद्विनियोगश्च' इति दृश्यमानः पाठोऽसाधुरिति
भाति. ² सौभाग्यविशेषेण—घ.

चक्षुष्यतया घनेन सान्द्रेण, मेघेनेत्यपि प्रतीयते, यूना तरुणेन कृष्णेन सुधासारनिभैः अमृतधारासम्पाततुल्यैः अपाङ्गैः अपाङ्गदर्शनैः सिक्ता अत एव उद्विन्नरोमाञ्चततिः अङ्कुरितपुलकराजिः सा रुक्मिणी कान्त-प्ररोहा मेघासारसिक्ततया कमनीयाङ्कुरा कलमानां शालिविशेषाणां स्थलीव बभासे ॥ ११ ॥

स्वकान्तिसाम्यादिव जातसङ्गैः

शौरिस्तदा स्वागतसूक्तिगर्भैः ।

प्रियासखीनामभजत्प्रहृष्टै-

रुद्रीक्षणैरुत्पलपुष्पवृष्टिम् ॥ १२ ॥

स्वेति—तदा ^१ तयोरन्योन्यनिरीक्षणसमये शौरिः कृष्णः स्वकान्तिसाम्यात् ^२ स्वेषां कान्त्या श्यामळतया कृष्णस्य साम्यादिव जातसङ्गैः तस्मिन् जातासक्तिभिः स्वागतसूक्तिगर्भैः कुशलप्रश्नगर्भैः, तदभिप्रायसूचकैरिति यावत्; प्रहृष्टैः प्रियासखीनां रुक्मिण्याः सखीनां रुद्रीक्षणैः उत्पलपुष्पवृष्टिं इन्दीवररूपकुसुमवृष्टिं अभजत् ॥ १२ ॥

स रुक्मिणीनेत्रचकोरचन्द्रः

सा तत्प्रहर्षाम्बुजपूर्वसन्ध्या ।

तदद्भुतद्वन्द्वमवेक्ष्य सख्यः

प्रापुस्तुलामप्सरसामनूनाम् ॥ १३ ॥

स इति—सः कृष्णः रुक्मिणीनेत्रचकोरस्य चन्द्रः चन्द्र-वदाहादनः, सा रुक्मिणी तत्प्रहर्षाम्बुजपूर्वसन्ध्या तस्य कृष्णस्य प्रहर्षाम्बुजं तस्य प्रातस्सन्ध्या तद्वदुन्मेषिणी, तथाभूतं परस्परसन्दर्श-

^१ तथाऽन्योन्य-घ.

^२ स्वेषामिति उद्विक्षणानामित्यर्थकम्.

नानुरागं ¹ अद्भुतमतिसुन्तरं द्वन्द्वं मिथुनमवेक्ष्य ² सख्यः ³ तदैव अनूनां
अविकलां अप्सरसां तुलां उपमां प्रापुः । तयोः तादृगवस्थावलोकनकुतू-
हलात् निर्निमेषाः सख्यो बभूवुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तथैव तादात्म्यमिवागतानां
तस्यास्सखीनां सममाविरासन् ।
परस्य वीक्षां प्रतिसङ्गृह्यन्तो
वक्रोक्तिगर्भा इव मन्दहासाः ॥ १४ ॥

तथेति—तस्यास्सखीनां तथा तादात्म्यमागतानामिव ऐक्यं
प्राप्तानामिव परस्य परमात्मनः कृष्णस्य “परोऽरिपरमात्मनोः”
इत्यमरः, वीक्षां कटाक्षपातं वक्रोक्तिगर्भाः सचमत्कारोक्तिगर्भा-
स्सन्तः प्रतिसङ्गृह्यन्तः प्रतिसम्भाषमाणा ⁴ इव, तासां मोहनाय आकूत-
माविष्कुर्वति भगवत्कटाक्षे स्वयमपि तथैव स्वस्य तत्तदाकूतमावि-
ष्कुर्वन्त इति यावत्, एवंभूता मन्दहासाः सममाविरासन् युगप-
त्प्रादुरभूवन् । कृष्णावलोकने रुक्मिण्या इव तत्सखीनामपि मदन-
पारवश्यमासीदित्यर्थः ॥ १४ ॥

स कौस्तुभाभ्यर्णनिवेशयोग्यं
⁵ कन्यामयं कामपयोधिरत्नम् ।
परीतमारात्प्रतिहारपालैः
पश्यन् क्षणं पान्थ इवावतस्थे ॥ १५ ॥

स इति—सः कृष्णः कौस्तुभाभ्यर्णनिवेशयोग्यं कौस्तुभस्य
समीपे वक्षसि निवेशनस्य उचितं आरात् समीपे प्रतिहारपालैः द्वारपालैः

¹ अद्भुतद्वन्द्वं सुन्दरद्वन्द्वं—ख. ² सख्यस्तथैव—ख. ग. सख्यस्तथैव—घ. ³ मूले
'तदाऽद्भुत' इति पाठमिध्यायेणेदं स्यात्. ⁴ इव स्थिताः—ख. ग. ⁵ कन्यात्मकं—ख.

जनानुत्सारयद्भिः परीतं परिवृतं कन्यामयं कन्यारूपं, स्वरूपार्थे मयट् प्रत्ययः, कामपयोधिरत्नं रागसागरप्रभवं रत्नं पश्यन् सन् क्षणं अल्पकालं ^१ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, पान्थ इव पन्थानं गच्छन् तटस्थ इव अवतस्थे । “समवप्रविभ्यः स्थः” (पा. सू. १-३-२२) इत्यात्मनेपदन् ॥ १५ ॥

तं माल्यभूषापरिकर्मिताङ्गं
धारातटित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ।
समीक्ष्य बाला तदनन्यदृष्टि-
श्चर्यामवालम्बत चातकानाम् ॥ १६ ॥

तमिति—माल्यभूषापरिकर्मिताङ्गं माल्यैर्जातिकुसुमादिस्रग्भिः
^२ भूषाभिरामरणैः परिकर्मितानि सञ्जातपरिकर्माणि अलङ्कृतानि अङ्गानि यस्य तं अत एव धारातटित्वन्तं वृष्टिधाराविद्युदुभयवन्तं अम्बुवाहं मेवमिव स्थितं तं कृष्णं बाला रुक्मिणी समीक्ष्य तदनन्यदृष्टिः तस्मिन् अनन्या विषयान्तरपरित्यागेन लज्जा दृष्टिर्यस्याः तथा भूता सती चातकानां अम्बुदैकान्तिनां पक्षिविशेषाणां चर्या वृत्तिमनन्यासक्तिरूपां अवालम्बत अवलम्बितवती ॥ १६ ॥

तलोदरीं तालफलस्तनीं तां
ताम्राधरां चारुनवोत्पलाक्षीम् ।
किं नाम भावीति विभावयन्तीं
कृष्णस्तदा किञ्चिदिवाससाद ॥ १७ ॥

तलोदरीमिति—तदा तस्मिन् समये तलोदरीं तलं खड्गमुष्टि-
रिव उदरं यस्यास्तां तलसदृशमध्यां “तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टि-

^१ कालाघ्ननोरत्यन्तसंयोगे (पा. सू. २-३-१.) इति सूत्रेणेति भावः ^२ भूषादिभिः—घ,

चपेटयोः” इति विश्वः, तालफलस्तनीं तालफलाकारपयोधरां ताम्रा-
धरां अरुणाधरां चारुनवोत्पलाक्षीं रुचिरनवेन्दीवरसदृशलोचनां किं नाम
भावीति ^१विचारयन्तीं इतः परं किं वा भविष्यतीति भगवत्प्राप्तौ विन्न-
शङ्कया चिन्तयन्तीं तां रुक्मिणीं किञ्चिदिवाससाद् किञ्चित् ^२सन्नि-
कृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

दुर्दर्शमध्यां द्विरदेन्द्रयातां

व्यूहक्रमव्यक्तावाचत्रगात्राम् ।

परैरभेद्यां प्रतिजग्मुषीं तां

कान्तात्मिकां कामचमूं स मेने ॥ १८ ॥

दुर्दर्शेति—सः कृष्णः दुर्दर्शमध्यां अतितनुत्वात् कृष्णेनाद्रष्ट-
व्यावलम्बां द्विरदेन्द्रस्य यातमिव यातं गमनं यस्यास्तां व्यूहक्रमेण
निर्माणपरिपाठ्या ^३व्यक्तचित्रं स्फुटसुन्दरं गात्रं यस्यास्तां, तत्तदव-
यवोचितसंस्थानदृष्ट्या अतिसुन्दरगात्रीं परैः शिशुपालादिपक्षपातिभिः
अभेद्यां शिशुपालादिविषये प्रतिलोभयितुमशक्यां प्रतिजग्मुषीं आभि-
मुख्यगतां तां रुक्मिणीं कान्तात्मिकां वनितारूपां कामचमूं मन्मथसेनां
मेने, ^४अत्यर्थमन्मथपीडावहत्वादिति भावः । चमूपक्षे—दुर्दर्शमध्यां
नीरन्ध्रत्वात् दुर्दर्शावकाशां “मध्यं न्याय्येऽवकाशे चावलम्बे च
तथा स्मृतम्” इति विश्वः, द्विरदेन्द्राणां यातमस्यामिति द्विरदेन्द्रयातां
षष्ठीगर्भो बहुव्रीहिः, यातशब्दात् मत्वर्थे ^५अर्शाद्यच्चप्रत्ययो वा,
व्यूहक्रमेण व्यक्तविचित्रशरीरां, “व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्माणे

१ ‘विभावयन्तीं’ इति पाठो मूलानुगुणः स्यात् । २ “संतुष्टोऽभूत्”
इति—घ पुस्तकेऽपपाठः. ३ ‘व्यक्तविचित्रं’ इति पाठश्चेन्मूलानुगुणो भवति.

४ ‘अत्यर्थं मन्मथ’—क. ग. घ. ५ द्विरदेन्द्राणां गजश्रेष्ठानां यां गमनं, तदस्या-
स्तीत्यर्थे ‘अर्श आदिभ्योऽच्’ (पा. सू. ५-२-१२७) इति सूत्रेणाच्चप्रत्यय इति भावः ।

तर्कबृन्दयोः” इति विश्वः, परैः शत्रुभिः अभेद्यामिति विशेषणानि योज्यानि ॥ १८ ॥

स चन्द्रिकां चन्द्र इवाभियात-

श्चन्द्राननां यादववंशचन्द्रः ।

निर्वेशनीयस्सविशेषमासी-

नदीयसां नेत्रचकोरबृन्दैः ॥ १९ ॥

स इति—यादववंशचन्द्रः यादववंशस्य चन्द्र इवाह्लादकः सः कृष्णः चन्द्राननां चन्द्रमुखीं रुक्मिणीं चन्द्रः चन्द्रिकामिव अभियातः प्राप्तस्सन् नदीयसां सन्निकृष्टतराणां जनानां नेत्रचकोरबृन्दैः नेत्राणि चकोरा इवेत्युपमितसमासः, चन्द्र इवेत्युपमालिङ्गात्, तेषां बृन्दैस्सविशेषं सातिशयं निर्वेशनीयो भोग्य आसीत् । स्वतश्शोभमानस्यैव रुक्मिणीसमागमाच्छोभातिशयमभिप्रेत्य ^१सविशेषमित्युक्तम् ॥ १९ ॥

अहं त्वया दूतमुखेन दूरात्

साध्व्या समाहूतं इहोपयातः ।

मा ते भयं भूदिति मञ्जुभाषी

तामग्रहीदग्रकरे मुकुन्दः ॥ २० ॥

अहमिति—मुकुन्दः कृष्णः साध्व्या पतिव्रतया मदेकपरय त्वया दूतमुखेन दूतरूपेणोपायेन ‘मुखं निस्सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि’ इति विश्वः । दूरात् दूरदेशात्समाहूतः अहं इहोपयातः त्वत्प्रार्थनासिद्धयर्थमिहागतः अतस्ते कोऽयं पुरुषो मां गृह्णातीति भयं मा भूदिति मञ्जुभाषी सन् तां अग्रकरे अग्रं चासौ करश्च तस्मिन् अग्रहीत् । भूदित्यत्र ^२माङ्ग्योगादडागमाभावः ॥ २० ॥

^१ ‘सविशेषमुक्तम्’—क. घ. ^२ ‘न माङ् योगे’ (पा. सू. ६-४-७४) इति सूत्रेणाडागमस्य निषिद्धत्वादिति भावः,

¹ प्रियेण सा तेन गृहीतहस्ता
तद्वक्रदिव्याम्बुजषट्पदेन ।
विलोचनेन व्यवृणोत्सखीभ्यः
कृतार्थतां क्षीबदशोल्बणेन ॥ २१ ॥

प्रियेणेति—सा रुक्मिणी तद्वक्रदिव्याम्बुजषट्पदेन ² तस्या
रुक्मिण्या वक्रमेव दिव्याम्बुजं तस्य षट्पदेन, तन्मुखलोलुपेनेति यावत्,
प्रियेण तेन कृष्णेन गृहीतहस्ता सती क्षीबदशोल्बणेन मत्तावस्थया
प्रव्यक्तेन 'स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम्' इत्यमरः, विलोचनेन कृतार्थतां
परिपूर्णमनोरथतां सखीभ्यः व्यवृणोत् ॥ २१ ॥

प्राचोऽवतारानतिशय्य भूमना
सा रुक्मिणी तेन वृता चकाशे ।
तस्यैव रूपान्तरदूरवृत्तिः
कन्दर्पजन्मानुगुणेव कान्तिः ॥ २२ ॥

प्राच इति—भूमना प्राचः प्राचीनान् अवतारान् सीताद्यव-
तारान् अतिशय्य अतिक्रम्य स्थिता सा रुक्मिणी तेन वृता सती
चकाशे प्रकाशते स्म । कथमिव—तस्य कृष्णस्यैव रूपान्तराणां दूरा
वृत्तिर्यस्याः अवतारान्तरातिशायिनी कन्दर्पजन्मनः मन्मथोद्दीपनस्य
अनुगुणा, स्त्रीणां ³ मन्मथोद्दीपने कान्तिः⁴ शोभेव, सा यथा कृष्ण-

¹ 'प्रियेण बालेन' घ. अयं च पाठो व्याख्यात्रनभिमतः. ² तस्या
रुक्मिण्या इत्यादि--मूले 'तद्वक्र' इति पाठपरिशिलनायां सख्युद्देश्य-
करुक्मिणीकृतार्थताःसूचकविलोचनावस्थातिशयप्रत्यायकतया तद्वक्रदिव्याम्बुजषट्प-
दरूपं रुक्मिण्या विलोचनस्य संनिहितस्य विशेषणमिति स्वरसतः प्रतीयते ।
श्रीकृष्णरूपप्रियस्य विशेषणमिति तु एतद्व्याख्यानतः प्रतीयते. ³ 'मन्मथोद्दीपनी'
इति पाठश्चेत्सुगमः । अत्र च—'तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ।
पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥' इति श्रीभागवतपद्यमनुसंधेयम्
(श्री. भा. १०-३२-०). ⁴ 'शोभेव तथा कृष्ण' इति क घ पुस्तकयोर्दृश्यमा-
नोऽपपाठः.

सम्बन्धात्प्रकाशं प्राप्तवती एवं रुक्मिण्यपीत्यर्थः । रुक्मिणीपक्षे—कन्दर्प-
जन्मनः प्रद्युम्नावताररूपस्य कन्दर्पस्य उत्पत्तेरनुरूपा जननी इति
योज्यम् ॥ २२ ॥

मल्लीविकासोज्ज्वलमन्दहासा

रोमोद्गमैराहितकोरकश्रीः

समेयुषी संदृष्टे तदा सा

वसन्तलक्ष्मीरिव माघवेन २३ ॥

मल्लीति—तदा तस्मिन् समये माघवेन कृष्णेन समेयुषी
संगता मल्लीविकासोज्ज्वलमन्दहासा मल्लिकापुष्पविकास इव रुचिरो
मन्दहासो यस्यास्सा तथोक्ता रोमोद्गमैः रोमाञ्चैः आहितकोरकश्रीः
संपादितजालकशोभा सा रुक्मिणी वसन्तलक्ष्मीरिव वसन्तसंपदिव
संदृष्टे दृष्टा । वसन्तलक्ष्मीरपि माघवेन वैशाखमासेन युक्ता आहित-
कोरकश्रीः मल्लीविकासरूपोज्ज्वलमन्दहासयुक्ता च भवतीति । ग्रीष्मे
समृद्धितो मल्लिकाकुसुमानां वैशाख एव प्रारम्भादिति भावः ॥ २३ ॥

अधर्मजस्वेदकणावकीर्णा-

मभीतिजं वेपथुमुद्रहन्तीम् ।

अनुष्णबाष्पोदयमन्थराक्षीं

विलोक्य देवीं विश्रुतभ्यनन्दत् ॥ २४ ॥

अधर्मजेति—अधर्मजस्वेदकणावकीर्णा^१ अनिदाघजस्वेदलेशै-
राकीर्णा अभीतिजं वेपथुं कम्पं उद्रहन्ती अनुष्णबाष्पोदयमन्थराक्षीं
अनुष्णानामश्रूणां उद्गमेन विषयसञ्चारमन्दीभूतलोचनां देवीं विलोक्य

^१ अनिदाघजातैः स्वेद-ख.

विभुः अभ्यनन्दत्, अघर्मजत्वादिविशिष्टैः स्वेदकणादिभिर्देव्यास्सात्त्विकभावोदयमवगम्य परिग्रहात् ¹ पूर्णमनोरथाऽऽसीदित्यहृष्यदित्यर्थः ॥

‘स्तम्भः स्वेदश्च रोमाञ्चः स्वरसादोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ष्यमश्रु प्रळय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥’

इति। वेपथुमिति ‘टु वेपृ कम्पने’ (भ्वादि ३६७) इति घातोः

भावे ‘द्वितोऽथुच्’ (पा. सू. ३-३-८९) इति अथुच्प्रत्ययः ॥ २४ ॥

हरिप्रियां केसरिणीमिवैनं

दुरासदामन्यनृपद्विपेन्द्रैः ।

सखीजनः प्रीतमना निदध्यौ

ययौ च खेदं निजविप्रयोगात् ॥ २५ ॥

हरिप्रियामिति—केसरिणीं सिंहीमिव हरेः कृष्णस्य, पक्षे सिंहस्य, प्रियां अत एव अन्यनृपद्विपेन्द्रैः द्विपेन्द्रसदृशैरन्यैश्शिशुपालादिभिर्नृपैः दुरासदां समीपेऽप्यागन्तुमशक्यां एनां रुक्मिणीं सखीजनः प्रीतमनाः तस्या अभिमतस्य पत्युर्लाभेन सन्तुष्टचेताः निदध्यौ पश्यति स्म । निपूर्वो ध्यायतिर्दर्शनार्थः । निजविप्रयोगात् स्वविप्रयोगमाशङ्क्य खेदं च ययौ । विप्रयोगादिति ‘ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानम्’ (वार्तिकम् १४७४) इति पञ्चमी ॥ २५ ॥

मिथो गुणैस्तन्मिथुनं निबद्धं

वियोगवैदेशिकसंप्रयोगम् ।

अजायतान्योन्यनिलीनभावं

सखीदृशां सादरदर्शनीयम् ॥ २६ ॥

मिथो गुणैरिति—गुणैः सौन्दर्यादिभिः मिथः परस्परं निबद्धं

वशीकृतं अत एव अन्योन्यस्मिन् निलीनभावं लम्बाशयं वियोगस्य विश्लेषस्य वैदेशिको भिन्नदेशभवः कदाऽपि विश्लेषापर्यवसायी संप्रयोगो यस्य तत् अविनाभूतं तन्मिथुनं सखीदृशां सादरदर्शनीयमजायत सादरं प्रेक्षणीयमासीत् ॥ २६ ॥

जगन्नयार्तिप्रशमाय जातां

विहारसंक्षोभितवैरिसिन्धुः ।

देवेषु पश्यत्स्विव पूर्वमेनां

जग्राह तां जाग्रति राजलोके ॥ २७ ॥

जगदिति—विहारेण क्रीडया क्रीडामात्रेण संक्षोभिताः वैरिणः सिन्धवः समुद्रा इव येन स कृष्णः जगन्नयार्तिप्रशमाय जातां त्रैलोक्य-पीडाप्रशान्त्यै दुष्टनिग्रहप्रवृत्तस्य स्वस्य शक्तितया अवतीर्णां तां रुक्मिणीं जाग्रति राजलोके जग्राह । 'षष्ठी चानादरे' (पा. सू. २-३-३८) इति चकारादनादरे सप्तमी । जाग्रतं राजलोकमनादृत्य जग्राहेत्यर्थः । कथमिव—एनां कथितां रुक्मिणीमेव पूर्वं देवेषु पश्यत्स्विव, यथा पूर्वं मथने संक्षोभितसमुद्रो भगवान् ^१ दुर्वासश्शापात् तिरोहितश्रीकस्य त्रैलोक्यस्यार्तिं हन्तुं जातां सर्वत्र तथारूपां एनां देवेषु पश्यत्सु जग्राह, तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥

स पुष्पकं राम इव प्रियां स्वा-

मुत्तारितां शत्रुभयादुदीर्णात् ।

मनोजवं ^२ सत्यमनोरथस्ता-

मारोपयामास रथं रथाङ्गी ॥ २८ ॥

स इति—सत्यमनोरथः अवितथसङ्कल्पः स रथाङ्गी चक्रधरः

^१ दुर्वासशापात्—क. ख. ग. ^२ 'शत्रुमनोजवः' इति घ कोशे पाठः.

कृष्णः उदीर्णात् उद्धृतात् शत्रुभयात् शिशुपालो भविष्यतीति ततो भयात् चारितां तां रुक्मिणीं स्वां प्रियां रामः पुष्पकमिव मनसो जव- इव जवो यस्य तं रथं आरोपयामास । यथा रावणभयादुच्चारितां सीतां रामः पुष्पकं विमानविशेषमारोपितवान् तद्वदित्युपमार्थः । आरोहणस्य गतिविशेषत्वात् गत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकता ॥ २८ ॥

सा चामरौघैरुपचर्यमाणा
वातावधूतैरिव काशजालैः ।
रराज नाथेन रथोदयाद्रौ
चन्द्रेण पूर्णेन शरन्निशेव ॥ २९ ॥

सेति—चामरौघैः चामरबृन्दैः वातावधूतैः पवनकम्पितैः काश- जालैः, काशाः शरत्कालविकासिनः तृणजातिविशेषाः, तेषां समूहैरिव उपचर्यमाणा संवीज्यमाना सा रुक्मिणी रथोदयाद्रौ रथः उदयाद्विरिव तस्मिन् नाथेन कृष्णेन सह पूर्णेन चन्द्रेण सह शरन्निशेव रराज ॥ २९ ॥

परस्परप्राप्तगुणेन भासा
बर्हावृतं व्योम विभावयन्तौ ।
विरेजतुस्तुङ्गरथाश्रयौ तौ
विद्युत्पयोदाविव मन्दरस्थौ ॥ ३० ॥

परस्परेति—परस्परप्राप्तगुणेन परस्परेण हेतुना ^१ लब्धपरभाग- गुणेन भासा प्रभया व्योम आकाशं बर्हावृतं मयूरपिच्छपरिवृतमिव विभावयन्तौ कुर्वन्तौ तुङ्गरथाश्रयौ तौ दम्पती मन्दरस्थौ मन्दरपर्वते तिष्ठन्तौ विद्युत्पयोदाविव रेजतुः । विद्युन्मेघावपि स्वप्रभया प्रचुर- मयूरसञ्चारं सम्पाद्य व्योम बर्हावृतं विभावयत इत्यर्थः ॥

^१ लब्धगुणेन—ख.

“ जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टैः

¹ भाभिर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धाः ॥ ” (अङ्क २-८)
इति वेणीसंहारप्रयोगमुदाहृत्य भाश्शब्दः पुल्लिङ्गोऽप्यस्तीति समर्थितं
“ सुभूतिचन्द्रादिभिः । यद्वा भासा करणेन परस्परप्राप्तेन परभाग-
गुणेन हेतुना बर्हावृतमिव व्योम विभावयन्ताविति तृतीयाद्वयस्य
वैयधिकरण्यमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् ॥ ३० ॥

प्रभेव देवेन तमोपहेन

प्रत्यग्दिशं तेन सह प्रयान्ती ।

नित्यानपायित्वमजानतीनां

सत्यापयामास निजं प्रजानाम् ॥ ३१ ॥

प्रभेति—तमोपहेन तमसस्तमोगुणस्य पापस्य शोकस्य वा
अपहङ्गा तेन देवेन कृष्णेन सह, अन्धकारस्य अपहङ्गा देवेन सूर्येण
सह, प्रभेव प्रत्यग्दिशं द्वारकाधिष्ठितां प्रतीचीं दिशं प्रयान्ती रुक्मिणी निजं
आत्मीयं नित्यानपायित्वं^३ सर्वेष्वप्यवतारेषु अनुयायित्वं नित्यसम्बन्धि-
भगवच्छक्तिरूपत्वं अजानतीनां प्रजानां प्राणिनां सत्यापयामास सत्य-
माचष्ट, स्यापयामासेत्यर्थः । ‘ अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ’ (वा.

¹ अत्र ‘ भाभिः ’ इत्यस्य स्थाने मुद्रितवेणीसंहारकोशे ‘ हस्तैः ’ इति
पाठ उपलभ्यते । एतद्व्याख्यानपरिशीलनायां च ‘ हस्तैः ’ इत्याधुनिकः पाठ इति
ज्ञायते । हस्तैरिति पाठे यद्यपि सुप्तानां हस्तस्पर्शात्प्रबोध इत्यर्थार्थशेषः प्रतीयते,
तथाऽपि ‘ जालप्रविष्टैर्हस्तैर्भानोः ’ इत्यत्र हस्तपदेन करं लक्षयित्वाऽर्थविशेषप्रत्यायनं
क्लिष्टमिव भाति । अत्रत्यालिखितवेणीसंहारकोशेष्वपि ‘ भाभिर्भानोः ’ इत्येव पाठ
उपलभ्यते, ² सुषुप्तिचन्द्रादि—ख. ³ ‘ राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषाऽनपायिनी ॥ ’ (विष्णुपुराणं १-९-१४३) इति
प्रमाणमत्रानु संभेयम् ॥

१७५८) इत्यापुगागमः । 'सत्यापपाश—' (पा. सू. ३-१-२५) इत्यादि-
ना णिच् ॥ ३१ ॥

तामुद्रहंस्तामरसायताक्षो

रत्नौघदीप्तेन रथेन देवीम् ।

आत्मानमेवार्यममण्डलस्थं

विद्यासखं व्यञ्जयति स्म देवः ॥ ३२ ॥

तामिति—तामरसायताक्षः पद्मदलदीर्घलोचनः रत्नौघदीप्तेन
मणिगणोज्ज्वलेन रथेन तां देवीं रुक्मिणीं उद्रहन् नयन् देवः कृष्णः
अर्यममण्डलस्थं सूर्यमण्डलस्थितं विद्यासखं त्रयीसहितं आत्मानमेव
व्यञ्जयति स्म अनुकरोति स्म । विद्यया सह सूर्यमण्डले ^१सन्निहितं
स्वयमिव रराजेत्यर्थः । “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते
हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः, तस्य यथा कप्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः”
(छान्दोग्ये १-६-६) इति श्रुतौ पुण्डरीकाक्षः सर्वपापोद्गतत्वेन प्रवृत्ति-
निमित्तेन उच्छब्दाभिधेयो भगवद्रूपविशेषः सवितृमण्डलमध्यवर्ती
निरूपितः । तेन विशेषणसामर्थ्यात् तामरसायताक्ष इत्युक्तम् । तदर्थं
तामुद्रहन्नित्यत्रापि उदिति पदच्छेदः कार्यः । उच्छब्दस्य कृष्णेऽपि
तेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेन ^२प्रवृत्तेरुपपत्तेः । “एषा त्रय्येव विद्या तपति”
(याज्ञिकी १३) इति श्रुतौ सवितृमण्डले विद्यासन्निधानमप्युक्तमिति
तद्वर्तिनो ^३हशरवद्रूपस्य विद्यासहितत्वमुक्तम् । रत्नौघदीप्तेनेति रथस्य
सवितृमण्डलसाम्यार्थमुक्तम् ॥ ३२ ॥

^१ 'सन्निहितः' इति पाठेनात्र भाव्यमिति भाति. ^२ व्यावृत्तेः—क. ख. ग

^३ 'भगवद्रूपस्य' इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यमिति भाति.

अतीतदर्शामिव चन्द्रलेखां
 शान्तोपरोधामिव शारदीं घाम् ।
 अमंस्त निर्विघ्नफलामिवेच्छां
 शोकत्यजं शूरकुलेश्वरस्ताम् ॥ ३३ ॥

अतीतेति—शूरकुलेश्वरः शूरो वसुदेवस्य पिता तत्कुलस्य
 पतिः कृष्णः शोकत्यजं स्वसङ्गमाच्छोकं त्यक्तवतीं तां रुक्मिणीं
 अतीतदर्शां अतिक्रान्तामावास्यां चन्द्रलेखामिव, शान्तोपरोधां अपगत-
 मेघाच्छादनां शारदीं घां शरद्भवमन्तरिक्षामिव, घामिति घांशब्द
¹ओकारान्तः, निर्विघ्नफलां निष्प्रतिबाध्यफलसिद्धिं इच्छामिव च
 अमंस्त मन्यते स्म ॥ ३३ ॥

समेत्य सिंहीमिव तामनन्यां
 यानोद्यतं यादवपञ्चवक्रम् ।
 आघुष्य गोमायुरिवामिषार्थी
 चैद्यः क्रुधा दीप्तमुखोऽन्वधावत् ॥ ३४ ॥

समेत्येति—आमिषार्थी आमिषं भोग्यवस्तु ²रुक्मिणीरूप-
 मर्थयमानः क्रुधा क्रोधेन दीप्तमुखः प्रज्वलितवदनः चैद्यः चेदिदेशानां
 राजा शिशुपालः, चेदिशब्दात् “ वृद्धेत्कोसलाजादात् व्यङ् ” (पा.
 सू. ४-१-१७१) इति ड्यङ्प्रत्ययः । ³“ तस्य राजन्यपत्यवत् ” इति
 तद्राजप्रत्ययानां तस्य राजेत्यर्थेऽप्यनुशासनात् । अनन्यां अन्यो
 मनोरथविषयत्वेन नास्ति यस्यास्तां अन्यासङ्गरहितां तां रुक्मिणीं

¹ओकारान्तस्यास्य द्वितीयायां घावमिति रूपादाह-ओकारान्त इति.
²रुक्मिणीमर्थ-घ. ³क्षत्रियसमानशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् (वा २६७०) इति
 वार्तिकेनेति भावः.

सिंहामिव समेत्य प्राप्य यानोद्यतं प्रयाणे उद्युक्तं यादवपञ्चवक्रं सिंह-
मिव यादवं कृष्णं गोमायुः सृगाल इव ^१ आघुष्य क्व गच्छसीत्याकुश्य
अन्वधावत् अनुधावति स्म । गोमायुरपि आमिषार्थी मांसार्थी ^२ उल्काया
दीप्तमुखश्च रवं करोतीति भावः । 'आमिषं च स्त्रियां मांसे उत्कोचे
भोग्यवस्तुनि' इति रत्नमाला ॥ ३४ ॥

रुक्मी च तूर्णं प्रतिपन्नरोषः

पुरो भवन् भूमिभृतां सखीनाम् ।

^३ पराभवस्य प्रतिकारमिच्छन्

जग्राह पार्ष्णिं जगदेकनेतुः ॥ ३५ ॥

रुक्मीति—प्रतिपन्नरोषः प्राप्तकांपः सखीनां भूमिभृतां सुह-
दूतानां राज्ञां पुरो भवन् अग्रे सरन् रुक्मी भीष्मकसुतश्च पराभवस्य
^४ स्वाभाविगन्तनेन रुक्मिणीहरणरूपस्य प्रतिकारं वैरनिर्यातनमिच्छन्,
'^५ प्रतीकारो वैररुद्धिः' इति वैजयन्ती, तूर्णं जगदेकनेतुः जगतामेक-
नायकस्य कृष्णमथ पार्ष्णिं सेनापश्चाद्भागं जग्राह गृह्णाति स्म । पार्ष्णि-
भागे योद्धुं समागत इति भावः ॥ ३५ ॥

जिघांसिते भ्रातरि जातखेदैः

कान्ताभिलापैः कतकैरिवाम्भः ।

मनः प्रपदे सहजां प्रसत्तिं

सत्त्वाधिकं सात्वतवंशगोप्तुः ॥ ३६ ॥

जिघांसित इति—भ्रातरि रुक्मिणि जिघांसिते कृष्णेन जीव-

^१ आघुष्य गच्छसी क. ख. घ. अत्र पाठे गच्छसीति काकुर्बोधयः.

^२ उल्काया—ख. ^३ पुराभवस्य क. घ. ^४ 'त्वाविगणनेन' इति पाठस्स्यात्.

^५ 'प्रतीकारो वैररुद्धिः' इति मुद्रितवैजयन्तीकोशे भूमिकाण्डे (२०९ आ.) दृश्यते.

ग्राहं गृहीत्वा हन्तुमिष्टे सति जातखेदैः कान्तायाः रुक्मिण्याः अभि-
लापैः अनुनयवचनैः कतकैः कतकवृक्षबीजैः अम्भ इव सात्वतवंश-
गोप्तुः सत्वतो नाम यदुवंश्यो राजा, तदीयवंशगोप्तुः कृष्णस्य सत्वा-
धिकं सत्वगुणोद्भक्तं मनः सहजां प्रसक्तिं नैसर्गिकप्रसादं प्रपेदे ।
'सहजं निजमाजानम्' इति निसर्गपर्यायेषु यादवः ॥ ३६ ॥

स वीक्षमाणस्सविलासनेत्रं
बल्गुस्मितं वामदृशो मुखाब्जम् ।
तदुक्तिभिस्स्वादुतमाभिरासी-
दाप्यायितो नूनमनाविलाभिः ॥ ३७ ॥

स इति—सविलासनेत्रं सविभ्रमलोचनं बल्गुस्मितं मनोज्ञ-
मन्दहासं वामदृशः रुचिरलोचनाया रुक्मिण्याः 'वामं बल्गु मनोहरम्'
इत्यमरशेषः, मुखाब्जं अब्जमिव स्थितं मुखं वीक्षमाणः सः कृष्णः
स्वादुतमाभिः अतिशयेन स्वादुभिः अनाविलाभिः प्रसन्नाभिः तदु-
क्तिभिः तस्या रुक्मिण्याः सूक्तिभिः आप्यायित आसीत् अपहृतयुद्ध-
श्रमोऽभूदिति भावः । नूनमित्युक्तार्थनिश्चये ॥ ३७ ॥

अनुद्रुतां वैरिचमूं स वीरो
बलेन रुद्ध्वा निजबाहुनैव ।
विनिर्दिशन् मार्गभवान् विशेषान्
विश्वासयामास विदर्भकन्याम् ॥ ३८ ॥

अनुद्रुतामिति—स वीरः कृष्णः अनुद्रुतां अनुगतां ^१अनु-
धावितवतीं वैरिचमूं निजबाहुनैव बलेन स्वभुजरूपेणैव सैन्येन रुद्ध्वा

मार्गभवान् विशेषान् दृश्यपदार्थान् 'विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि'
इति शब्दार्णवः, विनिर्दिशन् अयमयामित्थंभूत इति प्रदर्शयन्
विदर्भकन्यां रुक्मिणीं विश्वासयामास युद्धसमये रौक्ष्येण क्रूर इति
शङ्कामपनीय स्वस्मिन् विस्रब्धामकरोत् ॥ ३८ ।

प्रियासहायः पदवीं स गच्छन्
द्राघीयसीं दारुकसारथिस्ताम् ।
उदग्रवेगानुदधेरनूपे
वीतीन् क्षणं विश्रमयांबभूव ॥ ३९ ॥

प्रियेति—प्रियासहायः रुक्मिणीसहितः द्राघीयसीं दीर्घतरां
पदवीं द्वारकामार्गं गच्छन् दारुकसारथिः दारुकस्सारथिर्यस्य सः कृष्णः
उदग्रवेगान् अतिवेगान् वीतीन् अध्वान् ^१सैन्यसुग्रीवादीन् “घाटके
वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः” इत्यमरः. उदधेः अनूपे कच्छदेशे क्षणं
अल्पकालं विश्रमयांबभूव विश्रान्तानकरोत् । ^२अमन्तत्वान्मिस्संज्ञायां
'मितां ह्रस्वः' (पा. सू. ६-४-९२) इति ह्रस्वः ॥ ३९ ॥

भयार्णवादुद्धृतया स्वयाऽसौ
श्रियेव साक्षादनुभूयमानः ।
षयोधिरूपां परिघां विलङ्घ्य
द्युसंमितां द्वारवतीमयासीत् ॥ ४० ॥

भयेति—भयमेवार्णवः तस्मादुद्धृतया स्वया आत्मीयया
महिष्या रुक्मिण्या साक्षाच्छ्रिया प्रत्यक्षया ^३आर्यया महालक्ष्म्या,
साऽर्घ्यवादुद्धृतेति भावः, अनुभूयमानः अवलोकनेन निर्विश्यमानः

^१महाभारतादौ शैब्य इति श्रीकृष्णरथाश्वेष्वेक इति दर्शनादत्र शैब्येति
पाठस्साधुरिति भाति. ^२'जनीजूषूकसुरज्जोऽमन्ताश्च' इति गणसूत्रेण (१८८)
मित्त्वमीमिति भावः. ^३आथया—ख. ग.

असौ कृष्णः पयोधिरूपां परिखां समुद्ररूपं वलयं विलङ्घ्य द्युसम्मितां
स्वर्गसदृशीम्, “ दिव उत् ” (पा. सू. ६-१-१३१) इत्युत्त्वम्, द्वारवतीं
अयासीत् याति स्म ॥४०॥

परिष्कृतां काञ्चनतोरणैस्तां

वल्लगुध्वजां वन्दनदामचित्राम् ।

¹ रामासहायः प्रसमीक्ष्य रेमे

रम्यप्रसूनाञ्चितराजवीधीम् ॥ ४१ ॥

परिष्कृतामिति—रामासहायः दयितासहितः कृष्णः काञ्चन
तोरणैः ²सुवर्णतोरणैः परिष्कृतां वल्लगुध्वजां मनोज्ञपताकां वन्दनदाम-
चित्रां मङ्गलार्थं दर्भपुष्पादिरचिताः तोरणग्रथिता माला ³वन्दनमालाः तैः
चित्रां रम्यप्रसूनाञ्चितराजवीधीं रम्यैः प्रसूनैरवकीर्णैः अञ्चिता राजवीधयो
राजमार्गा यस्यास्तां द्वारकां प्रसमीक्ष्य रेमे रमते स्म । प्रहृष्टोऽभूदित्यर्थः ।
काञ्चनतोरणैरित्यत्र काञ्चनशब्दः ‘ प्राणिरजतादिभ्यांऽञ् ’ (पा. सू. ४-३-१५४) इति विकारार्थे अञ्प्रत्यये सति काञ्चनविकारवाची ॥ ४१ ॥

महीयसां मङ्गलदुन्दुभीनां

नादैरवज्ञातपयोधिशब्दा ।

श्रुतोत्सवानां विदधे पुरी सा

स्वर्गौकसां श्रोत्रसुधामपूर्वाम् ॥ ४२ ॥

महीयसामिति — महीयसां महत्तराणां मङ्गलदुन्दुभीनां

¹ व्याख्यायां दयितासहित इति विवरणदर्शनात् ‘ रामासहायः ’ इति
पाठोऽत्रानुशुणः—क. ख. घ. कोटेषु तु ‘ रामासहायः ’ इति पाठ उपलभ्यते.
² सुवर्णतोरणैरिति—तरत्र काञ्चनशब्दस्य अजन्तत्वाभिधानदर्शनात्तद्वत्सुवर्ण-
शब्दोऽपि विकारार्थकप्रत्ययान्त एवात्र विवरणशब्द उचित इति भाति । षष्ठीतत्पुरुषा-
भ्युपगमे तु काञ्चनदामेत्यत्रापि तथैव स्यादिति बोध्यम्. ³ अत्र ‘ वन्दनदामानि ’
इति पाठस्सर्वाचिनः, उत्तरत्र तैरित्युक्तिदर्शनात्.

मङ्गलार्थानां भेरीणां नादैः अवज्ञातपयोषिशब्दा तिरस्कृतसमुद्रघोषा
सा पुरी श्रुतोत्सवानां कृष्णस्य विवाहा भविष्यतीत्याकर्णितोत्सवानां
स्वर्गोक्तसां देवानां अपूर्वा प्रागननुभूतां श्रोत्रसुधां विदधे । वाद्यघोषेण
सोऽयं भगवद्विवाहोत्सव ^१ उपस्थित इति तत्सूचनेन तेषां परमानन्द-
मुत्पादितवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्रत्येयुषां कंसरिपुर्यदूनां

देवद्रुमाणामिव जङ्गमानाम् ।

अनर्घरत्नाभरणप्रधाना-

नादत्त दिव्यानुपदाविशेषान् ॥ ४३ ॥

प्रत्येयुषामिति — प्रत्युद्गतवतां जङ्गमानां चरिष्णूनां देव-
द्रुमाणां कल्पवृक्षाणामिव स्थितानां यदूनां सात्यकिप्रभृतीनां अनर्घ-
रत्नाभरणप्रधानान् अमूल्यमणिमयाभरणप्रमुखान् दिव्यान् मनोज्ञान्
उपदाविशेषान् उपायनरूपदृश्यपदार्थान् आदत्त प्रत्यग्रहीत् । प्रत्येयुषा-
मित्यत्र प्रत्याङ्पूर्वात् 'इण् गतौ' (अदादि-१०४५) इति धातोः
कसुः, 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' (पा. सू. ३-२-१०९) इति
^२ सूत्रेण चात्र उपसर्गग्रहणं अतन्नम्, अन्योपसर्गान्निरुपसर्गाच्च भवत्येव'
इति वृत्तिकारोक्तेः ॥ ४३ ॥

तस्मिन् महानीलमणिप्रकाशे

तां रुक्मिणीमाहितरुक्मकान्तिम् ।

पुराङ्गनाः प्रेक्षितुमीहमानाः

स्वर्गाधिकानारुरुहुस्वसौधान् ॥ ४४ ॥

तस्मान्नििति—महानीलमणिप्रकाशे इन्द्रनीलमणिप्रभासदृश-

^१ 'समुपस्थितः'-घ. ^२ सूत्रे 'न चात्रोपसर्गग्रहणं तन्नम्' इति शुद्धपाठेनात्र
भाव्यमिति भाति.

प्रभे, उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, तस्मिन् कृष्णे आहितरुक्मकान्तिं कृतसुवर्णशोभां, इन्द्रनीलमणौ सुवर्णवत् कृष्णस्य सन्निकर्षेण परभाग-शोभामुद्भावयन्तीं, तां रुक्मिणीं प्रेक्षितुं ईहमानाः इच्छन्तः पुराङ्गनाः स्वर्गाधिकान् वैभवेन स्वर्गादप्यधिकान् स्वसौधानारुरुहुः ॥ ४४ ॥

कलकणनूपुरचारुवाद्यं

कर्णावतंसोदितभृङ्गगीतम् ।

कस्याश्चिदन्वागतनाट्यवेदं

लीलागतं लास्यमभूदपूर्वम् ॥ ४५ ॥

कलेति—कलमव्यक्तमधुरं यथा तथा कणत् शिञ्जानं नूपुरमेव चारुवाद्यं यस्मिन् तत्तथोक्तं कर्णावतंसोदितभृङ्गगीतं कर्णावतंसे उदित-मुत्थितं भङ्गाणां चलनवशादुत्थितानां गीतं यस्मिन् तत्तथोक्तं अन्वा-गतनाट्यवेदं अनुसृतभरतशास्त्रं कस्याश्चित् लीलागतं सौधं प्रति विलासन गमनं ^१ अपूर्वं अप्रसिद्धं विलक्षणं लास्यं नृत्तं अभूत् ॥ ४५ ॥

परिच्युतं किञ्चिदिवान्तरीयं

काचित्समालम्ब्य सहैव कान्त्या ।

क्षिप्तेव तीव्रेण कुतूहलेन

क्षणेन वातायनमाससाद् ॥ ४६ ॥

परिच्युतमिति—काचित् स्त्री किञ्चिदिव परिच्युतं ईषद्-लितं अन्तरीयं परिधानं “अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यर्धोशुके” ^२ इत्य-मरः, समालम्ब्य यथा न गलति तथा नीवीप्रदेशे गृहीत्वा तीव्रेण उत्कटेन कुतूहलेन ^३ दिदृक्षातिशयधनुषा बाणवत् क्षिप्तेव कान्त्या

^१ अपूर्वं प्रसिद्धविलक्षणम् इति पाठस्समीचीनः, ^२ इति यादवः—

सहैव सौधारोहणानन्तरमेव गवाक्षदेशे प्रतिफलन्त्या स्वकान्त्या साकमेव
क्षणेन वातायनं गवाक्षं आससाद् ॥ ४३ ॥

¹ प्रकोष्ठभाजः प्रियशारिकायाः
पयस्स्वयं सादरमर्पयन्ती ।

गवाक्षमागम्य गजेन्द्रयाता

काचित्प्रसस्मार कृतावशेषम् ॥ ४७ ॥

प्रकोष्ठेति—प्रकोष्ठभाजः मणिबन्धगतायाः प्रियायाः शारि-
कायाः ²पक्षिविशेषस्य स्वयमेव सादरं पयः क्षीरं अर्पयन्ती गजेन्द्र-
याता गजेन्द्रगमनसदृशगमना काचित् गवाक्षं अधिगत्य कृतावशेषं
कृतस्य पयोर्पणस्य अवशेषं जम्बूफलरसार्पणादिकं प्रसस्मार ³स्मृत-
वती ॥ ४७ ॥

आमुच्य ताटङ्गमनङ्गचक्र

सव्येतरे सत्वरमात्रजन्ती ।

अन्येन काचिद्भृशमावभासे

कर्णेन कैवल्यविभूषणेन ॥ ४८ ॥

आमुच्येति—सव्येतरे ⁴सव्य इतरः यस्मात्तस्मिन् दक्षिणे
कर्णे 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् स्मिन्नादेशाभावेः, अनङ्ग-
चक्रं अनङ्गचक्रायुधभूतं ताटङ्गं आमुच्य सत्वरमात्रजन्ती काचित् कैवल्यं

¹ अयं श्लोकः ख. ग. पुस्तकयोः उदञ्चिता' इति (४९) श्लोकानन्तरं
विवृतो दृश्यते. ² 'पत्रि-क्र. ³ 'विस्मृतवतां'-ख. ग. ⁴ सव्यादितर इति
पञ्चमीतत्पुरुषाङ्गीकारे सर्वनामत्वात् सप्तम्याः 'ञसिड्योः स्मात्स्मिनौ' (पा. सू.
७-१-१५) इति स्मिन्नादेशापत्तेर्बहुव्रीहिसमासमभ्युपेत्याह—सव्य इतर इत्यादि.

ताटङ्गराहित्यमेव विभूषणं यम्य तेन अन्येन वामेन कर्णेन भृशमा-
बभासे ॥

वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः ।

दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥

इति स्मृतः स्त्रीणां वामाङ्गप्रसाधने कर्तव्ये इतरग्रहणेन त्वरया तत्र
मौढ्यं व्यज्यते १४८ ॥

उदञ्चिता बाहुलतेतरस्या

मौलिस्रजा हस्तगृहीतयाऽऽसीत् ।

जगज्जिगीषोर्मदनस्य जैत्री

पताकयेवाद्भुतकेतुयष्टिः ॥ ४९ ॥

उदञ्चितेति—इतरस्याः वनितायाः उदञ्चिता मौलिस्रग्वन्ध-
नायोद्धृता बाहुलता हस्तगृहीतया मौलिस्रजा जगत् जिगीषोः जेतुमिच्छोः
मदनस्य जैत्री जयशीला अद्भुता केतुयष्टिः पताकयेवासीत् केतुयष्टिः
पताकयेव शोभामपुष्यदित्यर्थः । मौलिस्रग्वन्धनायोदञ्चितबाहुरेव काचि-
द्गवाक्षदेशमागतेति तात्पर्यम् । जिघातोस्तृन्प्रत्यये 'प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे
अणि 'टिड्ढाणञ्' (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना ङीपि च सति
जैत्रीति रूपम् ॥ ४९ ॥

प्रचारवेगात्त्रुटितेन चक्रे

हारेण मुक्ताफलवार्षिणाऽन्या ।

अदूरतस्सन्निहितस्य शौरे-

राचारलाजाञ्जलिपूर्वरङ्गम् ॥ ५० ॥

प्रचारेति—अन्या प्रचारवेगात् त्रुटितेन छिन्नेन अत एव

१ 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (पा. सू. -५-४-३८) इति सूत्रेणैति भावः.

मुक्ताफलवर्षिणा मौक्तिकान्यभीक्षणं वर्षता हारेण अदूरतः समीपे सन्नि-
हितस्य शौरेः आचारलाजाञ्जलिविक्षेपस्य पूर्वरङ्गं ^१ प्रथमं कर्तव्यमुपक्रमं
चक्रे । ^२ नाट्यपूर्वकर्तव्यक्रियाविशेषवाचिना पूर्वरङ्गशब्देनात्रोपक्रम-
मात्रं लक्ष्यते ॥ ५० ॥

स्तनाशुकं स्रस्तमबुध्यमाना

सखीजने सस्मितमीक्षमाणे ।

परामृशन्ती विततान काचित्

प्रतिक्रियां पाणिनखांशुजालैः ॥ ५१ ॥

स्तनेति—स्रस्तं गलितं स्तनांशुकं अबुध्यमाना अजानती
सखीजने सस्मितं सोपहासस्मितं ईक्षमाणे सति परामृशन्ती स्तनतटं
करणांशुशन्ती काचित् पाणिनखांशुजालैः करनखकिरणसमूहैः प्रति-
क्रियां प्रकाशस्य परिहारं विततान चकार ॥ ५१ ॥

सखीधृतैश्चामरतालवृन्तै-

राश्यानतां प्रापितमङ्गरागम् ।

विलोकिते शार्ङ्गिणि विह्वलाऽन्या

श्वासानिलैश्शोषमिवानिनीषत् ॥ ५२ ॥

सखीति—अन्या शार्ङ्गिणि विलांकिते सति विह्वला विह्वला
मन्मथव्यथया स्वाङ्गधारणेऽप्यशक्ता सती सखीधृतैः चामरैः तालवृन्तैः
व्यजनैश्च आश्यानतां प्रापितं प्रसाधनसमय एव ईषच्छुष्कतां गमितं
अङ्गरागं श्वासानिलैः कृष्णविलोकनानन्तरजैः ^३ शोषं अनिनीषत् नेतु-
मैच्छदिव, तच्छोषार्थमिव श्वासानिलान् सोष्मणो विसृष्टवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

^१ प्रथमकर्तव्यं—ग. ^२ नाट्ये पूर्व—ग. ^३ शोषमानिनीषत्—क. ख. घ.

प्रसाधयन्तीमवधीर्यं धात्री-
मङ्गैरसम्भावितभूषणाऽन्या ।
समीक्ष्य कृष्णं सहसोपजातैः
परिष्क्रियामाद्रियतेव भावैः ॥ ५३ ॥

प्रसाधयन्तीमिति—प्रसाधयन्तीं अलंकुर्वतीं धात्रीं मातरमुप-
मातरं वा अवधीर्यं अनादृत्य अङ्गैरसम्भावितभूषणा अननुगृहीताभरणा
अन्या कृष्णं समीक्ष्य सहसा ज्ञाडिति उपजातैः भावैः स्वेदरोमाञ्चादि-
सात्विकभावैः परिष्क्रियां आद्रियतेव आदृतवतीव । कृष्णसमक्षे भूषण-
रहिततया न म्थानव्यमिति भावैः भूषां सम्पादितवतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५३ ॥

भ्रुवा स्फुरन्त्या मदनस्य मौर्वीं
ज्याघातरेखामभिदर्शयन्ती ।
अन्यानुषक्तेऽपि हरौ वियातां
प्रायुङ्क्त दूतीमिव दृष्टिमन्या ॥ ५४ ॥

भ्रुवेति—अन्या स्फुरन्त्या भ्रुवा, एकत्वमविवक्षितं, जातावेक-
वचनं, मदनांशत् 1 स्फुरद्भ्रुवां भ्रूभ्यां मदनस्य मौर्वीं ज्याघातरेखां
मौर्व्याघाताकिणरेखामभिदर्शयन्ती सती, मदनाज्ञायां वर्तितव्यमिति हर-
र्भयोत्पादनायेति भावः, अन्यानुषक्ते रुक्मिण्यामासक्तेऽपि हरौ
वियातां धृष्टां निस्त्रयां दृष्टिं दूतीमिव प्रायुङ्क्त । “2 धृष्टे धृष्णुर्विया-
तश्च ” इत्यमरः ॥ ५४ ॥

1 ' स्फुरद्भ्रुवां ' इति ' स्फुरन्तीभ्यां भ्रूभ्यां ' इति वा पाठेनात्र भाव्यमिति
भाति 2 धृष्टे—क. ख.

¹ तदीक्षणे भर्तुरिव स्मरन्त्या
 कन्यादशां कामवशाद्भजन्त्या ।
 स्वयंवरार्हे स्वयमेव तस्मिन्
 कयाचिदाधायि कटाक्षमाला ॥ ५५ ॥

तदीक्षण इति—तस्य कृष्णस्य ईक्षणे सति भर्तुरिव स्मरन्त्या
 वरणीयस्वभर्तृवत् कृष्णं चिन्तयन्त्या “अधीगर्थदंशं कर्मणि”
 (पा. सू. २-३-५२) इति कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी, कन्यादशां
 कामवशात् भजन्त्या अकन्यात्वेऽपि भर्तृवरणोचितां कन्यावस्थां मदन-
 पारवश्याद्भजन्त्या कयाचित् स्वयंवरार्हे स्वयंवरस्य उचितं तस्मिन्
 कृष्णे कटाक्षाणां माला पङ्क्तिरेव माला स्वयंवरार्था पुष्पादिसक् स्वय-
 मेव आधायि आहिता । स्वयमेवेत्यनेन धाष्टर्यं सूचितम् । अधृष्टा हि
 स्वयंवरमालां धात्र्यादिमुखेन आदधाति । “मालमुन्नतभूर्माला पङ्क्तौ
 पुष्पादिदामनि” इति रत्नमाला ॥ ५५ ॥

² समेयुषीमप्रतिमेन यूना
 तां रुक्मिणीं वीक्ष्य विलीनभावा ।
 भाग्यं किमस्या इति भावयन्ती
 तदात्मतां नूनमलिप्सतान्या ॥ ५६ ॥

समेयुषीमिति—अन्या अप्रतिमेन अनुपमेन यूना समेयुषी
 सङ्गतां तां रुक्मिणीं प्रेक्ष्य किं ³ कीदृशस्या भाग्यमिति भावयन्ती

¹ इदं पद्यं ग कोशे ‘समेयुषी’ इत्युत्तरपद्यविवरणानन्तरं विवृतं दृश्यते.
² समेयुषीमित्यत्र समाङ्पूर्वात् ‘इण् गतौ’ (अदादि-१०४५) इति धातोः ‘उपेय-
 वाननाश्वाननूच नश्च’ (पा. सू. ३-२-१०९) इति सूत्रेण कसुः । तत्र हि सूत्रे ‘न
 आत्रोपसंगस्तच्च, अन्योपसर्गाच्चिरुपसर्गाच्च भवत्येव’ इति काशिकावृत्तिकृतोक्तम्.
³ कीदृशमस्या—क. ख.

चिन्तयन्ती त्रिलीनभावा सती नूनं तदात्मतां रुक्मिणीतादात्म्यं अलि-
प्तत लब्धुमैच्छत् । ' भुवोऽवकलकने ' इति चुरादौ (चुरादि-१७४८)
भूधातोर्वकलकने णिज्विहितः । तत्र अवकलकनं ^१ चिन्तनमिति
व्याख्यानात् भावयन्तीत्यस्य चिन्तनार्थता ॥

कक्ष्यानिबन्धच्यवने सलीलं

स्तनाहितस्वस्तिकबाहुबन्धा ।

जगत्पतौ पश्यति जातभीषा

प्रायस्तदालिङ्गनमभ्यनैषीत् ॥ ५७ ॥

कक्ष्येति—कक्ष्यानिबन्धम्य कञ्चुलिकाबन्धनम्य च्यवने जग-
त्पतौ कृष्णे पश्यति सति जातभीषा जाता भीषा भयोत्पादना यस्यास्सा
तथोक्ता ' जि भी भये ' (१०८४-जु) इति धातोः हेतुमण्यन्तात्
' अ प्रत्ययात् ' (पा. सू. ३-३ १०२) इत्यकारप्रत्ययः, ' भियो हेतुभये '
(पा. सू. ७-३-४०) इति षुगागमः, भयोत्पादनाया जातत्वोक्त्या
भयस्यापि जातत्वं गम्यत इति जातभ्येति पर्यवसितार्थः, अत एव
सलीलं स्तनाहितस्वस्तिकबाहुबन्धा स्तनयोराहितस्वस्तिकः कृतव्यत्यस्त-
विन्यासो बाहुबन्धा यया सा तथोक्ता, अन्या वनिता प्राया नूनं
तदालिङ्गनं कृष्णस्याश्लेषं अभ्यनैषीत् बाहुबन्धनेनाभिनीतवती ॥५७॥

रथेन तं राजपथे प्रयान्तं

निर्व्याजसङ्गेन निशामयन्ती ।

त्यक्ता निमेषैरपराऽन्वकार्षीत्

चित्राङ्गनानां सुरयोषितां च ॥ ५८ ॥

रथेति—राजपथे राजमार्गे रथेन प्रयान्तं तं कृष्णं निर्व्याज-

' अवकलकनं मिश्रीकरणमित्येके, चिन्तनमित्यन्ये ' इति सिद्धान्तकौमुद्याम् .

सङ्गेन अकृत्रिमाभिलाषेण निशामयन्ती पश्यन्ती निमेषैः त्यक्त्वा अपरा
वनिता चित्राङ्गनानां चित्रलिखितस्त्राणां सुरयोषितां च अन्वकार्षीत्
निर्निमेषतया अनुकरणं कृतवती ॥ ५८ ॥

समीक्षितस्यापि सहत्वसङ्गा-

दुष्प्रापलोभादपि दूयमाना ।

गलद्भिरन्या वलयप्रसूनै-

रभ्यर्चनामातनुतेव शौरैः ॥ ५९ ॥

समीक्षितस्येति—समीक्षितस्य सम्यक् दृष्टस्यापि कृष्णस्य,
अपिशब्देन तावता अतृप्तिं द्योतयति, सहत्वसङ्गात् सहत्वे सहभावे
सदा समीक्षणार्थं अविश्लेषे अभिलाषात् दुष्प्रापलोभात् दुष्प्रापे कृच्छ्रेण
महता तपसा प्राप्तव्ये तदुपभोगे लोभादपि दूयमाना खिद्यमाना
अन्या गलद्भिः तद्विश्लेषणशङ्कया तदैव च्यवमानैः वलयैरेव
प्रसूनैः शौरैः अभ्यर्चनां आतनुतेव अकरोदिव, स्वाभिलाषितासिद्धयर्थमिति
भावः ॥ ५९ ॥

समानकान्त्या प्रियया समेते

दृष्टे जगद्धातरि जातरागा ।

प्रणामयोग्येयमितीव मत्वा

प्राप्तं पदं मेखलयाऽपरस्याः ॥ ६० ॥

समानेति—समानकान्त्या तुल्यशोभया प्रियया समेते दृष्टे
प्रियासाहित्येन दृष्टे जगद्धातरि जगतां धारके कृष्णे जातरागा इयं
प्रणामयोग्या लक्ष्मीविशिष्टभगवद्दर्शन^१शालित्वदायकपुण्येयं नमस्कारो-

^१ भगवद्दर्शनशालित्वेत्यत्र सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । 'शालित्वादधिक'—ख.

चित्तेति मत्वेव अपरस्याः अन्यस्याः मेखलया पदं चरणं प्राप्तम् ।^१ तद्दर्श-
ने सति मदनपीडयाऽत्यन्तं काश्येन काञ्ची गलितेत्यर्थः ॥ ६० ॥

तासां तदेकोत्सुकदर्शनानां

समाधिभाजामव शमुषाणाम् ।

अलं प्रभुस्सोऽपि न मातुमासी-

दपारहर्षादनधामवस्थाम् ॥ ६१ ॥

तासामिति—तदेकोत्सुकदर्शनानां कृष्णैकासक्तदृष्टिपातानां
तासां समाधिभाजां शेषुषीणां बुद्धीनामिव अपारहर्षात् निरवधिका-
नन्दात् अनघां रम्यां अवस्थां प्रभुः सर्वत्राव्याहृतशक्तिकः स कृष्णोऽपि
मातुं अलं पर्याप्तो नासीत् ॥ ६१ ॥

अवारुणीसम्भवसौरभैस्तै-

रनन्यसाध्याधरबिम्बरागैः ।

निरञ्जनोपास्थितनेत्रशोभैः

स पिप्रिये पौरवधूमुखाब्जैः ॥ ६२ ॥

अवारुणीति — सः कृष्णः अवारुणीसम्भवसौरभैः अमघ-
प्रभवामोदैः, स्वतस्सिद्धामोदैरिति यावत्, एवमुत्तरविशेषणद्वयेऽपि स्वतः-
सिद्धत्वमभिसंहितम्, अनन्यसाध्याधरबिम्बरागैः अलक्तकादिरागद्रव्या-
न्तरासम्पाद्यबिम्बसदृशाधररागैः निरञ्जनोपास्थितनेत्रशोभैः अञ्जन-
निरपेक्षं यथा तथा प्राप्तनेत्रकान्तिभिः पौरवधूमुखाब्जैः पिप्रिये प्रीतो
बभूव ॥ ६२ ॥

^१ तद्दर्शनैरिति—घ.

स पौरकन्याकरविप्रकीर्णान्
 प्रायः प्रतीच्छन्नुपचारलाजान् ।
 अचीचरत्स्यन्दनमब्जनेत्रः
 सव्यापसव्येन गतेन वीधीम् ॥ ६३ ॥

स इति—अब्जनेत्रः कमललोचनः सः कृष्णः पौरकन्यानां करैः
 विप्रकीर्णान् क्षिप्तान् उपचारलाजान् प्रायः बाहुल्येन प्रतीच्छन् प्रति-
 गृह्णन् सन् स्यन्दनं रथं सव्यापसव्येन दक्षिणेन वामेन च गतेन गमनेन
 वीधीं अचीचरत् चारयति स्म । वीध्यां गृहश्रेणीद्वयेऽपि प्रतिसौधं लाजा-
 द्युपचारान् तत्तद्गृहद्वारं गत्वा ग्रहीतुं मुहुः सव्यापसव्येन रथं चारित-
 वानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

कह्लारपद्मोत्पलकान्तिचोरैः
 कटाक्षणैः पौरवधूजनानाम् ।
 मुग्धेन्दुहासो मुमुदे मुकुन्दः
 पश्यन् प्रियां प्रापितपुष्पवृष्टिम् ॥ ६४ ॥

कह्लारेति—कह्लारपद्मोत्पलानां कान्तिश्चोरैः तत्सदृशकान्तिभि-
 रिति यावत्, पद्मं सितपद्मं ^१विवक्षितं, धावत्यस्यापि वर्णनासिद्धये,
 आरुण्यस्य कह्लारग्रहणेन सिद्धेः । पौरवधूजनानां कटाक्षणैः कटाक्ष-
 करणैः कटाक्षशब्दात् 'तत्करोति' (ग. सू. २.०४) इति ष्यन्तात् ल्युट्,
 प्रापितपुष्पवृष्टिं ^२लम्बितपुष्पवर्षां पुष्पैरिव कटाक्षैरभिवृष्टां प्रियां पश्यन्
 मुग्धेन्दुहासः आश्चर्येण ^३त्वाभावः पौरस्त्रियः पश्यन्तीत्याकृतगर्भमुग्धेन्दु-
 सदृशमन्दहासः मुकुन्दः मुमुदे मोदते स्म ॥ ६४ ॥

^१ तथाविवक्षित—क. ख. ^२ आलम्बित—क. अवलम्बित—घ. ^३ 'त्वा-
 मेव पौरस्त्रियः' इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यमिति भाति.

कृष्णस्य तां स्कन्धमुपघ्नयन्तीं
 सुरद्रुमस्येव सुवर्णवल्लीम् ।
 अवेक्ष्य नूनं चतुरः पुमर्था-
 ननन्यलभ्यानलभन्त पौराः ॥ ६५ ॥

¹ कृष्णस्येति — सुरद्रुमस्येव स्थितस्य कृष्णस्य स्कन्धं देहं उपघ्नयन्तीं सुवर्णवल्लीमिव स्थितां ² 'स्कन्धः प्रकाण्डे काये च' इति विश्वः, कृष्णदेहाश्रयणमत्र तद्देहसंश्लेषेणावस्थानम्, तां रुक्मिणीं पौराः पुरभवा जनाः अवेक्ष्य अनन्यलभ्यान् उपायान्तरेण लब्धु-मशक्यान् चतुरोऽपि पुमर्थान् धर्मकामादिरूपान् पुरुषार्थान् अलभन्त । नूनमित्युक्तार्थनिश्चये । भगवन्तमाश्रितायाः श्रियः साक्षाद्दर्शने सर्व-पुरुषार्थसिद्धिर्युक्तैवेति भावः । युगपत्सर्वपुरुषार्थसिद्ध्या यावानानन्दः तावन्तमानन्दमन्वभूवन्नित्यन्तस्तत्पर्यम् । सुवर्णस्य वल्लीमिति षष्ठी-समासः, प्रकृतिविकारभावसम्बन्धस्य षष्ठ्याऽभिधानोपपत्तेः, सुवर्ण-विकृतिं वल्लीमिति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणे गौरवात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

वक्रैः सुधासोदरकान्तिपूरैः
 कस्तूरिकापत्रकलङ्कदृश्यैः ।
 अलक्ष्यदेहा विदधुर्मृगाक्ष्यः
 प्रत्युत्तपूर्णन्दुशतान् गवाक्षान् ॥ ६६ ॥

वक्रैरिति — अलक्ष्यदेहाः भित्तिव्यवहिततया अदृश्यदेहाः मृगाक्ष्यः सुधासोदरकान्तिपूरैः सुधासदृशकान्तिबृंहणैः कस्तूरिकापत्र-कलङ्कदृश्यैः कस्तूरिकाणां पत्राणि कस्तूरिकारचिताः पत्रलेखाः तानि

¹ कृष्णस्येति—कृष्णस्य स्कन्धं देहं उपघ्नयन्तीं उपाश्रयं कुर्वती अत एव सुरद्रुमस्य स्कन्धं प्रकाण्डं उपघ्नयन्तीं' ज ² स्कन्धः प्रकाण्डे काशे च-ख. ग. घ.

कलङ्का इवेति उपमितसमासः, तान्येव कलङ्का इति रूपकसमासो वा, सुधासोदरेति प्रत्युत्पूर्णेन्दुशतानीति च उपमारूपकोभयसमभिव्याहार-सत्त्वेन अन्यतरनियामकाभावात्, तैर्हेतुभिः दृश्यैः दर्शनमात्रेण ¹ मनस उल्लासकारिभिः “ तद्दृश्यं दृष्टमात्रं यत्कुर्यादुल्लासिकां नवाम् ” इति दृश्य-लक्षणम्, एवंभूतैः वक्त्रैः गवाक्षान् प्रत्युत्पूर्णेन्दुशतान् विदधुः चक्रुः ॥ ६६ ॥

शुचिस्मितास्सौघतलान्तरस्थाः

पद्मेक्षणं प्रेक्ष्य परिस्फुरन्त्यः ।

शरत्पयोदोदरसंश्रितानां

क्षणद्युतीनां द्युतिमन्वविन्दन् ॥ ६७ ॥

शुचीति—सौघतलान्तरस्थाः हर्म्यतलाभ्यन्तरे स्थिताः, तल-शब्दः स्वरूपमात्रवाची “तलं² स्वरूपाधारयोरपि” इति विश्वः । पद्मेक्षणं पुण्डरीकाक्षं प्रेक्ष्य परिस्फुरन्त्यः विकुर्वाणाः शुचिस्मिताः अवदात-मन्दहासाः स्त्रियः शरत्पयोदोदरसंश्रितानां शरन्मेघाभ्यन्तरमाश्रितानां क्षणद्युतीनां विद्युतां द्युतिं अन्वविन्दन् अलभन्त । अत्र सौघतलावस्थानस्य उपमाने प्रतिबिम्बधर्मः शरन्मेघसंश्रय उक्तः । परिस्फुरन्त्य इत्यस्य तु चलनार्थतया तदित्स्वपि योजयितुं शक्यत्वात् न प्रतीयमानधर्मसापे-क्षता ॥ ६७ ॥

अपाङ्गजालैरसितोत्पलाभैः

कृष्णात्मकं भावमिवोद्भ्रमन्त्यः ।

वितेनिरे राजपथे मृगाक्ष्यः

तदादृतां बर्हवितानशोभाम् ॥ ६८ ॥

अपाङ्गजालैरिति—असितोत्पलाभैः इन्दीवरसदृशैः अपाङ्ग-जालैः अपाङ्गदर्शनसमूहैः कृष्णात्मकं कृष्ण आत्मा स्वरूपं यस्य

¹ मानसोल्लासकारिभिः—ख. ज.

² स्वरूपाधारयोः—ख. घ. ज.

तं कृष्णरूपेण परिणतं भावं आकृतं उद्धमन्त्य इव स्थिताः मृगाक्ष्यः
 राजपथे तदादृतां तस्य कृष्णस्येष्टां बर्हवितानशोभां मयूरपिच्छरचितस्य
^१ उल्लोचस्य शोभां वितेनिरे चक्रुः । बाल्ये मयूर^२पिच्छाभरणधारणा-
 न्मयूरपिच्छप्रियः कृष्ण इति भावः ॥ ६८ ॥

हरेरभिख्यामनुपाधिरम्यां
 विलोचनैर्वीतनिमेषविधैः ।
 आस्वादयन्त्यस्सुदृशस्तदानी-
 मयत्ननिष्पीतसुधा इवासन् ॥ ६९ ॥

हरेरिति—अनुपाधिरम्यां मूषणाद्युपाधिं विशेषणं विनैव
 मनोज्ञां हरेः अभिख्यां कान्तिं वीतनिमेषविधैः अपेतनिमेषप्रतिबन्धैः
 विलोचनैः आस्वादयन्त्यः सुदृशः अयत्ननिष्पीतसुधा इवासन् सुधा-
 सम्पादनयत्नं विनैव सुधास्वादसुखमन्वभवन्नित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अम्भोरुहाणामवलेपसीमां
 कर्णोत्पलानामपि कान्तिकक्ष्याम् ।
 विलङ्घयन्तस्सुदृशां कटाक्षा
 विलिल्यिरे कृष्णमवाप्य लक्ष्यम् ॥ ७० ॥

अम्भोरुहाणामिति—अम्भोरुहाणां अवलेपसीमां गर्वसीमां,
 शोभातिशयमिति यावत्, कर्णानामुत्पलानि अवतंसीकृतानि तेषां
 कान्तिकक्ष्या कान्त्युत्कर्षः, कक्ष्याशब्दो गेहप्रकोष्ठे वर्तमानः सीमा-
 शब्दवदुत्कर्षे विलङ्घनानुगुण्यात् प्रयुक्तः, ^३ तमपि विलङ्घयन्तः

तदुभयातिशायिकान्तिकाः सुदृशां कटाक्षाः कृष्णं लक्ष्यं उद्देश्यं अवाप्य
विलिल्लियरे विलम्बा बभूवुः । स्वबलेन किञ्चिदतिसीमादिकमतिलङ्घ्य
गच्छन्तोऽपि ¹ अतिलङ्घितमशक्यप्राप्ये तत्रैवालन्तीति भावः ॥ ७० ॥

तमात्मवन्तं परविद्ययेव

प्रराक्रमं तत्परयेव लक्ष्म्या ।

तमेव देवं दययेव जुष्टं

संमेनिरे तत्त्वविदस्सभार्यम् ॥ ७१ ॥

तमिति—तत्त्वविदः तत्त्वज्ञा महर्षयः सभार्यं तं कृष्णं
परया विद्यया ² दहरोपासनादिरूपया ब्रह्मविद्यया जुष्टं प्राप्तं आत्मवन्तं
वश्यचित्तं योगिनमिव, आत्मशब्दात् अन्तःकरणवर्तिनः प्रशंसायां
मतुप्प्रत्ययः । “ आत्मा यत्प्रतिस्वान्तस्वभावपरमात्मसु ” इति रत्न-
माला, तत्परया आसक्तया ³ पराक्रमपक्षपातिन्या, तत्परया
⁴ पराक्रमकरणानन्तरभाविन्या वा लक्ष्म्या जुष्टं पराक्रमं शौर्यमिव, दयया
जुष्टं तमेव ⁵ कृष्णमिव संमेनिरे बहुमेनिरे ॥ ७१ ॥

तां प्राप्य चित्रामिव तारकेशः ⁶

⁷ स्तव्यैः स्तुतो वन्दिगणैरभौमैः ।

विवेश धाम स्वमुदीर्णधामा

वैवाहिकीं सम्पदमाप्तुमिच्छन् ॥ ७२ ॥

तामिति—तारकेशः चन्द्रः चित्रां चित्रारूपां ⁸ तारकामिव तां
रुक्मिणीं प्राप्य अभौमैः भूमिभवव्यतिरिक्तैः दिव्यैः अत एव स्तव्यैः

¹ “ अतिलङ्घितमशक्यं प्राप्य तत्रैव लगन्तीति भावः ” इति पाठ्यमिति
भाति. ² परोपासनादि-घ. ³ अपवरकं-क. ⁴ पराक्रमान्तर-क. ख. घ.
⁵ अत्र ‘ देवं ’ इत्यधिकेन भाव्यमिति भाति. ⁶ एवं ‘ चित्रया शशिनं तथा ’
इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे (अयो. १६-१०) ⁷ स्तुल्यैः-घ. ⁸ ‘ तारकां ’ इति-
क. ग. घ. कोशेषु न दृश्यते.

स्वयमेव स्तवाहैः वन्दिगणैः विश्वावसुप्रभृतीनां वन्दिनां गणैः स्तुतः उदीर्णधामा उद्गतप्रभावः कृष्णः “¹ धामा देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्म-प्रभावयोः” इति विश्वः, वैवाहिकीं विवाहप्रयोजनां सम्पदं समृद्धिं उपहारादिरूपां आप्तुमिच्छन् सन् स्वं धाम मन्दिरं विवेश । चित्रा-मिति मधुमासस्य चित्रा विवाक्षिता । तत्संयोगे हिमनिर्मुक्तः पूर्णचन्द्रो भृशं शोभत इति तस्योपमानता । एवं रघुवंशेऽपि दृश्यते—

काऽप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोश्शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ (र. वं. १-४६)

इति । स्तव्यैरित्यत्र ‘दण्डादिभ्यो यत् (पा. सू. ५-१-६६) ² इत्यर्थे यत्प्रत्ययः, दण्डादेराकृतिगणत्वात् । वैवाहिकीमित्यत्र ‘प्रयोजनम्’ (पा. सू. ५-१-१०९) इति सूत्रात् ठकि ‘टिड्ढाणञ्’ (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना ङीप् ॥ ७२ ॥

विहारयोगेन विभज्य युक्तं

मिथोऽनुरूपं मिथुनं तदाद्यम् ।

उपाचरन् व्योमचरा यथार्हं

संप्रीणनैरुत्सवसंविधानैः ॥ ७३ ॥

विहारेति—विहारयोगेन क्रीडासम्बन्धेन विभज्य विभागं विश्लेषं कृत्वा युक्तं, नित्यं ³सम्बन्धित्वेऽपि क्रीडया कञ्चित्कालं स्वेच्छया विभज्य पुनरपि संयुक्तमित्यर्थः, मिथोऽनुरूपं परस्परसदृशं आद्यं तन्मिथुनं व्योमचराः व्योमनि चरन्तो देवाः यथार्हं यथोचितं संप्रीणनैः संप्रीतिकरणैः उत्सवसंविधानैः उत्सवस्यापकरणैः उपहारैः उपाचरन् उपचरन्ति स्म ॥ ७३ ॥

¹ धाम’ इति ह्रस्वान्तस्साधुरिति भाति. ² अत्र ‘इत्यार्हायः’ इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति ³ संबन्धित्वेऽपि—ख.

सदाऽभिगम्यैरभिगम्यमानं
 विश्राणने वैश्रवणात्प्रभूतम् ।
 तं शङ्खपद्मप्रमुखा महान्तः
 सिषेविरे शेवधयस्समेताः ॥ ७४ ॥

सदेति — अभिगम्यैः सेव्यैः ब्रह्मादिभिरपि सदा अभिगम्य-
 मानं सेव्यमानं विश्राणने वितरणे विषये वैश्रवणात् कुबेरात्
 प्रभूतं अधिकं “घनदेन समस्त्यागे” (श्री. वा. रामा. १-१-१९)
 इति कुबेरस्यापि वितरणित्वं प्रसिद्धम्, तं कृष्णं शङ्खपद्मप्रमुखाः
 महान्तः शेवधयः निधयः “निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो
 निधेः” इत्यमरः, समेताः मिलितास्सन्तः सिषेविरे सेवन्ते स्म ।
 विवाहोत्सवे स्वस्वरूपेण समागत्य सेवामकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७४ ॥

अकृत्स्नसवादान जावलोके
 संग्राहयन् धर्ममथात्मवृत्त्या ।
 प्रत्यर्चयामास मुनीनुपेतान्
 प्रभुस्स्वयं प्रेष्य इवोपचारैः ॥ ७५ ॥

अकृत्स्नेति—अथ अनन्तरं प्रभुः कृष्णः अकृत्स्नसंवेदिनि
 सर्वप्रकारधर्मानभिज्ञे जीवलोके मर्त्यलोके “मर्त्यलोको जीवलोकः”
 इति यादवः, आत्मवृत्त्या स्वाचारेण धर्मं संग्राहयन् इत्थं महत्सु
 वर्तितव्यामिति ^१ धर्ममनुशिक्षयन् सन् उपेतान् मुनीन् प्रेष्यो भृत्य इव
 स्वयं उपचारैः अर्घ्यपाद्यादिभिः प्रत्यर्चयामास उत्सवार्थमागमनेन पूजित-
 वतस्तान् प्रतिपूजयामास । सर्वानपि प्रत्येकं पूजयामासेति ^२ वा ॥ ७५ ॥

^१ धर्मेऽनुशिक्षयन्—घ. ^२ अत्र ‘वा’ इत्यस्य स्थाने ‘भावः’ इति क. घ.
 कोशयोः पाठः.

अपत्रपाविप्लुतचेतसो ये

त्यक्त्वा विपक्षं तरसोपसेदुः ।

यथाक्रमं सात्यकिरुत्सवादौ

संभावयामास सभासदस्तान् ॥ ७६ ॥

अपत्रपेति—ये राजानः विपक्षं रुक्मिशिशुपालादिवर्गं त्यक्त्वा तरसा वेगेन अपत्रपाविप्लुतचेतसः अस्मान् दृष्ट्वा किं वक्ष्यन्ति यादवा इति लज्जोपपीडितमनसः उपसेदुः उपसन्नाः ^१सभासदः सभायामुप-विष्टाः, तान् सर्वान् सात्यकिः यथाक्रमं क्रमानतिलङ्घनेन उत्सवादौ उत्सवारम्भे संभावयामास पूजयामास । अरिपक्षस्थितानामपि तं त्यक्त्वा समागतानां पूजनमुचितं, विशेषादुत्सवादाविति भावः ॥ ७६ ॥

शुभंयवस्स्वामिमहोत्सवेन

स्वाराज्यमक्षय्यमिवाप्तवन्तः ।

दत्तोपचारा वसुदेवदारैः

पुण्याशयाः पौरजना जहर्षुः ॥ ७७ ॥

शुभंयव इति—शुभंयवः शुभान्विताः भाग्यशालिनः स्वामिनः कृष्णस्य महोत्सवेन अक्षय्यं क्षेतुं क्षपयितुमशक्यं “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” (पा. सू. ६-१-८१) इति निपातः, स्वाराज्यं स्वः स्वर्गे राजत इति स्वाराडिन्द्रः, तस्य भावः स्वाराज्यं, राजतेः क्विप्, ‘रो रि (पा. सू. ८-३-१४) इति रलोपः, “दूलोपे पूर्वस्य” (पा. सू. ६-३-१११) इति दीर्घः, ^२ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः, तदाप्तवन्तः लब्धवन्त इव स्थिताः वसुदेवदारैः

^१ द्वितीयान्तमध्येतद्भवितुमर्हति ^२ ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि’ (पा. सू. ५-१-१२४) इत्यनेनेति भावः.

देवकीप्रभृतिभिः दत्तोपचाराः उत्सवसन्तोषात् ¹ दत्तवसनाभरणा-
द्युपचाराः पुण्याशयाः भगवत्संशीलनेन प्रतिदिनमुपचीयमानानां
पुण्यानामाधाराः “ आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि ” इति
विश्वः, पौरजनाः पुरे भवाः प्रजाः जहर्षुः हृष्यन्ति स्म ॥ ७७ ॥

सहादरन्यस्तभरस्तदात्मा

रुक्माणि रत्नानि च रौहिणेयः ।

अदत्त सन्तोषवशादभीक्षणं

वाञ्छाधिकं वन्दिवनीपकानाम् ॥ ७८ ॥

सहोदरेति—सहोदरेण कृष्णेन न्यस्तभरः स्वस्मिन् निहितो-
त्सवनिर्वाहभारः तदात्मा स कृष्ण आत्मा यस्य, प्रेम्णा वस्तुवृत्त्या च, स
रणेयः रोहिण्या अपत्यं बलदेवः संतोषवशात् हर्षयत्तत्वात्
वन्दिवनीपकानां स्तुतिपाठकानां याचकानां च “ वनीपको याचनिकः ”
इत्यमरः, सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, रुक्माणि रत्नानि च
सुवर्णानि मर्णाश्च वाञ्छाधिकं तत्तदभिलाषाधिकं यथा तथा अभीक्षणं
अतिमात्रं अदत्त दत्ते स्म । ‘ रुच दीप्तौ ’ (भ्वादि—७४५) इति घातोः
‘ युजिरुचितिजां कुश्च ’ (उ. सू. १४३) इति मनुप्रत्यये चकारस्य
ककारे च रुक्मशब्दः ॥ ७८ ॥

अनन्यभक्तैरनुभाव्यभूम्ना

दत्तेक्षणो दानपतिस्त्रिधाम्ना ।

समाहृतंस्समतः

पुरोधसां पूजनमाचचार ॥ ७९ ॥

अनन्येति—अनन्यैः एकान्तिभिः भक्तैः अनुभाव्यभूम्ना भोग्य-
माहिम्ना त्रिधाम्ना कृष्णेन दत्तेक्षणः दत्तनियोगदृष्टिपातः दानपतिः

¹ दत्तवसनाभरणादिसत्काराः—ज.

अक्रूरः समाहितैः समाहितचित्तैः पूज्यानुक्रमप्रदर्शनादाववहितैः उद्धवाद्यैः उद्धवप्रभृतिभिः संमतं अङ्गीकृतं, भूते क्तः, न वर्तमाने, अत एव तद्योगे न षष्ठी,¹ पुरोधसां पुरोहितानां पूजनं आचचार चकार । विभक्तघनेषु विभक्तशब्दवत् समाहितचित्तेषु समाहितशब्द उत्तरपदलोपेन वर्तते इत्याहुः ॥ ७९ ॥

आहन्यमाना धृतहेमकोणैः

गन्धर्वमुख्यैरिव गाढविद्यैः ।

जातानुनादा जगतां त्रयाणां

दोषच्छिदो दुन्दुभयः प्रणेदुः² ॥ ८० ॥

आहन्यमाना इति—धृतहेमकोणैः धृतहेममयवाद्यवादनैः ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इत्यमरः, गन्धर्वमुख्यैः विश्वावसुप्रभृतिभिरिव गाढविद्यैः दृढविद्यैः स्वभ्यस्तगान्धर्वशास्त्रैः आहन्यमानाः अत एव जातानुनादाः जातप्रतिध्वानाः त्रयाणां जगतां दोषच्छिदः पापशोकादिनिवारकाः दुन्दुभयः भेर्यः प्रणेदुः प्रणदन्ति स्म । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ (पा. सू. ८-४-१४) इति णत्वम् ॥ ८० ॥

विभावितं शिक्षितनाट्यवेदै-

रुद्राहसंगीतमुदारकलसम् ।

प्रसादनं दृष्टिमनश्श्रुताना-

मदिव्यमास्कन्दितदिव्यमासीत् ॥ ८१ ॥

विभावितमिति—शिक्षितनाट्यवेदैः अभ्यस्तगान्धर्वशास्त्रैः विभावितं संपादितं उदारकलसं उदारं चारु यथा तथा रचितं दृष्टि-

¹ ‘क्तस्य च वर्तमाने’ (पा. सू. २-३-६७) इति सूत्रेणेति भावः,
² विनेदुः—घ.

मनश्श्रुतीनां प्रसादनं यथायोग्यमन्वयः, नृत्यं दृष्टेः, गीतवाद्ये श्रोत्रस्य, त्रयमपि मनसः प्रसादजननं, अदिव्यं भौमं उद्वाहस्य सगीतं उद्वाह-समये मङ्गलार्थं प्रयुक्तं गीतनृत्यवाद्यत्रयं 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते' इति सङ्गीतरत्नाकरे^१, आस्कन्दितदिव्यं तिरस्कृतदिव्यं तिरस्कृतदिव्यसंगीतं आसीत् तदतिशाय्यभूदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

लावाण्यपूरं ललिताङ्गयष्टेः

कात्स्न्येन निर्वेष्टुमपारयन्त्यः ।

अङ्गानि वध्वाः कुलवृद्धनार्यः

प्रसाधनैरन्तरयांबभूवुः ॥ ८२ ॥

लावण्येति—ललिताङ्गयष्टेः मनोज्ञशरीरयष्टेः वध्वाः उपस्थित-विवाहाया रुक्मिण्याः लावण्यपूरं कान्तिसमृद्धिं कात्स्न्येन साकल्येन निर्वेष्टुं उपभोक्तुं अपारयन्त्यः अशक्नुवत्यः कुलवृद्धनार्यः महाकुलप्रभवा वृद्धस्त्रियः अङ्गानि तस्या अवयवान् प्रसाधनैः आभरणैः अन्तरयांबभूवुः अन्तरमन्तार्थिः, तद्वच्चक्रुः छादयामासुरित्यर्थः । “अन्तरा विवरान्त-धिभेदेष्ववधिरन्ध्रयोः” इति रत्नमाला । अन्तरशब्दान्मतुबन्तात्^२ अन्तरवन्तं करोतीत्यर्थे^३ णिचि^४ “णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य” (वा. ४२०८) इतीष्टवद्भावात् ‘विन्मतोर्लृक्’ (पा. सू. ५-३-५) इति मतुपो लृक् । ततो लिटि ‘कास्पत्ययात्’ (पा. सू. ३-१-३५) इत्यादिना अम्प्रयोगोऽनुप्रयोगश्च ।

“अङ्गं गात्रान्तिकोपायावयवेष्वप्रधानके” इति ।

अङ्गशब्दस्य शरीरावयवोभयवाचित्वे रत्नमाला ॥ ८२ ॥

^१ रत्नाकरः—ज. ^२ ‘अन्तरवन्त्यकुर्वन्नित्यर्थे’ इति सुस्पष्टम्. ^३ तत्करोति तदाचष्टे’ इति (ग. सू. २०४) गणसूत्रेण णिच्. ^४ अत एव ‘प्रातिपदिका-द्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च’ (ग. सू. २९३) इति गणसूत्रे इष्टवदित्यप्यप्रामाणिकमिति शब्देन्दुशेखरकृत.

प्रयुज्यमानानि तयोर्थथार्हं

मङ्गल्यमाल्याभरणाक्षतानि ^१ ।

प्रायेण लोकाभ्युदयं प्रदातुं

तत्सङ्गमात्तादृशतामकाङ्क्षन् ॥ ८३ ॥

प्रयुज्यमानानीति—तयोः रुक्मिणीमाधवयोः यथार्हं यथो-
चितं प्रयुज्यमानानि मङ्गल्यानि माल्यान्याभरणान्यक्षतानि च प्रायेण
नूनं लोकाभ्युदयं लोकस्य मङ्गलद्रव्यतया श्रेयः प्रदातुं तत्संगमात्
तयोस्संपर्कात् तादृशतां स्वेषां मङ्गलद्रव्यरूपतां अकाङ्क्षन् ॥ ८३ ॥

अरातिपक्षार्णवमन्दराभे हस्ते

हरेर्यत्तदबन्धि सूत्रम् ।

तदाददे स्थानवशादभिख्यां

संवीतनागेन्द्रनिदर्शनीयाम् ॥ ८४ ॥

अरातीति—अरातिपक्षः ^२शत्रुवर्गः स एवार्णवः तस्य मन्दराभे
मन्थाचलसदृशे हरेर्हस्ते यत्तत्सूत्रं कौतुकसूत्रं ^३अबन्धि निहितं,

^१ अक्षतानीति—यद्यपि नामलिङ्गानुशासने 'लाजाः पुंभूमि चाक्षताः' (वैश्य ४७) इति नित्यपुंलिङ्गबहुवचनान्तोऽक्षतशब्दः प्रतीयते । तथैव सुघयां भानुजीदीक्षितेनापि व्याख्यातं च । तथाऽपि मेदिन्यादौ क्लीबताया अप्यभिधानादिद-
मुपपद्यते । अत एव व्याख्यात्रा मुकुटेनापि 'लाजाः पुभूमि तेऽक्षतम्' इति पठित्वा
व्याकृतं च । वस्तुतस्त्वत्रव्याक्षतशब्दो न लाजपरः, किंतु अखण्डिततण्डुलपरः ।
तस्य च क्लीबता 'क्लृयक्षतं तण्डुले' इति वैजयन्त्यादावभिधानादुपपद्यते । तथैव
प्रायोजि च श्रीमद्रामायणे युद्धकाण्डान्तिमसर्गे 'अक्षतं जातरूपं च' इति ।
तथा टिकासर्बस्वादिव्याख्यानेष्वपि क्लीबताऽभिहिता दृश्यत इत्यत्रव्याक्षतशब्दः
क्लीबो निर्विवाद इति । ^२ शत्रुवर्गः अर्णव इव तस्य ज. ^३ अबन्धि वद्धं, तन्
स्थानवशात् मन्दरसदृशहस्तरूपात् स्थानवशात् संवीतनागेन्द्रनिदर्शनीयां वेष्टितेन
वासुकिनोपमेयां अभिख्यां कान्ति आददे । यत्तदिति यत्पदसन्निहितं तत्पदं
प्रासिद्धिं परामृशतीति निर्देशकतत्पदप्रयोगः—ज.

तत् सूत्रं स्थानवशात् संवीतनागेन्द्रनिदर्शनीयां मथनपाशभूतवासुकि-
सदृशीं अभिरूपां शोभां आददे । तत्पदं प्रसिद्धिं परामृशतीति निर्देशक-
तत्पदप्रयोगः^१ ॥ ८४ ॥

समेधितस्तस्य विवाहवह्निः

पुरोधसा पुण्यकृदग्निमेण ।

प्रदाक्षिणावृत्तशिखाकलापः

प्रायेण नीराजनमाततान ॥ ८५ ॥

समेधित इति—पुण्यकृदग्निमेण पुण्यकृतामग्नेभवेन श्रेष्ठेन
पुरोधसा समेधितः प्रदाक्षिणावृत्तशिखाकलापः प्रदाक्षणं यथा तथा
आवृत्तज्वालासमूहः तस्य कृष्णस्य विवाहस्य वह्निः प्रायेण नूनं
नीराजनं आततान आरात्रिकोपचारमकरोत् ॥ ८५ ॥

आशास्य लाजाञ्जलिहामभाजा

क्षेमाशिषा किञ्चिदशेषहृद्यम् ।

अन्योन्यमाकेकरसस्मिताक्षा-

वपश्यतामादिमदम्पती तौ ॥ ८६ ॥

आशास्येति—आदिमदम्पती आदिभवौ जायापती तौ रुक्मि-
णीमाधवौ लाजाञ्जलिहोमभाजा क्षेमाशिषा 'दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवातु
शरदश्शतम्' (तै. मन्त्रप्रश्ने १-५-३) इति क्षेमविषयिण्या शुभवाचा अशेष-
हृद्यं सर्वेषामिष्टं, किञ्चित्^२ दीर्घायुष्मानिति भावः, आशास्य अर्थयित्वा
अन्योन्यं आकेकरसस्मिताक्षौ आकेकरे अद्भुतरूपदर्शनादाकुञ्चित-
पुटत्वादिविकारयुक्ते सस्मिते साकूतमन्दहासानुगते अक्षिणी ययोः तथा-
भूतौ अपश्यताम् । यस्य महाकल्पा अप्येकैकदिवसायन्ते तस्य शतवर्ष-

^१ अत्र 'पुनर्निर्देशकतत्पदप्रयोगः' इति सुस्पष्टपाठेन भाव्यम्. ^२ 'दीर्घा-
युष्मत्त्वामिति' इति, दीर्घायुष्मामिति' इति वाऽत्र पाठस्स्यात्.

जीवित्वप्रार्थनाऽपि कियतीति सोपहासं परस्परं व्यलोकयतामित्यर्थः ।
यद्यपि लाजहोमे शतवर्षजीवित्वप्रार्थना वधूमात्रकर्तृका, लाजहोमस्य
पूतदीयत्वात् मन्त्रलिङ्गाच्च, तथापि कारयितृत्वेन पत्युरपि लाजहोमे
अनुप्रवेशोऽस्तीति तावाशास्येत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

वैलक्ष्यडोलामिव संश्रितानां

विलोचनानां वधृधे विहारैः ।

तयोरनन्यादृशवैभवाना-

मन्योन्यराजीवमधुव्रतानाम् ॥ ८७ ॥

वैलक्ष्येति—तयोः दम्पत्योः वैलक्ष्यडोला विलक्षस्य लज्जितस्य
भावो वैलक्ष्यं लज्जा सैव डोला प्रेङ्खा रागप्रहितानां दृशां पुनः पुनः
सङ्कोचापादकतया तद्गतागतकारित्वात्, तां आश्रितानां आरूढानामिव
स्थितानां, लज्जापरतन्नाणामिति यावत्, अनन्यादृशवैभवानां अनन्या-
दृशं अनितरप्रकारं सर्वातिशायि वैभवं सौभाग्यं येषां तेषां अन्यो-
न्यराजीवमधुव्रतानां अन्योन्यस्यैव पद्मस्य भ्रमराणां पद्मे भ्रमरवत्
¹परस्परस्मिन्नासक्तिमतां विलोचनानां विहारैः वधृधे प्रवृद्धम् । भावे
लिट् ॥ ८७ ॥

परस्परं पाणिसरोजयोगा-

द्रभूवतुस्तौ पुलकाञ्चिताङ्गौ ।

अस्विद्यतां च ज्वलनस्तु मन्दै-

रस्रुत धूमैरधिवासमात्रम् ॥ ८८ ॥

परस्परमिति—परस्परं पाणिसरोजयोगात् पाणिग्रहणकाली-
नात् पाणिसरोजसंपर्कात् तौ दम्पती पुलकाञ्चिताङ्गौ पुलकव्याप्त-

¹ परमासक्तिमतां—द्य.

शरीरौ बभूवतुः । अस्विद्यतां च स्विन्नौ चाभूताम् । ज्वलनस्तु मन्दैः
धूमैः अधिवासमात्रं लाजादिहोमद्रव्यसौरभसंक्रमणमात्रं असूत जनया-
मास । स्वेदादिक^१मन्यसिद्धमिति न तदग्निना संपादनीयमासीदि-
त्यर्थः ८८ ॥

समन्त्रकं साक्षिणि हव्यवाहे
सख्योचितां सप्तपदीं भजन्तौ ।

स्वशासनन स्वयमन्वयाता-

माचारमागन्तुकदम्पतीनाम् ॥ ८९ ॥

समन्त्रकमिति—हव्यवाहे विवाहामौ साक्षिणि स्थिते समन्त्रकं
' एकमिषे ' (तै. मन्त्रप्रश्ने. १ ३-७) इत्यादिमन्त्रसहितं यथा तथा
^२सख्यस्योचितां सख्यसम्पादनीं " सखा सप्तपदा भव " (तै. मन्त्रप्रश्ने.
१-३-१४) इति तस्य सप्तपदीसाध्यत्वश्रवणात् सप्तपदीं सप्तानां पदानां
समाहारं भजन्तौ तौ स्वशासनेन इत्थं कर्तव्यमिति शास्त्ररूपेण
स्वकीयनियोगेन आगन्तुकदम्पतीनां सांसिद्धिकदम्पतीनां आचारं
अन्वयातां अन्वसरताम् ॥ ८९ ॥

अन्वेतु विष्णुस्वयमित्युदीर्यं
प्रियां परार्थीन इवानुगच्छन् ।

जायापतीनां जगदुद्भवानां

^३ भव्यां दशां भावयति स्म नाथः ॥ ९० ॥

अन्वेत्विति—विष्णुः स्वयमन्वेतु इत्युदीर्यं " एकमिषे विष्णु-
स्त्वाऽन्वेतु " (तै. मन्त्रप्रश्ने. १-३-७) इत्यादिमन्त्रमुच्चार्य परार्थीनः
विधिपरतन्त्र इव प्रियामनुगच्छन् नाथः जगदुद्भवानां जगदुद्भवतानां
जायापतीनां भव्यां योग्यां दशां अग्निपरिक्रमणावस्थां भावयति स्म

^१ मन्यतस्सिद्ध-अ.

^२ सख्यास्योचितां-क. ख. ग. घ.

^३ भाव्यां-घ.

अभिनयति स्म । अन्वेतु विष्णुरिति मन्त्रार्थानुवादेन मन्त्रः प्रकृते
सार्थक आसीदिति दर्शितम् ॥ ९० ॥

आत्मानमेव स्वयमग्निरूपं

परिक्रमैः पर्यचरत्स देवः ।

विश्वस्य बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या

न कर्म कर्ता च ^१ न कर्म एषः ॥ ९१ ॥

आत्मानमिति—स देवः अग्निरूपं अग्निशरीरकमग्न्यन्तर्या-
मिणं आत्मानं स्वयमेव परिक्रमैः प्रदक्षिणैः पर्यचरत् परिचरति स्म ।
^२एष एव विश्वस्य जगतः बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या बहिःप्रदेशे अन्तःप्रदेशे
चानिशं वर्तमानतया न कर्म कर्ता च, बहिरन्तश्च सर्वत्र व्याप्य वर्तमानो
हि न केन चित् प्रदक्षिणीकर्तुं शक्यते, न च किञ्चित् प्रदक्षिणी-
करोति । गगनादिवत् । ^३एवकारो द्योतनार्थः, य एवंभूतः
स एव परिक्रमैः पर्यचरदिति ॥ ९१ ॥

प्रदक्षिणेन क्रमणेन ताभ्यां

दत्तार्चनो दिव्यवधूवराभ्याम् ।

नूनं तथाऽऽनर्च विघूर्णनेन

स्वान्तः स्थितौ वद्विरपि स्वयं तौ ॥ ९२ ॥

प्रदक्षिणेनेति—ताभ्यां दिव्यवधूवराभ्यां अप्राकृतवधूवराभ्यां

^१अत्र मूले 'य एष एव', इति पाठस्स्यात्. ग्रन्थाक्षरमुद्रितमूलकोशे ख
कोशे च 'य एव एषाम्' इति पाठो दृश्यते. ज्ञ-कोशपरिदृश्यमानव्याख्यापर्यालोचन-
याऽत्र 'एषां' इत्यस्य स्थाने येषामिति पाठस्स्यादिति संभाव्यते । तथाचास्मिन् पाठे य
एव विश्वस्य बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या येषां न कर्म न कर्ता च स देवः स्वयमेव अग्निरूप-
मात्मानं (तैः) परिक्रमैः पर्यचरदित्यन्वय इति प्रतिभाति. ^२व्याख्यायामप्यत्र 'य
एष एव' इति पाठ उचितः. 'यः कृष्ण एव विश्वस्य बाह्यान्तरनित्यवृत्त्या बाह्या-
भ्यन्तरभागयोस्सदा वर्तमानतया येषां प्रदक्षिणानां न कर्म, न च कर्ता' इति ज्ञ-
कोशे पाठः. ^३एवकारो विरोधालंकारद्योतनार्थः—ज.

प्रदक्षिणेन क्रमणेन दत्तार्चनः कृतपूजनः वह्निः स्वयमपि स्वान्तः स्थितौ अन्तर्यामितया स्वाभ्यन्तरे स्थितौ तौ विघूर्णनेन ज्वालायाः प्रदक्षिणा-वृत्त्या नूनं तथा प्रदक्षिणक्रमणैः आनर्च अर्चति स्म । महत्तरैः पूजितस्य तथैव सद्यः प्रतिपूजनं युक्तमिति भावः ॥ ९२ ॥

तस्यास्सलीलं चरणारविन्दं

कामी गृहीत्वा करपङ्कजाभ्याम् ।

आस्थापयद्यां दृषदं मुकुन्दः

साऽभूत्स्वयं मौलिमणिः श्रुतीनाम् ॥ ९३ ॥

तस्या इति—कामी कामुकः मुकुन्दः तस्याः चरणारविन्दं करपङ्कजाभ्यां सलीलं गृहीत्वा यां दृषदं आस्थापयत् “ आतिष्ठेममश्मानम् ” (तै. मन्त्रप्रश्ने. १-५-१) इति मन्त्रेण यमश्मानमारोहयत्, आङ्पूर्वस्तिष्ठतिरारोहणार्थः, “ आतिष्ठेममश्मानम् ” (तै. मन्त्रप्रश्ने. १-५-१) इति मन्त्रे आतिष्ठेत्यस्य स्थाने आरोहेति छान्दोग्यपाठदर्शनात् “ महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपम् ” इति प्रयोगाच्च, (रघुवंशे. ६-७२) सा दृषत् स्वयं श्रुतीनां मौलिमणिः किरीटरत्नं अभूत् । लक्ष्मीचरणसंपर्क-महिम्ना दृषदपि उपनिषदां श्लाघनीयाऽभूदित्यतिशयोक्तिः ॥ ९३ ॥

यदत्र कर्मण्यथक्कृतं त-

त्स्विष्टं क्रियादग्निरिति ब्रुवाणः ।

स्वतेजसा भावितविश्वतेजाः

स्वाहासखं देवमुपास्त देवः ॥ ९४ ॥

यदत्रेति—स्वतेजसा भावितविश्वतेजाः स्वभासा सम्पादित-निखिलप्रकाशः “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” (श्वेताश्व. ६-१४. मुण्डक. २-२-१०) इति श्रुतेः, देवः कृष्णः अत्र कर्मणि यत् अयथा-कृतं न्यूनातिरिक्ततया कृतं तत् अग्निः स्विष्टं क्रियात् सुष्ठु अन्यूना-

नतिरिक्तामिष्टं यागं करोत्विति ब्रुवाणस्सन् स्वाहासखं स्वाहा अग्निप्रिया
 “स्वाहाऽऽग्नेयी च तत्प्रिया” इति यादवः, तस्यास्सखायं देवं अग्निं
 उपास्त उपासितवान् । “यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचम्” इति मन्त्रेण
 स्विष्टकृद्यागं कृतवानित्यर्थः । ^१ इष्टमिति यजघातोः भावे क्तः ॥९४॥

रामस्य सीतेव रमेव विष्णो-

रमुष्य भूयास्त्वमिहैकपत्नी ।

इत्यूचिषो यादववृद्धदारान्

प्रीताशया प्रैक्षत सा सनाथा ॥ ९५ ॥

रामस्येति—रामस्य सीतेव विष्णोः रमेव च अमुष्य कृष्णस्य
 त्वं इह जगति एका मुख्या प्रियतमा पत्नी भूयाः भवतात् इत्यूचिषः
 यादववृद्धानां उग्रसेनादीनां दारान् सनाथा कृष्णसहिता सा प्रीताशया
 प्रीतमानसा सती प्रैक्षत प्रेक्षणेनानुगृहीतवती ॥ ९५ ॥

वरेण वन्द्येन सुरासुराणां

मङ्गल्यसीमान्तभुवा च वध्वा ।

समीक्षिता ब्रह्मसुतस्य पत्नी

सर्वैरभूत्सादरदर्शनीया ॥ ९६ ॥

वरेणेति—सुरासुराणां वन्द्येन वरेण मङ्गल्यसीमान्तभुवा
 मङ्गलानामुत्कर्षविश्रान्तिभूम्या वध्वा च समीक्षिता विवाहसमये दृष्टा
 ब्रह्मसुतस्य वसिष्ठस्य पत्नी अरुन्धती सर्वैरपि वधूवैः सादरदर्शनीयाऽ-
 भूत् कृष्णरुक्मिणीभ्यां दृष्टेत्यस्मादेव ^२पुण्या मङ्गल्यकारिणीति सबहु-

^१ इष्टमिति—यजघातोर्भावे क्तप्रत्यये तस्य कित्वात् ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ (पा. सू. ६-१-१५) इत्यनेन यकारस्य संप्रसारणेन इकारे ‘संप्रसारणाच्च’ (पा.सू. ६-१-१०८) इति पूर्वरूपैकादेशे ‘ब्रश्चभ्रस्ज’ (पा. सू. ८-२-३६) इत्यादिना जकारस्य षत्वे ‘ष्टुना ष्टुः’ (पा. सू. ८-४-४१) इति तकारस्य टकारे च इष्टमिति रूप-सिद्धिः. ^२ पुण्य-ख.

^१मानं द्रष्टव्याऽभूत् । सुरासुराणां न शाश्वतिको विरोधः, किन्तु राज्ञामिव तत्तत्कार्य^२विशेषप्रयुक्त इति न^३ द्वन्द्वैकवद्भावप्रसङ्गः ॥ ९६ ॥

तदेकभावा^४तमनन्यभावं

नाथप्रिया नाथमनुव्रजन्ती ।

अभीष्टसिद्धेरधिदेवतेयं

यद्वा सवित्रीति यथार्थमूचे ॥ ९७ ॥

तदेकेति—^५तदेकः तदभिन्नः कृष्णमयो भावो यस्यास्सा तथोक्ता नाथप्रिया नाथस्य प्रेयसी अनन्यभावं वनितान्तरविमुखभावं तं नाथमनुव्रजन्ती अरुन्धतीदर्शनादिष्वनुवर्तमाना सा रुक्मिणी इयं अभीष्टसिद्धेः ^६पत्युरभिलषितसिद्धेः अधिदेवता ^७अधिष्ठात्री देवता, यद्वा सवित्री अभीष्टसिद्धेर्जननी वेति यथार्थं ^८यथा तथा ऊचे उक्ता, द्रष्टृजनैरिति शेषः । यथार्थमित्यस्य महालक्ष्म्या वस्तुत एव सर्वप्रकारभगवन्मनोरथपरिपूरकत्वादिति हृदयम् ॥ ९७ ॥

कृताशिषं कृष्णगृहेश्वरीं तां

पुरोधसा पुण्यमनोरथेन ॥

सकौतुकां कौतुकिनस्सुरत्नै-

रभ्यर्चयामासुरमात्यवृद्धाः ॥ ९८ ॥

कृताशिषमिति—पुण्यः पवित्रः मनोरथो यस्य तेन विहितैक-

^१मानं दृष्टा-घ. ^२विशेषे-क. ख. ग. ^३'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' (पा. सू. २४९) इत्यनेन अहिनकुलमित्यादौ शाश्वतिकविरोधस्थल एव द्वन्द्वैकवद्भावनिधानात् देवासुराणां अमृतादिनिमित्तकमेव वैरं न त्वहिनकुलाविज्जातिवैरमिति नात्र द्वन्द्वैकवद्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः. ^४'तदनन्य' इति अ-कोशादन्यत्र पाठोऽभिमतो दृश्यते. ^५तदेकः इति अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते. ^६सिद्धेरित्यन्तं, अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते. ^७देवतेत्यन्तं अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते. ^८तथेत्यन्तं अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते.

रुचिना पुरोधसा पुरोहितेन कृताशिषं कृताशीर्वादां सकौतुकां
 कौतुकेन प्रतिसरसूत्रेण सहितां “ कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले ”
 इति यादवः, कृष्णगृहेश्वरीं कृष्णस्य गृहिणीं तां रुक्मिणीं कौतुकिनः
 सहर्षाः “ कौतुकं त्वभिलाषे ^१ स्यादुत्सवेनसहर्षयोः ” इति विश्वः,
 अमात्यवृद्धाः मन्त्रिवृद्धाः सुरत्नैः उत्तमरत्नैः यौतकरूपैः अभ्यर्चयामासुः।
 ईश्वरीमिति ^२ ईशघातोः औणादिके वरटि टित्त्वात् ङीप् ॥ ९८ ॥

मनुष्यतां मानयतो विहारैः

स्वामेव देवीमुपयच्छतस्ते ।

समेधतां मङ्गलमित्युशन्तः

सत्याशिषस्तं मुनयश्शशंसुः ॥ ९९ ॥

मनुष्यतामिति—विहारैः क्रीडाभिः मनुष्यतां मानयतः
 पूजयतः स्वयं परिग्रहेण ^३ बहुकुर्वतः ‘ मान पूजायाम् ’ (चुरादि. १७१०)
 इति चौरादिको घातुः, स्वां सतीं स्वकीयामेव सतीं देवीं उपयच्छतः
 परिणयतः ते तव मङ्गलं समेधतां संवर्धतामिति उशन्तः ^४ इच्छन्तः
 इच्छापूर्वं वदन्त इति यावत्, सत्याशिषः अमोघाशीर्वादाः मुनयः
 शशंसुः तुष्टुवुः ॥ ९९ ॥

^१ कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः ।

परंपरासमायातमङ्गले च कुतूहले ॥

इति विश्वकोशे दर्शनादत्र ‘ स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः ’ इति शुद्धपाठेन भाव्यम्. ^२ ई श
 घातोरिति—यथाप्रयोगमुणादयः प्रकृत्यन्तरेभ्योऽपि बहुलग्रहणाद्भवन्तत्यभ्युपगमने
 ‘ अश्रेतेराशुक्र्मणि ’ (उ. सू. १३५) इत्यनेन अश्रेतेर्विहितोऽपि वरट् ईशते-
 रपि भवतीति भावः. ^३ बहु-ख. ^४ वश कान्तौ—(अदादि. १०८) ‘ कान्ति-
 रिच्छा ’ इति वशाघातोऽरिच्छार्थकत्वस्य शाब्दिकैरभ्यनुज्ञानादिच्छन्त इत्यर्थे लभ्यते ।
 वशाघातोः लट्शत्रादेशे ‘ सार्वघातुकमपित् ’ (पा. सू. १-२-४) इत्यनेन शतुर्द्वित्त्वात्
 ‘ ग्रहिय्यावयिव्यधिषष्ठि ’ (पा. सू. ६-१-१६) इत्यादिना वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे
 च उशन्त इति रूपं सिध्यति.

प्रदाय ताभ्यामुपदास्समीचीः
 प्रत्यागतास्स्वानि गृहाणि पौराः ।
 आशापतीनां विभवादनूनां
 तत्रैव ते सम्पदमन्वभूवन् ॥ १०० ॥

प्रदायेति—ताभ्यां दम्पतीभ्यां समीचीः उत्तमाः उपदाः
 उपहारान् प्रदाय स्वानि गृहाणि प्रत्यागताः पौराः तत्रैव स्वस्वगृहेष्वेव
 आशापतीनां दिक्पतीनां विभवात् ऐश्वर्यात् अनूनां अविकलां^१ सम्पदं
 अन्वभूवन् । उपहारप्रदानप्रीतयोस्तयोस्सङ्कल्पात् पौराणां गृहेषु महती
 सम्पत् सन्निदध इत्यर्थः ॥ १०० ॥

स्त्रीपुंसनाम्ना बहुधा विभक्तं
 विश्वं ययोरेव विभूतिमाहुः ।
 नयो जहौ द्वारवतीं न ताभ्या-
 मङ्गीकृतामादिमदम्पतीभ्याम् ॥ १०१ ॥

स्त्रीपुंसेति—स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ 'अचतुर' (पा.सू.५-४-७७)
 *इत्यादिना निपातः, स्त्रीपुंसाविति नाम्ना व्यपदेशेन बहुधा सुरनर-
 तिर्यगादिबहुप्रकारेण विभक्तं विश्वं ययोरेव विभूतिमाहुः, ^२पराशरा-
 दयो महर्षय इति शेषः, ताभ्यां आदिमदम्पतीभ्यां अङ्गीकृतां
 द्वारवतीं नयः नीतिः न जहौ न तत्याज । ताभ्यामधिष्ठितत्वात्
 द्वारवती सदा स्वत एव नीतिमत्यासीदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

^१सकलां—स्व. ^२पराशरादय इति—

'देवतिर्यङ्मनुष्येषु पुंनामा भगवान् हरिः ।

स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीमैत्रेय नानयोर्विद्यते परम् ॥ (विष्णुपुराणे. १-८-३५)

इति पराशरादिभिरभिधानादित्यर्थः ।

वधूसखे तत्र जगन्निवासे
 वसत्यमर्यादगुणानुभावे ।
 तस्मिन्निवासीदनपायभावा
 तस्यां नगर्यामपि रुक्मिणीश्रीः १०२ ॥

वधूसख इति—वध्वा रुक्मिण्याः सख्यौ सुहृदि अमर्याद-
 गुणानुभावे अनवधिकगुणप्रभावे जगतां निवासे कृष्णे तत्र द्वारकाया
 वसति सति रुक्मिणीरूपा श्रीः तस्मिन् कृष्ण इव तस्यां नगर्यामपि अनपा-
 यभावा स्थिरभावा आसीत् । नगरीपक्षे भावस्सत्ता, कृष्णपक्षे लीलाऽ-
 मिप्रायसत्ता वा । ¹ सरुक्मिणिकिभगवन्निवासमहिम्ना सा नगरी सदा
 परिपुष्टाऽभूदित्यर्थः ॥ १०२ ॥

तस्याः कटाक्षैर्विहिताभिषेकः
 तद्वाहुना कल्पितकण्ठमाल्यः ।
 अवाप शोभामधिकां मुकुन्दः
 सौभाग्यसिंहासनसार्वभौमीम् ॥ १०३ ॥

तस्या इति—तस्याः रुक्मिण्याः कटाक्षैः विहिताभिषेकः कृत-
 स्नानः, तया सदैव रागान्निरीक्ष्यमाणः, तद्वाहुना तस्या भुजेन कल्पित-
 कण्ठमाल्यः रचितकण्ठसकृतोपगूहनः मुकुन्दः सौभाग्यसिंहासनसार्व-
 भौमी सुभगस्य चक्षुष्यस्य भावस्तौभाग्यं तदेव सिंहासनं तस्य सार्व-
 भौमी अखण्डेश्वरी, निरतिशयचक्षुःप्रियतावहामिति यावत्, अधिकां
 लौकिकस्नानमाल्यादिशोभातिशायिनीं शोभां अवाप । सार्वभौमीति

¹ अत्र 'चक्रहस्तनिवास' इति अ-कोशादन्यत्र पाठो दृश्यते.

¹ सर्वभूमिशब्दादीश्वरार्थे अप्रत्ययः । ² अनुशक्तिकादित्वात् ³ सौभाग्य-
पदवदुभयपदवृद्धिः ॥ १०३ ॥

कदम्बगोलश्रियमाक्षिपन्तं

कन्दर्परूपोदयपूर्वरूपम् ।

प्रियापरिष्वङ्गरसेन धन्यं

प्रीताशयो बह्वमतात्मदेहम् ॥ १०४ ॥

कदम्बेति—कदम्बगोलश्रियमाक्षिपन्तं रोमाञ्चोद्गमात् कदम्ब-
मुकुलशोभां तिरस्कुर्वन्तं अत एव कन्दर्परूपोदयपूर्वरूपं ⁴कन्दर्पस्य रूपं
वपुस्सौन्दर्यं वा “अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यं⁵वपुष्व-
श्लोकशब्दयोः” इति केशवः, तदुदयस्य तज्जन्मनः ⁶प्राग्रूपं, तज्जन-
नोन्मुखं कारणमिति यावत्, सर्वत्र रोमाञ्चोद्गमेन रोमकूपेषु अङ्कुर
जननोन्मुखव्रीहिवत् बृंहणात् प्रतिरोमकूपं एकैकमन्मथरूपजननोन्मुख-
तत्कारणत्वमारोप्यते निरतिशयसौन्दर्याभिव्यक्तये । सदा रोमाञ्चोद्गमे
हेतुगर्भं विशेषणं—प्रियापरिष्वङ्गरसेन रुक्मिणीपरिरम्भजनितेना-
नन्देन धन्यं कृतार्थं आत्मदेहं स्वशरीरं प्रीताशयस्सन् बह्वमत बहु

¹ सर्वभूमौत्यादि—‘सर्वभूमिपृथिविभ्यां’ (पा. सू. ५-१-४१) इत्यतः सर्व-
भूमौत्याद्यनुवृत्त्या ‘तस्येश्वरः’ (पा. सू. ५-१-४२) इत्यनेन ईश्वरेऽर्थे सर्वभूमिशब्दा-
दण् प्रत्यय इति भावः. ² अनुशक्तिकादित्व दिति—‘अनुशक्तिकादीनां च’ (पा. सू.
७-३-२०) इति सूत्रेण सर्वभूमिशब्दस्य अनुशक्तिकादिगणप्रविष्टत्वाभ्युपगमेन पूर्वोत्तर-
पदयोश्चयोरदिभूतयोरकारोकारयोर्वृद्धौ अण्णन्तत्वात् ‘टिङ्गाणञ्’ (पा. सू. ४-१-१५)
इत्यादिना स्त्रियां ङीप् च सार्वभौमीशब्दः सिध्यतीति भावः. ³ सौभाग्यपदवदिति—
उभयपदवृद्धिमात्रेऽयं दृष्टान्तः, न त्वनुशक्तिकादित्वांशेऽपि । सौभाग्यशब्दे तु सुभग-
शब्दाद्भावात् घ्याञि ‘हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ (पा. सू. ७-३-१९) इत्यनेनैव
तत्र पूर्वोत्तरपदाद्योर्वृद्धिविधानादिति बोध्यम्. ⁴कन्दर्परूपं—घ. ⁵‘वपुषु श्लोक’
इति षाठ्साधुः । एवमेव केशवीयनानार्थार्णवसंक्षेपकोशे व्यक्षरकाण्डे दृश्यते च ॥
⁶पूर्वरूपं—घ.

यथा तथा मनुते स्म । अमतेति “ मनु अवबोधने ” (तनादि १४७२) इति घातोः लुङ् ‘तनादिभ्यस्तथासोः’ (पा. सू. २-४-७९) इति वैकल्पिकस्सिचो लुक् । ‘अनुदात्तोपदेश (पा. सू. ६-४-३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ १०४ ॥

तां प्राप्य कृष्णः प्रभुतामिव स्वां
मनःप्रसूतेरिव मन्त्रसिद्धिम् ।

आसीदभीतैस्सहसाऽभिगम्यो

मित्त्रैरमित्त्रैरपि सापराधैः ॥ १०५ ॥

तामिति—कृष्णः स्वां स्वकीयां प्रभुतां प्रभुत्वशक्तिमिव स्थितां मनःप्रसूतेः मनसिजस्य मन्त्रसिद्धिं कृष्णवशीकरणमन्त्रस्य फलदानदशामिव च स्थितां तां प्राप्य मित्त्रैः सुहृद्भिः सापराधैः अमित्त्रैः शत्रुभिः अभीतैस्सिद्धिः सहसा अतर्कितं अभिगम्य आसीत् । पुरुषकाररूपलक्ष्मीसन्निधिमाहिम्ना नित्यप्रसन्नतया मित्रवदेव सद्यः कृतापराधानां रिपूणामप्युपसर्पणीय आसीदित्यर्थः । अत्र प्राप्याभिगम्य इति प्राप्त्यभिगमनक्रिययोः भिन्नकर्तृकत्वेऽपि कर्मणि लकारवाच्ये सति तत्कर्तृक^१क्रियया क्त्वाप्रयोगस्य “सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य मुच्यते ब्रह्महृत्यया” इत्यादौ दर्शनात् तादृशस्थले मीमांसकैः साधुत्वसमर्थनाच्च प्राप्येति ल्यपस्साधुत्वमनुसंधेयम् ॥ १०५ ॥

श्रीवत्ससंस्थानजुषा प्रकृत्या

स्थानेन चिह्नेन च लक्षणीयौ ।

दृष्टावभीष्टं भजतां ददाते

जगत्पती ताविह दम्पती द्वौ ॥ १०६ ॥

श्रीवत्सेति—श्रीवत्ससंस्थानजुषा श्रीवत्साकारभाजा प्रकृत्या

जगन्मूलप्रकृत्यैव स्थानेन चिह्नेन च लक्षणीयौ दृश्यौ,
^१ श्रीवत्साख्यो भगवद्वक्षस्स्थलरोमावर्तविशेषो मूलप्रकृतिरूप इति
 श्रीविष्णुपुराणे प्रतिपादितम्, स च भगवद्वक्षोगताया लक्ष्मद्याः
 स्थानं, भगवतः चिह्नम्, अतः स्थानस्य चिह्नस्य च
 रुक्मिणीमाधवयोः यथाक्रममन्वयः, जगत्पती जगतां स्वामिनौ तौ
 दम्पती द्वौ इह भूलोके दृष्टौ सन्तौ भजतामभीष्टं ददाते दत्तवन्तौ ।
 दाञ् घातोः (जुहोत्यादि १०९.१) लिडात्मनेपदद्विवचनम् । भजता-
 मिति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । भूलोकेऽप्येतादृशं भाग्यं ^२कदा
 चिदासीदित्यद्भुतं सूचयितुमिहेत्युक्तम् । यद्वा—ददाते अद्यापि वितरत
 इत्यर्थः । आस्मिन् पक्षे लडात्मनेपदद्विवचनम् । ^३भजतामिति दृष्टाविति च
 समाधिदृष्ट्या तपोबलेन वा अर्चावताररूपेण वा दृष्टावित्येतत्परम् ।
 इहेति च कृत्स्नजगत्परामिति विशेषः । अत्र भजतामिति भजघातोरुभ-
 यपदिनः ^४शत्रुप्रत्यययोगेन अकर्तृगामिक्रियाफलद्योतकेन ^५परार्थं भजतां
 तदर्भीष्टमपि प्रयच्छत इति गम्यते । स्वार्थं भजतामभीष्टसिद्धिस्तु तत
 एव कैमुतिकन्यायेन सिध्यति । ^६तदा ददाते इत्युभयपदिनः आत्मने-
 पदप्रयोगो भक्तगतस्यापि दानक्रियाफलस्य ^७दातृगतत्वारोपेणेति । तेन
 भक्तगतेऽपि फले स्वकीयत्वाभिमानव्यञ्जनात् तयोर्भक्तेषु निरतिशयं
 वात्सल्यं व्यज्यते । दम्पती इति द्विवचनेनैव द्वित्वे सिद्धेऽपि द्वाविति
 विशेषणेन तौ द्वावेव एवमतिवात्सल्येन भक्तसंरक्षकौ, नान्य इति
 परिसङ्ख्या व्यज्यते । तयोरतिवात्सल्ये निदानं जगत्पती इत्यनेन प्रति-
 पाद्यते । स्वामित्वं ^८स्वकीयेषु वस्तुषु वात्सल्यमुद्दीपयतीति भावः । जगत्प-

^१अत्र 'श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् । प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते
 गदारूपेण माधवे ॥' (वि. पु. १-२२-६८) इति प्रमाणं बोध्यम्. ^२कदा आसीदि-
 त्यद्भुतं—क. ख. ग. घ. ^३ताविति दृष्टाविति च—क. ख. ग. घ. ^४प्रत्ययेन—
 क. ख. ग. घ. ^५परार्थं भजतां अभीष्टमपि प्रयच्छत इति—घ. ^६तथा—घ.
^७दातृगतद्वारेणेति—घ. ^८स्वकीयवस्तुषु—क. ख. ग. घ.

तित्वमेवोपपादयितुं श्रीवत्सेत्यादिविशेषणेन जगन्मूलप्रकृतेः स्थानचिह्न-
भावेन तच्छेषत्वोक्त्या परभावः ^१प्रख्यापितः ॥ १०६ ॥

न ते मनुष्या न च देवतास्ते
प्रायेण तावेव तथाभवन्तौ ।

यैरेवमन्योन्यविभूषितं तत्
द्वन्द्वान्तिगं द्वन्द्वमवैक्षि धन्यैः ॥ १०७ ॥

न त इति—धन्यैः ^२पुण्यदृग्भिः यैः जनैः अन्योन्यविभूषितं अनु-
रूपसौन्दर्यादिमत्तया अन्योन्येनालङ्कृतं द्वन्द्वान्तिगं शीतोष्णादिद्वन्द्वमति-
क्रान्तम्, अतिपूर्वकात् गमेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (वा २०१६) ^३ इति
ल्य प्रत्ययः, द्वन्द्वं मिथुनं एवं उक्तविवाहाद्यावस्थाविशिष्टं अवैक्षि
अवेक्षितम्, कर्मणि लुङ्; ते मनुष्या न भवन्ति । ते देवताश्च न भवन्ति ।
प्रायेण नूनं तथाभवन्तौ द्रष्टृजनरूपेणापि संपद्यमानौ तौ रुक्मिणी-
वासुदेवावेव । अन्येषां तद्दर्शनभाग्यं न सम्भवतीति भावः । ^४ द्वन्द्वं युग्मं
च मोक्षादिमिथुनं कलहो रहः’ इति यादवः ॥ १०७ ॥

अथ समुदितहर्षैरादृतो मन्त्रिवृद्धैः

सुरपतिदयिताभिः स्तूयमानापदानः ।

रुचिमिव निरपायां रुक्मिणीं प्राप्य हृष्यन्

यदुपतिरधिक्रमे यायजूकाधिकारम् ॥ १०८ ॥

अथेति—अथ अनन्तरं समुदितहर्षैः स्वामिमहोत्सवा-
दुत्पन्नसन्तोषैः मन्त्रिवृद्धैः आदृतः श्लाघितः सुरपतिदयिताभिः अप्सरोभिः
स्तूयमानापदानः स्तूयमानपराक्रमः “अपदानं पराक्रमः” इति वैज-

^१ प्रतिपादितः—क. ख. ग. घ ^२ ‘पुण्यधृङ्भिः’ इति ‘पुण्यवङ्भिः’ इति च
मूलानुरूपं विवरणमिति भाति. ^३ ‘इति डप्रत्ययः’ इति पाठस्साधुः. ^४ अत्र ‘द्वन्द्वं
युग्मं हिमोष्णादिमिथुनं कलहो रहः’ इति पाठः स्यात् ।

यन्ती , निरपायां स्थिरां रुचिं स्वस्य कान्तिमिव स्थितां रुक्मिणीं प्राप्य तुष्यन् यदूनां पतिः कृष्णः यायजूकाधिकारं इज्याशीलानामधिकारं यागानुष्ठानं अधिचक्रे आरंभे । अधिपूर्वः करोतिरारम्भार्थः । अत्र क्रियाफलस्य शिष्टाचारप्रमाणकलोकानुग्रहस्य अकर्तृगामित्वेऽपि कर्तृगामित्वारोपेणात्मनेपदम् । यद्वा मनुष्याधिकारेषु यागेषु मनुष्यभावाभिनयादधिकारमधिचक्रे, न पराजिग्ये, सेह इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे “अधेः प्रसहने” (पा. सू. १-३-३३) इति सूत्रान्नित्यमात्मनेपदम् । तत्र ‘प्रसहनमपराजयः, परजये^१शक्तसमक्रियया तदभावः क्षमापर्यवसायी, इति व्याख्यातं घातुवृत्तौ । (तनादि. २७५ पृ.) तथा भारविप्रयोगोऽपि—

“^२ भवादृशाश्चेदाधिकुर्वते परान्निराश्रया हन्त हता मनस्विता” ॥

(किराता. १-४३) इति । मालिनीवृत्तम् । “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” (वृत्तरत्नाकरे. ३-८७) इति लक्षणात् ॥ १०८ ॥

^१ अत्र ‘शक्तस्य क्षमया तदभावः’ इति पाठस्य सुचित इति भाति । अत एव माधवीयघातुवृत्तौ कृत्घातुप्रक्रियानिरूपणावसरे ‘प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । अपराजयश्च पराभिभवे शक्तस्य क्षमयैव यस्तदभावस्सः’ इत्युक्तं दृश्यते.

^२ अत्र ‘भवादृशाश्चेदाधिकुर्वते रति’ इति मालिनाथसुधिया पाठोऽभ्युपगम्य ‘प्रसहनं परिभवः’ इति काशिकाग्रन्थमनुसृत्य रतिं संतोषं अधिकुर्वते स्वीकुर्वत इति व्यख्याय “द्यद्यप्यत्र प्रसहनस्यासंगतेः ‘अधेः प्रसहने’ (पा. सू. १-३-३३) इत्यात्मनेपदं न भवति, तथाऽप्यस्याकर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्राये ‘स्वरितञितः’ (पा. सू. १-३-७२) इत्यात्मनेपदं प्रसिद्धम्” इति निर्वाहः कृतः । अत्रत्य-दीक्षितप्रवरग्रन्थपर्यालोचनायां तु ‘अधिकुर्वते परान्’ इति तत्र पाठात् ‘भवादृशा अपि निकारं प्राप्य परान् यदि सहन्ते’ इत्यर्थाभ्युपगमात् ‘अधेः प्रसहने’ (पा. सू. १-३-३३) इत्यात्मनेपदेनैव प्रयोगनिर्वाहो भवतीत्याकल्पते । तथा विद्या-माधवीयव्याख्यायामप्येतत्पाठाभिप्रायेणैव “परानधिकुर्वते ‘अधिरीश्वरे’ (पा. सू. १-४-९७) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, शत्रूनीश्वरीकुर्वत इत्यर्थः” इति प्रकारान्तरेणापि व्याख्यातं दृश्यते.

सुभगमुपलबिम्बे शातकुम्भेऽपि रत्नं

कनति विपिनभागे कालकण्ठेऽपि गङ्गा ।

वशिकनृपगृहे सा वासुदेवेऽप्यदीव्यत्

न हि भवति विशेषः क्वापि नित्योन्नतानाम् ॥ १०९ ॥

सुभगमिति—रत्नं उपलबिम्बे पाषाणप्रतिमायां, “ विम्बोऽस्त्री
^१मण्डलं संघे प्रतिमामुखलक्ष्मसु ” इति यादवः, शातकुम्भे
 सुवर्णेऽपि सुभग चक्षुष्यम् । गङ्गा विपिनभागे काननप्रदेशे कालकण्ठे
 शिवेऽपि कनति दीप्यते । एवं सा रुक्मिणी वशिकनृपगृहे ^२तुच्छ-
 भीष्मकस्य राज्ञो गृहे “ वशिकं तुच्छरिक्तके ” इत्यमरः, वासु-
 देवेऽपि अदीव्यत् अद्योतत । नित्योन्नतानां सदा स्वत एव उत्कृष्टानां
 क्वापि आश्रयविशेषे विशेषः न्यूनाधिकभावभेदो न भवति हि ।
 अत्रोपमानोपमेयवाक्येषु सुभगं कनति अदीव्यदिति शब्दानां एकार्थ-
 पर्यवसायितया प्रतिवस्तूपमालङ्कारः, न हि भवतीत्यादौ सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेति तयोः परस्परानु ^३प्राणितत्वेन सङ्करः ।
 मालिनी ^४वृत्तम् ॥

^५ इति श्रीभरद्वाजकुलतिलक-विश्वजिद्याजि-श्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनुना

अप्पयदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने

त्रयोदशस्सर्गः ॥

^१ ‘मण्डलसमप्रतिमा’ इति मुद्रितवैजयन्त्यां पाठ उपलभ्यते. ^२ तुच्छे
 भीष्मकस्य—ख. ^३ प्राणितत्वेन तयोः—क. ^४ वृत्तमेतत्—ख. ^५ इति
 विश्वजिद्याजि—क. ख. ग.

चतुर्दशस्सर्गः

अथ जाम्बवतीसत्यभामापरिणयनोपो¹द्वातं स्यमन्तकोपाख्यान-
मारभते—

अथैकदा रोधसि पश्चिमोदधे-

रदभ्रसत्राजितभक्तियन्त्रितः ।

त्रयीमयश्चन्द्रसमीकृतद्युतिः

प्रसेदिवान् प्रादुरभूद्दिवाकरः ॥ १ ॥

अथेति—अथ रुक्मिणीविवाहान्तभगवल्लीलानन्तरं एकदा
कदाचित् पश्चिमोदधेः रोधसि तीरे अदभ्रसत्राजितभक्तियन्त्रितः अनल्पया
सत्राजिताख्यस्य यादवस्य भक्त्या वशीकृतः आराधितः अत एव
प्रसेदिवान् प्रसन्नः त्रयीमयः² वेदत्रयमयः दिवाकरः चन्द्रसमीकृतद्युतिः
चन्द्रसदृशीकृतदीप्तिस्सन् सामीप्याद्भक्तस्य तापो मा भूदिति अनुष्णीकृत-
दीप्तिस्सन् प्रादुरभूत् प्रादुर्भूतः । “स्तोकाल्पक्षुल्लकास्सूक्ष्मं श्लक्ष्णं
दभ्रं कृशं तनु” इत्यमरः ।³ वंशस्थवृत्तमेतत् । “जतौ तु वंशस्थ-
मुदीरितं जरौ” (वृत्तरत्नाकरे. ३-४६) इति लक्षणात् ॥

अनल्पतेजोनिधिमप्रमाद्यतां

प्रसूतिमिष्टस्य धनस्य भूयसः ।

स्वकण्ठलग्नं द्युमणिः स्यमन्तक

महामणिं भूमिभृते वरं ददौ ॥ २ ॥

अनल्पेति—द्युमणिः दिवः गगनस्य मणिः सूर्यः “दिव
उत्” (पा. सू. ३-९-१३१) इत्युत्त्वम्, अथवा द्युशब्दः

¹द्वातस्यमन्त—क. ख. ग. घ. ²वेदमयः—क. ख. ग. घ.

³वंशस्थवृत्तम्—क. ख. ग. सर्गेऽस्मिन् वंशस्थवृत्तम्—अ.

¹उकारान्त आकाशपरो दिवसपरो वा, “ आकाशे दिवसे च द्युः ” इति यादवः, अनल्पतेजोनिधिं अनल्पस्य तेजसः निधानं अप्रमाद्यतां अशुद्धत्वादिप्रमादरहितानां इष्टस्य भूयसः बहुधनस्य प्रसूतिं प्रसूतिकारणं ²‘कर्तारि च’ इत्यादिना करणे क्तिन्, कण्ठे लभं भूषणतया सक्तं स्यमन्तकं स्यमन्तकाख्यं महामणिं उत्तमरत्नं ‘सन्महत्’ (पा. सू. २-१-६१) इत्यादिना पूजावचनस्य महच्छब्दस्य ³समासः भूमिभृते राज्ञे वरं ददौ । प्रसन्नाद्देवात्प्राप्यमीप्सितं वरः । “ वरो ना रूपजामात्रोः देवादेरीप्सिते वृतौ ” इति यादवः ॥ २ ॥ .

तमुग्रसेनार्थमियेष कंसजित्

न वार्यते राजनि रत्नहारिता ।

प्रतीत्य सत्राजित एतदप्रियं

क्वचिन्निचिक्षेप गुणाधिके मणिम् ॥ ३ ॥

तामिति—कंसजित् कृष्णः तं स्यमन्तकं उग्रसेनार्थं उग्रसेनाय इदं यथा भवति तथा इयेष । ननु कृष्णस्यापि कथं परद्रव्ये स्पृहा, तत्राह—न वार्यते इति । राजनि रत्नहारिता उत्तमवस्तुहर्तृता न वार्यते न निषिध्यते । ‘राजा रत्नस्य भाजनम्’ इति न्यायात् । अत उग्रसेनस्य राज्ञः कृते ⁴तदभ्यर्थनं युक्तमिति भावः । एतत् कृष्णस्पृहारूपं अप्रियं स्वस्यानिष्टं सत्राजितः प्रतीत्य अवगम्य गुणाधिके विश्वसनीयत्वादिगुणाढ्ये क्वचित् द्विजे मणिं निचिक्षेप निक्षिपति स्म । उग्रसेनार्थमिति ⁵‘अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च’ इति वक्तव्यात् क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकलिङ्गता ॥ ३ ॥

¹ओकारान्तः—क. ²अत्र ‘अकर्तारि च’ इति पाठः स्यात् । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (पा. सू. ३-३-९४) इत्यत्र ‘अकर्तारि च कारके’ इत्यनुवृत्तया करणे क्तिनिति तद्भावः स्यात्. ³‘आन्महतः’ (पा. सू. ६-३-४६) इत्यादिना महत्स्तकारस्यात्वं च बोध्यम्. ⁴तदर्थनं—ञ. ⁵‘अर्थेन सह नित्यसमासवचनम्’ (वा-१२.७३) सर्वलिङ्गता च’ (वा. १२.७४) इति वार्तिकद्वयं वार्तिकपाठे.

यदेकमेकेन च लब्धमेकतो
 रसेन रत्नामिषमर्थकाङ्क्षिणा ।
 बभूव तद्वन्धुविरोधमादध-
 त्क्रमाद्बहूनां विनिपातकारणम् ॥ ४ ॥

यदिति—यदेकं रत्नामिषं रत्नरूपं ^१भोग्यवस्तु एकतः एकस्मा-
 द्वातुः अर्थकाङ्क्षिणा तत्प्रसूतधनकाङ्क्षिणा एकेन पुंसा रसेन आदरेण
 लब्धं तत् बन्धूनां विरोधमादधत् क्रमात् कालक्रमेण बहूनां विनिपातस्य
 निधनस्य कारणं बभूव । अत्र “क्वचिन्निचिक्षेप गुणाधिके मणिम्” इत्येत-
 दनन्तरमित्थं पौराणिकी कथा—^२ तमेतं मणिं सत्राजितस्यानुजः प्रसेनः
 कदाचिद्भूत्वा मृगयार्थं वनमगमत् । तत्र कश्चित्सिंहस्तं हत्वा मणिमग्र-
 हीत् । सिंहमपि हत्वा जाम्बवान् मणिमादित । ततः कृष्णेन प्राक् तस्य
 मणेरर्थिततया तेनैव क्वचित्प्रसेनं मारयित्वा मणिर्गृहीत इति पुरे मृषामि-
 शस्तिरभूत् । तामपमार्ष्टुकामः कृष्णः काननं गत्वा जाम्बवतो विले तं
 निर्जित्य मणिं गृहीत्वा द्वारकायां यदूनां समक्षं पुनरपि तं सत्राजिते न्य-
 वीविशत् । ततस्सत्राजितेन मृषामिशस्तिः कृतेति भीतेन कृष्णाय
 स्वदुहितरि सत्यभामायां दत्तायां अकूरेण स्वस्मै प्राक् प्रतिश्रुता कन्या
 अन्यत्र दत्तेति सत्राजिते सज्जातरोषेण प्रेरितः शतधन्वा रात्रौ सुप्तं
 सत्राजितं मारयित्वा ^३मणिमग्रहीदित्यर्थं सत्यभामामुखेनाकर्ष्य तस्याः
 प्रतिये शतधन्वानं हन्तुकामे कृष्णे कृष्णामिप्रायं विदित्वा मणिमकरे
 निवेश्य वेगिनीमश्वामारुह्य पलायमानं शतधन्वानं बलदेवेन सह रथेन
 मिथिलापर्यन्तमन्वधावत् । ततोऽवसन्नायामश्वायामवरुह्य पद्भ्यां
 पलायमानं तं कृष्णः स्वयमपि रथादवरुह्य पद्भ्यामाधाय मारयित्वा
 तस्मिन् ^४मणावनुपलब्धेः प्रतिनिवृत्त्य रथे स्थिताय बलदेवाय मारित-

^१ भोग्यं वस्तु—ज. ^२ तं मणिम्—क. ख. घ. ^३ मणिमग्रहीत् । इत्थं—ज.

^४ ‘मणेरनुलब्धेः’ इति ‘मणावनुपलब्धे’ इति वाऽत्र पाठस्समीचीनः.

शशतघन्वा, न च माणिरुपलब्ध ^१ इत्यवदत् । ततः किञ्चिदविश्वासेन विमनायमान इव बलः कृष्णं द्वारकां प्रेषयित्वा स्वयं मिथिलां प्रविश्य तत्र मैथिलेन पूज्यमानः वत्सरत्रयमवात्सीदिति । एवं बहूनां विरोधो विनिपातश्च श्लोकेन संक्षिप्य प्रदर्शितः ॥ ४ ॥

स्यमन्तकोदन्तविशेषसंभवां

मृषाभिशास्तिं शमयन्नथात्मनः ।

प्रसेनविध्वंसकसिंहघातिनो

बिलं ययौ जाम्बवतो बलानुजः ॥ ५ ॥

स्यमन्तकेति—अथ बलानुजः कृष्णः स्यमन्तकोदन्तविशेष-संभवां पूर्वोक्तस्यमन्तकवृत्तान्ताविशेषप्रभवां आत्मनः मृषाभिशास्तिं मिथ्यापवादं शमयन् 'अर्जयन् वसति' इतिवत् ^२ हेतौ शतृप्रयोगः, शमयितुमि^३च्छतीति यावत्, प्रसेनविध्वंसकसिंहस्य हन्तुः जाम्बवतः बिलं ययौ ॥ ५ ॥

स्तनन्धयोपान्तनिबद्धगीतया

ददर्श धात्रया विधृतं करेण सः ।

घनाष्टभारप्रभवं दिनेदिने

मणीश्वरं दर्शितकौस्तुभश्रियम् ॥ ६ ॥

स्तनन्धयेति—सः कृष्णः स्तनन्धयोपान्तनिबद्धगीतया जाम्बवतश्शिशोस्समीपे कृतगानया धात्रया मात्रा उपमात्रा वा करेण विधृतं दिनेदिने प्रतिदिनं घनाष्टभारप्रभवं घनानामष्टौ भारः पलषो-डशसहस्रं " तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः " इत्यमरः,

^१ इति विवदन्-ग. ^२ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (३-२-१२६) इति सूत्रेणेति बोध्यम्. ^३ अत्र 'इच्छन्निति' इति पाठस्स्यात्.

तेषां प्रसवितारं दर्शितकौस्तुभश्रियं कौस्तुभसमानकान्तिमिति यावत्,
मणीश्वरं मणिप्रवरं ददर्श ॥ ६ ॥

जिघृक्षया दत्तदृशं च तत्र तं
जरानिरुद्धोऽपि जवेन जाम्बवान् ।
अरोधनीथं विबुधैरपि स्वयं
रुरोध नैसर्गिकसत्त्वरोषितः ॥ ७ ॥

जिघृक्षयेति—तत्र बिले जिघृक्षया दत्तदृशं ग्रहीतुमिच्छया
मणौ दत्तदृशं, न केवलं मणिं दृष्टवन्तं, किन्तु तज्जिघृक्षया तमेकाग्रं
पश्यन्तं चेति चकारार्थः, विबुधैरपि अरोधनीयं रोद्धुमशक्यं तं कृष्णं
जरया निरुद्धोऽपि जाम्बवान् नैसर्गिकसत्त्वरोषितः आजानसिद्धेन बलेन
प्रकोपितस्सन् जवेन स्वयं रुरोध यथा मणिं न गृह्णाति तथा रुन्धे स्म ॥

मलिम्लुचं कश्चिदिवागतं हरिं
वनेचरः प्रेक्ष्य तदर्हविक्रियः ।
अहेतिहस्तं स्वयमप्यनायुधः
प्रसह्य तं ^१ बाधयितुं प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

मलिम्लुचमिति—वने चरतीति वनेचरो जाम्बवान्, “ तत्पुरुषे
कृति बहुलम् ” (पा. सू. ६-३-१४) इति सूत्रेण सप्तम्या अल्लुक्,

^१साधयितुं-ख. अत्र ‘बाधयितुं’ इति ग्रन्थाक्षरमुद्रितमूलकोशेऽपि पाठो
दृश्यते । अस्मिन्स्तु पाठे बाधतेश्चौरादिकत्वं कल्पनीयं, णिजर्थस्य वाऽविवक्षाऽङ्गीकार्या
स्यात् । तस्मादत्र किञ्चिद्विषयसाम्यकृतभ्रान्त्या ‘राधयितुं’ इत्यस्य स्थाने ‘बाधयितुं’
इति लिखितं स्यादिति भाति । तत्र च ‘राधो हिंसायाम्’ (पा. सू.
६-४-१२३) इत्यनुग्राहकस्य सत्त्वात् ‘अयं स्वादिश्वुरादिश्च’ इति माधवीयायं
धातुवृत्तौ दिवादौ राध्यतिप्रक्रियानिरूपणावसरेऽभिधानाच्च हिंसार्थकस्य राधयतेः
प्रमितत्वमिति सुवचम् । अत एवैतद्व्याख्यायां हिंसितुमिति विवरणं दृश्यते । इत्थं
च व्याख्यायामपि ‘राधयितुं’ इति पाठस्समीचीन इति भाति ।

आगतं^१ कञ्चित् अप्रसिद्धं मलिम्लुचं^२ चोरमिव प्रेक्ष्य तदर्हविक्रियः
चोरोचितविक्रियः चोरनिग्रहमात्रोचितविकारस्सन् अहेतिहस्तं अनायुधकरं
तं कृष्णं स्वयमप्यनायुधः आयुधरहितः प्रसह्य बलात्कारेण साधयितुं
हिंसितुं प्रचक्रमे प्रक्रमते स्म ॥ ८ ॥

अनन्यतन्त्रस्य पितुः पितामहः

सुतस्य चारब्धमवेक्ष्य संयुगम् ।

समीहितोदर्कमिदं द्वयोरिति

प्रबुध्यमानो न निरोधमादधे ॥ ९ ॥

अनन्येति — पितामहः चतुर्मुखः अनन्यतन्त्रस्य स्वतन्त्रस्य
पितुः स्वजनकस्य कृष्णस्य सुतस्य स्वपुत्रस्य जाम्बवतश्च संयुगं
युद्धं अवेक्ष्य इदं द्वयोः कृष्णजाम्बवतोः समीहितोदर्कं अभिमतभावि-
फलमिति प्रबुध्यमानः जानन् निरोधं नादधे न चकार । “ उदर्कः
फलमुत्तरम् ” इत्यमरः । संयुगपरस्यापि इदंशब्दस्य लिङ्गशेषाविव-
क्षया^३ सामान्ये नपुंसकप्रयोगः ॥ ९ ॥

मिथस्तयोरस्तदयं विमथ्नतो-

रनायुधं युद्धमपेतकैतवम् ।

अकल्पितप्राश्निकमन्ववैक्षत

स्वयं चतुर्भिर्दशभिश्च साक्षिभिः ॥ १० ॥

मिथ इति—अस्तदयं क्षिप्तदयं निर्दयं यथा तथा मिथो
विमथ्नतोः^४ अन्योन्यमवमथ्नतोः तयोः अनायुधं अपेतकैतवं अकपटं
अकल्पितप्राश्निकं अकृतमध्यस्थं युद्धं स्वयं ताभ्यां चतुर्भिः दशभिश्च
चतुर्दशभिश्च साक्षिभिः अन्ववैक्षत । ततोऽन्ये साक्षिणो नाभूवन्नित्यर्थः ।

^१ अत्र “ हरिं कृष्णं ” इत्यधिकेन भाव्यम् । ^२ “ प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाट-
चरमलिम्लुचाः ” इत्यमरः । ^३ सामान्येन नपुंसक-स्त्व । ^४ अन्योन्यं मृद्गतोः—अ.

“¹ मलयः तटस्थः प्राश्नीकः साक्षी ”इति यादवः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति चतुर्दश साक्षिणः स्मृत्युक्ताः ॥ १० ॥

अरिष्टचाणूरमुखेष्वलक्षितं

प्रदर्शयन् ऋक्षपतेः पराक्रमम् ।

चिरं ददौ युद्धमचिन्त्यचेष्टितो

मनस्विनस्तस्य मधुप्रभञ्जनः ॥ ११ ॥

अरिष्टेति—अरिष्टचाणूरमुखेषु अरिष्टचाणूरप्रभृतिषु कंसमल्लेषु अलक्षितं अदृष्टं ऋक्षपतेः भल्लूकानां पत्युर्जाम्भवतः पराक्रमं ² प्रदर्शयन् स्वयं योधनेन स्फुटीकारयन् अचिन्त्यचेष्टितः अतर्क्यचरितः मधुप्रभञ्जनः मधोराममर्दनः कृष्णः मनस्विनः उत्साहवतः तस्य युद्धं चिरं ददौ अनुवर्तयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकीर्यमाणा निजमुष्टिमुद्गर-

क्षताकृतेर्जाम्भवतः क्षतोद्भवैः ।

रराज रामावरजस्य सा तनुः

सशक्रकोपा वसुधेव शाद्वला ॥ १२ ॥

प्रकीर्यमाणेति—निजमुष्टय एव मुद्गराः तैः क्षताकृतेः क्षतशरीरस्य जाम्भवतः क्षतोद्भवैः असृग्भिः प्रकीर्यमाणा रामावरजस्य कृष्णस्य सा तनुः सशक्रकोपा शक्रकोपास्वैर्जन्तुभिस्सहिता ³ शाद्वला ⁴ शादवती तृणहरिता वसुधेव रराज ॥ १२ ॥

¹ मध्यस्थः प्राश्नीकस्साक्षी मूली स्याद्दृष्टसाक्षिणि इति मुद्रितवैजयन्ती-कोशे दृश्यते. ² दर्शयन्-क. ग. घ. ³ नडशादाद्दुल्लभ्य इति शाद्वलात्. ⁴ शाद्वलात्. क. घ. पुस्तकयोर्दृश्यामानः पाठोऽपपाठः. नडशादाद्दुल्लभ्य इति शाद्वलात्. नडशादाद्दुल्लभ्य इति शाद्वलात्. नडशादाद्दुल्लभ्य इति शाद्वलात्.

स ऋक्षराजः क्षतजैर्जयश्रियः
 कुचार्पितैः कुङ्कुमकर्दमैरिव ।
 परिष्कृताङ्गः प्रचितोन्नताकृतिः
 सगैरिकक्षमाधरसंपदं दधौ ॥ १३ ॥

स इति—क्षतजैः रक्तैः जयश्रियः कुचार्पितैः कुचयोर्लिप्तैः
 कुङ्कुमकर्दमैरिव परिष्कृताङ्गः प्रचितोन्नताकृतिः उपचितोन्नतशरीरः
 (१ त व्रतयोः ब्रह्माणं न त्यक्तुं गतेति विशेषः) स ऋक्षराजः जाम्बवांश्च
 सगैरिकक्षमाधरसम्पदं अरुणघातुभिस्सहितस्य पर्वतस्य कार्न्तित दधौ ॥ १३

अशेषयज्ञाग्रहरं समागतं
 जिगीषयाऽनुव्रतया स दीक्षितः ।
 अतोषयत्संयुगसप्ततन्तुना
 विभाव्यऋत्विग्विधिना भुजादिभिः ॥ १४ ॥

अशेषेति—जिगीषया जेतुमिच्छयैव अनुव्रतया अनुगतं २ व्रतं
 यया तथा धर्मपत्न्या उपलक्षितः युद्धमस्वार्थं गृहीतदीक्षः सः जाम्बवान्
 अशेषयज्ञानां अग्रहरं श्रेष्ठभागभाजं समागतं कृष्णं भुजादिभिः नियुद्धोप-
 योगिभुजचरणाद्यवयवैः विभाव्यऋत्विग्विधिना संलक्ष्यऋत्विक्संविधानेन
 'ऋत्यकः' (पा. सू. ६-१-१२८) इति वैकल्पिकः प्रकृतिभावः, संयुग-
 सप्ततन्तुना युद्धमस्वेन अतोषयत् । 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः ॥ १४ ॥

तलप्रहारैरथ मुष्टिपातनैः
 पदाभिघातैर्भुजयन्त्रपीडनैः ।
 मिथःप्रतिक्षेपपुनर्गृहीतिभिः

नियुद्धचर्यानिपुणौ निजघ्नतुः ॥ १५ ॥

तलेति—अथ तलप्रहारैः चपेटापातनैः “तलं स्वरूपाधरयोः

१ अत्र कुण्डलितस्थाने “अत्र प्रचयो बृंहणं, औन्नत्यं तुङ्गतेति विशेषः”
 इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति. २ 'व्रतं' इतीदं—क. घ. कोशयोगोल्लितम्.

खड्गमुष्टिचेपटयोः” इति विश्वः, मुष्टीनां पातनैः पदाभिघातैः
भुजयन्नपीडनैः भुजद्वयसंयोजनरूपयन्नपीडनैः ^१ मिथः अन्योयं प्रतिक्षेप-
पुनर्गृहीतिभिः प्रतिक्षेपाः भुजाभ्यामुद्धृत्य दूरतः क्षेपाः, पुनर्गृहीतयः
पुनस्तस्यैव ग्रहणानि, ताभिश्च नियुद्धचर्यानिपुणौ द्वन्द्वयुद्धाचरणकुशलौ
निजघ्नतुः नितरां हतः^२ ॥ १५ ॥

^३ कृतप्रतीकारविशेषतोषितौ

परस्परच्छिद्रनिवेशितेक्षणौ^४।

दिशागजेन्द्राविव दर्पदुर्मदौ

दिनानि तौ निन्यतुरेकविंशतिम् ॥ १६ ॥

कृतेति — कृतप्रतीकारविशेषतोषितौ कृतस्य एकेनाचरितस्य
मुष्टिघातादेः प्रतीकार इतरेण कृतः मुष्टिघातादिरेव तेनात्यन्ततुष्टौ
परस्परयोरन्योन्ययोः छिद्रेषु रन्ध्रेषु निवेशितेक्षणौ दत्तचक्षुषौ दिशा
गजेन्द्राविव दर्पदुर्मदौ बलाधिक्याहङ्कारेण मदान्धौ तौ ऋक्षराजश्रीकृणौ
एकविंशतिं दिनानि कृतैकविंशतिसङ्ख्याकानि दिवसानि निन्यतुः नीत-
वन्तौ ॥ १६ ॥

^१ मिथः प्रातिक्षेपपुनर्गृहीतिभिः परस्परस्थैः प्रतिक्षेपैः पुनर्ग्रहणैश्च नियुद्धच-
र्यानिपुणौ बाहुयुद्धक्रीडाक्रियाकुशलौ तौ निजघ्नतुः परस्परं हननं चक्रतुः—ग. **अ.**
^२ अत्र ‘हतः स्म’ इति ‘अहताम्’ इति वा विवरणेन भाव्यमिति भाति.
^३ “कृतप्रतीकारविशेषतोषितौ प्रथमं केनचित्कृतस्यागसः तदन्यकृतेन प्रतीकारेण
अतिशयेन संतोषितौ ततस्त्वानुरूपत्वस्फुटीभावात्, न तु व्यथितौ, परस्पर-
च्छिद्रनिवेशितेक्षणौ अन्योन्यं ग्रहणरन्धान्वेषणे निहितलोचनौ दर्पदुर्मदौ दर्पेणोद्धृत्तौ तौ
दिशागजेन्द्राविव स्थितौ एकविंशतिं दिनानि निन्यतुः बाहुयुद्धेन अतिवाहयांचक्रतुः ।
एकविंशतिमित्यस्य ‘विंशत्याद्यास्सदैकत्वे’ इत्येकवचनान्तता” इति—ग. **अ.**
कोशयोरेतच्छ्लोकयाख्या दृश्यते,

अहीयत प्रत्यहमृक्षभूपतिः

स्वलीलया कंसरिपुस्समैघत ।

तमःप्रकाशाविव तौ दिनागमे

बभूवतुस्संयति पूर्वपश्चिमौ ॥ १७ ॥

अहीयतेति—ऋक्षभूपतिः भल्लूकानां राजा जाम्बवान् प्रत्यहं अहन्यहनि अहीयत क्षणब्रलोऽभवत् । कंसरिपुः श्रीकृष्णः स्वलीलया स्वस्य केलिरूपया युद्धक्रियया ^१समैघत प्रतिदिनं बलेन व्यवर्धत । उक्तार्थमेव दृष्टान्तेन विशदयति—पूर्वपश्चिमौ प्रथमोपात्तानन्तरोपात्तौ ऋक्षभूपतिकंसरिपू संयति दिनागमे प्रभातकाले तमःप्रकाशाविव अन्धकारालोकाविव बभूवतुः जातौ । यथा प्रभाते तमसः क्षयः प्रकाशस्याभिवृद्धिः तद्वदेव जाम्बवतो बलक्षयः कृष्णस्य बलवृद्धिर्जातेति भावः ॥ १७ ॥

^२ स तेजसा यादवतिग्मतेजसः

समिध्यमानेन निवारितोन्नतिः ।

शरन्नदीपूर इव स्फुटाशयः

शनैश्शनैश्शान्तिमवाप जाम्बवान् ॥ १८ ॥

स इति—समिध्यमानेन दीप्यमानेन यादवः श्रीकृष्णः तिग्मतेजा इवेति उपमितसमासः, तस्य तेजसा पराक्रमेण आतपेन च,

^१ “समैघत समृद्धबलोऽभवत् । पूर्वपश्चिमौ वयसा पूर्वापरभूतौ संयति युद्धे दिनागमे तमःप्रकाशाविव बभूवतुः यथा प्रभाते पूर्वपश्चिमौ पुराणनूतनौ तमः-प्रकाशावुपचितापचितौ भवतः, तथा बभूवतुरित्यर्थः- ग. ज. ^२ “स इति—सः यादवः तिग्मतेजा इव तस्य समिध्यमानेन स्वयमेव दीप्यमानेन, इन्धेः कर्मकर्तरि यक्, तेजसा पराक्रमेण “तेजा धाम्नि पराक्रमे” इति विश्वः, निवारितोन्नतिः निरुद्धशौर्योत्कर्षः अत एव स्फुटाशयः विस्तीर्ण (विशीर्ण) हृदयः जाम्बवान् शनैश्शनैः शान्तिं क्षयमवाप, शरन्नदीपूर इव, स यथा वर्षालयात् प्रबलीभवता सूर्यतेजसा निवारितोत्कर्षो नैर्मलयात् व्यक्ताभ्यन्तरः शनैः क्षयमवाप्नोति तद्वदित्यर्थः” इति-ग. ज. कोशयोरेतच्छ्लोकव्याख्या दृश्यते ॥ १८ ॥

निवारिता उन्नतिः आनन्त्यं बलाधिकता अगाधता च यस्य स तथोक्तः
सः जाम्बवान् स्फुटाशयः प्रकाशमानहृदयः शरन्नदीपूरः शरत्कालनदी-
प्रवाह इव शनैश्शनैः दिनक्रमेण शान्तिमवाप प्रशमं प्राप्तवान् ।
उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

¹ वलीभिरापादतलं तरङ्गितः

सिरालुदेहः पलितैस्सितासितः ।

चिरप्रवृत्ताहवसम्भृतश्रमो

न चेतसा ऋक्षपतिः प्रचुक्षुभे ॥ १९ ॥

वलीभिरिति—आपादतलं शिरःप्रभृति पादतलपर्यन्तं वलीभिः
वार्धकप्रयुक्तेखाभिः तरङ्गितः सञ्जाततरङ्गः सिरालुदेहः सिराभिर्ध-
मनीभिः सन्ततो देहो यस्येति तथोक्तः पलितैः सितकेशैः सितासितः
केशैस्सितः शरीरकन्त्या असित इत्यर्थः, ऋक्षपतिः चिरप्रवृत्ताहवसम्भृत-
श्रमः बहुकालारब्धसङ्ग्रामसम्पादितश्रान्तिरपि चेतसा मनसा न प्रचु-
क्षुभे अतिवृद्धो जाम्बवांश्चिरयुद्धसञ्जातश्रमोऽपि मनोधैर्येण क्षुब्धो
नाभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

¹ “वलीभिरिति—आपादतलं पादाधोभागपर्यन्तं वलीभिः जराविश्र-
थत्वविकारैः तरङ्गितः संजाततरङ्गः सिरालुदेहः त्वचः क्षीणबलत्वादभिव्यक्तसिराशालि-
देहः, सिराशब्दात् ‘प्राणिस्थादातः’ (पा. सू. ५-२-९६) इति लच्प्रत्ययः । पलितैः
जरसा शुक्लैः केशरोमभिः सितासितः धवलमेचक्रः ‘वर्णो वर्णेन’ (पा. सू. २-१-६९)
इति समासः, अर्धपलित इति यावत्, चिरप्रवृत्ताहवसंभृतश्रमः चिरप्रवृत्तेन युद्धेन
प्राप्तश्रमः ऋक्षपतिः जाम्बवान् चेतसा न प्रचक्षुभे न भीतो बभूव । ‘क्षुभ संचलने’
(भ्वादि ७५१) भौवादिको धातुरात्मनेपदी । शारीरबलाभावेऽपि मानसबलेन
स्थिरोऽभूदित्यर्थः” इति—ग. ज. कोशयोरेतच्छ्लोकव्याख्या दृश्यते.

स्वविक्रमादप्रतिमात्सुरद्विषां

भयानकादानकदुन्दुभेस्सुतः ।

¹अविभ्यतं प्रेक्ष्य तमृक्षपुङ्गवं

महासुरं केवलमस्मरन्मधुम् ॥ २० ॥

स्वविक्रमादिति—आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य सुतः कृष्णः अप्रतिमात् असदृशात् सुरद्विषां असुराणां भयानकात् ²भयजनकात् स्वविक्रमात् स्वस्य पराक्रमात् अविभ्यतं अत्रस्यन्तं 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा. सू. ७-१-७८) इति नुमागमनिषेधः, ऋक्षपुङ्गवं ऋक्षश्रेष्ठं तं प्रेक्ष्य मधुं मधुनामानं महासुरं केवलमस्मरत् मधुरेवायमिति व्यचिन्तय-दित्यर्थः । कर्मणश्शेषत्वविवक्षाभावात् 'अधीगर्थ' (पा. सू. २-३-५२) इत्यादिना न षष्ठी ॥ २० ॥

युगान्तदम्भोलिनिपातभीषणैः

निहन्यमानं निजमुष्टिमुद्गरैः ।

स्वनाभिपद्मोद्भवजृम्भिकासुतं

बलानुजन्मा युधि बह्वमन्यत ॥ २१ ॥

युगान्तेति—बलस्य अनुजन्मा कृष्णः युगान्तदम्भोलिनिपा-तभीषणैः कल्पान्ताशनिपातवत् भयंकरैः निजमुष्टय एव मुद्गराः आयुध-विशेषाः, निजमुष्टयः मुद्गरा इवेति वा, 'द्रुघणे मुद्गरघनौ' ³इत्यमरः, तैः निहन्यमानं एकद्व्यादिहननमात्रेणाखिन्नतया चिरानुवर्तमाननिहननं, न तु निहतमिति भावः, स्वनाभिपद्मोद्भवस्य ब्रह्मणः जृम्भिकायाः सुतं जृम्भासमये तन्मुखाग्निर्गतं जाम्बवन्तं बहु यथा तथा अम-न्यत ॥ २१ ॥

¹ अविभ्यतां—झ. ² भयंकरात्—ग. ज. ³ इति यादवः—क- ग. ज.

दशननायोधनकेलिकिङ्करं

परामृशन्नृक्षपतिं परः पुमान् ।

बलीयसस्तस्य बहूपकारवित्

बभञ्ज दर्पं भुजयन्त्रलीलया ॥ २२ ॥

दशाननेति—ऋक्षपतिं जाम्बवन्तं दशाननायोधनकेलौ रावण-
युद्धक्रीडायां किङ्करं स्वभृत्यं परामृशन् विचिन्तयन् बहूपकारवित् तदा
तत्कृत^१ बहूपकारज्ञः परः पुमान् कृष्णः भुजयन्त्रलीलया संयोजित-
भुजद्वयरूपस्य यन्नस्य विलासेन बलीयसः^२ बलवत्तरस्य दर्पं बभञ्ज, न तु
देहमिति भावः ॥ २२ ॥

तमादितो मानुषमात्रमागतं

सदृक्षमृक्षाधिपतिस्ततः परम् ।

अथाधिकं सामिनिरुद्धपौरुषः

क्रमादमीमांस्यममंस्त कर्मभिः ॥ २३ ॥

तमिति—ऋक्षाधिपतिः जाम्बवान् आगतं तं आदितः आदौ
मानुषमात्रं केवलमानुषं ततः परं सदृक्षं स्वसदृशं अथ सामिनिरुद्धपौरुषः
अर्धं निगृहीतपराक्रमस्सन् स्वस्मादधिकं क्रमात् कर्मभिः सर्वथा स्वपराक्रम-
निरोधकैश्चेष्टितैः अमीमांस्यं अचिन्तनीयमहिमानं च अमंस्त मन्यते स्म ॥

उवाच चैनं विधिवत्सम्भवः

स्वविक्रमप्रीतमनुक्रमाद्विदन् ।

सगद्गदं सन्नमितेन मौलिना

नखत्विषा पुष्पितमञ्जलिं वहन् ॥ २४ ॥

उवाचेति—स्वविक्रमप्रीतं चिरं युद्धमनुवर्तितवतः^३ स्वस्य
पराक्रमेण प्रीतिं एनं कृष्णं अनुक्रमात् तत्तत्कर्मक्रमेण विदन् परमेश्वर

^१ बहूपकाराभिज्ञः—ग. ^२ 'तस्य' इति शेषः. ^३ 'तस्य' इति—क. घ. कोशयोः पाठोऽसाधुः.

इति जानन् अत एव सन्नमितेन अकृत्यं कृतमिति व्रीलयामितेन
मौलिना उपलक्षितः नखत्विषा पुष्पितं सञ्जातपुष्पं अञ्जलिं वहन् सः
विधिवक्तूसम्भवः जाम्बवान् सगद्गदं व्रीलाहर्षादिभिः स्वलत्कण्ठं
यथा तथा उवाच च । अमंस्तेति पूर्वक्रियासमुच्चयार्थश्चकारः ॥ २४ ॥

अहो महत्सत्वमहो पराक्रम-
स्त्वमीश्वरो नूनमहो निरीश्वरः ।
अतीतदेवासुरनागनैर्ऋतः

पतिः पतीनां प्रतिभाति मे भवान् ॥ २५ ॥

अहो इति—अहो इत्याश्चर्ये । महत् सत्त्वं बलं । अहो पराक्रमः
शौर्यकरणम् । त्वं निरीश्वरः ईश्वररहित ईश्वरः, परमेश्वर इति यावत् ।
नूनमित्युक्तार्थनिश्चये । अहो परमेश्वरागमनमत्राश्चर्यमित्यर्थः । उक्तमेव
परमेश्वरत्वनिश्चयमादरात् पुनरपि विधान्तरेणाह—अतीतेति । भवान्
अतीतदेवासुरनागनैर्ऋतः अतिक्रान्ताः^१ देवासुराः नागाः सर्पाः नैर्ऋताः
राक्षसाश्च येन स तथा पतीनां ब्रह्मादीनां प्रजापतीनां पतिः परमेश्वरो
मे प्रतिभाति । अत्र युष्मदस्मदुपपदस्य शेषत्वात्^२ ‘शेषे प्रथमः’
(पा. सू. १-४-१०८) इति प्रथमपुरुषनिर्देशः ॥ २५ ॥

अनेकमन्वन्तरदर्शिना मया

न खल्वरामो दृष्टो भवादृशः ।

निजौजसा नैर्ऋतयूधघातिनं

नियोधयन् यन्निभृतं प्रवर्तसे ॥ २६ ॥

अनेकेति—अनेकमन्वन्तरदर्शिना बहून् मनुकालान् दृष्टवता
स्वायम्भुवस्वारोचिषादेरेकैकस्य मनोः कालः मन्वन्तरम्, “मन्व-

^१ देवास्सुराः असुरा दैत्याः इति पाठश्चेत्सपष्टः, ^२ शेषप्रथमपुरुषनिर्देशः—
क. ग. ज.

न्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः” इति ¹ तत्प्रमाणम्, मया कर्त्रा अरामः रामव्यतिरिक्तो भवादृशः भवत्सदृशः न खलु ददृशे न दृष्टः । तथा मयि कमतिशयं पश्यसीत्यत्राह—निजेति । यत् यस्माद्धेतोः निजौजसा स्वबलेन नैर्ऋतयूधघातिनं राक्षससङ्घातानां हन्तारं मां नियोधयन् नियुद्धं बाहुयुद्धं कारयन् निभूतः अव्यग्रः प्रवर्तसे । यत्पदं हेतुपरमव्ययम् । “यच्छब्दस्सर्वनामाख्यः त्रिषु हेतौ यदव्ययम्” इति रत्नमाला ॥ २६ ॥

गुणैरपि प्रत्यवमृश्यते भवान्
दशाननाद्यैर्युधि दृष्टवैभवः ।

श्रुतं मया सिद्धजनादिह स्वयं

गुहाशयः प्राप्स्यति ते गुहामिति ॥ २७ ॥

गुणैरिति—किञ्च गुणैः सौन्दर्यादिभिरपि भवान् दशाननाद्यैः रावणप्रभृतिभिः युधि युद्धे दृष्टवैभवः दृष्टबलमहिमा रामचन्द्रः प्रत्यवमृश्यते प्रत्यभिज्ञायते । अपि च सिद्धजनात् ²योगसिद्धान्मुनिजनात् गुहाशयः प्राणिनां हृदय³गुहासु शयानः सर्वान्तर्यामी परमेश्वरः स्वयं ते गुहां प्राप्स्यतीति इह अत्रैव मया श्रुतम् ॥ २७ ॥

वनं तदेतन्महितं तपोवनं

गिरिं च वेद्मि त्रिदिवेश्वरालयम् ।

पचेलिमं किञ्चु⁴ तपो विलस्य मे

प्रसाधितं यत्तव पादपांसुभिः ॥ २८ ॥

वनमिति—तत् तथाभूतं त्वदवलोकनपवित्रमेतद्वनं महितं लोकपूजितं तपोवनं वेद्मि । गिरिं अमुं पर्वतं त्रिदिवेश्वरालयं सुराणामालयं

¹ ‘तत्प्रमाणं’ इति—क. घ. कोशयोरशुद्धः पाठः.

² योगिजनात्—घ.

³ गुहासुशयनः—क. गुहासुशयः—घ. ⁴ तपोबलस्य—क.

मेहं च वेद्मि जानामि । मे बिलस्य गुहायाः किन्तु किं वा तपः पुण्य-
कर्म पचेलिमं परिपक्वमासीत् । 'केलिमर उपसङ्ख्यानम्' (वा.
१९.१९) इति पचिघातोः केलिमरप्रत्ययः । यत्तव पादपांसुभिः
प्रसाधितं अलङ्कृतम् । वनस्य गिरेश्च अवलोकनमात्रेण पवित्रता,
बिलस्य तु पदाम्बुजविन्यसनेनापीति विशेष इति भावः ॥ २८ ॥

स्वनाभितस्सप्तमजन्मभागिनो

विजृम्भमाणस्य विधेर्यदृच्छया ।

त्वमेव मां वेदमधुव्रताश्रिता-

न्मुखाब्जतः स्वानुचरं व्यजीजनः ॥ २९ ॥

एवं परमेश्वरस्त्वनिश्चयमुक्त्वा स्तोतुमारभते — स्वनाभित
इति—स्वनाभेस्सप्तमजन्मभागिनः षड्जन्मानि त्वत्तः प्राप्य सप्तमं
जन्म प्राप्तवतः, भागिन इति 'संपृच्' — आदिसूत्रेण
(पा. सू. ३-२-१४२) धिनुष्प्रत्ययः । यदृच्छया स्वेच्छया, न तु
१मत्सिसृक्षया, विजृम्भमाणस्य जृम्भां कुर्वतः विधेः ब्रह्मणः वेदमधुव्रता-
श्रितात् वेदा मधुव्रता इव, वेदा एव मधुव्रता वा, तैराश्रितात्
मुखाब्जनः मुखकमलात्, पूर्ववत्समासविकल्पः, अन्यतरसाधकबाधकाभा-
वात्, त्वमेव स्वानुचरं त्वद्भृत्यं मां व्यजीजनः उत्पादितवानसि,
विश्वजनयितृत्वादिति भावः । जनेः ष्यन्तालुङ् । भगवन्नाभिपद्माच्चतु-
र्मुखस्य जन्म सप्तममित्यस्मिन्नर्थे महाभारते तस्यैव वचनम्—

त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।

चाक्षुषं ^२ च द्वितीयं मे जन्म ^३ आसीत्पुरातनम् ।

^४ तव प्रसादान्मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ।

१ 'महिदृक्षया-क. ग. घ.

२ चाक्षुषं वै-भा.

३ जन्म चा-भा.

४ त्वत्प्रसादात्तु मे-भा.

त्वत्तः ¹ श्रवणजन्मापि चतुर्थं जन्म मे विभो ।
² नासिक्व्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ।
³ अङ्गजं चापि मे जन्म त्वत्तष्पष्टं विनिर्मितम् ॥
 इदं तु सप्तमं जन्म ⁴ पद्मजं चेति मे विभो ॥

(भा. शान्ति. ३५७, ४०-४३)

इति

त्रिभिः क्रमैर्दिव्यति दिव्यवामने
 स्वमायया मोहितदानवे त्वयि ।
 जगन्ति विश्वानि मितानि विष्णुने-
 त्यघोषयं द्रागिव जैत्रघोषणाम् ॥ ३० ॥

त्रिभिरिति—दिव्यवामने अप्राकृतवामनरूपे स्वमायया मोहि-
 तदानवे मोहितमहाबल्यसुरे त्वयि त्रिभिः क्रमैः पादविक्षेपैः दिव्यति
 क्रीडति विश्वानि समस्तानि जगन्ति विष्णुना मितानि ⁵ पदद्वयेन
 परिच्छिन्नानीति जैत्रघोषणां जैत्रस्य नायकस्य जयप्रख्यापकप्रबन्ध-
 विशेषरूपां घोषणां द्राक् ज्ञाडिति अघोषयं घोषितवानस्मित्यर्थः । यद्वा
 जैत्रघोषणा वाद्यविशेषः, ' निस्साणो जैत्र⁶घोषणा ' इति यादवः ।
 तां अघोषयं अध्वनयम् । ⁷ ' घुषिर् (भ्वादि ६५३) शब्दार्थे ' इति
 धातुः । द्रागिवेति इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ३० ॥

¹ श्रवणजं चापि—भा. ² नासत्यं—भा. नीलकण्ठीयव्याख्यायां ' नासत्यं ' इति पाठः, ' अश्विदैवत्यघ्राणजं ' इति तद्विवरणं च दृश्यते. ³ अण्डजं—भा. श्रीनीलकण्ठीयश्रीकायां ' अण्डं ब्रह्माण्डम् ' इति विवृतम्. ⁴ पद्मजन्मेति वै प्रभो—भा. ⁵ पदत्रयेण—ग. ⁶ घोषणं—क. घ. ⁷ अत एव सिद्धान्तकौमुद्यां " घुषिर् अविशब्दने, विशब्दनं प्रतिज्ञानं, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके, ' शब्दे ' इत्यन्ये पठुः " इत्युक्तम्.

जिघांसिते देव दशानने त्वया
 हतारिसङ्घैर्हरियूथपैर्वृतः ।
 अवर्तयत्सूर्यसुतस्य सन्निधा-
 वयं जनः किङ्करवृत्तिमाहवे ॥ ३१ ॥

जिघांसित इति—देव दशानने त्वया जिघांसिते हन्तुमिष्टे सति हतारिसङ्घैः हतारिपुकुलैः हरियूथपैः वानरयूषपतिभिः वृतः परिवृतः अयं जनः स्वयमिति भावः, आहवे युद्धे सूर्यसुतस्य सुग्रीवस्य सन्निधौ किङ्करवृत्तिं तद्भृत्यवृत्तिं अवर्तयत् अकरोत् ॥ ३१ ॥

गतेषु सुग्रीवमुखेषु तावकं
 पदं तदप्राप्यमहं त्विह स्थितः ।
 त्वदीक्षणात्प्राप्तफलोऽस्मि साम्प्रतं
 जरन् पुनर्यौवनमाप्तवानिव ॥ ३२ ॥

गतेष्विति—सुग्रीवमुखेषु सुग्रीवप्रमुखेषु अप्राप्यं अलभ्यं तत् प्रसिद्धं तावकं पदं दिव्यस्थानं गतेषु सत्सु, अहं तु इह स्थितः अत्रैव स्थितवानस्मि । साम्प्रतं इदानीं त्वदीक्षणात् तव दर्शनात् जरन् जीर्णोऽपि हर्षवशात् पुनः यौवनमाप्तवानिव स्थितः प्राप्तफलोऽस्मि, ¹सुग्रीवादिभिः सहकर्मकरत्वादिहावस्थितोऽपि फलं लब्धवानस्मि । जरन्निति 'जीर्यतेरतृन्' (पा. सू. ३-२-१०४) इति सूत्रेण भूतार्थे अतृन्प्रत्ययः ॥ ३२ ॥

¹ सुग्रीवादिभिस्समत्वादिहावस्थानस्य फलं—अ. सुग्रीवादिभिस्सहकर्मत्वादिहावस्थितोऽपि—क. ग.

न तादृशास्सम्प्रति सन्ति भूतले
 ऋते ^१भवन्तं प्रतिसन्धिभावनैः ।
 हनूमतैकेन विभीषणेन वा
 मयाऽपि ^२वा सोऽयमिति त्वमूह्यसे ॥ ३३ ॥

न तादृशा इति—सम्प्रति भूतले ऋते भवन्तं त्वदृते प्रति-
 सन्धिभावनैः रघुनाथ एवायमिति प्रत्यभिज्ञोत्पादकैर्गुणैः तादृशाः
 रघुनाथप्रकारापन्ना न सन्ति । हनूमतैकेन विभीषणेन वा मयाऽपि
 वा सोऽयं रघुनाथ एवायमिति त्वं ऊह्यसे वितर्क्यसे । उभयत्र
 वाकारस्समुच्चये । हनूमानेको विभीषणोऽहमिति च त्रय एवेत्थं
 प्रत्यभिज्ञातुं क्षमाः, नान्ये तत्कालीना वृद्धास्सन्तीत्यर्थः । भूतले ऋत
 इत्यत्र “संहितायाम्” (पा. सू. ६-१-७२) इत्यधिकारेण सन्धेरैच्छि-
 कत्वात्सन्धिकार्यं न कृतम् । न च तथाऽपि विसन्धित्वं काव्यदोष-^३
 स्यादिति वाच्यम् । तस्य हि न तावदत्र कविशक्त्यभावोच्चायकतया
 दोषत्वं, शक्तस्यापि क्वचित्संहितायामैच्छिकत्वव्युत्पादनाय तथा प्रयोग-
 सम्भवात् । नापि बन्धपारुष्यहेतुतया । “सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्य-
 भ्रातरं तथा” (वाल्मीकिरामायणे—संक्षेपसर्गे ४२ श्लो.) इत्यादाव-
 कारादिसन्ध्यभाव इव ऋकारसन्ध्यभावे तत्रास्तीति हृदयसाक्षिकत्वात् ।
^४ तत्र तद्भवस्य ऋकारस्य सन्धिरेफाक्षरेफजादृश्यात् । तस्मात् यथा—
 “हरेर्लङ्घितघर्मांशुर्व्योम्नि दीर्घेण रंहसा ।
 बलिवन्धनघोरोऽङ्घ्रिरंहस्संधं निहन्तु वः” ॥

^१ भवन्तः—झ. प्र. दे. सु. ^२ वाह्योऽयमिति त्वमूह्यसे—झ. ^३ अलङ्कार-
 दोष—क. ग. अ. ^४ अत्र तदभावश्च सन्ध्यक्षरस्य ऋकारस्य रेफसादृश्यात्,
 इत्ययमत्र पाठस्समुचित इति भाति । ततश्चात्र ऋकाररेफयोस्सादृश्याऽनुप्रासोऽस्तीति
 स बन्धपारुष्यदोषं निरुणद्धीत्याशयः स्यात् । अत एवायमर्थ उच्यते “तथा”
 इत्यादिना स्फुटीकृतः.

इति श्लोके—

“ एकत्वं बुद्धिभेदेऽपि तत्त्वेऽप्येकत्वनिहवः ।

यस्य वर्णस्य तं प्राहुरनुप्रासस्य जीवितम् ” ॥

इत्युक्तलक्षणनागरानुप्रासरूपतया हकारघकारयोः सादृश्यस्य गुणत्वं, तथाऽत्रापि रेफऋकारयोः सादृश्यस्य सन्ध्यभावकृतबन्धपारुष्यनिवारकतया दोषापवादत्वं स्यादिति नात्र कश्चिद्दोषः ॥ ३३ ॥

रसावहैरेकाधियां रसायनैश्शुभै-

श्श्रुतिश्रेणिशिरोविभूषणैः ।

अपेतभारामतिदेवमानुषै-

र्विहारभेदैरवनीं^१ विधास्यसि ॥ ३४ ॥

रसावहैरिति—एकाधियां त्वदेकचित्तानां रसस्यावहैः रसायनैः माधुर्यवद्धिः जरामरणादिहरौषधैः, ^२ ध्यानपराणां संसारनिवर्तकैरिति यावत्, शुभैः श्रुतिश्रेणिशिरोविभूषणैः मनोज्ञैः निगमश्रेणीनां शेखरैः उपनिषत्प्रतिपाद्यैरिति यावत्, अतिदेवमानुषैः देवांश्च मनुष्यांश्च अतिक्रान्तैः विहारभेदैः क्रीडाभेदैः ^१ अवनीं अपेतभारां विधास्यसि इतः परमपि बहूनि देवकार्याणि करिष्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

विशुद्धमिश्रैश्चतुरश्रवृत्तकै-

रगाधतुङ्गैः प्रमितामितक्रमैः ।

अनन्यभावाननुकम्पत भवा-

नचिन्त्याचिन्त्यैरवतारनाटकैः ॥ ३५ ॥

विशुद्धेति—विशुद्धैः केवलं मनुष्याद्याकारै रघुनाथादिरूपैः मिश्रैः नरसिंहादिरूपैः चतुरश्राणि लक्षणया मनोहराणि वृत्तानि येषां तैः अगाधैः गम्भीरैरनन्यवेद्यप्रकृतिभिः तुङ्गैः उन्नतैस्सर्वोत्तैः प्रमिताः

^१ अवनि—ग. अ. दे. सु

^२ ध्यानपरायणानां—ग.

‘विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं’ (तै. सं. १-२-१३) इत्यादिश्रुतिभिः सम्यगवगताः बहवः-क्रमाः शक्तयो येषां तैः, ‘क्रमश्शक्तौ परीपाट्यां’ इति विश्वः, अचिन्त्यैः अद्भुतचरितशालितया अतर्कणीयैः चिन्त्यैः मुमुक्षुभिर्ध्येयैश्च अवतारैरेव नाटकैः अनन्यभावान् अन्यनिरपेक्षहृदयान् प्रह्लादविभीषणादीन् भवान् अनुकम्पते दयते, रक्षतीत्यर्थः । यद्वा अवताररहस्यचिन्तनैकपरान् संसारान्मोचयतीत्यर्थः ।

नाटकपक्षे—शुद्धमिश्रविष्कम्भादियुक्ततया विशुद्धमिश्रैः मनोहरश्लोकशालिभिः मध्वा ? निमित्तगाम्भीर्ययुक्तैः, नाटकेषु ^१ प्रथममासूत्र-विधानस्यार्थस्यानन्तरं प्रपञ्चनीयतया क्वचिन्मितप्रकारैः क्वचिदमित-प्रकारैः अतिदुष्करत्वात् अन्यैस्तथाकर्तव्यमिति चिन्तयितुमप्यशक्यैः ज्ञाडित्यभिप्रायस्फुरणासम्भवात् चिन्तनीयैश्चेति विशेषणयोजना । तथा च तथाभूतैः नाटकप्रबन्धैः ^२ तदाप्रवृत्तानिवावतारैर्भक्ताननु-कम्पत इति तात्पर्यार्थः । भवच्छब्दयोगेन युष्मदुपपदाभावात् प्रथम-पुरुषः । विशुद्धमिश्रैरित्यादिविशेषणद्वयस्य समासः तत्तद्विशेषणद्वय-कृतविरोधाभासद्योतनार्थः । चतस्रः अश्रयः कोटयो यस्येति विग्रहे ‘सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्र’ (पा. सू. ५-४-१२०) इत्यादिसूत्रेण चतुरश्रशब्दो निपातितः ॥ ३५ ॥

न वर्धसे कर्मभिरीश साधुभिः

न हीयसे च त्वमसाधुभिः कृतैः ।

जगत्परित्राणपरेण केवलं

त्रिधिर्निषेधश्च न लङ्घयते त्वया ॥ ३६ ॥

न वर्धसे इति—हे ईश ! साधुभिः कर्मभिः त्वं न वर्धसे ।

असाधुभिः कृतैः कर्मभिश्च न हीयसे । कृतैरिति भावे निष्ठा । अथा

^१ ‘प्रथममासूचितस्यार्थस्य’ इति पाठः स्यात्.

^२ ‘तदसास्वादैः प्रवृत्तानिवा’ इति पाठः स्यात्.

निव’ इति पाठः स्यात्.

केवलं जगत्परित्राणपरेण शिष्टाचारप्रमाणकस्य लोकस्य रक्षणमात्रे
तत्परेण त्वया विधिर्निषेधश्च न लङ्घ्यते ॥ ३६ ॥

गुणादाद्यस्त्वं गुणकबुरात्मना
तिरस्करिण्या पिहितात्मदृष्टिभिः
न दृश्यसे देव सदा सहैव सन्
दिदृक्षमाणैरपि देवदानवैः ॥ ३७ ॥

गुणेति—हे देव ! गुणोदधिः सद्गुणसागरः त्वं गुणकबुरा-
त्मना सत्त्वादिगुणत्रयशबलमूर्त्या तिरस्करिण्या मायया पिहितात्मदृष्टिभिः
तिरोहितात्मबोधैः दिदृक्षमाणैः त्वां द्रष्टुमिच्छद्भिः देवदानवैः देवैरसुरै-
रपि, मनुष्यादिभिस्तु किमु वक्तव्यमिति भावः, सदा सहैव सन्
द्वासुपर्णेत्यादिश्रुत्या सदा हृदयेषु सहैव विद्यमानोऽपि न दृश्यसे ॥ ३७ ॥

जगत्त्वान्तर्बहिरप्यमुष्य च
त्वमेवमेवंविधचित्रवैभवः ।
समाधिदृष्ट्या मुनिभिस्समीक्ष्यसे
सनातनो नूतनभूमिकाश्रितः ॥ ३८ ॥

जगदिति—जगत् तव अन्तः उदरे बहिः ततो बहिःप्रदेशेऽपि,
अमुष्य जगतश्च त्वमेवं अन्तर्बहिरपि, एवंविधचित्रवैभवः यस्यान्तर्बहिरपि
यद्वर्तते सोऽपि तस्यान्तर्बहिरपि वर्तते इत्ये^१कमिदं चित्रं, एवंप्रकारं
अन्यदपि चित्रं वैभवं यस्य स तथोक्तः सनातनः नित्यः त्वं नूतन-
भूमिकाश्रितः तत्तद्भवानानुसारिणं ^२ तदात्मकमूर्तिभेदमाश्रितस्सन्
मुनिभिः समाधिदृष्ट्या योगदृष्ट्या समीक्ष्यसे, न तु पररूपेणेति
भावः ॥ ३८ ॥

^१ इत्येवांविधं—घ.

^२ 'तादाधिक' इति मूलानुरोधी सुस्पष्टः पाठः.

तवैव सङ्कल्पकलांशतः क्वचित्

समर्थवादाः परमेष्ठिनामपि ।

त्वयि प्रतिद्वन्द्विनि कस्य किं बलं

क एव जेता न भवेत्त्वयेक्षितः^१ ॥ ३९ ॥

तवेति—तव सङ्कल्पकलांशतः अयमित्थं भवत्विति सङ्कल्प एव कला शिल्पविद्या तल्लेशादेव परमेष्ठिनां प्रतिकल्पं भिन्नानां ब्रह्मणामपि क्वचित् सृष्ट्यादिविषये समर्थवादाः समर्था इति लोकवादाः । त्वयि प्रतिद्वन्द्विनि परिपन्थिनि सति कस्य किं बलं कस्यापि बलं न सम्भवति । त्वयेक्षितः त्वया कटाक्षितः क एव जेता न भवेत्, सर्व एव जेता भवेत् ॥ ३९ ॥

असह्यमेतन्मधुकैटभादिभिः

स्वतल्पसारोल्बणबाहुना त्वया ।

निपीडनं यन्निबिडं विपद्यते

मयाऽल्पसत्त्वेन तवैव तद्बलम् ॥ ४० ॥

असह्यमिति—मधुकैटभादिभिः महासुरैः असह्यं सोढुमशक्यं एतत् मदनुभूतं निबिडं दृढं स्वतल्पसारोल्बणबाहुना स्वस्य तल्पसारः तल्पश्रेष्ठः शेषः स इव उल्बणः उत्कटमहाबलशाली बाहुर्यस्य तेन त्वया निपीडनं अल्पसत्त्वेन मया विषह्यत इति यत् तत्तवैव बलं, त्वत्तेजोऽनुप्रवेशं विना मयैव केवलमिदं सोढुं न शक्यत इत्यर्थः । त्वया निपीडनमिति 'अन्तर्धौ येनादर्शनम्' (पा. सू. १-४-२८) इति सौत्रनिर्देशदर्शनात् कृद्योगेऽपि तृतीया साधुः । त्वया कृतामेति कृत-शब्दो वा अध्याहार्यः । तत्र निष्ठायोगे^२ षष्ठीनिषेधात् तृतीयोप-पद्यते ॥ ४० ॥

^१ भवेत्त्वदीक्षितः—ग्र. दे. मु. ^२ षष्ठीनिषेधादिति । 'न लोकाव्यय-निष्ठास्वर्यतृनाम्' (पा. सू. २-३-६५) इति सूत्रेणेति भावः.

त्वया जितोऽहं क इवाजितः परो

¹ न रुध्यसे नाथ मया न किं परैः ।

दयालुनाऽपास्यत दर्प एव मे

भुजाहवे च व्युदपादि भूष्णुता ॥ ४१ ॥

त्वयेति—अहं त्वया जितः । परः मद्यतिरिक्तः क इव अजितः । इवशब्दो ² वाक्यालङ्कारे । त्वया सह कृतयुद्धस्सर्वोऽपि त्वया जित एवेत्यर्थः । हे नाथ मया न रुद्धयस इति न, मया एकेनैव न रुध्यस इति न भवति । परैः मद्यतिरिक्तैः कैरपि निरुध्यसे किम् । तव निरोधे प्रवृत्ताः केऽपि त्वां निरोद्धुं न प्रभवन्तीत्यर्थः । अयं तु विशेषः—दयालुना कृपावता त्वया मे दर्प एव अपास्यत अपास्तः, न तु मधुकैटभादीनामिव प्राण इति भावः । अयं तु ममापरोऽनुग्रहः—भुजाहवे बाहुयुद्धे भूष्णुता समर्थता च व्युदपादि व्युत्पादिता, त्वया बाहुयुद्धप्रकारप्रदर्शनेन सम्यग्ग्राहितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

³ न नीतिवर्तन्यतिलङ्घिता मया

न च त्वदादेशविपर्यये स्थितः ।

तथाऽपि सर्वाधिकसत्क्रियोचिते

विरुद्धचेष्टा विदधे विमोहितः ॥ ४२ ॥

न नीतीति—मया नीतिवर्तनी नीतिपद्धतिः “ सरणिः पद्धतिः

¹ निरुध्यसे-घ. ² वाक्यालंकार इति । विकल्पार्थकत्वेऽपि वाशब्दस्य अजितसादृश्याभिमानवान्वा क इति काकुप्रश्नेनाजितनिषेधः कैमुत्यनीतिसिद्ध इत्याशयः स्यात्. ³ अत्र एकस्मिन् केशे द्वितीयपादान्ते स्थितामिति पाठाभिप्रायेण निविष्टमिति व्याख्याग्रन्थदर्शनात् प्रथमद्वितीयाधान्तयोः स्थितं विमोहितः इति पाठस्य. चेष्टापदस्य एकवचनान्ततायाः, विदधे इत्यस्य कर्मणि लट् प्रथमपुरुषैकवचनान्तत्वस्य चाभ्युपगमे आद्यपादान्तस्थस्य मयेत्यस्य विभक्तिविपरिणाममन्तरेव अनुपज्ञेणार्थवर्णनं सुशकामिति बोध्यम्.

पद्या वर्तेन्येकपदीति च " इत्यमरः नातिलङ्घिता नातिक्रान्ता । त्वदादेश-
विपर्यये त्वदाज्ञाविपरीते शास्त्रानिषिद्धे मार्गे च न स्थितः न बुद्धिपूर्व
निषिद्धः । तथाऽपि विमोहितः दैवेन मोहं प्रापितस्सन् सर्वाधिकस-
त्क्रियोचिते सर्वोत्तरपूजार्हे त्वयि विरुद्धचेष्टाः प्रतीपवृत्तीः विदधे
विहितवानस्मीत्युत्तमपुरुषः ॥ ४२ ॥

जगत्पते ! जाम्बवतीमिहार्हणां
गृहाण पत्नीं गृहमागतस्स्वयम् ।
मणिं च दिव्यं द्युमणेः स्यमन्तकं
युतं धनैर्यौतकमर्पयामि ते ॥ ४३ ॥

जगदिति—जगत्पते ! गृहमागतः स्वयं मद्रुहं प्राप्तः त्वं इह
मद्रुह एव जाम्बवतीमर्हणां जाम्बवतीनामकन्यारूपां मम पूजां पत्नीं
गृहाण पत्नीत्वेन गृहाण, उद्वहेत्यर्थः । धनैर्युतं द्युमणेः आदित्यस्य
स्यमन्तकार्ख्यं दिव्यं दिवि भवं मणिं च ते तुभ्यं यौतकमर्पयामि
युवयोर्वधुवरयोः विवाहकाले देयधनत्वेन प्रयच्छामि ॥ ४३ ॥

ममात्मजाऽपि श्रियमेवमप्सरः-
प्रसूतिरेषा ^१वहती श्रिया समाम् ।
^२त्वदर्हशीलादिगुणप्रसाधिता
स्वयं वृणीतेऽद्य भवन्तमेकधीः ॥ ४४ ॥

ममेति—अप्सरःप्रसूतिः अप्सरःप्रभवा एषा ममात्मजाऽपि
एवं परिदृश्यमानप्रकारेण श्रिया लक्ष्म्या समां श्रियं कान्तिं लक्ष्मी-
कान्तितुल्यां कान्तिं ^३वहती त्वदर्हशीलादिगुणप्रसाधिता शीलं सद्वृत्तं,

^१ वहति—अ. दे. सु. ^२ यदर्ह—अ. सु. एतत्पाठपरिशोचनायां 'यत् यस्मात्
अर्हशीलादिगुणप्रसाधिता एकधीः अद्य भवन्तं स्वयं वृणीते, तस्मात् अप्सरःप्रसूति-
रेषा ममात्मजाऽपि एवं श्रिया समां श्रियं वहति' इत्यन्वयः प्रतिभाति. ^३ वहति—अ.

आदिशब्देन विनयादिपरिग्रहः, त्वदुचितैः शीलादिगुणैरलंकृता एषा एकधीः अनन्यचित्ता ^१सती अद्य भवन्तं स्वयं वृणीते ॥ ४४ ॥

त्वदागमादक्षबिलं परं पदं

त्वदीक्षणात्सूरिगणा इमे वयम् ।

त्वदाश्रयात्सिन्धुसुतेव ^२ मत्सुता

त्वया धृतोऽसौ मणिरस्तु कौस्तुभः ॥ ४५ ॥

त्वदागमादिति—तवागमाद्धेतोः ऋक्षबिलं भल्लुकानां गुहा परं पदं, त्वदीक्षणात् तवालोकनात् इमे परिदृश्यमानाः वयं सूरिगणाः परमपदवासिनो नित्यसूरिगणाः । “ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ” (तै. सं. १-३-६) इति श्रुतिप्रसिद्धाः परमपदवासिनो नित्यमुक्ताः सूरय उच्यन्ते । त्वदाश्रयात् तवाश्रयणात् मत्सुता जाम्बवती सिन्धुसुता लक्ष्मीरिव । असौ मणिः स्यमन्तकः त्वया धृतस्सन् ^३ कौस्तुभोऽस्तु । कौस्तुभवत् त्वया धारणेनानुग्राह्य इति प्रार्थना ॥ ४५ ॥

^४ त्वदाहितस्वातिशयैस्स्वयोगतः

परत्र साध्योऽतिशयस्स्थिरत्रसैः ।

अनन्यसाध्यात्तशयस्य तस्य ते

^५ स्वशेषताऽसौ न विघातम ॥ ४६ ॥

त्वदाहितेति—स्थिरत्रसैः स्थावरजङ्गमरूपैः वस्तुभिः चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम्” इत्यमरः, त्वदाहितस्वातिशयैः

^१ सती स्वयं अद्य भवन्तं—घ. ^२ सुतेव—ग्र. दे. मु. ^३ कौस्तुभोऽस्तु भवतु, स्वया धारणेन तवानुग्राह्य—क. ^४ त्वयाऽऽहितस्वातिशयै- झ. ^५ स्वशेषिता—ग्र. दे. मु.

त्वत्संपादितस्वस्वोत्कर्षैः साद्भिः परत्र वस्त्वन्तरे स्वयोगतः स्वसम्पर्कात्
 अतिशयस्साध्यः, तद्यथा “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः” (तै.ब्रा. ३-२-९)
 इति मन्त्रवर्णात्, भगवत्तेजोशानुप्रवेशात् लब्धप्रकाशातिशयेनैव सूर्येण
 घटादौ स्वसम्पर्कात् प्रकाशनलक्षणातिशयस्साध्यते, तस्य तथाभूतस्य
 अनन्यसाध्यातिशयस्य नित्यसिद्धविभूतिमत्तया अन्यैरसाधनीयोत्कर्षस्य
 ते तव असौ स्वशेषता स्वेषां जाम्बवत्यादीनां त्वां प्रति शेषता विघातं
 प्रतिबन्धं नार्हति, अनुमन्तव्यत्यर्थः । एवमुक्तं भवति—जाम्बवत्याः
 पत्नीत्वेन, स्यमन्तकस्याभरणत्वेन, मत्कुलस्य कन्यादातृकुलत्वेन, त्वां
 प्रति शेषता न कस्मैचित्तवातिशयाय, किंतु त्वद्योगात् स्वस्वातिशयायैव ।
 अतस्त्वदुद्देश्यफलाभावेऽपि तत्तदनुग्रहार्थं ^१ जाम्बवतीपरिणयनादि-
 प्रार्थना अङ्गीकर्तव्येति ॥ ४६ ॥

स्वयोगभूम्ना चुलुकीकृताखिलैः

मुकुन्द देवैरपि किं न मुह्यते ।

विवेकवैराग्यविदेशवर्तिना

वनौकसा मांसदृशा मया न किम् ॥ ४७ ॥

स्वयोगेति—हे मुकुन्द ! स्वयोगभूम्ना स्वकीययोगप्रभावेन
 चुलुकीकृताखिलैः चुलुकवत् स्फुटाध्यक्षीकृतनिखिलवृत्तान्तैः देवैरपि किं
 न मुह्यते, तैरपि क्वचिद्विषये मुह्यते एव । विवेकवैराग्यविदेशवर्तिना
 विवेकस्य शास्त्रजन्यज्ञानस्य वैराग्यस्य च विभिन्नदेशे वर्तमानेन
 तदुभयदेश^२रहितेन मांसदृशा मांसमात्ररूपदृष्टिना प्रज्ञादृग्बिधुरेण
 वनौकसा वनं ओको यस्य तेन वनचरेण मया न किं मुह्यते । तेषामपि
 यत्र मोहः, तत्र मम मोहे किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

^१ जाम्बवती परिणयेति प्रार्थना—घ,

^२ लेश—अ.

अभार्गवो नापनयेत न क्वचित्
 न वक्तयसाधून्यबृहस्पतिर्न च ।
 अवासवो न च्यवते ¹न चाहवा-
 दते च ते तद्वदहं तु किं पुनः ॥ ४८ ॥

अभार्गवेति—अभार्गवः शुक्रव्यतिरिक्तः क्वचिन्नापनयेतेति न अपनयेतैव । शुक्र एको नियमेन नीतिवित् ; तद्व्यतिरिक्तः सर्वोऽपि क्वचिद्विषये अनीतिं प्राप्नुयादेवेत्यर्थः । “ न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ” इति हि नीतिशास्त्रविदो वदन्ति । निश्चये नञ्द्वय-प्रयोगः “ स्मृतिनिश्चयसर्वार्थेषु नञ्द्वयम् ” इत्यलङ्कारसूत्रात् । एवमुत्तरत्रापि । उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । ते तव अते च अभार्गवादिव्यतिरिक्ताः भार्गवादयस्त्रयोऽपि तद्वत् अभार्गवादिवत्, तव पुरतो भार्गवादयोऽपि अभार्गवादिवदेव अनीत्यादिभाजा भवन्तीत्यर्थः । अहं तु किं पुनः, अहं तव पुरतः अपनये, असाधूनि वच्मि, आहवात् च्यवे चेति किं चित्रमित्यर्थः । अतः त्वय्यागते पूजास्तुत्यादिकमकुर्वतो मे मोहात् नीत्युलङ्घनं अनुचितभाषणं च सोढव्यम् । त्वत्तः पराजयेन च ² मम शोको नास्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भवार्णवे कर्मविपाकवात्यया
 भवद्भिरावर्तगणैः परिभ्रमन् ।
³ कृतोपरोधः कृपया त्वदीयया
 भवत्पदं कूलमिव प्रपद्यते ॥ ४९ ॥

भवार्णव इति—भवार्णवे ⁴ संसारसागरे कर्मविपाकवात्यया कर्मणां फलौन्मुख्येनैव मण्डलवातेन भवद्भिः उत्पद्यमानैः आवर्तगणैः

1 ‘ न चाहवादते ’ इति घ कोशेऽपपाठः ‘ अते ’ । इति पदच्छेदेन नञ्-तत्पदयोस्समासेन तद्भिन्ना अभार्गवादिभिन्ना भार्गवादय इति तदर्थो बोध्यः ।
² ममायासो नास्तीत्यर्थः—घ. ³ कृतापराधः—घ. सु. ⁴ संसार एव सागरे—ग.

जलभ्रमनिकरैः “स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः” इत्यमरः, पुनःपुनर्जनन-
मरणान्येव आवर्तगणत्वेनाध्यवसितानि, तैर्हेतुभिः परिभ्रमन् जन्तुः
त्वदीयया कृपया तत्पुण्यविशेषोद्दीपितया कृतोपरोधः यथा पुनरावर्त-
गणेषु न पतति तथा कृतनिरोधस्सन् कूलं तीरमिव भवत्पदं त्वच्चरणं
प्रपद्यते ^१ शरणीकरोति । कूलपक्षे प्रपत्तिः प्राप्तिः ॥ ४९ ॥

अविन्दतस्त्वाममितामृतोदधिं

विगाढतृष्णाविवशान्तरात्मनः ।

विगाहनीयाः प्रतिभान्ति वीचिका

मरीचिकानामिव भोगसम्पदाम् ॥ ५० ॥

अविन्दत इति—अमितामृतोदधिं अपरिमितानन्दरूपममृतसा-
गरं त्वां अविन्दतः अलभमानस्य त्वदानन्दानुभवरहितस्य विगाढतृष्णा-
विवशान्तरात्मनः अत्यर्थभोगेच्छापरवशमनसः जन्तोः मरीचिकानां
मृगतृष्णानामिव भोगसम्पदां विषयसमृद्धीनां वीचिकाः पङ्क्तयः विगाह-
नीयाः प्रवेष्टव्याः प्रतिभान्ति । यथा अत्यन्तपिपासितस्य सन्निहितमेवा-
मृतोदधिमपश्यतो मरीचिकानां ^२ वीचिका मरुमरीचिकारोपितजलतरङ्गा
विगाहनीयाः प्रतिभान्ति, तद्वदित्यर्थः । ^३ ‘तृष्णापिपासे’ इत्यमरः ।
^४ वीचिः पङ्क्तिममीलेशेषु इति यादवः ॥ ५० ॥

गुणोदधिं यः प्रमितप्रमाणया

गिरा त्वदीयं परिमातुमिच्छति ।

स पातुमीहेत समग्रचापलः

^५ सरोजनालेन पयः^६पयोनिधिम् ॥ ५१ ॥

गुणोदधिमिति—त्वदीयं गुणोदधिं प्रमितप्रमाणया पञ्चाश-
द्वर्णरूपतया परिमितपरिमाणया गिरा वाचा यः परिमातुं परिच्छेतुं

^१ शरणं करोति—घ.

^२ ‘वीचिकाः’ इति क घ कोशयोर्नदृश्यते ।

^३ ‘तृष्णा स्पृहापिपासे’ इत्यमरकोशे.

^४ ‘वीचिः पङ्क्त्यूर्मिलेशेषु’ इति शुद्धपाठः.

^५ पयोजनालेन—दे. सु. ^६ पयोनिधेः—घ.

इच्छति, समग्रं चापलमविमृश्यकारित्वं यस्य तथाभूतस्सः सरोजनालेन पयःपयोनिधिं क्षीराब्धिं पातुमीहते, तादृशोऽविमृश्यकारी तदपीच्छे-
दित्यर्थः । सम्भावनायां लिङ् । निदर्शनालङ्कारेण गिरा त्वद्गुणौघं परिच्छेत्तुमिच्छा कमलनालेन क्षीराब्धिं पातुमिच्छया तुल्येत्यौपम्यं गम्यते । गुणौघस्य स्वादनीयत्वव्यञ्जनाय पयःपयोनिधिमिति पयो-
ग्रहणम् ॥ ५१ ॥

अकर्मतन्त्रस्य जगन्ति कर्मभि-

निबध्यमानानि विमुञ्चतस्तव ।

अलीकलेशैरनुपप्लुता स्तुतिः

¹तथाऽप्यकल्येयमयावदुक्तितः ॥ ५२ ॥

अकर्मति — अकर्मतन्त्रस्य अकर्मवश्यस्य कर्मभिः निबध्यमानानि जगन्ति विमुञ्चतः तव ²‘धेनुं मुमोच’ इतिवत् विमुञ्चत इति प्रयोगः, स्तुतिः मया कृता अलीकलेशैरनुपप्लुता अनृतलवैरप्युपप्लुता न भवति, तथाऽपि इयं अकल्या अचतुरा, कुतः? अयावदुक्तितः साकल्येन त्वन्महिमोक्त्यभावात् । ‘कल्यो नीरोगदक्षयोः’ इति भावप्रकाशः ॥ ५२ ॥

³अजानत त्वन्महिमानमद्भुतं

विमोहितं देव तवैव मायया ।

कृतापरार्थं कृपया वशीकृतः

क्षमस्व मामित्यपतत् क्षमातले ॥ ५३ ॥

अजानतेति—⁴हे अजानत ब्रह्मवन्दित ! अद्भुतं महिमानं, प्रतीति शेषः, त्वन्महिम्नि विषये तवैव च मायया मानुष्यकञ्चुकरूपया

¹ तथाऽप्यकल्यैवमयावदुक्तितः—ग्र. मु.

² ‘यशोधनो धेनुमृधेर्मुमोच’

इति रघुवंशे (२-१) ³ अजानता—झ. ग्र. दे. मु.

⁴ यद्वाऽत्र ‘अजानतः’

इति मूले षष्ठ्यन्तं स्यात् । तत्र च “षष्ठी चानादरे” (२-३-३८) इति षष्ठी ।

तथाच त्वन्महिमानमजानन्तमनादत्येत्यर्थः । ततश्च प्रतीति पूरणकेशो नास्तीति भाति.

विमोहितं अत एव कृतापराधं मां कृपया वशकृतस्सन् क्षमस्व इति
ब्रुवाणः क्षमातले भूतले अपतत् , नमस्कृतवानित्यर्थः । ब्रुवाण इत्यस्य
गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ॥ ५३ ॥

विलूनमूलद्रुमसन्निभं स तं
विलक्षमुत्थाप्य विहारयादवः ।

¹ प्रियाङ्गरागव्यतिहारगन्धिना
भुजान्तरेणोपजुगूह सादरम् ॥ ५४ ॥

विलूनेति—विहारयादवः क्रीडायादवः सः देवः विलूनमूल-
द्रुमसन्निभं छिन्नमूलवृक्षसदृशं तद्वत्पतितं विलक्षं स्वकृतापराधेन विल-
क्षितम् ²—

आत्मनः स्वलिते सम्यग् ज्ञातेऽन्यैर्यस्य जायते ।
अपत्रपाऽतिमहती स विलक्ष इति स्मृतः ॥

इत्याहुः, तं जाम्बवन्तमुत्थाप्य प्रियाङ्गरागव्यतिहारगन्धिना प्रियाया
रुक्मिण्या अङ्गरागस्य व्यतिहारेण आश्लेषकृतेन विनिमयेन सौरभवता
भुजान्तरेण वक्षसा सादरं उपजुगूह आलिलिङ्ग ॥ ५४ ॥

स कन्यकारत्नमचिन्त्यवैभवं
वदान्यरत्नं च समं समर्पयन् ।
सरस्वतीवल्लभवऋसम्भवो
महामनाः पूर्णमनोरथोऽभवत् ॥ ५५ ॥

स इति—महामनाः उदारः सरस्वतीवल्लभवऋसम्भवः चतु-
र्मुखमुखप्रभवः सः जाम्बवान् अचिन्त्यवैभवं अचिन्तनीयसौन्दर्यसमृद्धिकं
कन्यकाश्रेष्ठं 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः, वदान्यरत्नं प्रतिदिनं

¹ प्रियाङ्गरागश्रितरागगन्धिना—अ. सु. ² "लज्जितं" इति सुस्पष्टः
पाठः । "लक्षितं" इति क ग कोशयोः पाठः.

धनाष्टभारप्रभवतया बहुप्रदं रत्नं स्यमन्तकं च समं समर्पयन् युगपत्प्र-
यच्छन् पूर्णमनोरथः कृतार्थोऽभवत् ॥ ५५ ॥

वनौकैसां पत्युरहीन्द्रशोभिना

विमथ्यमानादचलेन बाहुना ।

ननन्द लब्ध्वा हृदयङ्गमां प्रियां

मणिं च ^१ दिव्यां मधुकैटभान्तकः ॥ ५६ ॥

वनौकसामिति—मधुकैटभान्तकः मधुकैटभयोर्हन्ता कृष्णः
अहीन्द्रशोभिना अहीन्द्रवच्छोभमानेन अचलेन स्थिरेण बाहुना विमथ्य-
मानात् युद्धेनोपमृद्यमानात् वनौकसां वनचराणां भल्लूकानां वानराणां
वा पत्युः जाम्बवतः 'प्लवङ्गभल्लूकगणैरनुप्लवैः (यादवा. सर्ग १४-६२)
इति वानराणामपि जाम्बवदनुचरत्वं वक्ष्यति 'मर्कटो वानरः कीशो
वनौकाः' इत्यमरः, हृदयङ्गमां मनोज्ञां प्रियां ^१ दिव्यां मणिं च लब्ध्वा
ननन्द । यथा अहीन्द्रेण वासुकिना शोभमानेन अचलेन पर्वतेन
विमथ्यमानात् वनौकसां जलौकसां यादसां पत्युः समुद्रात् हृदयङ्गमां
वक्षोगतां लक्ष्मीं कौस्तुभं च लब्ध्वा ननन्द, तद्वदिति गम्यते ।
अहीन्द्रशोभिनेत्यत्र प्रकृतार्थे 'कर्तयुपमाने' (पा. सू. ३-२-७९)
इति णिनिः । अर्थान्तरे 'सुप्यजातौ' (पा. सू. ३-२-७८) इति
णिनिः ॥ ५६ ॥

स्तनापदेशस्तबकावभासिनी

विलासभेदैरभिनीतपल्लवा^२ ।

रमापतौ गारुडभ्रुधरद्युतौ

रसाधिका रत्नलतेव सा वभौ ॥ ५७ ॥

स्तनेति—स्तनापदेशस्तबकावभासिनी स्तन इत्यपदेशो व्याजो
ययोस्ताभ्यां स्तबकाभ्यामभीक्षणमवभासमाना "बहुलमाभीक्ष्ण्ये"

^१ दिव्यं-घ. प्र. दे. सु.

^२ भेदैरविलीनपल्लवा-ग्र. सु.

(पा. सू. ३-२-८१) इति णिनिः, विळासभेदैः विभ्रमविशेषैः अभिनीतपल्लवा अनुकृतकिसलया रसाधिका रागोत्तरा, लतापक्षे रसो माधुर्यं, सा जाम्बवती गारुडभूषरद्युतौ गारुडरत्नपर्वतद्युतौ रमापतौ कृष्णे रत्नलतेव बभौ ॥ ५७ ॥

सविस्मया पूर्वमथ प्रमोदिनी

ततो मदारम्भमिवाभिजग्मुषी ॥

तदन्यसंस्कारनिरोधतः क्रमात्

तदीक्षणे तन्मयतामवाप सा ॥ ५८ ॥

सविस्मयेति—पूर्वं कृष्णस्य प्रथमदर्शने सविस्मया कोऽय-
मत्यद्भुतरूप इत्याश्चर्यवती, अथ तत्परिणयनप्रसङ्गे प्रमोदिनी सन्तो-
षवती, ततः स्वस्यास्तस्मिन् समर्पणानन्तरं मदारम्भं मदोदयं अभि-
जग्मुषी प्राप्तवतीव स्थिता किञ्चिद्भागपारवश्यं प्राप्ता सा जाम्बवती
क्रमात् तत्परिचयक्रमेण तदन्यसंस्कारनिरोधतः मातापित्रादिविषयान्तर-
वासनाप्रतिबन्धात् तदीक्षणे तस्य दर्शने तन्मयतां तदात्मतां अवाप,
अतिनिरूढरागा जातेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

स पर्यणैषीन्निदशैरुपस्थितो

विधिर्यदाज्ञा विधिजन्मनस्सुताम् ।

बिले तदीये विबुधालयोपमे

विकल्प्यमानाकृतिमप्सरोगणैः ॥ ५९ ॥

स इति—विधिः “ भार्यामुपयच्छेत् ” इत्यादि विधानं यदाज्ञा
यस्याज्ञा सः स्वयमकर्मवश्यः कृष्णः अप्सरोगणैस्सह विकल्प्यमानाकृतिं
व्रीहियववत् विकल्प्यमानसौन्दर्या, तुल्यरूपामिति यावत्, विधिजन्मनः
विधेः चतुर्मुखात् जन्म यस्येति ¹ जन्मोत्तरपदत्वाद्द्वयधिकरणबहुव्रीहिः,

¹ ‘अवज्यौ बहुव्रीहिव्याधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः’ (वा. का. सू. ५-२-१९)

इत्यलंकारसूत्रकृता भट्टवामनेन जन्मोत्तरपदकव्यधिकरणबहुव्रीहिरभ्यनुज्ञानादिति भावः.

तस्य जाम्बवतः सुतां विबुधालयोपमे स्वर्गसदृशे तदीये जाम्बव-
त्सम्बन्धिनि विले त्रिदशैः उत्सवार्थं चिन्तितागतैः उपस्थितः उपस्थितस्सन्
पर्यणैषीत् परिणयति स्म । “ उपसर्गादसमासेऽपि ” (पा. सू. ८-४-१४)
इति णत्वम् ॥ ५९ ॥

अवाप्य जामातरमादिपूरुषं

जगत्प्रतीक्ष्यत्वमवाप जाम्बवान् ।

विदर्भराजेन विदेहभृता

समक्रमं दुग्धपयोधिना च सः ॥ ६० ॥

अवाप्येति—जाम्बवान् आदिपूरुषं भगवन्तं जामातरं दुहितुः
पतिं अवाप्य विदर्भराजेन भीष्मकेन, विदेहभृता जनकेन, दुग्धपयोधिना
च, समक्रमं तुल्यरीतिकं जगत्प्रतीक्ष्यत्वं लोकपूज्यत्वं अवाप । चतुर्णा-
मपि भगवच्छवशुरत्वाविशेषादिति भावः ॥ ६० ॥

मनुष्यभावाभिनयव्यवास्थता

कुशीलवार्हा कुहनां वहन् ^१ प्रभुः ।

पुनस्तु ऋक्षेन्द्रपदानुभूतये

परं च भोक्तुं पदमन्वमन्यत ॥ ६१ ॥

मनुष्येति—^२मनुष्यभावाभिनये व्यवस्थितां नियतां यदायदा
मनुजभावोऽभिनीयते तदा नियमेनाङ्गीक्रियमाणां कुशीलवार्हा नटोचितां
“कुशीलवस्तु वारुमीकौ नटयाचकयोरपि” इति विश्वः, कुहनां
परिणयादिविधिपरतन्त्रत्वकपटं वहन् विभुः तं जाम्बवन्तं पुनरपि
ऋक्षेन्द्रपदानुभूतये भल्लूकाधिपत्यस्थानमनुभवितुं देहान्ते परं पदं भोक्तुं च
अन्वमन्यत अनुमेने ॥ ६१ ॥

^१ विना विभुः—घ. सू.

^२ मनुष्यभावाभिनयव्यवस्थितां नियतां यदायदा—घ.

प्रहृष्यता जाम्बवता निवैदितां
 प्रवालजाम्बूनदरत्नसंहतिम् ।
 प्लवङ्गभल्लूकगणैरनुप्लवै-
 रविप्लवां द्वारवतीमजीगमत् ॥ ६२ ॥

प्रहृष्यतेति—प्रहृष्यता सन्तुष्यता जाम्बवता निवैदितां सम-
 पितां प्रवालजाम्बूनदरत्नसंहतिं विद्रुमसुवर्णमाणिनिकरं अनुप्लवैः
 जाम्बवदनुचरैः प्लवङ्गभल्लूकगणैः वानराणां ऋक्षाणां च सङ्घैः अविप्लवां
 अनुपद्रवां द्वारवतीं अजीगमत् गमयति स्म । गमेर्ष्यन्ताल्लुङ् ।
¹ गत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकता ॥ ६२ ॥

ततस्तमामन्त्र्य चतुर्मुखात्मज
 प्रतिप्रयातस्स्वपुरीं प्रियासखः ।
 स्यमन्तकं संसदि दानवान्तकः
 स्वतोऽनघस्स्वामिवशे न्यवीविशत् ॥ ६३ ॥

तत इति—ततः अनन्तरं चतुर्मुखात्मजं जाम्बवन्तं आमन्त्र्य
 प्रियासखः जाम्बवत्यास्सखा तत्साहितस्सन् स्वपुरीं प्रति प्रयातः, स्वतोऽ-
 नघः मूढैः दोषस्यारोपणेऽपि स्वतश्शुद्धः दानवान्तकः कृष्णः संसदि
 यदुसभायां स्यमन्तकं स्वामिवशे तत्स्वामिनः सत्राजितस्य आयत्तत्वे
 न्यवीविशत् निवेशयति स्म । निपूर्वात् विशेषेः ष्यन्ताल्लुङ् । 'वश आयत्त-
 तायां स्यात्' इति विश्वः ॥ ६३ ॥

¹ 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ' (१-४-५२)
 इति सूत्रेणेत्यर्थः.

जगत्पतिं जाम्बवतीसखं तदा
 नियुद्धचिह्नैः परिकर्मिताकृतिम्
 निरीक्ष्य तं द्वारवतीनिवासिनो
 ननन्दुरानन्दजलाविलेक्षणाः ६४ ॥

जगत्पतिमिति—तदा द्वारवतीनिवासिनः जनाः नियुद्ध-
 चिह्नैः बाहुयुद्धलाञ्छनैः परिकर्मिताकृतिं सञ्जातप्रसाधनशरीरं जाम्ब-
 वतीसखं जगत्पतिं तं कृष्णं निरीक्ष्य आन्नदजलाविलेक्षणास्सन्तः
 ननन्दुः । नियुद्धचिह्नानां जाम्बवत्याश्च दर्शनेन आहितविश्वासतया
 अभिशस्तिमुत्तीर्णवानिति, महन्नियुद्धं कृत्वा जयेनागत इति च
¹ आनन्दबाष्पोद्गममत्पुष्यन्नित्यर्थः ॥ ६४ ॥

अपतसम्माहामवात्मवेदिनं
 दिवाकरं राहुमुखादिवोद्गतम् ।
 अमंस्त नागेन्द्रमिवास्तशृङ्खलं
 प्रशान्तवाच्यं प्रकृतिर्यदूद्ग्रहम् ॥ ६५ ॥

अपेतेति—प्रकृतिः पौरजनः अमात्यादिवर्गो वा ² 'पौरजना-
 मात्याद्याः लिङ्गेषु स्वभावे प्रकृतिर्भगे' इति व्यासासिः ? ।
 प्रशान्तवाच्यं प्रशान्तपरिवादं यदूद्ग्रहं यदुश्रेष्ठं कृष्णं अपेतसम्मोहं
 आत्मवेदिनं ब्रह्मविदमिव, राहुमुखादुद्गतं दिवाकरमिव, अस्तशृङ्खलं
 क्षिप्तशृङ्खलाबन्धनं नागेन्द्रमिव च, अमंस्त मन्यते स्म ॥ ६५ ॥

¹ आनन्दबाष्पाणामुद्गमो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथेत्यर्थः. 'आनन्द-
 बाष्पोद्गममपुष्यन्' इति वाऽत्र पाठः स्यात्. ² अत्र 'पौरामात्यादिलिङ्गेषु' इति
 पाठः स्यात्.

जिताहितो जाम्बवतीनिषेवित-

स्स तत्र सत्राजितसात्कृते मणौ ।

स्वचौर्यदुर्वादममार्जयत्स्वयं

न विद्यते यस्य न किञ्चिदण्वपि ॥ ६६ ॥

जिताहित इति—जिताहितः निर्जितप्रतिभटः जाम्बवत्या निषेवितः सः कृष्णः तत्र द्वारकायां मणौ स्यमन्तके सत्राजितसात्कृते सत्राजिताधीने कृते सति, 'तदधीनवचने' (पा. सू. ५-४-५४) इति सातिप्रत्ययः, स्वचौर्यदुर्वादं स्वस्य चौर्यविषयं परिवादं स्वयं अमार्जयत् जाम्बवज्जयादिभिः स्वयमेव जनविश्वासमाधाय मार्जयति स्म । 'मृजू शौचालङ्कारयोः' (चुरादि. १८४९) इति चौरादिकः स्वार्थण्यन्तो घातुः । कथमवद्यलेशरहितस्यापि परिवादः प्राप्तः, तत्राह— न विद्यत इति । न विद्यते तादृशः पुमान् नास्ति, यस्य किञ्चित् अण्वपि दूषणं नास्ति, सर्वस्याप्यारोपमात्रसिद्धं वा स्वरूपमपि दूषणं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्यमन्तकस्य द्युमणेरिव त्विषा^१

निमेषमापुः कुमदाकरा इव ।

द्विया च मिथ्यापरिवादिनस्तदा

परे च पद्मा इव तद्विपर्ययम् ॥ ६७ ॥

स्यमन्तकस्येति—तदा मिथ्यापरिवादिनश्च द्युमणेः सूर्य-स्येव स्यमन्तकस्य त्विषा कुमदाकरा इव द्विया लज्जया निमेषं मुख-सङ्कोचमापुः । परे तद्व्यतिरिक्ताश्च पद्मा इव तद्विपर्ययं मुदा मुख-विकासमापुः । ^२अर्धर्चादिगणे पाठात्पद्मशब्दः पुंस्यपि ॥ ६७ ॥

^१ द्युमणेरिवोदये—ग्र, मु. ^२ 'अर्धर्चाः पुंसि च' (पा. सू. २-४-३१) इति सूत्रेणेति भावः । अत एव 'वा पुंसि पद्मं नलिनं' इत्यमरः.

स्वगोचरानेवमगोचरो गिरां

बलानुजो बालधियामपाहरत् ।

रहस्सु रथ्यासु च लब्धसम्भवा-

नवर्णवादाननघो गुणार्णवः ॥ ६८ ॥

स्वगोचरानिति—गिरामगोचरः वाचामविषयः वाग्भिरिय-
त्तया परिच्छेत्तुमशक्यः गुणार्णवः सद्गुणानामर्णव इव विपुलाधारः
अनघः अनवद्यः बलानुजः कृष्णः रहस्सु रथ्यासु च लब्धसम्भवान्
प्रथमं रहस्सु, अनन्तरं वीधीषु च लब्धोत्पत्तिकान् स्वगोचरान्
स्वविषयान् बालधियां अल्पबुद्धीनां अवर्णवादान् अपवादान्
एवं उक्तप्रकारेण अपाहरत् अपहृतवान् । “अवर्णवादो निर्वादोप्यप-
वादो निरीक्षणम्^१” इति यादवः ॥ ६८ ॥

अकीर्तिरारोप्यत कीर्तिरागता

यदप्रियं प्रोचुरिदं प्रियाप्तये ।

न कर्मतन्त्रेषु मतेरमोहता

न च स्वतन्त्रे स्युरानिष्टहेतवः ॥ ६९ ॥

अकीर्तिरिति—अकीर्तिरारोप्यत प्रथमं कृष्णे जनैरयश
आरोपितम् । कीर्तिरागता तन्मूलैव जाम्बवज्जयादिकीर्तिः तं प्राप्ता ।
यदप्रियं अनिष्टवचनं प्रोचुः जनाः इदं प्रियाप्तये उत्तमाङ्गनारूपस्य
प्रियस्याप्तये जातम् । बहूनां जनानां एकस्मिन् कथं भ्रमः, कथं च^२
. प्रमाणस्यादूरं गतं रत्नं कृष्णः प्रत्याहृत्य जनाप-
वादं मार्जितवान्, तत्राह—न कर्मेति । कर्मतन्त्रेषु कर्माधीनेषु
मतेः अमोहता नास्ति । मोह एव तस्याः स्वभाव इत्यर्थः । विमोह
एकमतेरिव अनेकमतीनामपि क्वचिदर्थे संवादी भवेदिति भावः ।

^१ ‘विरूक्षणम्’ इति मुद्रिते यादवकोशे.

^२ ‘सत्राजितप्रसेनादिप्रणाञ्छा
दूरं’ इति पाठोऽत्र स्यात्.

स्वतन्त्रे स्वाधीने अकर्मतन्त्रे च अनिष्टहेतवो न स्युः, कारणा-
भावात् । तथा च तस्मिन् लोके मर्यादातीतया ^१स्वेच्छयैव ये प्रसञ्जिता-
स्तेऽयथैव झडिति निवर्त्यन्त इति भावः । ६९ ॥

प्रशान्तखेदः प्रतिलभ्य सन्मणिं

जगद्विनेतुर्वसुदेवजन्मनः ।

ददौ धरित्रीमिव सद्गुणाधिकां

स सत्यभामां तनयां नयाम्बुधिः ॥ ७० ॥

प्रशान्तखेद इति—सन्मणिं उत्तमरत्नं प्रतिलभ्य पुनर्लब्ध्वा
तदनन्तरं ^२प्रशान्तखेदः नयाम्बुधिः नयस्य नीतेरम्बुधिः ^३निधिः निधान-
भूतः सः सत्राजितः धरित्रीं भूमिमिव सद्गुणाधिकां ^४उत्तमगुणप्रचुरां
तदवताररूपत्वात् सत्यभामां सत्यभामारूपां तनयां सुतां जगद्विनेतुः
जगतां प्रशासितुः वसुदेवजन्मनः कृष्णस्य ददौ । ^५सम्बन्धसामान्य-
विवक्षायां षष्ठी । अपवादारोपेण कृतापराधः स्वयं सोऽपराधः क्षाल-
नीय इति नीतिमनुसरन् कृष्णाय स्वतनयां ददावित्यर्थः । ^६प्रतिभ्य-
ताविति समानकर्तृकया ॥ ७० ॥

यथा गिरीशो गिरिराजसम्भवां

पुलोमकन्यां च दिवौकसां पतिः ।

स्वयं च दुग्धोदसुतां सुधासखीं

तथा सै रेमे सदृशीमवाप्य ताम् ॥ ७१ ॥

यथेति—यथा गिरीशः शङ्करः ^७गिरिराजसम्भवां पार्वतीं,
यथा च दिवौकसां पतिः देवेन्द्रः पुलोमकन्यकां शचीं, यथा च

^१स्वेच्छयैव प्रसञ्जितं स्तेयं झडिति निवर्त्यत इति भावः—घ. ^२प्रशान्त-
भेदः—घ. ^३अत्र 'नीतिचयनिधानभूतः' इति पाठस्स्यात्. ^४उत्तमरत्नप्रचुरां—
क. ^५'सम्बन्ध' इत्यारभ्य 'समानकर्तृकता' इत्यन्तं क,—पुस्तके न दृश्यते.
^६अत्र 'प्रतिलभ्य ददाविति समानकर्तृकता' इति पाठः स्यात्. ^७शिवः—ग.

स्वयं सुघायास्सखीं तदेकप्रभवां दुग्धोदसुतां लक्ष्मीं, तथा सः कृष्णः
सदृशीं स्वानुरूपां तामवाप्य रेमे रमते स्म ॥ ७१ ॥

अनुव्रता कामकलास्वधीतिनी
विचित्रशस्त्रास्त्रविहारवेदिनी ।

बहुप्रियस्यापि हरेरतीव सा

बभूव देवी बहुमान^१गोचरा ॥ ७२ ॥

अनुव्रतेति—अनुव्रता ^२पतिचित्तानुसारिणी कामकलास्वधीतिनी
कामशास्त्राध्ययनवती अधीतशब्दाद्भावार्थक्तान्तात् 'इष्टादिभ्यश्च'
(पा. सू. ५-२-८८) इति इनिप्रत्ययः, क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युप-
सङ्ख्यानम् (वा. १४८५) इति तत्कर्मणि सप्तमी, विचित्रशस्त्रास्त्र-
विहारवेदिनी विचित्रं अद्भुतं विविधं वा शस्त्रैरायुधैः अस्त्रैरैन्द्र-
वारुणादिभिश्च विहारं क्रीडां सम्यक् जानती सा देवी, सत्यभामा
बहुप्रियस्य बहुरमणीकस्यापि हरेः कृष्णस्य अतीव अत्यर्थं बहुमान-
गोचरा बहुमानपात्रं बभूव ॥ ७२ ॥

यथा न खेदाय गतः क्षणो भवेत्

यथा च तन्वीत न भीतिमायतिः ।

अनन्तानिष्कम्पगुणामनुक्षणं

प्रियः प्रियां प्रीतिमलम्भयत्तथा ॥ ७३ ॥

यथेति—गतः अतीतः क्षणो यथा खेदाय न भवेत्, यथा
च आयतिः उत्तरकालः भीतिं न तन्वीत न कुर्यात्, तथा अनन्त-
निष्कम्पगुणां अनवधिकस्थिरसद्गुणां प्रियां सत्यभामां अनुक्षणं क्षणे
क्षणे प्रीतिं अलम्भयत् अगमयत् । लभेर्गत्यर्थाश्रयणेन द्विकर्मकता । यदि
नायकः ^३प्रथमं स्नेहं कृत्वा क्रमेण मन्दीभवत्स्नेहो वा भवेत् तदा

^१ गोचरः—ज. ^२ पतिचित्तानुसरणवती—क. ^३ प्रथममतिस्नेहं—घ.

नायिकाया दयिते भृशं स्नेहकालः चिन्त्यमानः खेदाय भवति, उत्तरोत्तरं क्षयिष्णुस्नेहोऽयमग्रे इतोऽपि क्षीणस्नेहः स्यादिति शङ्कया आगामिकालश्च भीतिं तनुते, तदुभयं यथा न भवति तथा प्रीति-मलम्भयदित्युक्त्या प्रतिकलोपचीयमानस्नेह उत्तरोत्तरमधिकमधिकं बहुमानमकरोदित्युक्तं भवति ॥ ७३ ॥

स वल्लभाभिस्तिसृभिः प्रकाशयन्

परत्वमाद्यं प्रतिपन्नषड्गुणः ।

नयो महीयानिव शक्तिभिस्समं

समेतसिद्धिः^१ प्रचिकाय सम्पदम् ॥ ७४ ॥

स इति—तिसृभिः वल्लभाभिः रुक्मिणीजाम्बवतीसत्यभामाभिः उपलक्षितः प्रतिपन्नषड्गुणः प्राप्तसन्धिविग्रहादिनीतिशास्त्रोक्तगुणषट्कः अत एव आद्यं परत्वं प्रकाशयन् “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” (मुण्डक. ३-२-८) इति श्रुतिसिद्धं प्राथमिकं परभावं प्रकाशयन्, परात्परः पुरुषः परिपूर्णज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजोरूपगुणषट्कशाली तिसृभिः श्रीभूमीनीलाभिर्वल्लभाभिस्सहितश्च भवतीति भावः, एवंभूतः सः कृष्णः महीयान् महत्तरो^२ नयसमेतसिद्धिः प्राप्तमनोरथस्सन् सम्पदः प्रचिकाय संवर्धयामास । प्रपूर्वाच्चिनोतेः लिट् ‘विभाषा चेः’ (पा. सू. ७-३-५८) इति कुत्वम् । नयोऽपि उत्साह^३प्रभुशक्तित्रयफलभूतोत्साह-प्रभुमन्त्रसिद्धित्रयस्सन् सम्पदं प्रचिनोतीति भावः । सममित्यस्य उप-मेयार्थे कर्तृसाहित्यं उपमानार्थे कर्मसाहित्यमर्थ इति विशेषः । षड्गुण

^१ प्रजिगाय—ग्र. मु. ^२ ‘नय इव समेत’ इत्यत्र पाठः स्यात्. ^३ ‘प्रभु मन्त्रशक्ति’ इत्यत्र पाठः स्यात्.

इत्यत्र षडवयवो गुण इति मध्यमपदलोपी समासः गुणशब्दस्य
गुणसमुदाये लक्षणा चेति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

स्वदिव्यदेहप्रकृतीरिवापराः

पराश्च देवीरवृणीत पञ्च सः ।

यथार्हसेवावसरे प्रमाद्यतां

यदन्वितस्सन्नभिगम्यतां ययौ ॥ ७५ ॥

स्वेति—सः कृष्णः अपराः प्रसिद्धेतराः स्वदिव्यदेहप्रकृतीः

¹स्वक्रियाप्राकृतशरीरस्य सम्बन्धिनीः पञ्च प्रकृतीरिव स्थिताः पराः
रुक्मिण्यादिव्यतिरिक्ताश्च कालिन्दी यमुना सत्या कैकेयी लक्ष्मणा चेति
पञ्च देवीः महिषीः अवृणीत वृतवान् । यदन्वितः पुरुषकाररूपलक्ष्य-
सकलरूपाभिः सहितस्सन् यथार्हसेवावसरे यथोचितसेवासमये प्रमाद्यतां
अनवधानानां उचितसमये समागत्य असेवनेनापराधिनामपि अभिगम्यतां
उपसर्पणीयतां ययौ । परमेष्ठिपुरुषविश्वनिवृत्तिसर्वसंज्ञकपञ्चशक्तिमय-
विग्रहो भगवानिति भगवच्छास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यथाऽऽहुः—

पञ्चशक्तिमयो देवः परमात्मा जगत्प्रभुः ।

पराभिश्शक्तिभिस्तस्य विग्रहः परमात्मनः ॥

इत्यादिकाश्शक्तयः शुद्धसत्त्वमयाप्राकृतबन्धतन्मात्रादिरूपा² इह प्रकृति-
शब्देनोच्यन्ते । तामिरन्वितश्च भगवान् उचितोपासनासमयेष्वपि
निराकारे मनोवधानमप्यलभमानानामधिगम्यतां ध्येयतां याति ।
विग्रहविशिष्टे ध्यानसौकर्यात् ॥ ७५ ॥

¹ 'स्वकीयाप्राकृत' इत्यत्र पाठः स्यात्. ² 'प्राकृतपञ्चतन्मात्रादिरूपाः'
इति पाठोऽत्र स्यात्. प्राकृताब्गन्ध-ञ्.

अखण्डिताशोक्तिभिरैकवृत्तितः

सं ताभिरन्योन्यसमन्वितात्मभिः ।

विभूषयामास विभूतिवैभवं

दिशाभिरष्टाभिरिवात्मनः पदम् ॥ ७६ ॥

अखण्डितेति—सः कृष्णः एकवृत्तितः एकस्य सकललोक-
मुख्यस्य स्वस्य वरणात्परिग्रहाद्धेतोः “ एके मुख्यान्यकेवलाः ” इत्य-
मरः । ^१ ‘ वृञ् वरणे ’ इति घातोः वृत्तिशब्दः वरणवाची, अखण्डिता-
शोक्तिभिः यद्यदभिलषितं पृच्छन्ति तत्सर्वं लोकान्तरादपि स्वयमानीय
प्रयच्छतीत्यप्रतिहताभिलाषवचनाभिः अन्योन्यसमन्वितात्मभिः परस्पर-
स्निग्धहृदयाभिः अष्टाभिस्ताभिर्महिषीभिः विभूतिवैभवं निजसम्पदुत्कर्षं
विभूषयामास । कथमिव ? अष्टाभिः दिशाभिः आत्मनः स्वस्य पदं
आकाशमिव । दिशापक्षे—एकवृत्तितः अवयवशक्तिवैधुर्यादेकया वृत्त्या
समुदायमात्रगतया शक्त्या अखण्डिताशोक्तिभिः अवयवविभागरहिता-
शाभिरन्योन्यसंयुक्तरूपाभिश्चेति विशेषणयोजना ॥ ७६ ॥

अवाप्य देव्यः पतिमग्रयनायकं

महौजसं मन्मथसूत्रसंयताः ।

उदग्रसद्वंशभुवो मिथस्समाः

सुवृत्त^२मुक्ताफलसौम्यतां ययुः ॥ ७७ ॥

अवाप्येति—महौजसं महाबलं अग्रयनायकं धीरोदात्तरूपमुत्त-
मनायकं कृष्णं पतिमवाप्य मन्मथसूत्रसंयताः मन्मथसंबन्धिन्या व्यव-

^१ वृञ् वरण इत्यादि । एतद्व्याख्याग्रन्थपरिशीलनायां वृञ् धातुनिष्पन्नोऽत्र
वृत्तिशब्द इति प्रतीयते । स च वृञ्घातोः क्तिनि एकतकारघटितः, न द्वितकारघटितः
प्रसिद्धः । अतोऽत्र औणादिकद्वितकाराघटितप्रत्ययोऽन्वेष्टव्यः, लेखकप्रमादो वा,
स्यात् । किञ्चात्र प्रसिद्धवर्तनार्थकवृत्तिशब्देनाप्यर्थवर्णनं सुशक्यमिति भाति ।
^२ मुक्तावलि—ग.

स्थया बद्धाः, तद्वशवर्तिन्य इति यावत् “ सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः ” इति विश्वः, उदग्रसद्वंशभुवः समृद्धमहाकुलप्रभवाः मिथस्समाः अन्योन्योपमेया देव्यः सुवृत्तमुक्ताफलसौम्यतां ययुः सम्यग्भर्तुलानां मुक्ताफलानां^१ मनोज्ञतां प्रापुः । यथा उन्नतोत्तमवेणुप्रभवा मुक्ता महाद्युतिं नायकरत्नमवाप्य क्वचित्सूत्रे स्यूता हाररूपेण मनोज्ञतां यान्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

आदौ लक्ष्मीरभजत हरिं रुक्मिणीरूपदृश्या

प्रापुस्तस्याः प्रातिनिधिपदं तत्प्रियास्सप्त देव्यः ।

सिद्धीरष्टौ दधदिव तदा सेवितस्ताभिरेकः

क्रीडायोगी निरवाधिमसौ निर्वृतिं निर्विवेश ॥ ७८ ॥

आदाविति—आदौ प्रथमं रुक्मिणीरूपदृश्या रुक्मिण्यात्मना लक्ष्या लक्ष्मीः हरिमभजत । ततः ^२ तस्मात् प्रियं तस्य दयिताः सप्तदेव्यः जाम्बवत्याद्याः ^३ तल्लक्ष्म्याः प्रातिनिधिपदं प्रातिनिधिस्थानं ^४ अभजन् प्रेमास्पदतया लक्ष्मीसाम्यं प्रापुः । तदा ताभिः अष्टाभिरेकसेवितः अत एव अष्टौ सिद्धीः अणिममहिमाद्या दधदिव स्थितः क्रीडायोगी क्रीडासङ्गवान् असौ कृष्णः निरवाधिं निर्वृतिं सौख्यं निर्विवेश बुभुजे, यथा योगी योगाभ्यासरतः योगसिद्धाभिरणिमादिसिद्धिभिः निर्वृणोति तद्वदित्यर्थः । ^५ मन्दाक्रान्तावृत्तम् । “ मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्भौ नतौ ताद्रुरू चेत् ” (वृत्तरत्नाकरे ३-९७) इति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

^१ उत्तममुक्ताफलानां—घ. ^२ ‘तत्प्रिया’ इति पाठेनात्र भाव्यम्. ^३ अत्र ‘तस्या लक्ष्म्या’ इति पाठेन भाव्यम्. ^४ ‘अभजन्’ इतीदमत्राधिकमिति भाति. ^५ ‘मन्दाक्रान्ता’ इत्यारभ्य ‘लक्षणात्’ इत्यन्तं ग-कोशे न दृश्यते.

प्राचीनासु प्रकृतिषु यथा प्रादुरासन् प्रजौघाः

तद्वज्रातास्सममिव जगन्नेतुरष्टासु तासु ।

पश्चात्प्राप्तप्रणयिनि ¹ तथा षोडशस्त्रीसहस्रे

तेषामेकः किमथवा तत्समानो बभूव ॥ ७९ ॥

प्राचीनास्विति—प्राचीनासु प्राक्तनीषु मूलप्रकृतिमहदहङ्कार-
पञ्चतन्मात्रारूपासु अष्टासु प्रकृतिषु यथा प्रजौघाः जनौघाः प्रादुरासन् ,
तद्वदष्टासु तासु रुक्मिण्याद्यासु जगतां नेतुः तस्य प्रजौघाः अपत्यौघाः
समं युगपदिव अवकर्षेण जाताः प्रादुरासन् । “ प्रजा तु जनपुत्रयोः ”
इति यादवः । इवशब्दो ² वाक्यालङ्कारे ‘ इवैवस्वल्वादयो वाक्य-
पूर्णार्थाः ’ इति शृङ्गारप्रकाशिकोक्तेः । पश्चात्प्राप्तप्रणयिनि नरक-
जयानन्तरं प्राप्ते प्रेमवति षोडशस्त्रीसहस्रे षोडशगुणिते स्त्रीणां सहस्रे
च तथेत्यतिदेशः । तत्रापि सममिव प्रजौघा आसन्नित्यर्थः । अयं
कृष्णः तेषां प्रजौघानां मध्ये एकः अन्यतमः किमथवा तत्समानो
बभूवेति कवेस्सन्देहः । तेन पुत्राणां भगवता अतिसादृश्यमिति
द्योत्यते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ७९ ॥

शमितनिगमखेदैः साधुभिः श्लाघनीयं

चरितमिदमुदारं तस्य चाणूरहन्तुः ।

श्रुतमनुकार्थितं वा शुद्धिमग्र्यां दधानं

समतनुत पृथिव्यां शाश्वतं धर्मसेतुम् ॥ ८० ॥

शमितेति—शमितः निगमानां वेदानां खेदः अन्यथा-
व्याख्यानक्लेशो यैस्तैः वेदार्थतत्त्वोपदेशपरैः साधुभिः श्लाघनीयं

— ¹ तदा-घ. ² सत्यपि पूर्वोत्तरभावे सूक्ष्मकालिकत्वाद्दुर्विज्ञेयतया युगपदि-
वेत्यर्थोऽप्यत्र स्यात् .

श्रुतमनुकथितं वा अग्रचां उत्कृष्टां शुद्धिं दधानं कुर्वाणं ¹उदारं
 चाणूरहन्तुः इदं वक्ष्यमाणरूपं चरितं पृथिव्यां शाश्वतं नित्यसिद्धं
 धर्मसेतुं धर्ममर्यादां समतनुत तनुते स्म, विस्तारयामासेत्यर्थः । मालिनी-
 वृत्तम् । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलकविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाश्वरिवरसूनुना
 अप्पग्यदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने
 चतुर्दशः सर्गः ॥

¹ 'उदारं तस्य चाणूरहन्तुः' इत्यत्र पाठः स्यात्.

पञ्चदशस्सर्गः

अथ पद्मभुवः पितुस्सकाशा-

दभिगच्छन् यदुपुङ्गवं दिदृक्षुः ।

मुनिरध्वनि वल्लकीसहायः

प्रजगौ लास्यतरङ्गितप्रचारः ॥ १ ॥

अथ शिशुपालवधोपोद्धातं नारदागमनं प्रस्तौति—

अथेति—अथ कृष्णमहिषीणामुद्धाहाद्यनन्तरं पितुः स्वजनकस्य

पद्मभुवः चतुर्मुखस्य सकाशात् यदुपुङ्गवं यदुश्रेष्ठं कृष्णं दिदृक्षुः

द्रष्टुमिच्छुः अभिगच्छन् वल्लकीसहायः वीणासहायः मुनिः नारदः

अध्वनि गगनमार्गे ¹ लास्येन हर्षनृत्तेन ² तरङ्गितः सञ्जाततरङ्गः प्रचारः

गमनं यस्य तथाभूतस्सन् प्रजगौ प्रगायति स्म । ‘वृषश्रेष्ठौ तु पुङ्गवौ’

इति रत्नमाला । औपच्छन्दसिकं सर्गवृत्तम् ॥

³ ‘पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्’

(वृत्तरत्नाकरे २-१३) इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तस्य गानमष्टभिः श्लोकैराह—

अहमास्मि पितामहस्य सूनुः

स विभोरात्मभुवस्सरोजनाभेः ।

भजते भुवि साम्प्रतं स देवः

स्वयमेवानकदुन्दुभेस्सुतत्वम् ॥ २ ॥

अहमिति—अहं पितामहस्य ब्रह्मणः सूनुरस्मि । सः ब्रह्मा

विभोः सर्वलोकाधिपतेः आत्मभुवः ⁴ जनकराहितस्य सरोजनाभेः पद्म-

¹ लास्येन नृत्येन सह-ख. ग. ² ‘तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्’

(पा. सू. ५-२-३६) इति तरङ्गशब्दात् अस्य संजातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो बोध्यः.

³ इदं लक्षणवाक्यं ख. ग. -कोशयोर्नास्ति. ⁴ जन्मरहितस्य-ख.

नाभस्य सूनुरित्यनुषङ्गः । स देवः साम्प्रतं इदानीं भुवि स्वयमेव
स्वात्मनैव^१ आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य सुतत्वं भजते । सरोजनाभेरित्यत्र
समासान्तविधेरनित्यत्वात्^२ योगविभाग^३सिद्धेरप्रत्ययो न कृतः । तथा
माघकाव्ये प्रयोगश्च 'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः (शिशुपालवधे-
३-६५) इति ॥ २ ॥

अवरोपितगोपसूनुभाव-

स्स नटस्सम्प्रति देवकीसुतस्सन् ।

परितोषितभावुकस्स्ववृत्त्या

श्रुतिलक्ष्यां^४ महतीं प्रियामविन्दत् ॥ ३ ॥

अवरोपितेति—सम्प्रति इदानीं अवरोपितो गोपसूनुभावो
येन तथोक्तः देवकीसुतस्सन् स्ववृत्त्या स्वचरित्रेण परितोषितभावुकः
सन्तोषितनिजोपासकः स नटः नर्तकः, भिन्नभिन्नरूपपरिश्रहात्
कृष्णो नर्तकत्वेनाध्यवासितः, श्रुतिलक्ष्यां वेदैर्लक्षणीयां महतीं पूजितां
प्रियां रुक्मिणीरूपां लक्ष्मीं अविन्दत् अलभत । श्रुतयस्सङ्गीतशास्त्रोक्ताः

^१ खेच्छयैव—ख. ग. ^२ योगविभागेत्यादि—यथा अचप्रत्येन्ववपूर्त्सामलोन्नः
(पा. सू. ५-४-७५) इत्यत्र अजिति योगविभागं कृत्वा पद्मनाभादिशब्दाः साधिताः ।
तद्वत् अत्रापि सरोजनाभिशब्दे समासान्तोऽचप्रत्ययस्स्यादिति चेत् सुपथी नगरी
इत्यादौ 'इनः स्त्रियाम्' (पा. सू. ५-४-१५२) इति समासान्तकव्वारणाय 'समासा-
न्ताविधेरनित्यः' (परि ८५) इति परिभाषायाः 'प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे' (पा. सू.
६-२-१९३) इत्यत्रांश्वादिगणे राजन्शब्दपाठेन ज्ञापिताया अङ्गीकारेण प्रयोगानुरी-
धात् अत्राप्यनित्यत्वात्समासान्तस्याचप्रत्ययस्याप्रवृत्त्या सरोजनाभिरिति प्रयोगो
निर्वाह्य इति भावः । मुकुटस्तु 'योगविभागादिष्टसिद्धिः' (परि १२४) इति
परिभाषामभिप्रेत्य नाभ्यन्तस्य सर्वत्र योगविभागसिद्धोऽचसमासान्तो न नियमेन
भवतीति 'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः' (शिशु. ३-६५) इति माघपद्यगत-
मरविन्दनाभिपदं समर्थितवान्. ^३ 'सिद्धोऽचप्रत्ययः' इत्यत्र पाठः स्यात्.
^४ प्रतिलक्ष्यां ग्र. मु.

द्वाविंशतिस्वरव्यञ्जकशब्दाविशेषाः, ताभिलक्ष्यां प्रियां महतीं वीणा-
मविन्ददिति किमप्यर्थान्तरं प्रतीयते । ¹तेन यथा प्रसिद्धो नटः
काञ्चित् भूमिकां प्रदर्श्य तामवरोप्य सद्यो भूमिकान्तरप्रदर्शनेन
भावुकान्नाट्यरसाभिज्ञान् सामाजिकान् परितोप्य तेभ्यः पारितोषिकं
सङ्गीतोपयोगित्वात्स्वाप्रियमुत्तमवीणादिकं लभते तद्वादिति गम्यते । ' भावो
विद्वान् ' इति नाट्योक्तावमरः । महतीशब्दो नारदवीणामात्रवाची ।
तेन तद्वदुक्तं वीणासामान्यं लक्ष्यते । महतीप्रियत्वान्नारदस्य तद्वचने
² तद्वाचिशब्देन वीणान्तरलक्षणा कृता ॥ ३ ॥

तदहं तमसः स्थितं परस्ता-

दनपायद्युति भास्वताऽऽत्मनैव ।

कमलोल्लसितेन दर्शनीयं

दिनमाद्यन्तविवर्जितं दिदृक्षे ॥ ४ ॥

तदिति—भास्वता दीप्यमानेन आत्मना स्वेनैव न त्वन्य-
सहकारिवलेन³ अनपायद्युति स्थिरप्रकाशं, स्वत एव सदा प्रकाशमान-
मिति यावत्, तमसः परस्तात् प्रकृतिमण्डलातीते परमपदे स्थितं
कमलोल्लसितेन लक्ष्मीविलासेन दर्शनीयं मनोहरं आद्यन्तविवर्जितं
⁴ अनाद्यन्तं दिनं भगवन्तं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि “ ज्ञाश्रुस्मृदृशां
सनः ” (पा. सू. १-३-५७) इत्यात्मनेपदम् । प्रसिद्ध⁵दिनमपि भास्वता
हेतुना अनपायद्युति अन्धकारमतीत्य स्थितं पद्मविकासेन दर्शनीयं
चेति श्लिष्टविशेषणसाम्यात् भगवतो दिनत्वाध्यवसायः । आद्यन्त-
विवर्जितमिति प्रसिद्धदिनाद्यतिरेकश्च ॥ ४ ॥

1 ' तेन ' इति ख. ग. -कोशयोर्न दृश्यते 2 तद्वाचिशब्दो न वीणान्तर-
लक्षणकृतः-ग. घ. 3 कारवलेन-ख. ग. 4 अनाद्यन्तम्-ख. ग. 5 दिनं
तु-घ. दिनं हि-ग.

गुणसिन्धुरसौ गुणातिवर्ती

गतिरन्तस्स्थितिरागमैकगम्यः^१ ।

दयितासहितो^२ दयैकसङ्गी

गुरुराद्यो मयि गौरवं विधाता ॥ ५ ॥

गुणसिन्धुरिति—दयावात्सल्यादिगुणानां सिन्धुः निघान-
भूतः गुणातिवर्ती सत्त्वरजस्तमो^३रूपान्मायागुणानतिक्रान्तः, ^४ अतद्वश्य
इति यावत्, गतिः शरण्यः अन्तःस्थितिः अन्तर्यामी आगमैक-
गम्यः वेदैकबोधयः दयिताः रुक्मिण्यादयः तत्सहितः, दयै-
कसङ्गी दयया सह एकः मुख्यः सङ्गोऽस्यास्तीति तथोक्तः
'कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्सर्वघनाद्यर्थः' इति कर्मधारयादिनिप्रत्ययः,
आद्यो गुरुः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै"
(श्वेताश्व ६-१८) इति श्रुतेः ब्रह्मणोऽप्यध्यापयितेति सर्वेषामाद्यो गुरुः,
असौ कृष्णः मयि गौरवं बहुमानं विधाता कर्ता । विपूर्वात्^५ धाजो
लुट्, तृन्प्रत्ययो वा । विरोधाभासोऽलङ्कारः, गुणी निर्गुणश्चेति
गतिस्थितिक्रियाद्वयरूपो गन्तव्यरूपश्चेति, रुक्मिण्यादिसहितो दयया
एकयैव सहितश्चेति, स्वयमाद्यो गुरुः मां^६ गुरूकरोतीति च सर्वत्र
^७विरोधस्याभासनात् ॥ ५ ॥

जगदेकहितेन जन्मनाऽसौ

दनुजैराक्रमणं भुवो निरुन्धन् ।

कलहप्रिय^८मद्रचोऽनुरोधात्

न कथं विग्रहमारभेत नाथः^९ ॥ ६ ॥

जगदिति—जगतामेकहितेन परमहितेन जन्मना अवतारेण

^१ आगमैरगम्यः—प्र. मु. ^२ दयैकनिघ्नः—प्र. मु. ^३ रूपमाया—घ.
^४ अनवद्यः—ख. ग. घ. ^५ धाधातोर्लुट्. ^६ गुरुं करोति—ख. ग. ^७ विरोधाभा-
सता—ख. ग. ^८ 'मद्रचोऽनुसारात्'—प्र. मु. अयमेव ख. ग. ज. —कोशदृश्य-
मानव्याख्यासंमतः पाठः. ^९ धारः—प्र. मु.

भुवः दनुजैराक्रमणं निरुन्धन् असौ नाथः कलहप्रियस्य
^१ मम वचसोऽनुरोधात् विग्रहं कलहं कथं नारभेत आरभेतैव, मयि
 गौरव^२बुद्धिमत्त्वादिति भावः । ^३ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठी^४नियमात्
 दनुजैरिति कर्तारि तृतीया ॥ ६ ॥

स्वस्य कलहप्रियत्वदोषं परिहरति—

अधिकारविलम्बितापवर्ग-

स्थिरसङ्गादपकौतुकस्त्रिवर्गे ।

विधिना नियतेन धर्मगुप्तौ

विनियुक्तोऽस्मि विरोधनेन दीव्यन् ॥ ७ ॥

अधिकारोति—अधिकारविलम्बितापवर्गस्थिरसङ्गात् “याव-
 दधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” (शा. सू. ३-३-३१) इति
 शारीरकसूत्रोक्तन्यायात् अधिकारेण देवर्षिपदावस्थानरूपेण विलम्बिते
 अधिकारनिवृत्त्यनन्तरभाविनि अपवर्गे दृढाभिलाषात् त्रिवर्गे त्रयाणां
 धर्मार्थकामानां वर्गे अपकौतुकः अनभिलाषः “कौतुकं त्वाभिलाषे
 स्यात्” इति विश्वः, अहमिति शेषः, ^५ विशेषणेन स्वार्थं विरोधनं
 न करोमीति दर्शितम्, धर्मगुप्तौ धर्मसंरक्षणे नियतेन निरतेन विधिना
 ब्रह्मणा विनियुक्तः दुष्टनिग्रहोपयोगि देवासुरादीनां विरोधनं कुर्विति
 नियुक्तस्सन् विरोधनेन विरोधकरणेन दीव्यन् क्रीडन् अस्मि वर्ते ।
 विरोधनशब्दे ष्यन्ताद्बुद्धिघातोः ल्युट्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

^१ मद्रवचसोऽनुसारात् अनुरोधात्—ख. ग. ड. ^२ बुद्धित्वादिति—ख.
 ग. घ. ^३ उभयोः प्राप्तौऽस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठीत्यर्थकेन ‘उभयप्राप्तौ
 कर्मणि’ (पा. सू. २-३-६६) इति सूत्रेणेत्यर्थः. ^४ नियमनात्—ग. ड.
^५ विशेषणविशेषण—ख.

विदधे विनिवेदितं मयाऽसौ
 विविधं विश्वहितं विधास्यते च ।
 स्वजनत्वाधिया सुरासुराणां
 बहुमानैकपदं यतोऽहमासम् ॥ ८ ॥

विदध इति—असौ कृष्णः मया विनिवेदितं विज्ञापितं विविधं बहुविधं विश्वहितं विदधे प्रागपि कृतवान् । विधास्यते च इतः परमपि कारिष्यति । नन्वसुरेष्वप्यन्तरङ्गतया वर्तमानस्य तव वचनं कथं ^१ बहुमन्येतेत्यत्राह—स्वजनत्वेति । यतः यस्मात्कारणात् सुरासुराणां स्वजनत्वाधिया अहं बहुमानैकपदं बहुमानस्य मुख्यास्पदं आसम् । असुराणां प्रलोभनेन स्वकीयत्वभ्रान्तिमुत्पादयतोऽपि वस्तुतस्सुर-कार्य^२ पक्षपातित्वं जानात्येव भगवानिति भावः ॥ ८ ॥

विनिवेदयता रिपोरुदन्तं
 दिविषद्वैभवदावचित्रभानुम् ।
 अजितस्य जिगीषतो मयाऽसौ
 विजयारम्भमहोत्सवो विधेयः ॥ ९ ॥

विनिवेदयतेति—दिविषद्वैभवदावचित्रभानुं देवानामैश्वर्यस्य दावानलं रिपोः शिशुपालस्य उदन्तं वृत्तान्तं विनिवेदयता मया जिगीषतः स्वत एव जेतुमिच्छतः अजितस्य कृष्णस्य असौ मद्रचना-नन्तरमेव भावी विजयारम्भ एव महोत्सवः विधेयः सम्पादनीयः ।
^३ 'विष्णावप्यजिताव्यक्तौ' इत्यमरः ॥ ९ ॥

^१ बहुमतमित्यत्राह—ख. ^२ पक्षपाल्यहमिति जानात्येव—ग. पक्षपाल्यय-मिति—घ. ^३ जिष्णावप्यजिताव्यक्तौ—ख. ग.

इति भव्यमनोरथो ^१ महीयान्
प्रभुमासीनमुपह्वरेऽभियातः ।

विदिताखिलवेदितव्यमित्थं

मुदितः प्राह जगद्धितं मुनीन्द्रः ॥ १० ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण भव्यमनोरथः शुभामिलाषः, लोकहितं चिन्तयन्निति यावत्, महीयान् महत्तरः उपह्वरे रहसि आसीनं प्रभुं कृष्णं अभियातः प्राप्तः मुनीन्द्रः नारदः मुदितः सन्तुष्टस्सन् विदिता-खिलवेदितव्यं स्वयमेव विदितनिखिलवेद्यं जगद्धितं कृष्णं इत्थं वक्ष्य-माणप्रकारेण प्राह उवाच । ^२ आहेत्युवाचार्थेन निपातेन प्रादि-समासः ॥ १० ॥

जय देव जगत्रयान्तरात्मन्

^३ न नियन्ता न च ते समस्त्वदन्यः ।

भवभीतिनिशीथिनीविभातं

परमं ब्रह्म भवन्तमामनन्ति ॥ ११ ॥

जय देवेति—हे देव जगत्रयान्तरात्मन् लोकत्रयस्यान्तर्यामिन् जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । ‘जि जये’ (भ्वादि ५६१.) इति घातुरुत्कर्ष-प्राप्त्यर्थोऽकर्मकः । ते तव न नियन्ता न कश्चिन्नियन्ताऽस्ति । त्वदन्यः त्वद्व्यतिरिक्तः समः त्वत्तुल्यश्च नास्ति । “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” (श्वेताश्व. ६-८.) इति ^४ श्रुतेः । भवन्तं भवभीतिनिशीथिनीविभातं

^१ महात्मा—घ. ^२ आहेत्युवाचार्थेनेत्यादि ॥ यद्यपि ‘ब्रुवः पञ्चानामा-दित आहो ब्रुवः’ (पा. सू. ३-४-८४) इति सूत्रेण प्रोपसृष्टस्य ब्रूञ् आहादेशेन प्राहेति रूपं सिध्यति, तथापि तस्य आहादेशस्य लिङ्लकार एव विधानात् प्रकृते नारदोक्तेर्भूतकालिकतया लिङ्लकारस्यैव प्रयुयुक्षितत्वेन तत्र च ब्रूञ् आहादेशस्या-प्रवृत्त्या उवाचेत्यर्थकेन आहेति निपातेन ‘कुगतिप्रादयः’ (पा. सू. २-२-१८) इति सूत्रेण प्रादिसमास इति भावः. ^३ न नियन्ता खड्ग ते—ग्र. मु. ^४ श्रुतिः—ख.

संसारभीतिरेव रात्रिः तस्याः प्रभातं ^१ प्रातःकालं परमं ब्रह्म आमनन्ति
वेदविदोऽधीयते ॥ ११ ॥

उदितः प्रणवाङ्कुरात्मना त्व-

द्विविधस्कन्धविभक्तरूढशाखः ।

त्वदनुग्रहपुष्पितः प्रजानां

फलमिष्टं निगमद्रुमः प्रसूते ॥ १२ ॥

उदित इति—त्वत् भवत्तः प्रणव एवाङ्कुरः तदात्मना तद्रूपेण
उदितः विविधस्कन्धविभक्तरूढशाखः बहुविधेषु ऋग्वेदादिरूपेषु
व्यूहेषु विभक्ताः व्यस्ताः रूढाः शाखिविशेषेषु व्यवस्थिताः शाखाः
तत्तद्व्यूहावान्तरभेदा यस्य स तथोक्तः, द्रुमपक्षे विविधाः स्कन्धे प्रकाण्डे
विभक्तं यथा तथा प्ररूढा विटपा यस्येत्यर्थः, त्वदनुग्रहपुष्पितः
वेदोक्तकर्मज्ञानाराधितस्य तव प्रसादेन सञ्जातकुसुमः, प्रकृत्यादि-
तृतीयायाः ^२ बहुलग्रहणात्समासः, अनुग्रहस्यैव पुष्पत्वरूपणेन करणे
तृतीयानवकाशात् निगमः वेद एव द्रुमः प्रजानां ^३ इष्टं फलं
स्वर्गापवर्गादिकं प्रसूते ॥ १२ ॥

विषमं निजकर्मभेदयोगात्

बहुमानास्पदबन्ध^४मोक्षलीलः ।

जनितं भवतैव पुत्रनीत्या

जगदेतत्स्वयमेव रक्षसि त्वम् ॥ १३ ॥

विषममिति—बहुमानास्पदबन्धमोक्षलीलः मुनिजनादिश्लाघन-
गोचरभूता^५ अनेकप्रमाणविषयभूता वा प्राणिनां बन्धमोक्षरूपा लील

^१ प्रभातं उपरतिकारणं—ङ्. ^२ बहुलग्रहणादिति.—‘कर्तृकरणे कृता
बहुलम्’ (पा. सू. २-१-३२) इत्यत्र बहुलग्रहणात्कर्तृकरणेतरार्थकतृतीयान्तस्यापि
समास इति भावः. ^३ इष्टं स्वर्गादिकं—ख. ^४ मोक्षलीलम् । जनितं भवतैव रक्षसि
त्वं जगदेतत्स्वयमेव पुत्रनीत्या—ग्र. मु. ^५ भूता मुनीनां प्रमाण—ख.

^१यस्य सः त्वं निजकर्मभेदयोगात् स्वस्वकर्मविशेषसम्पर्कात् विषमं निम्नोन्नतं भवतैव जनितमेतज्जगत् स्वयमेव पुत्रनीत्या ^२पुत्रस्य यो रक्षणप्रकारः तेन अतिवात्सल्येन रक्षसि । तथा भगवद्वात्सल्य-विषयत्वे कथमित्थं तारतम्यमित्याशङ्क्योक्तं विषमं निजकर्मभेदयो-गादिति ॥ १३ ॥

ननु भगवद्द्वयाविषये जगति कर्मभेदप्रयुक्तं वा वैषम्यं कुतस्स्या-दित्याशङ्क्य कर्मसामर्थ्यं दर्शयति—

गुणाचित्रितजन्तुदन्तुरेऽस्मिन्

जगति त्वद्विहिते हितेतरेभ्यः ।

अपि विश्वसृजां समाहिताना-

मयथाचिन्तितमापतन्त्यवस्थाः^३ ॥ १४ ॥

गुणेति—सत्त्वरजस्तमोभिश्चित्रितैः भिन्न^४प्रकृतिकृतैः ^५जन्तुभिः दन्तुरे विषमे त्वद्विहिते त्वया सृष्टे अस्मिन् जगति, हितेतरेभ्यः ^६अहितेभ्यो दुरितेभ्यः, पञ्चमीबहुवचनमेतत्, समाहितानां समाहित-चित्तानां विश्वसृजां प्रजापतीनां वेधोदक्षमन्वादीनामपि अयथाचिन्तितं चिन्तिताननुसारि यथा तथा अवस्थाः आपतन्ति । अन्येषां किमु वक्तव्यमिति भावः । न चैवं कर्मणैव जगद्वैचित्र्ये भगवतः स्वातन्त्र्य-विरोध इति वाच्यम्, तत्तत्कर्मानुगुण्येन भगवानेवेदं जगत् सृजती-त्युपगमात्, पुत्रेष्वपि तत्तद्भूतानुगुण्येन पितुः कोपप्रसाददर्शनाच्चेति भावः ॥ १४ ॥

१ यस्य त्वं—ख. ग. २ पुत्रस्य यथा रक्षण—ख. पुत्रस्य नीती रक्षण—ग.
३ मापदं निरास्थः—ग्र. मु. ४ निम्नोन्नतीकृतैः—ख. ५ जन्तुभिः प्राणिभिरेव—घ.
६ 'अहितेभ्यो दुरितेभ्यः' इति ख. ग. घ. कोशेषु नास्ति.

एवमभिष्टुत्य प्रस्तुतं विज्ञापयति—

सुकृतोपचयेन जातासिद्धि-

स्त्वदसौ कश्चिदुपस्थितापराधः ।

¹ अनुभूय हिरण्यरावणत्वे

भजते सम्प्रति चेदिराजभावम् ॥ १५ ॥

सुकृतेति—सुकृतस्योपचयेन समृद्ध्या त्वत् भवतः सकाशादेव जातसिद्धिः जातैश्वर्यः उपस्थितापराधः तदनन्तरं प्राप्तापराधः असौ बुद्धिसन्निहितः कश्चित् हिरण्यरावणत्वे द्वन्द्वान्तस्थस्य त्वप्रत्यस्य प्रत्येकसम्बन्धः, हिरण्यत्वं रावणत्वं चानुभूय सम्प्रति चेदिराजभावं शिशुपालत्वं भजते ॥ १५ ॥

त्रिषु जन्मसु ते ²विहारदक्षं

विधिना सिंहगजक्रमेण सृष्टः ।

सहजः किल रुक्मिणीनिमित्ते

स रिपुस्सम्प्रति कृत्रिमश्च जातः ॥ १६ ॥

त्रिष्विति—त्रिषु जन्मसु हिरण्यरावणशिशुपालजन्मसु ते तव विहारदक्षं युद्धविहारचतुरं यथा तथा विधिना दैवेन सिंहगजक्रमेण सिंहगजरीत्या नैसर्गिकविरोधितया सृष्टः अत एव तव सहजो रिपुः शिशुपालः सम्प्रति इदानीं ³ रुक्मिणीरूपनिमित्ते कृत्रिमः करणेन निर्वृत्तः रिपुश्च जातः किल । ततश्च ⁴ कृत्रिमरिपोः प्रबलत्वात् नासौ क्षणमप्युपेक्षणीय इति भावः । रुक्मिणीनिमित्त इत्यत्र 'निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनम्' (वा. १४७३) इति सप्तमी ॥ १६ ॥

¹ अनुमेयहिरण्यरावणत्वो—ग्र. मु. ² विहारशिक्षाविधिना—ग्र. दे. मु.
³ रुक्मिणीनिमित्ते—घ. ⁴ अत्र 'अरिर्मित्रमुदासीनः' (याज्ञ. १-३४५)
 इति याज्ञवल्क्यस्मृतिश्लोकव्याख्यायां विज्ञानेश्वरीयायां—'कृत्रिमोऽरिः यस्यापकृतं येन चापकृतम्' इत्युक्तं द्रष्टव्यम्.

विपथेन ^१सदैष विप्रधावन्
 विबुधग्रामविपन्निदानभूतः ।
 भवतो भजतामनन्यसाध्यं

विनिपातं ^२प्रणिपातवृत्त्यनर्हः ॥ १७ ॥

विपथेनेति—विपथेन दुर्मागेण विप्रधावन् निरर्गलं चरन्
 विबुधग्रामविपन्निदानभूतः देवसङ्घस्य विपदां मूलकारणत्वं प्राप्तः
 प्रणिपातवृत्त्यनर्हः प्रणिपातरूपाया वृत्तेरयोग्यः, अत्युग्रत्वात् प्राणि-
 पातेनापि देवैः प्रसादयितुमसाध्य इति यावत्, एषः शिशुपालः
 भवतः त्वत्सकाशात् अनन्यसाध्यं अन्यैस्साधयितुमशक्यं विनिपातं
 निघनं भजताम् । प्रार्थनायां लोट् ॥ १७ ॥

दमनं दमघोषस्सम्भवस्य
 प्रबलस्यापि यदर्थ्यते तदेतत् ।
 मधुकैटभमेरुमर्दिनस्ते

मशकामर्शनमात्रमित्यवैमि ॥ १८ ॥

दमनमिति—प्रबलस्य प्रकृष्टबलस्यापि दमघोषस्सम्भवो
 जनको यस्य तस्य शिशुपालस्य यद्दमनं प्रमथनमर्थ्यते तदेतन्मधु-
 कैटभमेरुमर्दिनः मधुकैटभौ मेरू इव तौ मर्दितवतः ते तव मशका-
 मर्शनमात्रं मशकपेषणमित्यवैमि ॥ १८ ॥

वस्तुतस्तु मधुकैटभार्दनमपि अत्यल्पमेवेत्याह—

अथवा जगदेतदोदनं ते ^३

तदुपपन्नपुपसेचनं च मृत्युः ।

महदादि विलापयन्महिम्ना

दमनैराद्रियसे न दानवानाम् ॥ १९ ॥

अथवेति—अथवेति पक्षान्तरे, ते तव एतत् परिदृश्यमानं जगत्

^१ सदैव विप्र-घ, ^२ प्रणिपातगल्यनर्हः—ग्र. दे. मु. ^३ ओदनस्ते—ग्र. दे. मु.

ओदनं ओदनस्थानीयं, तत् जगत्^१ उपपन्नं नाशयन् मृत्युः उपसिच्यते
अनेन ओदन इत्युपसेचनं दध्यादि, तत्स्थानीयम् ।

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभौ भवतओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः’ (कठ. २-२५)

इति कठवज्राषु मन्त्रः । तत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां चराचरात्मकस्सर्वः
प्रपञ्चो लक्ष्यत इति समृत्युकस्सर्वप्रपञ्चसंहर्तृत्वं मन्त्रार्थं इति^२ निर्णीतं
“अत्ता चराचरग्रहणात्” (शां. सू. १-२-९) इति शारीरकाधिकरणे ।
एवं महदादि महदहङ्कारादि सर्वं जगत् महिम्ना शारीरयत्नं विना प्रभाव-
मात्रेण विलापयन् नाशयन् त्वं दानवानां दमनैः नाद्रियसे न श्लाघ्यसे ।
एवंभूतस्य तव दानवदमनं कियदित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु^३ देवदानवसामान्यदैवतस्य मम दैवपक्षपातेन दानव—
दमनमयुक्तमित्याशङ्क्याह—

सुहृदोऽपि सदा सुरासुराणां

प्रणतानुग्रहभावितात्मनस्ते ।

क्वचिदापतितोऽपि पक्षपातः

समतामेव समर्थयेत सत्याम् ॥ २० ॥

सुहृद् इति—सदा सुरासुराणां सुहृदोऽपि प्रणतानुग्रह-
भावितात्मनः प्रणतरक्षणेन स्थापितस्वरूपस्य ते तव क्वचित् प्रणत-
विषये आपादितोऽपि पक्षपातः समतामेव सत्यां^४ अबाधितां
समर्थयेत साधयेत् । प्रणतरक्षणव्रतिनः प्रणतेष्वभिमानः स्वतस्समतां
न व्याहन्तीति भावः ॥ २० ॥

^१ उपपन्नं मृत्युः—ख. ^२ निर्णीतं, चराचर—ख. ^३ देवदानवेत्यादि—
‘देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम्’ इति जितन्तेस्तोत्रे पाञ्चरात्रान्तर्गते
दृश्यते. ^४ अबाध्यतां—घ.

एवं प्रस्तुतं विज्ञाप्य तद्दृढं स्वीकारयितुं पुनरपि स्तौति-

प्रथमा चरमा च देवता त्वं

वरणीया वरदा च विश्ववन्द्या ।

निगमेषु ^१सती पुरेषु चैका

जनयित्री जनपङ्क्तिहारिणी च ॥ २१ ॥

प्रथमेति—प्रथमा देवता विष्णुः चरमा च देवता अग्निः
 “ अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ”
 (ऐ. ब्रा. १-१-१) इति ^२श्रुतिसिद्धः तयोः प्रथमचरमभावः, वर-
 णीया वरेण्या भजनीया, तत्र निमित्तं वरदा अभीष्टप्रदा, विश्व-
 वन्द्या विश्वेषां त्रैवर्णिकानां नित्यवदुपास्या च देवता “ तत्सवि-
 तुर्वरेण्यम् ” “ आयातु वरदा देवी ” इति मन्त्रप्रसिद्धा गायत्री निग-
 मेषु सती ऋग्यजुस्सामवेदेषु विद्यमाना देवता “ ओमिति ब्रह्म ”
 (तै. उ. १-८) ^३इति श्रुता प्रणवरूपा, “ अग्निर्माळि ” (ऋक्सं.
 १-१-१) इति ऋग्वेदादिरकारः “ योनिस्समुद्रो बन्धुः ” (तै. सं.
 ७-५-२५) इति यजुर्वेदमध्यगत उकारः “ समानं परम् ”
 (सामसंहिता) इति सामवेदान्तो मकारश्च प्रणवशरिरमिति सम्प्रदायः,
 पुरेषु शरीरेषु एका देवता “ एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः ”
 (श्वेता. ६-११) इति श्रुतिसिद्धा अन्तर्यामिरूपा, “ पुरं पुरि शरीरे
 च ” इति विश्वः, जनयित्री देवता चतुर्मुखः, जनपङ्क्तिहारिणी
 देवता रुद्रः, एषा सर्वाऽपि देवता त्वमेवेति सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ।
 यद्यप्यन्तर्यामित्वोक्त्यैव सर्वात्मत्वं लब्धं, तथापि आदरातिशयात्प्रथमा
 चरमेत्यादि विशिष्यापि वर्णितम् ॥ २१ ॥

१ सती वरेषु चैवं-ग्र. मु. २ श्रुतिप्रसिद्धः-ख. ग. ३ श्रुतौ-ख.

¹ घटकैरिव कर्मपाशनद्वैः

स्थिरकालात्मकचक्रयन्त्रनिघ्नैः ।

विहरस्यधरोत्तर² क्रमेषु

स्ववशैरेव सुरासुरैस्स्वतन्त्रः ॥ २२ ॥

घटकैरिति—स्वतन्त्रः कर्माण्येव पाशाः तैः नद्वैः बद्धैः स्थिरं कालात्मकं चक्रयन्त्रं चक्राकारं कूपेभ्यो जलाहरणस्योपयोगि घटीयन्त्रं तस्मिन् निघ्नैः तदधीनैः अधरोत्तरक्रमेषु कदाचित्केषांचिदधरत्वं अन्येषामुत्तरत्वं अन्यदा तद्वैपरित्यं ²इत्येवं क्रमेषु स्ववशैरेव त्वदायत्तैरेव स्थितैः सुरासुरैः घटकैरिव घटीयन्त्रबद्धैः क्षुद्रघटैरिव त्वं विहरसि क्रीडासि ॥ २२ ॥

सवने भवमुक्तिसन्धिरूपे

विधिना ³ विश्वपते ! विचित्रहेतिम् ।

हृदि शान्तधियस्समिन्धते त्वा-

मनघात्मक्रतुहव्यवाहमाद्यम् ॥ २३ ॥

सवन इति—हे विश्वपते भवमुक्तिसन्धिरूपे संसारमुक्तिसन्ध्या-त्मके सवने सूयतेऽस्मिन्निति सवनं सोमामिषवयुक्तं सौम्यं कर्म तस्मिन् विचित्रहेतिं विचित्रशङ्खचक्राद्यायुधम्, हेतिग्रहणं भूषणादीना-मप्युपलक्षणं, अस्त्रभूषणादियुक्तस्यैव भगवतो ध्यानविधानात्, अनघात्म-क्रतुहव्यवाहं अनघस्य प्रसिद्धक्रतुवत् दीक्षानियमादिक्लेशरहितस्य आत्मक्रतोः प्रपदनाख्यस्य परमात्मनि जीवात्महविस्समर्पणरूपस्य वह्निं आद्यं जगदादिभूतं त्वां शान्तधियः उपशान्तचित्ता मुमुक्षवः हृदि हृदये विधिना प्रपदनविध्युक्तप्रकारेण समिन्धते दीपयन्ति भावयन्तीति यावत् । इन्धीघातोः दीप्त्यर्थकस्याकर्मकत्वेऽपि

¹ कलशैरिव—ग्र. दे. मु.

² क्रमेण—घ.

³ विश्वहिते—ग्र. मु.

अन्तर्भावितप्यन्ततया सकर्मकप्रयोगः । अन्यत्राप्यग्निमिन्ध आग्नीध्र
इत्यादौ प्रसिद्धोऽस्य सकर्मकप्रयोगः । यथा यज्वानः प्रसिद्धक्रतुमध्य-
गते सवने विचित्रज्वालं ऋत्वग्निमुत्तरवेद्यां विधिना ^१सामिधेनीवचन-
विध्युक्तप्रकारेण समिन्धते, तद्वदित्युपमा गम्यते । यद्यप्यैष्टिकमग्नि-
समिन्धनं सोमयागरूपस्य सवनस्य नास्ति, तथापि प्रातस्सवनमध्ये
क्रियमाणस्य सवनीयपशोः इष्टिविकारत्वात् तत्रातिदेशिकमग्निसमिन्धनं
सवनमध्यपाति भवतीति सवनमित्युक्तम् । भगवन्तं प्रपद्यमानानां
नेदीयसी मुक्तिरिति भवमुक्तिसन्धिरूप इत्यनेन दर्शितम् ॥ २३ ॥

अग्निमादिभिरेक एव भिन्नः

परविद्यामणिदर्पणेषु भानात् ।

सुदृशां भजसि त्वमात्मभूतः

सुखसन्दर्शनयोग्यमाभिमुख्यम् ॥ २४ ॥

अग्निमादिभिरिति—एक एव सन् परविद्यामणिदर्पणेषु
पराः उत्कृष्टाः विद्याः ब्रह्मविद्या एव मणिमुकुराः तेषु भानात्
स्फुरणाद्धेतोः अग्निमादिभिः अग्निममहिमप्रभृतिभिः भेदकैः
भिन्नः, शाण्डिल्यविद्यायां ‘एष आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान्’
(छा. ३-१४-३) इत्यग्निमा श्रूयते, कठवल्लीषु ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः’
(कठ. २-१२) इत्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं श्रूयते, वैश्वानरविद्यायां ‘तस्य ह वा
एतस्य आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः’ (छा. ५-१८-२)
इत्यारभ्य ‘पृथिव्येव पादौ’ इत्यन्तेन त्रैलोक्यशरीरत्वं श्रूयते, एव-
मेकोऽपि विद्याविशेषेषु व्यवस्थितैर्ध्यातव्यगुणैर्विभिन्न इत्यर्थः, आत्मभूतः
आत्मत्वं प्राप्तः, “आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” (शा. ४-१-३)
इति शारीरकसूत्रे अहंग्रहोपासनासु आत्मत्वेन ध्यानविधानादात्मेति
गृहीतः त्वं सुदृशां उत्तमज्ञानानां ब्रह्मविद्यानुष्ठातॄणां ^२“इक् बुद्धा-

^१ सामिधेनीनिबन्धन—ख. सामिधेनीसमिन्धन—ग. ^२ इक् ज्ञाने ज्ञातारि

वीक्षणेऽपि च” इति विश्वः, सुखसन्दर्शनयोग्यं सुखस्यानन्दहेतोः सन्दर्शनस्य त्वद्गोचरविशदतरावभासस्योचितं तत्सम्पादनसमर्थं आभि-
मुख्यं चिरं निरन्तरविद्यानुष्ठानकृतं विद्वद्विषये प्रसादं भजसि। यथा एकोऽपि
नानाप्रकृतिकेषु दर्पणेषु स्फुरणादल्पत्वमहत्त्वादितत्तद्दर्पणोपाधिकधर्म-
भेदैर्भिन्नः स्वरूपभूतो मुखाद्यवयवः सुखेन बिम्बभूतस्वमुखाव-
लोकन इव नयनाधरीकरणादियत्नं विनैव साक्षात्करणस्योचितं अभि-
मुखत्वं भजति तद्वदित्यर्थः। सुखशब्दस्य ^१सुखहेतुपरत्वपक्षे सुख-
शब्दात् तत्करोति^२प्यन्तात्पचाद्यचि णिलोपो द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

अपि दृष्टमपि श्रुतं प्रभावं

भवदीयं भविनस्तमोभिभूताः।

न विदन्ति यथावदात्मवन्त-

स्त्वनुपश्यन्ति करस्थिताम्बुकल्पम् ॥ २५ ॥

अपीति—तमसा तमोगुणेन अभिभूताः भविनः संसारिणः
दृष्टमपि सान्दीपिनिपुत्राहरणादावध्याक्षितमपि वेदान्तादिषु श्रुतमपि
भवदीयं प्रभावं यथावत् ^२यथाहं सम्यक् न विदन्ति न जानन्ति।
आत्मवन्तः प्रशस्तात्मानः सत्त्वगुणानुगृहीतचित्तास्तु^३ करस्थिताम्बुकल्प-
मनुपश्यन्ति ^३तद्वदतिस्फुटं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं स्तुत्वा प्रस्तुतप्रार्थनामुपसंहरति—

सहधर्मचरीं सदाऽनुवृत्तां

स्वयमुद्दीपयता त्वयाऽनुकम्पाम्।

शरणागतरक्षणव्रतस्य

प्रतिलब्धोऽयमिह ^४प्रयोगकालः ॥ २६ ॥

सहेति—सह धर्मं चरतीति सहधर्मचरी तां पत्नीरूपेण स्थितां
“ लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया ” (लक्ष्मीतन्त्रं. २८-१४.)

^१ हेतुवाचकत्व-स्व. ^२ यथावत्-स्व. ^३ तद्वत् स्फुटं-स्व. ^४ प्रबो-
धकालः-प्र. सू.

इत्यादौ भगवत्करुणारूपत्वं लक्ष्म्याः प्रसिद्धम्, सदानुवृत्तां सर्वदा-
त्वदनुगतां अनुकम्पां स्वयमुद्दीपयता स्वयमेव विजृम्भयता, लोके कृपालवः
कृपया प्रवर्तन्ते, अयं तु कृपामपि स्वयं प्रेरयतीति अनन्यसामान्यगुणोत्कर्ष-
प्रकटनं कृतम्, एवंभूतेन त्वया शरणागतरक्षणव्रतस्य शरणागतानां
रक्षणे गृहीतस्य नियमस्य प्रयोगकालः अनुष्ठानकालः प्राप्तः । सहधर्म-
चरीमित्यत्र “ भिक्षासेनादायेषु च ” (पा. सू. ३-२-१७) इति
चकारात् चरेष्टप्रत्यये टित्वात् ङीप् । यद्वा सहधर्मस्य चरीमिति
षष्ठीसमासः । ^१पचादिगणे चरडिति पाठात् चरतेः पचाद्यच् ।
टित्वात् ङीप् ॥ २६ ॥

ननु मुनिवृत्त्या सर्वसमस्य तव कुतः प्रद्वेष इत्याशङ्कां परि-
हरति—

^२अहितं न विचिन्तितं मयैतत्
चिरदुष्कर्मकृतोऽपि चेदिर्भर्तुः ।
सह नाकसदामसौ विमानैः
सुकृतित्वं लभतां त्वदस्त्रपूतः ॥ २७ ॥

अहितमिति—मया चिरदुष्कर्मकृतोऽपि बहुकालमारभ्य
दुष्कर्माणि कृतवतोऽपि चेदिर्भर्तुः शिशुपालस्य एतत् निपातनं
अहितं न विचिन्तितं हितमित्येव चिन्तितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—
सहेति । असौ शिशुपालः त्वदस्त्रपूतः त्वदायुधेन चक्रेण पापेभ्य
उत्तारितस्सन् नाकसदां देवानां विमानैस्सह सुकृतित्वं लभताम् ।
विमानानां दिवि निर्भरसञ्चार एव सुकृतमित्यवसीयते ॥ २७ ॥

^१ पचादिगण इति.—‘ नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः—(पा. सू. ३-१-१३४) इत्यत्रत्यपचादिगणे इत्यर्थः. ^२ अहितं हि न चिन्तितं—
अ. मु.

नन्वेवं पापीयसः चक्रेण ^१संशोध्य किं पुण्यसम्पादनेनेत्या-
शङ्क्य तस्य योग्यतामाह—

स्वपतः किल जाग्रतश्च तस्य
त्वयि वैरेण विदीप्तचित्तवृत्तेः ।

त्वदनुस्मरणप्रभावयुक्ता।

नियतिस्त्वन्मयतामिवातनोति ॥ २८ ॥

स्वपत इति—त्वयि वैरेण विदीप्तचित्तवृत्तेः प्रज्वलितमनोवृत्तेः
तस्य शिशुपालस्य स्वपतः जाग्रतश्च सतः त्वदनुस्मरणप्रभावयुक्ता
त्वदनुस्मरणमहिम्ना सहिता नियतिः, ^२तदीयं भाग्यं त्वन्मयतां त्वद्रूपतां
आतनोतीव किल, निरन्तरं स्मृतिसन्तानेन तन्मय इव जातो मुक्तिमे-
वार्हतीति चक्रेण ^३संशोधने न तस्यायोग्यतेति भावः । यद्यपि
भगवत्स्मृतिसन्तानः सर्व^४पापानां निवर्तकः, तथापि द्वेषप्रभावितः स
किञ्चित् पापानुबन्धीति तदर्थं चक्रधारापेक्षेति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

विनिवेदितविश्वकार्यं इत्थं

कृतिना तेन कृतार्हणो यथार्हम् ।

मुनिरात्ममनीषिकावदातः

खलचेतोमलिनं खमुत्पपात ॥ २९ ॥

विनिवेदितेति—इत्थं विनिवेदितविश्वकार्यः कृतिना कुशलेन
तेन कृष्णेन यथार्हं कृतार्हणः कृतपूजः आत्ममनीषिकावदातः आत्मनः
स्वस्य मनीषा बुद्धिरेव मनीषिका, स्वार्थे कप्रत्ययः, “केऽणः”
(पा. सू. ७-४-१३) इति ह्रस्वः, “प्रत्ययस्थात्” (पा. सू. ७-३-४४)

^१ संशोध्यकत्वं पुण्यसंपादनं—ख. संशोध्य किं पुण्यसम्पादनेन—ग. ^२ तदीयं
महाभाग्यम्—ग. ^३ संशोधनेन तस्य योग्यतेति—ख. घ. ^४ पापनिवर्तकः—ख. घ.

इत्यादिना अकारस्य इकारः, तथा अवदातः शुद्धः मुनिः नारदः खलानां
चेत इव मलिनं खं आकाशं प्रति उत्पपात ॥ २९ ॥

वसुदेवसुतश्च पाण्डवेन

क्रतुमारब्धवता कृतोपहूतिः ।

समरप्रियया सह ध्वजिन्या

सवनं तस्य जगाम सत्प्रतीक्ष्यः ॥ ३० ॥

वसुदेवेति—सत्प्रतीक्ष्यः सतां पूज्यः वसुदेवसुतः कृष्णश्च
क्रतुमारब्धवता राजसूयमुपक्रान्तवता पाण्डवेन युधिष्ठिरेण कृतोपहूतिः
कृताह्वानस्सन् समरप्रियया ध्वजिन्या सेनया सह तस्य सवनं यज्ञं
जगाम ॥ ३० ॥

यदुभिस्सह यादवेश्वरं तं

परिषत्प्राप्तमुपेत्य^१ पञ्च पार्थाः ।

विभवोचितमीश्वरानुरूपं

सुहृदहं च समर्चयांबभूवुः ॥ ३१ ॥

यदुभिरिति—यदुभिः बलदेवादिभिस्सह परिषत्प्राप्तं आस्थान-
मुपगतं यादवानामीश्वरं कृष्णं पञ्च पार्थाः पृथासुता धर्मपुत्रादयः
उपेत्य उद्गम्य विभवोचितं स्वकीयस्य तदीयस्य च विभवस्योचितं
महाधर्यरत्नोपहारादियुक्तं ईश्वरस्यानुरूपं भक्तियुक्तं सुहृदहं मित्रोचितं
प्रणयनर्मयुक्तं च यथा तथा समर्चयांबभूवुः अर्चयन्ति स्म ।
यदुवंशेषु यदुशब्दः कूटस्थवाच्येव लाक्षणिकः । यादवशब्दस्त्वपत्य-
प्रत्ययान्तः । पार्थशब्दो^२ माद्रीसुतयोरपि^३ यष्टिन्यायेन लक्षणया
ग्राहकः ॥ ३१ ॥

^१ परिषत्प्राप्तमुपेत्य—अ. मु. ^२ पृथोपदिष्टमन्त्रोद्भूतत्वाद्वा माद्रीसुतयोरपि
पार्थत्वं बोध्यम् । ^३ छत्रिन्यायेन—ख.

ऋतुमप्यनघं स धर्मसूनु-
 हविषां भोक्तरि दत्तसन्निधाने ।
 विधिवत्स्वधिया समर्प्य चक्रे

बहुधानुश्रुततत्प्रभावभूमा ॥ ३२ ॥

ऋतुमिति—बहुधा बहुकृत्वः अनुश्रुततत्प्रभावभूमा आकर्णित-
 कृष्णमहिमबाहुल्यः सः धर्मसूनुः अनघं सकलपापनिवर्तकं ऋतुं
 राजसूयमपि दत्तसन्निधाने हविषां भोक्तरि कृष्णे स्वधिया समर्प्य
 आरम्भावस्थायामेव तदाराधनरूपमनुसन्वाय विधिवत् विध्यर्हं यथा तथा
 विध्युक्तप्रकारेण चक्रे । विधिवदिति 'तदर्हम्' (पा. सू. ५-१-११७)
 इत्यर्हार्थे वतिप्रत्ययः ॥ ३२ ॥

हरिदश्वसमुद्भवं प्रदाने
 धनगुप्तौ च सुयोधनं न्ययुङ्क्त ।
 स्वयमेव समाहितेन वव्रे

हरिणा विप्रपदावनेजनांशः ॥ ३३ ॥

हरिदश्वेति—प्रदाने वितरणे हरिदश्वसमुद्भवं सूर्यसुतं कर्णं
 धनगुप्तौ सामन्ताद्युपहियमाणघनसंरक्षणे सुयोधनं च न्ययुङ्क्त । धर्म-
 सूनुः प्रकृतः कर्ता । विप्रपदावनेजनांशः सदस्यागतानां ब्राह्मणानां
 चरणक्षालनरूपः कृत्यांशः समाहितेन ब्रह्मण्यदेवत्वात् तत्र समाहितचित्तेन
 हरिणा कृष्णेन स्वयमेव वव्रे स्वेच्छयाऽङ्गीकृतः ॥ ३३ ॥

समये ^१ परिषत्सभाजनार्हे
 दिविषत्पूज्यपदोऽपि दैत्यहन्ता ।

किमसाविति यादवेषु कश्चि-

नृप इत्यैक्षि जनैरलक्ष्यपारः ॥ ३४ ॥

समय इति—परिषत्सभाजनार्हे सभापूजनोचिते समये

^१ परिषद्गतः स्वभासा परितो भास्वरयन् स दैत्यहन्ता—ग्र. मु.

अलक्ष्यपारः अलक्षणीयमहिमावधिः दैत्यहन्ता कृष्णः दिविषत्पूज्य-
पदोऽपि देवपूज्यचरणोऽपि, किमसाविति किं शब्दः क्षेपे, असावित-
रेभ्य उत्कृष्टो न भवतीति यादवेषु कश्चिन्नृप इति च जनैः ऐक्षि
ईक्षितः, न तु सर्वोत्तरः प्रथमपूजार्ह इत्यवगत इति भावः । “प्रभे
क्षेपे वितर्के किं” इत्यव्ययप्रकरणे यादवः । अत एव न विशेष्य-
लिङ्गता ॥ ३४ ॥

अविशेषितशेष^१वृत्तिवाचं

निजपारम्यनिगूहनाधिगम्यम् ।

अपृथग्विभवै^२स्तमासनाद्यै-

रुपमृद्नन्त इवासत क्षितीन्द्राः ॥ ३५ ॥

अविशेषितेति—अविशेषिताः निर्विशेषीकृताः शेषवृत्तयोऽप्रधा-
नवृत्तयः पुमांसो यथा, तथाभूता वाग्यस्य स तथोक्तः तं, इतर-
निर्विशेषोऽयमिति बुद्धिजननीं सर्वत्र सविनयां वाचं वदन्तमित्यर्थः निज-
पारम्यनिगूहनाधिगम्यं अत्मीयस्य परब्रह्मभावस्य निगूहनेन सर्वेषां
निर्भयमुपसर्पणीयं तं कृष्णं अपृथग्विभवैः अविलक्षणसमृद्धिभिः
भगवदासनादितुल्यैरासनाद्यैः उपमृद्नन्त^३ इव सन्निहिताः क्षितीन्द्राः
आसत न्यविशन्त । राजानोऽपि तन्महिमानमविज्ञाय तत्तुल्यासनादि-
भाजः स्वपरिच्छदैः आसनचामरव्यजनादिभिः तस्य सम्मर्दं कुर्वन्त
इव अतिसन्निकृष्टाश्च सन्तः स्थिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ युक्तविमर्शिभिश्चतुर्भि-

र्गुरुभिः पश्चिमपाण्डवो नियुक्तः ।

प्रविवेश सभामशेषकर्तु-

र्यदुवीरस्य विधातुमग्रपूजाम् ॥ ३६ ॥

अथेति—अथ अनन्तरं युक्तविमर्शिभिः उचितानुचिन्तनशीलैः
चतुर्भिः गुरुभिः अग्रजैः नियुक्तः पश्चिमपाण्डवः सर्वावरजः पाण्डुसुतः

^१ वृत्तिभाजं—ग्र. मु. ^२ स्तमाहमानं हृदि बध्नन्त—ग्र. मु. ^३ इव स्थितीः—ग. ड.

सहदेवः अंशेषकर्तुः विश्वनिर्मातुः यदुर्वारस्य यदुश्रेष्ठस्य कृष्णस्य
अग्रपूजां प्रथमपूजां कर्तुं सभां प्रविवेश ।

यो भावयति यस्सूते ^१ येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवस्मृताः ॥
इत्यग्रजोऽपि गुरुस्मर्यते ॥ ३६ ॥

अवदच्च ^२ तमेतमग्रगण्यं

विबुधानां पितरं पतिं गुरुं च ।

हरिमर्चितुमर्च्यमुद्यतास्म-

स्तदशेषैरनुमन्यतां सुधीभिः ॥ ३७ ॥

अवददिति—अवदच्च सहदेवः सभ्यान् प्रति किञ्चिदवोचत् ।
किमिति, तं प्रसिद्धं एतं सन्निहितं विबुधानां देवानां अग्रगण्यं प्रथम-
परिगणनीयं पितरं जनकं, पतिं नाथं, गुरुं विद्योपदेष्टारं, चकारा-
देतत्पर्यन्तं विबुधानामित्यनुषङ्गो लभ्यते । अर्च्यं पूज्यं हरिं कृष्णं
अर्चितुं उद्यतास्मः उद्युक्ता भवामः । तद्धरेरर्चनमशेषैः सुधीभिः
विद्वद्भिः अनुमन्यतां अनुज्ञायताम् ॥ ३७ ॥

जगदेकपतेरमुष्य पूजां

स्थिरधर्मद्रुममूल^३सेकरूपाम् ।

निखिलानुमतां नृपो विधत्ते

निरपायप्रियपथ्यभावभव्याम् ॥ ३८ ॥

जगदिति—स्थिरधर्मद्रुममूलसेकरूपां स्थिरस्य स्थायिफलकस्य
धर्मस्यैव द्रुमस्य मूलसेकात्मिकां मुक्तशुपयोगिधर्माभिवृद्धिजननीमिति
यावत्, निरपायप्रियपथ्यभावभव्यां प्रियं तत्कालहितं पथ्यं परिणाम-
हितं द्वन्द्वान्तस्थो भावशब्दः ^४प्रत्येकं सम्बध्यते, तथा च निरपायेन

^१ येनोसावुपदिश्यते—च. ^२ तमेवमग्र—ग्र. सु. ^३ सेकभूताम्—ग्र. दे.
स. ^४ प्रत्येकमपि संबध्यते—ग. च.

अश्रेयोऽनुषङ्गरहितेन प्रियभावेन पथ्यभावेन च शुभामित्यर्थः, जगदेक-
पतेः जगतां मुख्यस्य पत्युः अमुष्य कृष्णस्य पूजां निखिलानुमतां
सर्वैस्सभ्यैरङ्गीकृतां सतीं नृपः धर्मसूनुः विषत्ते विधास्यते । ^१ वर्तमान-
सामीप्ये लट् ॥ ३८ ॥

इति दर्शयतः पदं समाजे

बलिनां मानभृतां महीपतीनाम् ।

महती बहुवारमुत्तमाङ्गे

सहदेवस्य पपात पुष्पवृष्टिः ॥ ३९ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण बलिनां बलवतां मानभृतां चित्तोन्नति-
मतां महीपतीनां समाजे पदं दर्शयतः कृष्णं अग्रपूजाया विषयं
निदर्शयतः सहदेवस्य उत्तमाङ्गे शिरसि बहुवारं बहवो वाराः
पर्यायाः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा महती पुष्पवृष्टिः तत्त्वनिर्धारण-
प्रहृष्ट^२देवमुक्ता पपात ॥ ३९ ॥

हरिमर्चयितुं य ईहते तं

सुरपुष्पैस्स्वयमर्चयन्ति देवाः ।

इति नूनमगापयत् द्विरेफैः

प्रसृतः पाण्डुसुते प्रसूनवर्षः ॥ ४० ॥

हरिमिति --पाण्डुसुते सहदेवे प्रसृतः प्रसूनवर्षः हरिं
योऽर्चयितुं ईहते इच्छति तं देवाः सुराणां पुष्पैः कल्पतरुप्रसवैः
स्वयमर्चयन्तीति द्विरेफैः नूनमगापयत् गापयति स्म । पुष्पानुगत-
भ्रमरझङ्कारः कृष्णपूजनेच्छामात्रस्यैव इत्थं सुरार्च्यत्वं फलमिति
गानत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । अत्र श्लोके अर्चिघातुश्चौरादिकः, 'हरिमर्चिनुम्'
(३७) इति श्लोके तु भौवादिकः, गानमत्र गुणान् ^३ गायतीतिवदर्थ-

१ 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' (पा. सू. ३-३-१३१) इति सूत्रेणेत्यर्थः.

२ देवदत्ता-ख. ^३ गायतीतिवत्सकर्मकम्-ख. ग. घ.

कर्मकं, न तु साम गायतीतिवच्छब्दकर्मकामिति न ¹ द्विकर्मकता । वर्षशब्दोऽत्र घञन्तः, न तु 'अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं' (वा. २१९७) 'नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा. २१९८) इत्यजन्त इति पुल्लिङ्गता । अत एवास्य प्रत्ययभेदाभिप्रायेण द्विलिङ्गतामाह ² यादवप्रकाशः "वर्षोऽस्त्री वर्षणं वृष्टिः" इति । तथा 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति मेदिनी च ॥ ४० ॥

अवलोक्य तदद्भुतं महीयः

प्रतिपन्नानुमते नरेन्द्रलोके ।

निजगाद् हसन्नमर्षवेगात्

क्षितिपालान् शिशुपाल ³ उन्मादिष्णुः ॥ ४१ ॥

अवलोक्येति—महीयः महत्तरं तदद्भुतं पुष्पवृष्टिरूपमाश्चर्यं अवलोक्य नरेन्द्रलोके नृपजने प्रतिपन्नानुमते प्राप्तानुज्ञे सति अमर्षवेगात् कोपवेगात् हसन् उन्मादिष्णुः उन्मादशीलः शिशुपालः क्षितिपालान् सभागतान् प्रति निजगाद् ॥ ४१ ॥

विदितं भवतामिदं यदेतत्

स्वयमाहूय महीयसः ⁴ क्षितीन्द्रान् ।

अवमन्यत एवमध्वरस्थः

कुटिलो हन्त कुमार एष कुन्त्याः ॥ ४२ ॥

विदितमिति—इदं भवतां विदितं मया वक्ष्यमाणं भवाद्भिरपि ज्ञायते । किं तत्? कुटिलः शठः क्रत्वारम्भविघ्नघिया प्राग्बिनीत इव स्थितः एषः कुन्त्याः कुमारः युधिष्ठिरः महीयसः महत्तरान्

¹ शब्दकर्मकत्वे च 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स गौ' इत्यनेन ष्यन्ते द्विकर्मकतापत्तिः स्यादिति भावः. ² 'स्याद्वृष्टौ लोकात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्' इति नानार्थवर्गेऽमरश्च. ³ उत्पतिष्णुः—अ. मु. ⁴ क्षिती-शान्—अ. दे. मु.

क्षितीन्द्रान् स्वयमाहूय अध्वरस्थस्सन् अध्वरस्थहनननिषेधादिदानां
कोऽपि मद्यं न द्रुह्यतीति हृदयेन एवं अन्यत्राग्रपूजाकरणेन अवमन्यत
इति यदेतत् । कौटिल्यं प्रागस्माभिर्न ज्ञातमिति विषादे हन्तशब्दः
कुन्त्या इति मातृनामग्रहणेन न पाण्डोरौरस इति मर्मोद्धाटयति ।
विदितं भवतामिति ^१ बुद्ध्यर्थत्वात् वर्तमाने क्तः “ क्तस्य च
वर्तमाने ” (पा. सू. २-३-६७) इति तद्योगे षष्ठी ॥ ४२ ॥

अयमश्वि^२सुतोऽपि तावदास्तां

यदि माद्रीतनयस्स पाण्डुसूनुः ।

रभसादवमत्य राजलोकं

यदि जीवेदलमन्ववायवादैः ॥ ४३ ॥

अयमिति—अयं सभापूजनार्थमागतः सहदेवः अश्विसुतः,
न तु पाण्डुसुत इति भावः । अनेन जारजत्वमुद्धाटितम् । ^३ न जारजो
न भवतीति आस्तां तावत् अयं प्रसङ्गस्तिष्ठतु तावत् । यदि
माद्रीतनयः ^४ पाण्डुसूनुः पाण्डोरेव सुतः, तत्पत्न्याः पुत्रः तस्यैव पुत्र
इति भावः । अयमपि जारजत्वस्थिरीकरणभङ्गीप्रभेदः । राजलोकं
रभसात् हठादवमत्य यदि जीवेत्, ^५ अलं एतावदेव, पर्याप्तं
जीवितुमेव न शक्नोतीत्यर्थः । अन्ववायवादैरलं अन्ववायप्रसङ्गा-
स्तिष्ठन्तु । अवमानस्य प्रतिक्रियैवास्माभिः कर्तव्या । किमस्माकं तत्कुल-
दूषणोद्धाटनैरिति भावः ^६ । अलमित्यस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्र
सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

^१ ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (पा. सू. ३-२-१८८) इति सूत्रेणेति भावः.
^२ ‘सुतो हि’ इति पाठश्चेत्स्वरसतरः. ^३ ‘स जारजः’—च. घ. ^४ ‘स पाण्डुसूनुः’
इति पाठस्स्यात्—ङ. ^५ अलं तावदेव ^६ अत्र राजलोकमवमत्य पाण्डुसूनुर्यदि
जीवेत्, तर्हि तदितरक्षत्रियाणां मानिवीरकुलप्रसूतत्वादिवादैः प्रयोजनं किमपि
नास्तीत्यादिभावः स्यात् । अत्र च अलंशब्दस्य उभयत्र संबन्धं विनाप्युपपत्तिः
संभवति

कृपणेन किमत्र साधुना न-
स्सहदेवेन नियोगसाधकेन ।

चतुरः पुनरस्य पूर्वजातान्

मनसा यात शठान् मनुष्यदेवाः ! ॥ ४४ ॥

कृपणेनेति—अत्र महदतिक्रमविषये कृपणेन क्षुद्रेण साधुना अकुटिलेन नियोगसाधकेन नियोगस्य निर्वर्तकेन परप्रेष्येण सहदेवेन किम्? अस्मिन् विषये तेन न किमपि कृतमित्यर्थः । चतुरः चतु-
स्सङ्ख्यान्यस्य सहदेवस्य पूर्वजातान् अग्रजान् शठान् कुटिलान्
मनसा यात चिन्तयतेत्यर्थः । मनुष्यदेवा इति राज्ञां सम्बोधनम् ॥ ४४ ॥

द्विरदायुतसत्त्वशालिनो मे यदि

धर्मध्वज एष धर्मसूनुः ।

मिषतः परिभूय धर्मपालान्

यजते पश्यत पश्चिमोष्टिमस्य ॥ ४५ ॥

द्विरदेति—धर्मध्वजः वृत्तये लोकवञ्चनार्थमेव धर्मानुष्ठानपरः
एष धर्मसूनुः द्विरदायुतसत्त्वशालिनः द्विरदानामयुतस्य यत्सत्त्वं तेन
श्लाघनशीलस्य मे मिषतः, अनादरे षष्ठी, पश्यन्तं मामनादृत्य
यदि धर्मपालान् धर्मं पालयतो भूपतान् परिभूय अन्यत्राग्रपूजाकरणेन
अवमत्य यजते तदा अस्य पश्चिमोष्टिं अन्त्योष्टिं यजमानमरणादूर्ध्वं
कर्तव्यां पश्यत । अन्यत्राग्रपूजने कृते अहमेवैनं हनिष्यामी-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथवा वसुदेवबन्धुदृष्ट्या

वयमासीमहि मन्दहासगर्भम् ।

स्वयमस्य पिता कथं स धर्म-

स्तामिमं धर्मविपर्ययं^१ सहेत ॥ ४६ ॥

अथवेति—अथवा एतस्य मरणमकृत्वैव वसुदेवबन्धुदृष्ट्या

वसुदेवस्यास्मन्मातुलस्य बन्धुरिति बुद्ध्या मन्दहासगर्भं इदं किञ्चित्
कापेयमिति सोपहासमन्दास्मितगर्भं यथा तथा वयमासीमहि उपविशेम,
अस्य युधिष्ठिरस्य पिता सः प्रसिद्धो धर्मः स्वयं तमिमं धर्मविपर्ययं
अधर्मं कथं सहेत ? ^१ अस्माकं सहिष्णुता तिष्ठतु, धर्मदेवताऽपि ^२ ताव-
दिममन्याय्यं न सहत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अयमस्मदनुज्ञया विजित्य

क्षितिमासादित^३राजसूयधर्मः ।

प्रसवोपगमे ^४ पतिप्रतीपा

वनितेवाद्य विभर्ति वैपरीत्यम् ॥ ४७ ॥

अयमिति—^५ अस्मदनुज्ञया ऋत्वर्थमयं यतत इति मन्यमाना-
नामस्माकमनुमत्या क्षितिं विजित्य आसादितराजसूयधर्मः प्राप्तराज^६सूय-
क्रियापुण्यः अयं धर्मसूनुः प्रसवोपगमे अपत्यलाभे सति पतिप्रतीपा
वनितेव वैपरीत्यं प्रातिकूल्यं विभर्ति ॥ ४७ ॥

परिपश्यति हन्त राजलोके

पशुपालस्य विधीयते सपर्या ।

अथ तत्र समर्थतैव तन्त्रं

तदसौ वीरवरेण्य ^७ एकलव्यः ॥ ४८ ॥

परिपश्यतीति—राजलोके परिपश्यति सति पशुपालस्य
सपर्या विधीयते क्रियते । हन्तेत्यनौचित्येन विषादः । अथ तत्र
सपर्यायां समर्थता शक्तिमतैव तन्त्रं, अथेति पक्षान्तरे, समर्थतैव तन्त्रं
यदीत्यर्थः, तत् तदा वीरवरेण्यः वीरश्रेष्ठः एकलव्यः वर्तत इति शेषः ।
तथा च अस्यैव प्रथमं सपर्या क्रियतामिति भावः । एकलव्य इति
अतिशूरः कश्चिन्निषादो भारतप्रसिद्धः ॥ ४८ ॥

^१ अस्माकं असहिष्णुता—घ. ^२ तावदिदमन्यायम्—घ. ^३ राजसूयधर्मा—
ग्र. दे. मु. ^४ पतिव्रता सा वनितेवाद्य—ग्र. मु. ^५ अस्मदनुग्रहात्, ऋत्वर्थमयं
यततामिति—ख. ^६ सूयक्रतुधर्मपुण्यः—ख. सूयक्रतुपुण्यः—ङ. ^७ एकलव्यः—ग्र. मु.

कुरुवृद्धमुपेक्ष्य जाह्नवेयं

जयसम्प्रीणितजामदग्न्यचरामम् ।

इतरानपि तादृशानिहैता-

न्न च गोपो न च यादवस्समर्च्यः ॥ ४९ ॥

कुरुवृद्धमिति—कुरूणां कुरुवंश्यानां वृद्धं जयसम्प्रीणित-
जामदग्न्यचरामं जयेन सम्प्रीणितः जमदग्नेरपत्यं रामः येन तं, युद्धे
परशुरामं जित्वा स्वशौर्योत्कर्षेण अस्त्रगुरुभूतस्य तस्य प्रीतिं कृतवन्तं
जाह्नवेयं जाह्नव्या गङ्गाया अपत्यं भीष्मं इतरान् तद्व्यतिरिक्तानपि
तादृशान् तत्सदृशान् एतान् राज्ञ उपेक्ष्य इह सदसि गोपश्च नार्च्यः,
यादवश्च नार्च्यः । कृष्णो यदि गोपः यदि वा यादवः उभयथाऽप्येतेषु
सत्सु नार्च्यः, गोपत्वे जात्यैव निकर्षात्, यादवत्वेऽपि ययाति-
शापाद्राजपदवैधुर्येण निकर्षादिति भावः । यदि गोप इत्याद्युक्ति-
भङ्ग्या जातावपि ¹ सन्देहदूषणान्तरं व्यञ्जयति । कुरुवृद्धमित्यनेन
भीष्मस्य वयसाऽऽधिक्यं, तत्रापि स्वकुलकूटस्थत्वम्, जयसम्प्रीणिते-
त्यादिना शौर्योत्कर्षम्, जाह्नवेयमित्यनेन देवताप्रभवत्वं च पूज्यता-
निमित्तं ख्यापयति । इदं तत्ख्यापनं भीष्मस्यापि कोपोद्घापनं
भवत्वित्याशयेन । इदमेवाग्रे राजान्तरस्तुतीनामपि फलम् । 'कुरु-
नादिभ्यो ण्यः' (पा. सू. ४-१-१७२) इति कुरुशब्दादपत्यार्थं
तद्राजसंज्ञके ण्यप्रत्यये 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियम्' (पा. सू. २-४-६२)
इति बहुषु लुकि च सति कुरुशब्दः कुरुवंशयेषु साधुः । जमदग्ने-
रनन्तरापत्येऽपि गोत्ररूपाध्यारोपेण 'गर्गादिभ्यो यञ्' (पा. सू. ४-१-१०५)
इति गोत्रप्रत्ययेन जामदग्न्य इति साधुः । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु

¹ ऋष्यणि जामदग्न इत्येव स्यात् । यद्यपि वृत्तिकृता रामो जामदग्न्य इत्यत्र नित्यसमास इत्युक्तम् । तथापि तद्वचनं तेन क्रमेण समास-निषेधपरमिति क्रमान्तरेण समासः कृतः ॥ ४९ ॥

अतिमर्त्यबला विराटशल्य-

द्रुपदाद्या बहवो हि सन्ति वृद्धाः ।

अतिलङ्घन²मभ्युपैतु को वा

गुणकर्मश्रुतशालिनाममीषाम् ॥ ५० ॥

अतिमर्त्येति—अतिमर्त्यबलाः मर्त्यातिक्रान्तबलाः विराटः शल्यो द्रुपद इत्येवमाद्या बहवो वृद्धाः सन्ति हि । गुणकर्मश्रुत-शालिनां गुणाः धार्मिकत्वादयः, कर्माणि दिग्विजयादीनि, श्रुतं शास्त्रं, एतैः श्लाघनशीलानां अमीषामतिलङ्घनं को वा अभ्युपैतु । केनापि नाभ्युपगन्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ ५० ॥

³ नन्वाबाल्यं कृष्णे गोवर्धनधारणाद्यद्भुतचरितं परभावलिङ्गं दृश्यते, अतस्स एवाचर्य इत्याशङ्क्य सर्वं मायिकत्वेनान्यथा करोति—

क्वचिदर्चनमिन्द्रजालतश्चे-

त्कुहकांस्सन्ति ⁴ परश्शताः पृथिव्याम् ।

अथ कश्चन सत्य ⁵ एष भूमा

क्व गतोऽसौ यवनादिसैन्यगन्धे ॥ ५१ ॥

क्वचिदिति—इन्द्रजालतः कृष्णेन कृतं गोवर्धनधारणादि इन्द्रजालं मायामात्रं न तात्त्विकम् । तावता चेत्पुरुषे अर्चनं तदा पृथिव्यां

¹ 'ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च' (पा. सू. ४-१-११४) इति सूत्रेणेति भावः.
² मभ्युपैति को—ग्र. मु. ³ नरस्यासाध्यम्—घ. नन्वसाध्यम्—ख. ⁴ परश्शतं—ग्र. मु. ⁵ एव भूमा—ग्र. मु.

परशशताः ^१ शतात्परे बहुतमाः कुहकमायिकास्सन्ति । तेऽप्यर्च्यन्ता-
मिति भावः । एषः गोवर्धनधारणादिः कश्चन सत्यो भूमा तात्विको
महिमा, अथशब्दः पक्षान्तरे, तात्विको यदीत्यर्थः । तदा असौ
महिमा यवनादिसैन्यगन्धे कालयवनजरासन्धसैन्यागमनप्रसङ्गे सति
क गतः? तदानीमपि महिमा स्थितश्चेत्पलायनं न कुर्यादिति भावः ।
परशशता इत्यत्र ^२ पञ्चमीति योगविभागात्समासः । ^३ राजदन्तादित्वा-
च्छतशब्दस्य परनिपातः । ^४ पारस्करादित्वात् सुडागमः ॥ ५१ ॥

अयमग्रज एष रौहिणेयो

बलशाली वपुषा च ^५ शुद्धवर्णः ।

अनतिक्रमणं तदस्य युक्तं

यदि शेषोऽयम^६ विष्णुतः क्रमो वः ॥ ५२ ॥

अयमिति—बलेन शालत इति बलशाली वपुषा च शुद्धवर्णः
चकाराच्चरितेनापि शुद्धवर्णः निर्मलकीर्तिः “वर्णो नीलादिविप्राधोः
कीर्तिं गीतिक्रमे स्तुतौ” इति यादवः । अयमेषः पुरस्थितो रौहिण्यः
रौहिण्या अपत्यं बलदेवः, अग्रजः कृष्णस्य ज्येष्ठः, तत्तस्मात्
अस्यानतिक्रमणं युक्तम् । अयं यदि शेषः अनुजस्योपसर्जनभूतः
तदा वः युष्माकं क्रमः युष्मदभिमतः क्रमः ^६ अविष्णुतः, विष्णुतः,
शास्त्रविरुद्ध इत्यर्थः । स्वरूपप्रकारपरामर्शितया अयमेष^७ इत्यनयो-
रपौरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥

^१ शतात्परे कुहका वञ्चनपरा ऐन्द्रजालिकास्सन्तीति भावः. ^२ ‘पञ्चमी
भयेन’ (पा. सू. २-१-३७) इति सूत्रे पञ्चमीति योगविभागादित्यर्थः—स्व.
^३ ‘राजदन्तादिषु परम्’ (पा. सू. २-२-३१) इत्यनेनेति भावः. ^४ ‘पारस्कर
प्रभृतीनि च संज्ञायाम्’ (पा. सू. ६-१-१५७) इति सूत्रेणेति भावः. ^५ शुद्धवर्णः—
ग्र. मु. ^६ ‘अविष्णुतः’ इति पाठोऽत्र युक्त इति भाति. ^७ इत्यनयोर्न पौरुक्त्यम्.

ननु शङ्खचक्रादिचिह्नैः कृष्णस्य भगवदवतारत्वं विज्ञायते, अतस्तस्य पूज्यत्वे वयःप्रभृति न प्रयोजकमित्याशङ्क्य तान्यप्यन्यथा करोति—

नटवद्धृतशङ्खचक्रचिह्नाः

कति नामात्र विडम्बयन्ति विष्णुम् ।

अनुकर्तुमयं च तद्वदीशः

^१कथमीशत्वमनूर्मिषट्कहीने ॥ ५३ ॥

नटवदिति— नटवत् नटेन तुल्यं यथा तथा धृतशङ्खचक्रचिह्नाः कति नाम अद्य विष्णुं विडम्बयन्ति अनुकुर्वन्ति? नामेति प्रसिद्धौ । पौण्ड्रकादयस्तथा विदिता एवेति भावः । अयं कृष्णश्च तद्वत् पौण्ड्रकादिवत् अनुकर्तुमीशः समर्थः । न तु वस्तुतो विष्णुः । तथात्वे बाधकमाह—अनूर्मिषट्कहीने कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य^२रूपवीचिषट्करहितव्यतिरिक्ते तद्वति कथमीशत्वं, परमेश्वरे रागद्वेषाद्यसम्भवादिति भावः ॥ ५३ ॥

ननु व्यासनारदादिवृद्धवाक्यादस्य परमेश्वरत्वं ^३श्रद्धेयमित्यत्राह—

न च विश्वसिमो न वृद्धवाक्यं

बलवन्मानविलङ्घनं ^४न चेत्स्यात् ।

न वदन्त्यनिदंपरेषु सन्तः

स्तुतिवाक्येषु यथाश्रुतार्थसिद्धिम् ॥ ५४ ॥

न चेति—वृद्धानां वाक्यं न न विश्वसिमः, विश्वसिम एव, बलवन्मानविलङ्घनं न चेत् स्यात् प्रबलप्रमाणविरोधो यदि न स्यात्, इह

^१ कथमर्च्यस्स भवेन्महीशसङ्घे—ग्र. सु.

^२ रूपपीडाषट्क—ड.

^३ श्रद्धेयं तत्राह—ख. ^४ न च स्यात्—घ.

रागद्वेषादिपरमेश्वरत्वबाधकप्रबलप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मवाक्यमपि न विश्वसिम
इति भावः । तर्हि किं बृद्धा अनृतमेव वदन्तीत्याशङ्क्य स्तुतिमात्रं
तदित्याशयेनाह—न वदन्तीति । अनिदंपरेषु इदं शब्दतः प्रतीयमानं
वाच्यं परं मुख्यतात्पर्यास्पदं येषां न भवति तान्यनिदंपराणि तथा-
भूतेषु स्तुतिवाक्येषु यथाश्रुतार्थसिद्धिं श्रुतं शब्दश्रवणं अनतिक्रम्य
शब्दश्रवणमात्रेण ^१प्रतीयमानार्थसिद्धिं सन्तो न वदन्ति । श्रुति-
गतेष्वपि विधिशेषेष्वर्थवादेषु ‘पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति’
इत्यादिषु यथाश्रुतार्थसिद्धिं न्यायविदो न मन्यन्ते, किमुत पौरुषेय-
वाक्येष्विति भावः । यथाश्रुतेति ^२पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ।
तस्यार्थशब्देन पुनस्सुप्सुपेति समासः ॥ ५४ ॥

इति तत्र मुदा विकत्थमानं

कठिनं कण्ठविलग्नमृत्युपाशम् ।

परिदृष्टपरावरस्तमीष-

द्विनयन् विष्णुपदीसुतो बभाषे ॥ ५५ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण तत्र सदसि मुधा विकत्थमानं
द्विरदायुतेत्यादिना व्यर्थमेव श्लाघमानं कठिनं निष्ठुरं कण्ठविलग्नमृत्यु-
पाशं भगवन्निन्दया कण्ठविलग्न इव सन्निहितो मृत्युपाशो यस्य तथा
भूतं तं शिशुपालं ईषद्विनयन् शिक्षयन् परिदृष्टपरावरः निर्धारित-
परावरतत्त्वः विष्णुपदी गङ्गा तत्सुतो भीष्मः बभाषे । “गङ्गा विष्णु-
पदी जङ्घतनया सुरनिम्नगा” इत्यमरः ॥ ५५ ॥

^१ प्रतीयमानस्यार्थस्य सिद्धिं-ख, ^२ ‘अव्ययं विभक्ति’ (श. पा. सू. २-१-६)
इत्यादिसूत्रेणेति भावः.

शृणु तात हितं समाहितस्त्वं
 रुशतीं ^१ वाचमपास्य रोषजाताम् ।
 अविमृश्य विपत्तिमापतन्तीं
 न हि तिष्ठन्त्यहितेषु बुद्धिमन्तः ॥ ५६ ॥

शृणु तातेति—तातेति सोपलालनं सम्बोधनम्, अनुकम्पनीये-
 त्यर्थः “ ताऽतेनुकम्प्ये पितरि ” इति रत्नमाला, त्वं समाहितः
 समाहितचित्तस्सन हितं शृणु । हितमेवाह—रोषजातां रुशतीं अकल्याणीं
 वाचं अपास्य त्यक्त्वा “ ^२ रुशतीं वागकल्याणी ” इत्यमरः, बुद्धिमन्तः
 प्राज्ञाः आपतन्तीं विपत्तिमविमृश्य अहितेषु न हि तिष्ठन्ति न
 वर्तन्ते । अतस्त्वयाऽपि धीमता विपत्तिपर्यवसायित्वादिहिता भगव-
 न्निन्दा त्यक्तव्येत्यर्थान्तरन्यासेनोक्तम् ॥ ५६ ॥

अतिपत्य मुकुन्दमन्तिकस्थं
^३ पथिकानर्चितुमुन्मना भवेद्यः ।

अवधीरितकौस्तुभस्स नूनं
 कुरुविन्देषु कुतूहलं विधत्ते ॥ ५७ ॥

अतिपत्येति—अन्तिकस्थं मुकुन्दं अतिपत्य अतिक्रम्य ^४ पथिकान्
 पथिकवदुपेक्षणीयान्, वशिकानिति पाठे तुच्छान् “ वशिकं तुच्छ-

^१ वाचमपास्तदोषजाताम् । अपि मृत्युविपत्तिमापतन्तीं न हि मृत्यन्त्य-
 हितेषु—ग्र. सु. ^२ अत्र मुकुटेन ‘ उषती ’ इति पाठमभ्युपेत्य ‘ उष दाहे ’ इत्यस्मा-
 च्छतारि ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ ‘ आगमशास्त्रमनित्यम् ’ इति पारिभाषाभ्यां
 गुणनुमागमयोरप्रवृत्त्या रूपसिद्धिरित्युक्तम् । अत एव महाभारतेऽपि ‘ ययाऽस्य
 वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ’ इत्यत्र उषतीमिति प्रयुक्तं दृश्यते ।
 सुधायां तु रुशतीति पाठाभिप्रायेण हिंसार्थकात्तौदादिकात् रुशतेः शत्रन्तात् ‘ आच्छी-
 नद्योर्नुम् ’ इति नुमो वैकल्पिकत्वेन रुशतीति रूपसिद्धिरित्युक्तम्. ^३ वशिका-
 ग्र. दे. सु. ^४ पथिकानिति लोकोक्तप्रजुरोधेनेदमुक्तमिति बोध्यम्.

रिक्तके” इत्यमरः । अर्चितुमुत्कण्ठितो भवेत्, सः नूनमवधीरित-
कौस्तुभः अनादृतकौस्तुभस्सन्, कुरुविन्देषु कुरुविन्दाः कुलमाषाख्याः
ईषत्प्रभायुक्तधवलपाषाणखण्डविशेषाः । “कुरुविन्दास्तु कुलमाषाः”
इति यादवः । तेषु कुतूहलं विधत्ते, आदरं करोति । कृष्णमतिक्रम्या-
न्यानर्चितुमिच्छा कौस्तुभमनादृत्य कुरुविन्दान् ग्रहीतुमिच्छया
तुल्येति निदर्शनालङ्कारेण निदर्शितम्^१ ॥ ५७ ॥

स्तुतिभिः कतिचिन्निवर्गमृच्छ-

न्त्यपवर्गं च यमेकमाश्रिताभिः ।

निरये निपतन्ति निन्दयाऽन्ये

यदि तद्वेत्थ वदैष यत्क्रियार्हः ॥ ५८ ॥

स्तुतिभिरिति—कतिचित् यमेकमाश्रिताभिः स्तुतिभिः त्रिवर्गं
त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गं अपवर्गं च ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । अन्ये
निन्दया निरये नरके निपतन्ति । निन्दयेत्यत्रापि यमेकमाश्रितयेति
वचनविपरिणामेनानुषज्यते । तत्^२ पुराणादिषु प्रसिद्धं मानं यदि
वेत्थ जानासि तदा एषः कृष्णः यत्क्रियार्हो^३ वद यां क्रियमर्हति तां
त्वमेव वदेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सहजं नयनं च यत्तृतीयं

भुजयुगमं च तव स्थितातिरिक्तम् ।

सहसा यदुपागमेन नष्टं

स्वयमाकारयसि स्वमृत्युमेनम् ॥ ५९ ॥

सहजमिति—तव सहजं सहोत्पन्नं तत् अनुभूतं तृतीयं नयनं
स्थितातिरिक्तं स्थिताद्भुजद्वयादाधिकं भुजयुगमं च यदुपागमेन यस्य
कृष्णस्य उपागमेन हेतुना सहसा ज्ञाडिति नष्टं, एनं स्वस्य मृत्युं .

^१ ध्वनितम्-घ.

^२ मनुष्यादिषु-घ.

^३ यदीयाम्-ख.

स्वयमाकारयसि त्वमेवाह्वयसि । शिशुपाल उत्पत्तिसमये त्रिलोचन-
श्चतुर्भुजश्चोत्पन्नः । ततश्चाशरीरिण्या वाचा उक्तं, य एतस्य मृत्युभूतः
तत्सन्निधाने तृतीयं नयनं भुजयुग्मं चास्य तिरोघास्यत इति । कृष्ण-
सन्निधाने च तथैव तिरोहितमिति पौराणिकी कथा । अतः कृष्णो
मृत्युत्वेन निश्चितः । तमुदासीनं स्वयमेव किमर्थं क्षोभयसीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

नहि सन्ति न निश्चितागमार्था

^१न गतास्सन्निहिताश्च न प्रसुप्ताः ।

अपि तु त्रपया नतास्त्वदुक्ती-

स्त इमे नन्विह चेतसा हसन्ति ॥ ६० ॥

नहीति—निश्चितागमार्थाः कृष्णः परतत्त्वमिति निश्चित-
वेदार्थाः नहि न सन्ति सन्त्येव । नहीत्यखण्डं पदं नञर्थे वर्तते ।
न गताः सन्तोऽपि ते अन्यत्र न गताः, किञ्चात्रैव सन्निहिताश्च ।
ते न प्रसुप्ताः किन्तु त्वद्वचनं शृण्वन्त एवासते । तर्हि तेऽपि किमिति
न शिक्षयन्तीत्यत आह—अपि त्विति । अपि तु किन्तु त इमे सद-
स्येव त्रपया नताः ^२अवाच्यवचनश्रवणेन लज्जया अवनतास्सन्तः
त्वदुक्तीः चेतसा हसन्ति, अतिमूढवचनमिदमित्यपहसन्ति । नन्वि-
त्यामन्त्रणे । “ प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ” इत्यमरः ॥ ६० ॥

यदि जीवितुमीहसे चिराय

प्रतिपद्यस्व हितं यदस्मदुक्तम् ।

अथ न प्रहितो जलाञ्जलिस्ते

शृणुतान्ये य इह श्रुतौ निरूढाः ॥ ६१ ॥

यदीति—यदि चिराय जीवितुमीहसे इच्छसि, हितं प्रति-
पद्यस्व अङ्गीकुरुष्व । तत् किम्? अस्माभिर्यदुक्तं तदिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

^१ न हि तेऽसन्निहिता न च प्रसुप्ताः—दे. मु. न हि ते सन्निहितार्त्तन-
प्रसुप्ताः—ग्र. मु. ^२ अवाच्यवादश्रवणेन—ख.

अथ तन्न प्रतिपद्यसे यदि तदा ते तुभ्यं जलाञ्जलिः प्रहितः निवाप-
सलिलाञ्जलिर्दत्तः । इह सदसि अन्ये ये श्रुतौ ये श्रवणेन्द्रिये निरूढाः
प्रसिद्धाः श्रोतुं शक्ता इति यावत् , श्रुतौ वेदे निरूढा वा, ते मद्रचनं
आकर्णयत ॥ ६१ ॥

युगकोटिशतायुतानि वेधाः

स्वपदं प्राप यमेकमर्चयित्वा ।

¹ मनुजस्य तदर्चने विगायन्

मतिहीनः पशुरेष मर्षणीयः ॥ ६२ ॥

तान् प्रति तद्वचनप्रकारमाह—

युगेति—युगकोटीनां शतायुतानि शतगुणितानि दशसह-
स्राणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, यमेकमर्चयित्वा वेधाः स्वपदं ब्रह्म-
पदं प्राप—

युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः ।

पुरा त्रैलोक्यघातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥

इति पुराण²वचनम् । मनुजस्य तदर्चने तस्य कृष्णस्यार्चने
विगायन् विगानं निन्दां कुर्वन् मतिहीनः एष पशुः मर्षणीयः तिर्य-
ग्जातीय इति सोढव्यः । तदर्चन इति शेषषष्ठीसमासः । कर्मणि
षष्ठ्यङ्गीकारे कर्तृकर्मोभयप्राप्तिसत्त्वेन ³ कर्तारि षष्ठ्याः कर्मषष्ठीसमासस्य
चानुपपत्तेः ॥ ६२ ॥

¹ मनुजस्स तदर्चने—ग्र. दे. मु. ² वचनमनुसन्धेयम्—ख. ³ कर्तारि
षष्ठ्या इत्यादि—‘कर्मण्येव षष्ठीति’ उभयप्राप्तौ (पा. सू. २-३-६६) इति नियमेन
मनुजशब्दात्कर्तृषष्ठ्या वारणेन तृतीयाया दुर्निवारतया मनुजस्येत्यत्र कर्तृषष्ठ्या अनुप-
पत्तिः, तदर्चन इत्यत्र ‘उभयप्राप्ता’ (पा. सू. २-३-६६) इति कर्मषष्ठ्यङ्गीकारे ‘कर्मणि
च’ (पा. सू. २-२-१४) इति समासनिषेधात् षष्ठीसमासस्य चानुपपत्तिरित्यर्थः.

विधिहस्तधृताद्यदङ्घ्रिपद्मा-
 च्यवमाना पवमानवेगहीना ।
 विपुनाति जगन्ति दिव्यसिन्धुः

¹ क्रमते हन्त तदर्चने विवादः ॥ ६३ ॥

विधिहस्तेति—विधिहस्तधृतात् त्रैविक्रमावतारे चतुर्मुख-
 हस्तेन क्षालनार्थं धृतात् यदङ्घ्रिपद्मात् यस्याङ्घ्रिकमलात् पवमानवेगो
 हीनो न्यूनो यस्याः तथा भूता सती च्यवमाना पतन्ती दिव्या दिवि
 मवा सिन्धुः गङ्गा जगन्ति द्युपातालभूलोकान् विपुनाति पवित्रयति ।

क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यधः ।

दिवि ² तारयते देवान् तेन त्रिपथगा स्मृता ॥

इति भारतवचनम् । तस्य कृष्णस्य अर्चने विवादः क्रमते ³ विसं-
 वादः प्रवर्तनेन प्रतिहत इत्यर्थः । ‘वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः’
 (पा. सू. १-३-३८) इत्यात्मनेपदम् । तत्र वृत्तिरप्रतिबन्धः । हन्ते-
 त्यत्यन्तानौचित्येन विषादः ॥ ६३ ॥

स च कश्चन सर्वमेधयज्वा

हविरात्माह्वयमात्मनैव हुत्वा ।

यत एव बभूव देवदेवः

स किमस्माभिरदैवतैरनर्च्यः ॥ ६४ ॥

स चेति—कश्चन अचिन्त्यमहिमा सः प्रसिद्धः महादेवश्च,

“महादेवस्सर्वमेधे महात्मा त्यक्त्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव”

(महाभारते शान्ति. २०-१२)

इति पुराणवचनात् सर्वमेधयज्वा सर्वमेधारूप्य⁴ यज्ञकृत् सन्, आत्माह्वयं
 आत्मनामकं हविः आत्मना स्वयमेव हुत्वा, आत्मनेति प्रकृत्यादि-

¹ क्रमते तं कथमेष दोषवादः—ग्र. मु. ² दिवि धारयते—ङ्. ³ ‘विसं-
 वादः प्रवर्तते न प्रतिहन्यत इत्यर्थः’ इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यमिति भाति
⁴ यागकृत्—ङ्.

तृतीया, यतः येनैव कृष्णेन हेतुना देवदेवः देवानामपि देवो बभूव ।
सः कृष्णः अदैवतैरस्माभिः अनर्च्यः किम् ! क्षेपे किंशब्दः । अनर्च्य
इत्यत्यन्तायुक्तमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

य इहाद्य भजन्ति यज्ञभागान्
कृतिनः कार्तयुगेन कर्मणा ते ।

अयजन्त पुरा यमेकमाद्यं

वरिवस्यामिह तस्य वारयेत्कः ॥ ६५ ॥

य इहेति—अद्य इदानीं इह अस्मिन् कल्पे ये इन्द्रादयः
यज्ञभागान् यज्ञेषु हविर्भागान् भजन्ति, कृतिनः सुकृतिनः ते
कार्तयुगेन कर्मणा,

“^१ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्” (व्यासस्मृतिः,
वि. पु. ६-२-१७) इति स्मृतेः कृतयुगसम्बन्धिना ध्यानयज्ञेन आद्यं जग-
तामादिभवं यमेकं पूर्वकल्पे अयजन्त, पूर्वकल्पे यमिष्ट्वा इदानीमिन्द्रादिपदं
भुञ्जत इत्यर्थः। अत्र “यज्ञेन यज्ञमयजन्त”, (पु. सू. १६) इत्यादिमन्त्रवर्णः

“ब्रह्मादयस्सुरास्सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।

स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः” ॥

इति पुराणवचनं च । तस्य कृष्णस्य वरिवस्यां पूजां को वारयेत्
कोऽपि वारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथवा विबुधादिपूजनीये

मनुजैरर्चनमत्र मा विधायि ।

इति नाम ^२ विमन्यतामिदानी-

मपशुत्वाय च कल्पतामर्थं नः ॥ ६६ ॥

अथवेति—अथवेति पक्षान्तरे, विबुधादिपूजनीये देवादिभिः
पूज्ये अत्र अस्मिन् कृष्णे मनुजैरर्चनं मा विधायि मा कारि ।

^१ यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्णं केशवम्' इत्यस्योत्तरार्धम्.

^२ विरम्यता—ग्र. सु.

परब्रह्मणस्तस्य पूजने देवादय इव मनुष्या नाधिकुर्वन्तीति भावः। इतीति^१—
इति अनेन प्रकारेण इदानीं अयं शिशुपालः विमन्यतां विचारयतु ।
अत एव नः अस्माकं अपशुत्वाय च कल्पतां अपशुरपि भवत्वित्यर्थः ।
पूर्वं (६२ श्लो.) भगवत्पूजानिवेधादयं पशुरित्युक्तम् । इदानीं तन्निषेधस्या-
भिप्रायान्तरकल्पनेन तस्य पशुत्वं निराक्रियत इत्ययमपि तदुपहासप्रकारं-
भेदः । विधायीति कर्मणि लुङ् । माङ्घोगादडागमाभावः । ‘क्लृप्ति
सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या’ (वा. १४५९) इत्यपशुत्वायैति
चतुर्थी ॥ ६६ ॥

धनबन्धुवयःक्रियादिमात्रै-

रधिकेष्वप्यचमत्क्रिया विहृत्यै ।

जगदेकपतौ सदोपकर्त-

र्यपकृत्यैष भजेत कामवस्थाम् ॥ ६७ ॥

धनेति—धनबन्धुवयःक्रियादिमात्रैः आदिशब्देन विद्याग्रहणं—
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ (म. स्मृ. २-१३६)
इति स्मरणात्, धनादिभिरेवाधिकेष्वपि पुरुषेषु अचमत्क्रिया अचमत्कारः
विहृत्यै विनाशाय भवति ।

“ ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनस्थविर आगते ’ ।

(म. स्मृ. २-१२०)

^२इति स्मरणात् । जगदेकपतौ जगतां मुख्यस्वामिनि
सदोपकर्तारि—

“ यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान् प्रभुः ” (विष्णुधर्मे) ।
इत्यादिदर्शनात् सर्वावस्थास्वप्युपकर्तारि भगवति विषये अपकृत्य
द्रोहं कृत्वा कामवस्थां भजेत तस्य कीदृश्यवस्था ^३ भवित्रीति वयमपि
न विद्म इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

^१ इतीति—इत्यनेक—घ. ट. ^२ इत्यादिस्मरणात्—च. ^३ भवतीति—घ. ट.

क्वचिदर्चयति प्रभूतपुण्ये

त्रियुगं तद्वदलब्धभागधेयैः ।

यदि नाम धिया न शोचितव्यं

न कथं ^१दर्शनतोऽपि नन्दनीयम् ॥ ६८ ॥

क्वचिदिति—प्रभूतपुण्ये प्रचुरसुकृते क्वचित् कस्मिंश्चित्पुरुषे त्रियुगं त्रीणि युगानि ज्ञानशक्त्यादिगुणयुगलानि यस्य तं कृष्णं अर्चयति सति तद्वत् तेन पुरुषेण तुल्यं यथा तथा अलब्धभागधेयैः हरिमर्चयितुं अप्राप्तभायैः पुरुषैः यदि नाम धिया न शोचितव्यं ^२तैस्माकं तादृशं भाग्यं नासीदिति शोचितव्यमेव, नामेत्यभ्युपगम्यवादः, “ नाम प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ” इत्यमरः, तथाऽपि दर्शनतोऽपि तादृशस्य हरिपूजनस्य दर्शनादपि कथं न नन्दनीयम् । ^३तदभिन्नन्दनमप्यकुर्वन् अतिदुर्भग इति भावः ॥ ६८ ॥

यदनुग्रहनिग्रहप्रयुक्ते

सुखदुःखे शृणुमस्वयम्भुवोऽपि ।

विमर्ति भजतस्तदर्हणायां

^४न च देयोऽनुनयो न सान्त्वना च ॥ ६९ ॥

यदनुग्रहेति—स्वयम्भुवः चतुर्मुखस्यापि यदनुग्रहनिग्रहप्रयुक्ते यस्यानुग्रहनिग्रहाभ्यां कृते सुखदुःखे शृणुमः पुराणेषु । तदर्हणायां ब्रह्मणोऽपि नियन्तुस्तस्य कृष्णस्य पूजायां विमर्ति “ क्वचिदर्चनामिन्द्रजालतश्चेत् ” इत्यादिहेतुवादमवलम्ब्य विप्रतिपत्तिं भजतश्शिशुपालस्य अनुनयः इदं त्वया सोढव्यमिति प्रार्थनावादश्च न देयः, सान्त्वना केवलसामोक्तिश्च न देयेति लिङ्गविपरिणामेनानुषङ्गः ।

हेतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ।

इति स्मरणादिति भावः ॥ ६९ ॥

^१ दर्शनतोऽपि भावनीयम्—ग्र. मु. ^२ तैस्माकमेतादृशं—घ. ^३ तदभि' इति घ.—कोशे नास्ति. ^४ न विधेयोऽनुनयो न सान्त्वना वा—ग्र. मु.

न पनायति चेदसौ न जिह्वा
 न नमस्यत्यथ नैतदुत्तमाङ्गम् ।
 यदि नार्चयतो न तौ च हस्तौ
 कृपया कल्पितसन्निधानमेनम् ॥ ७० ॥

न पनायतीति—कृपया कल्पितसन्निधानं कृतसन्निधिं एनं कृष्णं न पनायति चेत् न स्तौति चेत्, असौ अस्तुवन्ती जिह्वा न भवति, न नमस्यत्यथ न नमस्करोति चेत् ^१ एनमनमस्कृत् उत्तमाङ्गं शिरो न भवति । यदि नार्चयतः नार्चयतश्चेत् तौ अनर्चयन्तौ हस्तौ च न भवतः । भगवत्स्तुत्यादिनैव जिह्वादीनां साफल्यं सम्पादनीयमिति भावः । पनायतीत्यत्र “ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ” (पा. सू. ३-१-२८) इत्यायप्रत्ययः । नमस्यतीत्यत्र नमश्शब्दात्तत्करोतीत्यर्थे “ नमोवरिवश्चित्रङ्कः क्यच् ” (पा. सू. १-३-१९) इति क्यच् प्रत्ययः ॥ ७० ॥

निरुपाधिकसर्वबन्धुमेनं
 द्विषताऽनेन न भाषणप्रसङ्गः ।
 निरयज्वलनेन्धनीभविष्यन्
 कृपणः केवलमेष ^२ शोचितव्यः ॥ ७१ ॥

निरुपाधिकेति—निरुपाधिकं सर्वेषां बन्धुं स्वत एव सर्वभूतदयालं एनं कृष्णं द्विषता अनेन शिशुपालेन सह न भाषणप्रसङ्गः भाषणस्य प्रसक्तिर्नास्ति । भगवद्वेषपापादसम्भाष्योऽयमिति भावः । निरयज्वलनेन्धनीभविष्यन् नरक एवाग्निस्तस्य एधीभविष्यन् कृपणः क्षुद्रः एष केवलं शोचनीयः स्वापराधेन हतो जात इति शोच्यः ॥ ७१ ॥

^१ ‘एतत् अनमस्कृत्’ इत्यत्र पाठः स्यात्. ^२ ‘आत्मद्रुहममर्यादं मूढ-मुञ्जितसत्त्वधम् । सुतरामनुकम्पेत नरकार्चिष्मदिन्धनम् ॥’ इति प्रमाणमत्र बोध्यम्. ^३ शोचनीयः—ग्र. दे. मु.

सहनीयतया प्रतिश्रुतं य-

द्रसुदेवस्वसुरच्युतेन पूर्वम् ।

अपराधशतं तदद्य पूर्णं

भविता चैद्यविपत्तये ^१ परं तत् ॥ ७२ ॥

सहनीयतयेति—पूर्वं अच्युतेन कृष्णेन सहनीयतया सोढव्य-
तया वसुदेवस्य स्वसुः सोदरायाः शिशुपालस्य मातुः प्रतिश्रुतं
प्रतिज्ञातं यत् अस्य शिशुपालस्य अपराधशतं तत् अद्य पूर्णम् । यत्परं इतोऽ-
धिकमपराधान्तरं तत् चैद्यविपत्तये भविता शिशुपालस्य वधे भविष्य-
तीति । भवितेति छुट्टि रूपम् । विपत्तय इति तादर्थ्यं चतुर्थी । शिशुपालस्य
तृतीयनयने भुजयुग्मे च कृष्णसन्निधानेन तिरोहिते सति तन्माता
कृष्णं तस्य हन्तारं निश्चित्य तस्य चिरजीवनाकाङ्क्षया तदीयमप-
राधानां शतं सोढव्यमिति कृष्णं प्रार्थित्वतीति पौराणिकी कथा ॥ ७२ ॥

कुरुवृद्धवचस्तदेतदर्थ्यं

दमघोषप्रभवो ^२ निशम्य दीप्तः ।

प्रभयाऽनुकृतप्रवर्ग्यदीप्तिः

प्रतिरुन्धानदुरासदो ररास ॥ ७३ ॥

कुरुवृद्धेति—अर्थ्यं ^३ अर्थादनपेतं उचितार्थं तदेतत् कुरुवृद्धस्य
भीष्मस्य वचो निशम्य दीप्तः तीव्रेण ^४ कोपेन प्रज्वलितः प्रभया
कोपारुणया अनुकृतप्रवर्ग्यदीप्तिः ^५ विडम्बितप्रवर्ग्यमहाज्वालदीप्तिः
प्रतिरुन्धानदुरासदः विरोधिनां दुराक्रमः दमघोषप्रभवः शिशुपालः
ररास अट्टहासशब्दं चकार ॥ ७३ ॥

^१ परं यत्-घ. दे. सु. ^२ निशम्य रुष्टः-प्र. दे. सु. ^३ ४५

न्यायादनपेते' (पा. सू. ४-४-९२) इत्यनेन अर्थशब्दात्तस्मादनपेतमित्यर्थे यत्प्रत्यय
इति भावः. ^४ 'तीव्रेण' इति ख.-कोशे नास्ति. ^५ विडम्बितमखज्वालारुचिः-
ख. ग.

निपुणैरतिबालवृद्धवाक्यं

न परिग्राह्यमिति ब्रुवन्ति सन्तः ।

सहदेववदष इत्यानन्द्य

पृथुकत्वेन पितामहं निनिन्द ॥ ७४ ॥

निपुणैरिति—निपुणैः अतिबालवृद्धवाक्यं अतिबालानां अति-
वृद्धानां च वाक्यं न परिग्राह्यमिति सन्तो ब्रुवन्ति । अत एषः भीष्मः
सहदेववत् सहदेवो यथा ¹ अपरिग्राह्यवाक्यः तथाऽयमप्यपरिग्राह्यवाक्यः,
अतिवृद्धत्वादिति भावः, इति उक्तप्रकारेण पृथुकत्वेनानिन्द्यं बाल इत्य-
निन्द्यं पितामहं कुरुवंशपितामहं निनिन्द ॥ ७४ ॥

अतिवृत्तिमवेक्ष्य तस्य घोरा-

मशनिक्षोभनिभां सभासदस्ते ।

सदसत्प्रतिपत्तिमूढचित्ताः

क्षणमालेख्यसमर्पिता इवासन् ॥ ७५ ॥

अतिवृत्तिमिति—घोरां भयङ्करां अशनिक्षोभनिभां वज्र-
विजृम्भणतुल्यां तस्य शिशुपालस्य² अतिवृत्तिमवेक्ष्य उद्धृतवाचं निशम्य
सदसत्प्रतिपत्तिमूढचित्ताः ³ भयावेशाद्भीष्मशिशुपालयोर्वचसि सद-
सद्विवेचनमूढमनसः ते सभासदः सभास्थाः क्षणं आलेख्यसमर्पिताः
चित्रलिखिता इवासन् ॥ ७५ ॥

जहसुः कतिचिद्विनिन्द्य चैद्यं

पिदधुः कर्णयुगं परे कराभ्याम् ।

सुरसिन्धुसुतं शशंसुरन्ये

व्यचिकित्सन्त च केचिदल्पसत्त्वाः ॥ ७६ ॥

जहसुरिति—तदनन्तरं केचित् चैद्यं शिशुपालं विनिन्द्य जहसुः
उपहसन्ति स्म । परे कर्णयुगं कराभ्यां पिदधुः भगवन्निन्दा न श्रोत-

¹ अपरिग्राह्यो बालत्वात् तथा—घ. ² अतिवृत्ति उद्धृतमवेक्ष्य—ख.

³ प्रायशो भीष्मशिशुपालयोर्वाक्यानां सदसद्विवेचन—ख.

व्येति छादयामासुः । अन्ये सुरसिन्धुसुतं भीष्मं शशंसुः तुष्टुवुः ।
 अल्पसत्त्वाः क्षुद्रचित्ता मन्दधियः केचित् “चित्ते ^१प्राणेषु जन्तुषु”
 इति सत्त्वनानार्थेषु विश्वः, व्यचिकित्सन्त अनयोर्वचसोः किं युक्त-
 मिति सन्दिहते स्म । ‘कित निवासे’ (भ्वा. ९९३) इति घातुः
 ‘गुप्तिच्चिकद्भ्यस्सन्’ (पा. सू. ३-१-५) इति सन्नन्तः । स च विपूर्वः
 सन्देहे वर्तते । पिदधुरिति ‘डु घाञ् घारणपोषणयोः’
 (जु. १०९२) इति घातुः । अपिरुपसर्गः ।

“वाष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः”

इति तस्याकारलोपः ॥ ७६ ॥

मुनिभिः पुलकाञ्चिताखिलाङ्गैः

क्षरदानन्दधुबाष्पदिग्धदेहैः ।

अनुमोदनजातमौलिकम्पैः

हरिकीर्तिश्रवणोन्मुखैरभावि ॥ ७७ ॥

मुनिभिरिति—मुनिभिः नारदादिभिः पुलकाञ्चिताखिलाङ्गैः
 रोमाञ्चव्याप्तसर्वावयवैः क्षरदानन्दधुबाष्पदिग्धदेहैः स्रवदानन्दाश्रुषुषित-
 शरीरैः “स्यादानन्दधुरानन्दः” इत्यमरः ‘द्वितोऽथुच्’ (पा. सू. ३-३-८९)
 इत्यथुच्प्रत्ययः, अनुमोदनजातमौलिकम्पैः भीष्मवचनश्लाघनेन जातशिरः-
 कम्पैश्च सद्भिः हरिकीर्तिश्रवणोन्मुखैः भीष्मेण कीर्त्यमानाया हरिकीर्तेः
 आकर्णने उत्कण्ठया उन्नमितमुखैः अभावि भूतम् । भावे लुङ् ॥७७॥

स्तुतिनिन्दनयोरभिन्नरूपं

मुखरागं मधुहन्तुरीक्षमाणैः ।

यद्गुभिः प्रतिरुद्धरोषवेगैः

क्षमया तिर्यगवैक्ष्यत क्षमैव ॥ ७८ ॥

स्तुतीति—मधुहन्तुः कृष्णस्य स्तुतिनिन्दनयोरभिन्नरूपं

^१ प्राणिष्विति - ख. ग. ‘प्राणेषु’ इति मुद्रितविश्वकोशे दर्शनात्स एव पाठ उचित इति बोध्यम्,

भीष्मकृतस्तुतौ शिशुपालकृतनिन्दने च एकरूपं मुखरागं मुखशोभां
ईक्षमाणैः अत एव प्रभुचित्तानुरोधेन प्रतिरुद्धरोषवेगैः निरुद्धकोप-
विजृम्भणैः यदुभिः यादवैः क्षमया क्षान्त्या अन्तर्निरुद्धकोपत्रपा-
संवलितया क्षमा भूमिरेव तिर्यक् तिरश्चीनं यथा तथा अवैक्ष्यत
दृष्टा । “ रागोऽनुरागे लक्ष्मादौ त्विषि ” इति वैजयन्ती ॥ ७८ ॥

मधुजित्परिवादजातरोषं

सहसा चेदिपतेर्वधाय सज्जम् ।

गदया सह भीममुज्जिहानं

शमयन्नित्थमवोचदापगेयः ॥ ७९ ॥

मधुजिदिति—मधुजितः कृष्णस्य परिवादेन निन्दया जात-
रोषं अत एव सहसा झडिति चेदिपतेः शिशुपालस्य वधाय सज्जं सन्नद्धं
“ सज्जौ सन्नद्धसम्भ्रान्तौ ” इति प्रकाशः, गदया सहोज्जिहानं
उद्गच्छन्तं गदां गृहीत्वा उत्पतन्तं भीमं आपगेयः आपगायास्सुतो
भीष्मः शमयन् इत्थमवोचत् ॥ ७९ ॥

बलभीमसुयोधनैरमुष्मिन्

परिहीणायुषि न प्रवर्तितव्यम् ।

अतिपर्यनुयोगया नियत्या

हरिणैवैष भवाब्धिवन्निवर्त्यः ॥ ८० ॥

बलेति—परिहीणायुषि क्षीणायुषि “कृत्यचः” (पा. सू. ८-४-२९)
इति णत्वम्, अमुष्मिन् शिशुपाले बलभीमसुयोधनैः न प्रवर्तितव्यं
वधाय न विजृम्भणीयम् । कुतः? एषः शिशुपालः अतिपर्यनुयोगया
कथमित्थमासीदिति- प्रश्नमतिक्रान्तया नियत्या स्वकृतकर्मणा हेतुना
हरिणैव भवाब्धिवत् संसाराम्बुधिवत् निवर्त्यः । कृष्ण एवास्य
दैवकलप्तो मृत्युरिति बलादिभिरत्र न प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । भीमे सन्नद्धे

बलदेवोऽपि सन्नहोदिति तद्रूहणम् । दुर्योधनस्यापि तथोत्साहजननेन
 आतृणामैकमत्यं ^१ सम्पादयानीत्याशयेन अस्यापि ग्रहणम् ।

“ अनुयोगश्च पृच्छा च प्रश्नपर्यनुयोगवत् ”

इति यादवः ॥ ८० ॥

त्यज साहसमुज्ज्वयताममर्षः

समये विक्रमसम्पदाद्रियेत ।

सदनागतसूदनापवादो

महतां सम्प्रति मा च भूदयं वः ॥ ८१ ॥

सन्नद्धं भीमसेनं विषयीकृत्याह—

त्यजेति—साहसं विमृश्यबलात्कारं त्यज । अमर्षः कोपः
 उज्ज्वयतां त्यज्यताम् । समये उचितकाले विक्रमसम्पत् पराक्रमसमृद्धिः
 आद्रियेत श्लाघ्येत । इदानीं तु क्रतुमध्ये न तस्यास्समय इति भावः ।
 किञ्च महतां प्रख्यातानां वः सम्प्रति अयं सदनागतसूदनापवादः गृहागत-
 वधेनापवादः मा भूत् । ^२ माङ्गयोगादडागमाभावः ॥ ८१ ॥

भजतु प्रथमार्हणां यथार्हं

भगवानेष भवार्णवैकसेतुः ।

प्रकृतस्य विधातुमन्तरायं

स्वयमेतस्य शुभस्य न क्षमं वः ॥ ८२ ॥

भजत्विति—भवार्णवैकसेतुः संसारसागरस्यान्यनिरपेक्ष-
 स्सेतुरिव तारकः एषः भगवान् यथार्हं यथोचितं प्रथमार्हणां ^३ अग्रयपूजां
 भजतु । प्रकृतस्य प्रकान्तस्य एतस्य यागरूपस्य शुभस्य उत्सवस्य अन्तरायं
 विघ्नं स्वयं विधातुं स्वयमेव कर्तुं वः युष्माकं न क्षमं न योग्यम् ॥ ८२ ॥

^१ सम्पादनीयमित्या—ख, घ. ^२ माङ्गयोगादडागमापवादः—ख, घ. ‘न
 माङ्गयोगे’ (पा, स. ६-४-७४) इति सूत्रेण माङ्गयोगे लुब्हादिष्वडागमनिषेधादिति
 भावः. ^३ अग्रपूजां—ख,

इति शान्तनवे प्रभाषमाणे
 निखिलानुश्रवसंशयप्रमोक्ता ।
 मुदितो मुनिरब्जयोनिजन्मा
 मुहुराधूतकरस्तदभ्यनन्दत् ॥ ८३ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण शान्तनवे शन्तनुसुते प्रभाषमाणे सति मुदितः हृष्टः ^१ निखिलानुश्रवसंशयप्रमोक्ता सर्ववेदानां अर्थसंदेह-स्यापनेता अब्जयोनिजन्मा चतुर्मुखसम्भवः मुनिः नारदः मुहुः पुनःपुनः आधूतकरः आकम्पितकरस्सन् तत् वचनं अभ्यनन्दत् अश्लाघत ॥ ८३ ॥

क्षितिपालगणोदधिस्तदानीं
 विषमारम्भविरोधसेतुभिन्नः ।
 स्तिमितक्षुभिताकृतिर्बभासे
 गगनाम्भोधरसन्निभो गभीरः ॥ ८४ ॥

क्षितीति—तदानीं विषमारम्भविरोधसेतुभिन्नः विषमो दुरन्त आरम्भो यस्य तथाभूतो विरोध एव सेतुः तेन ^२ विभक्तः स्तिमित-क्षुभिताकृतिः यादववर्गे स्तिमिता शिशुपालवर्गे क्षुभिता चाकृतिर्यस्य स तथोक्तः गभीरः अगाधः अमेयपराक्रमः क्षितिपालगण एवोदधिः गगनाम्भोधरसन्निभः स्तिमितक्षुभितस्वभावाभ्यां नभोमेघाभ्यां तुलितस्सन् बभासे । प्रसिद्धोदधिरपि रामसेतुना विभक्तः क्वचित् स्तिमितोऽन्यत्र क्षुभितश्च दृश्यत इति उदधित्वरूपणम् ॥ ८४ ॥

^१ निखिलागमसंशयप्रमोक्ता सर्ववेदानां संशयस्यापनेता—ख. ^२ विभिन्नः.

ननृते मुदितेन नारदेन

क्षिपता मङ्क्षु मृगत्वगुत्तरीयम् ।

सुरसिन्धुसुतोदितं ^१ विपञ्ची-

मसकृद्गापयताऽनुनादवृत्त्या ॥ ८५ ॥

ननृत इति—मुदितेन मङ्क्षु शीघ्रं मृगत्वगुत्तरीयं मृगाजिन-
संव्यानं क्षिपता नृत्यसौकर्याय निरस्यता सुरसिन्धुसुतोदितं भीष्मोक्तं
शब्दजातं अनुनादवृत्त्या तदनुरणनक्रमेण तदनुरणनवत् अतिसादृश्येन
विपञ्चीं ^२ वीणां असकृत् गापयता आवादयता नारदेन ननृते
नृत्यते स्म । गानस्येह शब्दकर्मकत्वाद्विकर्मकता ॥ ८५ ॥

उदगीयत यत्तदा विधिज्ञैः

सममुद्गातृगिरैकताननादैः ।

मधुमर्दन^३गीतगर्भया त-

द्विशदं नारदवीणयाऽन्ववादि ॥ ८६ ॥

उदगीयतेति—तदा विधिज्ञैः ^४ शास्त्रनियमाभिज्ञैः उद्गातृभिः
उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृभिः एकतानः स्वरादिनियमे एकाग्रो नादः कर्ण-
ध्वनिः येषां तथाभूतैस्सद्भिः समं एकरूपं यदुदगीयत उच्चैर्गीतं तद्विशदं
पुरुषोच्चारणवत् व्यक्तं यथा तथा मधुमर्दनस्य कृष्णस्य गीतं गर्भः
अन्तर्गतं यस्याः तथाभूतया नारदवीणया अन्ववादि अनुदितम् ।
^५ वीणया कृष्णं गायन् नारदः हर्षोत्कर्षात् उद्गातृणां गानमपि तथैव
यथावत् अन्वगायदित्यर्थः । उद्गातृशब्देन रूढिपूर्वकलक्षणया प्रस्तोतृ-
प्रतिहर्तारावपि गृह्यते ॥ ८६ ॥

^१ विपञ्चीं सकृदावादयताऽनुनादवृत्त्या—झ. ख. घ. ^२ वीणां सकृत्
गायता—ख. ^३ गीतिगर्भया—घ. प्र. मु. कीर्तिगर्भया—दे. मु. ^४ शास्त्रीय-
धर्माभिज्ञै—ङ. ^५ 'वीणया कृष्णं गायन्' इति ख.—कोशे न दृश्यते.

ब्रजयोषिदपाङ्गवेधनीयं
मधुराभाग्यमनन्यभोग्यमीडे ।
वसुदेववधूस्तनन्धयं त-
त्किमपि ब्रह्म किशोरभावदृश्यम् ॥ ८७ ॥

ब्रजेति—ब्रजयोषितामपाङ्गैर्वेधनीयं शरैरिव वेध्यं मधुराया
भाग्यं निजोत्पत्त्या पुण्यक्षेत्रत्वरूपोत्कर्षापादनेन भागधेयमिव स्थितं
अनन्यानामेकान्तभक्तानां भोग्यं परमानन्दरूपतया अनुभाव्यं वसुदेव-
वध्वाः देवक्याः स्तनन्धयं शिशुरूपं किशोरभावेन बालभावेन दृश्यं दर्शन-
मात्रेण हृदयोच्छ्वासप्रदं अतिरमणीयं किमपि अपरिमितमाहात्म्यं तत् प्रसिद्धं
ब्रह्म ईडे स्तुवे । स्तनन्धयमित्यत्र स्तनं धयति पिबतीति विग्रहे
' नासिकास्तनयोर्धर्माधेटोः ' (पा. सू. ३-२-२९) इति खश्^१ मुमागमश्च ॥
“तद्दृश्यं दृष्टमात्रं यत्कुर्यादुल्लासिकां नवाम्”

इति वैजयन्ती ॥ ८७ ॥

निकटेषु^२ निशामयाम नित्यं
निगमान्तैरधुनाऽपि मृग्यमाणम् ।
यमलार्जुनदृष्टबालकैर्लिं
यमुनासाक्षिकयौवनं युवानम् ॥ ८८ ॥

निकटेष्विति—निगमान्तैः उपनिषद्भिः अधुनाऽपि अद्यापि मृग्य-
माणं अन्विष्यमाणं, तैरद्यापि कात्स्न्येन अपरिच्छेदादेकदेशप्रतिपादन-
मन्वेषणत्वेनाध्यवसीयते, यमलाभ्यामर्जुनाभ्यां ककुभवृक्षाभ्यां बाल्य-
लीलाकृतोल्लखलाकर्षणमज्यमानाभ्यां दृष्टबालकैर्लिं अवलोकितबालक्रीडं

१ 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' (पा. सू. ६-३-६७) इति सूत्रेण पूर्वपदस्य
मुमागम इति भावः. २ 'निशामयामि' 'निशामयानि'—इत्यपि मुद्रितकोशयोः
पाठान्तरद्वयं दृश्यते.

यमुनासाक्षिकयौवनं यमुना साक्षी यस्य तद्यमुनासाक्षिकं तथाभूतं
 यौवनं यूनः कर्म यमुनातीरे गोपवानितोपभोगरूपं यस्य तं युवानं
 निकटेषु समीपेषु नित्यं निशामयाम पश्यामेति प्रार्थनायां लोट् । निपूर्वः
 'शम^१ उपशमने' (दिवादि. १२०२) इति घातुर्ण्यन्तः । तस्य 'शमोऽ-
 दर्शने' (ग. सू. १९२) इति दर्शनार्थे मित्संज्ञानिषेधात्^२ अमन्तत्वेऽपि
^३ न ह्रस्वः । दर्शनार्थे तन्निषेधसामर्थ्यादेव दर्शनार्थलाभोऽपि । न त्वत्र
 'शम लक्ष आलोचने' (चुरा. १६९७) इति चौरादिको
 घातुः । तस्य^४ 'आकुस्मादात्मनेपादिनः' इत्यात्मनेपदित्वात्
 यमुनासाक्षिकेत्यत्र 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५-४-१५४) इति
 कप्रत्ययः । यद्यपि स्त्रीत्वविवक्षायां साक्षिशब्दात् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'
 (पा. सू. ४-१-५) इति ङीपि सति यमुनासाक्षिणीकेति भाव्यम् ।
 तथाऽपि तत्र स्त्रीत्वं न विवक्षितम् । यद्वा साक्षिशब्दात् स्वार्थे
 कप्रत्ययं कृत्वा यमुना साक्षिका यस्येति योज्यम् । यौवनमित्यत्र यूनः
 कर्मेति विग्रहे 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (पा. सू. ५-१-१३०) इति
 अणप्रत्ययः ॥ ८८ ॥

पदवीमदवीयसीं विमुक्ते-

रटवीसम्पदम्बुवाहयन्तीम् ।

अरुणाधरसामिलाषवंशां

करुणां कारणमानुषीं भजामि ॥ ८९ ॥

पदवीमिति—अदवीयसीं अदूरतरां विमुक्तेः पदवीं सराणि

१ 'उपशमे' इति घातुपाठेऽर्थो निर्दिष्टः. २ अमन्तत्वेऽपीत्यादि—
 'जनीजूष्कसुरङ्गोऽमन्ताश्च' (ग. सू. १८८) इत्यनेनामन्तानां मित्त्वेऽपि 'शमोऽ-
 दर्शने' (ग. सू. १९२) इति दर्शनार्थे मित्त्वनिषेधात् 'मितां ह्रस्वः' (पा. सू.
 ६-४-९२) इति न ह्रस्व इति भावः. ३ 'न' इति ख. कोशे गलितम्. ४ चुरादौ
 'चित संचेतने' (चुरा. १६७४) इत्यारभ्य कुस्म (१७१२) घातुर्ण्यन्तसंघातप्रविष्ट-
 धातूनामात्मनेपदित्वस्य घातुपाठे 'आकुस्मादात्मनेपादिनः' इत्युक्तत्वादिति भावः.

¹ तादृशसराणिवत्सिद्धोपायतया झटिति विमुक्तिप्रापिकां अटवीसम्पदं काननसमृद्धिं अम्बुवाहयन्तीं निजकान्त्या अम्बुवाहवतीं कुर्वतीं अरुणाधरसामिलाषवंशां अरुणे अधरे सामिलाषवदासक्तवेणुनालां कारणमानुषीं भूभारहरणलीलारूपेण कारणेन मनुष्यरूपां करुणां निरतिशयकरुणासमृद्धां देवतां भजामि । करुणोत्कर्षद्योतनाय धर्मिणि करुणात्वाध्यवसायः । अदवीयसीमित्यत्र दूरशब्दा²दीयसुन्प्रत्ययः । 'स्थूलदूरयुव' (पा. सू. ६-४-१५६) इत्यादिसूत्रेण रेफादिलोपः । ^३ तत एव गुणः । 'उगितश्च' (पा. सू. ४-१-६) इति ङीप् । नञ्-समासः । अम्बुवाहयन्तीमित्यत्र अम्बुवाहवच्छब्दात् 'तत्करोति' (ग. सू. २०४) इति णिचि ⁴ 'णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य' इतीष्टवद्भावात् 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक् । मानुषीमित्यत्र 'टिड्ढाणञ्' (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना ङीप् । "मनोजर्जातावञ्ज्यतौ षुक्च" (पा. सू. ४-१-१६१) इति मानुषशब्दस्याञन्तत्वात् ॥ ८९ ॥

अधराहितचारुवंशनाला

मकुटालम्बिमयूरपिच्छमालाः ।

हरिनीलशिलाविभङ्गनीलाः

प्रतिभास्सन्तु ममान्तिमप्रयाणे ॥ ९० ॥

अधरेति — ममान्तिमप्रयाणे अन्तिममन्तेभवं प्रयाणमुत्क्रमणं तस्मिन् अधराहितचारुवंशनालाः अधरानिहितमनोज्ञवेणुनालाः मकु-

1 'तादृशसराणिवत्' इति ख.-कोशे न दृश्यते. 2 'द्विवचनविभज्योपपदे-तरवीयसुनौ' (पा. सू. ५-३-५७) इति सूत्रेण्यसुन् प्रत्ययः. 3 तत एव-स्थूल-दूरेत्यादिसूत्रणैवेत्यर्थः. 4 'प्रातिपदिकाद्भात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' (ग. सू. २०३) इत्यनेन णिचीष्टवद्भावातिदेशेन इष्टनि 'विन्मतोर्लुक्' (पा. सू. ५-३-६५) इति मतुपो लुगिवादानादत्र मतुपो लुगिति भावः.

टालम्बिमयूरपिञ्छमालाः किरीटलम्बमानबर्हिबर्हस्रजः हरिनीलशिला-
 वीभङ्गनीलाः इन्द्रनीलोपलशकलमेचकाः ^१प्रतिभाः सन्तु अन्तकाले
 उक्तरूपाविशिष्टभगवन्मयानि स्फुरणानि भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ९० ॥

जयतादिह देवकीसुतोऽसौ

जगतामादिरनाद्यनन्तभूमा ।

अवतारयितुं भरं पृथिव्या

वसुदेवस्य गृहे कृतावतारः ॥ ९१ ॥

जयतादिति—जगतां आदिः कारणभूतः अनाद्यनन्तभूमा
 आद्यन्तरहितमहिमा पृथिव्याः भरं भारं अवतारयितुं अवरोपायितुं वसु-
 देवस्य गृहे कृतावतारः असौ देवकीसुतः इह जगति जयतादित्या-
 शिषि लोत् ॥ ९१ ॥

ऋतुरत्र समर्पितः कृतार्थः

स च धर्मः किमिवाचचार धर्मम् ।

जगदेकपतेरमुष्य पूजां

विदधानेन ^२युधिष्ठिरेण पुत्री ॥ ९२ ॥

ऋतुरिति—अत्र अस्मिन् कृष्णे समर्पितः ^३ऋतुरयं कृतार्थः
 स्थिरफलत्वात् । किञ्च सः प्रसिद्धः धर्मः ^४किमिव धर्ममाचचार किं
 वा पुष्यं चकार । कीदृशो धर्मः ? जगतामेकस्य मुख्यस्य अद्वितीयस्य
 वा पत्युः अमुष्य कृष्णस्य पूजां ऋतुरूपां सदस्यग्रपूजां वा विदधानेन
 कुर्वाणेन युधिष्ठिरेण पुत्री पुत्रवान् । युधिष्ठिरेणोति ^५प्रकृत्यादितृतीया ।
 भगवद्भक्तपुत्रसम्पत्तिर्महाभाग्यफलमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

^१प्रतिभाः सन्तु इति भिन्नं पदद्वयमिति भावः, ^२युधिष्ठिरेण होत्रा-
 ग्र. मु. ^३ऋतुरयं समाप्तः कृतार्थः—ख. ^४किं वा धर्म—ख. ^५‘प्रकृत्यादिभ्य
 उपसंख्यानम्’ (वा. १४६६) इति वार्तिकेनाभेदे तृतीयेति भावः.

इह नाकसदो न मानुषास्ते

य इमे कृष्णमिहार्चयन्त्यनन्याः ।

अयमेव महो ममेति गायन्

स तदा मूर्त इवास नाख्यवेदः ॥ ९३ ॥

इहेति—इह जगति ते नाकसदः देवाः न मानुषाः मनुष्या न भवन्ति, इह सभायां य इमे परिदृश्यमाना भीष्मादयः अनन्याः विषयान्तररहितास्सन्तः कृष्णमर्चयन्ति तन्महिमवर्णनतदनुमोदनादिभिः पूजयन्ति, अयमेव मम महः परिदृश्यमानं भगवदर्चनमेव ममोत्सव^१ इति गायन् सः नारदः^२ तदा मूर्तः मूर्तिमान् नाख्यवेदः गान्धर्व-वेद इव आस दीप्यते स्म ।^३ 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वादि. ८८६) इति घातोर्लिट् । मूर्त इति मूर्तिशब्दा^४दर्शआद्यच् प्रत्ययः ॥ ९३ ॥

अभिनन्दितवृत्तिरार्यमिश्रै-

रविसंवादिभिरागमोदितेषु ।

विनयादवनम्य^५ विश्वभर्तु-

स्सहदेवस्स्वयमाहरत्सपर्याम् ॥ ९४ ॥

अभिनन्दितेति—आगमोदितेषु वेदोक्तेष्वर्थेषु अविसंवादिभिः

^६अभ्रमवद्भिः सम्यक् प्रमितवेदार्यैः आर्यमिश्रैः सज्जनैः अभिनन्दित-वृत्तिः श्लाघितचरितः सहदेवः विनयात् अवनम्य प्रह्वो भूत्वा विश्वभर्तुः लोक^७नायकस्य कृष्णस्य सपर्यां पूजां स्वयमाहरत् स्वयमेवाकरोत् । "साधुस्सज्जन आर्यस्स्यात्" इति हलायुषः । तदुपरि मिश्रशब्दः पूज्यवाची ॥ ९४ ॥

^१ इति भावयन्-घ. ^२ तदनु-घ. ^३ 'अस भुवि' (अदादि-१०६५) इत्यादादिकात्तु 'अस्तेभूः' (पा. सू. २-४-५२) इति लिटि भ्वादेशस्य दुर्निवारत्वादाह—अस गतीत्यादि. ^४ 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा. सू. ५-२-१२७) इति सूत्रेणेति भावः. ^५ विश्वकर्तुः-घ. ^६ असंशयवद्भिः-ख. ^७ नाथस्य-घ.

अरजस्तमसां महीपतीना-

मनुमत्या मुनिमुख्यसम्मते च ।

पुरुषस्य परस्य पूर्वपूजां

सहदेवप्रहितां शशंसुरार्याः ॥ ९५ ॥

अरज इति—अरजस्तमसां अविद्यमानरजस्तमोगुणानां महीपतीनां राज्ञां अनुमत्या मुनिमुख्यानां नारदादीनां सम्मते अङ्गीकारे च सति सहदेवप्रहितां सहदेवेन कृतां परस्य पुरुषस्य पूर्वपूजां प्रथम-पूजां आर्याः साधवः शशंसुः तुष्टुवुः । सम्मत इति भावे क्तः ॥ ९५ ॥

तृणभुक्प्रातमस्तृणाय मत्वा

स तदा चेदिपतिर्युधिष्ठिरादीन् ।

अजहत्परुषोक्तिहेतिजालो

दरशेषेन्धनवह्निवद्दिदीपे ॥ ९६ ॥

तृणभुगिति—तदा तृणभुक्प्रतिमः स्वतः क्रोधनतया अना-
घृष्यत्वादग्निकल्पः सः चेदीनां देशविशेषाणां पतिः शिशुपालः
युधिष्ठिरादीन् तृणाय मत्वा तृणवदनादृत्य “मन्यकर्मण्यनादरे
विभाषाऽप्राणिषु” (पा. सू. २-३-१७) इति चतुर्थी, अजहत्परुषो-
क्तिहेतिजालः अजहन्ति अत्यजन्ति परुषोक्तीनां हेतीनां ज्वालानामिव
जालानि बृन्दानि यमिति प्राप्तोदकवत् द्वितीयार्थे बहुव्रीहिः, तथा
भूतस्सन् दरशेषेन्धनवह्निवत् अल्पावशिष्टेन्धनेन ज्वलनेन सन्निहित-
विनाशेन तुल्यं यथा तथा दिदीपे दीप्यते स्म । क्रोधेनाति^१ज्वलितोऽ-
भवदित्यर्थः ॥ ९६ ॥

अजुगुप्सत भूमृतस्सहिष्णून्

परिवादैश्च तिरश्चकार^१ पार्थान् ।

अवमत्य मुकुन्दमर्भकोऽसा-

धिति धिक्कृत्य पितामहं^२ जगर्ह ॥ ९७ ॥

अजुगुप्सतेति—सहिष्णून् सहनशीलान् कृष्णस्य प्रथमपूजां क्षाम्यतः भूमृतः क्षितिपालान् अजुगुप्सत अनिन्दत् । ‘गुप गोपने’ (भ्वादि. ९७०) इति घातोः ‘गुप्तिच्छिकद्भ्यस्सन्’ (पा. सू. ३-१-५) इति^३ निन्दार्थे सन्प्रत्ययः । पार्थाश्च परिवादैः दूषणवचनैः तिरश्चकार चिक्षेप । मुकुन्दं कृष्णं असौ अज्ञैः कृतामग्रपूजां^४ स्वयं गृह्णितवानयं अर्भकः शिशुः इति अवमत्य गर्हणस्य न विषय इत्यनादृत्य पितामहं कुरूणां^५ पितामहं भीष्मं धिक्कृत्य धिगिति कृत्वा जगर्ह धिग्वादपूर्वकं गर्हति स्म । ‘गर्ह निन्दने’ (चुरा. १८४६) इति चौरादिको घातुः । तस्य ‘आदृषाद्वा’ (ग. सू. २०२) इति णिज्जिवकल्पितः । ‘गर्ह-कुत्सायाम्’ (भ्वादि ६३६) इति भौवादिकस्त्वात्मनेपदी । धिक्कृत्येत्यत्र ‘अनुकरणं चानितिपरम्’ (पा. सू. १-४-६२) इति धिक्शब्दस्य गतिसंज्ञया^६ समासे ल्यबादेशः ॥ ९७ ॥

१ निराचकार—ग्र. मु. २ जगर्हे—ग्र. दे. मु. ३ ‘गुपेर्निन्दायां’ (वा. १६८७) इति वार्तिकेन निन्दायां सनोऽभ्यनुज्ञानादिति भावः. ४ ‘स्वयं’ इति घ. ङ. —कोशयोर्नास्ति. ५ पितामहत्वाद्दृष्टं ख. ङ. ६ समास इत्यादि. ‘कुगतिप्रादयः’ (पा. सू. २-२-१८) इति सूत्रेण समासे ‘समासेऽनञ्पूर्वे कः। ल्यप्’ (पा. सू. ७-१-३७) इत्यनेन क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेश इत्यर्थः.

अनघोऽयमतन्द्रितः क्रियायां
 गुरुभिश्शिक्षितशुद्धधीरनेकैः ।
 कुरुवंशपितामहः कुतोऽसौ
 मतिमोहेन महीयसा गृहीतः ॥ ९८ ॥

¹ भीष्मनिन्दनप्रकारमाह—अनघ इति—अनघः पक्षपातदोष-
 रहितः क्रियायां कर्तव्यकर्मणि अतन्द्रितः असञ्जाततन्द्रः सदैवावाहितः
 अनेकैः गुरुभिः ² शिक्षितः गृहीतविद्यः, अत एव शुद्धा धीर्यस्य स
 तथोक्तः असौ कुरुवंशस्य पितामहः भीष्मः कुतः कारणात् महीयसा
 महत्तरेण मतेर्मोहेन अविवेकेन गृहीतः ग्रस्तः । न काचिदस्य पक्षपातः ।
 न कर्तव्येषु कर्मस्वनवधानम् । न वा ³ शास्त्रपरिज्ञानवैकल्यम् ।
 तथाऽप्यधुना कुतोऽपि कारणान्मौढ्यं प्राप्त इत्थमनुचितं ⁴ कारितवानिति
 भावः ॥ ९८ ॥

अशठैरजडैरनेडमूकै-
 मुनिभिश्चात्र किमङ्ग्यकारि मौनम् ।
 अथवा किमरातिपक्षसक्तै-
 रहमस्मीति मुहुर्जहास मूढः ॥ ९९ ॥

अशठैरिति—अशठैः अनलसैः कर्तव्यकर्मविचारेष्ववाहितैः
 'शठोऽलसे च मूर्खे च' इति विश्वः, अजडैः अमूढैः कृत्याकृत्यविवेक-
 कुशलैः अनेडमूकैः श्रवणवचनशक्तिरहिता एडमूकाः “ एडमूकस्त्व-
 वाक्श्रुतिः ” इति यादवः, तदन्यैः भीष्माद्युक्तं पूज्यस्य पूज्यत्वं
 श्रोतुं तत्र प्रतिवक्तुं च समर्थैः मुनिभिश्चात्र मौनं किमङ्ग्यकारि किमि-
 त्यङ्गीकृतम् । अथवेति पक्षान्तरे । अरातिपक्षसक्तैः शत्रुवर्गानुरक्तैः किं

¹ भीष्मगर्हाप्रकार—ख.² शिक्षिता ग्राहिता विद्या अत एव—ङ.³ शासनापरिज्ञान—ख. ⁴ कारितवानित्यर्थः—घ.

मुनयोऽपि कृष्णपक्षपातिन इति तैः किं साध्यमित्यर्थः । साध्य-
मित्यस्य गम्यमानत्वादप्रयोगः । तदपेक्षा च सक्तैरिति कर्तरि तृतीया ।
अवधानादिगुणवन्तोऽपि पक्षपातिनो न यथार्थं वदन्तीति भावः ।
^१अहमस्मि अयुक्तकारिणां शंसिता अहं ^२वर्ते इति इत्युक्त्वा मूढः
शिशुपालः मुहुर्जहास । उक्तेति गम्यमानत्वादप्रयोगः ॥ ९९ ॥

परिवर्तहुताशनप्रदीप्तं

वदनं तस्य रुषा विजृम्भमाणम् ।

फणभृद्द्विलभीषणं तदाऽसी-

ज्वलदुल्काशतदुर्निरीक्षनेत्रम् ॥ १०० ॥

परिवर्तेति—तदा परिवर्तहुताशनप्रदीप्तं प्रलयाग्निवत् प्रज्व-
लितं रुषा विजृम्भमाणं जृम्भां कुर्वत् अत एव दृश्यमानरसनतया
^३फणभृद्द्विलभीषणं फणभृत्सहितं वल्मीकादिरन्ध्रमिव भयङ्करं
तस्य वदनं ज्वलद्भिः उल्कानां उल्मुकानां शतैः दुर्निरीक्षनेत्र-
मासीत् ॥ १०० ॥

बडबानलधूमराजिरूक्षा

^४भ्रुकुटी तस्य मुखे परिस्फुरन्ती ।

ददृशे तदसून् प्रसह्य पातुं

शमनेनेव निवेशिता भुजङ्गी ॥ १०१ ॥

बडबेति—बडबानलस्य धूमराजिरिव रूक्षा परुषा तस्य
मुखे परिस्फुरन्ती भ्रुकुटी भ्रूरचना तदसून् तस्य प्राणान् प्रसह्य हठेन
पातुं शमनेन यमेन निवेशिता भुजङ्गीव ददृशे दृष्टा । तत्कोपवि-
कृतेस्तद्वध एव पर्यवसानादित्यमुत्प्रेक्षा । प्रसह्येत्यव्ययं हठार्थकम् ।
॥ १०१ ॥

^१ अहमस्मीति—ङ.

^२ वर्त इत्युक्त्वा—ङ.

^३ फणशब्दस्य फणा द्वयोः

इति कोशात्पल्लिङ्गता च. ^४ भ्रुकुटिः—झ. प्र. म.

भसितीकृतचन्दनानुलेपः

क्थितद्रावितहेमपुष्पदामा ।

सहसा हृदि तस्य कोपवह्निः

समदीपि स्फुटितप्रकीर्णहारः ॥ १०२ ॥

भसितीकृतेति—तस्य हृदि कोप एव वह्निः भसितीकृत-
चन्दनानुलेपः निजोष्मणा भस्मीकृतचन्दनाङ्गरागः क्थितद्रावितहेम-
पुष्पदामा निष्पक्कद्रवीकृतकनककुसुममाल्यः स्फुटितप्रकीर्णहारः ^१ स्फुटी-
कृतविक्षिप्तहारश्च सन्, विशेषणत्रयेऽपि बहुव्रीहिः, सहसा शीघ्रं
समदीपि सम्यक् दीप्तोऽभूत् । कर्तरि लुङ् । ‘दीपजनबुध’
(पा. सू. ३-१-६१) इत्यादिना वैकल्पिकश्चिण् । स्फुटिर् विशरणे
(भ्वादि. ३२९) इति घातोः इगुपधलक्षणकप्रत्ययेन निष्पन्नात्
स्फुटशब्दात् विशीर्णवाचिनः ‘तत्करोति’ (ग. सू. २०४) इति
णिचि क्तप्रत्यये च सति स्फुटितेति रूपम् ॥ १०२ ॥

कठिनौ ^२ परिपिषतः करौ द्वौ

बहुशस्तस्य वरोर्मिका विशीर्णा ।

ध्रुवमप्रशमाय ^३ रोषवहे-

स्तुषविक्षेपमधत्त रत्नचूर्णैः ॥ १०३ ॥

कठिनाविति—कठिनौ कर्कशौ द्वावपि करौ बहुशः बहुवारं
परिपिषतः कोपवशात् परस्परेणोपमृद्गतः तस्य विशीर्णा वरोर्मिका
उत्तममङ्गुलीयकं “अङ्गुलीयकमूर्मिका” इत्यमरः, रत्नचूर्णैः निजरत्न-
क्षोदैः रोषवहेः तदीयकोपाग्नेः अप्रशमाय ध्रुवं नूनं तुषविक्षेपं अधत्त
अकरोदित्युत्प्रेक्षा ॥ १०३ ॥

१ ‘स्फुटित’ इत्यत्र पाठः स्यात्. २ परिपिष्यतः—ग्र. मु. ३ रोष-
वहेर्भुवि निक्षेप—ग्र. मु.

स्ववधाहतडिण्डिमस्वनाभा-

नसकृच्चेदिनियन्तुरदृहासान् ।

अभितो मणिभित्तिभिस्सभा सा

प्रजहासेव विजृम्भितप्रतिश्रुत् ॥ १०४ ॥

स्ववधेति—चेदीनां नियन्तुः शिशुपालस्य स्ववधाहतडिण्डिम-
स्वनाभान् स्ववधस्याहतस्य स्ववधज्ञापकतया वादितस्य ढक्कावाद्यस्य
स्वनेन सदृशान् “स्याद्यशः पटहो ढक्का डिण्डिमो डिण्डिरित्यपि”
इति वैजयन्ती^१—

आभा प्रख्योपमाऽभिख्या प्रकारस्सन्निभं निभम् ।

नीकाशाद्याश्च साम्यार्थाः समे स्युश्शब्दतः परे ॥

इत्याभादिशब्दानां शब्दान्तरोत्तरतया सदृशवाचित्वमुक्तम्, इह
त्वौचित्यादुत्प्रेक्षायां पर्यवसानम्, असकृत् बहुवारं अदृहासान्
अतिशयेन हासान् “अदृहावतिशयक्षौमौ” इति यादवः, विजृम्भितः
प्रतिश्रुत् सम्मूर्च्छितप्रतिध्वनना सा सभा अभितो मणिभित्तिभिः
स्फटिकाद्युपलमयकुब्जैः प्रजहासेव उपहसितवतीवेत्युत्प्रेक्षा । हासप्रभा-
सम्पादनाय मणिभित्तिभिरिति मणिविशेषणम् ॥ १०४ ॥

प्रतिपद्य रुषा विवर्णभावं

तमसा ^२ बिभ्रदलङ्घ्यमैकराश्यम् ।

उपरक्त इवार्यमाऽस्तमृच्छन्

स भृशं सद्भिरभूददर्शनीयः ॥ १०५ ॥

प्रतिपद्येति—अलङ्घ्यं दैवायत्ततया अनतिक्रमणीयं तमसा
तमोगुणेन सह ऐकराश्यं एको राशिस्सङ्घो यस्य तस्य भावं ^३ एकसङ्घ-
वर्तित्वं बिभ्रत् तमोगुणप्रचुर इति यावत्, अत एव रुषा कोपेन

^१ मुद्रितवैजयन्तीकोशे तु ‘स्याद्यशः पटहो ढक्का पटहस्त्वानकोऽभियौ ।
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमजज्ञेराः’ ॥ इति दृश्यते. ^२ बिभ्रदथाग्रिमैकराश्यम्-
ग्र. मु. ^३ एकसभावर्तित्वं—ख.

विवर्णभावं मुखवैवर्ण्यं प्रतिपद्य अस्तमृच्छन् विनाशं यास्यन् सः
 शिशुपालः तमसा राहुणा सह मेषादिराशिमध्ये एकराशिस्थितत्वं
 विभ्रत्, राशिभेदे उपरागासम्भवात्, विवर्णभावं उपरागप्रयुक्तं वैवर्ण्यं
 प्राप्य अस्तं अदर्शनमृच्छन् उपरक्तो राहुग्रस्तः अर्यमा सूर्य इव सद्भिः
 सदसि विद्यमानैः भृशं अत्यर्थं अदर्शनीयः द्रष्टुमशक्योऽभूत् । प्रस्तोऽस्त-
 मयदशापन्नः सूर्योऽपि सद्भिः शिष्टैः अदर्शनीयः द्रष्टुमनर्हो भवति ।

“नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्” ॥ (म. स्मृ. ४-३७)

इति अस्तमयोपरागयोः प्रत्येकमपि तद्दर्शननिषेधादिति भावः ।
 अदर्शनीय इत्युपमाने ‘अर्हे कृत्यतृचश्च’ (पा. सू. ३-३-१६९)
 इति अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । उपमेये तु ‘शकि लिङ्च’ (पा. सू.
 ३-३-१७२) इति शक्यार्थे । ऋच्छन्नित्युपमेये वर्तमानसामीप्ये
 गौणवर्तमाने शतृप्रत्ययः, उपमाने तु मुख्यवर्तमाने ।

“तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणान्तरे ।

प्रशस्ते विद्यमाने च सत्याभ्यर्हितसाधुषु” ॥ इति विश्वः ॥

^१ श्वसितैरविदूरवृत्तिमाद्भिः

परिवारैरिव तत्यजे त्रसद्भिः ।

निजमंसमरातिवन्निजघ्ने

^२ पविकल्पेन पदेन चास्य भूमिः ॥ १०६ ॥

श्वसितैरिति—अविदूरवृत्तिमाद्भिः समीपवर्तिभिः श्वसितैः
 साद्भिः बिभ्यद्भिः परिवारैः रक्षिजनैरिव तत्यजे त्यक्तः । प्रकृत-
 शिशुपालः कर्म । यथा प्रभुसमीपवर्तिनो भीरुजनाः प्रबलेन युद्धे
 समुपस्थिते तं त्यक्त्वा गच्छन्ति, एवं बहिः द्वादशाङ्गुलपर्यन्तसञ्चारिणः

^१ श्वसितैरितदूर—ग्र. मु. श्वसितैरपि दूर—द्दे. मु. ^२ सविकल्पेन पदेन
 चाथ भूमिम्—ग्र. मु. पाठेऽस्मिन्स्तुरीयपादे निजघ्न इत्यस्य परस्मैपदविपरिणामे-
 नानुषङ्गो बोध्यः.

श्वासा इति योगशास्त्रेषु प्रतिपादनादविदूरसञ्चारिणः तस्य श्वास-
मारुताः कोपोल्बणनिश्चसनवेगेन तं त्यक्त्वा गता इत्यर्थः । किञ्च
निजमंसं भुजशिखरं अरातिवत् अरातिना तुल्यं यथा तथा निर्दयं निजघ्ने
निहतं, शिशुपालेनेत्यौचित्याल्लभ्यते । पविकल्पेन कुलिशतुल्येन अस्य
पदेन चरणेन भूमिश्च निजघ्न इत्यनुषङ्गः कर्तव्यः ॥ १०६ ॥

निभृतैरपि पूर्वमैकमत्या-

द्विकृतस्याथ विरुद्धचेष्टितानि ।

दधिरे दमघोषसम्भवस्य

प्रतिबिम्बैरिव तस्य मित्रभूतैः ॥ १०७ ॥

निभृतैरिति — पूर्वं ऐकमत्यात् साधुजनैरेकमतित्वात् निभृतैः
विनीतैरपि अथ शिशुपालकोपानन्तरं विकृतस्य कोपविकारं प्राप्तस्य
दमघोषसम्भवस्य शिशुपालस्य प्रतिबिम्बैरिव तस्य शिशुपालस्य मित्रभूतैः
मित्रत्वं प्राप्तैः पार्थिवैः विरुद्धचेष्टितानि शिशुपालगतानि प्रतिचेष्टितानि
कोपलिङ्गानि दधिरे धृतानि । कर्मणि लिट् । ओदनस्य पूर्णांश्छात्रा
विकुर्वत इतिवत् विकारार्थे कृञोऽकर्मकत्वात् ' गत्यर्थकर्मक' (पा. सू.
३-४-७२) इत्यादिना कर्तरि ^१ क्तप्रत्ययेन विकृतशब्दस्साधुः ॥ १०७ ॥

विकृताकृतिवेषचेष्टिताना-

मवलेपग्रहलुप्तमानसानाम् ।

अवधीरितजाह्ववेयवाचा-

मपहासः परमाददे महाङ्गिः ॥ १०८ ॥

विकृतेति—विकृतान्याकृतिवेषचेष्टितानि येषां ते तथोक्ताः,
तेषां आकृतिररुणनयनत्वादिः, वेषः क्रोधोष्मशोषितगन्धमाल्यादिः, चेष्टा
करपेषणादिः, अवलेप एव ग्रहः भूतविशेषः तेन लुप्तमानसानां गर्वग्रहा-
^२ वेशहतबोधानां अवधीरितजाह्ववेयवाचां अनादृतभीष्मवचनानां तेषां

^१ क्तप्रत्यये विकृत - घ.

^२ वेशलेपितबोधानां

अपहासः परं केवलं महाद्भिः आददे जगृहे, न तूपदेशवचनादिक-
मिति भावः ॥ १०८ ॥

उपहूय रणाय वृष्णिवीरान्
नृपलोकादथ निर्जगाम चैद्यः ।
तममंसत यादवास्तदानी-

मनलस्कन्धविनिस्सृतं स्फुलिङ्गम् ॥ १०९ ॥

उपहूयेति—अथ चैद्यः चेदीनां राजा शिशुपालः रणाय
युद्धाय वृष्णिवीरान् वृष्णयो वृष्णवंश्याः तेषु श्रेष्ठान् रामकृष्णादीन्
उपहूय नृपलोकात् निर्जगाम निर्गतः । तदानीं यादवाः तं शिशुपालं
अनलस्कन्धात् अग्निसङ्घात् विनिस्सृतं स्फुलिङ्गं अग्निकणं अमंसत
मन्यन्ते स्म । ^१व्यर्थयत्नस्य तस्य निर्गमनं लक्षीकृत्य स्थिता
इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

कतिभिश्चन ^२कामाचारशक्तै-
रुपसञ्जातमदैरुदग्रशृङ्गैः ।

गजयूधपतेरिवाग्रभाजो

गतिरेतस्य गजैरिवानुजग्मे ॥ ११० ॥

कतिभिश्चनेति—कामचारे मर्यादामुलङ्घ्य यथेष्टाचरणे शक्तैः
उपसञ्जातमदैः उदग्रमुच्छ्रितं शृङ्गं प्रभुत्वं येषां तथाभूतैः ^३कतिभिश्चन
राजभिः गजैरिव गजयूधपतेः गजयूधानां पत्युः महागजस्यैव अग्रभाजः
पुरोदेशं भजमानस्य पुरतः प्रस्थितस्य एतस्य शिशुपालस्य गतिः अनुजग्मे
अनुगता । कर्मणि लिट् । अस्य मित्रभूता राजानोऽपि उत्थाय तम-
न्वयुरित्यर्थः । गजपक्षे शृङ्गं विषाणं, “क्रीडाम्बुयन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्व-
ताग्रप्रभुत्वयोः । विषाणे च ” इति यादवः ॥ ११० ॥

^१ वधाय ततस्तस्य—ख. व्यर्थायततस्तस्य—ङ.

^२ कामाचारसक्तैः—

ग्र. दे. मु. ^३ कतिभिश्चनारातिभिः—ख.

अथ ताननुमत्य पाण्डवादीन्
समरस्थानमुपागतस्ससैन्यः ।

हरिरप्रतिरोधनीयवृत्तिः

द्विरंदाधीशमिव द्विषं रुरोध ॥ १११ ॥

अथेति—अथ शिशुपालपक्षप्रस्थानानन्तरं तान् यज्ञसदसि स्थितान् पाण्डवादीन् अनुमत्य क्रतुं चलयतेत्यनुज्ञाय समरस्थानं युद्धरङ्गं उपागतः अप्रतिरोधनीयवृत्तिः केनापि प्रतिरोद्धुमशक्यचरितः हरिः सिंह इत्युपमानानुरोधात् गम्यते, द्विरंदाधिशं गजप्रवरमिव द्विषं रुरोध ॥ १११ ॥

रथहस्तितुरङ्गपत्तिरूपै-

र्युयुजाते पृतने यथार्हमङ्गैः ।

स्थितिकर्मभिराभिमुख्यवद्भि-

र्युधि बिम्बप्रतिबिम्बवद्भवन्त्यौ ॥ ११२ ॥

रथेति—रथाः हास्तिनः तुरङ्गाः पत्तयः रथहस्तितुरङ्गपत्तीति प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः, तद्रूपं स्वरूपं येषां तानि तथोक्तानि तैः आभिमुख्यवद्भिः परस्परसाम्मुख्यवद्भिः स्थितिकर्मभिः अङ्गैः सेनाङ्गैर्हेतुभिः बिम्बप्रतिबिम्बवत् बिम्बप्रतिबिम्बाभ्यां तुल्यं यथा तथा भवन्त्यौ पृतने कृष्णाशिशुपालसेने यथार्हं यथोचितं रथो रथेन गजो गजेनेत्यादिक्रमेण युधि युद्धे युयुजाते युक्ते बभूवतुः ॥ ११२ ॥

गरुडा इव पन्नगानुदग्रान्

द्रुमषण्डानिव मारुताः प्रचण्डाः ।

अहितानाभिनिघ्नतो निजघ्न-

र्यदुवीरा मधुवैरिहेतिकल्पाः ॥ ११३ ॥

गरुडा इति—मधुवैरिहेतिकल्पाः मधुवैरिणो हेतितुल्याः, हेतिवत्सहकारिणः, तस्य हेतिश्चक्रं तद्वद्दीप्ता इति वा, यदुवीराः

यदुश्रेष्ठाः अभिनिघ्नतः आभिमुख्येन हननं कुर्वतः अहितान् रिपून्
 उदग्रान् महतः पन्नगान् गरुडा इव, द्रुमषण्डान् द्रुमसमूहान्
 “उद्भिज्जानां तु षण्डोऽस्त्री” इति षण्डशब्दः पुंस्यपि, प्रचण्डाः
 अधृष्याः मारुताः महावायव इव, “प्रचण्डः करवीरे ना त्रिष्वधृष्य-
 प्रगल्भयोः” इति रत्नमाला, निजघ्नोः निघ्नन्ति स्म । उदग्रानित्येतत्का-
 काक्षिन्यायेन द्रुमषण्डानामपि विशेषणम्, प्रक्रमात् (विशेषणप्रक्रमात्) ॥
 ॥ ११३ ॥

स्थितमप्रतिमे रथाङ्गपाणिं

गरुडप्रख्यगतागते रथाग्रये ।

पतनोद्यततारकानुकारी

शलभो वह्निमिवाससाद् चैद्यः ॥ ११४ ॥

स्थितमिति—गरुडप्रख्यगतागते गरुडशब्देन गरुडस्य
 गमनागमने लक्ष्येते, तत्सदृशे गमनागमने यस्य स तथोक्तः तस्मिन्,
 आभाप्रख्यादिशब्दाः शब्दान्तरोत्तरत्वेन सदृशवाचिनः, अप्रतिमे
 तुल्यरथान्तररहिते, “तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्” (पा. सू. २-३-७२)
 इति पर्युदासादुपमाशब्दस्तुल्यवाच्यपि^१, रथाग्रये रथोत्तमे स्थितं
 रथाङ्गं पाणौ यस्य तं कृष्णं पतनोद्यततारकानुकारी आपन्नपतननक्षत्र-
 सदृशः चैद्यः चेदिराजः वह्निं शलभः पतङ्ग इव आससाद्^२ प्राप ।
 द्वन्द्वयुद्धार्थं कृष्णेन सङ्गत इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ज्वलदुज्ज्वलहेतिबृन्दशाली

विपुलस्यन्दनवेदिमध्यदीप्तः ।

स्वयमेव बभूव चेदिराजः

स्वविभूतेरभिचारहव्यवाहः ॥ ११५ ॥

ज्वलदिति—ज्वलद्भिः दीप्यमानैः उज्ज्वलैः मनोहरैः
 हेतिबृन्दैः आयुधनिकरैः, अभीक्षणं शालते श्लाघत इति तथोक्तः

^१ उपमाप्रतिमाशब्दयोः पर्यायत्वमित्याशयेनेदम् .

^२ प्रापत्-ख.

‘^१शाडृ श्लाघायाम्’ (भ्वादि. २८९) इति घातोराभीक्ष्ण्ये णिनिः, विपुलः विशालः स्यन्दन एव वेदिरुत्तरवेदिः तन्मध्ये दीप्तः चेदिराजः शिशुपालः स्वविभूतेः स्वकीयैश्वर्यस्य अभिचारहव्यवाहः मारणक्रतो-
राहवनीयाग्निः बभूव । हव्यवाहपक्षे हेतयो ज्वालाः ॥ ११५ ॥

यदुपुङ्गवसूर्यसन्निधाने

शिशुपालः प्रतिसूर्यवत्प्रदीप्तः ।

किमतो भवतीति खिन्नचित्तैः

सखिभिस्स्वर्गिभिरप्यवैक्ष्यतैकः ॥ ११६ ॥

यदुपुङ्गवेति—यदुपुङ्गवः यदुश्रेष्ठ एव सूर्यः तस्य सन्निधाने प्रतिसूर्यवत् प्रतिसूर्येण तुल्यं प्रदीप्तः शिशुपालः, अतः कृष्णेन युद्धात् किं भवति मरणं जीवनं वा किं भविष्यतीति खिन्नचित्तैः सखिभिः सुहृद्भिः स्वर्गिभिः देवैरपि एक एव अवैक्षत दृष्टः । सुहृद् मरणशङ्कया खेदः, देवानां तु जीवनशङ्कया । भवतीति ^२वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ ११६ ॥

मदलुप्तधिया तदाऽभियुक्तो

यदुसिंहश्शिशुपालकुञ्जरेण ।

विजहार गुहाशयस्तरस्वी

निखिलारण्यकनिर्विघातवृत्तिः ॥ ११७ ॥

मदेति—तदा मदलुप्तधिया मदवशात्तद्विवेकेन शिशुपाल एव कुञ्जरस्तेन अभियुक्तः प्रथममाघर्षितः गुहाशयः प्राणिनां हृदय-गुहासु शयानः तरस्वी बलवान् निखिलारण्यकनिर्विघातवृत्तिः निखिलेषु ^३अरण्यगोत्रेषु वेदान्तेषु अखण्डितवृत्तिः सकलवेदान्तप्रतिपाद्यः यदुसिंहः यदुश्रेष्ठः विजहार शिशुपालमर्दयन् विहरति स्म । यथा निखिलेष्वारण्यकेषु वनगजेषु अरण्यसम्भवेषु व्याघ्रादिसर्वसत्त्वेषु वा

^१ लडयोरभेदाभिप्रायेणेदम्. ^२ ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ (पा. सू. ३-३-१३१) इति सूत्रेणेति भावः. ^३ अरण्यभागेषु-ख.

अप्रतिबद्धवृत्तिः पर्वतगुहायां स्वेच्छया शयानस्सिंहो मंदवशादजानता
कुञ्जरेणाभियुक्तः तं विदलयन् विहरति तद्वदित्यर्थः । आरण्यक-
शब्दस्य वेदान्तपरत्वे वनगजपरत्वे च “ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्य-
हास्तिष्विति वक्तव्यम् ” (वा. २८१९) इति वार्तिकाद्भुजप्रत्ययः ।
वन्यसत्त्वमात्रपरत्वे शैषिकेऽणप्रत्यये सति स्वार्थे कः ॥ ११७ ॥

मधुमर्दनकार्मुकप्रणादः

सुमनश्श्रोत्रसुधारसायमानः ।

त्रिजगद्भयशान्तिकप्रयोगो

रणवेदप्रणवो बभूव रम्यः ॥ ११८ ॥

मधुमर्दनेति—सुमनश्श्रोत्रसुधारसायमानः देवानां श्रोत्रस्य
सुधारसवदाचरन् त्रिजगद्भयशान्तिकप्रयोगः त्रैलोक्यभयशान्तिप्रयोजन-
कर्मानुष्ठानरूपः रणं युद्धमेव वेदः तस्य प्रणवः रम्यः मधुमर्दनकार्मुक-
प्रणादः कृष्णचापध्वनिः बभूव जजृम्भे । प्रणाद इति ‘उपसर्गा-
दसमासेऽपि’ (पा. सू. ८-४-१४) इति णत्वम् ॥ ११८ ॥

अचिरद्युतिभास्वरोऽथ चैद्यः

पुरुहूतायुधचारुचित्रचापः ।

प्रलयस्तनयित्नुभीमनादः

शरवर्षेण मुकुन्दमभ्यवर्षत् ॥ ११९ ॥

अचिरेति—अथ अचिरद्युति^१भास्वरः अचिरस्थायिन्या द्युत्या
भास्वरः, विद्युद्वर्णो वा, पुरुहूतायुधचारुचित्रचापः इन्द्रधनुरिव मनोज्ञं
नानावर्णं चापं यस्य स तथोक्तः प्रलयस्तनयित्नुभीमनादः प्रलयमेघ

इव ^१भयङ्करनादः, नादोऽत्र अट्टहासः, चैद्यः शिशुपालः शरवर्षेण मुकुन्दं अभ्यवर्षत् अभिवर्षति स्म । विद्युदिन्द्रनापकृतमेघसादृश्यसम्पादनाय ^२अत्र विशेषणद्वयम् ॥ ११९ ॥

गदया तदपोह्य बाणजालं
प्रतिनिर्धूतहिमप्रभाकराभः ।

अहितं विशिखैरहन् मुकुन्दोऽ-
दरवेधेऽपि दरव्यथाविमुक्तः ॥ १२० ॥

गदयेति—तद्बाणजालं गदया अपोह्य निरस्य प्रतिनिर्धूतहिम-
प्रभाकराभः तदनन्तरमपास्तहिमसूर्यप्रभः मुकुन्दः अदरवेधेऽपि अन-
ल्पशरताडनेऽपि दरव्यथाभ्यां भयक्लेशाभ्यां विमुक्तः ^३रहितः शत्रु
अहन् हन्ति स्म । हनघातोर्लङ् । ‘हल्डी’ (पा. सू. ६-१-६८)
इत्यादिना तिलोपः “दरोऽस्त्री शङ्खमी^४गतेष्वल्परथे त्वव्ययं दरम्”
इति यादवः ॥ १२० ॥

मुषिताम्बरमस्त्रशस्त्र^५भूम्ना
दनुजारेर्दमघोषजन्मनश्च ।

अतिराघवरावणं तदानी-
मभवद्वैरथमाकुलेन्दुसूर्यम् ॥ १२१ ॥

मुषितेति—तदानीं दनुजारेः कृष्णस्य दमघोषजन्मनः
शिशुपालस्य च अस्त्रशस्त्रभूम्ना आग्नेयवारुणाद्यस्त्राणां आयुधानां च
बाहुल्येन मुषिताम्बरं अपह्नुताकाशं अतिराघवरावणं^६ अतिक्रान्त-
रामरावणं तद्युद्धादप्युत्कटं आकुलेन्दुसूर्यं क्षुभितचन्द्रसूर्यं द्वैरथं युद्धं
अभवत् ॥ १२१ ॥

^१अहङ्कार-ख. ग. ^२अन्य-ख. ग. ^३अभीतः-ख. ^४गर्वे-
ष्वल्परथेष्वव्ययं-घ. ^५भूम्नां-घ. झ. ^६राघवरावणावतिक्रान्तं तयोर्युद्धा-
ग. ङ.

रथिनोरथ वादिनोरिवासीद्युधि

शस्त्रास्त्रमयैः प्रमाणतर्कैः ।

अपरस्परपातिभिः प्रभूतै-

रवधानेन परस्परं जिगीषा ॥ १२२ ॥

रथिनोरिति—अथ रथिनोः कृष्णाशिशुपालयोः वादिनोः कथ-
कयोरिव युधि युद्धे वादस्थानीये ^१अपरस्परपातिभिः अपरस्परैः सन्तत-
मविच्छिन्नैः पतद्भिः प्रभूतैः प्रचुरैः शस्त्रास्त्रमयैः शस्त्रास्त्ररूपैः प्रमाण-
तर्कैः प्रमाणान्यनुमानादीनि तर्काः तदनुकूलन्यायाः तैरुभयैः करणैः
अवधानेन ऐकाग्रयेण परस्परं जिगीषा जेतुमिच्छा असीत् अजायत ।
'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' (पा. सू. ६-१-१४४) इति सूत्रेण अवि-
च्छिन्नाक्रियाप्रबन्धेषु वस्तुषु अपरस्परशब्दो निपातितः । 'आवश्य-
काघमर्ण्ययोर्णिनिः' (पा. सू. ३-३-७०) इत्यावश्यकार्थे णिनिप्रत्ययेन
पातिन्शब्दः । तयोः खञ्जकुब्जवाद्द्विशेषणसमासः ॥ १२२ ॥

प्रथितौ रणयज्ञयायजूकौ

धनुराम्नायसमाहितप्रयोगौ ।

^२ तदनन्यरसानतोषयेतां

नरदेवानुपहृतसन्निधातृन् ॥ १२३ ॥

प्रथिताविति—रण एव यज्ञस्तेन यायजूकौ यजन-
शीलौ धनुराम्नायसमाहितप्रयोगौ धनुर्वेदोक्तक्रमेण ^३संरब्धरण-
यज्ञानुष्ठानौ प्रथितौ प्रसिद्धौ तौ तदनन्यरसान् तेन रणयज्ञेन
अनन्यः अभिन्नः तद्रूपेण परिणतः रसो रागो येषां ते तथोक्ताः
तान् तदेकदिदृक्षून्, तदनन्यरसाविति कर्तृविशेषणतयाऽपि क्वचि-
त्पाठः, तदा तत्प्रयोगकौतुकिनावित्यर्थः, उपहृतसन्निधातृन्

^१ उभाभ्यामपि प्रयुक्तानां शस्त्रास्त्राणां मध्येमार्गमेव च्छेदनेन अपरस्पर-
पातिभिः शस्त्रास्त्रमयैः परस्परं जिगीषाऽऽसीदिति वाऽत्र मूलकृदाशयः क्ष्यात्.

^२ तदनन्यरसानतोषयेतां—घ. झ. तदनन्यरसावतोषयेतां—ग्र. मु. ^३ संरब्ध—ग. ज.

रणसाहाय्यार्थमुपहृतान् सन्निघातृश्चेति खञ्जकुब्जवत्समासः, नरदेवान्
राज्ञः अतोषयेतां रणयज्ञेन सन्तुष्टानकुर्वताम् । यज्ञपक्षे सदस्यदक्षिण-
या वा तोषणं विवक्षितम् । तदोपहृताविशेषणमपि सफलीभवति । ' न
यज्ञमवृतो गच्छेत् ' इति निषेधेन दक्षिणार्थयज्ञोपसर्पणस्य आह्वाना-
पेक्षत्वात् ॥ १२३ ॥

यदुसूर्यमवाप्य चैद्यचन्द्रः

शनकैर्यत्र बभूव मन्दधामा ।

गणना न बभूव ^१ कृष्णपक्षे

हतभग्नादिविकल्पितेऽपि तस्मिन् ॥ १२४ ॥

यदुसूर्यमिति—चैद्य एव चन्द्रः चैद्यानां चन्द्रवदाह्लादको
वा शिशुपालः यदूनां सूर्यवत् प्रकाशकत्वात् सूर्यं कृष्णं अवाप्य
यत्र विषये शनकैः मन्दधामा कृशपराक्रमः बभूव, तस्मिन् कृष्णपक्षे
कृष्णबले हतभग्नादिविकल्पितेऽपि हताः मारिताः भग्नाश्छिन्नाङ्गाः
पलायितादयो वा किमत्र सन्तीति तेषां विकल्पने विमर्शेऽपि गणना
हतभग्नादिविषयिणी सङ्ख्या न बभूव, ^२ कृष्णसैन्ये कस्यापि
हननभङ्गाद्यभावादिति भावः ।

अत्रार्थान्तरप्रतीत्या विरोधाभासो व्यज्यते । यत्र कृष्णपक्षे
अपरपक्षे चन्द्रसूर्यमवाप्य सन्निकृष्य शनकैः सन्निकर्षक्रमेण
मन्दधामा अल्पतेजा बभूव, तस्मिन्नपरपक्षे हतभग्नादिविकल्पितेऽपि
हतं गुणितं भग्नं अंशहरणेन व्ययितं आदिशब्देन सङ्ख्यान्तरेण
योजितमित्यादि गृह्यते, तद्रूपेण ^३ विमृष्टेऽपि गणना न बभूवेति ।
पौर्णमास्यां चन्द्रसूर्ययोः परो विप्रकर्षः । ततः कृष्णप्रतिपदादि-

^१ कृष्णपक्षे बत नन्दादिविकल्पितेऽपि—ग्र. मु. ^२ कृष्णसैन्यस्यापीहहनन-
भङ्गाद्यभावात्. ग. ^३ विकृष्टेऽपि. ग.

क्रमेण सूर्यस्य सन्निकर्षं भजति चन्द्रः । अमावास्यायां तयोः
परस्सन्निकर्ष इति स्थितिः । तस्मिन् कृष्णपक्षे हननांशहरणसङ्ख्यानंतर-
योजनादिगणितशास्त्रोक्तसंस्कारेण विकल्प्यमाने प्रतिपदादिका तिथि-
परिच्छेदिका गणना निष्पद्यते । ¹सा तत्र न निष्पन्नेति विरोधा-
भासः ॥ १२४ ॥

रभसभ्रमणेन हेतिराजो

रणनीराजनमाचचार शौरेः ।

²तममंसत सैनिकास्तदानीं

द्विषदुत्पातमलातचक्ररूपम् ॥ १२५ ॥

रभसेति—हेतिराजः हेतानां राजा सुदर्शनः, शिशुपालशिर-
श्छेदाय भगवता नियुक्त इति भावः, रभसभ्रमणेन वेगेन यद्भ्रमणं
तेन शौरेः कृष्णस्य रणनीराजनं युद्धे आरात्रिकं मङ्गलं आचचार ।
सैनिकाः सेनाभवा जनाः तदानीं वेगभ्रमणसमये तं हेतिराजं अलातचक्ररूपं
उल्मुकमण्डलात्मकं द्विषदुत्पातं कृष्णस्य द्विषतां विनाशसूचकं विकारं
अमंसत मन्यन्ते स्म ॥ १२५ ॥

सुकृतेन पुराकृतेन चैद्यः

प्रतिपन्नप्रकृतिः ³प्रशान्तवैरः ।

क्षणमद्भुतकृष्णरूपदर्शी

शिथिलाकृष्टशिलीमुखोऽवतस्थे ॥ १२६ ॥

सुकृतेनेति—पुराकृतेन प्रागाचरितेन सुकृतेन प्रतिपन्नप्रकृतिः
प्राप्तसात्विकनिजस्वभावः अत एव प्रशान्तवैरः अपेतकृष्णविरोधः

¹ साऽत्र—घ.

² सममंसत—घ.

सममंसत सैनिकास्तदुद्यं—ग्र.मु.

³ प्रलीनवैरः—ग्र. दे. मु.

चैद्यः क्षणमद्भुतकृष्णरूपदर्शी आश्चर्यं कृष्णस्वरूपं अभीक्षणं पश्यन् सन्
शिथिलाकृष्टशिलीमुखः शिथिलं यथा तथा आकृष्टबाणः अवतस्थे
॥ १२६ ॥

समयोदयसंभृतप्रसाद-

त्रिगुणग्रन्थिचिकित्सकः श्रितानाम् ।

विलुलाव सुदर्शनेन कृष्णः

शिशुपालस्य शिरः किरीटजुष्टम् ॥ १२७ ॥

समयेति—सययोदयेन उचितकालोद्गमेन संभृतप्रसादः
श्रितानां आश्रितानां त्रिगुणग्रन्थिचिकित्सकः त्रयो गुणाः सत्त्वादय एव
गुणाः सूत्राणि तेषां ग्रन्थिः दृढसंवलनमेव ग्रन्थिः तस्य चिकित्सको
वैद्यः, सत्त्वादीनां निवर्तकः, कृष्णः किरीटेन जुष्टं सेवितं शिशुपालस्य
शिरो विलुलाव । आश्रितमोचनैकव्रतत्वात् पूर्वाश्रितं शिशुपालं मोच-
यिष्यन् तस्मिन् केनापि सुकृतेन प्रशान्तवैरे सत्वोद्रेकेण निजमूर्ति-
मादरेण पश्यति सति अयमेवास्य मुक्तिदानसमय इति प्रसन्नो भूत्वा
तस्य शिरश्चिच्छेदेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

सह भृत्यगणैस्समित्रवर्गे

निहते चेदिपतौ निवृत्तखेदाः ।

अभितुष्टुवुरादरेण देवा

नरदेवाश्च तमीड्यमादिदेवम् ॥ १२८ ॥

सहेति—समित्रवर्गे सुहृद्वाजयूथसहिते चेदिपतौ भृत्यगणैस्सह
निहते निवृत्तखेदाः देवाः इन्द्रादयः नरदेवाः राजानश्च ईड्यं स्तुत्यं
तमादिदेवं आदरेणाभितुष्टुवुः ॥ १२८ ॥

हरिणा निधनं तदीक्षणं च
 प्रयतामप्रतिबोधसंप्रयुक्तम् ।
 जगदद्भुतदिव्यभोगहेतुः
 प्रतिबोधे तु दुरत्यया विमुक्तिः ॥ १२९ ॥

हरिणेति—हरिणा निमित्तेन निधनं मरणं प्रयतां त्रियमाणानां तदीक्षणं हरेरेवलोकनं च अप्रतिबोधसंप्रयुक्तं तद्विषयबोधाभावेन सहितं जगदद्भुतस्य लोकाश्चर्यस्य दिव्यभोगस्य हेतुः । प्रतिबोधे तद्विषयबोधे तु सति विमुक्तिः दुरत्यया दुरतिक्रमा, अनीप्सिताऽप्यवश्यं प्राप्यत इत्यर्थः । अताश्शिशुपालस्य हरिणा निधनं तदवलोकनं च पूर्वपुण्यवशात्तदवबोधसहितमासीदिति स मुक्त इति भावः ॥ १२९ ॥

रभसेन रथाङ्गलूनकण्ठा-
 द्रुपुषश्चेदिपतेरुदीयमानम् ।

तपनायुतसान्निभप्रकाश

यदुवीरस्य तनुं विवेश तेजः ॥ १३० ॥

रभसेनेति—रथाङ्गलूनकण्ठात् चक्रच्छिन्नकन्धरात् चेदिपतेः शिशुपालस्य वपुषः रभसेन वेगेन उदीयमानं उद्गच्छत् तपनायुत-सन्निभप्रकाशं सूर्याणामयुतेन सदृशप्रकाशं तेजः यदुवीरस्य कृष्णस्य तनुं विवेश ॥ १३० ॥

सहसा हरिचक्र^१संप्रयोग-

क्षणसंप्राप्तविपाकया नियत्या ।

अनघस्थितिमन्तिमामवस्थां

स तदा संयमिनामवाप चैद्यः ॥ १३१ ॥

सहसेति—सः चैद्यः शिशुपालः तदा सहसा अतर्कितं यथा तथा हरिचक्रस्य ^२संप्रयोगक्षणे संबन्धक्षण एव संप्राप्तविपाकया

^१ संप्रयोगात् क्षण-घ.

^२ संप्रयोगात् संबन्धात् क्षणे-घ.

लब्धफलौन्मुख्यया नियत्या भाग्येन अनघस्थितिं ^१दुःखरहितावस्थानां
संयमिनां योगिनां अन्तिमां चरमां अवस्थां मुक्तिं अवाप ॥ १३१ ॥

अवलोक्य तद्द्भुतं महीयः

क्षितिपालैरमरैस्सलोकपालैः ।

मुनिभिश्च मुहुःकृतावमर्शै-

^२रिदमित्थंत्वितिनिश्चयो न लेभे ॥ १३२ ॥

अवलोक्येति—महीयः महत्तरं तद्द्भुतं शिशुपालशरीरोत्थि-
तस्य तेजसः कृष्णतनुप्रवेशरूपमाश्चर्यं अवलोक्य क्षितिपालैः राजभिः
सलोकपालैः इन्द्रादिलोकपालसहितैः अमरैः मुनिभिश्च मुहुःकृताव-
मर्शैः किं शिशुपालशरीरे कृष्णतेजः स्थितं पुनस्तत्र प्रविष्टम्? उत
तदीयमेव तेजः? कथं तदीयतेजसः कृष्णे प्रवेशः? इत्यादिक्रमेण पुनः-
पुनः कृतविचारैरपि इदमित्थंत्वितिनिश्चयः इदमित्थमेवेतिनिश्चयः
न लेभे न लब्धः ॥ १३२ ॥

इति संभृतवीरसप्ततन्तुः

कृतिना धर्मभुवा कृतानुयात्रः ।

विनिवर्त्य तमग्रजानुवर्ती

परमेशस्वपुरीं पुनः प्रतस्थे ॥ १३३ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण संभृतं वीराणां सप्ततन्तुः मखः
सङ्ग्रामो येन स तथोक्तः “सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः, कृतिना
कृतकृत्येन निर्वर्तितराजसूयेन धर्मभुवा भूर्भवनं भावे क्विप्, घर्मात्
भूः यस्य तेन युधिष्ठिरेण कृतानुयात्रः किञ्चिद्दूरं कृतानुव्रजनः परमेशः
तं धर्मभुवं विनिवर्त्य अग्रजानुवर्ती बलदेवमनुवर्तमानस्सन् पुनः स्वपुरीं
प्रति प्रतस्थे ॥ १३३ ॥

^१ दुःखरहितावस्थानरूपां इति पाठः स्यात्.

^२ रिदमित्थंत्वितिनिश्चयो—ग. झ.

जगद्वन्द्वः प्राप्तो जलधिरशनामात्मनगरीं

^१ यथार्हं संसृष्टो यदुभिरखिलैरर्चितपदः ।

धरित्री^२भारार्धव्यपनयनधर्मे धृतमति-

र्महिष्या रुक्मिण्या महित^३चरितस्साधु मुमुदे ॥ १३४ ॥

जगदिति—जगतां वन्द्यः जलधिः रशना रशनावत् परितः स्थितो यस्यास्तां आत्मनः नगरीं द्वारकां प्राप्तः यदुभिः यादवैः वसुदेवादिभिः यथार्हं यथोचितं तत्तद्व्योऽनुसारिवन्दनालिङ्गनाशी-
वार्दपूर्वकं संसृष्टः संगतः अखिलैः अमात्यादिभिस्सर्वैः अर्चितपदः पूजितचरणः महितचरितः श्लाघ्यचरित्रः कृष्णः धरित्रीभारार्धव्यप-
नयनधर्मे अपनीतावशिष्टस्य धरित्रीभारार्धस्य व्यपनयनमेव धर्मस्तस्मिन् नरकवधादौ कृतमतिस्सन् तत्र द्वारकायां रुक्मिण्या महिष्या देव्या सह मुमुदे मोदते स्म । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १३४ ॥

अलघुभिरपराधैराशरीरं प्रवृत्तैः

श्रितमपि शिशुपालं शृण्वतामप्यसह्यैः ।

विधिवशनियतेन व्याजमात्रेण मुञ्च-

न्नजनि परिजनानां शौरिराश्वासपात्रम् ॥ १३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेकटनाथस्य

श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि

महाकाव्ये पञ्चदशस्सर्गः.

अलघुभिरिति—अलघुभिः गुरुभिः आशरीरं शरीरोत्पत्ति-
मारभ्य प्रवृत्तैः शृण्वतां तटस्थानामप्यसह्यैः अपराधैः श्रितं आश्रितमपि शिशुपालं विधिवशनियतेन दैवायत्तया अनुस्यूतेन न तु वैध-
बुद्ध्याऽनुष्ठितेन व्याजमात्रेण स्वानुस्मरणरूपापदेशेनैव मुञ्चन् शौरिः
^४ परिजनानां भक्त्या परिसरतां जनानां आश्वासस्य पात्रमजनि

^१ यथार्हं संमानैर्यदुभिः—घ. ^२ (भारस्य व्यपनयन)—दे. मु. ^३ (चरित-
स्तत्र मुमुदे)—दे. मु. ^४ परिजनानामाश्वासपात्रमजनि.

द्वेषकृतानुस्मरणमात्रेणापि मुक्तिं प्रयच्छन् भक्त्या मुक्तिं केमुतिक-
न्यायेन प्रयच्छेदिति विश्वासास्पदमभूत् । शिशुपालं मुञ्चन्निति धेनुं
मुमोचेतिवत्प्रयोगः । अजनीति जनेः कर्तारि लुब्ध् ' दीपजनबुध ' (पा. सू.
३-१-६१) इत्यादिना वैकल्पिकश्चिण् । मालिनीवृत्तमेतत् ॥ १३५ ॥

इति ^१श्रीमद्भारद्वाजकुलतिलकविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनुना
अप्पयदीक्षितेन कृते यादवाभ्युदयव्याख्याने
पञ्चदशस्सर्गः २॥

' ^१ इति श्रीमद्राजाधिराज-राजपरमेश्वर-निजभुजबलनिर्जितनिखिलभूमण्डल-पञ्चतिरु-
वटिरायभञ्जन-हयपतिसप्ताङ्गहरण-देवभूदेव-भूमीसहोदर-श्रीमन्महामण्ड-
लेश्वरं-रामराजचिन्तित्स्मयदेवमहाराजनामाङ्किते '
—इति अधिकं ज. —कोशे दृश्यते.

^२ ' चित्रं लोकय तिममयप्रभुवर प्रस्थानभेरीघन-
ध्वानस्त्वत्कटके महाम्बुधिरवस्फारो यदा जृम्भते ।
धावद्वैरिकलत्रद्वजलमयी वृष्टिस्तदा जायते
कान्तारे बहुला तृणालिरथ तत्सौधेषु संवर्धते ॥
चित्रं लोकय चिन्तित्स्मनृपते कान्तारखिन्नद्विषत्-
कान्तादक्सलिलैः प्रतापदहनः प्रोक्ष्यते ते भुशम् ।
तेन व्याप्नुवता तदीयनगरे संवर्धते काननं
तेन द्वेषिषु तापवृद्धिरमितच्छायेन तन्तन्यते ॥'
—इत्यन्ते ज. —कोशेऽधिकं दृश्यते,

षोडशस्सर्गः.

ऐरावतमथारुह्य श्वेताद्रिमिव जङ्गमम् ।

पुरीं द्वारवतीं शौरैराजगाम पुरन्दरः ॥ १ ॥

अथ नरकासुरवधोपोद्धातमिन्द्रागमनं प्रस्तौति—

ऐरावतमिति—अथ शिशुपालवधान्तदेवकार्यानन्तरं पुरन्दरः
इन्द्रः जङ्गमं सञ्चारिणं श्वेताद्रिमिव स्थितं ऐरावतमारुह्य शौरैः पुरीं
द्वारवतीमाजगाम ॥ १ ॥

अपत्यभावमापन्नमात्मानममृतोदधेः ।

निमेषरहितैः पौरैर्देव^१भूतैर्निरीक्षितम् ॥ २ ॥

अपत्येति—अमृतोदधेः क्षीराब्धेः “^२मोक्षे हेमनि गोरसे”
इत्यमृतनानार्थेषु यादवः, अपत्यभावमापन्नं पुत्रत्वं प्राप्तं आत्मानं
“आत्मा वै पुत्रनामाऽसि” इति श्रुतिः, इह धावत्यमहत्त्वोत्कर्ष-
व्यञ्जनाय तदात्मत्वोक्तिः, निमेषरहितैः कौतुकान्निर्निमेषैः अत एव
देवभूतैः देवत्वं प्राप्तैरिव स्थितैः पौरैः ^३पुरभवैर्जनैः निरीक्षितं,
ऐरावतमिति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः ॥ २ ॥

एवमष्टादशभिः श्लोकैरैरावतो वर्ण्यते—

अदृश्यं मन्दपुण्यानाममन्दप्रीतिदायिनम् ।

आत्तदेहमिव स्वर्गमासेचनकदर्शनम् ॥ ३ ॥

अदृश्यमिति—मन्दपुण्यानां अल्पभाग्यानां अदृश्यं तत्र
निमित्तं अमन्दप्रीतिदायिनं दर्शनमात्रेण महानन्दप्रदं आत्तदेहं गृहीत-
शरीरं स्वर्गमिव आसेचनकदर्शनं आसेचनकं कदाऽपि तृप्तेरजनकं दर्शनं
यस्य तत् ‘तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्’ इति तृप्त्य-

^१भूतैरिवेक्षितम्—ट. प्र. दे. सु. ^२‘मोक्षेऽन्ने हेन्नि गोरसे’ इति
मुद्रितयादवकोशे दृश्यते. ^३पुरभवैर्जनैरिरीक्षितम्—क. ख. ग. घ. ट.

जनकदर्शनविषयेऽनुशिष्टस्यासेचनकशब्दस्य लक्षणया ^१ तृप्त्यजनके प्रयोगः । असेचनकमिति ह्रस्वादिरिति सर्वानन्दः ॥ ३ ॥

महनीयपरिष्कारं ^२ वल्गुध्वजमतल्लिकम् ।

महोत्सवमिवाशानामाशाभ्यधिकसंपदम् ॥ ४ ॥

महनीयेति—महनीयाः पूज्याः रम्याः परिष्कारा भूषणानि यस्येति तथोक्तः वल्गुर्मनोहारिणी ध्वजमतल्लिका प्रशस्तपताका यस्य तं, मतल्लिकामचर्चिकादयः प्रशस्तवाचिनः, अत एव 'प्रशंसावचनैश्च' (पा. सू. २-१-६६) इति समासः, आशानां मनोरथानां महोत्सवमिव स्थितं, तत्परिपूर्तिहेतुत्वात्, आशाभ्यधिकसंपदं मनोरथातिशायि-सौन्दर्यादि^३समृद्धिकं अस्खलितगतिभिरपि मनोरथैर्यावती संपद्गोचरीकर्तुं शक्यते तदतिशायिसम्पत्कमिति सम्पत्प्रकर्षोक्तिः ॥ ४ ॥

उदधेरिव मन्थेन पीडितस्य समुत्थितैः ।

दृढलग्नैरिवोत्पत्तौ दीप्तं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५ ॥

उदधेरिवेति—मन्थेन मन्थानरूपेण पर्वतेन पीडितस्येव क्षतस्येव स्थितस्य उदधेः क्षीरोदस्य समुत्थितैः उत्पत्तितैः उत्पत्तौ निजोत्पत्तिसमये दृढलग्नैः दृढमङ्गेषु संसक्तैः शोणितबिन्दुभिः असृग्बिन्दुभिरिव स्थितैः शोणितबिन्दुभिः ^५ अरुणैर्बिन्दुभिरलङ्कारैः स्तिलकैः दीप्तं शोणितबिन्दुभिरित्यर्थद्वयपरतन्त्रेणोद्धारितम् । ^६ उदधेरिति षष्ठ्याः शोणितबिन्दुभिरित्यत्रान्वयः । समुत्थानापादानत्वमुदधेरर्थात् । असृक्क्षरणापादकं क्षतत्वमुदधेरवास्तवमेव सम्भावित-

^१तृप्त्यजनके दर्शने प्रयोगः—अ. ^२वल्गुध्वज—झ. ^३समृद्धि—ट. ^४'क्षतस्येव' इति घ. ज. ट.—कोशेशु न दृश्यते. ^५अरुणबिन्दुभिः प्रकारैस्तिलकैर्दीप्तं—अ.

^६यद्यप्युदधेरिति पञ्चम्यन्तमपि भवति, तथाप्यत्र पीडितस्येति तद्विशेषणानुगुण्यात् षष्ठ्यन्तं तदित्यभिप्रायः.

मित्युत्प्रेक्षायामिवशब्दः । यद्यपि शोणितविन्दुभिरिवेति इवकारेणैव विशिष्टोत्प्रेक्षा लभ्यते । तथापि अनेकेवोपमायामिव अवयवेष्वपि पृथगुत्प्रेक्षाविवक्षया इवकार उपपद्यते ॥ ५ ॥

दैत्यदानवदर्पणैर्दन्तैर्दलितमन्दरैः ।

सिंहानामपि हन्तारं सिंहवक्त्रविभूषणैः ॥ ६ ॥

दैत्येति—दैत्यदानवदर्पणैः—^१ दितिर्दनुरिति द्वे असुरमातरौ; तयोरपत्यानि क्रमेण दैत्या दानवाश्च, तेषां दर्पस्य हन्तृभिः दलितमन्दरैः वप्रक्रीडासु विदारितमन्दरपर्वतैः सिंहवक्त्राणि सिंहवक्त्रप्रतिरूपकाणि विभूषणानि येषां तैः दन्तैः सिंहानामपि हन्तारं “ ऐरावतश्चतुर्दन्तः ” इति प्रासिद्धेः तद्बहुत्वमुक्तम् । सिंहवक्त्रशब्दात् “ इवे प्रतिकृतौ ” (पा. सू. ५-३-९६) इति कन्प्रत्ययस्य ^२ देवपथादित्वाल्लुपि सति सिंहवक्त्रशब्दः सिंहवक्त्रप्रतिरूपकवाची ॥ ६ ॥

मेरुकल्पेन रूपेण मेदिनीधृतिहेतुना ।

त्रिदशप्रीतिदातारं स्त्यानसिन्दूरधातुना ॥ ७ ॥

मेरुकल्पेनेति—मेदिनीधृतिहेतुना भूमेर्धारणस्य हेतुना स्त्यान-स्संहतस्सान्द्रः सिन्दूररूपो धातुर्यस्मिंस्तेन बहुसिन्दूरधातुचित्रितेन अत एव मेरुकल्पेन महामेरुसदृशेन रूपेण आकारेण त्रिदशानां प्रीति-र्दातारम् ॥ ७ ॥

मूर्धा विपुलतुङ्गेन मेनकास्तनबन्धुना ।

दधतं मौक्तिकाकल्पं गङ्गाबुद्बुदनिर्मलम् ॥ ८ ॥

मूर्ध्नेति—विपुलतुङ्गेन ^३ विशालेनोन्नतेन च अत एव मेन-काया अप्सरसः स्तनस्य बन्धुना सदृशेन ^४ मूर्ध्ना कुम्भेन गङ्गाबुद्बुद-मिव निर्मलं मौक्तिकाकल्पं दधतम् ॥ ८ ॥

^१ दितिर्दनु-ञ्ज. ^२ 'देवपथादिभ्यश्च' (पा सू. ५-३-१००) इति सूत्रेणेति भावः. ^३ विशालोन्नतेन-ग, घ. ज. ट. ^४ मूर्ध्ना गङ्गा-घ. ज.

अजहृद्भृङ्गगतिने ^१ गर्जाडम्बरशोभिना ।

स्वकान्त्या कर्णतालेन क्लृप्तसङ्गीतखेलनम् ॥ ९ ॥

अजहृदिति—अजहन्ति भृङ्गगीतानि यं तेन गर्जाडम्बरशोभिना गर्जा बृंहितमेव आडम्बरः तूर्यरवः तेन शोभिना कर्णतालेन कर्णकलापेन, “ कर्णशब्दात्परस्तालः कलापार्थस्तु दन्तिनाम् ” इति यादवः, तालेन कांस्यवाद्यविशेषेणेति प्रतीयते, स्वकान्त्या नर्तकीस्थानीयया च क्लृप्तसङ्गीतखेलनं निर्मितसङ्गीतलीलं “ गतिं वाद्यं तथा ^२ नृत्तं त्रयं सङ्गीतमुच्यते ” इति शार्ङ्गदेवः ॥ ९ ॥

नर्तयन्तममर्त्यानां नेत्रकौतुकसूतिकां ।

नासां त्रिदशनारीणामूरुनिर्माणमातृकाम् ॥ १० ॥

नर्तयन्तामिति—अमर्त्यानां देवानां, सदा पश्यतामपीति भावः, नेत्रकौतुकसूतिकां दृशां दिदृक्षातिशयस्योत्पादिकां त्रिदश-नारीणां देवस्त्रीणां ऊरुनिर्माणस्य मातृकां तदतिशायिसौन्दर्यामिति यावत्, नासां शुण्डां नर्तयन्तं चालयन्तम् ॥ १० ॥

मङ्गलत्वमिवेच्छद्भिर्हेमशङ्खादिमण्डनैः ।

आश्रितं रत्नपूर्णेन कुम्भेन च महीयसा ॥ ११ ॥

मङ्गलत्वमिति—हेमशङ्खादिमण्डनैः ^३ हेम आभरणरूपं सुवर्णं, शङ्खः कर्णयोर्लिखितः, आदिशब्देन चामरादिग्रहणम्, तद्रूपैः मण्डनैः रत्नपूर्णेन रत्नाभरणपूरितेन अन्तर्माँक्तिकपूर्णेन वा महीयसा महत्तरेण कुम्भेन च ^४ मङ्गलत्वमिच्छद्भिर्वि आश्रितम्, हेमशङ्खपूर्णकुम्भादयो मङ्गलद्रव्यत्वेन प्रसिद्धाः । ते परं मङ्गलमेनमाश्रित्य मङ्गलत्वं लिप्स-माना आश्रयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

^१ गर्जाबृंहितशोभिना—ग्र. मु. ^२ नृत्तं यत्र संगीत—ट. ^३ हेमाभरणरूपः सुवर्णशङ्खः—ग. घ. ज. ट. ^४ मङ्गलत्वमिच्छद्भिर्लिप्समानैराश्रयन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा—घ.

विभूतिशरदम्भोदैः कीर्तिवल्लीगुलुच्छकैः ।

कान्तिसागरकल्लोलैः सपक्षमिव चामरैः ॥ १२ ॥

विभूतीति—विशिष्टा भूतिः गजाङ्गपत्रलेखा, विभूतिः आभरणादिसम्पद्वा “ भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे स्थितौ भस्मनि संपदि ” इति विश्वः, सैव शरत्तस्या अम्भोदैः ^१तदुदितैर्धवलमेघैः कीर्तिवल्ली^२गुलुच्छकैः तत्कीर्तिरेव वल्ली ^३तस्याः गुलुच्छैः स्तबकैः कान्तिसागरकल्लोलैः कान्तिरेव सागरः तस्य कल्लोलैः महोर्मिभिः चामरैः सपक्षं पतत्रसहितमिव स्थितम् ॥ १२ ॥

सहजं प्रभया चन्द्रं वारुणीं मदसंपदा ।

सूचयन्तं स्वमूर्त्या च सुधां शुद्धानुभाव्यया ॥ १३ ॥

सहजमिति—प्रभया चन्द्रं सहजं सूचयन्तं चन्द्रसदृशप्रभाशालित्वेन तस्य सहोदरत्वं प्रकटयन्तमिति यावत्, एवमुत्तरवाक्यानामप्यर्थः, सहजमित्यस्य स्त्रीलिङ्गविपरिणामेन उत्तरत्रानुषङ्गः, मदसंपदा मदसमृद्ध्या वारुणीं सुरां सहजां सूचयन्तं, शुद्धानुभाव्यया अवदाततया दृश्यया च स्वमूर्त्या सुधां च सहजां सूचयन्तम्, सुधाऽप्यवदाता उपभोग्या चेति भावः । प्रभया चन्द्रं मदसम्पदा वारुणीं मूर्त्या सुधां च सहजं सहोदरवर्गं सूचयन्तमित्येकवाक्यत्वेन वा ^४योजना । तदा सहजमित्यस्य ‘पुमांस्त्रिया’ (पा. सू. १-२-६७) इति पुल्लिङ्गशेषता । जातावेकवचनम् ॥ १३ ॥

जगदामोदजनकं दानार्द्रकरपुष्करम् ।

^५दभ्रयन्तमिवौदार्याद्दिव्यपादपसंपदम् ॥ १४ ॥

जगदिति—जगतामामोदस्य हर्षस्य मदेन ^६सौरभस्य वा जनकं दानार्द्रकरपुष्करं “पुष्करं करिहस्ताग्रे” इत्यमरः, मदजलार्द्र-

^१तदुचितै-अ. ^२गुलुच्छकैः कीर्तिरेव-घ. ट. ^३तस्याः सुभगैः गुच्छैः-ग. तस्याः स्तबकैः-अ. ^४योजनम्, सहज-घ. ट. ^५दर्शयन्तम्-प्र.मु. ^६सौरभ्यस्य-ग. घ. ज. ट.

कराग्रं विश्राणनजलार्द्रकरपद्ममित्यपि ^१प्रतीयते, औदार्यात् औदार्यं महत्त्वं तदेव दातृत्वमिति श्लेषेणाध्यवसीयते “उदारो दातृमहतोः” इत्यमरः, तेन दिव्यपादपसंपदं कल्पवृक्षस्य सदा दानेन तत्कृतेन जगदामोदनेन च कृतमुत्कर्षं ^२दभ्रयन्तं दभ्रां फल्गुं कुर्वन्तम् ॥ १४ ॥

^३उदग्रबहुदन्तांशुं बृंहितव्याप्तदिङ्मुखम् ।

हसन्तमिव दिङ्नागानन्यानतिबलानपि ॥ १५ ॥

उदग्रेति—उदग्रबहुदन्तांशुं उद्गतबहुलदन्तकिरणं बृंहित-
व्याप्तदिङ्मुखं ^४स्वशब्दविततानिखिलदिङ्मूलं अत् एव दन्तकिरणोद्गम-
बृंहिताभ्यां अतिबलान् महाबलान् अन्यान् दिङ्नागान् पुष्पदन्तादीन्
^५हसन्तं उपहसन्तमिव स्थितम् ॥ १५ ॥

उद्ग्रहन्तं कदलिकां काञ्चनीं किङ्किणीफलाम् ।

वप्राभिघातभीतस्य सुमेरोरुपदामिव ॥ १६ ॥

उद्ग्रहन्तमिति—काञ्चनीं हिरण्मयीं किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टा एव
फलानि यस्यास्तां वप्राभिघातभीतस्य वप्रक्रीडासु सानूनामभिहननात्
भीतस्य सुमेरोः उपदां उपहारमिव स्थितां कदलिकां पताकामेव रम्भा-
वृक्षमुद्ग्रहन्तं “कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे” इति विश्वः ।
मेरौ वृक्षाः प्रायो हिरण्मया इति पताकायाः श्लेषेण रम्भावृक्षत्वेना-
ध्यवसिताया मेरूपहारत्वेनोत्प्रेक्षा । काञ्चनशब्दात् ‘प्राणिरजतादि-
भ्योऽञ्’ (पा. सू. ४-३-१५४) इति विकारार्थे अञ्प्रत्यये “टिड्ढा-
णञ्’ (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना ङीप् च सति काञ्चनीशब्दः
साधुः ॥ १६ ॥

^१ प्रतीयते, औदार्यं-ग. ^२ अल्पं सूक्ष्ममणु स्तोत्रं दभ्रं दहरमर्हकम्”
इति यादवकोशोऽत्र बोध्यः. ^३ उदग्रबाहु-ग्र. मु. ^४ सशब्दविदित-घ. ट.
^५ हसन्तं अपहसन्त-अ. ट.

चित्रकम्बलसञ्छन्नं कान्तं कनककक्षयया ।
विद्युतेव परिष्वक्तं वासरान्तशरद्धनम् ॥ १७ ॥

चित्रेति—चित्रेण कम्बलेन सञ्छन्नं कनककक्षयया काञ्चनवर-
त्रया कान्तं “^१चूषा कक्षया वरत्रा स्यात्” इति वैजयन्ती, अत
एव विद्युता परिष्वक्तं वासरान्तशरद्धनमिव स्थितम् । स्वतो धवल-
त्वात् कम्बलारुण्ययोगाच्च दिवसान्तशरन्मेघस्य विशिष्टस्य उपमानता ॥
॥ १७ ॥

अवधिं दर्शनीयानामाकल्प^२मनघं दिवः ।
जीवातुं देवसैन्यानां दर्पभङ्गं विरुन्धताम् ॥ १८ ॥

अवधिमिति—दर्शनीयानां अतिरमणीयानां अवधिं परां
काष्ठां “दर्शनीयं तदानन्दसान्द्रो यत्र मनोलयः” इति वैजयन्ती,
दिवः स्वर्गस्य अनघं आकल्पं रम्यं मूषणं, देवसैन्यानां जीवातुं
जीवनौषधं, विरुन्धतां विरोधिनां असुरादीनां दर्पभङ्गं, तद्धेतुत्वात्
तद्व्यपदेशः, दर्पभङ्गकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

घण्टायुगलनादेन नगेन्द्रेष्वनुनादिना ।
क्षरन्तममृतक्ष्वेलौ कर्णेष्वमरतद्विषाम् ॥ १९ ॥

घण्टेति—नगेन्द्रेषु पर्वतप्रचरेषु अनुनादिना प्रतिध्वनता
घण्टा^३युगलस्य नादेन अमराणां तद्विषां^४ असुराणां च कर्णेषु क्रमात्
अमृतक्ष्वेलौ सुधाविषे क्षरन्तं, घण्टाशब्दश्रवणमात्रेण सुरासुराणां
जीवनतदुत्क्रमणे जनयन्तमित्यर्थः । एतत्पर्यन्तविशेषणानामैरावतमिति
प्रथमश्लोकस्थविशेष्येणान्वयः ॥ १९ ॥

^१ दूष्या कक्षया-घ. ज. ट. ^२ मधिकं-घ. ट. ^३ युगलनादेन. ग,
^४ असुरादीनां च-ग. ज.

महता मदगन्धेन ^१ तस्य विघ्ना विबभ्रमुः ।

उत्खातविपुलस्तम्भा नागास्तुटितशृङ्खलाः ॥ २० ॥

महतेति—तस्य ऐरावतस्य महता मदगन्धेन विघ्नाः ^२ ऋभीता

नागाः ^३ द्वारकागजाः उत्खातविपुलस्तम्भाः ^४ उद्धृतमहालानाः त्रुटित-
शृङ्खलाः भिन्ननिगलाश्च सन्तः विबभ्रमुः ^५ विभ्राम्यन्ति स्म ॥ २० ॥

स तं द्वारवतीद्वारे समवस्थाप्य सानुगम् ।

आससाद हरेस्स्थानमवज्ञातत्रिविष्टपम् ॥ २१ ॥

^६ स इति—सः इन्द्रः सानुगं अनुयायिभिस्सहितं तं ऐरावतं
द्वारवतीद्वारे द्वारकाया गोपुरद्वारे समवस्थाप्य अवज्ञातत्रिविष्टपं
अवमतस्वर्गं स्वर्गादधिकं हरेः कृष्णस्य स्थानं आससाद प्राप ॥ २१ ॥

शुभानामिव साम्राज्यं श्वेतद्वीपमिवापरम् ।

निवेदितसमाहृतः प्रासादं प्राविशत्प्रभोः ॥ २२ ॥

शुभानामिति—निवेदितसमाहृतः आवसरिकैः प्रथमं भगवते

निवेदितः ततस्समाहृतः शक्रः शुभानां मङ्गलानां ^७ साम्राज्यमिव
स्थितं सकलमङ्गलनिदानं अपरं ^८ श्वेतद्वीपमिव च स्थितं विभोः भगवतः
प्रासादं राजगृहं प्राविशत् ॥ २२ ॥

स तेन विहितां शक्रः प्रतिगृह्य प्रियार्हणाम् ।

निजगाद निजां भीतिं गद्गदोद्गमया गिरा ॥ २३ ॥

स इति—सः शक्रः तेन कृष्णेन ^९ विहितां कृतां प्रियार्हणां
प्रियां पूजां ^{१०} प्रतिगृह्य गद्गदोद्गमया हर्षेण भयेन व्रीलेन वा स्खलित-
प्रसरणया गिरा निजां भीतिं निजगाद ॥ २३ ॥

^१ तस्योद्विग्ना—ग्र. दे. मु. ^२ द्वारकानागाः—घ. ज. ट. ^३ उद्धृत—ङ.

^४ विभ्रान्ताः—घ. ट. ^५ स तामिति । सानुगं—घ. ट. ^६ साम्राज्यमिव सकल—ग.
घ. ज. ट. ^७ श्वेतद्वीपमिव स्थितं—ग. घ. ङ. ट. घ. ट. ग्र. दे. मु.

^८ विहितां प्रिया—घ. ट. ^९ परिगृह्य—ग. ज.

दयनीयेषु देवेषु देवदेव त्वयाऽधुना ।

अपाङ्गाः परिपात्यन्तामनुक्रोशानुवर्तिनः ॥ २४ ॥

दयनीयेष्विति—हे देवदेव देवानामपि देव अधुना इदानीं
¹ त्वया दयनीयेषु रक्षणीयेषु देवेषु अनुक्रोशानुवर्तिनः कृपानुवर्तिनः
 अपाङ्गाः अपाङ्गदर्शनानि परिपात्यन्ताम् । प्रार्थनायां लोट् ॥ २४ ॥
 दीनरक्षार्थ एव चायं तवावतार इत्याह—

सुषुवे नरसिंहं त्वां भक्त²प्रह्लादनोन्मुखम् ।

रक्षार्थमिह दीनानां रत्नस्थूणेव देवकी ॥ २५ ॥

सुषुव इति—भक्तप्रह्लादनोन्मुखं भक्तानामाह्लादजनने उन्मुखं,
 भक्ते प्रह्लादे वत्सलमिति नृसिंहावतारपक्षे, नरसिंहं नरश्रेष्ठं, नृसिंहाव-
³ताररूपमित्यपि श्लेषेण प्रतीयते, एवंभूतं त्वां इह जगति दीनानां
⁴रक्षार्थं देवकी रत्नस्थूणा हिरण्यकशिपुमन्दिरगता ⁵रत्नमयी स्थूणेव
 सुषुवे सूतवती ॥ २५ ॥

कुत इदानीं वो भयमापन्नं, येन रक्षार्थना तत्राह—

नाथ त्वयि निराबाधं त्रिलोकीं त्रातुमागते ।

नरको नाम दैत्येन्द्रः कदर्थयति नाकिनः ॥ २६ ॥

नाथेति—हे नाथ त्वयि निराबाधं यथा तथा त्रिलोकीं
 त्रातुमागते ⁶अवतीर्णे सत्यपि इति अपिशब्दोऽध्याहार्यः, नरको नाम
 नरक इति प्रसिद्धो दैत्येन्द्रः नाकिनः देवान् कदर्थयति पीडावतः
 करोति । कुत्सितोऽर्थः कदर्थः पीडा “कोः कत्त्पुरुषे”

¹ मया—घ. झ. ² प्रह्लादसंमुखम्—घ. ट. ग्र. दे. सु. ³ तारमित्यपि—
 घ. ट. ⁴ रक्षार्थं—घ. ⁵ रत्नस्थूणेव—ग. घ. ट. ⁶ अवतीर्णेऽपीत्यपिशब्दो—
 ऊ. अ. ट.

(पा. सू. ६-३-१०१) इति ^१कुत्सितार्थस्य कुशब्दस्य कदादेशः ।
ततः कदर्थशब्दात् मतुबन्तात् 'तत्करोति' (गणसू. २०४) इति णिचि
^२णाविष्ठवद्भावान्मतुपो लुक् ॥ २६ ॥

धर्मसूकररूपस्य तवासौ क्षमयाऽन्वये ।

उत्पात इव भूतानामुद्भूव भयानकः ॥ २७ ॥

धर्मेति—धर्मसूकररूपस्य यज्ञवराहमूर्तेः तव क्षमया धरणी-
देव्या अन्वये सम्पर्के भूतानां उत्पात इव भयानकः भयङ्करः असौ
नरकः उद्भूव उद्भूतः ॥ २७ ॥

जननी सर्वभूतानां पत्नी तव वसुन्धरा ।

प्रसूय नरकं देवी दूयते त्वदुपेक्षया ॥ २८ ॥

जननीति—सर्वभूतानां जरायुजाण्डजादिसर्वप्राणिनां जननी
तव पत्नी वसुन्धरा भूदेवी नरकं प्रसूय जनयित्वा त्वदुपेक्षया दूयते
क्लिश्यते । त्वयोपेक्षितो नरको जननीमपि बाधत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

न हिरण्यहिरण्याक्षौ न मधुर्न च कैटभः ।

उपमानपदे तस्य त्वच्छक्तिजनितात्मनः ॥ २९ ॥

न हिरण्येति—त्वच्छक्त्या जनितात्मनः उत्पादितशरीरस्य
तस्य नरकस्य उपमानपदे उपमानस्थाने हिरण्यहिरण्याक्षौ न भवतः,
न मधुर्न च कैटभः । त्वद्वीर्योत्पन्नत्वादयं हिरण्यादीनतिशेत
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एष कल्पान्तवृत्तान्त^३मिदानीन्तनयन्निव ।

विधुनोति त्वदालम्बं ब्रह्मस्तम्बमिदंपरः ॥ ३० ॥

एष इति—एषः नरकः कल्पान्तवृत्तान्तं प्रलयकालवार्ता
इदानीन्तनयन् इदानींतनं कुर्वन्निव त्वदालम्बं त्वदवलम्बनं ^४ब्रह्मस्तम्बं

^१ कुत्सार्थस्य—ञ. ^२ 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' (वा. ४२०८) इति
वार्तिकेनेति भावः. ^३ मिदानीं जनयन्निव—मु. ^४ ब्रह्मस्तम्बं ब्रह्माण्डं ब्रह्मादि—घ.

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तमखिलं जगत् “ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं ब्रह्मस्तम्बोऽखिलं जगत् ” इति शब्दरत्नाकरः, इदम्परः विधूननैकपरस्सन् विधुनोति कम्पयति । कल्पान्त इव ब्रह्माण्डं सर्वमपि ततः कम्पत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

विक्रमस्रोतसा तस्य बृहन्त्यपि बलानि नः ।

सहसा भेदमायान्ति सैकता इव सेतवः ॥ ३१ ॥

विक्रमेति—तस्य नरकस्य विक्रमः स्रोतः जलप्रसरणमिव तेन बृहन्ति महान्त्यपि नः अस्माकं बलानि सैन्यानि सैकताः सिकतामयाः सेतव इव सहसा शीघ्रं भेदं आयान्ति प्राप्नुवन्ति, विशीर्णानि पलायन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदृच्छोपगमेऽप्यस्य यान्ति देवगृहाश्रिताः ।

¹ निर्धावितुमनीशानाः साक्षितां सालभञ्जिकाः ॥ ३२ ॥

यदृच्छेति—अस्य नरकस्य यदृच्छोपगमे युद्धोद्देशं विना स्वैरगमनेऽपि देवगृहाश्रिताः देवानामस्मदादीनां गृहाण्याश्रिताः निर्धावितुमनीशानाः धावनाशक्ताः सालभञ्जिकाः दारुदन्तादि²पुत्रिकाः साक्षितां यान्ति तदागमनद्रष्टृतां प्राप्नुवन्ति । स्त्रीषु पुरुषेषु च सर्वेषु पलायितेषु सालभञ्जिका एवावशिष्यन्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

महता मत्प्रयुक्तेन वज्रेण ज्वलितात्मना ।

निलिल्ये तस्य दोर्मध्ये निष्काभरण³वर्ष्मणा ॥ ३३ ॥

महतेति—मत्प्रयुक्तेन मया क्षिप्तेन ज्वलितात्मना दीप्ता-
कृतिना महता वज्रेण वज्रायुधेन तस्य नरकस्य दोर्मध्ये वक्षसि

¹ प्रधावितु—अ. दे. मु. निर्धावितुमनीशा नस्साक्षितां—घ. ट.

² पुत्रिका मनःसाक्षितां-ग. पुत्रिका नः साक्षितां—घ. ट. ³ वर्ष्मणा—झ.

निष्काभरणवर्षमणा स्वर्णा^१भरणरूपेण देहेन सता निलिल्ये निलीन-
मासीत् ॥ ३३ ॥

^२ अथ वह्न्यादिक्रमेण स्वातिरिक्तानामपि दिक्पालानां तस्मिन्
^३ प्रतिहतत्वमाह--

त्वत्कोप इव दीप्तोऽपि ज्वलनो न प्रकाशते ।

ज्योतिरिङ्गणवत्तस्य द्युमणेरिव सन्निधौ ॥ ३४ ॥

त्वदिति—त्वत्कोप इव दीप्तोऽपि ज्वलनः वह्निः द्युमणेः
सूर्यस्येव तस्य नरकस्य सन्निधौ ^४ ज्योतिरिङ्गणवत् खद्योतेन तुल्यं
यथा तथा न प्रकाशते ॥ ३४ ॥

अमोघत्वयशोभङ्गभयादिव निवर्तते ।

अखण्डितबले तस्मिन् दण्डो दण्डधरार्पितः ॥ ३५ ॥

अमोघत्वेति—अखण्डितबले अप्रतिहतबले तस्मिन् नरके
दण्डधरार्पितः यमेनार्पितः दण्डः कालदण्डः अमोघत्वयशोभङ्गभयादिव
तत्प्राप्तौ मोघतावश्यंभावात् अमोघत्वकीर्ति^५ भज्येतेति भयादिव निवर्तते
तदीयप्रत्यस्त्रपराहतः तमप्राप्त्यैव निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नयनार्चिष्मतस्तस्य नैरुक्तेश्वरवाहिनी ।

^६ अपसृप्य पुरोभागादद्यापि न निवर्तते ॥ ३६ ॥

नयनेति—नैरुक्तेश्वरवाहिनी राक्षसेश्वरस्य लोकपालस्य
सेना नयनार्चिष्मतः तस्य नरकस्य पुरोभागादपसृप्य अन्यत्र गत्वा अद्यापि
न निवर्तते तदीयनयनज्वालादर्शनेन तथा तस्याः स्थायि भयमासी-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥

^१ भरणरूपदेहेन—ग. ^२ अथाम्रधादि—ड. ज. ^३ प्रतिहतिमाह—गं.
ड. ज. ^४ ज्योतिरिङ्गणवत्—ज. ^५ भज्येत इति—ड. ^६ अपसृत्य—झ.

तं सुप्तमपि वा मत्तं वारुणो वैरिदारुणः ।

न रोद्धुं क्षमते पाशो नलस्तम्ब इव द्विपम् ॥ ३७ ॥

तमिति—वैरिदारुणः शत्रूणां भयङ्करः वारुणः वरुणसम्बन्धी
पाशः सुप्तं^१ अपि वा अथवा मत्तं तं नरकं नलस्तम्बः नलस्य तृणविशेषस्य
स्तम्बः काण्डः द्विपं गजमिव रोद्धुं न क्षमते । जाग्रतं प्रकृतिस्थं च तं
रुणद्धीति^२ कथा दूरापास्तेति भावः ॥ ३७ ॥

शक्तश्शमयितुं तस्य संवर्तार्हजवोऽपि सन् ।

नभस्वान् खेलतस्सङ्घे न स्वेदकणिकामपि ॥ ३८ ॥

शक्त इति—नभस्वान् वायुः संवर्तार्हजवः प्रलयोचित-
वेगोऽपि सन् सङ्घे युद्धे खेलतः क्रीडतः तस्य नरकस्य स्वेदकणि-
कामपि अल्पं स्वेदकणमपि शमयितुं न शक्तः, ^३ तं स्पष्टमेव बिभेतीति
भावः ॥ ३८ ॥

धनदेन गदा तस्य महती मूर्ध्नि पातिता ।

अभित्त्वा पौष्पमापीडमनापीडत्वमादधे ॥ ३९ ॥

धनदेनेति—धनदेन कुबेरेण तस्य नरकस्य मूर्ध्नि पातिता
महती गदा पौष्पमापीडं पुष्पमयमपि शेखरं अभित्त्वा अनापीडत्वं
आपीडा समन्तात्पीडा तद्रहितत्वं आदधे । सत्येवापीडे अनापीडत्वं चका-
रोति विरोधाभासः ॥ ३९ ॥

जटिलान् कृत्तिवसनान् नियमं तीव्रमास्थितान् ।

तपस्विन इति ज्ञात्वा स रुद्रान्नातिवर्तते ॥ ४० ॥

जटिलानिति—सः नरकः जटिलान् जटावतः कृत्तिवसनान्
चर्मपरिधानान् तीव्रं^४ दुष्करं नियमं ऊर्ध्वरेतस्त्वं आस्थितान् रुद्रान्

^१ अपि वा मत्तं-घ. ^२ कथादूरापास्तमिति-घ. ट. ^३ इदं वाक्यं-घ.
ट. पुस्तकयोर्न दृश्यते. ^४ दुष्करं इति छ. अ.-कोशयोर्न दृश्यते.

एकादश रुद्रा इति बहुवचनं, तपस्विन इति ज्ञात्वा नातिवर्तते नातिक्रामति ॥ ४० ॥

अहरद्वारुणं छत्रं मामकं मणिभूधरम् ।

अमृतस्यन्दिनी चास्मज्जनन्या मणिकुण्डले ॥ ४१ ॥

अहरदिति—किञ्च वारुणं वरुणस्येदं छत्रं मामकं मदीयं मणिभूधरं मन्दरशृङ्गरूपं मणिमयं क्रीडापर्वतं अमृतस्यन्दिनी सुधां क्षरती अस्मज्जनन्या मणिकुण्डले च अहरत् अपहृतवान् ॥ ४१ ॥

आदर्शमिव संपत्तेरमृताब्धेरिवाशयम् ।

औपवाह्यमसौ मत्कमारुरुक्षति साम्प्रतम् ॥ ४२ ॥

आदर्शमिति—असौ नरकः साम्प्रतं इदानीं संपत्तेः श्रियः आदर्शमिव स्थितं, सर्वविधाया अपि सम्पदः आदर्श इवात्र दृश्यमानत्वात्, अमृताब्धेः आशयं हृदयमिव स्थितं, तत्सारभूतत्वात्, मत्कं मत्स्वामिकं 'स एषां ग्रामणीः' (पा. सू. ५-२-७८) इति कन्प्रत्ययः, औपवाह्यं राजवाहनं ऐरावतं आरुरुक्षति आरोहुमिच्छति ॥ ४२ ॥

देवदानवसिद्धानां नृपाणामपि कन्यकाः ।

अपहृत्य त्वदेकार्हास्त्वरते पाणिपीडने ॥ ४३ ॥

देवेति—देवानां दानवानां सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां नृपाणमपि त्वदेकार्हाः लक्षणसम्पत्त्या ^१ तव एकस्योचिताः कन्यका अपहृत्य पाणिपीडने तासां विवाहे त्वरते । त्वरावचनेन शीघ्रं तज्जये भगवन्तं प्रोत्साहयति ॥ ४३ ॥

स भौमस्त्वन्निरस्तानां समवाय इवोत्थितः ।

बाधते विबुधानेवं बलवीर्यपराक्रमैः ॥ ४४ ॥

स इति—त्वन्निरस्तानां त्वया हतानां मधुकैटभादीनां समवायः समाज इव उत्थितः सः भौमः भूमेरपत्यं नरकः एवं उक्तप्रकारेण

बलवीर्यपराक्रमैः बलेन शक्त्या वीर्येण पराक्रमेण सदा जयोद्योगेन च
“ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ” इति यादवः, विबुधान् देवान् बाधते ॥४४॥

तदेवमवसीदत्सु दया देवेषु पात्यताम् ।

अनपह्नुतदास्यानां दोषनिह्ववसाक्षिणी ॥ ४५ ॥

तदेवमिति—तदेवं उक्तप्रकारेण अवसीदत्सु खिद्यमानेषु देवेषु
अनपह्नुतदास्यानां अनपह्नुतमनपलपितं दास्यं “ स्वत्वमात्मनि सज्जातं
स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् ” इति शास्त्रबोधितं स्वाभाविकं भगवच्छे-
षत्वं यैस्तेषां भगवत्पारतन्त्रयानुसन्धानवतां प्रपन्नानां दोषनिह्व-
साक्षिणी दोषाणां निह्ववस्य—

“ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ।

दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥

(श्रीवाल्मीकिरामा. ६-१८-३)

इति प्रतिज्ञानुरोधात्, ^१भगवता क्रियमाणस्य दोषतिरस्कारस्य साक्षिणी
दयाविशिष्टस्यैव भगवतः प्रपन्नदोषतिरस्कारकत्वात् साक्षात् ^२द्रष्ट्री
दया पात्यताम् । दयापातनस्य प्राप्तोऽयमवसर इति प्राप्तकाले लाट्
॥ ४५ ॥

तमर्धं भूमिभारस्य त्वयैवोत्पादितं प्रभो ।

त्रिलोकी^३कण्टकं तीक्ष्णं त्वमेवोद्धर्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥

तमिति—हो प्रभो भूमिभारस्य इदानीं दैत्यैः क्रियमाणस्य
भूमारस्य अर्धं अर्धांशरूपं तत्र निमित्तं त्वयैव उत्पादितं जनितं,
त्वच्छक्तियोगादितरेभ्योऽधिकमिति भावः, तीक्ष्णं शीघ्रकारिणं त्रिलोकी-
कण्टकं त्रैलोक्यस्य बाधकं तं नरकं त्वमेवोद्धर्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥

१ भगवत्क्रियमाणस्या -ग. घ. ट. २ द्रष्ट्रीति दया-ग. घ. ट. ३ त्रिलोक-
कण्टकं दैत्यं-घ. ट.

निवर्त्ये धर्मशल्येऽस्मिन् निदाने सर्वपाप्मनाम् ।

निवेदनमिहास्माकमंशो निर्वहणं त्वयि ॥ ४७ ॥

निवर्त्ये इति—सर्वेषां पाप्मनां निदाने मूलकारणे अत एव धर्मशल्ये धर्मस्यान्तःप्रविष्टशरशलाकावद्वाधके “ शल्यं शरशलाकायां शङ्कुतोमरयोरपि ” इति रत्नमाला, अस्मिन् नरके निवर्त्ये वक्ष्ये सति इह विषये निवेदनं त्वयि विज्ञापनं नः अस्माकमंशः, निर्वहणं तद्वधनिर्वाहस्तु तवांशः, विज्ञापनमात्रसमर्था वयं, तद्वधस्तु त्वदेकायत्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मशकामर्शवद्यस्य मधुकैटभमर्दनम् ।

तदन्यदनुजध्वंसे तस्य ते किमिवाद्भुतम् ॥ ४८ ॥

मशकैति—यस्य मधुकैटभयोर्महासुरयोः मर्दनं मशकामर्शवत् मशकपेषणेन तुल्यं तस्य ते तदन्यदनुजध्वंसे तद्व्यतिरिक्तदैत्यहनने किमिवाद्भुतं किंवा आश्चर्यम् । ^१प्राङ्नरकस्य मधुकैटभाभ्यामाधिक्योक्तिः स्वेषां बाधातिशयसूचनार्था ॥ ४८ ॥

निगमान्तेषु निगद्व्याख्यातनिजवैभवः ।

विधत्स्व विपदुत्तीर्णानमर्त्यानुकम्पया ॥ ४९ ॥

निगमान्तोष्विति—निगमान्तेषु वेदान्तेषु निगदेन पाठमात्रेण व्याख्यातं निजं वैभवं यस्य सः वेदान्तेष्वतिस्पष्टं प्रतिपादित-भक्तरक्षकत्वादिमहिमा त्वं अनुकम्पया अमर्त्यान् विपदमुत्तीर्णानुत्तीर्णवतो विधत्स्व कुरु । ^२गत्यर्थकत्वात्कर्तरि क्तः ॥ ४९ ॥

^१ प्रागिति ॥ ‘ स भौमस्त्वन्निरस्तानां ’ (४४) इति श्लोक इति भावः । यद्वा ‘ त्वन्निरस्तानां ’ इत्यत्र श्रीकृष्णरूपिणा भगवता निरस्तानामसुराणामेव विवक्षितत्वात्तदपक्षेयवत् तत्र नरकस्याधिक्यवर्णनमिति वक्तव्यम् । न हिरण्यजिरण्याक्षौ न मधुर्न च कैटभः ’ (२९ श्लो) इत्यत्र नरकस्य मध्वादिभ्य आधिक्यवर्णनं तु भगवच्छक्तिप्रशंसनपूर्वकं भगवतो नरकवधाभिनिवेशसंपादनार्थमिति भाति ।
^२ ‘ गत्यर्थकर्मकाश्लिषशीङ्स्थासवसरुहजनजीर्यतिभ्यश्च ’ (पा. सू. ३-४-७२) इति सूत्रेणेति भावः

इति विज्ञापितोदन्तं दत्तहस्तं बलद्विषम् ।

विनिवर्त्य जगन्नाथो वैनतेयमथास्मरत् ॥ ५० ॥

इतीति—जगतां नाथः कृष्णः इति उक्तप्रकारेण विज्ञापितो-
दन्तं निवेदितवृत्तान्तं दत्तहस्तं तथा करिष्यामीति दत्तः अभयहस्तः
यस्मै तं बलद्विषं इन्द्रं विनिवर्त्य, भयात्परावर्त्य, स्वर्गाय प्रेषणं
त्वमे वक्ष्यते, अथ अनन्तरं वैनतेयं गरुडं अस्मरत् ॥ ५० ॥

अनुचिन्तितमात्रस्तमुपतस्थे खगेश्वरः ।

अहीन्द्रदामभिर्भीमैरंस^१लम्बिभिरंसलः ॥ ५१ ॥

अनुचिन्तितेति—अनुचिन्तितमात्रः अनुचिन्तित एव
विलम्बं विना अंसलम्बिभिः अंसयोर्लम्बमानैः भीमैः भयंकरैः अहीन्द्र-
दामभिः भुजगेन्द्रमालामिः अंसलः मेदुरांसः खगेश्वरः तं कृष्णं
उपतस्थे कृष्णेन सङ्गत इत्यर्थः । ‘उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरण-
पथिष्विति वक्तव्यम्’ (वा. ९१४) इति सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम्
॥ ५१ ॥

पक्षमारुतघोषेण त्रैलोक्यदुरितच्छिदा ।

चतुर्णामिव वेदानां संभूतिमिव भावयन् ॥ ५२ ॥

पक्षेति—त्रैलोक्यस्य दुरितच्छिदा पापहारिणा पक्षमारुत-
घोषेण पक्षानिलध्वनिना चतुर्णामपि वेदानां संभूतिं उत्पत्तिं भावयन्
संपादयन्निव स्थितः । तत्पक्षानिलध्वनेः वेदघोषात्मकत्वादेवमुत्प्रेक्षा ।
उपतस्थ इति पूर्वैणान्वयः । एवमेकादशभिः श्लोकैः गरुडो वर्ण्यते
॥ ५२ ॥

तरुणार्कप्रभासारसामरस्यजुषा त्विषा ।

तप्तहेमद्रवौघेण लिम्पन्निव दिशो दश ॥ ५३ ॥

तरुणेति—तरुणार्कप्रभासारसामरस्यजुषा बालार्कस्य द्युति-

^१ लम्बिभिरञ्चितः—ग्र. द्वे. मु.

^१ प्रकर्षैः एकरसत्वं सादृश्यं जुषमाणया त्विषा दीप्तया तप्तहेमद्रवौघेण प्रतप्तकनकरसप्रवाहेणेव दश दिशो लिम्पन् ॥ ५३ ॥

स्वामिदर्शनसन्तोषात्प्रहृष्यद्भिस्तनूरुहैः ।

युगान्तसन्ध्याजलदः तटिञ्जालैरिव ज्वलन् ॥ ५४ ॥

स्वामीति—स्वामिदर्शनेन सन्तोषात् प्रहृष्याद्भिः उच्छ्वसाद्भिः

तनूरुहैः रोमभिः तटिञ्जालैः विद्युद्गन्दैः युगान्त^२सन्ध्याजलदः प्रलयकाल-
सन्ध्याभवमेघ इव ज्वलन् दीप्यमानः दुर्दर्शत्वकनकवर्णत्वोभयानुरोधात्
युगान्त^२सन्ध्याजलदसम इति विशिष्टोपमानं कृतम् ॥ ५४ ॥

विफुलान्द्रुतसंस्थानैर्द्योतितो दिव्यभूषणैः ।

भुजगेन्द्रफणारत्नशङ्कार्हमणिचित्रितैः ॥ ५५ ॥

विपुलेति—विपुलान्द्रुतसंस्थानैः विशालचित्रावयवसन्निवेशैः

भुजगेन्द्रफणारत्नशङ्कार्हमणिचित्रितैः भुजगेन्द्राणां शेषादीनां फणारत्ना-
नीति शङ्कार्हन्ति ये मणयः तैः कर्बुरितैः दिव्यभूषणैः अप्राकृता-
भरणैः द्योतितः उद्भासितः ॥ ५५ ॥

तुङ्गवज्रव्रणाङ्केन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ।

अबहिर्भावयन् कृत्स्नमवकाशं विहायसः ॥ ५६ ॥

तुङ्गेति—तुङ्गः वज्रव्रणः वज्रायुधप्रहारव्रणः अङ्कश्चिह्नं यस्य

तेन सुविस्तीर्णेन अतिविशालेन वक्षसा विहायसः कृत्स्नमवकाशं
अबहिर्भावयन् ^३ अन्तर्भावयन् व्याप्नुवन्नित्यर्थः ॥ ५६ ॥

पृथुना भुजयुग्मेन भोगीन्द्रपरिकर्मणा ।

मन्दरद्वितयेनेव समेतो रुक्मपर्वतः ॥ ५७ ॥

पृथुनेति—भोगीन्द्रपरिकर्मणा भोगीन्द्राः ^४ परिकर्माणि

प्रसाधनानि यस्य तेन पृथुना पृथुलेन भुजयुग्मेन मन्दरद्वितयेन समेतो

^१ युतिप्रवरैरेक—ज. अ.

^२ सन्ध्यासमय इति—अ.

^३ अन्तर्भाव-

यंश्चाप्नुवन्—घ. ट.

^४ 'परिकर्माणि' इति ग.—अ. कोशयोर्निस्ति.

रुक्मपर्वतः सुमेरुरिव स्थितः । मन्दरोऽप्यमृतमथने भोगीन्द्रेण
मूषितः ॥ ५७ ॥

व्यालखण्डनसङ्क्रान्तविषपङ्ककलङ्किना ।

दधान इव तुण्डेन दैत्यदर्पगजाङ्कुशम् ॥ ५८ ॥

व्यालेति—व्यालानां सर्पाणां खण्डनात् सङ्क्रान्तेन विषपङ्केन
कलङ्किना कलङ्कवता तुण्डेन मुखेन हेतुना दैत्यानां दर्प एव गजः
तस्याङ्कुशं दधान इव, तादृशतुण्डवत्त्वेन निमित्तेनाङ्कुशधारणोत्प्रेक्षा
तुण्डस्याङ्कुशत्वोत्प्रेक्षार्थवसिता, अत एवाङ्कुशस्यायसत्त्वेन मलिनत्वा-
त्तत्साम्यसिद्धये कलङ्किनेति विशेषणम् ॥ ५८ ॥

तक्षकश्रोणिसूत्रेण ^१ दृढबद्धेन बन्धुरम् ।

मान्यमग्रजवर्णेन वसानो दिव्यमम्बरम् ॥ ५९ ॥

तक्षकेति—दृढबद्धेन तक्षकश्रोणिसूत्रेण तक्षक एव कटिसूत्रं
तेन बन्धुरं मनोज्ञं “ मराले बन्धुरः पुंस्त्री त्रिषु ^२ स्यान्नवरम्ययोः ”
इति रत्नमाला, अग्रजवर्णेन स्वाग्रजस्यारुणस्य वर्णेन शोणिम्ना मान्य
पूज्यं हृद्यमिति यावत्, दिव्यं अप्राकृतं अम्बरं वसानः ॥ ५९ ॥

नाथभक्तिपरिष्कार्या ^३ नत्तलीलामिव स्पृशन् ।

निजेन स्थानकेनाग्रे निहितोन्नतजानुना ॥ ६० ॥

नाथेति—अग्रे देवस्य पुरतः निहितोन्नतजानुना एकं
निहितं अन्यदुन्नतं च ^४ जानु यस्मिंस्तेन निजेन आत्मीयेन स्थानकेन
नाट्यशास्त्रोक्तलक्षणावस्थानविशेषेण नाथभक्तिपरिष्कार्या नाथे या
भक्तिः तथा मण्डनीयां नृत्तलीलां स्पृशन् उपक्रममाण ^५ इव स्थितः ।

^१ दृढबद्धेन बन्धुरः—घ. ट. ^२ स्यान्नवरम्ययोः—ज. ^३ नृत्तलीला—घ.
ट. ^४ जानुनी—घ. ट. ^५ उपस्थितः—घ.

भगवत्प्रीत्यर्थो यः कश्चिदप्युपचारो भक्त्या च पुष्कलो भवतीति भावेन नाथेत्यादिविशेषणम् । ^१ गारुडस्थानकलक्षणमुक्तं सङ्गीतसुषानिधौ—

वामं पदमाकुञ्चितमन्वत् ॥ ६० ॥

वपुषा भक्तिनम्रेण धीरोन्नतमहीयसा ।

शान्तवीराद्भुतरसान् समाहृत्येव संपतन् ॥ ६१ ॥

वपुषेति—भक्तिनम्रेण भक्त्या नमनशीलेन धीरोन्नतमहीयसा ^२ धीरेणोन्नतेन महत्तरेण च वपुषा शान्तवीराद्भुतरसान् भक्तिनम्रतया शान्तिरसं धीरोन्नततया वीररसं महीयस्तया अद्भुतरसं च समाहृत्य संपतन् विजृम्भमाण इव स्थितः ॥ ६१ ॥

मूर्तिमानिव संरम्भो रूपवानिव मारुतः ।

तरङ्गान् पक्षतीकृत्य संक्षिप्त इव सागरः ॥ ६२ ॥

मूर्तिमानिति—मूर्तिमान् संरम्भः संभ्रम इव, उत्साहातिशयात्, रूपवान् वर्णवान् मारुत इव, वेगोत्कर्षात्, तरङ्गान् पक्षतीकृत्य पक्षमूलीकृत्य संक्षिप्तः सङ्कुचितदेहः सागर इव च स्थितः, जगद्व्यापनसामर्थ्यात् । विभक्तघनेषु विभक्तशब्दवत् संक्षिप्तदेहे संक्षिप्तशब्द उत्तरपदलोपेन द्रष्टव्यः । गम्यमानस्याप्रयोगो लोप इति कैयटकारः ॥ ६२ ॥

संवर्त इव नागानां सङ्घात इव रंहसाम् ।

वालखिल्यचरित्राणां विपाक इव जङ्गमः ॥ ६३ ॥

संवर्त इति—नागानां सर्पाणां संवर्तः प्रलय इव रंहसां वेगानां सङ्घातः समूह इव वालखिल्यानामृषाणां यानि चरित्राणि सत्कर्माणि तेषां जङ्गमः चरिष्णुः विपाकः फलोन्मुखीभाव इव च स्थितः, एतत्पर्यन्तश्लोकानां ' उपतस्थे खगेश्वरः ' इत्यनेन सम्बन्धः ।

^१ ' गारुडस्थान ' इत्यारभ्य एतत्पद्यसमाप्तिपर्यन्ता व्यख्या ज. — कौशे न इत्यते. ^२ धारतयोजने—ग. ज. अ.

पुरा वालखिल्येषु कुतश्चिद्धेतोरिन्द्रे कोपात् अन्यमिन्द्रं तज्जेतारं सक्षयाम
इति तपश्चरत्सु काश्यपेनानुनीतेषु कथञ्चित्प्रतिज्ञानिर्वाहाय गरुडः
खगेन्द्रतया अवतीर्य इन्द्रममृताहरणेन जिगायेति भारतकथा ॥ ६३ ॥

प्रभुस्तं दैत्यसिद्धीनां प्रसूतकिलकिञ्चितम् ।

ओलण्डितमिवापश्यदुग्रं समरताण्डवम् ॥ ६४ ॥

प्रभुरिति—प्रभुः कृष्णः दैत्यसिद्धीनां असुरसम्पदां प्रसूत-
किलकिञ्चितं उत्पादितकिलकिञ्चितारुयरतिभावविकारं “ क्रोधाभि-
लाषहर्षादेस्सङ्करः किलकिञ्चितम् ,” इति लक्षणम् , अनेन दैत्य-
संपदां वशीकरणोक्त्या तदपहर्तृत्वं ^१ द्योत्यते, तं गरुडं ओलण्डितं
उत्क्षिप्तं शूरेभ्यः पृथक्कृत्योद्धृतं उग्रं समरताण्डवं युद्धेषु क्रियमाणं
उद्धृतनृत्तं पराक्रममिवापश्यत् पराक्रममिव तं दृष्टवानित्यर्थः ।
^२ ‘ओलण्ड उत्क्षेपणे’ इति चोरादिकाद्धातोः निष्ठायां ओलण्डितशब्दः
॥ ६४ ॥

दत्तनीराजनस्तेन ददृशे वाहनेश्वरः ।

प्रदक्षिणीकृतश्शश्वत्प्रतापविजयश्रिया ॥ ६५ ॥

दत्तेति—तेन कृष्णेन दत्तनीराजनः युद्धप्रस्थानाय विहिता-
रात्रिकोपचारः वाहनानामीश्वरः गरुडः प्रतापविजयश्रिया ^३ शश्वत् पुनः
पुनः प्रदक्षिणीकृतः ददृशे, प्रदक्षिणीकृत इव दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा वाचका-
प्रयोगात् गम्या । राजानः प्रस्थानसमयेषु औपवाह्यस्य नीराजनं
कुर्वन्ति । तच्च त्रिवारं परिभ्रमयन्तीति शश्वदित्युक्तम् ॥ ६५ ॥

^१ द्योतते—ग.ट. ^२ ओलण्डि उत्क्षेपणे । इति घातुपाठे (चुरादौ १५४३) दृश्यते ।
अतोऽत्र ‘ओलण्डि उत्क्षेपणे’ इति पाठः स्यात् । यद्वा इदित्त्वोपजातनकारघटित-
तयाऽयं ओलण्ड इत्युक्तमिति भाति । इदित्त्वादेव चास्य णिञ्ज्वकल्पात् ‘ओलण्डति’
इति सिध्यति । केचिदत्र ओकारमित्संज्ञकमभिप्रेत्य लडीत्येव धातुरित्यभिप्रयान्ति ।
अन्ये च घातुमेनमुकारादि मन्यन्ते. ^३ इतः पूर्वं प्रतापस्य ‘अरातिदण्डचण्डिमः
विजयस्य च लक्ष्म्या’ इत्यधिकं ग. ज. अ.—कोशेषु दृश्यते.

स तदाऽऽस्फोटयामास विन्ध्यमेरुसमौ भुजौ ।

रुद्रया च सुकीर्त्या च मृदितौ ^१कण्ठभूषणैः ॥ ६६ ॥

स इति—^२सः गरुडः तदा विन्ध्यमेरुसमौ विन्ध्यस्य मेरोश्च तुल्यौ रुद्रया च सुकीर्त्या च आश्लेषसमये कण्ठभूषणैः मृदितौ भुजौ भुजमूलभागौ भृशमास्फोटयामास अभिजघान, स्वसन्नाहसूचनार्थमिति भावः । रुद्रा च सुकीर्तिश्च गरुडस्य देव्यौ ॥ ६६ ॥

दुधुवे पक्षती च द्वे डोलायितकुलाचले ।

वीजयन् घोरदुर्वादिघर्मतप्तामिव त्रयीम् ॥ ६७ ॥

दुधुव इति—डोलायितकुलाचले डोलायिताः डोलावदाचरितवन्तः कुलाचलाः याभ्यां हेतुभ्यां ते तथोक्ते कम्पितकुलाचले इत्यर्थः, पक्षती पक्षमूले घोरदुर्वादिघर्मतप्तां घोरः अविषह्यः दुर्वादिनां ^३वेदाप्रामाण्यान्यथाप्रामाण्यवादिनां घर्मः निदाघः दुस्तर्करूपः तेन तप्तां त्रयीं त्रिवेदीं वीजयन्निव दुधुवे धुनीते स्म । आस्फोटनसमुच्चयार्थश्चकारः । ^४गरुडपक्षत्योर्वेदमयत्वात् तद्धूननेन स्वाभाविक^५वेदार्थाभिव्यक्त्या वेदानामाप्यायनमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६७ ॥

मुहुराग्नेडयामास जयालोक्यभारतीम् ।

मुग्धमध्यप्रगल्भाभिर्दशाभिः कर्बुरामिव ॥ ६८ ॥

मुहुरिति—मुग्धमध्यप्रगल्भाभिः दशाभिः मन्दोच्चतारावस्थाभिः कर्बुरां चित्रामिव स्थितां जयालोक्य^६भारतीं जय आलोक्य इति वाचं मुहुः पुनःपुनः आग्नेडयामास आवर्तयामास ।

^१ कर्णभूषणैः—ग्र. मु. ^२ 'स गरुडः' इति घ. ट.—कोशयोर्न दृश्यते.

^३ वेदस्याप्रामाण्य—ग. ज. ^४ गरुडपक्षत्योर्वेदमूलत्वा—घ. ट. गरुडपक्षयोर्वेदमयत्वा—ज. ^५ वेदार्थाभिव्यक्तानां वेदानां—घ. ट. ^६ भारती इमां जय—घ. ट.

पौनःपुन्यं बहुपर्यायावृत्तिः, आग्नेडनं एकैकस्मिन्नपि पर्याये जय-
शब्दाद्यावृत्तिः ॥ ६८ ॥

स तदा सन्नतस्कन्धो बद्धाञ्जलिरनिःश्वसन् ।

मुमुदे ^१मूर्ध्नि संस्पृष्टो मुकुन्देन प्रसेदुषा ॥ ६९ ॥

स इति—स गरुडः तदा प्रस्थानसमये प्रसेदुषा प्रसन्नेन
मुकुन्देन सन्नतस्कन्धः सन्नतांसः बद्धाञ्जलिरनिःश्वसंश्च मूर्ध्नि
संस्पृष्टस्सन् मुमुदे मोदते स्म । सन्नतस्कन्धादिविशेषणद्वयं विनय-
प्रकटनाय । तृतीयं प्रभुषु निःश्वासाप्रसरणाय भृत्यानां स्वभाव-
सिद्धम् ॥ ६९ ॥

तस्मिन् प्रथममारोप्य सत्यां विरहविक्रुबाम् ।

आरुरोह ततश्शौरिराखण्डलकृतस्तुतिः ॥ ७० ॥

तस्मिन्निति—शौरिः तस्मिन् गरुडे विरहविषये विक्रुवां
विरहासहिष्णुं सत्यां सत्यभामां प्रथममारोप्य ततः अनन्तरं आखण्ड-
लेन कृतस्तुतिस्सन् स्वयमप्यारुरोह ॥ ७० ॥

निवर्त्य स्वनिवासाय शक्रं शमितसाध्वसम् ।

प्रययौ दीप्तसन्नाहः प्राग्ज्योतिषपुरं प्रभुः ॥ ७१ ॥

निवर्त्येति—प्रभुः कृष्णः शमितसाध्वसं अपनीतभयं शक्रं
स्वनिवासाय निवर्त्य स्वर्गाय ^२सम्प्रेष्य दीप्तसन्नाहः उत्कटसेनोद्योगस्सन्
प्राग्ज्योतिषाख्यं नरकस्य पुरं प्रययौ ॥ ७१ ॥

श्रेयःपरिपणं तस्य श्रुतिश्रेणिशिरोमृतम् ।

प्रणतः ^३परिजग्राह शासनं पाकशासनः ॥ ७२ ॥

श्रेय इति—पाकशासनः इन्द्रः श्रेयसां परिपणं मूलधनं

^१ मूर्ध्नि-संस्पृष्टो-घ. ट.

^२ प्रेषयित्वा-ग. ड. ज.

^३ प्रतिजग्राह-ग.

निखिलश्रेयोनिदानभूतमिति यावत्— 'नीवी परिपणो मूलधनं' इत्यमरः, श्रुतिश्रेणीनां श्रोत्रपङ्कीनां शिरोमृतं शिरसि दत्तामृतवत् सर्वाङ्ग-शीतलत्वापादकं तस्य कृष्णस्य शासनं प्रेषण^१रूपां आज्ञां प्रणतस्सन् परिजग्राह ॥ ७२ ॥

यथास्वं नगरद्वारे यादवा दानवाश्च तम् ।

तरस्विगरुडारूढं सत्यमैक्षन्त ^२ तत्क्षणम् ॥ ७३ ॥

यथास्वमिति—यादवाः द्वारकास्थिताः यदुवंश्याः दानवाः प्राग्ज्योतिषस्थिता असुराश्च यथास्वं स्वकीयमनतिक्रम्य नगरद्वारे स्वस्वपुरद्वारे तत्क्षणे तस्मिन् प्रस्थानक्षण एव तरस्विगरुडारूढं वेगवन्तं गरुडमारूढं तं कृष्णं सत्यं अबाधितं यथातथा ऐक्षन्त । यस्मिन् क्षणे यादवा द्वारकाद्वारे तमपश्यन् तस्मिन्नेव क्षणे दानवा अपि स्वपुरद्वारे विनैव भ्रान्तिमपश्यन्निति गरुडवेगाति-शयोक्तिः ॥ ७३ ॥

समन्ताद्वैरिदुर्गस्य क्षिप्तचक्रः क्षणेन सः ।

क्षुरान्तानच्छिनत्पाशानातताञ्छतयोजनम् ॥ ७४ ॥

समन्तादिति—कृष्णः वैरिदुर्गस्य वैरिणः नरकस्य दुर्गं पाशयन्त्रैः दुष्प्रापं परं “दुष्प्रापं तु पुरं दुर्गं यन्त्रशैलजलादिभिः” इति वैजयन्ती, तस्य समन्तात् परितः क्षिप्तचक्रः प्रहितचक्रायुधस्सन् शतयोजनं शतानां योजनानां समाहारः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, पात्रादित्वान्न डाप्प्रत्ययः, आततान् प्रसारितान् क्षुरान्तान् ^३क्षराः शस्त्रविशेषाः, तैस्सर्वत्र ग्रथितैः रम्यान् ‘क्षुरोऽस्त्री वपनं शस्त्रम्’ इति वैजयन्ती, ‘मृतावपि सिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते’ इति शब्दार्णवः, क्षुराः शस्त्रविशेषाः अन्तेषु उभयपार्श्वेषु येषां तानिति वा, पाशान्

^१ रूपं—घ. ट. ^२ तत्क्षणे—ग्र. दे. मु. ^३ क्षुराः शस्त्रविशेषाः अन्तेषु उभयपार्श्वेषु येषां तान् पाशान्—घ. ट.

क्षणेन अच्छिनत् छिनत्ति स्म । ¹ मरुर्नाम प्राग्ज्योतिषपुरीपालकः
कश्चिदसुरस्तां पुरीं समन्तात् शतयोजतपर्यन्तं क्षुरग्रथितैः पाशैः
संछाद्य पालितवानिति पौराणिकी कथा ॥ ७४ ॥

मुरं पञ्चजनं सप्तसहस्राणि मुरोद्भवान् ।

शलभीकृत्य चक्राग्निरुपदुद्राव तत्पुरम् ॥ ७५ ॥

मुरमिति—चक्रस्य सुदर्शनस्याग्निः मुरं पाशान् वितत्य
तत्रैव वसन्तं पञ्चजनं पञ्चजननामकमन्यमसुरं सप्तसहस्राणि सप्त-
गुणितसहस्रसङ्ख्यान् मुरोद्भवान् मुरस्यात्मजांश्च शलभीकृत्य शलभ-
वद्गध्वा तत्पुरं प्राग्ज्योतिषपुरं उपदुद्राव बवाधे । अकारान्तो मुरशब्दः
प्रसिद्धः । “ आचिता मौरवैः पाशैः ” इति ² विष्णुपुराणे (विष्णु.
५-२९-१६) दर्शनादुकारान्तोऽपि ॥ ७५ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषद्वारे दैत्यदानवसूदनः ।

पाञ्चजन्यमुपादध्मौ प्रलयाम्बुधिनिस्वनम् ॥ ७६ ॥

तत इति—ततः अनन्तरं दैत्यानां दानवानां च सूदनः
हिंसकः कृष्णः, नन्धादित्वाल्लघुः, प्राग्ज्योतिषद्वारे प्रलयाम्बुधिनिस्वनं
प्रलयाम्बुधिघोषतुल्यघोषं उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, शङ्खं उपादध्मौ
आपूरयामास ॥ ७६ ॥

¹ अत्र उत्तरश्लोकव्याख्यापरिशिलनेन ‘मुरुर्नाम’ इति पाठः स्यात्.

² अत एव महाभारतेऽपि ‘मुहं च नरकं चैव’ (सभापर्वणि १४-१४)
इति ‘क्षुरान्तान् मौरवान् पाशान्’ (सभापर्वणि ५५-२८) इति चोक्तं दृश्यत इति
बोध्यम् । तत्रैवोत्तरश्लोके ‘संछिद्य पाशान् शस्त्रेण मुरं हत्वा सहान्वयम्’ (सभा.
५५-२९) इति, तथा विष्णुपुराणे ‘ततो मुरस्समुत्तस्थौ तं जघान च केशवः ।
मुरस्य तनयन्सप्तसहस्रांस्तांस्ततो हरिः’ (५-१७-१८) इति दर्शनात् प्रसिद्धोऽ-
कारान्तोऽपीति बोध्यम्.

वीक्ष्य तं विविशुर्दुर्गं दिवाभीता इवासुराः ।

उद्यन्तमिव तिग्मांशुमुदयाद्रौ गरुत्मति ॥ ७७ ॥

वीक्ष्येति—अथासुराः प्राग्ज्योतिषपुरनिवासिनः उदयाद्रौ उद्यन्तं तिग्मांशुं सूर्यमिव गरुत्मति तं वीक्ष्य दिवाभीताः उल्का इव दुर्गं गुहास्थानीयं विविशुः ॥ ७७ ॥

अभिमानोदित^१व्यक्तिरहङ्कार इवोल्बणः ।

महतो दैत्यनगरान्निरगाच्चरकासुरः ॥ ७८ ॥

अभिमानेति—अभिमानेन गर्वेण उदिता उद्गता व्यक्तिः यस्य स तथोक्तः, गर्वोद्भूत इति यावत्, उल्बणः उत्कटः नरकासुरः नरक इत्यसुरः अहङ्कारः ^२अहङ्कारतत्त्वमिव महतो विपुलात् दैत्यनगरात् निरगात् निर्गतः । ‘इण् गतौ’ (अदादि १०४५) इति घातुः । ‘इणो गा लुङि’ (पा. सू. २-४-४५) इति गादेशः । अहङ्कारोऽप्यभिमानोदितव्यक्तिः अभिमानशब्दोक्त^३स्वरूपः, महतः महत्तत्वात् निर्गतश्च । ‘वैकारिकोऽहङ्कारोऽभिमान ^४इत्यर्थान्तरम्’ इति, “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः” इति च देवलस्मरणात् ॥ ७८ ॥

तमस्त्रमायाभ्यधिका दानवाः पर्यवारयन् ।

प्रकटच्छन्नकौटिल्याः पाषण्डमिव हैतुकाः ॥ ७९ ॥

तमिति—अस्त्रमायाभ्यधिकाः अस्त्रेषु केचित् शाम्बरीष्वपरे प्रवीणा दानवाः तं नरकं पर्यवारयन् परिवारयन्ति स्म । ‘वृञ् आवरणे’ (चुरादि १८१४) इति घातुश्चुरादावपि पठ्यते । तस्येदं रूपम् । कथमिव ? प्रकटच्छन्नकौटिल्याः केचित्प्रकटकौटिल्याः अन्ये छन्न-

^१ व्यक्तेरहं—अ. सु.

^२ अहङ्कारः इ-घ.

^३ शब्दस्वरूपः—घ. ट.

^४ इत्यनर्थान्तरम्’ इति पाठः स्यात्.

कौटिल्याश्च, कौटिल्यं वेदविरुद्धमताङ्गीकरणमभिसंहितम्, हैतुकाः हेतुभिर्जयन्तः वेदाननुमतयुक्त्यवलम्बना वादिनः पाषण्डं वेदबाह्यलिङ्ग-धारिणं क्षपणकादिकमिव । “मोक्षावलम्बिनः प्रायः पाषण्डा बाह्य-लिङ्गिनः” इति वैजयन्ती । हैतुका इति “तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” (पा. सू. ४-४-२) इति ठक्प्रत्ययः, “इसुसुक्ता-न्तात्कः” (पा. सू. ७-३-५१) इति कादेशश्च ॥ ७९ ॥

संयुगे रजसोद्विक्ते तस्मिन् सत्वतमस्त्वषोः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरासीदनभिव्यक्तरूपता ॥ ८० ॥

संयुग इति—सत्वतमस्त्वषोः ^१सत्वतमोगुणाभयोः तत्सदृश-योरिति यावत्, अर्थिप्रत्यर्थिनोः रजसा पांसुना उद्विक्ते तस्मिन् संयुगे अनभिव्यक्तरूपता ^२अलक्षितरूपता आसीत् । रजोगुणोद्रेकात्सत्व-तमसोरभिभवो भवतीति भावः ॥ ८० ॥

शरधारासहस्रेण छादयन्नरको दिशः ।

स्वहेतुमभिसंपेदे समुद्रमिव तोयदः ॥ ८१ ॥

शरेति—नरकः शरधाराणां बाणवृष्टीनां सहस्रेण दिशः ^३छादयन् सन् स्वस्य हेतुं जनकं कृष्णं तोयदः मेघः स्वहेतुं समुद्रमिव अभिसंपेदे प्रपेदे । मेघपक्षे—शरं जलम् । “शरं नीरे शरः काण्डे” इति विश्वः ॥ ८१ ॥

नरकाम्बुदमुक्ताभिर्नाथो नाराचवृष्टिभिः ।

विपद्भिरिव तद्भक्तो विषमाभिर्न विव्यथे ॥ ८२ ॥

नरकेति—नाथः कृष्णः नरक एवाम्बुदः तेन मुक्ताभिः

^१सत्वतमोगुणाभयोः—घ. ट. ^२‘अनभिव्यक्तरूपता.’ इतीदं घ. ट.—कोशयोर्नास्ति. ^३छादयन् स्वस्य—घ. ट.

नाराचवृष्टिभिः अयोमयबाणवर्षैः तद्भक्तः कृष्णस्य भक्तः विषमाभिः
दुस्तराभिः विपद्भिरिव न विव्यथे न व्यथितो बभूव ॥ ८२ ॥

दृष्यतामथ दैत्यानां ^१ ध्वनिरुत्कम्पयन्दिवम् ।

पाञ्चजन्यप्रणादेन पर्यभूयत भूयसा ॥ ८३ ॥

दृष्यतामिति—अथ युद्धारम्भानन्तरं दृष्यतां अहंकुर्वतां
दैत्यानां दिवं स्वर्गमुत्कम्पयन् ध्वनिः सिंहनादशब्दः भूयसा बहुतरेण
पाञ्चजन्यप्रणादेन भगवच्छङ्खध्वनिना पर्यभूयत परिभूतोऽभवत् ॥
॥ ८३ ॥

दिदृक्षोपगतानां तद्देवानां रोमहर्षणम् ।

अदीव्यत रणद्यूतमन्तरस्थयशःपणम् ॥ ८४ ॥

दिदृक्षेति—दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया उपगतानां देवानां ^२ सुराणां
दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या द्यूतकृतां रोमहर्षणं ^३ भयेनाश्चर्येण च रोम्णां
हर्षणं अन्तरस्थयशःपणं अन्तरस्थः क्वचिदपि प्राग्जयपराजय^४निर्णया-
भावान्मध्यगतः यश एव पणो मूलधनं ग्राह्यत्वेन मध्ये स्थापितं धनं
यस्मिंस्तत् रणमेव द्यूतं अदीव्यत दीव्यते स्म । कृष्णनरकाभ्यामिति
शेषः । दीव्यतेः कर्मणि लङ् ॥ ८४ ॥

प्रतिविव्याध दैतेयं बाणैरशनिभीषणैः ।

पक्षवन्तमिवाद्दीन्द्रं प्रकुप्यन् पाकशासनः ॥ ८५ ॥

प्रतिविव्याधेति—अशनिभीषणैः ^५ वज्रवद्भयङ्करैः बाणैः
दैतेयं असुरं प्रतिविव्याध विध्यन्तं स्वयमपि विव्याध, शौरिरिति
शेषः, कथमिव ? पक्षवन्तं पतत्रवन्तं अद्दीन्द्रं प्रकुप्यन् पाकशासन
इव ॥ ८५ ॥

^१ ध्वनिरुत्कम्पयन्—अ. सु. ^२ सुराणामेव द्यूत—अ. ^३ जयेनाश्चर्येण—
घ. ट. ^४ जयाभावा—घ. ट. ^५ वज्रवद्भीषणैः—घ.

शरसंहतयस्तस्य क्षरन्त्यश्शाङ्गशैलतः ।

द्विधा चक्रुस्स्ववेगेन द्विषद्वलमहार्णवम् ॥ ८६ ॥

शरेति—तस्य कृष्णस्य शाङ्गशैलतः चापादेव गिरेः क्षरन्त्यः शराः बाणा एव शराणि जलानि तेषां संहतयः स्ववेगेन द्विषद्वलमेव महार्णवं द्विधा चक्रुः विदारयामासुः ॥ ८६ ॥

तस्य ज्यास्वनगीतानि समयुज्यन्त संयुगे ।

करिणां कर्णतालैश्च कबन्धानां च ताण्डवैः ॥ ८७ ॥

तस्येति—तस्य कृष्णस्य ज्यास्वनाः मौर्वीध्वनय एव गीतानि करिणां कर्णतालैः कर्णकपालैः “कर्णशब्दात् परस्तालः कलापार्थस्तु दन्तिनाम्” इति यादवः, तालैः वाद्यविशेषैरित्यपि प्रतीयते, कबन्धानां अशिरस्कशरीराणां ताण्डवैश्च समयुज्यन्त संयुक्तान्यभूवन् ।^१ एवमपूर्वं सङ्गीतमासीदिति भावः । महारणे बहुषु निपातितेषु कबन्धानि नृत्यन्तीति प्रसिद्धिः । समयुज्यन्तेति कर्मकर्तरि प्रयोगः । ताण्डवादिभिर्गीतं युनक्ति, सम्बध्नाति शौरिरिति^२ गीतं कर्म, तस्यैव कर्तृत्वं विवक्षितम् । तत्र च कर्मकर्तरि यकि प्राप्ते ‘सृजियुज्योः श्यंस्तु’ (वा. १८७७) इति यकोऽपवादः श्यन्प्रत्ययः ॥ ८७ ॥

दैत्यशोणितदिग्धाभिस्तद्भाणततिभिर्नभः ।

रुरुधे रोषताम्राभिः कृतान्तस्येव दृष्टिभिः ॥ ८८ ॥

दैत्येति—दैत्यानां शोणितेन दिग्धाभिः रूषिताभिः अत एव रोषताम्राभिः कृतान्तस्य दृष्टिभिः अवलोकनैरिव स्थिताभिः तस्य कृष्णस्य बाणवृष्टिभिः नभो रुरुध रुद्धं आवृतम् । कर्माणि लिट् ॥ ८८ ॥

^१ एवमपूर्वसङ्गीत—घ. ट.

^२ गीतिकर्मकस्यैव—घ. ट.

द्विरदाशशरनिर्भिन्नकुम्भनिर्मुक्तमौक्तिकाः ।

क्षरन्तः करकासारं कल्पमेघा इवावभुः ॥ ८९ ॥

द्विरदा इति—शरनिर्भिन्नैः ^१ भगवद्वाणदलितैः कुम्भैः
निर्मुक्तमौक्तिकाः विसृष्टमुक्ताफलाः द्विरदाः करकासारं घनोपलानां
वेगवृष्टिं क्षरन्तः कल्पमेघाः प्रलयघना इव आवभुः आभान्ति स्म ॥ ८९ ॥

नासावालधिभिर्नागाः क्षरन्तो रक्तनिर्झरान् ।

शशंसुर्लाघवं तस्य निष्पत्राकृतसायकम् ॥ ९० ॥

नासेति—नासा ^२ शुण्डा च वालधिश्च नासावालधीति
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः, बहुनासावालधिविवक्षायामेकशेषत्वेन बहु-
वचनान्तता, नासासहिता वालधय इति मध्यमपदलोपिसमासो वा,
तैः रक्तनिर्झरान् असृक्प्रवाहान् क्षरन्तः नागाः गजाः तस्य कृष्णस्य
निष्पत्राकृतसायकं नासायां प्रविश्य वालधौ निर्गमनापादकेन अतिवेग-
^३ मोक्षेणातिव्यथितबाणं लाघवं हस्तशैभ्रघं शशंसुः सूचयामासुः । “कृष्णा-
गरुणि शीघ्रे च स्पृक्कायां च स्मृतो लघुः” इति विश्वः । ‘सपत्र-
निष्पत्रादातिव्यथने’ (पा. सू. ५-४-६१) इति कुञ्जो योगे निष्पत्र-
शब्दाद्वाचि निष्पत्राकृतशब्दस्साधुः ॥ ९० ॥

^४ अग्रिमं विशतां स्कन्धमामूलमहितां चमूम् ।

शराणां तस्य सन्धाननिपातौ न द्विषोऽविदुः ॥ ९१ ॥

अग्रिममिति—अहितां द्वेषिणीं चमूम् अग्रिमं स्कन्धं अग्रमागगत-
सेनाव्यूहं, आरभ्येति शेषः, आमूलं मूलं सेनाया अपरावधिः तत्पर्यन्तं
विशतां प्रविशतां तस्य कृष्णस्य शराणां सन्धाननिपातौ द्विषो नाविदुः
नाजानन्निति कृष्णस्य हस्तलाघवातिशयोक्तिः । अविदुरिति वेत्तेलब् ।
‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ (पा. सू. १-४-१०९) इति झेर्जुम् ॥ ९१ ॥

^१ भगवद्वाणताडितैः—ग. घ. ट. ^२ शुण्डा वालधिश्च—घ. ट. ^३ अत्र
‘मोक्षेणातिव्यथितबाणं’ इति पाठः स्यात्. ^४ अग्रमाविशताम्—घ. झ. ट.

लक्ष्यमेकमभूत्तस्य शराणामुत्पलत्विषाम् ।
अमरस्त्रीकटाक्षाणामप्यभङ्गुरधन्वनः ॥ ९२ ॥

लक्ष्यमिति—^१अभङ्गुरधन्वनः स्थिरधन्वनः तस्य कृष्णस्य
उत्पलत्विषां इन्दीवररुचां शराणां उत्पलत्विषां अमरस्त्रीकटाक्षाणां च
एकं लक्ष्यमभूत् । कृष्णशैरैर्यो लक्ष्मीकृतः तस्य निघनं निश्चित्य
तमेवाप्सरसः पतिंवरा अपश्यन्नित्यर्थः ॥ ९२ ॥

चिरप्रार्थितभीतानां स तासामेव शात्रवान् ।
स्वयंवरपतींश्चक्रे सुधन्वा सुरसुभ्रुवाम् ॥ ९३ ॥

चिरेति—सुधन्वा शोभनं ^२ धनुर्यस्य सः कृष्णः शात्रवान् अरी-
नसुरान् चिरप्रार्थितभीतानां चिरमसुरैः प्रार्थितानां तेभ्यो भीतानां च
तासामेव सुरसुभ्रुवां अप्सरसां स्वयंवरपतींश्चक्रे । येभ्यो भीता याः
तत्प्रार्थनां नाङ्गीचक्रुः तासामेव तान् अहमहमिकया वरणीयान् वितेन
इत्यर्थः । भयंकरासुरदेहनिपातनेन दिव्यदेहप्रापणादिति भावः ॥ ९३ ॥

त्यक्त्वा ^३ भीतिवृतांस्तत्र विमुक्तान् जीविताशया ।
सार्धमप्सरसः कीर्त्या वीरान् स्वयमवृण्वत ॥ ९४ ॥

त्यक्त्वेति—तत्र युद्धे कीर्त्या सार्धं अप्सरसः देववेश्याः भीति-
वृतांस्त्यक्त्वा जीविताशया विमुक्तान् वीरान् स्वयमवृण्वत स्वयं वृण्वते
स्म । पतिवरण^४प्रवृत्ताः स्त्रियः स्त्रघन्तरयुक्तान् विहाय स्त्रघन्तररहितान्
वृण्वत इत्युचितमिति भावः । भीतानां न कीर्तिः नापि स्वर्गोऽभूत् ।
धीराणां तु रणे अभिमुखं हतानां कीर्तिस्वर्गावभूतामिति फलितार्थः
॥ ९४ ॥

^१ अभङ्गुरं धनुर्यस्य तस्य—घ. ट. ^२ शोभनधन्वनस्तस्य—ग. ^३ भीति-
वृतां—घ. अ. मु. ^४ प्रयुक्ताः—ग.

अनन्तस्य तदाऽनन्तैरसुरैराहवोत्संवः ।

जयश्रियं च सत्यां च सम्मते समतोषयत् ॥ ९५ ॥

अनन्तस्येति—तदा अनन्तस्य कृष्णस्य अनन्तैः निरवधिकैः असुरैः सह आहवोत्सवः युद्धमहः जयश्रियं जयलक्ष्मीं च सत्यां सत्यभामां च सम्मते इष्टे उभे अपि समतोषयत् सन्तोषयति स्म । जयश्रियः स्वोचितं कृष्णमासाद्य शोभमानता भाक्तस्सन्तोषः, तद्दर्शनेन सत्याया मुख्यः सन्तोष इति विशेषः ॥ ९५ ॥

स्वबाधनियतस्तत्र परबाधाभिलाषिणाम् ।

प्रयासस्सुरशत्रूणां जात्युत्तरमिवाभवत् ॥ ९६ ॥

स्वबाधेति—तत्र युद्धे परबाधाभिलाषिणां प्रतिपक्षबाधेच्छूनौ सुरशत्रूणां असुराणां स्वबाधनियतः स्वबाधावश्यम्भावयुक्तः ^१ प्रयासः विक्रमणयलः जात्युत्तरमिवाभवत्, कथासु वादिना प्रतिवादिमतदूषणार्थं उक्तमुत्तरं स्वमतस्य व्याघातकं चेत् जात्युत्तरमुच्यते, तत्सदृशोऽभवदित्यर्थः । तत्र सन्नद्धानामसुरयोधानां भगवद्भागैरवश्यं विनिपात इति स्वसन्नाह एव स्वबाधको जात इति भावः ॥ ९६ ॥

विसन्धिविग्रहाः क्षिप्तयानासनसमाश्रयाः ।

द्वैधीभावसृजो योधा दुर्नयस्था इवाभवन् ॥ ९७ ॥

विसन्धीति—विसन्धिविग्रहाः विश्लिष्टसन्धिकशरीराः क्षिप्तयानासनसमाश्रयाः यानानि वाहनानि आसनानि ^२ तदुपरिस्थितानि कुथादीनि, क्षिप्तः निरस्तः यानासनानां समाश्रयः येषां ते तथोक्ताः द्वैधीभावसृजः द्वैधीकरणत्यजः भवतेर्ष्यन्तादरेचि भावशब्दः क्रियावाची, 'सृज विसर्गे' (तुदादि १४१५) इति धातुः विसर्जनार्थः, एवंभूता

^१ प्रयासो मरण—घ. ट. ^२ तदुपरिस्थित्यादीनि क्षिप्तः—घ. ट.

इति योषा भगवद्भाणार्दिता योषा उच्यन्ते । यद्वा शौर्येण परानर्दयन्त
 एवमुच्यन्ते । तत्र पक्षे विच्छिन्नसन्धयः परेषां विग्रहा यैस्ते तथोक्ताः,
 क्षिप्तः परेषां यानासनसमाश्रयः यैस्ते तथोक्ताः, द्वैधीभावसृजः परेषां
 दिघाभवनं कुर्वन्त इति विशेषणानामर्थः । ते दुर्नयस्थाः दुर्नीतौ
 स्थिता इवाभवन् । सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणा
 नीतिशास्त्रोक्ताः । तत्र सन्धिररिणा सन्धानम् । विग्रहस्तेन कलहः ।
 यानं तज्जिगीषया यात्रा । आसनं यात्रां विहाय स्वस्थाने स्थितिः ।
 द्वैधीभावः द्वयोः परस्परं ^१ विरुद्धयोः उभयत्र दत्तपदता । समाश्रयः
 प्रबलेन बाध्यमानस्य इतरस्य आश्रयः । एते गुणा यथाकालं प्रयो-
 क्तव्याः । ^२ दुर्नयस्थास्तद्रहिता भवन्तीत्युपमानता ॥ ९७ ॥

अनघव्यवसायानामसङ्गत्यक्तवर्ष्मणाम् ।

योगिनामिव तत्रासीदपरावर्तना ^३ गतिः ॥ ९८ ॥

अनघेति—तत्र युद्धे अनघव्यवसायानां अप्रतिबन्धोत्साहानां
 असङ्गत्यक्तवर्ष्मणां निस्सङ्गं यथा तथा त्यक्तशरीराणां “ शरीरं वर्ष्म
 विग्रहः ” इत्यमरः, योधानामिति शेषः, योगिनामिव अपरावर्तना
 परावर्तनरहिता गतिरासीत् ॥

“ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ ।

परित्राडयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ”

इति तुल्यगतिस्मरणादिति भावः ॥ ९८ ॥

तनुं तत्र मुकुन्देन त्याजितान् महती स्वयम् ।

अवृणोदनघा कीर्तिरधिविन्नाप्सरोगणान् ॥ ९९ ॥

तनुमिति—तत्र युद्धे मुकुन्देन तनुं त्याजितान् हतान्
 अधिविन्नाप्सरोगणान् अधिविन्नः अध्यूढः प्रथमलब्धः अप्सरोगणः

^१ विरुध्यतोः—ग. अ. ^२ दुर्नयस्थास्तु दुःखिता—घ.ट. ^३ परावर्तिनां
 गतिः—घ. मु.

यैस्तान् योधान् अनघा निरवधा महती कीर्तिः स्वयं अवृणोत् स्वयंवरेण प्राप्तवती । हननानन्तरमेव अप्सरोभिर्गृहीतेषु योधेषु कीर्तिरपि तेषां लोके प्रतिष्ठिता अभूदित्यर्थः । 'प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' (वा. १०९९) इति तनुत्यागे हतानां प्रयोज्यकर्मणां ^१ कर्मत्वव्यक्तेरनभिधानात् तनुकर्मत्वमनभिहितमिति तत्र तृतीया ॥ ९९ ॥

निस्सहायीकृतस्तत्र शरवर्षैर्धरासुतः ।

बह्वमन्यत तेनैव द्वन्द्वयुद्धमुपस्थितम् ^२ ॥ १०० ॥

निस्सहायीकृत इति—तत्र शरवर्षैः भगवद्भाणवृष्टिभिः निस्सहायीकृतः हताखिलसैन्यः धरासुतः नरकः तेन कृष्णेनैव सह उपस्थितं प्राप्तं कृष्णस्य लक्ष्यान्तराभावेन अस्यैव लक्षीकरणादिति भावः, द्वन्द्वयुद्धं मिथोयुद्धं बह्वमन्यत समाभिमानाद्बहुमेने ॥ १०० ॥

^३ कृतप्रतिकृतैरस्त्रप्रयोगैः क्रीडतोस्तयोः ।

अदृष्टान्तमभूद्युद्धमन्यदृष्टान्तवर्जितम् ॥ १०१ ॥

कृतेति—कृतप्रतिकृतैः केनचित्प्रथमं कृतैः ततः तत्प्रतिपक्ष-तया परेण कृतैश्च अस्त्रप्रयोगैः क्रीडतोस्तयोः अदृष्टान्तं अनवलोकित-तावधिकं युद्धं अन्यदृष्टान्तवर्जितं दृष्टान्तान्तररहितं स्वेनैवोपमेय-मभूत् ॥ १०१ ॥

वक्रवृत्तिस्सरुधिरो लोहिताङ्गो महीसुतः ।

प्राप्य यादवभास्वन्तं मूढस्समभवत्क्रमात् ॥ १०२ ॥

वक्रेति—वक्रवृत्तिः कुटिलचरित्रः सरुधिरः शस्त्रवेधैरसृक्सहितः अत एत लोहिताङ्गः महीसुतः-नरकः यादवः कृष्ण एव भास्वान् तं

^१ अत्र 'कर्मत्वस्य केनाभिधानात् तनुकर्मत्वमनभिहितमिति तत्र द्वितीया' इति पाठेन भाव्यमिति भाति, ^२ मवस्थितम्-ग्र. मु. ट. ^३ कृतैरस्त्रैः प्रयोगैः-घ. ट.

प्राप्य क्रमात् शस्त्रवेधक्रमेण मूढः कर्तव्यमूढस्समभवत् । अङ्गारको
 १ यथा अर्कं प्राप्य सन्निकर्षक्रमेण मूढः अस्तं गतो भवति तद्गदिति
 गम्यते । अङ्गारकपक्षे—वक्रस्य शनैश्चरस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्येति
 वक्रवृत्तिः, द्वयोरपि पापग्रहत्वात् जातकादिषु प्रायः फलसाम्याच्च,
 २ स इति भिन्नं पदं प्रसिद्धपरामर्शि, रुधिर इति विशेष्यनिर्देशः,
 लोहिताङ्गः स्वतोऽरुणाङ्गः, महीसुतः धरण्यास्तनय इति तुल्यमुभयत्र ।
 “कर्षको रुधिरो भौमः” इति वैजयन्ती ॥ १०२ ॥

स्वायुधैकसहायस्तु देवस्वच्छन्दयादवः ।

निरयापरपर्यायं रिपुं चक्रे निरायुधम् ॥ १०३ ॥

स्वायुधेति—स्वायुधमेवैकोऽन्यनिरपेक्षस्सहायो यस्येति तथोक्तः
 स्वच्छन्दः स्वाधीनः अकर्मवश्यः यादवः यदुवंश्यः देवः कृष्णः
 निरयापरपर्यायं निरयशब्दः अपरः पर्यायः स्वेन सह एकार्थवाचको
 यस्येति नरकशब्दपरमिदम्, तेन तद्वाच्यमिति लक्षणयोच्यते, रिपुं शत्रुं
 निरायुधं चक्रे । तस्यायुधान्यच्छिनदित्यर्थः ॥ १०३ ॥

३ क्रोधरक्ततनुर्दैत्यः क्षरच्छोणितनिर्झरः ।

गृहीतपादसञ्चारो गैरिकाद्रिर्वाबभौ ॥ १०४ ॥

क्रोधेति—क्रोधरक्ततनुः कोपारुणशरीरः क्षरन्ति शोणितान्येव
 निर्झरा यस्येति क्षरच्छोणितनिर्झरः दैत्यः नरकः गृहीतः पादसञ्चारो
 येन तादृशः गौरिकाद्रिः रक्तघातुमयः पर्वत इव आबभौ आभाति स्म
 ॥ १०४ ॥

१ यथा सूर्यं प्राप्य—ज. यथाऽस्तं प्राप्य—घ. ट. २ सपदं प्रसिद्धपरा-
 मार्शि—घ. ट. ३ क्रोधयुक्ततनु—ज.

निशितैस्तस्य नाराचैर्निर्भिन्नरथसारथिः ।

आस्फोटितभुजस्ताक्षर्यमजिघांसदमर्त्यजित् ॥ १०५ ॥

निशितैरिति—निशितैः उत्तेजितैः तस्य कृष्णस्य ^१ नाराचैः
आपुङ्गमयोमयैः शरैः निर्भिन्नरथसारथिः अमर्त्यजित् देवानां जेता
नरकः आस्फोटितभुजः आहतभुजस्सन् ताक्षर्यमजिघांसत् पादचारेणा-
गत्य गरुडं हन्तुमैच्छत् । “प्रक्ष्वेडनस्तु नाराच ^२ ऐषणश्चायसश्शरः
इति यादवः ॥ १०५ ॥

निसर्गतमसस्तस्य जिह्वगस्याङ्गमुत्तमम् ।

रथपादेन चिच्छेद राहोरिव रमापतिः ॥ १०६ ॥

निसर्गेति—रमापतिः कृष्णः निसर्गतमसः स्वाभाविकतमो-
गुणस्य जिह्वगस्य ^३ कुटिलाचारस्य नरकस्य राहोरिव उत्तममङ्गं शिरः
रथपादेन चक्रेण चिच्छेद । राहुपक्षे—निसर्गः स्वभावसिद्धः तमश्शब्दो
यस्मिन् तस्य तमश्शब्दवाच्यस्य जिह्वगस्य सर्पस्य ॥ १०६ ॥

उदतिष्ठत हाकारस्ततो युगपदेकधा ।

देवदानवसौधेभ्यो हर्षशोकसमुद्भवः ॥ १०७ ॥

उदतिष्ठतेति—ततः नरकशिरश्छेदानन्तरं देवदानवसौधेभ्यः
सुरासुराणां हर्म्येभ्यः हर्षशोक^४समुद्भवः सुराणां हर्षः, असुराणां शोक
इति तदुभयप्रभवः हाकारः हाशब्दः युगपत् समसमयमेव एकधा
^५ एकप्रकारेण अत्युच्चतया उदतिष्ठत उस्थितः, प्रसृतोऽभवत् । न
तूत्थानमूर्ध्वकर्म विवक्षितम् । परिस्पन्दरूपानूर्ध्वक्रियायामेव ‘उदोऽ-
नूर्ध्वकर्मणि’ (पा.सू. १-३-२४) इत्यात्मनेपदविधानात् । प्रसरणपरत्वे तु
अपरिस्पन्दस्यापि शब्दस्य आरोपितप्रसरणविवक्षया आत्मनेपदोपपत्तिः॥

^१ नाराचैः अयोमयैः—ज. ^२ ‘ऐषणश्चायसे शरे’ इति मुद्रितयादवकोशे
दृश्यते. ^३ कुटिलव्यापारस्य—घ. ट. ^४ समुद्भवः हाकारः—घ. ट. ^५ एकेन
प्रकारेण—ग. ज.

स्फुरद्भुकुटि दैत्यस्य रोषदष्टाधरं मुखम् ।

¹ निकृत्तमपि न द्रष्टुं प्रबभूवुर्दिवौकसः ॥ १०८ ॥

स्फुरदिति—दिवौकसः देवाः स्फुरद्भुकुटि स्पष्टभ्रूभङ्गं रोषेण दष्टाधरं दैत्यस्य मुखं निकृत्तं छिन्नमपि द्रष्टुं न प्रबभूवुः न शेकुः ।

² चिररूढमूलभयानुवृत्त्येति भावः ॥ १०८ ॥

निकृत्तशिरसं देवी निजाङ्गे पतितं सुतम् ।

महती मेदिनी दीनं कम्पमानाऽन्वकम्पत ॥ १०९ ॥

निकृत्तेति—महती पूज्या मेदिनी देवी निकृत्तशिरसं निजाङ्गे स्वोत्सङ्गोपरितले पतितं दीनं शोच्यं सुतं कम्पमाना सती अन्वकम्पत अनुकम्पते स्म । तस्मिन् पतिते पतनेवेगात् ³ भूगोलकस्य कम्पो भूदेव्याः कृपोदयश्च जात इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

अथ सा दैत्यहन्तारं प्रणम्य नतजीवितम् ।

अयाचत दयासिन्धुमात्मजस्य शुभां गतिम् ॥ ११० ॥

अथेति—अथ सा देवी दैत्यानां हन्तारं नतजीवितं प्रणतानां जीवितहेतुम्, तद्धेतुत्वात्तद्व्यपदेशः, दयासिन्धुं दयायास्समुद्रवान्निदानमूतं देवं प्रणम्य आत्मजस्य शुभां गतिं अयाचत । दुहादित्वाङ्घ्रिकर्मकत्वम् ॥ ११० ॥

तुष्टाव च पतिं तुष्टा मेदिनी विश्ववेदिनी ।

⁴ स्रपयन्तीव संयत्तं दन्तदीधितिगङ्गया ॥ १११ ॥

तुष्टावेति—विश्ववेदिनी सर्वज्ञा तुष्टा “मुदिते मुदिताऽत्यर्थम्” इति स्मरणात् पतिहर्षदर्शनेन हृष्टा मेदिनी संयत्तं प्राप्तयुद्धयत्नं, ‘यती

¹ निकृत्तमपि तद्द्रष्टुं न बभूवुः—ग. घ. ट.

² पूर्वं रूढ—घ. ट.

³ भूकम्पो—घ. ट. ⁴ स्रपयन्तीव सा देवं दन्त—ग्र. सु.

प्रयत्ने ' (भवादि ३०) इति धातोः संपूर्वात् क्तः, पठिं कृष्णं दन्तदीधित्यैव गङ्गया स्रपयन्तीव युद्धश्रमापनोदायेति भावः, तुष्टाव स्तुतवती ॥ १११ ॥

अहमस्मि विभूतिस्ते भूतधात्री त्वया धृता ।

अशेषाधारमेकं त्वामनाधारमधीयते ॥ ११२ ॥

अहमिति—अहं भूतधात्री प्राणिनां धारणी त्वया धृता ते तव विभूतिः शक्तिभेदोऽस्मि । सर्वप्राण्याधारभूताया अपि किमाधारापेक्षा तत्राह—त्वामेकमेव अशेषाधारं सर्वस्याधारं अनाधारं स्वयमाधारान्तर-रहितं च अधीयते आमनन्ति । अतस्त्वद्ध्यतिरिक्तं सर्वमाधारसापेक्ष-मिति भावः ॥ ११२ ॥

तिसृभिश्शक्तिभिर्युक्तं षड्गुण्यप्रथितोदयम् ।

अधिराजमशेषस्य जगदुत्त्वां जिताहितम् ॥ ११३ ॥

तिसृभिरिति—तिसृभिश्शक्तिभिः श्रीभूमिनीलाभिः, राज-पक्षे—उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिः युक्तम्, षड्गुणाः ज्ञानशक्त्यादयः, पक्षे—सन्धिविग्रहादयः, त एव षड्गुण्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे प्यञ्, तेन प्रथितोदयं प्रपञ्चितसमृद्धिकं जिताहितं जितशात्रवम्, त्वामशेषस्य जगतः अधिराजं अधिकं राजानं जगुः निगदन्ति स्म । अधिराज इति ^१ प्रादिसमासः । ^२ समासान्तष्टच्प्रत्ययश्च ॥ ११३ ॥

अपि ^३ कोटिमुखैस्सर्वैरनन्तेनाप्यनेहसा ।

नाथ त्वद्गुणदुग्धाब्धि^४पृषदास्वादनं क्षमम् ॥ ११४ ॥

अपीति—हे नाथ कोटिमुखैः प्रत्येकं कोटिकोटिसङ्ख्याक-मुखैः, सप्तपर्णादिवत् सङ्ख्याशब्दस्य वीप्सार्थता, सर्वैरपि प्राणिभिः

^१ 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' (वार्तिकं १३३५) इति वार्तिकेनेत्याशयः ।

^२ 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' (पा. सू. ५-४-९१) इति सूत्रेणेति भावः । ^३ नापि-

ग्र. सु. ^४ पृषता-ड. ग्र. सु.

अनन्तेन अनवधिकेनापि अनेहसा कालेन ^१त्वद्गुणदुग्धाब्धिपृषदा-
स्वादनं तव गुणः दयासौलभ्यादिरेव दुग्धाब्धिः तस्य बिन्दुमात्रा-
स्वादनं क्षमं योग्यम् । सर्वैरिति तृतीयोपपत्तये कर्तुमित्यध्याहार्यम् ।
सर्वैरपि मिलित्वा तावदेव कर्तुं शक्यमित्यर्थः । ‘अन्तर्धौ येनादर्शनम्’
(पा. सू. १-४-२८) इति सूत्रनिर्देशात् ^२अनध्याहारेणापि तृतीयोप-
पद्यत इत्यपि तत्र तत्रोक्तम् ॥ ११४ ॥

अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुमप्यखिलं क्षमम् ।

लक्ष्मीलक्षणमाहुस्त्वां लङ्घितत्रिविधावधिम् ॥ ११५ ॥

अकर्तुमिति—त्वां निखिलं जगत् प्रलयकाले अकर्तुं सर्गादौ
कर्तुं ^३मन्वन्तरादिभेदेष्वन्यथाकर्तुं च क्षमं ^४शक्तं लङ्घितत्रिविधावधिं
विभुत्वान्नित्यत्वात्सर्वशरीरकत्वाच्च अतिक्रान्तदेशकालवस्तुपरिच्छेदं
लक्ष्मीलक्षणं वक्षःस्थितलक्ष्मीचिह्नं “हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” (तै. आ.
३-१३) इति ^५श्रुत्युदितं परमपुरुषं आहुः ॥ ११५ ॥

स्थिरत्रसविभक्तं ते चिदचिद्भेदाचित्रितम् ।

स्वसृष्टमिदमुद्यानं त्वदन्यो नास्ति रक्षितुम् ॥ ११६ ॥

स्थिरेति—स्थिरत्रसविभक्तं स्थावरजङ्गमरूपेण विभक्तं “चरिष्णु
जङ्गमचरं त्रसमिद्गं चराचरम्” इत्यमरः, चिदचिद्भेदाचित्रितं चेतना-
चेतनभेदेन ^६कर्तुरितं स्वेन त्वया सृष्टं इदं जगदेव ते तव उद्यानं
विहारास्पदत्वादुपवनं रक्षितुं त्वदन्यो नास्ति । त्वमेवास्य रक्षणे शक्त
इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

^१ त्वद्गुणसौलभ्यादिरेव-घ. ट. ^२ अध्याहारेणापि-घ. ^३ मन्वन्तरभेदेन
चान्यथा-ग. ^४ ‘शक्तं’ इति-घ. ट.-कोशयोर्न दृश्यते. ^५ श्रुत्युक्तम्-अ.
^६ कारितं-ग.

स्वातन्त्र्यपरतन्त्रस्त्व पारतन्त्र्यस्वतान्त्र

विहरस्यात्मसूत्रस्थैः ^१ शकुनैरिव जन्तुभिः ॥ ११७ ॥

स्वातन्त्र्येति—त्वं स्वातन्त्र्यपरतन्त्रः स्वातन्त्र्यवशवर्ती स्वातन्त्र्येण अखण्डितेन प्रेरितस्सन् पारतन्त्र्यस्वतन्त्रितैः पारतन्त्र्ये विषये स्वाधीनीकृतैः स्वभाविकपारतन्त्र्यतया स्वभावेन पारतन्त्र्ये विषये भृतिग्रहणादिहेत्वन्तरानपेक्षकृतैः आत्मसूत्रस्थैः ^२ आत्मा त्वत्स्वरूपं सूत्रमिव तत्र स्थितैः जन्तुभिः जीवैः शकुनैः पक्षिभिरिव विहरसि । ‘स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धः’ (छान्दोग्ये ६-८-२) इति श्रुत्यर्थे इहानुसन्धेयः ॥ ११७ ॥

सितासितगुणारब्धैः पाशजालैर्दुरत्ययैः ।

निबद्धाः पशवो नाथ त्वदेकाधीनमुक्तयः ॥ ११८ ॥

सितासितेति—हे नाथ सितासितगुणारब्धैः सिततदितरगुणाः सत्वरजस्तमांसि ^३ त एव सितासितानि सूत्राणि तदुत्पादितैः दुरत्ययैः दुर्लङ्घ्यैः पाशजालैः पाशाः पुण्यपापकामक्रोधादयः सांसारिकबन्धकरत्वात् तेषां समूहैः करणैः निबद्धाः, त्वयेति शेषः, पशवः जीवाः “आत्मानः पशवः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः” ^४ इति पुराणवचनात् ^५ त्वदेकाधीनमुक्तयः त्वय्येकस्मिन्नधीना मुक्तिर्येषां तथोक्ताः । एकशब्दसमासानन्तरं त्वच्छब्दस्य शिवभागवतवत्समासः ॥ ११८ ॥

^६ यस्य त्वं यश्च हृद्यस्ते यस्यासौ तस्य यस्तथा ।

नाथ त्वत्पदमारुह्य न पुनस्तैर्निवर्त्यते ॥ ११९ ॥

यस्येति—यस्य पुंसः त्वं हृद्यः प्रियः भक्तिगोचरः, यश्च ते तव हृद्यः प्रसादगोचरः, असौ त्वयि भक्तिमान् त्वत्प्रसादविषयो वा

^१ शकुनैरिव—ग्र. दे. मु. ^२ आत्मत्वात्स्वरूपम्—घ. ज. ट. ^३ त एव गुणाः सूत्राणि—घ. ट. ^४ गोविन्दवशवर्तिनः—ग. ^५ ‘पशवः पाशिताः पूर्वपरमेण स्वलीलया । तेनैव मोचनीयास्ते नान्यैर्मोचयितुं क्षमाः ॥’ इति प्रमाणमत्रानुसन्धेयम्. ^६ यस्य प्रियश्च हृद्यस्तं यश्चासौ तस्य ते तथा—ग्र. मु.

यस्य हृद्यः यदीयभक्तिगोचरः, तस्य त्वद्भक्तस्य त्वत्कृपाविषयस्य वा यः तथा हृद्यः प्रसादगोचरः, तैस्सर्वैरपि त्वत्पदं तव स्थानं आरुह्य पुनर्न निवर्त्यते । भावे लट् । तव भक्ताः, जन्मान्तरसुकृतैस्तव प्रसादविषयाः, तेषामुभयेषां भक्ताः, तदुभयप्रेमगोचराश्च, तव स्थानं प्राप्नुवन्ति, न च पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

सुरासुरविभागोऽयं तुलाग्रन्यायतस्त्वया ।

कल्पितः कालपर्यायाग्निमोन्नतसमक्रमः ॥ १२० ॥

सुरासुरेति—अयं सुरासुराणां विभागः तुलाग्रन्यायतः तुला-दण्डस्य ये अग्रे तद्रीत्या कालपर्यायात् कालभेदात् निमोन्नत-समक्रमः कदाचि^१निमोन्नतक्रमः कदाचित्समक्रमश्च त्वया कल्पितः । तुलाग्रपक्षे क्रमः क्रमणं, सुरासुरपक्षे क्रमशक्तिः । “क्रमशक्तौ परीपाठ्याम्” इति विश्वः । एवं वा श्लोकयोजना—अयं च सुरासुर-विभागः तुलाग्रन्यायतः त्वया कल्पितः, यथा तुलादण्डं निर्दिमाणेन तदग्रद्वयं समपरिमाणं निर्मायते, एवं सम एव त्वया सृष्टः, ‘देवानां दानवानां च सामान्यमाधिदैवतम्’ (जितं ते) इति विशेषपक्षपाताभाव-वचनात्, तथाऽपि कालपर्यायात् स्वस्वकृतकर्मानुसारेण ^२यदारोपित-तुलनीयपरिमाणानुसारेण तुलाग्र^३द्वयवनिमोन्नतसमक्रमो जात इति ॥ ॥ १२० ॥

कस्त्वदङ्गीकृतं हन्ता कस्त्राता त्वज्जिघांसितम् ।

निहंसि पासि चैकस्त्वं स्वेन विश्वं परेण वा ॥ १२१ ॥

क इति—त्वदङ्गीकृतं त्वया परिगृहीतं को हन्ता । त्वज्जिघांसितं त्वया हन्तुमिष्टं कस्त्राता, न कोऽपीत्यर्थः । उभयत्र तृन्प्रत्यय इति तद्योगे

^१निमोन्नतमक्रमः—अ. ^२अत्र ‘यदारोपित’ इति पाठस्स्यात्. ^३द्वय-निमोन्नत—ग. घ. ट.

द्वितीया । एकः अन्यनिरपेक्षः त्वं स्वेन परेण वा स्वरूपेण^१ इन्द्रादि-
रूपेण वा विश्वं जगत् निर्हांसि पासि -^२चकारः समुच्चयार्थः । जगति
कानिचिद्भस्तूनि स्वयमेव संहरसि रक्षसि च, कानिचिदन्यमुखेनेत्यर्थः
॥ १२१ ॥

वृद्धिसङ्कोचविषमा गतागतसहायिनी ।

नियतिः केन लङ्घयेत निजच्छायानुकारिणी ॥ १२२ ॥

वृद्धीति—वृद्धिसङ्कोचविषमा कदाचिद्ब्रह्मया कदाचित् सङ्कोचेन
च विषमा^३ अनेकरूपा गतागतसहायिनी परत्रेह च गमनागमनयोः
^४सहगत्री, सहोपपदादयतेः ताच्छीलिको णिनिः, अत एव निजच्छा-
यानुकारिणी आत्मच्छायासदृशी नियतिः पुण्यपापात्मकं कर्म केन
लङ्घयेत, निजच्छायावदेव न केनापि लङ्घितुमशक्येत्यर्थः । तथा
च स्वस्वकृतकर्मानुसारेण प्राणिनां सम्पद्विपदाविति त्वयि वैषम्यनैर्घृ-
प्यशङ्का नेति भावः ॥ १२२ ॥

^६नपुत्रवधमन्वीक्ष्य न दूये त्वन्मतस्थिता ।

न च पुत्राभिमानो मे मत्प्रसूतेषु जन्तुषु ॥ १२३ ॥

नपुत्रेति—त्वन्मतस्थिता त्वदिष्टानुवर्तिनी अहं नपुत्रस्य
त्वद्दोहादपकृष्टपुत्रस्य नरकस्य वधमन्वीक्ष्य न दूये न शोचामि । किञ्च

१ ' इन्द्रादिरूपेण वा ' इति अ-कोशादन्यत्र न दृश्यते. २ वाकारः-
ग. घ. ट. ३ ' अनेकरूपा ' इति ग. घ. ट.-कोशेषु न दृश्यते. ४ सहायभूता-
ग. घ. ५ ' न पुत्रवधमुद्गीक्ष्य दूयेऽहं त्वन्मते स्थिता '-घ. ट. प्र. दे. मु.
यद्यपि एतत्पाठाभिप्रायेणैव-तेष्वेव केशेषु व्याख्यायामपि ' त्वदिष्टानुवर्तिनी न
दूये न शोचामि ' इति विवरणं दृश्यते, तथाऽप्युत्तरत्र ' अपकर्षोऽपि नवर्थः ' इत्युक्तिदर्शनात् व्याख्यायां ' त्वदिष्टानुवर्तिनी ' इत्यनन्तरं ' अहं नपुत्रस्य
त्वद्दोहादपकृष्टपुत्रस्य नरकस्य वधमन्वीक्ष्य ' इति पाठेन भाव्यमिति स एव
पाठ ऊर्ध्वं निर्दिष्टः.

मत्प्रसूतेषु मदुत्पादितेषु जन्तुषु मे पुत्राभिमानोऽपि नास्ति, भेकादिष्विवेति भावः । अमानुष्योऽयमित्यादि प्रयोगात् अपकर्षोऽपि नञर्थ^१ इति शृङ्गारप्रकाशिका ॥ १२३ ॥

सूदने कृतसङ्कल्पः स्वभक्तपरिपन्थिनाम् ।

यदि तीर्णप्रतिज्ञस्त्वं^२ किं मयेदं न मृष्यते ॥ १२४ ॥

सूदन इति—स्वभक्तानां ये परिपन्थिनः विरोधिनः तेषां सूदने हिंसने कृतसङ्कल्पः कृताध्यवसायः त्वं यदि तीर्णप्रतिज्ञः तादृशस्य नरकस्य सूदने तीर्णप्रतिज्ञः^३ तदा इदं नरकस्य सूदनं मया किं न मृष्यते न क्षम्यते । त्वदिष्टमेव ममापि हर्षदमिति भावः ॥ १२४ ॥

^४ त्वन्मायाजृम्भितैर्देव ब्रह्माण्डैरपि लीयते ।

जन्मन्यपि सुरोधेषु जन्तुवर्गेषु का कथा ॥ १२५ ॥

त्वन्मायेति—हे देव त्वन्मायाजृम्भितैः त्वदीयमायाप्रभवैः ब्रह्माण्डैरपि लीयते, भावे लट् । जन्मन्यपि विषये । सुरोधेषु रोद्धुं शक्येषु जन्तुवर्गेषु का कथा । तेषां लये किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ १२५ ॥

त्वत्प्रसूतस्त्वयैवासौ वधितश्चक्रधारया ।

का नाम कृतिनस्तस्य परिदेवयितव्यता ॥ १२६ ॥

त्वत्प्रसूत इति—असौ नरकः त्वत्प्रसूतः त्वदुत्पादितः त्वयैव चक्रधारया पावनस्य चक्रस्याग्रेण वधितः मारितः, 'वध हिंसायाम्' (भ्वादि) इति भौवादिको घातुः, अतः कृतिनः घन्यस्य तस्य का नाम परिदेवयितव्यता शोच्यता, न काऽपीत्यर्थः, । नामेति प्रसिद्धौ ॥ १२६ ॥

^१ इत्युक्तं शृङ्गारप्रकाशिकायाम्—ग. घ. ट. ^२ किं मयैतन्न—ग्र. दे. सु.

^३ तर्हीदं—घ. ट. ^४ त्वन्मायाबुद्धुदैर्देव—झ.—कोशे पाठान्तरमपि.

निरुद्धे नरके नाथ नित्यधर्मात्मना त्वया ।

¹ निष्प्रतिद्वन्द्विकं स्वर्गसुखमास्वाद्यतां सुरैः ॥ १२७ ॥

निरुद्ध इति—हे नाथ नित्यधर्मात्मना 'कृष्णं धर्मं सना-
तनम्' इति स्मरणात् नित्यधर्मरूपेण त्वया नरके निरुद्धे मारिते सति,
पुण्येन निरये प्रतिबद्धे इत्यपि गम्यते, सुरैः ² निष्प्रतिद्वन्द्विकं परिपन्थि-
रहितं स्वर्गसुखं आस्वाद्यतां अनुभूयताम् ॥ १२७ ॥

निर्यातितमिदं भूयः ³ त्वज्जनन्यै मया स्वयम् ।

श्रवणाभरणद्वन्द्वं शीतलार्कयुगप्रभम् ॥ १२८ ॥

निर्यातितमिति—शीतलार्कयुगप्रभं शीतलादित्ययुगलतुल्य-
शोभं इदं श्रवणाभरणद्वन्द्वं कुण्डलद्वयं त्वज्जनन्यै तव मात्रे अदित्यै
मया स्वयं भूयः निर्यातितं प्रत्यर्पितम् । यतघातुः चौरादिको
(सु. १७३६) निरुपसर्गपूर्वः प्रतिदानार्थः 'यत ⁴ निराकारोपस्का-
रयोः' इत्येतदनन्तरं 'निरश्च घान्यघनयोः प्रतिदाने' इति
पाठात् ॥ १२८ ॥

इति विज्ञाप्य सा तस्मै विषादाभावमात्मनः ।

विरराम ततो देवी विलक्षा विश्वधारिणी ॥ १२९ ॥

⁵ इतीति—विलक्षा भगवच्छक्तिदर्शनेन विस्मयान्विता विश्व-
धारिणी सर्वेषां पोषयित्री ब्रीहियवपयोदध्यादिक्रतुद्रव्यजननेन देवादी-
नामपि पोषणात्, सा देवी मेदिनी तस्मै कृष्णाय इति उक्त-
प्रकारेण आत्मनः स्वस्य विषादाभावं पुत्रवध⁶प्रयुक्तदुःखाभावं
विज्ञाप्य ततः विज्ञापनात् विरराम ॥ १२९ ॥

¹ निष्प्रतिद्वन्द्विकः स्वर्गः सुखमासाद्यताम्—घ. ट. ² निष्प्रतिद्वन्द्विकः
परिपन्थिरहितः स्वर्गः सुखमासाद्यताम्—घ. ट. ³ स्वजनन्यै—घ. ट. ⁴ निराकार
इति क्षीरस्वामिसंमतः पाठः निराकार—घ. ट. ज. निकार, इति घातुपाठे.

⁵ इतीति—भगवद्दर्शनेन—घ. ट. ⁶ प्रसक्त—ड. ग. ज.

तामशेषजगद्धात्रीं सन्नताङ्गीमसान्त्वयत् ।

सहधर्मचरीं पूर्वां वासुदेवो वसुन्धराम् ॥ १३० ॥

तामिति—वासुदेवस्यापत्यं वासुदेवः पूर्वां सहधर्मचरीं प्राचीनां पत्नीं अशेषजगद्धात्रीं अशेषस्य जगतः प्रागुक्तरीत्या पोषयित्रीं सन्नताङ्गीं स्तनादिभारादवनताङ्गीं वसुन्धरां असान्त्वयत् पुत्रवधशोकापनोदनाय सान्त्वयति स्म । “ षान्त्व सामप्रयोगे ” (चु. १५७०) इति चौरादिको घातुः । सहधर्मचरीमित्यत्र ‘ भिक्षासेनादायेषु च ’ (पा. सू. ३-२-१७) इति ^१ चकारादन्यत्राप्यनधिकरणोपपदे चरेष्टप्रत्ययात्, पचादिगणे चरडिति पाठाद्वा टित्त्वात् ङीप् ॥ १३० ॥

पुरस्कृतप्रसादस्तां पूर्वसम्भवगेहिनीम् ।

गृहीतकुण्डलो गन्तुमन्वमंस्त गदाग्रजः ॥ १३१ ॥

पुरस्कृतेति—पुरस्कृतप्रसादः व्यञ्जितप्रसादः गदस्याग्रजः ^२ कृष्णः गृहीतकुण्डलससन् पूर्वसम्भवगेहिनीं पूर्वस्मिन् वराहावतारे पत्नीं तां वसुन्धरां गन्तुमन्वमंस्त गमानाय अनुमन्यते स्म ॥ १३१ ॥

ततस्सा तत्समादेशात्सत्यभामाभिवन्दिता ।

रम्यं प्रतिययौ स्थानं रत्नसानुशिखण्डकम् ॥ १३२ ॥

तत इति—^३ ततः अनुमत्यनन्तरं तत्समादेशात् कृष्णस्य नियोगात् सत्यभामया अभिवन्दिता नमस्कृता सा वसुन्धरा रत्नसानुशिखण्डकं मेरोरुत्तमाङ्गभूषणं ^४ तदुपस्थितं रम्यं स्थानं स्वावासं प्रतिययौ ॥ १३२ ॥

^१ चकारादन्येभ्योऽप्यधि—अ. ट. ^२ कृष्णः इतीदं घ. ट.—कोशयोर्न दृश्यते. ^३ तदनुमत्यनन्तरं—ड. ^४ उत्तमाङ्गाभरणं—अ. ग.

ददर्श यदुवीरोऽथ दैत्यवीरनिवेशनम् ।

अचिन्त्यमिव मायानां प्रभावमनुपप्लवम् ॥ १३३ ॥

ददर्शेति— अथ तस्याः प्रतिनिवृत्त्यनन्तरं यदुवीरः यदुश्रेष्ठः अचिन्त्यं अतर्क्यं अनुपप्लवं अप्रतिबन्धं मायानां शाम्बरीणां प्रभावं अनुभावमिव स्थितं अत्याश्चर्यमिति यावत्, दैत्यवीरनिवेशनं असुरश्रेष्ठस्य नरकस्य गृहं ददर्श ॥ १३३ ॥

विचक्षणवरं दैत्यं वैरिसंपत्करग्रहे ।

¹ विभूतिसंचयप्रेक्षी बह्वमंस्त बलानुजः ॥ १३४ ॥

विचक्षणवरमिति—बलानुजः कृष्णः विभूतिसंचयप्रेक्षी तस्मिन् गृहे ऐश्वर्यसमृद्धिं प्रेक्षमाणस्सन् वैरिसम्पत्करग्रहे वैरिणां सम्पत्सर्वस्वमेव करः उपायनं तस्य ग्रहणे विचक्षणवरं, वरशब्दः श्रेष्ठवाची, अतिसमर्थमिति यावत्, वैरिसम्पदः काश्चन कन्यकाः तासां पाणिग्रहणे समर्थं, वरं कन्याग्रहीतरमत्यपि गम्यते, दैत्यं नरकं बह्वमंस्त अश्लाघत ॥ १३४ ॥

सुधानिष्यन्दिभिः स्थूलैः मुक्तादामभिरावृतम् ।

पश्यन् पाशभृतच्छत्रं विश्वकर्ता ² विसिष्मिये ॥ १३५ ॥

सुधेति—सुधानिष्यन्दिभिः अमृतनिष्यन्दयुक्तैः स्थूलैः मुक्तादामभिः मौक्तिकसग्भिः आवृतं पाशभृतः वरुणस्य छत्रं पश्यन् विश्वकर्ता कृष्णः ² विसिष्मिये विस्मितो बभूव । विविधविचित्रप्रपञ्चरचनाचतुरस्यापि विस्मयो बभूवेति छत्रस्य ³ रामणीयकातिशयो दर्शितः ॥ १३५ ॥

¹ विभूतिसंचयं प्रेक्ष्य—घ. ट. ² विसिष्मिये—घ. ट. ³ रामणीयकातिशयोक्तिर्दर्शिता—ग. ज.

निदध्यौ कन्यकास्तत्र निदर्शितपरस्पराः ।

अमुद्राभङ्गसुभगा नीवीरिव रतेऽशुभः ^१ ॥ १३६ ॥

निदध्याविति—शुभः मङ्गलात्मकः कृष्णः ^२ तत्र नरकस्य गृहे निदर्शितपरस्पराः निदर्शितं दृष्टान्तीकृतं परस्परं याभिस्ताः परस्परोपमेयाः बहिरुपमानरहिताः अमुद्राभङ्गसुभगाः मुद्राभङ्गाभावेन हृद्याः रतेः मन्मथप्रियायाः नीवीः मूलघनानीव स्थिताः कन्यकाः निदध्यौ ददर्श । ^३ निपूर्वकः ध्यायतिर्दर्शनार्थः । सौन्दर्यातिशयेन जगन्ति मोहयन्त्या रतेर्मूलघनत्वेनोत्प्रेक्षा । तत्र तासां प्रभुत्वं व्यञ्जयितुं अमुद्राभङ्गसुभगा इत्युक्तम् । “ नीवी ^४ परिपणो मूलघनं ” इत्यमरः ॥ १३६ ॥

लावण्यजलधौ लक्ष्म्याश्छाया इव सहोदिताः ।

मधुस्वच्छन्दतासीम्नो मान्मथीरिव दीर्घिकाः ॥ १३७ ॥

लावण्येति—लावण्यजलधौ सहोदिताः ^५ युगपदुद्गताः लक्ष्म्याः छायाः प्रतिबिम्बानीव स्थिताः, ^६ एकस्या अपि वीचिभेदेन बहवः प्रतिबिम्बा भवन्तीति भावः, किञ्च मधुस्वच्छन्दतासीम्नः मधुनः स्वच्छन्दता स्वातन्त्र्यं माधुर्यमिति यावत्, ^७ उत्कृष्टगुणत्वसाम्यात् स्वच्छन्दताशब्देन माधुर्यं लक्ष्यते, तस्य सीम्नः अवाधिभूमिरूपाः ^८ आमरमाक्षिकादिभेदेन भिन्नमधुनि तारतम्येन स्थितस्य माधुर्यस्योत्कर्षविश्रान्तिभूमिरिति यावत्, मान्मथीः मन्मथसम्बन्धिनीः दीर्घिकाः विहारवापिका इव स्थिताः कन्यका इति पूर्वश्लोकेन सम्बन्धः । अत्राद्योत्प्रेक्षया लक्ष्मीसादृश्यं, द्वितीयोत्प्रेक्षया ^९ मन्मथप्रवेशरूपं शृङ्गारभरितत्वं च व्यज्यते ॥ १३७ ॥

^१ शुभाः—ङ्ग. ^२ तत्र तस्य नरकस्य—ग. ^३ निपूर्वः—ग. घ. ङ्. ^४ परिपणं—घ. ट. ^५ युगपदुद्गताः—ङ्. ^६ एकस्मादपि—घ. ट. ^७ यावत् कृष्णगुणत्वसाम्यात्—घ. ट. ^८ आमरमाक्षिकादिभेदेन भिन्नमधुनि—ग. घ. ट. ^९ मन्मथरूपप्रवेशरूपं शृङ्गारचरितत्वम्—ग. घ. ट. ग.

कामकीर्तिपताकाभिस्स ताभिः प्रत्यवेक्षितः ।

आत्मानममृतोदन्वदन्तस्स्थितममन्यत ॥ १३८ ॥

कामेति—^१ सः कृष्णः कामकीर्तिपताकाभिः कामस्य ^२ जगन्मोहनकीर्तिप्रकाशिकाभिः वैजयन्तीभिः ताभिः कन्यकाभिः प्रत्यवेक्षितः स्वयं वक्षिणानन्तरं प्रतिवीक्षितस्सन् आत्मानं अमृतोदन्वदन्तास्स्थितं ^३ अमृताम्भोधिमध्यस्थितं अमन्यत, तथा निर्वृतोऽभूदित्यर्थः ॥ १३८ ॥

सुप्रभातमभूत्तासां सुदिनं च तमोपहम् ।

भवदोषार्यमा यासां देवो दृष्टिपथं गतः^४ ॥ १३९ ॥

सुप्रभातमिति-- तासां कन्यकानां तमोपहं तमसो दुरितस्य अन्धकारस्य च अपहन्तु सुप्रभातं शोभनं प्रभातं सुदिनं शोभनदिनं च अभवत् । भवदोषार्यमा संसारदोष ^५ एव दोषा रात्रिः तस्याः सूर्यः ^६ तदप्ययहेतुत्वात्, देवः कृष्णः यासां दृष्टिपथं गतः तासामिति पूर्वेण सम्बन्धः । सूर्ये दृष्टे प्रभातादिप्राप्तिर्युक्तेति भावः ॥ १३९ ॥

रत्नशैलनिभांस्तस्य भुजान् ^७ कटकभूषितान् ।

^८ उपधास्यन्ति यास्तासां श्रेयसी भवितव्यता ॥ १४० ॥

रत्नेति—कटकभूषितान् वलयपरिष्कृतान् शैलस्य कटकानि सानवो नितम्बा वा, “ कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः ” इति विश्वः, रत्नशैलनिभान् इन्द्रनीलाचलतुर्यान् तस्य कृष्णस्य भुजान् याः कन्यकाः ^९ उपधास्यन्ति उपधानीकरिष्यन्ति तासां भवितव्यता पुण्यानां फलोन्मुखता “ विपाको भवितव्यता ” इति हल-

^१ ‘स कृष्णः’ इति घ. ट. —कोशयोर्न दृश्यते. ^२ जगन्मोहनप्रकाशिकाभिः—घ. ट. ^३ अमृताम्भोधिमध्यस्थम्—ग. घ. ट. ^४ एतच्छ्लोकानन्तरं झ. कोशे ‘स्वपूज्यमहतां भावि महाभूषो महीभृताम् । ऋक्षेष्वनुचरं शूरस्सूर्यकोटिसमप्रभः ॥’ इत्येकः श्लोकः कुण्डलितो दृश्यते । अयं व्याख्यायामस्यामव्याख्यातश्च. ^५ दोषा एव—ङ. ^६ तदलय—ग. तद्वय—झ. ^७ कनकभूषणान्—झ. ^८ उपयास्यन्ति—झ. ^९ उपधानीकुर्वन्ति—ग. घ. ट.

युधः, श्रेयसी प्रशस्यतरा प्रशस्यशब्दादीयसुन् प्रत्ययः, 'प्रशस्यस्य श्रः' (पा. सू. ५-३-६०) इति श्रादेशः । उगितश्च (पा. सू. ४-१-६) इति ङीप् । उपधास्यन्तीति तत्कालोपेक्षया भविष्य-
दर्थप्रयोगः ॥ १४० ॥

सर्वस्वमिव पुण्यानां साम्राज्यमिव संपदाम् ।

समाजमिव सिद्धीनां स तद्यौवतमग्रहीत् ॥ १४१ ॥

सर्वस्वमिति—सः कृष्णः पुण्यानां सर्वस्वं सारांशमिव, सम्पदां शोभानां साम्राज्यं अखण्डितैश्वर्यमिव, सिद्धीनां मनोरथसिद्धीनां समाजमिव स्थितं तद्यौवतं युवतीनां समूहं अग्रहीत् । युवतिशब्दस्य^१ भिक्षादिषु पाठादण्प्रत्ययः । तत्पाठसामर्थ्यादेव 'भस्याढे तद्धिते' (वा. ३९२८) इति पुंवद्भावो न भवति । अस्य भिक्षादिपाठं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकारस्य मते पुंवद्भावात् यौवनमिति रूपम् । तथा प्रयोगोऽपि—

सुरूपमिति नैपथ्यं कलाकुशलयौवनम् ।

यस्य पुण्यकृतः^२ प्रेक्ष्यं सफलं तस्य यौवनम् ॥ इति ॥ १४१ ॥

भुजमन्दरवेगेन चक्रभ्रमवता विभुः ।

मथितादानवाम्भोधेरमृतं तदविन्दत ॥ १४२ ॥

भुजेति—विभुः कृष्णः चक्रभ्रमणवता सुदर्शनभ्रमणवता,^३ मन्दरपक्षे चक्राकार^४भ्रमणवता, भुज एव मन्दरः तस्य वेगेन मथितात्^५ दानवदेवाम्भोधेः तत् यौवतरूपं अमृतं अविन्दत अलभत ॥ १४२ ॥

^१ 'भिक्षादेभ्योऽण्' (पा. सू. ४-२-३८) इति सूत्रगृहीतभिक्षादिगणपाठादित्यर्थः. ^२ प्रेष्यम्—ङ् ^३ चक्रभ्रमणवता—घ. ट. ^४ भ्रमवता—घ. ट. ^५ दानवाम्भोधेः—घ. ङ.

मणिपरुवकसंपन्माननीयस्तनानां^१

मनसिजवपुषेव स्वेन सङ्कल्पितानाम् ।

सकलजगदभिख्यासारसीम्नां स तासां

स्वयमजुषत सिद्धिं स्वप्रसादाप्रसूताम् ॥ १४३ ॥

मणीति—सः कृष्णः मणिपरुवकः रत्नसिन्दूरादिभाजनं
 “अस्त्री परुवकं सिन्दूरादिद्रव्यस्य भाजनम्” इति यादवः, तस्य
 संपत् शोभा तथा माननीयाः महनीयाः स्तनाः यासां तास्तथोक्ताः
 तासां, स्तनयोः परुवकसाम्यं कवयो वदन्ति, तथा वासवदत्ता-
 वर्णनेऽपि दृश्यते “अनुरागरत्नपूरतिकनकमय^२परुवकाभ्यां चूचुक-
 मुद्रासनाथाभ्यां” (वासवदत्ता ६९, पृष्ठे श्री) इति । मनसिजः
 वपुः यस्य तेन मन्मथमूर्तिना स्वेन सङ्कल्पितानां सङ्कल्पमात्रेण हस्ते-
 नोपमर्दनं विना सृष्टानामिव स्थितानां, मनसिजेन सङ्कल्पितानामित्येता-
 वता सिद्धेऽप्येवं कथनं पुरुषान्तरसृष्टान्यपि तत्तद्रूपमास्थितेन भगवतैव
 सृष्टानीति विवक्षया, सकलजगदभिख्यासारसीम्नां सर्वस्य जगतः
 कान्तीनां यस्सारांशः तस्यावधिभुवां तासां कन्यकानां स्वप्रसाद-
 प्रसूतां स्वानुग्रहजनितां^३ सिद्धिं उत्तरूपसम्पत्तिं स्वयं अजुषत असेवत ।
 स्वाङ्गीकरणेन कृतार्थाकृतवानित्यर्थः ॥ १४३ ॥

पुरमथ गमयित्वा^४ भूषितं यादवाग्रथैः

शतसमधिकसंख्यं षोडशस्त्रीसहस्रम् ।

अवनितनयभीतान् प्रीणयन्नादितेयान्

परिणयनविलम्बं पद्मनाभः प्रसेहे ॥ १४४ ॥

पुरमिति—अथ पद्मनाभः शतं समधिका सङ्ख्या उपरि-
 सङ्ख्या यस्य तत् षोडशस्त्रीसहस्रं षोडश^५गुणितं स्त्रीणां सहस्रं

^१ स्तनीनाम्—प्र. दे. मु. घ. ट. ^२ परुवकाभ्यामिव चूचुक—घ. ट. ^३ सिद्धि-
 मुक्तरूप—घ. ट. ^४ भूषिताम्—ग. झ. प्र. दे. मु. घ. ट. ^५ गुणस्त्रीणाम्—घ. ट.

प्रयोज्य^१कर्म यादवाग्रथैः यादवश्रेष्ठैः ^२भूषितं पुरं द्वारकां गमयित्वा
अवनितनयभीतान् अवनितनयाद्भूमितनयान्नरकाद्धीतान् आदितेयान्
देवान् प्रीणयन्, हेतौ शतृप्रत्ययः, तेषां प्रीणनस्य हेतोः स्वर्गं ^२गन्तु-
काम इति यावत्, परिणयनविलम्बं तासां विवाहे कालातिपातं
प्रसेहे ॥ १४४ ॥

दिवि भुवि च ^३समिद्धं दीपरूपेण रूढैः

त्रिभुवनविभवानामङ्कुरैरेकरूपैः ।

जनितनिगम^४सख्यं दानवीनां विलापैः

नरकवधदिनं तन्नाथपूजार्हमासीत् ॥ १४५ ॥

दिवीति—दीपरूपेण रूढैः दीपात्मना जातैः एकरूपैः
सर्वत्रैकाकारैः त्रिभुवनविभवानां त्रैलोक्यसमृद्धीनां अङ्कुरैः दिवि भुवि
च समिद्धं दीप्तं दानवीनां असुरस्त्रीणां विलापैः जनितनिगमसख्यं
उत्पादितवेदविचारं वेदमार्गविरोधिनो नरकासुरस्य विनिपातात् यथा
पूर्वं प्रवृत्तवेदाध्ययनादिवैदिककृत्यजातमिति यावत्, तन्नरकवधदिनं
नाथपूजार्हं कृष्णस्य विशेषपूजायां उचितमासीत् । नरकवधदिनं आश्व-
युजकृष्णपक्षचतुर्दशी, सैव दीपोत्सवचतुर्दशी च । तत्र विष्णोर्विशेष-
पूजाविधिः पुराणेषूक्तः । तस्यां तिथौ दीपारोपणविधानात् प्रासाद-
गोपुरजलाशयादिष्वारोपिता दीपा नरकवधेन पुनः प्ररोहन्तीनां
त्रैलोक्यसमृद्धीनां अङ्कुरा इव अदृश्यन्तेत्यपहृत्यलंकारेण दर्शितो
दिवि भुवि चेत्यादिना ॥ १४५ ॥

^१ कर्तृ यादवाग्रथैः—घ. ट.

^२ गन्तुमिति—ग. घ. ट.

^३ 'समृद्धम्'—

झ. पाठान्तरम्. ^४ सङ्ख्यम्—ज.

ऐरावतप्रतिनिर्धानथ षट्सहस्रं
 स्तम्बेरमान् पृथुलदन्तचतुष्कभाजः
 काम्भाजवाजिनियुतानि च सात्रंसप्ता-
 न्यभ्यानयन्निजपुरं नरकस्य भृत्यैः ॥ १४६ ॥

ऐरावतेति—ऐरावतस्य प्रतिनिर्धानं सदृशान् पृथुलदन्त-
 चतुष्कभाजः ऐरावतकुलोत्पन्नत्वात् तद्वदेव पृथुलदन्तचतुष्टययुक्तान्
 षट्सहस्रं षड्गुणितं सहस्रमिति मध्यमपदलोपिसमासः, स्तम्बेरमान्
 गजान् सत्रिसप्तानि तिसृणां सप्तसङ्ख्यानां समाहारः त्रिसप्तेति लक्षणया
 एकविंशतिसङ्ख्योच्यते, तत्सहितानि एकविंशति^१गुणानीति यावत्,
 काम्भोजानां काम्भोजदेशप्रभवानां वाजिनां नियुतानि लक्षाणि च
 “सहस्राणां शते लक्षं लक्षा च नियुतं च तत्” इति वैजयन्ती,
 नरकस्य भृत्यैः निजपुरं द्वारकामभ्यानयत् ॥ १४६ ॥

^२ उद्गम्य दुर्गजलधेरुदयाद्रिकल्पं
 तुङ्गं विहङ्गमपतिं त्वरयाऽधिरोहन् ।
 उल्लासहतुरभवद्यदुवारमास्वान्
 वैमानिकप्रणयिनीवदनाम्बुजानाम्^३ ॥ १४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य
 कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये षोडशस्सर्गः ॥

उद्गम्येति—दुर्गं नरकस्य पुरं जलधिवेत्युपमितसमासः,
 उदयाद्रिकल्पमित्युपमानुगुण्यात्, एवं यदुर्वीरेत्यादावपि, तत

^१ गुणितानीति-ग.
 प्र. दे. सु.

उद्गत्य-ग. प्र. दे. सु.

^३ नयनाम्बुजानाम्-

^१ उद्गम्य उदयाद्रिसदृशं तुङ्गं विहङ्गमानां पतिं त्वरया देवानां प्रीण-
नाय सम्भ्रमेणाधिरोहन् यदुवीरभास्वान् विमानेन चरन्तीति वैमानिकाः
तेषां प्रणयिन्यः देवस्त्रियः तद्वदनाम्बुजानां उल्लासहेतुः हर्षहेतुरभवत् ।
गरुडमधिरोहन्तं कृष्णं दृष्ट्वा गगनमार्गे ^२ तस्य विशेषदर्शनं भविष्यतीति
देवस्त्रियो हृष्टा बभूवुरित्यर्थः ॥ १४७ ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलक-विश्वजिद्याजि-श्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनुना
अप्पयदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने
षोडशस्सर्गः ॥

अथ सप्तदशस्सर्गः

आतपत्रमथ तत्प्रचेतसो

मन्दरस्य मणिशृङ्गमुन्नतम् ।

सावरोधमपि सात्वतां पतिं

लीलयैव गरुडो वहन् ययौ ॥ १ ॥

आतपत्रमिति—अथ आरोहणानन्तरं गरुडः तत् नरकेणाहृतं प्रचेतसः वरुणस्य आतपत्रं, उन्नतं मन्दरस्य मणिशृङ्गं रत्नाशिखरं, सावरोधं अन्तःपुरस्त्रिया¹ सत्यभामया सहितं सात्वतां पतिं सात्वत-तन्म्रप्रवक्तृणां पालकं² कृष्णमपि लीलयैव अनायासेनैव वहन् ययौ । सात्वतशब्दात्तदाचष्ट इति णिचि टिलोपे क्विपि णिलोपे च सति सात्वच्छब्द उक्तार्थवाचकः । रथोद्धता सर्गवृत्तम् ॥ १ ॥

तं क्षिपन्तमधिकेन रंहसा

मारुतस्य मनसोऽपि शीघ्रताम् ।

वालखिल्यसुकृतं विपक्त्रिमं

प्राणमैक्षत बहिश्चरं प्रभुः ॥ २ ॥

तमिति—अधिकेन रंहसा वेगेन मारुतस्य मनसोऽपि शीघ्रतां आशुगामितां क्षिपन्तं निराकुर्वन्तं विपक्त्रिमं विपाकेन निर्वृत्तं परिपक्वं वालखिल्यानामृषीणां सुकृतं तं गरुडं प्रभुः कृष्णः बहिश्चरं बहिर्देशे चरन्तं प्राणमैक्षत प्राणमिव प्रेमास्पदमकरोदित्यर्थः । प्राणशब्दो वायु-विशेषवाची एकवचनान्तः । पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः” इति बहुत्व-

¹ सत्यया-ग. अ.

² कृष्णं लीलयैव-ग घ. ज. ट.

नियमस्तु ^१ प्राणापानाद्याकारसर्ववायुपरत्वेन स्थितः । “ क्रेर्मन्नित्यम् ”
 (पा. सू. ४-४-२०) इति विपक्रिमशब्दस्साधुः । ब्रह्मणो यज्ञे सर्वैरपि
 बालखिल्यैरङ्गुष्ठप्रमाणैरेकां ^२ समिधं महता यत्नेनानीयमानां वीक्ष्य
 उपहसितवति शक्रे तद्गर्वापहाराय अन्यमिन्द्रं ^३ तज्जेतारं सक्ष्याम इति
 प्रतिज्ञाय, तदर्थं तपश्चरत्सु तेषु काश्यपेनानुनीतेषु, कथंचित् तत्प्रति-
 ज्ञानिर्वाहाय गरुडः खगेन्द्रतया अवतीर्य शक्रममृताहरणे जिगायेति
 पौराणिकी कथा । तदभिप्रायेण बालखिल्यसुकृतं विपक्रिमामिति
 रूपकम् ॥ २ ॥

लोकतः खगरथेन मध्यमा-

दुत्पतन्तमवनम्य माधवम् ।

निर्जराः स्तुतिभिरभ्यपूजयन्

पुष्कलाभिरपि पुष्पवृष्टिभिः ॥ ३ ॥

लोकत इति—खग एव रथस्तेन करणेन मध्यमाल्लोकतः
 मूलोकात् उत्पतन्तं माधवं ^४ निर्जराः अभ्रमार्गे चरन्तो देवाः अवनम्य
 स्तुतिभिः पुष्कलाभिः समृद्धाभिः पुष्पवृष्टिभिरपि अभ्यपूजयन् । पूर्ण-
 श्रेष्ठौ तु पुष्कलौ' इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥

पाञ्चजन्यनिनदोपहृतया

पर्यचारि परितोषनिघ्नया ।

भक्तिभारनतया सदोन्नतः

स्वर्गिणां परिषदा यदूद्रहः ॥ ४ ॥

पाञ्चजन्येति—सदोन्नतः सर्वदा प्रभावेनोत्तुङ्गः यदूद्रहः
 यदुश्रेष्ठः पाञ्चजन्यनिनदोपहृतया स्वकीयशङ्खध्वनिभिः ^५ स्वर्गादाहृतया
 परितोषनिघ्नया सन्तोषपरवशया भक्तिभारेण नतया स्वर्गिणां देवानां
 परिषदा पर्यचारि सेवितोऽभूत् । कर्मणि लुङ् ॥ ४ ॥

^१ प्राणापानाद्याखिलवायु-ग. घ. ज. ट. ^२ समिधं बहुधा यत्नेन नीयमानां-
 ग. घ. ज. ट. ^३ तज्जेतारं वा सक्ष्यामः-घ. ज. ट. ^४ निर्जरा देवा अभ्रमार्गे
 चरन्तमवगम्य-घ. ज. ट. ^५ स्वर्गत आहृतया-ग. स्वर्चिताहृतया-झ.

प्राप्य यादवपतिस्त्रिविष्टपं

देवमातुरुपनीतकुण्डलः ।

अग्रजेन हरिणा हरिः ^१ स्वसं-

भावितेन समभाव्यतोचितम् ॥ ५ ॥

प्राप्येति—यादवानां पतिः हरिः कृष्णः त्रिविष्टपं प्राप्य देवमातुः अदितेः उपनीतकुण्डलः अर्पितनरकहृतकुण्डलस्सन् अग्रजेन उपेन्द्रावतारे अग्रजन्मना अत एव ^१ स्वसंभावितेन स्वपूजितेन हरिणा शक्रेण उचितं यथा तथा समभाव्यत आलिङ्गनादिभिरपूज्यत ॥ ५ ॥

भागधेयपरिपाकतस्तदा

वासवो वसतिमभ्युपागतम् ।

देवदानवसमानदैवतं

पर्युपास्त परिकल्पितार्हणः ॥ ६ ॥

भागधेयेति—वासवः शक्रः तदा भागधेयपरिपाकतः भाग्यस्य फलौन्मुख्यात् वसतिं गृहं अभ्युपागतं देवदानवसमानदैवतं सुरासुराणां ^२ साधारणदैवतं कृष्णं परिकल्पितार्हणः कृत^३पूजाविधानस्सन् पर्युपास्त परभावबुद्ध्या अञ्जलिबन्धजयशब्दादिभिः ^४ असेवत ॥ ६ ॥

तत्र ^५ सम्मदवतीभिरञ्जसा

लोकपालमहिषीभिरर्चिताम् ।

देहिनीमिव जयश्रियं निजां

बह्वमंस्त दयितां बलानुजः ॥ ७ ॥

तत्रेति—तत्र स्वर्गे बलानुजः कृष्णः सम्मदवतीभिः संतोषवतीभिः ^६ लोकपालानां महिषीभिः इन्द्राणीप्रभृतिभिः अञ्जसा

^१ 'स्वयं भावितेन'—घ. ज. प्र. दे. मु. ^२ साधारणं—ग. ज. अत्र 'देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम्' इति पाञ्चरात्रीयजितन्तेस्तोत्रगतं प्रमाण-मनुसन्धेयम्. ^३ पूजानमनस्सन्—घ. ट. ^४ अपूजयत—ट. ^५ संमतवतीभि—झ. ^६ हर्षवतीभिः—घ. ज. ट.

स्वरितं “ अञ्जसा ^१ त्वरिते सत्ये ” इति वैजयन्ती, अर्चितां पूजितां
 “ भूते क्तः ” इति तद्योगे तृतीया, देहिनीं मूर्तिमतीं निजां जयश्रिय-
 मिव स्थितां दयितां सत्यां बह्वमंस्त । लोकपालमहिषीणामत्यादरेण
 पूजा कृष्णस्यापि तस्यां बहुमानबुद्धिमकरोदिति तत्कृते पूजाधिक्ये
 तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

सप्रसादमभिनन्द्य सन्नतान्
 नाकिनो नरकभीतिवर्जितान् ।
 कृत्यशेषविधये कृती भुवः
 प्रत्यपद्यत निवृत्तिपद्धतिम् ॥ ८ ॥

सप्रसादमिति—कृती कुशलः कृष्णः नरकभीतिवर्जितान्
 नरकासुरभीतिरहितान् सन्नतान् नाकिनः देवान् सप्रसादमभिनन्द्य
 श्लाघयित्वा कृत्यशेषस्य दैत्यान्तरहरणरूपस्य विधये करणाय भुवो
 निवृत्तिपद्धतिं प्रतिनिवृत्तिमार्गं प्रत्यपद्यत प्राप ॥ ८ ॥

स्वप्रभावविनिवृत्तसाध्वसां
 सोऽतिपत्य नगरीं सुपर्वणाम् ।
 पुष्पधन्वन इवोप^२पकारिकां
 प्रैक्षतोपवनसम्पदं पुरः ॥ ९ ॥

स्वेति—सः कृष्णः स्वप्रभावविनिवृत्तसाध्वसां स्वस्य प्रभावे-
 णापगतनरकभयां सुपर्वणां देवानां नगरीं अतिपत्य अतिक्रम्य
 पुष्पधन्वनः कामस्य उपकारिकां राजगृहमिव स्थितां “ राजसदन-
 मुपकार्योपकारिका ” इत्यमरः, उपवनसम्पदं ^३ नन्दनोद्यानसमृद्धिं पुरः
 अग्रे प्रैक्षत ॥ ९ ॥

^१ त्वरिते तत्वे—ड. अ. एवमेव मुद्रितवैजयन्त्यामपि.

^२ कार्यकां—झ.

^३ नन्दनोद्याने समृद्धिं—ग. घ. ट.

वर्तते दशशतेक्षणोऽपि स-
 नेकचक्षुरिव यन्निरीक्षणे ।
 तत्र दत्तनयनो वियद्वने
 विश्वदृष्टिरनघो विसिष्मिये ॥ १० ॥

वर्तते इति—दशशतेक्षणः दशगुणितानि शतानि लक्षणया
 सहस्रसङ्ख्यानि ईक्षणानि यस्य तथाभूतोऽपि सन् इन्द्रः यन्निरीक्षणे
 यस्य दर्शने एकचक्षुरिव अवलोकनाय अपर्याप्तलोचनो वर्तते रामणीय-
 कातिशयात् तत्र वियद्वने ^१ गगनोद्याने नन्दने दत्तनयनः विश्व-
 दृष्टिः विश्वस्मिन् विषये दृष्टिर्ज्ञानं यस्य ^२ स सर्वज्ञोऽपि अनघः अपहत-
 पाप्मा कृष्णः विसिष्मिये विस्मितो बभूव ॥ १० ॥

दशयस्तदनु रामणायक
 नन्दनस्य वसुदेवनन्दनः ।
 इत्युवाच मधुरस्मितेक्षणां
 प्रेयसीं प्रणयपेशलाक्षरम् ॥ ११ ॥

दर्शयन्निति -- तदनु तदनन्तरं नन्दनस्य रामणीयकं ^३ रमणी-
 यत्वम् , “ योपघाद्गुरूपोत्तमाद्गुञ्” (पा. सू. ५-१-१३२) इति
 भावे वुञ्प्रत्ययः, दर्शयन् वसुदेवनन्दनः मधुरस्मितेक्षणां मधुरे
 शृङ्गारहृद्ये स्मितावलोकने यस्यास्तां प्रेयसीं ^४ सत्यां प्रति प्रणयपेश-
 लाक्षरं प्रेम्णा चारूण्यक्षराणि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा इति वक्ष्य-
 माणप्रकारेण उवाच । “ चारौ दक्षे च पेशलः” इत्यमरः ॥ ११ ॥

^१ गगनोद्याने दत्तनयनः—ग. ऊ. अ. ^२ स सारज्ञोऽपि—घ. ^३ रमणीयकत्वम्—
 ग. घ. ट. ^४ ‘ सत्यां प्रति ’ इति ऊ—कोशादन्यत्र न दृश्यते.

पुण्यकृद्भिरभिकाङ्क्षितं त्वया
 पौरुहूतमनुभूतमास्पदम् ।
 अस्य सम्पदमनेकशाखय-
 त्प्रेक्ष्यतामिदमिहान्यदद्भुतम् ॥ १२ ॥

पुण्यकृद्भिरिति—पुण्यकृद्भिः सुकृतिभिः अभिकाङ्क्षितं इष्टं पौरुहूतमास्पदं ऐन्द्रं स्थानं त्वया अनुभूतं दृष्टम् । अस्य ऐन्द्रस्थानस्य सम्पदं विभूर्ति^१ अनेकशाखयत् बहुविधां कुर्वत् अन्यदिदमद्भुतं आश्चर्यमुद्यानरूपं इह प्रदेशे प्रेक्ष्यताम् । काङ्क्षितमनुभूतमिति भूते ऋतः । अतस्तद्योगे तृतीया । अनेकशाखयदिति णिचि शत्रुप्रत्ययः ॥ १२ ॥

अञ्चितस्मितमकेवलेक्षणं
 भङ्गुरभ्रु परिवर्तिताननम् ।
^२ किञ्चिदत्र तरलाक्षि तावकीं
 नन्दनं नयनवृत्तिमर्हति ॥ १३ ॥

अञ्चितेति—हे तरलाक्षि चटुललोचने अत्र प्रदेशे नन्दनं कर्तुं, अञ्चितस्मितं अञ्चितं पूजितं प्रसन्नं स्मितं नयनविकसनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, एवमुत्तरेष्वपि क्रियाविशेषणेषु विग्रहः, अकेवलेक्षणं अशून्येक्षणं सादरावलोकनं भङ्गुरभ्रु उन्नमनाद्भङ्गशालिभ्रूलतं परिवर्ति-
 ताननं व्यावर्तितमुखं च यथा तथा किञ्चित् तावकीं नयनवृत्तिं त्वदीयं नयनव्यापारं अर्हति । किञ्चिदवलोकनेन कृतार्थीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

^१ अनेकशाखयत् अनेकशाखां बहुविधां—ङ्. ^२ किञ्चिदक्षि तरलाक्षि तावकीं नन्दनं नयनवृत्तिमर्हति—घ. ट.

विश्वमेतदवधेन जेष्यतः
 षट्पदज्यधनुषो धनुर्भृतः ।
 अत्र नित्यमृतुभिस्सहोदितैः
 षड्विधं बलमिवैकतां गतम् ॥ १४ ॥

विश्वमिति—अत्र नन्दने नित्यं सहोदितैः युगपदुद्भूतैः ऋतुभिः हेतुभिः विश्वं समस्तं एतत् भूतजातं अवधेन वधं विना जेष्यतः षट्पदज्यधनुषः अमरमौर्वीकचापस्य धनुर्भृतः मन्मथस्य षड्विधं बलं ' ^१ श्रेणिसुहृद्विषदाटाविकं बलम् ' इत्यादि षट्प्रकारं सैन्यं एकतां गतं सम्भूतमिव, ऋतुभिर्हेतुभिरित्थमुत्प्रेक्ष्यत इत्यर्थः । अर्थादृतुष्वेव बलतादात्म्यसम्भावनारूपोत्प्रेक्षा पर्यवस्यति ॥ १४ ॥

एकमुख्यममरेन्द्रतुष्टये
 संश्रितैरिह वसन्तपूर्वकैः ।
 शोभते सुनयने गुणैरिव
 स्वानुरूपफलसम्पदाहिता ॥ १५ ॥

एकमुख्यमिति—हे सुनयने अमरेन्द्रतुष्टये शक्रप्रसादाय इह नन्दने एकमुख्यं संश्रितैः वसन्तपूर्वकैः षड्भिः ऋतुभिः गुणैः सन्धि-विग्रहादिभिरिव आहिता सम्पादिता स्वानुरूपफलसम्पत् स्वोचितफल-समृद्धिः शोभते । गुणपक्षे फलं लाभः, ऋतुपक्षे ^२ . . ॥ १५ ॥

^१ इतः पूर्वं 'मूलं भृतं' इति पदद्वयेन भाव्यमिति भाति. ^२ अत्र 'जम्ब्वादिफलं' इति पदेन भाव्यमिति भाति.

जम्बुचूतरसजग्धिररञ्जितैः

¹ स्निग्धकण्ठ कलकण्ठनिस्वनैः ।

² त्यक्तगेहगमनाय निष्पतन्

पुष्पकेतुरिह घुष्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

जम्ब्वति—स्निग्धकण्ठ ³ 'अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' इति ङीष्, जम्बूनि जम्बूफलानि चूतानि चूतफलानि तेषां रसस्य द्रवस्य जग्ध्या भक्षणेन रञ्जितैः कलकण्ठनिस्वनैः कोकिलध्वानिभिः ⁴ त्यक्तगेहगमनाय प्रवासिषु जयार्थं प्रयाणाय निष्पतन् उद्युञ्जानः पुष्पकेतुः मन्मथः घुष्यते शब्दते, ध्रुवम् । यथा दिग्विजयाय प्रतिष्ठमानो राजा वाद्यघोषैः ज्ञाप्यते । जम्बूचूतशब्दाभ्यां विकारार्थस्य प्रत्ययस्य लृक् । ⁵ जम्बूशब्दे 'लृक्तद्धितलृकि' (पा. सू. १-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लृक् ॥ १६ ॥

⁶ आदतान्मकरकेतुसायकै-

रत्र देवि दयितान् पदाश्रितान् ।

मुद्रयन्ति चकितान् सुरस्त्रियः

पत्रभङ्गमकरैः स्तनार्पितैः ॥ १७ ॥

अर्दितानिति—हे देवि अत्र मलयानिलकोकिलालापाद्युद्दीपन-विभावयुक्ते नन्दने सुरस्त्रियः मकरकेतुसायकैः मन्मथशरैः अर्दितान्

¹ स्निग्धकण्ठकलकण्ठ—झ. ग्र. मु. ² त्यक्तगेहदमनाय—ग्र. दे. मु. त्यक्त-गेहहननाय—घ. ट. ³ 'स्वाङ्गात्रोपसर्जनादसंयोगोपधात्' (पा. सू. ४-१-५४) इति सूत्रे काशिकावृत्तौ पठितमिदम्. ⁴ त्यक्तगेहेषु देशान्तरगमनाय प्रवासिषु हननाय प्रहाणाय—घ. ⁵ जम्बूशब्दात् विकारार्थं 'जम्बू वा' (पा. सू. ४-३-१६५) इति सूत्रेण अणि 'ओरञ्' (पा. सू. ४-३-१३९) इति पाक्षिके अञि वा तस्य 'फले लृक्' (पा. सू. ४-३-१६३) इति लृकि 'लृक्तद्धितलृकि' (पा. सू. १-२-४९) इत्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य च लृगिति भावः. ⁶ मर्दितान्—झ.

पीडितान् अत एव चाकितान् भीतान् पदाश्रितान् गृहीतचरणान् दयितान् स्तनापितैः पत्रभङ्गमकरैः पत्रलेखामकरैः मुद्रयन्ति मुद्रावतः कुर्वन्ति । मुद्रावच्छब्दात् ' तत्करोति ' (ग. सू. २०४) इति णिचि णाविष्टवद्भावात् ' विन्मतोर्लुक् ' (पा. सू. ५-३-६५) इति मत्तुपो लुक् । पादग्रहणेन निवृत्तमानाः सुराङ्गना दयितानुपगूहन्तीत्यर्थः । मकरध्वजेन जिता इति व्यञ्जनाय मकरमुद्रेति भावः ॥ १७ ॥

कैश्चिदत्र कृतिभिः कृतास्पदैः
निर्ममैर्मनसिजो ^१ निरस्यते ।
सम्भवन्त्युपवने वनेऽपि वा
सावधानमनसां समाधयः ॥ १८ ॥

कैश्चिदिति—अत्र वने कृतास्पदैः ^२ निर्मिताश्रमैः कृतिभिः कुशलैरिन्द्रियनिग्रहसमर्थैः कैश्चित् निर्ममैः ममतारहितैः मुनिभिः मनसिजो ^३ निरस्यते निगृह्यते । कथमुद्याने बहुविधोद्दीपनप्रचुरे मन्मथनिरासस्तत्राह—सम्भवन्तीति । सावधानमनसां अप्रमत्तचित्तानां उपवने वनेऽपि वा समाधयस्सम्भवन्ति । मनोनिग्रहशक्तानां उपवनं वनमिति विशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पल्लवैरधरकान्तिरंशतः

स्मेरकुट्मलरुचा स्मितं च ते ।

वल्लरीभिरिह दोर्लतागुण-

श्रौरितानि निहितानि वा त्वया ॥ १९ ॥

पल्लवैरिति—इह वने पल्लवैस्ते अधरकान्तिः, स्मेरकुट्मलरुचा विकासोन्मुखमुकुल^४रुचा ते स्मितं च वल्लरीभिः ते दोर्लताया गुणः

^१ ' निगृह्यते '—ग. अ. दे. सु.

^२ निर्मितगृहैः—अ.

^३ निगृह्यते.

^४ कुट्मल—ग. घ. ट.

शोभागुणश्च अंशतः मात्रया चोरितानि मुषितानि, त्वया वा तेषु
निहितानि । कथमन्यथा तेषु त्वदघरकान्त्यादिलेशदर्शनमिति भावः ।
'नपुंसकमनपुंसकेन' (पा. सू. १-२-६९) इति नपुंसकशेषता ॥१९॥

वादितेषु विहगेष्वनुक्षणं

मञ्जु गायति च षट्पदत्रजे ।

मारुतेन चतुरेण नर्तिता

लास्यमत्र परिचिन्वते लताः ॥ २० ॥

वादितेष्विति — ^१अत्र नन्दने अनुक्षणं क्षणेक्षणे विहगेषु
शुकादिपक्षिषु ^२वादितेषु वनपालैस्तान् शिक्षयद्भिर्वादितेषु, वाद्य-
वादनमपि गम्यते, षट्पदत्रजे अमरयूषे मञ्जु यथा तथा गायति च
सति चतुरेण लास्यशिक्षादक्षेण मारुतेन नर्तिता लताः लास्यं नृत्यं ^३
परिचिन्वते अभ्यस्यन्ति ॥ २० ॥

मन्थरश्चसनसौरभोत्वणा

वल्लरीः स्फुरितपल्लवाधराः ।

मन्मथेन ऋतुसङ्गमादिमा

निर्वृता इव निशामयान्नुताः ॥ २१ ॥

मन्थरेति—मन्थरश्चसनेन मन्दवायुना हेतुना सौरभेण
उल्लवणा उत्कटाः, विम्बितसौरभा इति यावत्, स्फुरितपल्लवाधराः
उज्ज्वलपल्लवदन्तच्छदाः ऋतुसङ्गमात् ऋतुकाले भर्तृसङ्गमादित्यपि
प्रातीयते, मन्मथेन हेतुना निर्वृताः सुखिताः मन्मथसुखं प्राप्ता इव
स्थिताः अद्भुताः ^४चित्राः वल्लरीः लताः निशामय पश्य । 'शमु उपशमे'
(दि. १२०२) इति घातोः णिचि 'शमोदर्शने' इति मिस्संज्ञनिषेधान्न

^१ अत्र वने. ^२ वाचिते—ग. ट ^३ दृत्तम्—ग. अ. ^४ 'चित्रा इमा वल्लरीः'
इति पाठः स्यात्.

परमरोषसु किञ्चिद्विचिन्तयित्वाः कृतकलां मकरन्दवाहिनीं पुष्प-
 सन्धमणिलिखन-घ. ३ मणिलिखन-घ. ४ बलम-ग. अ. ५ लालन-झ. ६ रोपनाम-झ. ७ पय्यानि-झ.

१ वाहयन्ति मकरन्दवाहिनीम् ॥ २३ ॥

आलवतलवयुष्ये शोषिता

मणिलिखितपरमरोषसम् ।

सन्धमणवनालदार्तिकाः

वाटिकां पश्य ॥ २२ ॥

मणु, अत एव रोमराजि नन्दनसुमेः रोमावलीमुख स्थितां तमाज-
 गन्धते, उद्धृतां ज्ञेयतां नन्दनसुमेः मध्य सुश्रितां, ४ अवलसुसंश्रिता-
 मुखलापदात्त क्रीडाशैलस्य ३ मणिसयानितम्बस्थानात्, काञ्चीपदादिभ्यश्च
 कलाति—इह वने ह्ये सुमध्यमे शोषनावलसुमे क्रीडाशैलमणि-

१ रोमरोषसुमे मध्यसुश्रिताम् ॥ २२ ॥

पश्य नन्दनसुमे मध्यम्

दृष्टवान्मिह तमालवाटिकाम् ।

क्रीडाशैलमणिसुखलापदा-

इति । अतएववादात्तस्योत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

विचारेके वृक्षलाक्षणां सङ्घे वृष्टिमाणां ॥

‘अथस्त्रियाद्विचारेकेनां यावकादिकरञ्जनं ।

‘‘स्त्रियतदशोषितादौ कान्तपतस्त्रियोरत्सवे’’ इति ।

सङ्कीर्तनरत्नवल्यामणि श्यामाधरलक्षणायाकेकम्—

इत्येवः । १ अत एव दृष्टवान्मिहवाटिकां । मणिसङ्घमणिलिखिताः किञ्चिदपि
 २ अमरकम्पमानावयव-घ. ३ मणिलिखन-घ. ४ बलम-ग. अ. ५ लालन-झ. ६ रोपनाम-झ. ७ पय्यानि-झ.

रसनदीं सम्भ्रमेण त्वरया शाखिनामालवालवलयेषु जलाधारमण्डलेषु
वाहयन्ति पुनरपि कूलं यथावत्कृत्वेति भावः । दारकशब्दादपत्यवाचिनः
स्त्रीत्वे टापि 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' (पा. सू. ७-३-४४) इति इकारे च
सति दारिकाशब्दः । "दारको भेदकेऽपत्ये" इति विश्वः ॥ २३ ॥

चक्रवाकमिथुनोदितस्तनी
वीक्ष्यतामिह विहारवापिका ।
पुष्परेणुरुचिरा मधुश्रियः
पुत्रिकेव पुरुहूतसम्मता ॥ २४ ॥

चक्रवाकेति—चक्रवाकमिथुनमेव उदितावुद्गतौ स्तनौ यस्याः
सा तथोक्ता पुष्परेणुभिः पतितैः रुचिरा, पक्षे पुष्परेणुकोमलशरीरा, अत
एव ^१पुरुहूतस्य सम्मता इन्द्रस्य प्रिया मधुश्रियः वसन्तलक्ष्म्याः
पुत्रिका सुतेव स्थिता विहारवापिका ^२विहारदीर्घिका वीक्ष्यताम् ॥ २४ ॥

दिव्यपद्मवदना मणिप्रभा
दीर्घिकेयमसिताब्जलोचना ।
अन्तरिक्षमणिदर्पणान्तरे
बिम्बितेव भवती विभाव्यते ॥ २५ ॥

दिव्येति—दिव्यपद्मवदना मनोज्ञपद्ममुखी मणिप्रभा हरि-
न्मणिप्रभासमानप्रभा असिताब्जलोचना ^३इन्दीवरलोचना इयं दीर्घिका
अन्तरिक्षमेव मणिदर्पणं तस्यान्तरे मध्ये बिम्बिता प्रतिबिम्बिता भवतीव
त्वमिव विभाव्यते प्रतीयते ॥ २५ ॥

^१ पुरुहूतसम्मता—अ. ^२ विहारस्य दीर्घिका—ग. अ. ट. ^३ इन्दीवर-
नयना—ग. अ.

अप्सरस्सु निखिलास्वलक्षितां
 रूपसम्पदमसौ तवाद्भुताम् ।
 पश्यतीव पुरुहूतवापिका
 भृङ्गतारकितपद्मलोचना ॥ २६ ॥

अप्सरस्स्विति—पुरुहूतस्य वापिका निखिलास्वप्यप्सरस्सु
 अलक्षितां अदृष्टां अद्भुतां तव रूपसम्पदं सौदर्यसमृद्धिं भृङ्गेण
 तारकितं ^१सञ्जातकनीनिकं पद्ममेव लोचनं यस्यास्तथाभूता सती
 पश्यतीव ॥ २६ ॥

विभ्रती त्वदभिलापचेतसोः
 स्वादुतां प्रसदनं च शाश्वतम् ।
 दृष्टिरुत्पलवनं दिशत्वसौ
 दीर्घिकापयसि दीर्घलोचने ॥ २७ ॥

विभ्रतीति—हे दीर्घलोचने त्वदभिलापचेतसोः स्वादुतां
 शाश्वतं प्रसदनं च विभ्रती, यथासङ्ख्यमन्वयः, त्वदभिलाप इव मधुरे
 त्वच्चेतसीव नित्यप्रसन्ने चेत्यर्थः, दीर्घिकापयसि दीर्घिकाया जले असौ
 दृष्टिः इदं तव लोचनं उत्पलवनं दिशतु उत्पलवनवत् कटाक्षपातं
 ददातु । मधुरं प्रसन्नं दीर्घिकापयः कटाक्षयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

शोणकुट्मलमुखी सरोजिनी
 शोभते हरितपत्रशालिनी ।
 संवृता त्रिदशपादपैरसौ
 शारिकेव मणिपञ्जरस्थिता ॥ २८ ॥

शोणेति—शोणकुट्मलमुखी अरुणमुकुलाग्रवदना हरितानि
 पत्राणि शलति गच्छति प्राप्नोतीति हरितपत्रशालिनी श्यामवर्णवती

त्रिदशानां पादपैः मन्दारादिभिः पञ्जरस्थानीयैः संवृता असौ सरोजिनी नलिनी मणिपञ्जरस्थिता शारिकेव शोभते । शारिकापक्षे शोणकुट्मलाकारवदना हरितैः पक्षैः शलति गच्छति शलते चलतीति वा हरितपत्रशालिनी । 'शल गतौ' (भ्वादि ८४३) इति '१ शल चलन (भ्वादि ४९०) इति वा भौवादिको धातुः । शारिका शुक्रप्रिया । तथा च वासवदत्तायां प्रयोगः " ततो जम्बूकुञ्जस्थिता शारिका काचिच्चिरादागतं शुक्रं प्रकोप^२तरलाक्षमुवाच । कितव शारिकान्तरमन्विष्य गतोऽसि " ^३ (श्रीरं. मु. १२२ पृ.) इत्यादि । ^४ नैघण्टुकैश्शुक्रप्रकरणादन्यत्र ^५ शारिकायां तु ^६ गौरादिष्वभिधानात् पक्ष्यन्तरमित्यप्याहुः ॥ २८ ॥

व्याहृतिक्षमदशातिवर्तिनीं

विष्णुताम्बुज^७रुचिं रजःकणैः ।

सेवते मधुमदेन मोहितः

पुष्पितां भ्रमर एष पञ्चिनीम् ॥ २९ ॥

व्याहृतीति—मधुमदेन मकरन्दलाभहर्षेण "मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः" इति विश्वः, मोहितः ^८ परवशं प्राप्तः एष भ्रमरः व्याहृतिक्षमां वचनयोग्यां दशमतिवर्तमानां शोभातिशयेन वचनपथातीतां रजःकणैः ^९ परागकणैः विष्णुताम्बुजरुचिं छन्नकमलकान्तिं पुष्पितां सञ्जातप्रसूनां, तारकादित्वादित्त्, 'पुष्प विकसने' (दिवादि ११२२) इति धातोः कर्तरि क्तप्रत्ययेन विकसितामिति वा,

१ संवरणार्थकोऽप्ययम्, धातुपाठे चलनसंवरणयोरित्यर्थनिर्देशदर्शनात्.
 २ तरलाक्षरमुवाच—घ. ३ आगतोऽसि—घ. ४ नैघण्टुकाः—घ. ५ "शारिकायां तु गौराटी इत्यभिधानात्" इत्यत्र शुद्धपाठः स्यादिति भाति । अत एव हेमचन्द्रकोशे 'शारिका तु पीतपादा गौराटी गोकिराटिका' (४ कांडे ४०१ श्लो.) इत्युक्तं दृश्यते । किं चायमेव शारिकाशब्दः शुक्रप्रकरणादन्यत्र वैजयन्त्यामपि 'वाचाला मुखरा शारिः' इति कप्त्ययरहिततया निर्दिष्टो दृश्यते । 'मैना' इति भाषायां तत्पाक्षिनाम व्यपदिशन्ति च. ^६ गौरादित्वाभिधानात्—ग. ^७ रुचिं—मु.
 ८ परवश्यं—ग. अ. ट. ^९ परागधूलिभिः—ग.

पद्मिनीं नलिनीं सेवते उपभुङ्क्ते । यथा मद्यपानजनितेन मदेन नष्ट-
विवेको भ्रमरः कामुकः 'मलवद्वाससा न संवदेत' (तै. सं. २-५-१) इति
निषेधात् सम्भाषणोचितदशातिर्वर्तिनीं " या स्नाति तस्या अप्सुमारुकः " (तै. सं. २-५-१) इति निन्दया स्नानाभावात्पांसुकणच्छन्नाम्बु-
जसमानकान्तिं पुष्पितां ऋतुमतीं पद्मिनीं " कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीव-
गन्धिः " इत्युक्तलक्षणां स्त्रियं निषेधमतिलङ्घ्य मुङ्क्ते, तद्वदिति
शब्दशक्त्या ध्वन्यते । " भ्रमरः कामुकेऽलिनि " इति यादवः ॥ २९ ॥

एष चात्र समया सरोजिनी-
मेकतानयति चित्तचक्षुषी ।

^१ पादपैरुपगतश्चतुर्विधैः

पारिजात उदधीन्द्रसम्भवः ॥ ३० ॥

एष इति—अत्र नन्दने सरोजिनीं समया नलिनीसमीपे
" अभितः परितः " (वा. १४४२) इत्यादिना द्वितीया, चतुर्विधैः
मन्दारसन्तानकल्पवृक्षहरिचन्दनभेदेन चतुष्प्रकारैः ^१ पादपैः उपगतः
परिवृतः उदधीन्द्रसम्भवः क्षीरोदप्रभवः एष ^२ पारिजातः चित्तचक्षुषी
एकतानयति एकाग्रे करोति । ' तत्करोति ' (ग. सू. २०४) णिच् ।
" एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि " इत्यमरः । ^३ चित्तचक्षुषी इत्यत्र
चित्तस्य प्राण्यङ्गत्वं नास्तीति नैकवद्भावः ॥ ३० ॥

पद्मरागरमणीयपल्लवं

पश्य कोमलहरिन्मणिच्छदम् ।

पुष्पभूतवराशल्पभूषण

तप्तहेम^४रुचिरत्वषं तरुम् ॥ ३१ ॥

पद्मरागोति—पद्मरागरमणीयपल्लवं अरुणरत्नरूपरुचिरकिसलयं

^१ ' पादपैरभिगतः '—ग. ज. प्र. दे. मु. ^२ ' पारिजातश्च ' इति पाठस्त्यात्.

^३ चित्तेन सहिते चक्षुषी इति शाकपार्थिवदित्वात्समासो वाऽत्र बोध्यः.

^४ रुचिरत्वचं—झ.

कोमलहरिन्मणिच्छदं मनोज्ञगारुडमणिरूपपलाशं पुष्पभूतवरशिल्पभूषणं
पुष्पत्वापन्नोत्तमनिर्माणकटककेयूराद्याभरणं तप्तहेमरुचिरत्विषं प्रतप्त-
स्वर्णमिव रुचिरप्रभं तरुं पारिजातं पश्य ॥ ३१ ॥

नम्रतामुपगतः फलैरसौ

वल्गुभृङ्गविरुतैरभिष्टुवन् ।

आर्द्रभावसुभगो विभाव्यते

कामकिङ्कर इवोचितक्रियः ॥ ३२ ॥

नम्रतामिति—फलैः नम्रतामुपगतः प्राप्तः वल्गुभृङ्गविरुतैः
मनोज्ञभृङ्गध्वनिभिः अभिष्टुवन् आर्द्रभावसुभगः मकरन्दरसार्द्रतया
चक्षुष्यः ^१एष पारिजातः उचितक्रियः नम्रत्वमभिष्टुतिमार्द्रभावं च
प्राप्तः पत्यौ स्निग्धः अतिशयितभृत्योचितक्रियाशाली कामकिङ्कर इव
विभाव्यते प्रतीयते । उद्दीपनविभावत्वात्कामकिङ्करत्वोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

अक्षदामरचनोचितैः फलैः

देवतानुगुणपुष्पसम्पदा ।

वल्कलैश्च वसनैश्च विन्दते

वीतरागधृतरागहृद्यताम् ॥ ३३ ॥

अक्षदामेति—अक्षदामरचनोचितैः जपार्थ^२मक्षसूत्रस्य निर्माण-
योग्यैः फलैः देवतानुगुणपुष्पसम्पदा देवानामुपभोगानुकूलानां पुष्पा-
णां समृद्ध्या वल्कलैर्वसनैश्च वीतरागधृतरागहृद्यतां फलवल्कलैर्वीति-
रागाणां पुष्पवसनैः धृतरागाणां च प्रियतां विन्दते प्राप्नोति ॥ ३३ ॥

१ 'असौ एष' इति पाठस्स्यात्.

२ 'अक्षमालाया' इति पाठस्स्यात्.

त्वत्सगन्धतुलसीसहोदरः

पुण्य एष पुरुहूतपादपः ।

प्राणिनां यदवलोकनक्षणे

पूर्वजातिषु भवत्यनुस्मृतिः ॥ ३४ ॥

त्वत्सगन्धेति—त्वत्सगन्धतुलसीसहोदरः तव समानसौर-
भायाः सपत्नीत्वेन ^१समानसंबन्धाया वा तुलस्यास्सहोदरः अमृत-
मथनोद्भवत्वात् “ गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः ” इति
विश्वः, एष पुरुहूतपादपः पारिजातः पुण्यः पुण्यजनकः पुण्यशब्दा-
त्तत्करोतीति णिचि पचाद्यच्, यदवलोकनक्षणे यस्यावलोकनसमये
प्राणिनां पूर्वजातिषु अतीतजन्मस्वनुस्मृतिः भवति । तथाभूतस्य
पुण्यत्वं किमुच्यत इति भावः । अत्र हरिवंशवचनम्—

स ददर्श महाबाहुराक्रुडि वासवस्य ह ।

द्रुममभ्यर्चितं देवैः पारिजातं ^२महाद्भुतम् ॥

^३नित्यपुष्पततं हृद्यं ^४दिव्यगन्धमनुत्तमम् ।

यमासाद्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति ^५पूर्विकाम् ॥—

(विष्णुपर्व ६०-६५-६६) इति ॥ ३४ ॥

एष कल्पलतिक्यापरिष्कृतः

प्रत्यवेक्षयति पल्लवारुणः ।

सागरेन्द्रसुतया समन्वितं

धाम कौस्तुभमयूखरञ्जितम् ॥ ३५ ॥

एष इति—कल्पलतिकया परिष्कृतः पल्लवैरुणः एष पारि-
जातः सागरेन्द्रसुतया श्रिया समन्वितं कौस्तुभस्य मयूखैः रञ्जितं

^१ पत्नीत्वेन समानबान्धवाया—घ. ट. ^२ ‘महाद्भुतं’ इति हरिवंशे.

^३ ‘नित्यपुष्पधरं’ इति हरिवंशे. ^४ ‘पुण्यगन्धं’ इति हरिवंशे. ^५ पौर्विकी—घ. ट.

अरुणीकृतं धाम परं ज्योतिः प्रत्यवेक्षयति विचारयति, सदृशत्वात्स्मार-
यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पश्य जालकितपल्लवाधरै-

मौक्तिकैरमृतविन्दुनिर्मलैः ।

सूचितस्मितरुचिं सुरद्रुमं

बालचन्द्रमणिराजसोदरम् ॥ ३६ ॥

पश्येति—जालकितपल्लवाधरैः जालकिताः सञ्जातजालकाः
पल्लवा एवाधरा यैस्तैः अमृतविन्दुनिर्मलैः सुधाविन्दुभिरिवावदातैः मौक्ति-
कैः सूचितस्मितं^१ दर्शितस्मितकान्तिमिति यावत्, बालचन्द्रमणिराज-
सादरं नित्यं बालस्य हरशिरश्चन्द्रस्य कौस्तुभस्य च सहोदरं सुरद्रुमं
पश्य । हरशिरश्चन्द्रकलैव दुग्धोदादुत्पन्ना । क्षयवृद्धिशाली प्रसिद्धचन्द्र-
स्त्वत्रिनयनात् । उभयोर्भेदानादरादुभयत्राप्युभयोर्जन्म कविभिरुच्यत
इति चन्द्रालोके जयदेवोक्तम् ॥ ३६ ॥

अस्य नूनममृताधिकैः फलैः

सेवितैरनुदिनं दिवौकसाम् ।

न प्रसक्तिरपवर्गनन्दथौ

न क्षुधा न च^३ जरा न च व्यथा ॥ ३७ ॥

अस्येति—अमृतादधिकैः रसेन अमृतादुत्कृष्टैः अनुदिनं सेव्य-
मानैः भुज्यमानैः अस्य फलैः दिवौकसां देवानां अपवर्गनन्दथौ मुक्त्या,
नन्दे नूनं न प्रसक्तिः, इच्छा नास्ति । एतत्फलाशिनां मुक्त्यानन्देऽ-
पीच्छा न सम्भाव्यत इत्यर्थः । न क्षुधा, न च जरा, न च व्यथा-
एतत्फलसेवामहिम्ना क्षुधादयोऽपि न जायन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

१ 'स्मितरुचिं' इति पाठः स्यात्. २ 'प्युर्दाधिजन्म' इत्यपि पाठः—ग.
३ जरा च न व्यथा—घ. ट.

त्वामिह त्रिदिवदर्शनागतां
मञ्जरीभिरवनम्य भूरिभिः ।
मानयत्ययमसौ सुरद्रुमो
मन्मथोपवनदेवतामिव ॥ ३८ ॥

त्वामिति—अयमसौ सुरद्रुमः इह त्रिदिवदर्शनागतां मन्मथो-
पवनदेवतामिव मन्मथोद्यानस्य अधिदेवतामिव स्थितां त्वां भूरिभिः
बहुभिः मञ्जरीभिः अवनम्य मानयति पूजयति । वृक्षाणां वनदेवता
मान्येति भावः । दृश्यमानस्वरूपप्रकारपरामर्शतया अयमसावित्युक्तिः
॥ ३८ ॥

द्वारकापरिषदं प्रयास्यतो
दूरवर्त्मपथिकस्य मे दृशा ।
प्रातराशवदिहास्य भुज्यते
सप्तलोकतिलकस्य चारुता ॥ ३९ ॥

द्वारकेति—सप्तलोकतिलकस्य सप्तानां लोकानामलङ्कारभूतस्य
पारिजातस्य चारुता द्वारकापरिषदं द्वारकाया आस्थानं प्रयास्यतः अत
एव दूरवर्त्मपथिकस्य दूरमार्गस्य पथिकस्य ^१ सामान्यषष्ठ्या समासः,
मे दृशा मम लोचनेन प्रयाणसमये प्रातराशवत् प्रातरश्यते भुज्यत इति
प्रातराशः, तेन तुल्यं यथा तथा भुज्यते । यथा दूरं गच्छतः प्रभोरनु-
चरैः ^२ दृष्टं प्रातरशनं भुज्यते ^३ तद्वदित्यादरातिशयोक्तिः ॥ ३९ ॥

गाढबद्धनयना त्वमाहस
कामधेनुसहजन्मनि द्रुमे ।
नूनमस्य मणिभूभृता सह
स्थापनं निजनिवेशनिष्कुटे ॥ ४० ॥

गाढेति—कामधेनोः सहजन्मनि सहजे द्रुमे पारिजाते गाढ-

^१ 'षष्ठी शेषे' (पा. सू. २-३-५०) इति सूत्रविहितसंबन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेनेत्यर्थः.
^२ 'मृष्टं' इति 'इष्टं' इति वा पाठः स्यात्. ^३ तद्वदित्यादरा-घ.

बद्धनयना दृढनियमितलोचना त्वं नूनं प्रायः अस्य पारिजातस्य निज-
निवेशनिष्कुटे स्वगृहोद्याने मणिभूमृता मणिमयेन ^१ इन्द्रक्रीडाशैलेन
सह स्थापनं ईहसे इच्छसि । “ निष्कुटस्तु गृहोद्याने ” इति विश्वः
॥ ४० ॥

^२ व्युत्थितेषु विमुखेषु वा
स्वयं निर्निमेषनयनेषु नाकिषु ।

त्वद्विवक्षितमतः परं कथं

पुष्पमस्य विभृयात्पुलोमजा ॥ ४१ ॥

व्युत्थितेष्विति—स्वयं निर्निमेषनयनेषु स्वभावादानिमिषलोच-
नेषु पारिजातसंरक्षणे जागरूकेष्वित्यपि गम्यते, नाकिषु व्युत्थितेषु
विरुद्धेषु विमुखेषु भीत्या उदासिनेषु वा त्वद्विवक्षितं त्वया वोढामिष्टं
अस्य पारिजातस्य पुष्पं अतः परं त्वद्विवक्षानन्तरं कथं पुलोमजा
इन्द्राणी विभृयात् । सम्भावनायां लिङ् । देवा व्युत्थिता भवन्तु
विमुखा वा । त्वद्विवक्षानन्तरं पारिजातोऽत्र न स्थाप्यत इति शच्याः
तत्पुष्पोपभोगसम्भावना नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शङ्खपद्मसुरपादपादिभिः

श्लाघितां त्रिदिवतो गुणाधिकाम् ।

माननीयचरिता मया सह

द्वारकां त्वमधिवत्स्यसि प्रिये ॥ ४२ ॥

शङ्खेति—हे प्रिये ^३ शङ्खपद्मसुरपादपादिभिः शङ्खपद्मौ निधी,
सुरपादपः पारिजातः, आदिशब्देन सुधर्मादयो गृह्यन्ते, तैर्हेतुभिः
श्लाघितां श्लोकैरुपश्लोकितां त्रिदिवतः स्वर्गात् गुणाधिकां प्राकार-

^१ इन्द्रस्य क्रीडा—अ. ट. ^२ व्यर्थितेषु—ग्र. मु. ^३ ‘ शङ्खचक्र ’ इति
घ.—कोशोऽशुद्धः पाठः.

गोपुरादिसौभाग्यगुणैरधिकं द्वारकां माननीयचरिता महनीयचरित्रा
त्वं मया सह अधिवत्स्यासि । 'वस निवासे' (भ्वादि-१००५) इति
घातोः लट् । 'सस्स्यार्धघातुके' (पा. सू. ७-४-४९) इति सकारस्य
तकारः । अधिपूर्वत्वात् 'उपान्वध्याङ्वसः' (पा. सू. १-४-४८)
इति अधिकरणस्य कर्मता । श्लाघितामिति क्तप्रत्ययो 'घातुसम्बन्धे
प्रत्ययाः' (पा. सू. ३-४-१) इति भविष्यदर्थे साधुः ॥ ४२ ॥

दुग्धसिन्धुदुहितुस्सहोदरे

वासमेयुषि वदान्यपादपे ।

शक्रदारवदनेऽपि दुर्लभां

लप्स्यते तव विहारभूः श्रियम् ॥ ४३ ॥

दुग्धेति—तव विहारभूः क्रीडाभूमिः दुग्धसिन्धोर्दुहितुः
श्रियः सहोदरे वदान्यपादपे बहुप्रदे वृक्षे पारिजाते वासमेयुषि प्राप्तवति
सति शक्रदारवदनेऽपि शर्चामुखेऽपि दुर्लभां श्रियं लप्स्यते अवाप्स्यति ।
तदा शर्चामुखस्य पारिजातशोभावैधुर्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

इत्थमादिकविना समीरिता

साऽन्वभावि किल सत्यभामया ।

सामरस्यमिव तेन जग्मुषी

सौकुमार्यसुभगा सरस्वती ॥ ४४ ॥

इत्थमिति—इत्थं उक्तप्रकारेण आदिकविना शास्त्रयोनित्वा-
दाद्येन कविना कृष्णेन समीरिता तेन सामरस्यं तुल्यमाधुर्यत्वं जग्मुषी
गतवतीव स्थिता, कृष्णव^१त्स्यै रोचमानेति यावत्, सौकुमार्यसुभगा

१ 'तस्यैव' इति घ. ट. -कोशयोरशुद्धः पाठ इति भाति.

मार्दवेन हृद्या सा सरस्वती सत्यभामया अन्वभावि अनुभूता आकर्णिता ।
 ' एवं किलोपाध्यायः कथयति ' इतिवत् परकृतौ किलशब्दः ॥ ४४ ॥

योजितोऽथ यदुवंशकेतुना
 ख्यातकीर्तिरमृतापहारतः ।
 उत्क्षिपन् खगपतिस्सुरद्रुमं
 पक्षपङ्क्तिविपिने न्यवीविशत् ॥ ४५ ॥

योजित इति—अथ यदुवंशस्य केतुना केतुवत् प्रकाशकेन
 कृष्णेन योजितः पारिजातमुत्क्षिपेति नियोजितः अमृतापहारतः
 अमृतापहारेण ख्यातकीर्तिः खगपतिः गरुडः सुरद्रुमं उत्क्षिपन् उद्धरन्नेव
 पक्षपङ्क्तिविपिने स्वस्य पक्षपङ्क्तिरेव विपिनं तस्मिन् न्यवीविशत् निवेश-
 यति स्म ॥ ४५ ॥

एतमश्रुतचरं पुरन्दरः
 शुश्रुवान् क्षणमुदन्तमैश्वरम् ।
 भीतिकोपसमवायरूपया
 दोलयेव समकृष्यत द्विधा ॥ ४६ ॥

एतमिति—अश्रुतचरं अश्रुतपूर्वम्, ^१ भूतपूर्वे चरत्, ऐश्वरं
 ईश्वरसम्बन्धिनं एतमुदन्तं वृत्तान्तं शुश्रुवान् पुरन्दरः भीतिकोपसम-
 वायरूपया भयक्रोधमेलनात्मना दोलया क्षणं द्वेषा प्रकारद्वयेन सम-
 कृष्यतेव । ^२ क्रोधाद्युद्धायाकृष्ट इव, भयात् प्रत्याकृष्ट इव चासी-
 दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

^१ भूतपूर्वे चरत् (पा. सू. ५-३-७३) इति सूत्रेणैति भावः. ^२ क्रोधा-
 दुत्थाया-घ.

अप्रतिक्रियमपि प्रभोरिदं
 चेष्टितं प्रतिचिकीर्षता तदा ।
 मन्युरेव शतमन्युना महा-
 नागृहीतमनसाऽभ्यमन्यत ॥ ४७ ॥

अप्रतिक्रियामिति—तदा प्रतिक्रियारहितं प्रतिकर्तुमशक्यमपि प्रभोरिदं चेष्टितं प्रतिचिकीर्षता प्रतिकर्तुमिच्छता आगृहीतमनसा पारि-जातविषये आग्रहयुक्तचेतसा शतमन्युना शतक्रतुना मन्युः कोप एव महान् पूजितः अभ्यमन्यत । कर्मणि लङ् । क्षमादाक्षिण्यादिना उदा-सीनमशक्तं मत्वा लोका न गणयन्तीति शक्रः कोपमेव श्लाघ्यममनुते-त्यर्थः । ¹ आगृहीतेति कर्तरि क्तः । ² भावप्रत्ययान्तादर्शआद्यच्प्रत्य-यो वा ॥ ४७ ॥

दीप्तदृष्ट्यचिररश्मिसन्तति-
 वज्रघोषपरुषो मरुत्सखः ।

चित्रचापशरवर्षवांस्ततः

प्रत्यदृश्यत मरुत्वदम्बुदः ॥ ४८ ॥

दीप्तेति—ततः अनन्तरं दीप्ता ज्वलिता दृष्टानामेव अचिर-रश्मिनां विद्युतां सन्ततिः परम्परा यस्य स तथोक्तः “ सन्ततिस्त्वन्वा वाये स्यात्पारम्पर्ये सुतेऽपि च ” इति यादवः, वज्रस्य कुलिशस्य घोषेण परुषः रूक्षः मरुतां स्वानुचराणां देवानां सखा सहायः ‘सख-मित्रे सहाये च’ ³ इति विश्वः, तत्पुरुषसमासत्वात् ‘राजाहस्साखिभ्यष्टच्’ (पा. सू. ५-४-९१) इति टच् समासान्तः, कार्यार्थमनु-

¹ आगृहीतेति कर्मकर्तरि क्तः—घ. ट ² आगृहीतमिति भावकान्तात् ‘अर्शादिभ्योऽच्’ (पा. सू. ५-२-१२७) इत्यनेन अच्प्रत्यय इत्यर्थः ³ इति विश्वयादवौ—घ. ट.

चरेषु प्राधान्यारोपेण मरुत्सख इत्युक्तिः, चित्रचापं नानावर्णमिन्द्र-
चाप शरवष बाणवष तदुभयवान् मरुत्वानेवाम्बुदः प्रत्यदृश्यत दृष्टः ।
अम्बुदपक्षे वज्रं अशनिः, मरुत् वायुः, शरं जलम् ॥ ४८ ॥

न्यस्तकर्बुरकुथोत्तरं निजं

वारणेन्द्रमधिरुह्य वासवः ।

नैकघातुमति रौप्यभूधरे

शोभते स्म निजरत्नशैलवत् ॥ ४९ ॥

न्यस्तेति—वासवः इन्द्रः न्यस्तेन संस्कृतेन कर्बुरेण नाना-
वर्णेन कुथेन आस्तरणेन उत्तरं श्रेष्ठं, उक्तरूपः कुथ उत्तर उपरि-
स्थितो यस्य तमिति वा, “ प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः ^१ कुथो
द्वयोः ” इत्यमरः, निजं ^२ वारणेन्द्रं ऐरावतं अधिरुह्य नैकघातुमति
अनेकगैरिकादिनानावर्णघातुमति, एकशब्देन नसमासः, सर्वधनी-
त्यादिवत् कर्मधारयान्मत्वर्थीयः, रौप्यभूधरे रजताचले निजरत्नशैलवत्
इन्द्रनीलाचलेन तुल्यं यथा तथा शोभते स्म ॥ ४९ ॥

अप्रतर्क्यवृजिनोत्थमासुरं

^३ भावमास्थितवता बलद्विषा ।

दुर्जयोऽपि विजिगीषितो

विभुस्सस्मितस्समरसम्मुखोऽभवत् ॥ ५० ॥

अप्रतर्क्येति ॥ अप्रतर्क्यवृजिनोत्थं अचिन्त्येन केनापि पापे-
नोत्थितं आसुरं भावं असुरसम्बन्धिनं भावं द्रोहाभिप्रायं आश्रितवता
बलद्विषा इन्द्रेण दुर्जयः जेतुमशक्योऽपि विजिगीषितः विजेतुमिष्टः

^१ कुथः कुश इति हलायुधः—ग.

वारणेन्द्रमधिरुह्य—घ. ^३ भाव-

माश्रितवतो बलद्विषः—ग्र. मु.

विभुः कृष्णः सस्मितः उपहासस्मितसहितस्सन् समरसम्मुखः युद्धा-
मिमुखोऽभवत् ॥ ५० ॥

देवराजयदुराजयोरिदं

द्वैरथं प्रतिभयं दिदृक्षवः ।

वेधसा सह सनन्दनादय-

स्त्यक्तसंयमाधियोऽवतस्थिरे ॥ ५१ ॥

देवराजेति—प्रतिभयं भयङ्करं देवराजयदुराजयोरिदं द्वैरथं
युद्धं दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः सनन्दनादयः सनन्दनसनत्कुमार-
प्रभृतयो दिव्ययोगिनः वेधसा स्वयमपि दिदृक्षुणा ब्रह्मणा सह
त्यक्तसंयमाधियः त्यक्तप्रणिधानचेतसस्सन्तः अवतस्थिरे अवस्थिताः ।
'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. सू. १-३-२२) इत्यात्मनेपदम् ॥
॥ ५१ ॥

भीषणप्रलयमधसन्निभं

कृष्णमेघमथ मेघवाहनः ।

आपतन्नसुर^१भेदकं क्षणा-

दाचकर्ष ^२ऋजुरोहितं धनुः ॥ ५२ ॥

भीषणेति—अथ अनन्तरं भीषणप्रलयमेघसन्निभं भयङ्कर-
कल्पान्तमेघतुल्यं असुराणां भेदकं विदारकं कृष्णमेघं कृष्णो मेघ
इव तं क्षणात् आपतन् प्रतिगच्छन् मेघवाहनः इन्द्रः ऋजुरोहितं
ऋजुरोहिताख्यं निजं धनुः आचकर्ष आकर्षति स्म ।

ऋजुरोहितमिच्छन्ति बुधाश्शक्रशरासनम् ।

^१ भेदनं—झ.

^२ ऋजुरोपितं—ग्र. मु.

इत्याभिधानरत्नमाला । आचकर्ष ऋजुरोहितमित्यत्र 'ऋत्यकः'
(पा. सू. ६-१-१२८) इति प्रकृतिभावः ॥ ५२ ॥

चक्रपाणिविजयाय चक्रिता-

ङ्गीमघोष^१दलिताखिलश्रुतेः ।

वज्रपाणिधनुषश्शरोर्मयः

संबभूवुरुदधेरिवोर्मयः ॥ ५३ ॥

चक्रपाणीति—चक्रपाणेः कृष्णस्य विजयाय चक्रितात्
मण्डलीकृतात् भीमेन घोषेण दलिताखिलश्रुतेः विदारितसकलजन-
श्रोत्रात् वज्रपाणिधनुषः इन्द्रचापात् उदधेः समुद्रात् ऊर्मय इव
शरोर्मयः शरपरम्पराः संबभूवुः संभूताः । ऊर्मिशब्दः परम्परायां
लाक्षणिकः ॥ ५३ ॥

वज्रिणश्शरगणस्समापत-

न्वाहने खगपतौ मुरद्विषः ।

तस्य तेजसि बभूव भस्मसा-

त्तूलाशिरिव कालपावके ॥ ५४ ॥

वज्रिण इति—मुरद्विषो वाहने खगपतौ गरुडे समापतन्
वज्रिणः इन्द्रस्य शरगणः तस्य गरुडस्य तेजसि कालपावके प्रलयानले
तूलाशिरिव भस्मसाद्बभूव ^२कात्स्न्येन भस्मीबभूव “विभाषा साति
कात्स्न्ये” (पा. सू. ५-४-५२) इति सातिप्रत्ययः ॥ ५४ ॥

प्लावितो विशिखवृष्टिभिस्तदा

^३जम्भभेदि^४जलदप्रसूतिभिः ।

^१ दलितश्रुतेरिव—झ. ग्र. दे. मु. ^२ 'कात्स्न्येन भस्म बभूव' इति घ. ट.
-कोशयोर्न दृश्यते. ^३ जम्भवैरिजलद-अ. ग्र. दे. मु. ^४ जलदप्रहेतिभिः—झ.

अन्वदीपि गरुडः प्रतापवा-

नाज्यसिक्त इव वह्निराध्वरः ॥ ५५ ॥

प्लावित इति—तदा जम्भभेदी इन्द्र एव जलदः तस्मात्प्रसूति-
र्यासां ताभिः विशिखवृष्टिभिः प्लावितः सिक्तः प्रतापवान् “ प्रतापो
निखिलारातिदण्डजश्चण्डिमा मतः ” इति, तच्छाली गरुडः आज्य-
सिक्तः आध्वरो वह्निः वैतानाम्भिरिव अन्वदीपि अनन्तरं तेजसा दीप्तोऽ-
भूत् । दीपिघातोः कर्तरि लुङ् । ‘ दीपजनबुध ’ (पा. सू. ३-१-६१)
इत्यादिना चिण् ॥ ५५ ॥

वृत्रहन्तुरचमत्क्रियामिमां

विश्ववित्स्वाविषये विभावयन् ।

पश्यति स्म विबुधेषु काश्यपिः

पन्नगोष्विव पराक्रमं क्षमम् ॥ ५६ ॥

वृत्रहन्तुरिति—वृत्रहन्तुः इन्द्रस्य स्वविषये स्वस्मिन् विषये
इमामचमत्क्रियां इदमसामर्थ्यं विभावयन् आकलयन् विश्ववित् सर्वज्ञः
काश्यपिः कश्यपस्यापत्यं गरुडः पन्नगेषु सर्पेष्विव विबुधेषु देवेषु परा-
क्रमं क्षमं योग्यं पश्यति स्म । इन्द्रस्य सन्नाहे ^१ विफालिते तं त्यक्त्वा
तदितरान् देवानलक्ष्यभूतानपि पन्नगानिव लीलया अभिभवितुं विचारित-
वानित्यर्थः ॥ ५६ ॥

तस्य देवपृतनाविधूतये

जृम्भमाणवपुषो महौजसः ।

अप्रभूतमभवज्जगन्नयं

विभ्रतास्त्रिजगदेकदम्पती ॥ ५७ ॥

तस्येति—देवपृतनाविधूतये सुरसेनाया विधूतनाय जम्भमाण-
वपुषः विवर्धमानशरीरस्य महौजसः महाबलस्य त्रिजगदेकदम्पती
त्रिभुवनस्य ^१मुख्यदम्पती सत्यभामामाघवौ विभ्रतः अस्य गरुडस्य
जगत्रयमपि अप्रभूतं वपु^२र्विजम्भणापर्याप्तमभवत् ॥ ५७ ॥

तुङ्गपक्षतिशताङ्गशालिनो

भीमनागघटिताकृतेरभूत् ।

वाहतां च वहतस्वपत्तितां

सैन्यताऽस्य सुरसैन्ययोधिनः ॥ ५८ ॥

तुङ्गेति—तुङ्गपक्षतिशताङ्गशालिनः उन्नतं पक्षमूलानां शतं
येषु तैः अवयवैश्शालमानस्य ^३वाहतां च वहतः सुरसैन्ययोधिनः
देवसेनां योधयतः अस्य गरुडस्य सैन्यता चतुरङ्गबलत्वं अभूत् । शताङ्ग-
नागवाहपत्तिशब्दैः रथगजतुरगपदातिप्रतीतेस्तथात्वारोपः । “ स्त्री पक्षतिः
पक्षमूलम् ” “ शताङ्गः स्यन्दनो रथः ” इत्यमरः ‘ नागः पन्नगमातङ्ग-
क्रूराचारेषु तोयदे ’ ‘ पत्तिः पदातौ गमने ’ इति विश्वः ॥ ५८ ॥

पारिजातपवनोर्मिबृंहितै-

र्वासुकिप्रभृतिभिर्महोरगैः ।

गाढतां हरिरथस्य विभ्रतः

सारथिश्च तुरगाश्च साहसम् ॥ ५९ ॥

पारिजातेति—पारिजातपवनोर्मिबृंहितैः पारिजातमारुतपरम्परया
पोषितैः वासुकिप्रभृतिभिः महोरगैः आभरणतया निबद्धैः गाढतां

^१ मुख्यौ दम्पती ग-ञ. ^२ जम्भणायपर्याप्त-घ. ^३ ‘ भीमनागघटिता-
कृतेः भीमैर्भयङ्करैः नागैस्सर्पैः घटिता संबद्धा आकृतिः आकारो यस्य तस्य वाहतां
स्वपत्तितां च ’ इति पाठः स्यात्.

दृढतां विभ्रतः हरिरथस्य गरुडस्य सारथिश्च तुरगाश्च साहसं
रथस्याकर्षकैस्तुरगैः सारथिना च भाव्यम्, एतस्य साहसमेव तथेति
तदेव तुरगादिकमभूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

गाढदीप्तगरलानलोष्मला

ताक्षर्यभूषणभुजङ्गफूत्कृतिः ।

पीतनिर्भरसुधारसोन्मदाः

पाकशासनचमूरमूहुत् ॥ ६० ॥

गाढेति—गाढमत्यन्तं दीप्तेन गरलानलेन ऊष्मला औष्ण्यवती
ताक्षर्यस्य भूषणभुजङ्गानां फूत्कृतिः पीतेन निर्भरेण अतिमात्रेण सुधा-
रसेन सुधैव रस्यते आखाद्यत इति रसः तेन उन्मदाः ^१उद्गतमदाः
पाकशासनचमूः इन्द्रसेनाः अमूमुहद् मोहयति स्म । ‘मुह वैचित्ये
(दिवादि—११९९) इति घातोः ण्यन्ताल्लुङ् ॥ ६० ॥

अप्रतर्क्यतरसो गरुत्मतः

पक्षवेगपवनेन ताडिताः ।

आत्मकङ्कटमपोह्य वज्रिणं

बभ्रमुदशसु दिक्षु मारुताः ॥ ६१ ॥

अप्रतर्क्येति—अप्रतर्क्यतरसः अचिन्त्यवेगस्य गरुत्मतः पक्षवेग-
पवनेन पक्षवेग^२प्रभववायुना ताडिताः मारुताः इन्द्रस्य सहायभूता एको-
नपञ्चाशन्मारुताः आत्मकङ्कटं आत्मानो मरुत एव कङ्कटः कवचं कवच-
वद्रक्षका यस्य तं “उरच्छदः कङ्कटको जागरः कवचोऽस्त्रियाम्”
इत्यमरः ^३वज्रिणं अपोह्य हित्वा दशसु दिक्षु बभ्रमुः भ्रमन्ति स्म ॥ ६१ ॥

^१ उद्गत-घ.

^२ प्रभवेन वायुना-घ. ट.

^३ वज्रिणमप्यपोह्य-घ. ट.

तस्य ^१पक्षमरुता निवर्तितैः
 वाहिनी दिविषदा^{१११}मशेषतः ।
 वृत्रशासनशरासनच्युतैः
 प्रत्यविध्यत शरैरजिह्वगैः ॥ ६२ ॥

तस्येति—तस्य गरुडस्य पक्षमरुता निवर्तितैः परावर्तितैः
 वृत्रशासनशरासनात् इन्द्रचापात् च्युतैः अजिह्वगैः पत्रानिलवेगाद्दजु-
 गमनैश्शरैः दिविषदां वाहिनी सेना अशेषतः कृत्स्नाऽपि प्रत्यविध्यत
 प्रातिलोम्येन विद्धा अभूत् ॥ ६२ ॥

वैनतेयनखरैर्विदारितो
 बाह्यमान्तरमपि त्यजन्मदम् ।
 शोणितैर्विरुरुचे सुरद्विपः
 श्वेतशैल इव धातुनिर्झरैः ॥ ६३ ॥

वैनतेयेति—वैनतेयस्य नखरैः विदारितः पाटितः बाह्यं दान-
 जलरूपं आन्तरं गर्वरूपमपि मदं ^२त्यजन् तदुभयरहित इत्यर्थः,
 “ मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः ” इति विश्वः, सुरद्विपः
 ऐरावतः श्वेतशैलः ^३रूप्याचलः धातुनिर्झरैः धातुरक्तैः प्रवाहैरिव
 शोणतावरुरुचे असृग्भिश्शुशुभे ॥ ६३ ॥

क्ष्वेडितेन मुषिताशयानिव
 मुषितानिव दृशा प्रदीप्तया ।
 दारितानिव पतत्रमारुतैः
 निर्जरानतनुतारुणानुजः ॥ ६४ ॥

^१ पक्षपवनैर्निवर्तितैः—ग्र. मु.
 घ. ट.

^२ त्यजन्नुभय—घ. ट.

^३ रौप्याचलः—

¹ क्ष्वेडितेनेति—अरुणस्य अनुजः गरुडः निर्जरान् क्ष्वेडितेन सिंहनादेन मुषिताशयान् लुण्ठितचित्तानिव, प्रदीप्तया ज्वलितया दृशा श्लोषितान् दाहितानिव, पतत्रमारुतैः दारितान् पाटितानिव च अतनुत ॥ ६४ ॥

स्वासु दिक्षु समवस्थितास्तदा
दिष्टवञ्चितधियो दिवोकसः ।

तोयदा इव युगान्तभास्करं

सन्निकृष्य समवृण्वताच्युतम् ॥ ६५ ॥

स्वास्विति—तदा गरुडपराक्रमणसमये स्वासु स्वकीयासु ² प्राच्यादिषु दिक्षु समवस्थिताः दिष्टवञ्चितधियः दिवोकसः इन्द्रवह्मद्यादयो देवाः तोयदाः युगान्तभास्करं प्रलयार्कमिव संनिकृष्य संनिकृष्टा भूत्वा अच्युतं समवृण्वत संवृण्वते स्म ॥ ६५ ॥

नाजिघांसदपराधिनोऽपि तान्

नाकनायकगणान् जनार्दनः ।

आनृशंस्यमथवा न भज्यते

तस्य संश्रितजनेषु जातुचित् ॥ ६६ ॥

नाजिघांसदिति—जनार्दनः ³ नाकनायकगणान् नाकनायकास्त्रिवेशा देवाः तेषां समूहान् अपराधिनोऽपि नाजिघांसत् न हन्तुमैच्छत् । कथं द्रोहिष्वपि दया, तत्राह—अथवेति । तस्य कृष्णस्य संश्रितजनेषु आनृशंस्यं अहिंसत्वं जातुचित् कदाचिदपराधादिसमयेऽपि न भज्यते भङ्गुरं न भवति । ‘ भङ्गो आमर्दने ’ (रुधादि-१४५४) इति धातोः कर्मकर्तरि यकप्रत्ययः । ततश्च देवा अपि भागवता इति भावः ॥ ६६ ॥

¹ क्ष्वेडितेन—झ.

² प्राच्यादिदिक्षु—घ.

³ नाकनायकभटान्—ग्र. दे. सु.

तेषु शिक्षणपरश्शिलीमुखान्
प्राहिणोत्प्रभुरमर्मभेदिनः ।

अङ्कुशेन निशितेन हस्तिपो

दुर्मदान् प्रशमयन्निव द्विपान् ॥ ६७ ॥

तेष्विति—प्रभुः कृष्णः निशितेन उत्तेजितेन अङ्कुशेन
दुर्मदान् मदोद्धतान् द्विपान् प्रशमयन् प्रशान्तान् कुर्वन् हस्तिपः
आधोरण इव शिक्षणपरः तेषां शिक्षामात्रे तत्परस्सन् अमर्मभेदिनः
प्राणस्थानान्यभिन्दानान् शिलीमुखान् तेषु प्राहिणोत् प्रेषयति स्म
॥ ६७ ॥

तं समेत्य निरपायतेजसं

सप्तसप्तमिव तारकाग्रहैः ।

सद्भिरेव विबुधैरसत्समा

काऽपि दुर्ग्रहदशाऽन्वभूयत ॥ ६८ ॥

तमिति—विबुधैः देवैः कर्तृभिः निरपायतेजसं स्थिरतेजसं-
अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणान्येऽप्यसहनं तत्तेजस्समुदाहृतम् ॥

इत्युक्तलक्षणं तेजः, पराक्रमोपेतं कृष्णं समेत्य निरपायतेजसं स्थिर-
रोचिषं सप्तसप्तं सप्ताश्रमादित्यं समेत्य तारकाग्रहैः अश्विन्यादिगुरु-
शुक्रादिभिरिव सद्भिः विद्यमानैरेव असत्समा भावप्रधानो निर्देशः, अविद्य-
मानत्वतुल्या काऽपि ¹ दुर्ग्रहदशा दुष्टग्रहाणां राह्यादीनामवस्था अदृश्य-

¹ अत्र अदृश्यमानतारूपसादृश्यप्रयोजकधर्मोपपादनार्थं दुर्ग्रहदशेत्युक्तं स्यात् ।
ततश्च दुर्ग्रहदशेत्यस्य अदृश्यमानावस्था, अस्तदशेति यावत्, इत्यपि विवरणं भवितु-
मर्हति । ततश्च यथा ग्रहाणां सूर्येण संगतौ तत्तेजोभिभूततेजस्कतया अदर्शनादस्त-
संभवः, तथा श्रीकृष्णसूर्येण संगतानां देवानां तत्तेजोभिभूततेजस्कतयाऽदृश्यताऽऽ-
सीदिति भावः.

तेतियावत्, अन्वभूयत अनुभूता । ‘अदृश्यग्रहा राहुकेतवोऽन्य-
त्रोपरागसमयात्’ इति ज्योतिर्विदः । तदाऽप्यदृश्या एव ते, भूच्छाया-
विशेषवैवर्ण्यमेव तेजोमण्डले दृश्यमित्यपि केचित् ॥ ६८ ॥

अष्टभिश्च हरितामः

र्यमप्रभृतिभिश्च संहतैः ।

वृष्णिवीरशरखण्डितायुधै-

र्विह्वलैरजनि वीतशक्तिभिः ॥ ६९ ॥

अष्टभिरिति—संहतैः संघीभूतैः अष्टभिर्हरितामघीश्वरैः
दिक्पतिभिश्च अर्यमप्रभृतिभिः आदित्यादिभिश्च वृष्णिवीरशरखण्डिता-
युधैः कृष्णबाणलूननिजायुधैः वीतशक्तिभिः अपेतबलैश्च सद्भिः
विह्वलैः विक्लवैः अजनि जातम् । भावे लुब् । ¹‘अष्टाभ्य औश्’
(पा. सू. ७-१-२१) इति दीर्घोच्चारणात् ज्ञापकात् ‘अष्टन आ विभक्तौ’
(पा. सू. ७-२-८४) इत्यात्वं वैकल्पिकमिति ²तदभावपक्षे
अष्टभिरिति रूपम् ॥ ६९ ॥

अक्रमाद्दश दिशोऽवलोकयन्

दत्तदृष्टिरभितः क्रमाद्दृषा ।

स्रस्तकार्मुक^३शिरस्त्रकञ्चुकां

प्रेक्ष्य देवपृतनामदूयत ॥ ७० ॥

अक्रमादिति—अक्रमाद्दश दिशोऽवलोकयन् त्रासेन युगपदेव
दशापि दिशः पश्यन् अनन्तरमापातदृष्टस्वसेनावस्थाविशेषदर्शनाय

¹‘अष्टाभ्य’ इत्यारभ्य ‘उच्चारणात्’ इत्यन्तग्रन्थस्थाने ‘अष्टनो दीर्घात्
इत्यत्र दीर्घग्रहणात्’ इति ग्रन्थेन भाव्यमिति भाति । अन्यथा यथाश्रुते अष्टन
आ विभक्तावित्यस्य वैकल्पिकत्वाभावे अष्टाभ्य औशित्यत्र दीर्घोच्चारणस्य असांगत्या-
भावेन तस्य आत्ववैकल्पिकत्वज्ञापकत्वासंभवात्, ²दीर्घाभाव-क. ³शिरस्त्र-
खड्गतां-झ.

क्रमादमितो दत्तदृष्टिः वृषा इन्द्रः सस्तकार्मुकशिरस्त्रकञ्चुकां कृष्ण-
शरार्दिततया गलितचापशिरोवेष्टनकवचां देवपृतनां सुरसेनां वीक्ष्य
अदूयत पर्यतप्यत ॥ ७० ॥

अस्त्रशस्त्रविनिपात^१मोहिता-
नर्दितानसुरवैरिसायकैः ।
सत्रपेव सपदि त्रपा जहौ
दैन्यमीलितदृशो दिवौकसः ॥ ७१ ॥

अस्त्रेति—अस्त्राणामैन्द्रवारुणादीनां शस्त्राणामायुधानां च
विनिपातेन मोहितान् कर्तव्यमूढतां प्रापितान् असुरवैरिसायकैः
भगवद्भाणैः अर्दितान् विद्वान् दैन्येन कातर्येण मीलितदृशः दिवौकसः
देवान् त्रपा लज्जा सत्रपेव तादृशेषु तेषु स्थातुं त्रपावतीव सपदि जहौ
तत्याज ॥ ७१ ॥

अप्सरोनयनतोयकज्जलैः
शोणितैश्च विभुना सुपर्वणाम् ।
आत्मकीर्तिसुधया विशोधिते
चित्रमम्बरतले व्यलिख्यत ॥ ७२ ॥

अप्सर इति—विभुना कृष्णेन आत्मनः कीर्तिरेव सुधा तथा
विशोधिते निर्मृष्टे अम्बरतले भित्तिस्थानीये अप्सरसां नयनतोयकज्जलैः
बाष्पसहिताभिर्मषीभिः सुपर्वणां निजशरस्त्रण्डितानां देवानां शोणितैश्च
चित्रं व्यलिख्यत विलिखितम् । तैरम्बरं नानावर्णं कृतमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पञ्चवक्रवदनस्थमामिषं

¹ प्राप्तुकाम इव बालवञ्चकः ।

प्रस्थितामभिनिवेशवान् पुनः

प्रत्यपद्यत धृतिं पुरन्दरः ॥ ७३ ॥

पञ्चवक्रेति—अभिनिवेशवान् आग्रहवान् पञ्चवक्रवदनस्थं सिंहमुखगतं आमिषं मांसं प्राप्तुकामः बालवञ्चकः बालकोष्टेव स्थितः भगवद्धस्तगतपारिजातप्रेप्सुतयेति भावः, ² “क्रोष्टुधूर्तौ तु वञ्चके” इति यादवः, पुरन्दरः इन्द्रः प्रस्थितां धृतिं गतं धैर्यं पुनः प्रत्यपद्यत प्राप । पुनरपि धैर्यमवलम्ब्य युद्धाय संनद्ध इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

वज्रमात्तमरिहन्तु जिष्णुना

विष्णुना च युधि चक्रमुद्यतम् ।

दृष्टवन्ति भुवनानि जज्ञिरे

कम्पितानि कलुषाणि च क्षणात् ॥ ७४ ॥

वज्रमिति—युधि तस्मिन् युद्धे जिष्णुना इन्द्रेण आत्तं गृहीतं अरीणां हन्तु वज्रं, विष्णुना उद्यतं उद्धृतं चक्रं च दृष्टवन्ति भुवनानि क्षणात् सद्य एव कम्पितानि भयेन वेपितानि, कलुषाणि अप्रसन्नानि उभयोरपि पराजयस्यानिष्टतया खिन्नानि च जज्ञिरे जातानि । अरिहन्तु इत्यनुषक्तं चक्रस्यापि विशेषणम् । सविशेषणप्रक्रमात् । तस्मिन्नरीति भिन्नं वा विशेषणम् । ³ अराः नाभिनेमिमध्यावयवाः, तद्वदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

¹ प्राप्तुं कामो यस्येति विग्रहः । “तुंकाममनसोरपि” इति तुमुनो मकार-लोपः. ² “क्रोष्टुधूर्तौ तु वञ्चकौ ” इति मुद्रितवैजयन्तीकोशे दृश्यते. ³ अराणि नाभि-अ.

तौ परस्परजिगीषयोद्यतौ
 वीक्ष्य निष्प्रतिमवीर्यवैभवौ ।
 व्योमभित्तिलिखितैरिव स्थितं
 व्यक्तविस्मयभयैस्सुरासुरैः ॥ ७५ ॥

ताविति—परस्परं जिगीषया जेतुमिच्छया उद्यतौ सन्नद्धौ
 निष्प्रतिमवीर्यवैभवौ अनुपमबलसम्पदौ तौ कृष्णपुरन्दरौ वीक्ष्य व्यक्त-
 विस्मयभयैः ^१सुहृदोर्युद्धमिति विस्मयः, ^२जगतामयमुत्पात इति भयं
 च येषां तैः सुरासुरैः देवदानवैः, व्योमैव भित्तिः ^३तस्यां लिखितै-
 रिव निर्विकारैः स्थितम् ॥ ७५ ॥

कस्य केन परिभूतिरापतेत्
 कश्च वेद रणवर्तनीमिति ।
 सन्दिहानमनसैव तत्क्षणं
 मध्यसीम्नि विजयश्रिया स्थितम् ॥ ७६ ॥

कस्येति—अनयोर्मध्ये कस्य केन कृता परिभूतिः परिभवः
 आपतेत्, कश्च रणवर्तनीं युद्धमार्गं “वर्तन्येकपदीति च” इति
 मार्गपर्यायेष्वमरः, वेद जानातीति सान्दिहान^४मनसैव विजयश्रिया
 कत्रर्था तत्क्षणं तास्मिन् क्षणे मध्यसीम्नि स्थितम् । तदा कस्यापि जयः
 पराजयो वा विनिर्णेतुमशक्य ^५आसीदित्यर्थः । क्षणमित्यत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया ॥ ७६ ॥

^१ इतः पूर्वं ‘व्यक्ते विस्मयभये’ इति पाठेन भाव्यामिति भाति. ^२ जगतां
 युद्धुत्पातः—ग. अ. ^३ तत्र लिखितै—ग. ^४ मनसेव—घ. ब्र. दे. मु. ^५ आसीत्—
 घ. ट.

प्रेषितां हरिहयेन भीषणां
 हादिनीं हृतवति त्रिधामनि ।
 लोलिता निववृते परस्परं
 लोकपालपृतना पराङ्मुखी ॥ ७७ ॥

प्रेषितामिति—तदनन्तरं हरिहयेन हरयः—

त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु ।

हरिस्स वर्णतोऽश्वस्स्यात् पीतकौशेयसप्रभः^१ ॥

इत्युक्तलक्षणा हया यस्य तेनेन्द्रेण प्रेषितां भीषणां भयङ्करीं
 हादिनीं वज्रं “हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्” इत्यमरः, त्रिधामनि
^२क्षीरोदरविविम्बवैकुण्ठरूपस्थानत्रयवति कृष्णे हृतवति सति पराङ्मुखी
 जयप्रत्याशाविच्छेदात्पलायनाय पश्चान्मुखी लोकपालानां पृतना सेना
 परस्परं लोलिता धावनत्वरया अन्योन्यमुपरिपतनेन क्षोभिता सती निव-
 वृते निवृत्ता ॥ ७७ ॥

कान्दिशीकजितकाशिनोरिमां
 व्यापृतिं विबुधवृष्णिवीरयोः ।
 प्रेक्ष्य दुर्मदविवेकयोरिव
 प्रस्थितेव चकिताऽमरावती ॥ ७८ ॥

कान्दिशीकेति—कान्दिशीकजितकाशिनोः “कान्दिशीको
 भयद्रुतः” “जितकाशी जितरणः” इति वैजयन्ती, तथाभूतयोः
 विबुधेषु वृष्णिषु च वीरयोः इन्द्रकृष्णयोः दुर्मदः दुर्गर्भः, विवेकस्त-
 दभिभावकस्तत्त्वबोधः, तयोरिव ^३व्यापृतिं व्यापारं जितत्वजेतृत्व-

^१ सुप्रभः—ज. ट. पाठः स्यात्.

^२ क्षीरोदार्कविम्ब—ग.

^३ “इमां व्यापृतिं” इति

लक्षणं प्रेक्ष्य चकिता भिता अमरावती इन्द्रपुरी प्रस्थितेव पलायितव-
तीव । इन्द्रपुरीनिवासिनां कात्स्न्येन पलायनं तस्याः पलायनमिवासी-
दित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तं तथा समरदैन्यविप्लुतं
शान्तदर्पमयथापुरं स्थितम् ।
व्यक्तनृत्तहृदयं वलद्विषं
वीक्ष्य विश्वमखिलं व्यलज्जत ॥ ७९ ॥

तामिति—तथा तेन प्रकारेण समरदैन्यविप्लुतं युद्धकार्येण
पीडितं शान्तदर्पं अत एव अयथापुरं अयथापूर्वं स्थितं व्यक्तनृत्त-
हृदयं स्फुटकम्पहृदयं वलस्य द्विषमिन्द्रं वीक्ष्य अखिलं विश्वं सकलं
जगत् “ विश्वं जगति सर्वस्मिन् ” इति विश्वः, व्यलज्जत विलज्जते स्म-
इन्द्रस्य तादृशीं दशां वीक्ष्य लोकत्रयेऽपि कृष्णसाम्याभिमानिनः सर्वे
विलज्जिता इत्यर्थः । यथापुरामिति ^१पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ।
पुरा यथाभूतं तथाभावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते । ‘अव्ययी-
भावश्च’ (पा. सू. २-४-१८) इति नपुंसकत्वे ‘ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य’ (पा. सू. १-२-४७) इति ह्रस्वत्वम् । ‘अतोऽम्’
(पा. सू. ७-१-२४) इत्यमादेशश्च ॥ ७९ ॥

त्रीडया तरलितैर्विलोचनै-
^२र्वेपमानकमलाकरोपमः ।
सनतः क्षणमवैक्षि वासवः

सापहासमिव सत्यभामया ॥ ८० ॥

त्रीडयेति—त्रीडया लज्जया तरलितैः चटुलीकृतैः विलोचनैः
वेपमानकमलाकरोपमः कम्पमानकमलाकरसदृशः सनतः अवाङ्मखः

^१ ‘अव्ययं विभक्ति’ (पा. सू. २-१-६) इत्यादिसूत्रेणेति भावः. ^२ वैल्लमान-झ.

वासवः सापहासमिव अपहाससहितं यथा तथा सत्यभामया अवैक्षि
अवेक्षितः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । ' इवैवस्वरवादयो ¹ वाक्या-
लङ्कारणार्थाः ' इति शृङ्गारप्रकाशिका ॥ ८० ॥

यादवेन्द्रविबुधेन्द्रयोस्तदा
रत्नयोरिव तुलाधिरूढयोः ।
गौरवेण ददृशे समुन्नति-
लाघवेन च नतिस्तदद्भुतम् ॥ ८१ ॥

यादवेन्द्रेति—तदा यादवेन्द्रविबुधेन्द्रयोः कृष्णपुरुहूतयोः
रत्नयोरिव तुलाधिरूढयोस्सतोः बलतारतम्यज्ञापकयोद्धृप्रतियोद्धृभा-
परिग्रहस्तुला रोहणत्वेनाध्यवसितः, गौरवेण कृष्णस्य शौर्योत्कर्षेण
समुन्नतिः ददृशे दृष्टा । लाघवेन इन्द्रस्य शौर्यापकर्षेण नतिः ददृश
इत्यनुषङ्गः । जयपराजयौ उन्नतिर्नतिरित्यध्यवसितौ । तदद्भुतं,
लोके हि तुलाधिरूढयोः गौरवेणावनतिः, लाघवेनोन्नतिश्च भवति ।
इदं तु तद्विपरीतमाश्चर्यामित्यर्थः ॥ ८१ ॥

यत्प्रभौ नरकमर्दनेऽभव-
द्देवदर्पदमने ततोऽधिकम् ।
पुष्यति स मकरन्दमेदुरं
पुष्पवर्षममृतोद्भवस्तरुः ॥ ८२ ॥

यदिति—प्रभौ कृष्णे नरकमर्दने नरकासुरस्य दमने सति
यत्पुष्पवर्षमभवत् ततोऽधिकं मकरन्दैर्मेदुरं सान्द्रस्निग्धं पुष्पवर्षं कर्म
देवदर्पदमने प्रभौ देवानां दर्पस्य दमने सति अमृतोद्भवः अमृत इति

¹ वाक्यपूरणार्थाः—ग. अ.

क्षीरोद एवोपचर्यते, तत्प्रभवः तरुः पारिजातः पुष्यति स्म उपचिनोति स्म ।
¹ प्रभुविषयसमयोचितसेवया विजितेषु विशेषो नावेक्षणीय इति भावः ।
 अमृतोद्भवस्तरुरिति कर्तृनिर्देशेन इतः परं भगवदुपभोगेन स्वस्य कृता-
 र्थता भविष्यतीति तस्य ² हर्षाञ्चाधिक³पुष्पवृष्टिव्यज्यते ॥ ८२ ॥

इत्यनाकलितपूर्वसत्कृतिं

वृक्षमात्रकलहोल्बणं विभुः ।

⁴ निर्जिगाय मिषतां दिवौकसां

आत्तशस्त्रममरावतीश्वरम् ॥ ८३ ॥

इतीति — इति उक्तप्रकारेण अनाकलितपूर्वसत्कृतिं अविमृष्ट-
 प्राचीननरकमर्दननिजगृहागमनादिसत्कारं वृक्षमात्रकलहोल्बणं वृक्ष एव
 वृक्षमात्रं, ⁵ सुप्सुपेति समासः, तस्य कलहः तन्निमित्तकलहः,
⁶ शेषषष्ठीसमासः, तेन उत्कटं आत्तशस्त्रं युद्धाय ⁷ गृहीतशस्त्रं
 अमरावतीश्वरमिन्द्रं विभुः कृष्णः मिषतां दिवौकसां, मिषतो देवान-
 नादृत्य, 'षष्ठी चानादरे' (पा. सू. २-३-३८) इति अनादरे षष्ठी,
 निर्जिगाय निर्जितवान् ॥ ८३ ॥

दीप्यमानमनघेन तेजसा

देवकीसुतमवेक्ष्य देवताः ।

¹ प्रभुविजय-अ. ² हर्षश्च अधिकपुष्पवृष्टि-ग. अ. ³ पुष्पं व्यज्यते-
 घ. ट. ⁴ तृतीयतुर्यपादयोर्व्यत्यासो दृश्यते (अ. सु. कोशे). ⁵ 'सह सुपा'
 (पा. सू. २-१-४) इत्यत्र सुपेति योगविभागेन तत्र सुबित्यनुवृत्त्या सुबन्तं सुबन्तेन
 समस्यत इत्यर्थकेन समास इत्यर्थः. ⁶ 'षष्ठी शेषे' (पा. सू. २-३-५०) इति
 सूत्रेण षष्ठ्यां तदन्तस्य 'षष्ठी' (पा. सू. २-२-८) इति सूत्रेण समास इत्यर्थः.
⁷ गृहीतायुधम्-ग.

अञ्जजालमवधूय सिद्धिदा-

नञ्जलीनविभरुः कराम्बुजैः ॥ ८४ ॥

दीप्यमानमिति—देवताः अनर्घेन तेजसा अनवधेन प्रता-
पेन दीप्यमानं प्रज्वलन्तं देवकीसुतमवेक्ष्य अञ्जजालमवधूय आयुष-
निकरं त्यक्त्वा कराम्बुजैः सिद्धिदान् अभिमतसिद्धिप्रदान् अञ्जलीन
अविभरुः विभ्रति स्म । ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ (पा. सू.
३-४-१०९) इति ज्ञेर्जुसादेशः ॥ ८४ ॥

सोऽथ संयति पलायनोन्मुखः

पाकशील इव पाकशासनः ।

सत्यया विहसितोऽपि सत्ववान्

प्रत्यबोधि ^१ परमेष्ठिनं पुनः ॥ ८५ ॥

स इति—अथ अनन्तरं संयति युद्धे पाकशीलः अर्भकस्वभाव
इव पलायनोन्मुखः ^२ कृष्णमप्रसाद्यैव त्रपथा पलायनाभिमुखः सः
पाकशासनः इन्द्रः सत्यया विहसितोऽपि सत्ववान् भगवदनुग्रहा-
त्तत्कालोदितसत्वगुणशाली सन् पुनः परमेष्ठिनं प्रत्यबोधि पुनरपि
यथापुरं कृष्णं ^३ परं ब्रह्मेति प्रतिबुद्धवानित्यर्थः । कर्तरि लुङ् । ‘दीप-
जनबुध’ (पा. सू. ३-१-६१) इत्यादिना चिष् । स्त्रीणामपहासस्य
अत्यन्तत्रपाभिमानजनकतया सत्वोदयविरोधित्वमभिप्रेत्य अपिशब्दः
प्रयुक्तः ॥ ८५ ॥

धिकप्रमादमदिरां विमोहिनीं

धिकपरिग्रहविशेषमीदृशम् ।

^१ परमेष्ठिना पुनः—ग्र. दे. सु. ^२ कृष्णं प्रसाद्यैव—अ. ^३ परब्रह्मेति—घ.

धिक् च मे त्रिदशराजतामिति

स्वं जगर्ह^१ मघवान् मुहुर्मुहुः ॥ ८६ ॥

धिगिति—विमोहिनीं मोहजननीं प्रमादः भगवत्तत्त्वे अनव-
धानमेव मदिरा तां धिक् सा निन्दिता, यया मोहं प्राप्य^२ भगवतेऽ-
प्यद्रुह्यमिति भावः । ईदृशं पारिजातादिरूपं, परिगृह्यत इति परि-
ग्रहः परिच्छेदः, तद्रूपं विशेषं दृश्यपदार्थं च धिक् । यन्निमित्तोऽयं
कलह इति भावः । “विशेषोऽवयवे भेदे द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि ” इति
शब्दार्णवः, मे त्रिदशराजतां देवेन्द्रतां च धिक्, ययेत्थं ममाहं-
कारस्सम्पादित इति भावः, इति अनेन प्रकारेण^३ मघवान् इन्द्रः
मुहुर्मुहुः स्वं स्वात्मानं जगर्ह गर्हति स्म ।^४ गर्ह निन्दने (चुरा.
१८४६) इति घातुः ॥ ८६ ॥

तेन तत्र विहगेन्द्रवाहनो

वारणादवनतेन बिभ्यता ।

निर्जितेन^५ हरिणा हरिस्स्वयं

पर्यवैक्षि शरणं प्रियासखः ॥ ८७ ॥

तेनेति—तत्र युद्धस्थले विहगेन्द्रवाहनः गरुडवाहनाधिरूढः
हरिः कृष्णः वारणादवनतेन अधिरूढमैरावतं विहाय नमस्कृतवता,
रुयब्लोपे पञ्चमी, यद्वा—वारणादवरुह्य नमस्कृतवता, अत्र नमति-
धातुरवरोहणाङ्गे नमस्कारे वर्तत इति उपात्तविषयिणी अपादाने पञ्चमी,

^१ मघवा मुहु-ग्र. मु. ^२ भगवते प्राद्रुह्यमिति-ग्र. ट. ^३ मघवा-ग्र.
ज. ^४ गर्ह गर्हणे-ग्र. ‘गर्ह विनिन्दने’ इति मुद्रितधातुपाठे दृश्यते । अस्य
चाष्टुषीयत्वेन ‘आ ष्षाद्वा’ (ग. सू. २०२) इति गणसूत्रेण णिचो वैकल्पिकत्वा-
णिजभावे लिटि जगर्हति रूपं बोध्यम्. ‘गर्ह कुत्सायाम्’ (भ्वादि ६३६) इति
गर्हतेर्भौवादिकस्यात्मनेपदित्वादेवमुक्तम्. ^५ हरिणा प्रियासखः पर्यवैक्षि शरणं स्वयं
हरिः-ग्र. दे. मु.

तत्र निमित्तं बिभ्यता कृतापराधोऽस्मीति त्रस्यता निर्जितेन तेन हरिणा
इन्द्रेण प्रियासखः सत्यभामासहितः स्वयं शरणं पर्यवैक्षि पर्यवैक्षितः ।
रक्षितृत्वेन वृत इत्यर्थः । “ शरणं गृहरक्षित्रोः ” इत्यमरः ॥ ८७ ॥

तुष्टुवे च पुरुषं ^१पुरुष्टुतं
प्राञ्जलिः परिवृढो दिवौकसाम् ।
रक्तभाव^२विगमोज्ज्वलं मुखं
राहुमुक्तमिव चन्द्रमुद्रहन् ॥ ८८ ॥

तुष्टुव इति—रक्तभावविगमोज्ज्वलं अत एव राहुमुक्तं चन्द्रमिव
स्थितं मुखमुद्रहन् दिवौकसां परिवृढः प्रभुरिन्द्रः प्राञ्जलिः प्रणीताञ्जलि-
स्सन्, “ प्रादिभ्यो घातुजस्य ” (वा. १३६०) इति बहुव्रीहिः,
पुरुष्टुतं पुरमिः बहुभिर्ब्रह्मादिभिः स्तुतं पुरुषं कृष्णं तुष्टुवे
^३स्तुवीते स्म । चकारः पूर्वश्लोकोक्तक्रियासमुच्चयार्थः । ‘ स्तुतस्तोम-
योश्छन्दसि ’ (पा. सू. ७-३-१०५) इति छन्दसि षत्वविधानेऽपि छान्द-
सान्यपि ^४ क्वचित् भाषायां भवन्तीति पुरुष्टुतमिति प्रयोगः ॥ ८८ ॥

शक्र एष शरणं प्रपद्यते
भक्तजीवित भवन्तभीश्वरम् ।
मित्रभावसमुपागतं जनं
न त्यजेयमिति नाथ मन्यसे ॥ ८९ ॥

शक्र इति—भक्तजीवित भक्तानां जीवितहेतोः, तद्धेतु-
त्वात्तद्व्यपदेशः, ईश्वरं लोकानां नियन्तारं भवन्तं एषः इदानीं

^१ पुरि स्थितं (पुरः स्थितं) ग्र. मु. ^२ विमलोज्ज्वलं—ग्र. मु. ^३ स्तुते-
ग. ^४ क्वचित् कार्याणि भवन्तीति—घ. ‘ पुरि स्थितं ’ ‘ पुरः स्थितं ’ इति पाठा-
न्तरयोर्नामं क्लेश इति भाति.

कृतापराधः शक्रः शरणं प्रपद्यते गोप्तारं वृणीति । पदिधातो^१र्गत्यर्थत्वा-
द्वरणरूपज्ञानार्थता । सर्वेश्वरे कृतापराधस्य मम काकस्येवान्यस्त्राता
न सम्भवतीत्याकिञ्चन्यमधिकारिविशेषणं सूचयितुमीश्वरमित्युक्तम् । ननु
कथं सद्यःकृतापराधस्य शरणागतिरङ्गीकार्येत्यत्राह—मित्रेति । हे नाथ
मित्रभावसमुपागतं मित्रभावेन सम्प्राप्तं जनं न त्यजेयमिति मन्यसे ।
अनेन—

मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ।

दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगार्हितम् ॥

इति भगवद्वचनं च स्मारितम् । कथं सदोषेषु दोषं तिरस्कृत्य वात्सल्य-
मुन्मिषेत्, येन न त्यजेदित्याशङ्क्य तन्मूलं दर्शितं—नाथेति । स्वामिनो
हि स्वकीयेषु सदोषेष्वपि वात्सल्यं भवतीति भावः ॥ ८९ ॥

मातरं त्रिजगतां तव प्रियां

मानुषीति मनुते स्म मद्बधूः ।

तेन नूनमनुभूतमीदृशं

^२दैन्यमेतदवशोदितं मया ॥ ९० ॥

मातरमिति—मद्बधूः मम भार्या शची त्रिजगतां त्रित्वसंमि-
तानां जगतां मातरं जननीं तव प्रियां सत्यां मानुषीति मनुते स्म
मानुषीयं दिव्यभोगानामनर्हेति मत्वा पारिजातपुष्पाण्यदत्त्वैव तस्यै
स्वयमुपभुक्तवती । एवं पौराणिकी कथा—

शची च सत्यभामायै पारिजातस्य पुष्पकम् ।

न ददौ मानुषीं मत्वा स्वयं पुष्पैरलंकृता ॥

१ 'गल्यर्थानां ज्ञानार्थत्वम्' इति हि वैयाकरणसमय इति भावः. २ दैन्य-
मेतदवशोधितं मया—द्य.

इति । तेन कर्मणा ईदृशं परिदृश्यमानप्रकारं अवशोदितं स्ववशतां विनैव कर्माधीनमद्बुद्धिमूलतया जातं एतद्वैन्यं मयाऽनुभूतम् । नूनमिति निश्चये । ‘तर्कनिश्चययोर्नूनम्’ इति यादवः । महदपचारः सद्यः फलतीति भावः ॥ ९० ॥

¹ निर्जितोऽहमजितेन यत्त्वया
लम्भितोन्नतिरनेन न त्रये ।
न ह्यजग्यमिह किञ्चिदस्ति ते
सर्वनेतुरतिरिक्तमात्मनः ॥ ९१ ॥

निर्जित इति—अजितेन केनाप्यनिर्जितेन परमपुरुषेण त्वया “अजितः कमलापतिः” इति विश्वः, निर्जितोऽहमिति यत् अनेन लम्भितोन्नतिः त्वया निर्जितत्वेऽपि तव प्रतियोद्धाऽभवमिति प्रापितोच्छ्रायः न त्रये न लजे । इह भुवने सर्वनेतुः अखिलनायकस्य तव आत्मनः ² स्वस्मात् अतिरिक्तं स्वव्यातिरिक्तं किञ्चित् अजग्यं जेतुमशक्यं न ह्यस्ति । अतः कुतो मम त्रया भवेदिति भावः । ‘क्षय्यजग्यौ शक्यार्थे’ (पा. सू. ६-१-८१) इति निपातः ॥ ९१ ॥

अस्तु मा स्म ³ भवदित्यनन्यया
वीक्षया जगदिदं नियच्छता ।
नाथ ! निष्प्रतिघतेजसा त्वया
नन्वयं मम पराजयो जयः ॥ ९२ ॥

अस्त्विति—हे नाथ अस्तु जगदिदानीं भवतु, मा स्म भवत् इदानीं मा ³ भूदिति अनन्यया सहकार्यन्तरनिरपेक्षया वीक्षया सङ्करूपेण इदं

¹ निर्जितोऽहमिति तेन—अ. ² स्वस्मात् त्वद्व्यातिरिक्तं—घ. ³ भवदित्यनन्यथा—झ.

जगत् नियच्छता सृष्टिसंहाराभ्यां नियमयता निष्प्रतिघतेजसा अप्रति-
घातप्रभावेन त्वया अयं मम पराजयः जयो ^१ ननु । पराजय एव
जयवल्लोके गौरवाकर इत्यर्थः । “ ननु प्रश्नेष्यऽनुनये विज्ञानेऽप्य-
वधारणे ” इति विश्वः । मा स्म भवादिति ^२ माङ्ग्योगादडागमाभावः ।
^३ स्मोत्तरत्वाल्लङ् । ‘ उभयप्राप्तौ कर्मणि ’ (पा. सू. २-३-६६) इति
कर्तृकर्मोभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठीनियमनात् त्वयेति कर्तारि तृतीया ॥ ९२ ॥

आत्मघाताभरहम्मातग्रहा-

न्मादृशैस्त्वदितरेषु रागिभिः ।

अव्यवस्थितजयेतरक्रमं

द्यूतमेतदघृणैर्निषेव्यते ॥ ९३ ॥

आत्मघातिरिति—अहम्मातिग्रहात् अहङ्कारप्रासात् आत्म-
घातिभिः आत्मद्रोहिभिः तत्र निमित्तं त्वदितरेषु रागिभिः त्वां
विहाय त्वदितरेषु ^४ रिपुजयाद्येषु विषयेषु सक्तैः ^५ “ क उत्तमश्लोक-
गुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ” इति भगवदासक्ति-
रहितानां आत्मघातित्वमुक्तम्, अघृणैः स्वपरनिर्दयैः मादृशैः मद्द्विषै-
र्जनैः अव्यवस्थितजयेतरक्रमं अनेकान्तजयपराजयपरिपाटीकं एतद्द्यूतं
युद्धरूपमक्षदेवनं निषेव्यते । द्यूतवद्युद्धमपि बहुविधानर्थपर्यवसायाति
तथात्वाध्यवसायः । एवं निन्दनेन इतः परमीदृशेषु स्वामिद्रोहेषु न
प्रवर्तिष्य इति व्यज्यते ॥ ९३ ॥

आधिकारिकपदेषु ते वयं

स्वेषु यावदधिकारमाहिताः ।

^१ ननु पराजयो—घ्न. ^२ ‘ न माङ्ग्योगे ’ (पा. सू. ३-४-७४) इत्यङ्गागमनिषे-
धादिति भावः. ^३ ‘ स्मोत्तरे लङ् च ’ (पा. सू. ३-३-१७६) इति सूत्रेणेति भावः.
^४ रिपुजयसाद्येषु—अ. ^५ ‘ निवृत्ततर्पैरुपगीयमानाद्भ्रवाषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात्. ’
(श्रीभागवते १०-१-४) इतीदमस्य पूर्वार्धं बोध्यम्.

प्रापितास्तव परं पदं त्वया

निर्विशेम ^१ निर्विशेमहि त्वयि ॥ ९४ ॥

आधिकारिकेति—यावदधिकारं अधिकारनिवृत्तिपर्यन्तं स्वेषु आत्मियेषु आधिकारिकपदेषु इन्द्राद्यधिकारप्रयोजनकेषु स्थानेषु त्वया आहिताः निवेशिताः ते त्वत्कृतेन शिक्षणेन अनुगृहीता वयं अहं वह्निवरुणादयश्च तव परं पदं त्वया प्रापितास्सन्तः निर्विशेम अनुभवेम । तत्र निमित्तं—त्वयि निर्विशेमहि । उदुम्बरे वसतीतिवत् सामीप्ये सप्तमी । त्वत्समीपे निवसेमेत्यर्थः ।

इह परत्र च ईदृग्द्रोहमकुर्वन्त एव अधिकारनिवृत्तौ—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

(कूर्मपुराणे पूर्वखण्डे १२-२६९)

इति स्मृत्युक्तरीत्या त्वत्पदं प्राप्य परमानन्दरूपं त्वामनुभवन्तस्त्वत्समीपे स्यामेत्यर्थः । ' यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ' (ब्र. सू. ३-३-३१) इति सूत्रार्थं इहानुसन्धेयः ॥ ९४ ॥

न क्षिपेदपि तृणं समीरण-

स्त्वत्प्रयुक्तमनलो न निर्दहेत् ।

न प्रजापश्यपती न चेतरे

त्वद्विपक्षमभिरक्षितुं क्षमाः ॥ ९५ ॥

न क्षिपेदिति—त्वत्प्रयुक्तं त्वया निहितं तृणमपि समीरणो वायुः न क्षिपेत् क्षेप्तुं न शक्नोति । अनलो वह्निः न निर्दहेत् दग्धुं न

१ ' नेर्विशः (पा. सू. १-३-१७) इत्यनेन । नपूर्वाद्द्विशतरात्मन-पदं बोध्यम्.

शक्नोति । उभयत्र ' शकि लिङ् च ' (पा. सू. ३-३-१७२) इति लिङ् । प्रजापशुपती सृष्टिसंहारकर्तारौ ब्रह्मरुद्रौ, द्वन्द्वान्तस्थस्य प्रत्येकं सम्बन्धः, त्वाद्धिपक्षं तव परिपन्थिनं अभिरक्षितुं न क्षमाविति द्विवचनेन विपरिणामः । इतरे च तदुभयातिरिक्त्वा देवदानवादयोऽपि कैमुतिकन्यायेन न क्षमाः, अत्रोत्तरार्धस्यार्थः ^१ काकवृद्धादिषु प्रासिद्धः । पूर्वार्धेन ^२ तलवकारश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः । तत्रैवमुपाख्यायते—देवेषु कदाचिदन्तर्यामिप्रभावायत्तेन असुरविजयेन दृष्टेषु तद्दर्पशमनाय यक्षरूपेण प्रादुर्भूतः परमपुरुषः स्वसमीपमागतमग्निं प्रति किं तव सामर्थ्यमिति पृष्ट्वा तेन सर्वमपि जगद्गन्धुं सामर्थ्ये कथिते किञ्चित् तृणं दहेति पुरतो निधाय सर्वप्रयत्नेनापि तद्गन्धुमसमर्थं व्रीडितं तं प्रतिनिवर्त्य स्वसमीपमागतं वायुं प्रत्यपि तथैव पृष्ट्वा तेन सर्वमपि जगदुन्मूलयितुं स्वस्य

^१ अत्र ' काकवृत्तादिषु ' इति शुद्धपाठः स्यात्. ^२ केनोपनिषदि तृतीयखण्डे इदमुपाख्यानं श्रूयते । तथा हि—“ ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । अथ तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं महिमेति । तद्वैषां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति । तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वाऽहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा अहमस्मीति, तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै तृणं निदधावेतदहेति । तदुपप्रयाय । सर्वजवेन तन्न शशाकं दग्धुम् । स तत एव निवृत्ते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति, तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति, वायुर्वाऽहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वाऽहमस्मीति । तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति । तदुपप्रयाय । सर्वजवेन तन्न शशाकादातुम् । स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति, तथेति तदभ्यद्रवत्तमात्तिरोदधे । स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ” (केनोपनिषदि तृतीयखण्डः) इति,

सामर्थ्ये कथिते तदेव तृणमिदं क्षिपेति निर्दिश्य तथैव तत्रासमर्थं
तमपि प्रतिनिवर्त्य प्रशान्तगर्वान् देवानकरोत् ' इति ॥ ९५ ॥

अग्रजे मायि दिवौकसां पितुः

पुत्रभावमुपसेदुषा त्वया ।

मानितोऽहमवमानितस्वयं

वानरानुचरितैस्स्वचेष्टितैः ॥ ९६ ॥

अग्रज इति—अग्रजे ज्येष्ठे मायि सति दिवौकसां देवानां
पितुः काश्यपस्य पुत्रभावं उपसेदुषा प्राप्तवता त्वया मानितः अग्रज
इति पूजितोऽहं वानराणामनुचरितैः वानरचरिततुल्यैः स्वचेष्टितैः ममैव
चेष्टितैः अवमानितः परिभूतः । मदपराध एव त्वत्कृतावमानहेतुरिति
त्वय्यवद्यं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

मद्विधा विषमवृत्तिशालिनः

शान्तघोरसमयातिलङ्घिनः ।

पोषयन्ति भवतः क्षमानिधेः

प्रायशः प्रहसनोचितं रसम् ॥ ९७ ॥

मद्विधा इति—शान्तघोरसमयातिलङ्घिनः सात्विकराजस-
वेलातिवर्तिनः मूढाख्यां तामसीं दशां प्राप्ताः अत एव विषमवृत्ति-
शालिनः विरुद्धाचरणवन्तः मद्विधाः मम विधेव विधा प्रकारो येषां ते
तादृशा जनाः क्षमानिधेः क्षान्तेर्निघानभूतस्य भवतः तव प्रायशः
प्रायेण प्रहसनोचितं रसं प्रहसनं नाम हास्यरसप्रधानो रूपकभेदः तदु-
चितरसो हास्य एव, तं पोषयन्ति, पोषमुपचितं कुर्वन्ति, पुष्यत इति
पोषः, कर्मणि घञ् । ततः ' तत्करोति (गणसूत्रं २०४) इति णिच् ।
चुरादिण्यन्तस्तु ' पुष धारणे ' (चुरा. १७५१) इति घातृधारणार्थो न

पुण्यार्थः, घातुनामनेकार्थकत्वमादाय स एव वाऽत्र द्रष्टव्यः, मादृ-
शेषु मूढेषु द्रुह्यत्सु सहिष्णोस्तव कथमेषां मौढ्यमित्यपहास एव भवति ।
को न मूढ इति भावः ॥ ९७ ॥

अस्मदिष्टमनघास्त्रिविष्टपं
दुःखमिश्रमवधार्य दुर्गतिम् ।
त्वत्पदं परमनन्यचेतसः
संश्रयन्ति निरपायमाश्रयम् ॥ ९८ ॥

अस्मदिष्टमिति—अनघाः क्षीणपापाः पुरुषाः अस्मदिष्टं
अस्माकमिष्टं दुःखमिश्रं क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिदोषैः दुःखसम्भिन्नं
त्रिविष्टपं स्वर्गं दुर्गतिं दारिद्र्यं नरकं वा अवधार्य निश्चित्य अनन्य-
चेतसः विषयान्तरव्यावृत्तमनसः सन्तः, निरपायमाश्रयं अपायरहित-
मावासं परं उत्कृष्टं त्वत्पदं तव स्थानं वैकुण्ठं संश्रयन्ति महता यत्नेन
तदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । त्वत्पदं तव पदं चरणं भजन्ति, मोक्षायेति वा ।
अत्र पक्षे आश्रयशब्दश्शरण्यपरः । “^१ दुर्गतिर्नरके दैन्ये ” इति विश्वः ।
अस्मदिष्टमिति शेषषष्ठीसमासः । ‘क्तेन च पूजायाम्’ (पा.सू. २-२-१२)
इति समासानिषेधस्तु कृद्योगलक्षणषष्ठीविषयः । यद्वा अस्माभिरिष्टमिति
भूतार्थक्तान्तस्य तृतीयासमासः ॥ ९८ ॥

अल्पमस्थिरमपायदन्तुरं
स्वर्गसौधमवधीर्य सूरयः ।
निस्तरन्ति जगदेकहेतुना
सेतुनेव भवता भवार्णवम् ॥ ९९ ॥

अल्पमिति—सूरयः विद्वांसः अल्पं मुक्तिमहानन्दापेक्षया
स्वतः क्षुद्रं अस्थिरं “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति”^२ इति स्मृतेः,

दुर्गतिर्नरके निस्त्वे—अ.

^२ इति श्रुतेः विनश्वरं—ग. अ.

चञ्चलं अपायदन्तुरं असुरभयमुनिशापादिविपद्भिर्विषमं स्वर्गसौधं स्वर्ग-
स्सौध इव तं, सौधदृष्टान्तेन सौधवदुन्नतिमात्रमितो विशेषो नान्य इति
व्यञ्जयति, अवधीर्य अनदृत्य जगदेकहेतुना जगतामन्यनिरपेक्षेण
कर्त्रा भवता सेतुनेव भवार्णवं तरन्ति ॥ ९९ ॥

त्वत्पदकदृढभाक्तरूपया

मुक्तिवासरविभातसन्ध्यया ।

क्षीयते जगति कस्यचित्प्रभो !

मोहसन्ततिमयी महानिशा ॥ १०० ॥

त्वत्पदेति—हे प्रभो ! त्वत्पदैकदृढभक्तिरूपया तव चरणे
एकस्मिन् या दृढभक्तिः तल्लक्षणया मुक्तिरेव वासरः तस्य विभात-
सन्ध्यया पूर्वसन्ध्यया कर्त्र्या मोहसन्ततिमयी मोहपरम्परारूपा महा-
निशा महती दीर्घा रात्रिः जगति कस्यचित् अनेकजन्मसंसिद्धस्य क्षीयते
नाशयते । ‘क्षि क्षये’ (भ्वादि २३६) इति घातोरन्तर्भावितण्यर्थतया
सकर्मकात्कर्माणि लकारः । यद्वा ‘क्षि हिंसायाम्’ (स्वादि १२७६) इति
हिंसार्थात्सौवादिकात् कर्माणि लकारः । अस्य छान्दसघातुमध्यपाति-
त्वेऽपि भाषायां प्रयोगोऽभियुक्तैरङ्गीकृतः । दृढशब्दस्य स्त्रीत्व-
विवक्षायां भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठेन पुंवद्भावप्रतिषेधात् दृढाभक्तीति
भाव्यम् । इह तु भजनस्य दार्ढ्यमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्वमिति
साधुता । यथाऽऽह न्यासकारोऽमुमेव शब्दमधिकृत्य ‘दृढशब्दे लिङ्ग-
विशेषस्यानुपकारकत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितम्, इति । भोजराजस्तु ‘भक्तौ
कर्मसाधना’ इति सूत्रेण कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात्
भावादिभक्तिरित्यादौ पुंवद्भावप्रतिषेधात्, दृढभक्तिरित्यादौ तु भाव-
साधनत्वात्पुंवद्भाव इत्याह ॥ १०० ॥

देशकालगणनातिलङ्घिभिः

.मातुमागमगणेन वाञ्छितैः ।

भूषितो गुणाविभूतिसागरैः

त्वत्समस्त्वमितरे मिथस्समाः ॥ १०१ ॥

देशेति—देशेन कालेन च गणना देशकालपरिच्छेदः, देश-
कालौ गणना सङ्ख्या चेति वा, तदतिलङ्घिभिः आगमगणेन श्रुति-
बन्देन मातुं परिच्छेतुं वाञ्छितैः, न तु परिच्छिन्नैरिति भावः, गुणाः
ज्ञानशक्त्यादयः, विभूतयो नित्यानित्यभेदमिन्नाः, सागरा इवापरिच्छे-
द्यत्वात् तैर्भूषितः, त्वं त्वत्समः तव तुल्यः, इतरे तु मिथस्समाः ।
इतरेषां समत्वविचारः क्रियते चेत् परस्परमेव, न त्वयेत्यर्थः
॥ १०१ ॥

का कथा तव समेऽधिकेऽपि वा

हीन इत्यपि क एव गण्यते ।

मेरुसर्षपनिदर्शनं च ते

मा स्म भूत्वादितरस्य चात्मनः ॥ १०२ ॥

का कथेति—तव समेऽधिके वा पुरुषे का कथा तव समोऽ-
धिकश्च पुरुषो न सम्भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । हीन इत्यपि क
एव गण्यते, एवकारः इवकारवद्वाक्यालङ्कारार्थः, त्वदपेक्षया हीन
इत्यपि को गण्यते, त्वत्प्रतियोगिकं हीनत्वगणनमपि नार्हाते,
किञ्चित्प्रसक्तसाम्य एव ^१हीनताया विधेयत्वात् । इतरेषां च त्वत्तोऽति-
निकृष्टत्वादिति भावः । अतिनिकृष्टत्वमेवाह—मेरुसर्षपनिदर्शनं च
मेरुसर्षपौ तुल्यादिति दृष्टान्तोऽपि मा स्म भूत् । तदपि न युक्तमित्यर्थः
॥ १०२ ॥

^१ हीनतया—ग. घ. ज.

भूतभव्यभवदात्मनः प्रभो !

यन्निदानमखिलस्य शाश्वतम् ।

यत्प्रविश्य न पुनर्निवर्तते

यत्परं पदमुशन्ति तद्भवान् ॥ १०३ ॥

भूतेति—हे प्रभो ! भूतभव्यभवदात्मनः भूतभविष्यद्वर्तमान-
रूपस्य अखिलस्य विश्वस्य यच्छाश्वतं निदानं, यत्प्रविश्य पुनर्न निवर्तते
जनः, यत् परं पदमुशन्ति यत् सर्वोत्कृष्टं प्राप्यमिच्छन्ति, “ सोऽध्वनः
पारमाप्नोति ” “ तद्विष्णोः परमं पदं ” इत्यादिश्रुत्यभिज्ञाः, तद्भवान्
तत् परं ब्रह्म त्वमेव ॥ १०३ ॥

जातिवर्णरचनाविचित्रितं

¹ विश्वचित्रमुदमीलयद्भवान् ।

² आत्माभित्तिनियतस्थिराश्रयः

तूलिकां त्रिगुणलक्षणां वहन् ॥ १०४ ॥

जातीति—हे प्रभो ! भवान् त्रिगुणलक्षणां त्रयो गुणास्स्त्वा-
दयो लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तां तूलिकां कूर्चिकां वहन् सन् आत्मा
त्वत्स्वरूपमेव भित्तिः, सैव नियतः स्थिरः आश्रयो यस्य स तथोक्तः,
जातयः मनुष्यत्वगोत्वादयः, वर्णाः ब्राह्मणादयः, जातय एव वर्णाः
नीलपीतादय इति रूपकं वा, तेषां रचनाभिर्विचित्रितं विश्वं जगदेव
चित्रं उदमीलयत् उन्मीलितवान् । भवच्छब्दयोगेन युष्मदुपपदा-
भावात् ‘³ शेषे प्रथमः’ (पा. सू. १-४-१०८) इति प्रथम-
पुरुषः ॥ १०४ ॥

¹ द्वितीयतुरीयादयोर्विनिमयः ज. अ. दे. सु.—कोशेषु. ² ‘ आत्माभित्ति-
नियताश्रयं प्रभो—झ. अ. दे. सु. ³ शेषप्रथमपुरुषः—ग. झ.

अप्रयच्छति दुरत्ययक्रमे
त्वय्यशेषजगदेकघातरि ।
इष्टमन्यदुभयं च मिश्रितं

कस्य केन किमिवोपपद्यते ॥ १०५ ॥

अप्रयच्छतीति—दुरत्ययक्रमे दुर्लङ्घ्यशक्तिके “क्रमश्शक्तौ परीपाठ्याम्” इति विश्वः, अशेषजगदेकघातरि^१ सर्वेषां जगता-
मन्यनिरपेक्षे धारके त्वयि, इष्टं सुखं, अन्यत् अनिष्टं दुःखं, मिश्रितं परस्पर-
सम्भिन्नं उभयं सुखं दुःखं च, अप्रयच्छति सति, कस्य पुरुषस्य केनो-
पायेन किमिवोपपद्यते ? किं सम्पद्यते । सुखदुःख^२संभेदेषु त्वया
अदत्तं किमपि कस्यापि केनापि हेतुना न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

आयतन्त भुवनान्यशेषत-

स्त्वय्यतस्त्वमनुपाधिरीश्वरः ।

वर्धनीयविभवा वयं^३ पुनः

त्वत्प्रदिष्टपुरपत्तनेश्वराः ॥ १०६ ॥

आयतन्तेति—अशेषतः अशेषाणि भुवनानि त्वयि विषये
आयतन्त अधीनान्यभवन् । अतो हेतोः त्वं अनुपाधिः विशेषणरहित
ईश्वरः । परिच्छिन्नैश्वर्या हि क्षितीश्वरदिगीश्वरादयः क्षित्यादिभिर्विशे-
ष्यन्ते । त्वं त्वपरिच्छिन्नैश्वर्य इत्यविशेषणीय ईश्वर इत्यर्थः । “उपा-
धिर्धर्मचिन्तायां कैतवेऽपि विशेषणे” इति विश्वः । वर्धनीयविभवाः
त्वत्प्रसादोपचयैश्वर्या वयं तु त्वत्प्रदिष्टानां त्वया दत्तानां पुराणां पत्त-
नानां च ईश्वराः । पुरं नगरमात्रं, पत्तनं राजधानीत् युक्तमिति भेदमाहुः ।
अशेषत इत्या^४द्यादित्वात्तसिः ।^५केचित् ‘इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते’
(पा. सू. ५-३-१४) इति दृशिग्रहणात्तसिलित्याहुः ॥ १०६ ॥

^१ सर्वेषामन्य-घ. ^२ सम्बन्धेषु-घ. ^३ त्वत्प्रतिष्ठपुर-ग्र. दे. मु.

^४ ‘आद्यादिभ्य उपसङ्गधानम्’ (वा. ३३३९) इति वार्तिकेनेति भावः.

^५ ‘दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव’ (वा. ३२४४) इति वार्तिकेन भवदादियोग एव
तसिलोऽभ्यनुज्ञानात् भवद्दीर्घायुरायुष्मेद्भवानां प्रियशब्दानामेव भवदादित्वपरिगणनेन
तद्योगस्यात्रादर्शनेन तसित् दुर्लभ इति केचिदित्यनेनास्वरसस्सूचितः

जन्मकर्मभिरसौ निबध्यते
तानि यस्तव न वेत्ति तत्त्वतः ।
त्वत्कथामृतरसं पिबन्ति ये
ते भवेयुरपुनस्तनन्धयाः ॥ १०७ ॥

जन्मेति—असौ जन्मभिः कर्मभिश्च निबध्यते । क इत्या-
काङ्क्षायामाह—तानीति । यस्तव तानि जन्मकर्माणि तत्त्वतः परमार्थ-
रूपेण, जन्मानि लोकानुग्रहार्थमिच्छावताररूपाणि, कर्माण्यपि लोक-
सङ्ग्रहार्थानीति, शास्त्रसिद्धेन प्रकारेण न वेत्ति । यस्त्वेवं वेत्ति, स तैर्न-
निबध्यत इत्यर्थादुक्तं भवति । अत एवोक्तं गीतासु—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

इति । किञ्च ये त्वत्कथामेष अमृतरसं अमृतरूपमास्वाद्यं पिबन्ति ते
अपुनस्तनन्धयाः—स्तनन्धयाश्शिवः, “ नासिकास्तनयोर्धर्माघटोः ”
(पा. सू. ३-२-२९) इति खश्, ^१मुमागमश्च, पुनरप्यागामिजन्मानि
स्तनन्धयाः, मुसुपेति समासः, अतथाभूताः पुनर्जन्मरहिता भवेयुरित्यर्थः
॥१०७॥

कथ्यते चिदचिदन्तरात्मनः

शास्त्रशुद्धहृदयैर्मनीषिभिः ।

सृष्टिसंहरणरक्षणेषु ते

विश्वरूप ननु कर्मकर्तृता ॥ १०८ ॥

कथ्यत इति—हे विश्वरूप! कृत्स्नशरीरक! शास्त्रैः शुद्धानि
हृदयानि येषां तैः मनीषिभिः विद्वद्भिः चिदचिदन्तरात्मनः चेतना-

^१ ‘अर्द्धिषदजन्तस्य मुम्’ (पा. सू. ६-३-६७) इति सूत्रेण मुमागम
इति भावः.

चेतनात्मकसकलप्रपञ्चान्तर्यामिणः सृष्टिसंहरणरक्षणेषु कर्मकर्तृता कर्मत्वं कर्तृत्वं च कथ्यते, “ तदात्मानःस्वयमकुरुत ” (तै. उ.) इत्यादौ तस्यैव कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च श्रवणादिति भावः । सृष्ट्याद्यनुकूलज्ञानशक्त्यादियोगेन सृष्ट्यादिकर्तुरपि प्रपञ्च^१शरीरकतया तद्विशिष्टरूपेण ^२सृष्ट्यादिकर्मत्वं युक्तमिति दर्शयितुं सर्वान्तर्यामित्वमुक्तम् ॥ १०८ ॥

आकुमारमनुभावमीदृशं

नाथ विश्वविदितं तव क्षिपन् ।

हन्त नूनमहिमांशुमण्डलं

तस्करस्तमसि गोप्तुमिच्छति ॥ १०९ ॥

आकुमारमिति—हे नाथ आकुमारं बालपर्यन्तं लोके विदितं प्रसिद्धं ईदृशं परिदृश्यमानवियदादिप्रकारं तव अनुभावं महिमानं क्षिपन् निरस्यन् तस्करः चोरः,

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

(म. भा. उद्योग. ४२, ३५)

इत्यन्यथात्मवेदी ^३ चोर उक्तः, तमसि अन्धकारे अहिमांशुमण्डलं सूर्यबिम्बं गोप्तुमिच्छति । नूनमित्युक्तार्थनिश्चये । तादृशस्य दुर्गतिमन्वीक्ष्य विषादे हन्तशब्दः । ^४ त्वन्महिमापलापश्च तमसि सूर्यमण्डलतिरोधानेच्छावदसम्भविषय इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

^१ शरीरतया—ग. ^२ सृष्ट्यादिकर्तृत्वं—घ. ^३ चोरः, तमस्य—क. घ.

^४ अत्र ‘ त्वन्महिमापलापेच्छा तमसि सूर्यमण्डलतिरोधानेच्छावदसंभविषयेत्यर्थः ’ इति पाठेन भाव्यमिति भाति.

पक्षपातपरिहारशुद्धया

पश्यति प्रणिदधानया धिया ।

यत्पृषन्ति निगमाः स्पृशन्ति तं

त्वत्प्रभावमनपायमात्मवान् ॥ ११० ॥

पक्षापातेति—निगमाः वेदाः यत्पृषन्ति यस्य बिन्दून् बिन्दु-
करूपानेकदेशान् स्पृशन्ति उपरिष्ठवतया प्रतिपादयन्ति, न तु बिन्दु-
मात्रमपि प्रविश्य यथावत्प्रतिपादयितुं शक्नुवन्तीति भावः, तं अनपायं
त्वत्प्रभावं आत्मवान् प्रशस्तबुद्धिः “ आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः ”
इत्यमरः, प्रशंसायां मत्तुप्, पक्षपातपरिहारशुद्धया मतान्तराभिनिवेश-
त्यागेन प्रसन्नया प्रणिदधानया समाधानवत्या धिया पश्यति । पक्षपाता-
नवधानकल्लषहृदयास्तु द्रष्टुं न प्रभवन्तीति भावः ॥ ११० ॥

मानुषत्वमनुगच्छता त्वया

मोहितैस्त्वमवधीर्यसे जनैः ।

तेन नस्त्रिगुणतन्त्रचेतसा-

मागतेयमसमीक्ष्यकारिता ॥ १११ ॥

मानुषत्वमिति—मानुषत्वमनुगच्छता मानुषभावमनुसरता त्वया
मोहितैर्जनैः त्वं अवधीर्यसे अवमन्यसे । तेन हेतुना त्रिगुणतन्त्रचेतसां
सत्त्वादिगुणत्रयपरतन्त्रबुद्धितया जनान्तराविशिष्टानां नः अस्माकं
देवानां इयमसमीक्ष्यकारिता अविमृश्यकर्तृता आगता प्राप्ता ॥ १११ ॥

शर्वरीदिवसव^१द्विघूर्णयन्

स्वापजागरदशा विधेरपि ।

किं पुनस्तादितरस्य तन्मया

मोहबोधविवशेन भूयते ॥ ११२ ॥

^१ अ. दे.—सुदितकोशेऽत्र ‘विघूर्णते’ इति पाठो दृश्यते । तत्रोत्तरत्र स्वापजा-
गरदशेत्यस्य प्रथमैकवचनान्तता बोध्या । ततश्च त्वमिति शेषपूरणकेशोऽपि न भवति

शर्वरीति—विधेः ब्रह्मणोऽपि शर्वरीदिवसवत् निशादिनैस्तुल्यं
 यथा तथा स्वापजागरदशाः मोहबोधावस्थाः विघूर्णयन् भ्रमयन् पुनरा-
 वर्तयन्निति यावत्, त्वमिति शेषः, तदितरस्य किं पुनः विधीतरस्य मोह-
 बोधावस्थाः विघूर्णयसीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । तत्तस्मान्मया मोह-
 बोधविवशेन कदाचित् मोहेन कदाचिद्बोधेन च परवशेन भूयते
 ॥ ११२ ॥

योऽसि सोऽसि च यथा तथाऽसि च
 त्वां त्वमेव खलु वेत्सि वा न वा ।
 तस्य ते न खलु तत्त्ववेदिनो
 वारिधेरिव वयं तटस्थिताः ॥ ११३ ॥

योऽसीति—योऽसि तत्त्वतस्त्वयं यत्स्वरूपोऽसि, सोऽसि
 च तत्स्वरूपोऽसि च । यथा—असीत्यनुषङ्गः, यत्प्रकारकोऽसि
 तथा तत्प्रकारकोऽसि च । त्वां त्वमेव खलु वेत्सि वा न वा, तत्रापि
 सन्देह इत्यर्थः । “ यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, सो अङ्ग वेद यदि
 वा न वेद ” इति हि श्रुतिः, तस्य एवमपरिच्छेद्यस्वरूपानुभावस्य ते
 वारिधेः समुद्रस्येव तटस्थाः उदासीनाः कूलगताश्च वयं न खलु
 तत्त्ववेदिनः तत्त्वज्ञा न भवामः । तटस्थिताः समुद्रस्य गाम्भीर्यमिव
 तत्त्वविचारबहिर्भूता वयं त्वत्त्वं न जानीमह इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

त्वत्प्रतीपचरणाद्विवौकसां
 दानवायितवतां त्वयाऽधुना ।
 स्थान एव परिभूतिराहिता
 नासुरो न च सुरो गुणान्तरे ॥ ११४ ॥

त्वत्प्रतीपेति— त्वत्प्रतीपचरणात् तव प्रतिकूलस्थाचरणात्

दानवायितवतां असुरवदाचरितवतां दिवौकसां अधुना त्वया आहिता कृता परिभूतिः परिभवः स्थान एव युक्तैव । “ युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने ” इत्यमरः । ननु तथापि देवानां दैवतं विष्णुः, तस्य कथं स्वाश्रितपरिभवो युक्त इत्यत आह—नासुर इति । गुणान्तरे गुणभेदे सति नासुरो न च सुरः सुरासुरविशेषो नास्तीत्यर्थः । गुणविकारे सत्य-सुरवत्सुरा अपि शास्या एवेति भावः ॥ ११४ ॥

अर्चनीयचरणाम्बुजे भव-
त्याततायिपदवीमुपेयुषाम् ।
न्यस्तशस्त्रपरिकर्मणामसौ

निष्कृतिस्त्वदुपसत्तिरेव नः ॥ ११५ ॥

अर्चनीयेति—अर्चनीयचरणाम्बुजे भवति त्वयि आततायिनो गृहीतशस्त्राः तेषां पदवीं सरणिं उपेयुषां प्राप्तवतां न्यस्तशस्त्रपरिकर्मणां त्वत्कृतशिक्षानन्तरं त्यक्तान्यायुधान्येव प्रसाधनानि यैस्तेषां नः अस्माकं असौ त्वदुपसत्तिः त्वत्सम्बन्धिनी प्रपत्तिरेव निष्कृतिः प्रायश्चित्तिः । त्वदुपसत्तिरिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासः । ‘ उभयप्राप्तौ कर्मणि । (पा. सू. २-३-६६) इति षष्ठ्याः ‘ कर्मणि च ’ (पा. सू. २-२-१४) इति समासनिषेधात् ॥ ११५ ॥

नन्वपराधिभिः केनचिदुपायनेन क्षमयितव्यः प्रभुः, न तु शरणागतिमात्रेणेत्याशङ्क्य देवस्यावाप्तसकलकामतयाऽत्रानादरमाह—

किं तदस्ति कुशलेषु यन्न ते
तच्च किं त्वदितरेषु यत्तव ।
ईदृशस्य भवतः किमीदृशा

तस्थुषा ^१ त्रियुग जग्मुषाऽपि वा ॥ ११६ ॥

किं तदिति—कुशलेषु मङ्गलेषु यत्ते नास्ति तत्किमस्ति, सर्व-

^१त्रियुगोति ऋष्णस्य संबोधनम् । ज्ञानशक्त्यादिगुणयुगलत्रयशालिन्निति तस्यार्थो बोध्यः ।

मङ्गलनिदाने त्वयि अविद्यमानं मङ्गलमन्यत्र क्वापि नास्तीत्यर्थः ।
 “ कुशलं निपुणे पुण्ये पर्याप्ते मङ्गले क्षमे ” इति वैजयन्ती, यत्तव
 यन्मङ्गलं तवास्ति तच्च त्वदितरेषु किमप्यस्ति, तादृशमेकमप्यन्येषु
 नास्तीत्यर्थः । ईदृशस्य इत्थमनन्यसाधारणनिखिल^१मङ्गलास्पदस्य
 भवतः ईदृशा परिदृश्यमानदैर्न्यास्पदेन तस्थुषा स्थावरेण जग्मुषा
^२ जङ्गमेनापि वा किं, तेन किमपि साध्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

अल्पसत्त्वमवलेपयन्त्रितं

बल्बजेषु बहुमान^३शालिनम् ।

त्वत्कृपैकपरिहार्यविप्लवं

प्रत्यवेक्षणपदं प्रतीहि माम् ॥ ११७ ॥

अल्पसत्त्वमिति—अल्पसत्त्वं अल्पबलं अवलेपयन्त्रितं गर्व-
 ग्रस्तं, बल्बजेषु बल्बजास्तृणविशेषाः, “ उलपा बल्बजाः प्रोक्ताः ”
 इति हलायुधः, तथा असारेषु ऐश्वर्येषु बहुमानशालिनं बहुमानं
 शालन्तं गच्छन्तं मां त्वत्कृपया एकया परिहार्यविप्लवं परिहरणीया-
 वलेपाद्युपद्रवं, एकशब्दसमासानन्तरं कृपाशब्दस्य शिवभागवतवत्
 समासः, अत एवानन्यगतिकत्वात् प्रत्यवेक्षणपदं व्यावृत्त्यावलोकनस्य
 विषयं प्रतीहि जानीहि ॥ ११७ ॥

मृष्यतां मम विभो व्यतिक्रमः

प्रस्मृतत्वदुपकारपद्धतेः ।

^४ रुद्रकोपविवशस्य देहिनः

कस्य नाम न भवत्यपक्रिया ॥ ११८ ॥

मृष्यतामिति—हे विभो प्रस्मृतत्वदुपकारपद्धतेः अविस्मृतत्व-

^१ मङ्गलात्मकस्य—घ.

^२ जङ्गमेनापि च किं—घ.

^३ शालिनाम्—झ.

^४ क्षुद्रकोप—ग्र. दे.-सु.

त्कृतोपकारसरणेः मम व्यतिक्रमः ^१ अपचारः मृष्यतां सद्यताम् ।
रुद्रकोपेन विवशस्य क्षुभितबुद्धेः कस्य नाम देहिनः अपक्रिया
अपचारः न भवति । तमोऽभिभवे सति सर्वोऽपि कदाचित्
अपचरोदित्यर्थः ॥ ११८ ॥

त्रातुमेव शरणागतान् ^२ सुरा-
नासुरानभिजिघांसता त्वया ।
रागरोषरहितात्मना स्वयं
दैत्यशत्रुरिति नाम गृह्यते ॥ ११९ ॥

त्रातुमिति—शरणागतान् सुरान् त्रातुमेव असुरा एव
आसुराः, प्रज्ञादिपाठात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः, तान् अभिजिघांसता
अभिहन्तुमिच्छता स्वयं रागरोषरहितात्मना त्वया दैत्यशत्रुरिति नाम
गृह्यते । स्वतः क्वापि रागद्वेषरहितोऽपि शरणागतानस्मान् रक्षितुमेव
दैत्यानभिजिघांसन् तेषां शत्रुरिति नाम गृह्णासीति प्रतिबुद्धस्येन्द्रस्य
तदुपकारानुस्मृतिः ॥ ११९ ॥

त्वद्गृहीतगुणसूत्रसन्दिताम्
दारुपुत्रनयतः प्रवार्तिनः ।
निर्गुणानपि निसर्गाकिङ्करान्
स्वीकुरुष्व कृपया स्वयैव नः ॥ १२० ॥

त्वद्गृहीतेति—त्वया गृहीतैः तव वंशवदैः गुणैः सत्त्वादिभिरेव
सूत्रैः सन्दिताम् बद्धान्, “ बद्धे सन्दानितं मृतमुद्धितं सन्दितां
सितम् ” इत्यमरः, अतएव दारुपुत्रनयतः दारुप्रतिमान्यायेन

प्रवर्तिनः अवश्यमनिच्छायामपि प्रवर्तमानान्, ¹ आवश्यकार्थे णिनिः, निर्गुणानपि सत्वकार्यताप्रयोजकगुणरहितानपि निसर्गकिङ्करान् नः अस्मान् स्वया आत्मीयया कृपयैव स्वीकुरुष्व । अस्मदाजानभृत्या इति त्वत्कृपाव्यतीरेकेण स्वीकारकारणमस्मासु किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १२१ ॥

वासवस्य वचनं निशम्य त-
द्भावशुद्धिपरिकर्मिताक्षरम् ।
दीनगुप्तिजननीं पुनर्दया-
मन्वविन्ददरविन्दलोचनः ॥ १२१ ॥

वासवस्येति—अरविन्दलोचनः कृष्णः भावशुद्ध्या अन्तःकरणस्य आर्जवेन परिकर्मितानि सञ्जातप्रसाधनान्यक्षराणि यस्य तत्तथोक्तं वासवस्य तद्वचनं निशम्य दीनानां गुप्तेः रक्षायाः जननीं दयां पुनरन्वविन्दत् अलभत ॥ १२१ ॥

उद्धृतं च विभुना सुदर्शनं
त्राणदं त्रिदिवसन्ननामभूत् ।
तस्य दृप्तदमनेन दीव्यतः
शिक्षणैकनियतं हि शासनम् ॥ १२२ ॥

उद्धृतमिति—विभुना उद्धृतं सुदर्शनं च त्रिदिवसन्ननां देवानां त्राणदं रक्षाप्रदमभूत् । जिघांसयोद्धृतं कथं निवृत्तं तत्राह-
तस्येति । दृप्तदमनेन दृप्तानां दान्त्यापादनेन ² दीव्यतः क्रीडतः तस्य कृष्णस्य शासनं शिक्षणैकनियतं हि शिक्षणे एकस्मिन्नाभिरतं हि, न तु हिंसाप्रवणमिति भावः ॥ १२२ ॥

¹ 'आवश्यकोधमर्णयोर्णिनिः' (पा. सू. ३-३-१७०) इति सूत्रेणैति भावः.

² शान्त्यापादनेन ध.

आह चैनमनघेन चक्षुषा
शोधयन्नमृतसिन्धुशोभिना ।
स्वादुसूनृतगभीरया गिरा
पारितोषिकमिवार्पयन् प्रभुः ॥ १२३ ॥

आहेति—अमृतसिन्धुशोभिना प्रसादादमृताम्बुषिवच्छोभ-
मानेन अनघेन रम्येण चक्षुषा शोधयन् अवलोकनेनेन्द्रं निरस्तसकल-
दोषं कुर्वन् प्रभुः स्वाद्ध्या श्रवणमधुरया सूनृतया प्रियसत्यरूपया गभीरया
अर्थगौरवादियुक्तया च गिरा पारितोषिकं उचितभाषिणि इन्द्रे तत्परि-
तोषप्रयोजनकं वस्त्राभरणादिकमर्पयन्निव, तदर्पणेनेव हर्षं कुर्वन्निति
यावत्, आह उवाच । आहेति उवाचार्थे निपात इति न स्मशब्दापेक्षा ।
चकारोऽव्यवहितपूर्वश्लोकोक्तदयासिक्तियासमुच्चयार्थः ॥ १२३ ॥

भद्रमस्तु भवते दिवस्पते !

निर्जराश्च निरपायमासताम् ।

आत्मचौर्यदुरिताकरत्यजां

माऽपहार्षुरसुराः पदानि वः ॥ १२४ ॥

भद्रमिति—हे दिवस्पते ! दिवस्स्वर्गस्य पते 'तत्पुरुषे कृति
बहुलम्' (पा. सू. ६-३-१४) इत्यलुक् ^१ कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य
सः, भवते तुभ्यं भद्रमस्तु मङ्गलं भूयात् । “चतुर्थी चाशिष्यायुष्य”
(पा. सू. २-३-७३) इत्यादिना भद्रयोगे चतुर्थी । निर्जराः देवाश्च
निरपायं विपद्रहितं आसताम् । उभयत्राशिषि लोट् । आत्मचौर्यमात्मन्य-
न्यथाप्रतिपत्तिः, ^२ तदेव दुरिताकरः सर्वपापसङ्घः—

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

१ कस्कादिभ्यश्च (पा. सू. ८-३-८८) इति सूत्रेणेति भावः । २ तदेव चौर्यमेव—अ.

इति स्मृतेः, तत्त्यजां तं त्यक्तवतां प्रतिबुद्धानां वः युष्माकं पदानि स्थानानि असुराः माऽपहार्षुः अपहर्तुं न प्रभवेयुरित्यर्थः । यदि तु सर्वेषामात्मभूते मयि इत्थं भवतामन्यथाप्रतिपत्तिरनुवर्तेत ¹ तर्हि भवत्पदान्यसुरा अपि हरेयुरिति तात्पर्यम् । ‘यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वा असुरा वा ते पराभविष्यन्ति’ इति हि छान्दोग्ये (छा. ८-८-४) देवासुरेष्वात्मज्ञानां तदितरपराभवितृत्वमुक्तम् । अतस्तदभावे तत्प्रबलैरसुरैर्देवानां पराभवस्स्यादिति ॥ १२४ ॥

मा स्म भैष्ट मयि गोप्तरि स्थिते

भावितानि ¹ भवुकानि सन्तु वः ।

वीतदानवपराभवाश्चिरं

त्रातुमर्हथ सुरास्त्रिविष्टपम् ॥ १२५ ॥

मा स्मेति—हे सुराः ! गोप्तरि रक्षके मयि स्थिते यूयं मा स्म भैष्ट । मया रक्ष्यमाणानां कुतो भयं भवेदिति भावः । ‘स्मोत्तरे लङ् च’ (पा. सू. ३-३-१७६) इति चकाराल्लुङ् । वः युष्माकं भवुकानि मङ्गलानि, “भावुकं ² भवुकं भव्यम्” इति मङ्गलपर्यायेष्वमरः । भवो वाञ्छितप्रवृत्तिरत्रास्तीति ठन्प्रत्ययः । भावितानि प्राप्तानि सन्तु । भवतेः प्राप्तार्थे ण्यन्तात्कः । किञ्च वीतदानवपराभवाः सन्तः स्वर्गं त्रातुमर्हथ ॥ १२५ ॥

मन्त्रपूतमनुपप्लवं हवि-

र्यायजूकपारिषन्निषेवितम् ।

अन्तरात्मनि निविष्टमन्तरा

विन्दत स्थिरसुधारसान्तरम् ॥ १२६ ॥

मन्त्रपूतमिति—मन्त्रैः पूतं पवित्रं यायजूकानां यज्वनां

¹ तदा-ञ्ज. ² ‘भविकं’ इत्येव सुधादिटीकाकृत्संमतः पाठः । अत एवात्राप्युत्तरत्र भवशब्दात् ठन्प्रत्यय एवोक्तः । अतोऽत्र भवुकमिति पाठो भावुकमिति कोशगतपूर्वशब्दपाठवासनोवेगाधीनलेखकप्रमादायात् इति भाति.

परिषदा गोष्ठ्या निषेवितं निषेवणरूपं, भावे क्तः, अन्तरात्मनि निविष्टं प्रतिष्ठितं, अन्तर्यामिणः सर्वहविर्भोक्तृतया परमोद्देश्यत्वात् तत्पर्यन्तं स्थिरसुधारसान्तरं स्थायिसुधारसविशेषरूपं हविः चरुपुरोडाशसाना-
य्यादिकं अन्तरा मध्ये अनुपप्लवं निरुपद्रवं यथा तथा विन्दत प्राप्तुत ।
यज्ञोपद्रवकारिणां नरकादीनां निग्रहादिति भावः । सुषैव रस्यते
आस्वाद्यत इति रसः, अन्यस्सुधारसः सुधारसान्तरम् । सुप्सुपति
समासः । तत्तद्देवशरीरकान्तरात्मपर्यन्तानामपि हविषां श्राद्धभोक्तृ-
ब्राह्मणन्यायेन ते ते देवा अपि मध्ये भोक्तार इति शास्त्रमर्यादाऽनेन
दर्शिता ॥ १२६ ॥

जन्मतोऽपि भवतां महीयसा-

माप्तबन्धुरदितेरहं ^१ सुतः ।

देवकीतनयभावतोऽपि मे

सैव सम्प्रति सहोदरत्वधीः ॥ १२७ ॥

जन्मतोऽपीति—जन्मतो महीयसां जन्मना ज्यायसां भवतां
अदितेऽसुतोऽहं आप्तबन्धुः प्रत्यासन्नबन्धुः अनुजत्वादिति भावः,
सम्प्रति इदानीं देवकीतनयभावतोऽपि देवकीतनयत्वादपि मे मम सैव
सहोदरत्वधीः उपेन्द्रावतारे जातेति भावः । देवक्या अप्यदित्यंश-
त्वादिति हृदयम् ॥ १२७ ॥

आयुधानि पुनरक्षतानि वः

सन्तु सत्वमपि दैत्यसूदनम् ।

पालयन्तु बलिनो ^२ जगन्नर्यां

ते भवन्त उपपन्नपौरुषाः ॥ १२८ ॥

आयुधानीति—वः आयुधानि पुनरक्षतानि सन्तु पुनरपि

यथापूर्वं क्षतरहितानि सन्तु । सत्वं युष्मद्वलमपि दैत्यसूदनं दैत्यानां
हिंसकं अस्त्विति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः । सूदनमिति ^१ नन्धादि-
त्वाद्भ्युः । बलिनः बलवन्तः ते प्रसिद्धाः भवन्तः उपपन्नपौरुषाः
सम्पन्नपराक्रमास्सन्तः जगत्रयीं ^२ पालयन्तु ॥ १२८ ॥

इत्यनाविलमनोज्ञया गिरा
निर्मलां निजदयामिवोद्भमन् ।

सौम्यद्वाष्ट्रकरात्सुधाभुजः

पर्यवस्थितधृतीन् परः पुमान् ॥ १२९ ॥

इतीति—इति उक्तप्रकारेण अनाविलमनोज्ञया प्रसन्नरुचिरया
गिरा निजदयामुद्भमन्निव स्थितः सौम्यद्वाष्ट्रिः ^३ दयासान्द्रावलोकनः परः
पुमान् सुधाभुजः देवान् पर्यवस्थितधृतीन् पुनरपि प्रतिष्ठितधैर्या-
नकरोत् ॥ १२९ ॥

ते च तेन गरुडं नियच्छता
गम्यतामिति गभीरमीरिताः ।

अद्यजातवदनन्यवत्सले

प्रश्रितास्सुमनसः प्रतस्थिरे ॥ १३० ॥

ते चेति—गरुडं नियच्छता द्वारकापुरं गन्तुमुद्युक्तं ^४ गरुड-
मेषां प्रेषणाय स्थापयता तेन कृष्णेन गम्यतामिति गभीरं ईरिताः उक्ताः
अनन्यवत्सले एकान्तभक्तेषु वात्सल्यवति कृष्णे विषये प्रश्रिताः
विनीताः ते सुमनसः देवाश्च अद्यजातवत् अद्यजातैस्तुल्याः पुनर्जाता-
निवात्मनो मन्यमानास्सन्तः प्रतस्थिरे ॥ १३० ॥

^१ नन्धादित्वादिति । 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' (पा. सू. ३-१-१३४) इति सूत्रेणोक्ते भावः. ^२ पालयन्तु, लोट्-ग. ^३ दयनीयावलोकनः-
घ. ^४ गरुडं तेषाम्-झ.

गृह्यतां तरुरसाविति स्वयं

भामया भगवता च भाषिते ।

आगमिष्यति पुनस्त्वया सहे-

त्याह दानवरिपुं दिवस्पतिः ॥ १३१ ॥

गृह्यतामिति—असौ तरुः पारिजातः गृह्यतामिति भामया सत्यभामया, नामैकदेशे नामग्रहणम्, भगवता कृष्णेन च स्वयं भाषिते स्वयमेवोक्ते सति दिवस्पतिः इन्द्रः त्वया सह पुनरागमिष्यतीति दानवरिपुं कृष्णं आह । इदानीं नेतव्यः, कालान्तरे त्वय्यागच्छति सहानेतव्य इत्युवाचेत्यर्थः । आहेत्यव्ययमुवाचार्थे ॥ १३१ ॥

शान्तगर्वगरले दिवस्पतौ

सन्निवेश्य सुरलोकसम्पदम् ।

आप्तुमैच्छदनुजीविरक्षितां

स्वां पुरीमथ सुपर्णवाहनः ॥ १३२ ॥

शान्तेति—अथ सुपर्णवाहनः हरिः गर्वो गरलमिव गर्वगरलं शान्तं गर्वगरलं यस्य तस्मिन् शतक्रतौ सुरलोकसम्पदं निवेश्य अनुजीविभिः अमात्यादिभिः रक्षितां स्वां पुरीमाप्तुमैच्छत् ॥ १३२ ॥

आत्माधिकारमनुमत्य दिशापतीनां

वज्रं प्रदिश्य ^१पुनरप्यनघं मघोने ।

दिव्यद्रुमप्रतिगतिं ^२च पुनर्विधास्यन्

दत्ताभयो दनुजशत्रुरवाप तुष्टिम् ॥ १३३ ॥

आत्मेति—दिशापतीनां लोकपालानां आत्माधिकारमनुमत्य स्वस्वाधिकारे अनुमतिं दत्त्वा मघोने इन्द्राय अनघं वज्रं प्राग्गृहीतं

पुनरपि प्रदिश्य वितीर्य परं दूरे कालान्तरे “ परं दूरान्यमुख्येषु ” इति यादवः, ‘ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ’ (पा.सू. २-३-३५) इति द्वितीया, दिव्यद्रुमस्य पारिजातस्य पुनः प्रतिगतिं निवृत्तिं च विघास्यन् करिष्यन् दत्ताभयः इन्द्राय वितीर्णाभयः दनुजशत्रुः कृष्णः तुष्टिमवाप ^१ तुतोष, कृतकृत्यतयेति भावः ॥ १३३ ॥

अथ पदविनिर्कीर्णमन्दारवन्दारुवृन्दारक-

स्तुतिशतबहुमानसत्यापितेहस्स सत्यापतिः ॥

अमरसमरवेगविख्यातदाक्ष्येण ताक्ष्येण गां

^२ प्रतिजिगमिषितां पुरीं त्रातुमन्वक् समन्वग्रहीत् ॥ १३४ ॥

अथेति—अथ पदयोर्विनिर्कीर्णानि मन्दाराणि मन्दारपुष्पाणि यैस्तेषां वन्दारूणां वन्दनशीलानां वन्दारकाणां देवानां स्तुतिशतबहुमानेन स्तुतिशतरूपेण श्लाघनेन सत्यापिता याथार्थ्येनाख्याता ईहा चरित्रं यस्य स तथोक्तः ^३ सत्यायाः पतिः सः कृष्णः अन्वक् पश्चात् देवलोककार्यनिर्वृत्त्यनन्तरं गां त्रातुं भूमिं रक्षितुं पुरीं द्वारकां अमरसमरे देवैस्सह युद्धे यो वेगस्तेन विख्यातदाक्ष्येण प्रथितसामर्थ्येन ताक्ष्येण प्रतिजिगमिषितां प्रतिगन्तुमिष्टां समन्वग्रहीत्, प्रतिनिवृत्य गन्तव्येति स्वेच्छाविषयत्वेन ^४ अनुगृहीतवान् । वृत्त्यनुप्रासशब्दालङ्कारः । सत्यशब्दात् ‘ सत्याख्याने अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ’ (वा. १०५८) इति आपुकि ‘ सत्यापपाश ’ (पा. सू. ३-१-२५) इत्यादिना णिचि कर्मणि क्तप्रत्यये च सति सत्यापितेति रूपम् । निशेति वृत्तस्य नाम ।

ते केचिदाहुः ॥ १३४ ॥

^१ तुतोषेति भावः—(ग.) ^२ प्रतिजिगमिषिता पुरीं—ग्र. दे. मु. ^३ सत्यापतिः—घ. ^४ अनुगृहीतवानित्यर्थः—ङ. ग. झ.

पश्यत्यारादनिमिषगणे पारिजातापहारात्
 स्रस्ताकल्पामिव यदुपतिस्स्थापयन् स्वर्गलक्ष्मीम् ।
 आशापालैरवनतपदस्त्यक्तलज्जैरभीक्षणं
¹ रामत्रातां खगपतिरथो राजधानीं प्रतस्थे ॥ १३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य
 कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये सप्तदशस्सर्गः.

पश्यतीति—आरात् समीपे अनिमिषगणे देवगणे पश्यति
 सति पश्यन्तं देवगणमनादृत्य पारिजातस्यापहारात् स्वर्गलक्ष्मीं स्रस्ता-
 कल्पां च्युताभरणामिव स्थापयन् वर्तयन् त्यक्तलज्जैः युद्धे निर्जिता
 वयामिति लज्जां त्यक्तवाङ्मिः आशापालैः दिक्पालैः अभीक्षणं मुहुर्मुहुः
 अवनतपदः नमस्कृतचरणः खगपतिरथः गरुडवाहनः यदूनां ² पतिः
 कृष्णः रामत्रातां बलदेवेन रक्षितां राजधानीं द्वारकां प्रति प्रतस्थे ।
 मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत् ॥ १३५ ॥

इति ³ श्रीमद्भद्रराजकुलतिलक-विश्वजिन्नाजि-श्रीरङ्गराजाध्वरि-
 वरसूनुना अप्पयदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदय-
 व्याख्याने सप्तदशस्सर्गः.

¹ रामभ्राता खगपति—ग्र. दे. मु. ² पतिः राम—ग. घ. ³ अत्र
 'श्रीमद्भद्रराजभिराज-राजपरमेश्वर - निजभुजबलनिर्जितनिखिलभूमण्डल - पञ्चतिरुवटिराय-
 भञ्जन - ह्यपतिसप्ताङ्गहरणदेवभूदेवभूमीसहोदर - श्रीमन्महामण्डलेश्वर - श्रीरामराज-
 चिन्तित्मयदेवमहाराजनामाङ्किते' इति ङ-केशे अधिकपाठो दृश्यते.

अथात्मचिन्तानुचरेण यास्यन्
 विहङ्गराजेन विभुः पुरीं स्वाम् ।
 उवाच पत्नीं दशनांशु^१लक्ष्या-
 द्रुमाश्विनानन्दममान्तमन्तः ॥ १ ॥

अथेति—अथ प्रस्थानानन्तरं आत्मचिन्तानुचरेण आत्म-
 चिन्तायाः अनुचरवद्वेगातिशयाच्चिन्तानन्तरमेव चिन्तितदेशगत्रा
 विहङ्गराजेन स्वां पुरीं यास्यन् प्राप्स्यन् कृष्णः दशनांशु-
 लक्ष्यात् दन्तकिरणव्याजात् अन्तः हृदये अमान्तं आनन्दं पारिजातहरण-
 प्रयुक्तं हर्षं वमन्निव उद्गिरन्निव स्थितस्सन् पत्नीं सत्यां उवाच । लक्ष्मी-
 मिति पाठेऽपि सैवोच्यते, तस्या लक्ष्म्यवतारत्वेनापि प्रसिद्धेः । यथा

उन्मीलितनरकोऽभूदुत्सङ्गे विभ्रदच्युतो भवतीम् ।

^२ तं मन्ये हृदि भजतां नरककथा नः कथं भवेद्देवि ॥

इति । अत्र दशनांशुलक्ष्या^३दित्यपह्नुत्या वमन्नित्युत्प्रेक्षणात् सापह्नवोत्प्रेक्षा-
 लङ्कारः ॥ १ ॥

वचनप्रकारमाह—

सत्ये समीक्षस्व विपारिजातां
 वृत्तेन हीनामिव वेदविद्याम् ।
 निशामिव प्रोषितशीतभानुं
 नारीमनाथामिव नाकलक्ष्मीम् ॥ २ ॥

सत्य इति—हे सत्ये ! विपारिजातां विगतपारिजातां अत
 एव वृत्तेन हीनां आचाररहितां वेदविद्यामिव, प्रोषितशीतभानुं

^१ लक्षाद्वमन्—झ. अ. ^२ अत्र 'तन्मन्ये' इति पाठेन भाव्यमिति भाति ।
 तदित्यस्य च तस्मादित्यथोऽत्र बोध्यः. ^३ दित्यपह्नुत्या—ग.

अपगतचन्द्रां निशामिव, अनाथां अभर्तृकां नारीमिव च स्थितां
^१ तद्वदशोभमानां, नाकलक्ष्मीं त्रिदिवसम्पदं पश्य । “ आचारहीनं न
 पुनन्ति वेदाः ” इति स्मृतेर्निष्फलत्वादाचारहीना वेदविद्या न
 शोभत इति भावः । एकस्थानेकोपमानदानात् मालोपमालङ्कारः
 ॥ २ ॥

आलम्बिता नम्रमुखी भवत्या
 हस्तेन रक्ताङ्गुलिपल्लवेन ।
 वदान्यवृक्षस्य विभाति शाखा
 वक्तुं वयस्येव रहः प्रवृत्ता ॥ ३ ॥

आलम्बितेति—भवत्या कत्र्या रक्ता अङ्गुलयः पल्लवा
 इव यस्य तेन हस्तेन करणेन आलम्बिता गृहीता अत एव नम्रमुखी
 अवनताप्रा वदान्यस्य बहुप्रदस्य वृक्षस्य पारिजातस्य शाखा रहः
 रहसि वक्तुं प्रवृत्ता मुखमवनम्य कर्णे वक्तुमुद्यता वयस्या स्निग्धेव
 विभाति । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

अथ मार्गे दृश्यमानं मेरुं वर्णयति—

सुपर्णवेगानिलविप्रकीर्णैः
 सुरद्रुमैरन्तरितस्सुमेरुः ।
 आलक्ष्यते कालवशेन भूयः
^२ प्ररूढलूनैरिव पक्षजालैः ॥ ४ ॥

सुपर्णेति — सुपर्णवेगानिलविप्रकीर्णैः गरुडवेगजनितेन
 वायुना उत्पाद्य विक्षिप्तैः सुरद्रुमैः अन्तरितः छन्नः सुमेरुः कालवशेन
 कालायत्ततया भूयः प्ररूढलूनैः भूयः प्ररूढैः तदनन्तरं लूनैः इन्द्रेण

^१ तद्वच्छोभमानां—घ.

^२ प्रमूतलूनैरिव—घ.

प्ररूढलूनैरिव—ग.

कृतैः 'पूर्वकाल' (पा. सू. २-१-४९) इत्यादिना समासः, पक्षाणां जालैः समूहैः अन्तरित इव आलक्ष्यते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४ ॥

निसर्गकल्याणतया ^१प्रतीतं

सर्वोत्तरं तत्त्वमिवैकमाद्यम् ।

अमुं प्रिये नूनमतन्द्रितानि

ज्योतीषि भक्त्या ^२परियान्त्यजस्रम् ॥ ५ ॥

निसर्गेति—हे प्रिये! निसर्गकल्याणतया स्वभावसुवर्णतया प्रतीतं विख्यातं 'मङ्गलानां च मङ्गलम्' (श्रीविष्णुसहस्रनामोपोद्धाते) इत्यादौ निसर्गमङ्गलतया प्रतीतमित्यपि गम्यते "कल्याणमक्षरे स्वर्णे कल्याणं मङ्गलेऽपि च" इति विश्वः, सर्वोत्तरं सर्वेषां मेरुं परितः स्थितानां देशानामुदाच्यम्, तत्तद्देशसूर्योदयाभिमुखस्य वामभागस्थतया सर्वोत्तरता, तथा चाहुः पौराणिकाः—“सर्वेषामुत्तरो मेरुः” इति, परमव्योमवासितया सर्वेषामुपरि स्थितमित्यपि गम्यते, अत एव आद्यं सर्वकारणतया सर्गाद्यकालवृत्ति एकं मुख्यं तत्त्वं नारायणमिव स्थितं, अमुं मेरुं ^३ज्योतीषि चन्द्रसूर्यादीनि कर्तृणि अतन्द्रितानि असञ्जातालस्यानि, सदा प्रकाशमानानीत्यौपचारिकः प्रकृतार्थः, नूनं भक्त्या अजस्रं परियान्ति प्रदक्षिणीकुर्वन्ति । ज्योतिश्चक्रभ्रमणकृतं ज्योतिषां भ्रमणं भक्तिकृतप्रदक्षिणीकरणतयोत्प्रेक्ष्यते । अत एव हेतूत्प्रेक्षा । भक्तौ निमित्तं श्लेषकृतं भगवत्सादृश्यमिति तस्याः ^४श्लेषानुप्राणितोपमासङ्करः ॥ ५ ॥

^१ प्रदीप्तं—ग्र. दे. सु. ^२ परियन्त्यजस्रम्—झ. ग्र. दे. सु. ^३ ज्योतीषि नक्षत्रचन्द्र—घ. ^४ श्लेषकृतानु—ङ.

वितानवान् व्योमतलेन मेरु-
स्तारागणैराहितमौक्तिकेन ।
निविश्य मध्येक्षितिभद्रपीठं
गङ्गोदकैराद्रियतेऽभिषेकम् ॥ ६ ॥

वितानवानिति—तारागणैः नक्षत्रनिकरैः आहितमौक्तिकेन ग्रथितमुक्ताफलेन व्योमतलेन वितानवान् उल्लोचवान् मेरुः मध्येक्षिति-भद्रपीठं क्षितिरेव भद्रपीठं महाराजाभिषेकपीठं तस्य मध्ये “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” (पा. सू. २-१-१८) इत्यव्ययीभावः, निविश्य गङ्गोदकैः उपरि पतद्भिः अभिषेकमाद्रियते बहु^१मनुते । ‘डङ् आदरे, (तुदादि १४१२) इति घातु^२दैवादिकः । ^३त्रिविक्रमावतारे तच्चरणाग्र-निर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहरन्ध्रेण बाहिर्जलं चतुर्मुखक्षालितचरणोदकसहितं मेरावद्यापि पतति । सा गङ्गति पुराणप्रक्रिया । तारागणैः व्योमतलेनेति च ^४प्रकृत्यादितृतीया, तारादेरेव मुक्ताफलत्वादिरूपणे करणत्वाद्यसम्भवात् । तद्रूपणाच्च मेरोर्नृपत्वरूपणं व्यज्यत इत्येकदेश-विवर्तिरूपकालङ्कारः । भद्रपीठलक्षणमुक्तं वास्तुशास्त्रे—

श्लक्ष्णं षडङ्गुलोत्सेधं षोडशाङ्गुलविस्तृतम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलायामं क्षीरवृक्षसमुद्भवम् ॥

पद्माङ्कितं भवेद्भद्रपीठं स्नपनकर्मणि ॥ इति ॥ ६ ॥

^१ मनुते—ग. ^२ अत्र ‘दैवादिकः’ इति लेखकप्रमादाधीनः पाठः. ‘तौदादिकः’ इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति. ^३ त्रैविक्रमावतारे—घ. ^४ ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. १४६६) इति वार्तिकेनेति भावः.

सहस्रभानुप्रमुखैस्समन्ता-
 ज्योति^१र्गणैरस्य विघूर्णमानैः ।
 महीभृतामग्रसरस्य मन्ये
 नीराजनं विश्वसृजा प्रयुक्तम् ॥ ७ ॥

सहस्रेति—महीभृतामग्रसरस्य पर्वतश्रेष्ठस्य, नृपश्रेष्ठस्येत्यपि गम्यते, अस्य मेरोः विश्वसृजा ब्रह्मणा समन्तात् विघूर्णमानैः परितो भ्रमाद्भिः सहस्रभानुप्रमुखैः आदित्यप्रभृतिभिः ज्योतिर्गणैः नीराजनं आरात्रिकमङ्गलं प्रयुक्तमिति मन्ये । राजमूर्धन्यस्य नीराजनमुचितमिति भावः । अत्रादित्यादिषु नीराजनत्वारोपस्य राजोपचार-प्रयोगकार्योपयोगात् परिणामालङ्कारः ॥ ७ ॥

प्रख्यातधाम्नामपि दिक्पतीनां
 प्रासादवासादरमाक्षिपन्तः ।
 अध्यासिता योगिभिरस्य नित्यं
 राजन्त्यमी रत्नगुहाविशेषाः ॥ ८ ॥

प्रख्यातेति—प्रख्यातधाम्नां प्रसिद्धामरावत्यादिदिव्यनिवेशनानां दिक्पतीनां इन्द्रादीनामपि प्रासादेषु स्वकीयेषु वैजयन्तादिषु वासे आदरं इच्छां आक्षिपन्तः अपनयन्तः, ततोऽप्यभ्यर्हितत्वादिति भावः, नित्यं योगिभिः अध्यासिताः अधिष्ठिताः अस्य मेरोः अमी रत्नगुहाविशेषाः मणिकन्दररूपा दृश्यपदार्थाः राजन्ति । “ विशेषोऽवयवे भेदे द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि ” इति शब्दार्णवः । समृद्धिमद्वस्तुवर्णनरूप उदात्तालङ्कारः ॥ ८ ॥

परिस्फुरन्त्याः क्षितिपद्ममध्ये
 पार्श्वेषु हेमाचलकर्णिकायाः ।
 पश्य प्रिये रत्नविशेषचित्रां
 कृशोन्नतां केसरशैलपङ्क्तिम् ॥ ९ ॥

परिस्फुरन्त्या इति—हे प्रिये ! क्षितिः पद्ममिव तन्मध्ये परि-
 स्फुरन्त्याः आजमानायाः हेमाचलः कर्णिकेव हेमाचलकर्णिका तस्याः
 पार्श्वेषु रत्नविशेषैः पद्मरागादिभिश्चित्रां कृशोन्नतां तन्वीमुन्नतां च केसर-
 शैलपङ्क्तिं पश्य । भूसरोरुहकर्णिकाकारं मेरुं परितः केसराकारेण स्थिताः
 शीतार्तकौञ्चकुरीमाल्यवत्प्रभृतयः केसराचला इति पुराणेषूपवर्णितम्
 ॥ ९ ॥

वलीविभङ्गैरिव वर्षभेदै-
 स्त्रिभिर्विभक्तं त्रिदशानुभाव्यैः ।
 संदृश्यते सागरमेखलायाः
 सुमध्यमे मध्यमिदं धरण्याः ॥ १० ॥

वलीविभङ्गैरिति—हे सुमध्यमे ! शोभनावलम्बे ! सागरो मेखला-
 वत्परितस्थितो यस्यास्तस्या इदं धरण्या मध्यं त्रिदशानुभाव्यैः देव-
 भोग्यैः त्रिभिर्वर्षभेदैः भूपदेशविशेषैः वलीविभङ्गैः उदररेखाभेदैरिव विभक्तं
 पृथक्कृतं संदृश्यते । “ भङ्गस्तरङ्गे ऋग्वेदे भेदे जातिविदीर्णयोः ”
 इति विश्वः । इयमत्र पौराणिकी प्रक्रिया—पूर्वपश्चिमसमुद्रपर्यन्त-
 मायतयोः नीलनिषधपर्वतयोरन्तरालं भूगोलकस्य मध्यम् । तस्मिन्
 दक्षिणोत्तरतया स्थितौ नील^१निषधपर्यन्तमायतौ द्वौ पर्वतौ माल्यवान्
 गन्धमादन इति । तत्र पश्चिमसमुद्रमारभ्य माल्यवत्पर्यन्तं केतुमालाख्यं
 वर्षम् । ततो गन्धमादनपर्यन्तं इलावृतसंज्ञम् । यस्य मध्ये कर्णिका-

१ वितीर्णयोः—ग. घ.

२ निषधौ द्वौ—ग. घ.

कारो महामेरुः । गन्धमादनात् पूर्वसमुद्रपर्यन्तं भद्राश्वनामकमिति । एवमुत्तरोत्तरं प्राचीनं वर्षत्रयमिति । अनेन वर्षत्रयेण विभक्तं भुवो मध्यमेव मध्यमवलग्नं वलित्रयेण विभक्तमिव दृश्यत इत्युत्प्रेक्षा । विशेषण^१साम्यात् भुवो नायिकात्वप्रतीतेः समासोक्तिश्च । अनयोश्च समानकालयोर्मध्यशब्दश्लेषेणाङ्गाङ्गि^२भावेन सङ्करः ॥ १० ॥

अभञ्जनीयं^३ प्रथिमानमासां

स्थानेष्वरैराकलितामहार्यैः ।

चराचराणां प्रभवेन धार्या

चक्राकृतिं पश्य समुद्रनेमिम् ॥ ११ ॥

अभञ्जनीयमिति—अभञ्जनीयं भङ्क्तुमशक्यं प्रथिमानं पृथुत्वं आसां स्थानेषु तत्तत्प्रदेशेषु अरैः रं भयं तद्रहितैः चलनपतनादि-भयरहितैः, रलयोरैक्यात् अलैः पर्याप्तैरिति वा, “अलभूषणपर्याप्ति-शक्तिवारणेषु” (भ्वादि ५१५) इति घातोः पचाद्यच्, अहार्यैः पर्वतैः आकलितां ग्रथितां चराचराणां प्रभवेन जङ्गमस्थावरात्मकप्रपञ्चजनकेन परमपुरुषेण धार्या चक्राकृतिं मण्डलाकारां समुद्रनेमिं समुद्रो नेमिरवधि-र्यस्यास्तां भूमिं पश्य ।

नपुंसको रशब्दस्तु ध्यानव्योमान्धकुक्षिषु ।

उत्तमाङ्गे च वदने^४ रुधिरे चापि साध्वसे ॥

इति एकाक्षररत्नमाला ।

नेमिस्त्रिकायां कूपस्य चक्रान्ते तिनिशद्रुमे ।

नेमिः कालेऽवधौ गर्ते^५ प्रकारे शङ्कुकद्रुमे ॥

शति विश्वः । प्रथिमानमित्यत्र ‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा’ (पा. सू. ५-१-१२२) इति पृथुशब्दादिमनिच्प्रत्ययः । ‘र ऋतो हलादेर्लघोः’

^१ सामर्थ्यात्—ङ. ^२ भावसङ्करः—ग. ड. ^३ प्रधि—झ. ^४ रुचिरे—घ. ज.

^५ प्रकारे कैतवेऽपि च’ इति मुद्रितविश्वकोशे दृश्यते.

(पा. सू. ६-३-१६१) इति ऋकारस्य रेफश्च । अत्र शब्दशक्त्या अर्थान्तरमपि प्रतीयते—अभङ्गनीयं^१ प्रथेनेमेर्मानं वैपुल्यं प्राप्तां अहार्यैः हर्तुमशक्यैः अरैः नाभिनेमिमध्यास्थितावयवैः आकलितां परमपुरुषेण धार्या समुद्रनेमिं मुद्रया दुष्टनिग्रहेण जगतां मुदं रान्त्या ददानया नेम्या सहितां चक्रस्य सुदर्शनस्याकृतिं पश्येति । “ स्त्री नेमिर्ना प्रथिश्चक्रप्रान्ते कुम्बा तु नाभिका । अरास्तयोस्स्थिता मध्ये ” इति यादवः । मुद्रेति मुदुपपदात् ‘ रा दाने ’ (अदादि—१०५७) इति घातोः ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ (पा. सू. ३-२-३) इति कः । एवमप्रकृतार्थप्रतीतौ सुदर्शने भूमण्डलस्योपमा ध्वन्यत इति शब्दशक्तिमूलोऽलङ्कारध्वनिः ॥ ११ ॥

विकल्पितानि त्रिदिवेन भूमौ
वर्षाणि दिव्यानि विलोकयेथाः ।
द्वन्द्वैरिह द्वन्द्वविषादमुक्तै-
निर्विश्यते यौवनमेकरूपम् ॥ १२ ॥

विकल्पितानीति—भूमौ भूलोके त्रिदिवेन विकल्पितानि

^१ प्रथेनेमेरित्यादि । चक्रप्रान्तबोधकः प्रथिशब्दः सर्वत्र कोशेषु तवर्गगततुरीय-वर्णघटित एवोपलभ्यते । अत्र च दीक्षितास्तवर्गीयद्वितीयवर्णघटितं तमभिप्रयन्ति । अन्यथा तत्प्रदर्शितप्रकृतार्थभूतभूम्यर्थानुगुण्यं न स्यात् । तत्र च प्रमाणतया ‘ स्त्री नेमिर्ना प्रथिश्चक्रप्रान्ते ’ इति यादवकोश उदाहृतः । मुद्रितयादवकोशे तु तवर्गीय-चतुर्थवर्णघटित एव प्रथिशब्दपाठो दृश्यते । समुचितश्चायमेव पाठः, यतस्तत्रैवोत्तरत्र लिङ्गसङ्गहाध्याये—‘ प्रध्याद्याः प्रादितो घोः कौ ’ इत्युक्तं दृश्यते । अत्र प्रथधातुनिष्पन्न औणादिकः प्रथिशब्दोऽप्यस्तीति दीक्षितानामाशयस्स्यात् । वस्तुतोऽत्र प्रकृताप्रकृतयो-रुभयोरप्यर्थयोः प्रथिमानमित्यस्य पृथुत्वरूपैकार्थाभ्युपगमेऽपि मूलस्योपपत्तेर्नैर्म्यर्थक-तवर्गीयद्वितीयवर्णघटितप्रथिशब्दसंपादनक्लेशो नानुभाव्य इति भाति. ^२ तुम्बा—ज. ‘ तुम्बा तु नाभिका ’ इति मुद्रितयादवकोशेऽपि दृश्यते.

त्रिदिवे वा भोगिभिर्वस्तव्यं, एतेषु वर्षेषु वेति त्रिदिवेन सह सञ्जात-
विकल्पानि, तत्सदृशानीति यावत्, दिव्यानि मनोहराणि वर्षाणि
इलावृतादीनि विलोकयेथाः पश्येः । इह वर्षेषु द्वन्द्वविषादमुक्तैः
शीतोष्णादिदुःखरहितैः द्वन्द्वैः किन्नरादिमिथुनैः “द्वन्द्वं ^१युद्धं
हिमोष्णादिमिथुनं कलहो रहः” इति वैजयन्ती, एकरूपं कालवशेन
परिणामभेदरहितं यौवनं निर्विशयते उपभुज्यते । अत्र उत्तरार्धार्थस्य
त्रिदिवेन विकल्पितत्वे हेतुतया अन्वयात् वाक्यार्थहेतुकं ^२काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । विकल्पितानीति ^३तारकादेराकृतिगणत्वादितच् ।
निष्ठायां तु ‘यस्य विभाषा’ (पा. सू. ७-२-१५) इति इट्प्रतिषेधात्
विकल्पितानीति स्यात् । ^४‘क्लृपेस्तादर्थ्ये’ (चु. १७४९) इति चुरादि-
पाठात् स्वार्थण्यन्ताद्वा निष्ठा ॥ १२ ॥

इलावृतान्तां निषधादपार्चीं

विलङ्घ्य हृद्यां हरिवर्षसीमाम् ।

खगेश्वरस्संश्रितहेम^५कूटं

निनीषते किम्पुरुषास्पदं नः ॥ १३ ॥

इलावृतान्तामिति—खगानीमाश्वरो गरुडः इलावृतान्तां
इलावृतवर्षपर्यन्तां निषधादपार्चीं निषधादक्षिणां हृद्यां हरिवर्षसीमां
हरिसंज्ञस्य वर्षस्य सीमां विलङ्घ्य अतीत्य संश्रितहेमकूटं आश्रित-
हेमकूटाख्यवर्षपर्वतं किम्पुरुषाणामास्पदं वर्षं नः अस्मान् निनीषते

^१ ‘युग्मं’ इति मुद्रितवैजयन्तीकोशे दृश्यते. ^२ ‘समर्थनीयस्यार्थस्य
काव्यलिङ्गं समर्थनम्’ इति तल्लक्षणं बोध्यम्. ^३ ‘तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य
इतच्’ (पा. सू. ५-२-३६). ^४ ‘भुवोऽवकल्कने क्लृपेश्च’ इति धातुपाठे दृश्यते
‘क्लृपेस्तादर्थ्ये’, इति पाठः क्षीरस्वाम्यनुमत इति चुरादौ माधवीयधातुवृत्तौ.
^५ कूटो—झ.

नेतुमिच्छति । वलीविभङ्गैरिति श्लोके दर्शितस्य इलावृतादिवर्षत्रय-
विभक्तस्य भूमध्यस्य दक्षिणावधिर्निषधपर्वतः । तत आरभ्य
हरिवर्षम् । ततो हेमकूटः । तत आरभ्य किम्पुरुषवर्षम् । ततो
हिमाचलः । तत आरभ्य भारतं वर्षमिति पुराणप्रक्रिया ॥ १३ ॥

वपुश्शुभं वाजिमुखाङ्गनाना
वक्रं च युञ्जन्निह किन्नरीणाम् ।
स्त्रीरत्नसंसृष्टिविधौ विधिश्चेन्नयक्षः
कथं पञ्चशरस्य जेता ॥ १४ ॥

वपुरिति—इह किम्पुरुषवर्षे वाजिमुखाङ्गनानां अश्वमुखीनां
शुभं सुन्दरं वपुः, किन्नरीणां शुभं वक्रं च, युञ्जन् संघट्टयन् सन्
^१ विधिः ब्रह्मा स्त्रीरत्ननिर्माणे तत्रामुखान् कोऽपि न सम्भवतीति शङ्करोऽपि
मदनं जेतुं न शक्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

दिदृक्षमाणस्य ममैष देशान्
सव्यापसव्येन गतिक्रमेण ।
अमोघवृत्तिर्गगने गरुत्मान्
विचेष्टते चित्तमिव द्वितीयम् ॥ १५ ॥

दिदृक्षमाणस्येति—गगने अमोघवृत्तिः अप्रतिहतसञ्चारः एषः
गरुत्मान् देशान् दिदृक्षमाणस्य द्रष्टुमिच्छतो मम द्वितीयं चित्तमिव
सव्यापसव्येन सव्यदक्षिणरूपेण गतिक्रमेण गतिपरिपाठ्या विचेष्टते ।
यदा मच्चित्तं सव्ये दक्षिणे वा यस्मिन् देशे धावति, तदा स्वयमपि
तदनुरोधी तस्मिन् देशे विचेष्टत इत्यर्थः । “अपसव्यं तु दक्षिणम्”

^१ अत्र ‘विधिः ब्रह्मा स्त्रीरत्नसंसृष्टिविधौ स्त्रीरत्ननिर्माणे चेत् त्र्यक्षः तिलोचनः
कथं पञ्चशरस्य मन्मथस्य जेता’ इति पाठेन भाव्यमिति भाति.

इत्यमरः । दिदृक्षमाणस्येति “ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः” (पा. सू. १-३-५७) इत्यात्मनेपदम् ॥ १५ ॥

निपत्य चोत्पत्य च लङ्घयन्ती
निम्नोन्नतान्वर्षविभागदेशान् ।

छाया^१ समेन स्वपथेन

यान्तं तरस्विनं ताक्ष्यमिवातिशेते ॥ १६ ॥

निपत्येति—निम्नोन्नतान् कचिन्निम्नान् कचिदुन्नतांश्च वर्षाणा-
मिलावृतादीनां विभागदेशान् सन्धिभूतमर्यादापर्वतप्रदेशान् निपत्य
चोत्पत्य च निम्नेषु निपत्य उन्नतेषूपत्य च लङ्घयन्ती अतिक्रामन्ती
छाया कर्त्री समेन निम्नोन्नतभावरहितेन स्वपथेन स्वस्य मार्गेण
आकाशेन यान्तं तरस्विनं वेगवन्तं तं ताक्ष्यं अतिशेते इव ।
स्वमार्गेण गच्छता वेगवता गरुत्मता सह विषममार्गेषु निपत्योत्पत्य च
गच्छतः सहत्वमतिशयो भवतीति भावः ।^२ नौवेगे तदारूढ^३साहित्य-
वत्, छायावद्वेगे छायासाहित्यमन्याधीनं, न तु स्वाभाविकमित्यति-
शयस्य अवास्तवत्वादुत्प्रेक्षा ।^४ निम्नैकदेशादिना अवयविन्येव निम्न-
त्वादुपचारान्निम्नोन्नतादौ समानाधिकरणसमास इति भोजराजः ॥ १६ ॥

महीयसो वेगवशेन मध्ये

समीमन्तयन्नेष शरत्पयोदान् ।

यदृच्छया संभृतचामरश्रीः

संदृश्यते देवि तवौपवाह्यः ॥ १७ ॥

महीयस इति—हे देवि ! महीयसः महत्तरान् शरत्पयोदान्

^१ समेव—झ. वस्तुतस्त्वत्रेदं बोध्यम्—ज. —कोशे ‘ब्रह्मा स्त्रीरत्नसृष्टिं चक्रे यदि’
इति न्याख्यानदर्शनात् लिखितमूलकोशे मुद्रितमूलकोशे च ‘स्त्रीरत्नसृष्टिं विदधे
विधिश्चेत्’ इति पाठदर्शनाच्चात्र ‘स्त्रीरत्नसंसृष्टिविधौ विधिश्चेत्’ इति पाठो नातीव
स्वरस इति भाति । अत्र च मूलकोशदृश्यमानपाठे ‘युञ्जन् विदधे’ इति ‘वसन
ददर्श’ इतिवदुपपद्यते. ^२ नौवेगेन—घ. ^३ साहित्यमनन्याधीनं—घ. ^४ निम्नैक-
देशत्वादिना—ज.

शरन्मेघान् वेगवशेन वेगायत्ततया मध्ये सीमन्तयन् सीमन्तवतः स्वस्य यानेन रेखावतः कुर्वन् सीमन्तशब्दो वनितकेशमध्यरेखावाची, इह लक्षणया रेखामात्रे प्रयुक्तः, सीमन्तशब्दान्मतुबन्तात् 'तत्करोति' (ग. सू. २०४) इति णिच् १ 'णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य' (वा. ४२०८) इति इष्टवद्भावात् 'विन्मतेर्लुक्' (पा.सू. ५-३-६५) इति मत्तुपो लुक्, एष तवौपवाहः अयं तव वाहनभूतो गरुडः यदृच्छया २ निमित्तं विना, चामरसम्पादकयज्ञं विनेति यावत्, "स्वच्छन्दमनिमित्तं च यदृच्छेत्यभिधीयते" इति हलायुधः, ३ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया, संभृत-चामरश्रीः उभयतोविभक्तैर्मघैः संपादितचामरकान्तिः संदृश्यते ॥ १७ ॥

वियत्पयोधिं तरतां विशालं

विमानदीप्तेन गरुत्मता नः ।

इयं पुरः शैलवनोपपन्ना

विश्वंभरा भाति विलोमगेव ॥ १८ ॥

वियदिति—विमानदीप्तेन दिव्ययानेनेव उज्ज्वलेन गरुत्मता विशालं वियदेव पयोधिं तरतां नः शैलैर्वनैश्च उपपन्ना युक्ता विश्वंभरा भूमिः पुरः अग्रे विलोमगा प्रतिलोमगेव भाति । निश्चलवेगया नावा समुद्रं तरतामिव ४ प्रत्यागच्छन्तीव प्रतीयत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

शरद्धनस्तोम इवोपसीदन्

किं दृश्यते किन्नरनाथशैलः ।

सन्ध्याविहारच्युतसंहतात्मा

शम्भोरिवोद्धूलनभस्मराशिः ॥ १९ ॥

शरदिति—शरद्धनस्तोम इव शरन्मेघस्तोम इव उपसीदन्

१ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' (२०३ ग. सू.) इति गणसूत्रेणेति भावः. २ निर्निमित्तं चामर-ञ. ३ 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. ५६१) इति वार्तिकेनेति भावः. ४ अत्र 'अनुलोमगतिर्नैस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत्' इत्यार्यभटीयगोलपादगता नवम्यार्याऽनुसंधेया.

सन्निकृष्टो भवन् सन्ध्याविहारेण नटनरूपेण च्युतसंहतात्मा पुञ्जीभूत-
स्वरूपश्च शम्भोः उद्भूलनभस्मरार्शिः देहावकुण्ठनभस्मसमूह इव स्थितः
किन्नराणां नाथस्य कुबेरस्य शैलः कैलासः दृश्यते किम् । प्रश्ने किं-
शब्दः ॥ १९ ॥

सुघायमानां धनदस्य सौधे
स्वाभाविकीमस्य गिरेरभिख्याम् ।
पर्याकुलैर्विष्णुपदीतरुं
साम्रेडयन्तीव हराद्गहासाः ॥ २० ॥

सुघायमानामिति—धनदस्य कुबेरस्य सौधे सुघायमानां
सुधावदाचरन्ती ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' (प्रा. सू. ३-१-११)
इति क्यङ्प्रत्ययः, स्वाभाविकीं स्वभावसिद्धां अस्य गिरेः अभिख्यां
शोभां हरस्याद्गहासाः पर्याकुलैः विष्णुपद्याः अद्गहासप्रकम्पितायाः
तज्जटाजूटागङ्गायास्तरङ्गैः कर्तृभिः सह साम्रेडयन्तीव^१ बहुलयन्तीव
॥ २० ॥

अमुष्य दीप्तोन्नतदन्तभूमो
नक्षत्रमालार्चिततुङ्गमौलेः ।
पादेषु भान्ति स्फटिकाः प्रभूता
नाकद्विपस्येव नखेन्दुबिम्बाः ॥ २१ ॥

अमुष्येति—दीप्तः उज्ज्वलः उन्नतानां दन्तानां कटकानां
भूमा महिमा यस्येति तथोक्तः तस्य “ दन्तोऽद्विकटके रदे ” इति
यादवः, नक्षत्रमालाभिः^२ तारापङ्क्तिभिरर्चितः पूजितः तुङ्गो मौलिर्य-
स्येति तथोक्तः तस्य अमुष्य कैलासस्य पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु प्रभूताः
स्थूलाः स्फटिकाः नाकद्विपस्य ऐरावतस्य पादेषु चरणेषु नखेन्दु-

^१ बहुलयन्तीव—अ.

^२ ताराकापङ्क्तिभिः—अ.

बिम्बाः नखचन्द्रमण्डलानीव भान्ति । ऐरावतपक्षे दन्ताः रदनाः ।
नक्षत्रमाला गजकुम्भविलेपनम् । 'स्थासको नक्षत्रमाला' इति गजमण्डन-
प्रकरणे यादवः ॥ २१ ॥

उदग्रवज्रव्रणकर्कशानां
पर्याप्तसारेण भुजार्गलानाम् ।
अनेन विख्यापितविक्रमं त-
द्रक्षः पुरा रामशरव्यमासीत् ॥ २२ ॥

उदग्रेति—उदग्रैरुन्नतैर्वज्रव्रणैः ^१ इन्द्रेण समरे वज्रप्रहारेण
जातैर्व्रणैः कर्कशानां कठिनानां भुजा एवार्गलाः तासां पर्याप्तसारेण
पर्याप्तबलेन, विंशतेरपि भुजानां यत्नं विना चालयितुमशक्येन अनेन
कैलासेन विख्यापितविक्रमं कैलासोऽनेन चालित इति प्रख्यापित-
पराक्रमं तत् प्रसिद्धं रक्षः रावणः पुरा पूर्वं रामशरव्यं रामबाणलक्ष्यं
आसीत् । क्षुद्रेष्वनापतततां रामबाणानां एतच्चालनलब्धपराक्रम-
प्रसिद्धिकतया रावणो लक्ष्यमासीदित्यर्थः ॥ २२ ॥

अयं वनैश्यामनितम्बभागो
गौरस्स्वयं गौरिकसंभृतश्रीः ।
बलाहकग्राह्यगुणान्तरीयं
मदारुणं व्यञ्जयते ^२ मदार्यम् ॥ २३ ॥

अयमिति—वनैः श्यामनितम्बभागः श्यामलकटकप्रदेशः
“ नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकटके कटौ ” इति वैजयन्ती, स्वयं
गौरः स्वतश्शुभ्रः गौरिकैररुणघातुविशेषैः सम्भृतश्रीः सम्पादितकान्तिः
अयं कैलासः बलाहकानां मेघानां ग्राह्यगुणं ग्रहणयोग्यवर्णं वर्णेन

^१ इन्द्रेण युद्धसमये वज्र-ञ्ज.

^२ ममार्य-ञ्ज. अ. दे. सु.

तत्सदृशमन्तरीयं परिधानं यस्य तं मदेनारुणं ^१ मदार्यं ममाग्रजं
व्यञ्जयते अभिनयति, तद्ब्रह्मासते । सोऽपि स्वतश्शुभ्र इति भावः
॥ २३ ॥

अस्मिन् धनाधीश्वरराजधान्या-

माकर्णितं हैमवतीसखेन ।

त्वत्कीर्त्युपमं शृणु किन्नरीणां

गृहे गृहे किन्नरकण्ठि गीतम् ॥ २४ ॥

अस्मिन्निति—हे किन्नरकण्ठि! किन्नराणां कण्ठ इव स्निग्धः
कण्ठो यस्यास्सा तथोक्ता, अस्मिन् कैलासे धनाधीश्वरस्य राजधान्यां
अलकायां गृहेगृहे प्रतिगृहं तव कीर्तिरूपम आश्रयो विषयो यस्य
तत्तथोक्तम्, हैमवतीसखेन गौरीपतिना आकर्णितं, त्वय्यादरादिति
भावः, किन्नरीणां किम्पुरुषाङ्गनानां गीतं शृणु ॥ २४ ॥

निशम्य दिव्यद्रुमसम्भवानां

नूनं रवं नूपुरमञ्जरीणाम् ।

उड्डीयमानाः प्रतियान्त्यमी त्वां

मञ्जुस्वराः मानसहंसदाराः ॥ २५ ॥

निशम्येति—अमी मानसहंसदाराः मानसाख्यसरोवर्ति-
हंसवनिताः दिव्यद्रुमसम्भवानां ^२ पारिजातोद्भवानां नूपुरमञ्जरीणां
पादकटकरूपाणां मञ्जरीणां रवं निशम्य उड्डीयमानाः उत्पतन्तः
मञ्जुस्वराः मञ्जुलनादाश्च सन्तः त्वां प्रतियन्ति प्रत्युद्गच्छन्ति ।
नूपुरनिनादश्रवणात् सजातीयागमनभ्रमेणेति भावः । नूनमित्युक्तार्थ-
निश्चये । उड्डीयमाना इति ' डीङ् विहायसा गतौ ' (दिवादि-११३५)
इति दैवादिकाद्घातोः कर्तारि शानच् ॥ २५ ॥

^१ मदार्यं पूज्यमग्रजं ङ. अ.

^२ पारिजातप्रभवानां—अ.

इतो हिरण्य^१प्रमुखैः प्रभुक्ता
 शोणाधरे शोणितराजधानी ।
 आदौ समुत्खातपुनर्निखातैः
 कैलासशृङ्गैरिव भाति सौधैः ॥ २६ ॥

इत इति—हे शोणाधरे! अरुणाधरे इतः इह प्रदेशे
 हिरण्यप्रमुखैः हिरण्यासुरप्रभृतिभिः प्रभुक्ता भोक्तुमुपक्रान्ता शोणित-
 राजधानी ^२ शोणिताख्या पुरी आदौ हिरण्यादिकाले समुत्खातपुनर्नि-
 खातैः प्रथमं समुत्खातैः पुनरत्र परिपाठ्या निखातैः कैलासस्य शृङ्गैरिव
 सौधैः सुधाधवलितैर्गृहैर्भाति । इत इति ^३ आद्यादित्वात्तसिः ।
^४ प्रमुक्तेत्यत्र ^५ आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः ॥ २६ ॥

मृदङ्गनादेन मृगाङ्गमौलिं
 प्रसादयन् पालयतीह दैत्यान् ।
 बलेरपत्यं बलिनां विजेता
 बाणासुरो बाहुसहस्रशाली ॥ २७ ॥

मृदङ्गेति —इह शोणितपुरे बाहुसहस्रशाली बाहूनां सहस्रेण
 विकथ्यमानः, बलिनां बलवतामपि जेता बलेः वैरोचनस्य अपत्यं बाण
 इत्यसुरः मृदङ्गस्य नादेन मृगाङ्गो मौलिः किरिटीं यस्य तं शम्भुं
 प्रसादयन् दैत्यान् पालयति रक्षति ॥ २७ ॥

^१ प्रमुखोपभुक्ता—अ. दे. मु. ^२ शोणिताख्यापुरी—घ. ^३ 'आद्यादिभ्य
 उपसंख्यानम्' (वा २१००) इत्यनेनेति भावः । ^४ प्रमुक्तेत्यादिकर्मणि—अ.
^५ 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (पा. सू. ३-४-२१) इति सूत्रेणेति भावः.

रामास्त्ररन्ध्रोदितहंसयूधं

क्रौञ्चं गिरिं लक्षय दूरलक्ष्यम् ।

पीतां पुनश्श्रोत्रपथेन काले

भागीरथीं जह्नुमिवोद्धमन्तम् ॥ २८ ॥

रामास्त्रेति—रामास्त्ररन्ध्रोदितहंसयूधं जामदग्न्यशरकृतरन्ध्रो^१-
द्वतहंससमूहं अत एव पीतां भागीरथीं श्रोत्रपथेन काले भगीरथ-
प्रसादनसमये पुनरुद्धमन्तं विसृजन्तं जह्नुं जह्नुसंज्ञकं राजानमिव
स्थितं दूरलक्ष्यं अत्युन्नतत्वात् दूरे दृश्यं क्रौञ्चं गिरिं लक्षय पश्य
॥ २८ ॥

अमुष्य दूरादसिताक्षि दृष्टिं

दिव्ये गिरौ दातुमिहार्हसि त्वम् ।

मरुद्गणेन ह्यमुनोन्नतेन

स्वाहारसम्भूतिरमन्थि सिन्धुः ॥ २९ ॥

अमुष्येति—हे असिताक्षि! अमुष्य क्रौञ्चस्य दूरात् दूरे
'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' (पा. सू. २-३-३५) इति चकारात्
पञ्चमी, दिव्ये मनोहरे इह दृश्यमाने गिरौ मन्दर इति ^२उत्तरवाक्या-
लभ्यते, त्वं दृष्टिं दातुमर्हसि । उन्नतेनामुना पर्वतेन हि मरुद्गणेन
देवगणेन कर्त्रा स्वेषामा^३हारस्य अमृतस्य सम्भूतिः उत्पात्ति^४भूमिः
सिन्धुः अमन्थि मथितः । 'अकर्तरि च कारके' (पा. सू. ३-३-१९)
^५इत्यधिकरणे क्तिन्प्रत्ययेन सम्भूतिशब्दः साधुः ॥ २९ ॥

^१ रन्ध्रोद्धच्छदंस-अ. ^२ उक्तवाक्या-घ. ^३ आहारस्य संभूति-घ.
^४ भूः-ङ. अ. ^५ इत्यनुवृत्त्या 'स्त्रियां क्तिन्' (पा. सू. ३-३-९४) इति
क्तिनिति भावः.

विलग्नदैत्येश्वरशोणितानां
वैकुण्ठकेयूरजुषां मणीनाम् ।

अयत्नशाणोपलतामपुष्य-

नार्द्रास्सुधाबिन्दुभिरस्य कूटाः ॥ ३० ॥

विलग्नैति—सुधाबिन्दुभिः ¹मथनसमयोत्थिताभिः आर्द्राः अस्य गिरेः; ²कूटाः शिखराणि विलग्नं दैत्येश्वराणां विदार्यमाणानां शोणितं येषु तेषां वैकुण्ठकेयूरजुषां ³भगवदङ्गदसङ्गतानां मणीनां अयत्नशाणोपलतां सम्पादनयत्नानपेक्षघर्षणपाषाणतां अपुष्यन् अभजाञ्चिति यावत् । अमृतमथनसमये गिरेरशैथिल्याय उपरि हस्तं निधाय तिष्ठतो वैकुण्ठस्य केयूररत्नेषु सुधाकर्णार्द्रशिखरघट्टनमसुर-शोणितमालिन्यापनोदनाय जलसेकापनीतपारुष्यशाणोपलसङ्घर्षणमिवा-सीदित्यर्थः ॥ ३० ॥

लक्ष्मीसुधासञ्जननाय तूर्णं

विमथ्यता वेगमनेन दत्तम् ।

आवर्तभेदैरधुनाऽप्यगाधै-

रर्थापयन्त्यम्बुनिधेर्महौघाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मीति—लक्ष्मीसुधयोस्सञ्जननाय उत्पादनाय तूर्णं विम-थ्यता अनेन मन्दरेण दत्तमाहितं अम्बुनिधेर्वेगं अधुनाऽपि अद्यापि महौघाः अम्बुनिधिना सम्भिद्यमानानां नदीनां महाप्रवाहाः अगाधैः अतलस्पर्शिभिः आवर्तभेदैः सम्भेदस्थलभवैर्जलभ्रमविशेषैः अर्थापयन्ति अर्थं वस्तुभूतमाचक्षते इत्थं मथनसमये मन्दरणं आम्यमाणस्य जलनिधेर्वेग आसीदिति तदनुकरणेन तस्य ⁴वास्तवतां प्रकटयन्तीत्यर्थः ।

¹ अमृतसमयोत्थिताभिः—ङ्. ² कूटाः विलग्नं—घ. कूटाः शृङ्गाणि—ञ. ³ भगवदङ्गदगतानां—ञ. ⁴ वास्तव्यतां—ङ्.

‘अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः’ (वा. १७५८) इति आपुगागमः ।
 ‘सत्यापपाश’ (पा. सू. ३-१-२५) इत्यादिना णिच् ॥ ३१ ॥

अमोघबाणस्य मुनेरशोष्ये

फेनायमानानि यशःपयोधौ ।

गतागतैर्हंसकुलान्यमूनि

च्छायापथं सञ्जनयन्त्यपूर्वम् ॥ ३२ ॥

अमोघेति—अमोघबाणस्य अवितथबाणस्य मुनेः जामदग्न्यस्य अशोष्ये शोषयितुमशक्ये यशःपयोधौ कीर्तिसागरे फेनायमानानि फेनवदाचरन्ति तदीयशर^१कृतक्रौञ्चरन्ध्रनिर्गतस्वात् कीर्तिसागरफेनत्वो-त्प्रेक्षा, अमूनि हंसानां कुलानि यूधानि गतागतैः गमनागमनैः अपूर्वं दिवाऽपि दृश्यमानतया प्रसिद्धविलक्षणं छायापथं सञ्जनयन्ति सम्पादयन्ति । आबद्धपङ्क्तिगतया स्वयमेव छायापथवत् भासत इत्यर्थः । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती तिरश्चीनः प्रचुरनक्षत्र-गणो रेखाविशेषः । यद्यपि फेनायमानानीत्यत्र ‘कर्तुः क्यङ् सलो-पश्च’ (पा. सू. ३-१-११) इत्यनुशासनादुपमैव प्रतीयते, तथाऽप्यशोष्य इति सामान्यप्रयोगात् यशःपयोधावित्यत्र ^२ उपमिति-समासासम्भवेन रूपकसमासे स्थिते पयोधौ फेनानामौचित्यात् तत्ता-दात्म्यसम्भावनारूपा उपमोपक्रमोत्प्रेक्षाऽनुसन्धेया ॥ ३२ ॥

धृतिक्षमं देवि सुरस्रवन्त्याः

सिद्धाश्रितं शम्भुमिव द्वितीयम् ।

परिष्कृतिं भारतवर्षसीम्रः

प्राप्ता वयं पर्वतसार्वभौमम् ॥ ३३ ॥

धृतिक्षममिति ^३—हे देवि सुरस्रवन्त्याः सुराणां स्रवन्त्याः

^१ कृत्-घ. ^२ उपमितसमासेति साधीयाच् पाठः. ^३ हे देवि सुराणां स्रवन्त्याः नद्याः-घ.

नद्याः गङ्गायाः धृतिक्षमं धारणे शक्तं सिद्धाश्रितं योगसिद्धैर्देवयोनि-
विशेषैर्वा सेवितं अत एव साम्याद्वितीयं शम्भुमिव स्थितं भारतवर्षसिद्धिः
भारताख्यवर्षमर्यादायाः परिष्कृतिं अलङ्कारभूतं पर्वतानां सार्वभौमं
राजानं हिमवन्तं वयं प्राप्ताः ॥ ३३ ॥

अनुप्रविष्टं गिरिजासखीभिः

पर्यन्तसंस्तम्भितभूतवर्गम् ।

अदूरतश्चैत्ररथात्प्रभूतं

वैहारिकं पश्य वनं पुरारेः ॥ ३४ ॥

अनुप्रविष्टमिति—चैत्ररथाददूरतः कुबेरोद्यानस्य समीपे
'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' (पा. सू. २-३-३४) इति अदूर-
शब्दयोगे पञ्चमी, गिरिजायाः पार्वत्याः सखीभिः अनुप्रविष्टं
पर्यन्तसंस्तम्भितभूतवर्गं प्रान्तेषु पालकतया स्थापितप्रमथगणं प्रभूतं
समृद्धं पुराणामरेरीश्वरस्य वैहारिकं पार्वत्या सह विहारार्थं ^१ वनं
उद्यानं पश्य ॥ ३४ ॥

अभङ्गुरैराहतयोरनङ्गः

शृङ्गारदिग्धैरिह चित्रपुङ्खैः ।

अभिन्नमन्योन्यलयादकार्षी-

देहं द्वयोरर्धसमीक्ष्यभेदम् ॥ ३५ ॥

अभङ्गुरैरिति—इह उद्याने अनङ्गः कामः अभङ्गुरैः अभङ्गशीलैः
शृङ्गारदिग्धैः शृङ्गारसरूपितैः चित्रपुङ्खैः सायकैः आहतयोः द्वयोः उमा-
शङ्करयोः देहं अन्योन्यस्मिन् लयात् अभिन्नं अविभक्तं अर्धसमीक्ष्यभेदं
अर्धदृश्यभेदं अकरोत् करोति स्म । "चित्रपुङ्खो वीरशङ्कुशरो ^२ रोप
इषुर्द्वयोः" इति यादवः ॥ ३५ ॥

^१ वनं पश्य-घ. ^२ 'रोध इषुर्न षण्' इति मुद्रितयादवकोशे दृश्यते.

दिवा महानीलमयूखजालै-
 नक्तं प्रकाशेन महौषधीनाम् ।
 पश्यन्त्यमुष्मिन् परिवृत्तिशून्यं
 कालं सदा कर्बुरमादितेयाः ॥ ३६ ॥

दिवेति—अमुष्मिन् पर्वते आदितेयाः देवाः दिवा दिवसे
 महानीलमयूखजालैः इन्द्रनीलकिरणसमूहैः नक्तं रात्रौ महतीना-
 मोषधीनां वृक्षविशेषाणां प्रकाशेन आलोकेन च, ओषधिवृक्षा रात्रौ
 ज्वलन्तीति प्रसिद्धिः, परिवृत्तिशून्यं निशादिवसपरिवर्तनरहितं सदा
 कर्बुरं सर्वदा निशादिवसोभयरूपतया विचित्रं कालं पश्यन्ति ।
 दिवाऽपि महानीलमयूखानां तमोवद्भानान् रात्रावप्योषधिप्रकाशस्य
 सौरालोकवद्भानाञ्चेति भावः ॥ ३६ ॥

अलुप्तमेघद्युतिरिन्द्रनीलै-
 वज्रैरसौ नित्यतटित्प्रकाशः ।
¹ प्रवृत्तगङ्गास्तनितो दधाति
 प्रावृद्गुणान् प्रीणितनीलकण्ठः ॥ ३७ ॥

अलुप्तेति—इन्द्रनीलैः अलुप्तमेघद्युतिः अनपगतमेघकान्तिः
 वज्रैर्नित्यतटित्प्रकाशः सदातनविद्युदालोकः प्रवृत्तगङ्गास्तनितः
 सञ्जातगङ्गागर्जितः, उपरिपतद्गङ्गाध्वनिः स्तनितत्वेनोपचर्यते, प्रीणित-
 नीलकण्ठः दुहितुप्रदानेन सन्तोषितशङ्करः, सन्तोषितमयूर इत्यपि
 गम्यते, असौ गिरिः हिमवान् प्रावृषः वर्षासमयस्य गुणान् धर्मान्
 दधाति ॥ ३७ ॥

¹ आवृत्त-घ.

अमुष्य मूर्धन्युपपत्य निम्नै-
 श्वतुर्दिशं विष्णुपदी प्रयाति ।
 चतुर्भिरुन्मीलितराशिभेदा
 वेधोमुखैर्वेदमयीव विद्या ॥ ३८ ॥

अमुष्येति—विष्णुपदी गङ्गा अमुष्य हिमवतो मूर्धनि उपपत्य
 निपत्य उन्मीलितराशिभेदा सञ्जातप्रवाहभेदा सती चतुर्भिर्निम्नैः
 चतुर्दिशं चतसृणां दिशां समाहारं प्रयाति, कथमिव वेदमयी वेदरूपा
 विद्या सञ्जातऋग्यजुषादिराशिभेदा सती, चतुर्भिः वेधसो मुखैरिव ।
 सा हि ब्रह्ममुखेभ्यः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरेभ्यः क्रमाद्ऋग्यजु^१स्सामाथर्वरूपेण
 निर्गत्य सर्वासु दिक्षु प्रसृतोति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

^२ सरित्सहस्रैरभिगम्यमाना
 शिलोच्चयैरन्तरिता दधाति ।

प्रवालमुक्ताप्रभृतेः प्रसूतिः

पत्नी पयोधेरियमानुरूप्यम् ॥ ३९ ॥

सरिदिति—सरितां यमुनादीनां सहस्रैरभिगम्यमाना प्राप्य-
 माणा शिलोच्चयैरन्तरिता मार्गलम्नैः पर्वतैः व्यवहिता, प्रवालमुक्ता-
 प्रभृतेः प्रसूतिः उत्पत्तिभूः इयं पयोधेः पत्नी गङ्गा आनुरूप्यं पयोधेः
 अनुरूपतां दधाति । पयोधिरपि सरितां प्राप्यः, पक्षशातनभीतैः पर्वतै-
 रन्तर्गर्भे इतः प्राप्तः, विद्रुममौक्तिकादेरुत्पत्तिभूमिश्चेति भावः ॥ ३९ ॥

त्रयीमिव क्षालितविश्वपङ्कां

त्रैलोक्यलक्ष्म्या इव सत्त्वशुद्धिम् ।

तपोधनास्सर्व इमां भजन्ते

धर्मस्य निश्रेणिमिव प्रभूताम् ॥ ४० ॥

त्रयीमिति—त्रयीं त्रेवेदीमिव क्षालितविश्वपङ्कां निरस्तनिखिल-

^१ सामाधर्वरूपेण—घ.

^२ सरित्सहस्रैरनुगम्यमाना.—घ.

पापां त्रैलोक्यलक्ष्म्याः सत्वशुद्धिं अन्तःकरणशुद्धिमिव स्थितां लोक-
त्रयेऽपि निर्मलप्रवाहयोगात्तथोत्प्रेक्षा, धर्मस्य प्रभूतां विशालां निश्रेणिं
अधिरोहिणीमिव स्थितां, तत्प्राप्त्युपायत्वाल्लोकत्रयवर्तिप्रवाहपर्वत्रय-
योगाच्च तथोत्प्रेक्षा, इमां गङ्गां सर्वे तपोधनाः भजन्ते सेवन्ते, परम-
पुरुषार्थहेतुत्वादिति भावः ॥ ४० ॥

प्रख्यातगोत्रप्रभवेऽपि नित्यं
परिग्रहे भूयसि वर्तमाने ।
त्वयैव मां वेत्ति कलत्रवन्तं
नाथं नदीनामनयैव लोकः ॥ ४१ ॥

प्रख्यातेति—प्रख्यातगोत्रप्रभवे प्रसिद्धान्ववायसम्भवे भूयसि
बहुतरे परिग्रहे कलत्रे रुक्मिण्यादिरूपे नित्यं सदा वर्तमानेऽपि, समुद्र-
पक्षे प्रसिद्धकलिन्द^१शैलादिप्रभवे भूयसि यमुनादौ परिग्रहे वर्तमानेऽ-
पीति योज्यम्, लोकः जनः मां त्वयैव कलत्रवन्तं वेत्ति प्रत्येति ।
नदीनां नाथं समुद्रं अनया गङ्गयैव कलत्रवन्तं वेत्ति । सर्वत्र
प्रधानेनैव व्यपदेशो भवतीति भावः । सत्यापरितोषणार्थेयमुक्तिभङ्गी
॥ ४१ ॥

पतद्गृहे तिष्ठति रुक्मशैले
धर्मद्रवैरात्मभुवाऽर्च्यमानः ।
अस्याः प्रसूतिः परमस्य पुंसः
पादो नभस्सागरपारदृश्वा ॥ ४२ ॥

पतद्गृह इति—रुक्मशैले सुवर्णाचले मेरौ पतद्गृहे पततः पादो-
दकस्य ग्राहके पात्रविशेषे तिष्ठति सति आत्मभुवा चतुर्भुखेन कर्त्रा

^१ 'अद्रिगोत्रगिरिप्रावाचलशैल' इति कौशाद्रोत्रशब्दः शैलार्थक इति भावः.

धर्मस्य द्रवैः द्रवीभूतधर्मरूपैः स्वकीयकमण्डलुजलैः अचर्यमानः क्षाल-
नेन पूज्यमानः नभस्सागरपारदृशवा त्रिविक्रमावतारे ऊर्ध्वाण्डपर्यन्त-
मुत्क्षेपणेन नभस एव सागरस्य पारदर्शी परमस्य पुंसः भगवतः पादः
अस्याः गङ्गायाः प्रसूतिः उत्पत्तिभूः । ‘ अकर्तरि च कारके ’ (पा. सू.
३-३-१९) इत्यधिकरणे क्तिन् प्रत्ययः । ‘ दृशेः कनिन् ’ (पा. सू.
३-२-९४) इति पारदृश्वशब्दस्साधुः ॥ ४२ ॥

त्रिभिस्त्रिलोकीमनधैस्वपूरै-

स्तारागणाप्राडतशीकरौघैः

विमार्जयन्ती वृजिनात्पुनीते

विष्णोरियं विक्रमवैजयन्ती ॥ ४३ ॥

त्रिभिरिति—विष्णोर्विक्रमवैजयन्ती विक्रमणस्य पताका
विक्रमणसमयकृततच्चरणक्षालनोदकतया तद्दृत्तान्तप्रख्यापकत्वात्, इयं
गङ्गा, तारागणैः नक्षत्रगणैः आम्रेडिताः पुनरुक्ताः बहुलीकृताः शीक-
रौघाः गगनोत्थिताः शीकरसमूहा येषां तैः अनधैः मनोहरैः त्रिभिः
पातालभूमिगगनेषु ^१प्रसक्तैः स्वपूरैः स्वप्रवाहैः, त्रिलोकीं विमार्जयन्ती
अलंकुर्वती सती ‘ ^२मृजू शौचालङ्कारयोः ’ (चु. १८४९) इति चौरा-
दिको धातुः, वृजिनात् पापात् पुनीते पापादुद्धृत्य शुद्धिमतीं करोति ।
उद्धरणाङ्गके ^३शोधने पूङ्घातुर्वर्तते । अत एव मेघाद्विद्योतते विद्यु-
दी तेवत् उपात्तविषयं पापस्यापादानत्वम् । तारागणाप्रेडितशीकरौघैरिति
अस्य पातालगङ्गाप्रवाहेऽपि पातालप्रवेशस्थलोत्थितशीकरसम्भवादुप-
पत्तिः । ज्योतिश्चक्रस्य ऊर्ध्वाधःपरिवृत्तिपक्षाश्रयणेन वा तदुपपत्तिः
छत्रिन्यायादजहलक्षणया वा । यद्वा तारागणानां आम्रेडितानि पुनरुक्त-
रूपाः तत्सदृशाः ^४शीकरौघा येषामिति योज्यम् ॥ ४३ ॥

^१ प्रवृत्तै-ङ्. ^२ मृजूष-घ. ^३ शोधनेऽत्र धातु-ङ्. ^४ शीकरौघा इति-घ.

अभुग्नभागान्तरितैः पयोभिः

¹ सम्भिद्यमानैरियमन्तरेषु ।

नगेन्द्रमूर्धन्युपयाति शोभां

नक्षत्रमालेव गजेन्द्रकुम्भे ॥ ४४ ॥

अभुग्नैति—इयं गङ्गा नगेन्द्रस्य हिमवतः मूर्धनि शिखरे अभुग्नैः अनिम्नैः ² उन्नतैः भागैः प्रदेशैः कर्तृभिः अन्तरितैः व्यवहितैः स्वभावगतिं प्रतिबध्य पार्श्वद्वये विभक्तैः अन्तरेषु अवधिषु उन्नतभाग-प्रान्तेषु सम्भिद्यमानैः पुनर्मिलद्भिः पयोभिः जलैः गजेन्द्रस्य ऐरावतस्य कुम्भे नक्षत्रमालेव गजमण्डनस्थासक इव शोभामुपयाति । ‘स्थासको नक्षत्रमाला’ इति गजमण्डनप्रकरणे यादवः । ³ तस्यामप्यवान्तररेखा-भेदाः क्वचित्क्वचिद्वियुज्य पुनस्संयुज्यन्त इति साम्यम् । सम्भिद्यमानै-रिति कर्मकर्तरि प्रयोगः ॥ ४४ ॥

स्रोतोभिरस्याः परिपूर्यमाणः

सुधामयं सिन्धुमिवादधानैः ।

अपां पतिर्नित्यमविन्धनेन

ज्वालावता नूनमशोषितोऽभूत् ॥ ४५ ॥

स्रोतोभिरिति—सिन्धुं समुद्रं सुधामयं सुधाव्याप्तमिव आद-धानैः कुर्वद्भिः अस्यास्स्रोतोभिः नित्यं परिपूर्यमाणः अपां पतिः समुद्रः ⁴ अविन्धनेन जलेन्धनेन ज्वालावता ज्वलनेन बाहवेन अशोषितोऽभूत् । नूनमिति निश्चये । सर्वदा एतत्प्रवाह⁵ प्रचयेन परिपूरणाभावे समुद्रजलमात्रस्य सद्य एव बाहबज्वालाया शोषो भवेदित्यर्थः । सुधा-सेविनः ⁶ केनापि शोषो न भवेदिति भावः ॥ ४५ ॥

¹ सम्भिद्यमानैरियमन्तरेषाम्, ² उन्नतैः प्रदेशैः—ङ्, ³ तस्या अप्यवान्तर-भेदाः—घ, ⁴ अविन्धनेन ज्वालावता—घ, ङ, ट, ⁵ प्रवेशेन—ञ, ⁶ केनापि नाशो न—घ.

भगीरथप्रार्थित^१सिद्धिमेनां

पृथक्प्रवाहां पृथिवीं पुनानाम् ।

भस्मीकृतानां सगरात्मजानां

प्राहुस्सुधां प्रापितदेवभावाम् ॥ ४६ ॥

भगीरथेति—भगीरथप्रार्थितस्य सगरतनयभस्मभावप्रदेशा-
गमनरूपस्य सिद्धिं साधनीम्, करणार्थं क्तिन् प्रत्ययः, पृथक्-
प्रवाहां पृथिवीं पुनानां सीतालकनन्दादिभिन्नानेकप्रवाहां सतीं भूमिं
पवित्रयन्तीं एनां गङ्गां कपिलेन भस्मीकृतानां सगरात्मजानां प्रापित-
देवभावां सुधां प्राहुः । सुधया हि देवत्वं प्राप्यत इति भावः
॥ ४६ ॥

स्थानानुरूपं प्रसृतैः प्रवाहै-

र्महद्भिरेषा मधुरावदातैः ।

प्रालेयशैलात्प्रथितानुभावा

प्रवर्तते वागिव वश्यवाचः ॥ ४७ ॥

स्थानेति—प्रथितानुभावा प्रख्यातमाहात्म्या एषा गङ्गा
प्रालेयशैलात् हिमाचलात् स्थानानुरूपं निम्नोन्नतादिस्थानसदृशं यथा
तथा प्रसृतैः मधुरैः आस्वादवाद्भिः अवदातैः शुभैः महाद्भिः प्रवाहैः वश्य-
वाचः वशंवदवाणीकात् महाकवेः वागिव प्रवर्तते । वागपि हि प्रथितानु-
भावा प्रख्यापितशृङ्गारादिरसोचितनयनान्तावलोकनादिभावसूचकधर्मा-
स्थानानुरूपं वर्णनीयतत्तद्विषयानुरूपं प्रसृतैः मधुरैः माधुर्यगुणवद्भिः
अवदातैर्निर्दोषैः महाद्भिः प्रवाहैः शीघ्रसन्दर्भैः प्रवर्तते । प्रथितेति प्रकृ-
तार्थे अप्यन्तात्कर्तरि निष्ठा । अन्यत्र प्यन्तात्कर्मणि निष्ठा । “ अनुभावः
प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने ” इति विश्वः ॥ ४७ ॥

उदीरितास्ताक्षर्यजवानिलेन

त्वन्नूपुरान्नूनमधीतनादाः ।

भवन्त्यमी स्वागतवादिनस्ते

भागीरथीसैकतराजहंसाः ॥ ४८ ॥

उदीरिता इति—ताक्षर्यजवानिलेन गरुडवेगमारुतेन उदीरिताः प्रेरिताः अमी भागीरथीसैकतराजहंसाः गङ्गापुलिनास्थिता रक्तचञ्चु-चरणा हंसाः नूनं प्रायेण त्वन्नूपुरादधीतनादाः ते तव स्वागतवादिनः कुशलप्रश्नवादिनः भवन्ति । गरुडवेगानिलप्रेरितत्वात् उड्डीय शब्दाय-माना राजहंसाः त्वन्नूपुरादधीतनादा इति संबन्धात्तव स्वागतवादिन इव दृश्यन्त इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

^१ प्रदीयते सुन्दरि ^२ दूरकृष्टैः

दिव्येन ते शेखरसौरभेण ।

मयूरपिच्छातपवारणश्री-

मन्दाकिनीहेमसरोजभृङ्गैः ॥ ४९ ॥

प्रदीयत इति—हे सुन्दरि ! दिव्येन मनोहरेण तव शेखर-सौरभेण आपीडपारिजातमाल्यगन्धेन दूरकृष्टैः दूरमाकृष्टैः मन्दाकिनी-हेमसरोजभृङ्गैः गङ्गायाः कनककमलानां भृङ्गैः मयूरपिच्छातपवारणश्रीः मयूरबर्हकृतलत्रशोभा प्रदीयते ^३ वितीर्यते ॥ ४९ ॥

वहन्नसौ काञ्चनपद्मरेणून्

व्योमापगावीचिविहारशलिः ।

विलुप्तपत्राङ्कुरमानने ते

स्वेदोद्गमं न क्षमते समीरः ॥ ५० ॥

वहन्निति—काञ्चनपद्मरेणून् कनककमलपरागान् वहन्

^१ प्रदीयते—ग. घ. ट. ^२ दूरकृष्टैः—घ. ट. ^३ ' वितीर्यते ' इति ह-घ-कोशयोर्न दृश्यते.

व्योमापगावीचिविहारशीलः गङ्गातरङ्गेषु विहरणशीलः असौ समीरः
ते तव धानने विलसपत्राङ्कुरं उन्मृष्टपत्ररेखं^१ स्वेदोद्गमं न क्षमते न
सहते, अपनयतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अस्यास्समीरैरपनीतगन्धा-

^२न्यलक्तकैरङ्कितसैकतानि ।

स्वैरोपभोगं सुरसुन्दरीणां

विवृण्वते तीरलतागृहाणि ॥ ५१ ॥

अस्या इति—अस्याः समीरैः अपनीतगन्धानि अपहृतसौर-
भाणि अलक्तकैः चरणयावकैः आङ्कितसैकतानि चिह्नितपुलिनानि
^३तीरलतागृहाणि तीरप्ररूढलतामयानि गृहाणि सुरसुन्दरीणां अमर-
स्त्रीणां स्वैरोपभोगं निर्यन्त्रणसम्भोगं विवृण्वते स्फुटयन्ति ॥ ५१ ॥

रहस्त्वदा^४श्लेषरसोत्सुकस्य

त्वदेकदृष्टेरपि विश्वदृष्टेः ।

वियन्नदी लोचनयोरसौ मे

विहन्ति ^५लक्षान्तरपक्षपातम् ॥ ५२ ॥

रह इति—रहः रहसि त्वदाश्लेषरसोत्सुकस्य त्वदालिङ्गनसुखे
उत्कण्ठितस्य अत एव त्वदेकदृष्टेः ^६त्वय्येकं दृष्टिर्यस्य तथाभूतस्यापि
विश्वदृष्टेः सर्वज्ञतया सर्वं करतलामलकवत्पश्यतोऽपि मे लोचनयोः असौ
वियन्नदी लक्षान्तरपक्षपातं दृश्यान्तरासक्तिं विहन्ति प्रतिबध्नाति ।
कचित् ^७दृढव्यवस्थितासङ्गस्य हि नान्यत्रासङ्गो भवति । सर्वं विषयं

^१ मृष्टपत्ररेखं—ग. घ. ^२ न्यलक्षकै—झ. ^३ तीरलतामयगृहाणि. ^४ श्लेषसमु-
त्सुकस्य—ट. ^५ लक्षान्तर—घ. ^६ त्वय्येकत्र—ज. ^७ दृढव्यवस्थासङ्गस्य—घ. ट.

पश्यतश्च क्वचिद्विशेषपक्षपातो विषयान्तराणामपि ¹ समत्वे न भवति ।
तथाभूतस्यापि मम विषयान्तरकौतुकं निरुणद्धीत्युक्त्या गङ्गायाः
सर्वोत्तरं सौभाग्यं दर्शितम् । त्वदेकदृष्टेरित्यत्र स्त्रीत्वाविवक्षया नपुसंक-
लिङ्गस्यैकशब्दस्य समासानन्तरं त्वच्छब्दस्य शिवभागवतवत्समासः ।
अपिशब्दस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धः ॥ ५२ ॥

दिव्यं बदर्याश्रममेतदन्ते

देवैस्तुतं दक्षिणतः प्रतीयाः ।

निःश्रेयसं दर्शयतीव वृत्त्या

नारायणो यत्र नरेण सार्धम् ॥ ५३ ॥

दिव्यमिति—एतदन्ते एतस्या गङ्गाया अन्तिके “ अन्तोऽ-
स्त्रचव²सिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके ” इति वैजयन्ती, दक्षिणतः
दक्षिणभागे दिव्यं मनोज्ञं देवैः स्तुतं श्लाघितं बदर्याश्रमं बदर्यः
कर्कन्धूवृक्षाः तत्प्रधानं मुनिस्थानं प्रतीयाः अवगच्छेः, पश्येत्यर्थः ।
प्रतिपूर्वादिणो लिङ् । यत्र बदरिकाश्रमे नरेण नराख्येन स्वांशेन सार्धं
नारायणः वृत्त्या स्वचरित्रेण मुनिवृत्तिधर्मानुष्ठानेन निःश्रेयसं मोक्षं दर्शय-
तीव हस्ते गृहीत्वा लोकाय प्रदर्शयतीव । स्वानुष्ठानेन मोक्षसाधनधर्म-
प्रकाशनमेव ³ अविदूरविप्रकर्षात् मोक्षप्रकाशनमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५३ ॥

निवृत्तरागैः परिचर्यमाणो

नाथस्स्वर्यं नाकनिकेतनानाम् ।

अन्यैरनन्यैरनुपालनीयं

धर्मं निजं धारयतीह शुद्धम् ॥ ५४ ॥

निवृत्तेति—इह बदरिकाश्रमे नाकनिकेतनानां देवानां नाथः
नारायणः निवृत्तरागैः मुनिभिः परिचर्यमाणस्सन् अनन्यैः उपायान्तर-

¹ सत्त्वे न-ङ्.

² सितौ-ञ.

³ अदूर-घ. ज. ट.

निरपेक्षैः ^१ अन्यैः प्रपन्नैः अनुपालनीयं इदं दृष्ट्वा पश्चात् स्वयमनुष्ठानेन पालनीयं शुद्धं फलाभिसन्धिदोषरहितं निजं नित्यं धर्मं स्वयं धारयति अवस्थापयति । ‘ धृड् अवस्थाने ’ (तुदादि-१४१२) इति धातोर्णिच् । स्वयमाचरणेन लोके वीतरागैरपि कर्तव्यतया प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । “ निज-मात्मीयनित्ययोः ” इति विश्वः । अनन्यैरित्यत्रापेक्षाभावो नञर्थः । तथा शृङ्गारप्रकाशिकायां अपेक्षाभावमपि नञर्थमुक्त्वा ^२ अभूषित-कान्तः ’ इत्युदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तृतीयवर्णप्रभवे ^३ निजाङ्गे

स्त्रीरत्नमुत्पाद्य विहारयोगी ।

इहात्मसम्मोहनलालसाना-

मपत्रपामप्सरसामकार्षीत् ॥ ५५ ॥

तृतीयेति—इह बदरिकाश्रमे विहारयोगी क्रीडया योगिवेषं परिगृह्य तिष्ठन् नारायणः तृतीयवर्णस्य ^४ वैश्यजातेः प्रभवे उत्पत्ति-स्थाने ^३ निजाङ्गे ऊरावितियावत् ‘ ऊरू तदस्य यद्वैश्यः ’ (पुरुषसूक्तं) इति श्रुतेः, स्त्रीरत्नं उत्तमस्त्रियं ऊर्वशीमुत्पाद्य आत्मसम्मोहनलालसानां तपोविन्नार्थं सौन्दर्येण स्वस्य वशीकरणे लोलुपानां अप्सरसां अपत्रपां अकार्षीत् । तदतिशायिसौन्दर्योर्वशीसञ्जननेन सर्वोत्तरभोग^५ सम्पादन-शक्तिसत्त्व एव निज^६ वैराग्यस्य प्रकटनादिति भावः ॥ ५५ ॥

अन्यच्च दूरादनघं तदीयं

प्राग्दक्षिणं भाति तपोवनाग्रथम् ।

भजन्ति यस्मिन् पदयोरमुष्य

न्यासं शुभं निश्चितयोगलक्ष्याः ॥ ५६ ॥

अन्यच्चेति—दूरात् दूरे प्राक्सहचरितं दक्षिणं आग्नेय्यां

^१ ‘ अन्यैः ’ इति ङ-कोशे नास्ति. ^२ अभूषितः कान्तः-घ. अ.

^३ निजाङ्गे-अ. ^४ वैश्यस्य प्रभवे-घ. ^५ निजाङ्गे-घ.अ. ^६ सम्पादनेन शक्ति-घ अ.

^६ वैराग्यप्रकट-घ.

दिशि स्थितं अनघं अघविरोधि तदीयं भगवत्सम्बन्धि अन्यच्च तपो-
वनाग्र्यं आश्रमप्रवरं भाति । वामनाश्रम इति उत्तरश्लोकाल्लभ्यते ।
यस्मिन् निश्चितयोगलक्ष्याः^१ निर्णीतयोगविषयाः भगवानेव सर्वपर-
विद्योपास्य इति निर्णयवन्तः अमुष्य भगवतः पदयोः शुभं श्रेयस्करं
न्यासं भजन्ति सेवन्ते । वामनाश्रमे भगवच्चरणन्यासः प्रतिमाख्येणा-
द्यापि वर्तत इति प्रसिद्धिः ॥ ५६ ॥

अत्र स्थितं श्रान्तिजुषां मुनीनां

छायालकृष्णाजिनपल्लवेन ।

वैरोचनेर्दानजलावसेका-

वर्धिष्णुना वामनपादपेन ॥ ५७ ॥

अत्रेति—श्रान्तिजुषां संसारश्रमभाजां मुनीनां छायालकृष्णा-
जिनपल्लवेन छायेति मुक्तिरध्यवसीयते, ^२संसारश्रमहरत्वात्, तां ल्यति
दत्ते इति छायालः, 'ला दान' (अदादि १०५८) इति घातोः
'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा. सू. ३-२-३) छायालः ^३कृष्णाजिनस्य
पल्लवः विस्तारो यस्य तेन "पल्लवं त्वस्त्री प्रवाले विस्तृतावपि"
इति प्रकाशः, वैरोचनेः ^४विरोचनापत्यस्य बलेः दानजलस्य पदत्रय-
दानसलिलस्य अवसेकात् वर्धिष्णुना ^५वर्धनशीलेन वामन एव पादपः
तेन अत्र आश्रमे स्थितम् ॥ ५७ ॥

^१ लक्षा.—झ. ज. ट. प्र.—दे.—मु. ^२ संसारश्रमं हृत्वा—घ. ^३ अत्र
विस्तारार्थकपल्लवशब्दान्वेषणेनार्थवर्णने कृष्णाजिनवत्पादपस्य भूयःप्रसिद्धिविरहात्
प्रसिद्धविस्तारार्थकपदानि परित्यज्य प्रसिद्धकिसलयार्थकपल्लवपदप्रयोगात् पल्लवितपादपे
नीरन्ध्रविस्तृतशीतलच्छायोपलब्धेः उत्तरत्र वामनस्य पादपत्वरूपेण तदानुगुण्याच्च
वामनीयकृष्णाजिनस्य पल्लवत्वरूपणमेवात्र कविहृदयङ्गममिति प्रतिभाति. ^४ विरो-
चनस्यापत्यस्य—घ. ज. ^५ वृद्धिशिलेन—झ.

इमानि च प्रेयसि तापसाना-
मेकान्तहृद्यानि तपोवनानि ।
इहैकपादस्थितिमेतदीयां

धर्मो युगे धारयतीव तुर्ये ॥ ५८ ॥

इमानीति—हे प्रेयसि ! अतिशयेन प्रिये ! इमानि च तापसानां तपस्विनां 'अण् च' (पा. सू. ५-२-१०३) इति तपश्शब्दान्मत्वर्थेऽणप्रत्ययः, एकान्तहृद्यानि सर्वदा रमणीयानि तपोवनानि पश्येति शेषः । ^१ तपोवनत्वमात्रं वा विधेयम् । इह तपोवनेषु एतदीयां एतेषां तापसानां सम्बन्धिनीं एकपादस्थितिं एकपादेनावस्थानं धर्मः तुर्ये चतुर्थे युगे कलियुगे धारयतीव एतेभ्योऽभ्यस्येव विभर्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तमो निगीर्णं सकृदेव पुंसा-
मासीदतामाश्रमहव्यवाहाः ।

^२ इहौषधादीनि हवींषि भुक्त्वा
धूमोपलक्ष्यं ध्रुवमुद्रमान्ति ॥ ५९ ॥

तम इति—इह प्रदेशे आश्रमहव्यवाहाः आश्रमेष्वाहिता वह्यः आसीदतां आगच्छतां पुंसां सकृत् युगपदेव निगीर्णं गिलितं तमः पापं, तमोगुणं वा, औषधादीनि औषधं त्रीहियवाद्यौषधिप्रभवं चरुपुरोडाशादि, आदिशब्देन पयोदध्यादीनि गृह्यन्ते, तानि हवींषि भुक्त्वा ध्रुवं नूनं धूमोपलक्ष्यं धूमरूपेण दृश्यं उद्रमान्ति उद्गिरन्ति । ^३ बहु युगपन्निगीर्णवतामुद्गारो भवतीति भावः ॥ ५९ ॥

^१ इमानि तपोवनानीत्यङ्गुल्या निर्देश इत्यभ्युपगमे पश्येति शेषपूरणादरो नातीवावश्यक इत्यभिप्रायेणाप्याह—तपोवनत्वमात्रमिति. ^२ इहौषधाद्यानि—झ. इहौषधाख्यानि—ग्र. मु. ^३ भुक्तचरस्य तमसो धूमरूपेण उद्रमनकर्मताप्रतिपादनेन औषधपदार्थपारिशीलनेन चात्र औषधादिप्रयोगेण दुष्टाहारोद्रमनं लोकप्रासिद्धमिति भावोऽत्र कव्यभिमत इति भाति.

निजाश्रमेभ्यः प्रतिनिर्जिहाना
 दूरादमी दर्शितपूर्णकुम्भाः ।
 सत्याशिषस्सम्प्रति साधुवाक्यै-
 रभ्यर्चयन्त्याहितवह्नयस्त्वाम् ॥ ६० ॥

निजाश्रमेभ्य इति—निजेभ्य आश्रमेभ्यः दूरात्प्रतिनिर्जिहानाः प्रत्युद्गच्छन्तः दर्शितपूर्णकुम्भाः दर्शितमङ्गल्यपूर्णकलशाः सत्याशिषः आवितथाशीर्वादाः अमी आहितवह्नयः आहिताग्नयः सम्प्रति इदानीं सन्निकर्षसमये साधुवाक्यैः त्वां अभ्यर्चयन्ति पूजयन्ति । उभयोः पूजायामपि देव्या बहुमानाय त्वामित्युक्तिः ॥ ६० ॥

समीपवृक्षेष्विह बद्धनीडाः
 शिक्षोपपन्नां श्रुतिमुद्गणन्तः ।
 शकुन्तयश्शोणमुखा भजन्ते
 सन्नह्यर्चयं सह तीक्ष्णधीभिः ॥ ६१ ॥

समीपेति— इह आश्रमे समीपवृक्षेषु मुनिजनावस्थानसन्निकृष्ट-तरुषु बद्धनीडाः कृतकुलायाः शिक्षोपपन्नां श्रुतिमुद्गणन्तः सदाध्ययन-सन्निकानात् शिक्षाख्यवेदाङ्गोक्तलक्षणयुक्तां श्रुतिमुच्चैर्वदन्तः शोणमुखाः अरुणवक्त्राः शकुन्तयः पक्षिणः शुकाः तीक्ष्णधीभिः कुशाग्रीयबुद्धिभिस्सह सन्नह्यर्चयं समानवेदव्रतचारित्वं सहाध्यायितां भजन्ते । ब्रह्मशब्दो वेदपरस्तदध्ययननियमस्य लक्षकः, तपोवाचित्वेन ^२ तस्यैव वाचको वा । 'वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः । तस्य चर्यमनुष्ठानम् । 'गदमद-चरयमश्वानुपसर्गे' (पा. सू. ३-१-१००) इति ^३ यत्प्रत्ययः ॥ ६१ ॥

^१ मुद्गिरन्तः—घ. झ. ट.

^२ तस्यापि—ङ.

^३ यत्—घ.

धर्मस्य सम्भूतिरिवाग्रतस्ते
 सान्दीपिनेराश्रमभूमिरेषा ।
 अधीतिनो यत्र मम ^१त्रिवेद्या-
 मन्तस्थिरालोक इवान्तरात्मा ॥ ६२ ॥

धर्मस्येति—ते तव अग्रतः पुरतः एषा धर्मस्य सम्भूतिः,
 अधिकरणे क्तिन्प्रत्ययः, उत्पत्तिभूखि स्थिता सान्दीपिनेराश्रम-
 भूमिः । यत्र भूम्यां त्रिवेद्यां त्रयाणां वेदानां समाहारे ^२अधीतमने-
 नेत्यधीतिनः त्रिवेदीमधीतवतः मम अन्तरात्मा अन्तर्हृदये स्थिरालोक
 इव स्थिरप्रकाश इव जातः । इहाश्रमे सान्दीपिनेः सकाशाद्विद्याग्रहणाद्-
 हं प्रबुद्धोऽस्मीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

समग्ररत्नौघ^३मिवाब्धितोयं
 तारागणै^४राप्तमिवान्तरिक्षम् ।
 विशङ्कटं विन्ध्यहिमाद्रिमध्यं
 पुण्यं प्रिये भूषितमेतदार्यैः ॥ ६३ ॥

समग्रेति — विशङ्कटं विशालं पुण्यं पवित्रं आर्यैः सज्जनैर्भूषितं
 एतत् विन्ध्यहिमाद्रिमध्यं ^५आर्यावर्तस्थानं, “ आर्यावर्तः पुण्यभूमि-
 र्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ” इत्यमरः, समग्ररत्नौघं सम्पूर्णमणिनिकरं
 अब्धितोयमिव, तारागणैराप्तं व्याप्तं अन्तरिक्षमिव च भातीति शेषः ।
 “ विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ” इति “ महाकुलकुलीनार्य-
 सभ्यसज्जनसाधवः ” ^६इति चामरः ॥ ६३ ॥

^१ त्रिवेद्यामास स्थिरालोकः—ग्र. दे. मु. ^२ ‘ इष्टादिभ्यश्च ’ (पा. सू. ५-२-८८) इति सूत्रेण कर्तरीनिप्रत्ययोऽत्र बोध्यः. ^३ मिवास्थितोऽयम्—झ.

^४ रात्तमिवा—घ. ट. ^५ आर्यावस्थानम्—ङ. ^६ इति चामरसिंहः—ङ. अ.

पितृक्रियानिर्वृतजामदग्रचं
 क्षिप्तैनसां क्षेत्रमिदं कुरूणाम् ।
 समेयुषां संयुगदीक्षयैत-
 देहत्यजां दक्षिणतो न पन्थाः ॥ ६४ ॥

पितृक्रियेति—पितृक्रियया क्षत्रशोणितपूरितेषु हृदेषु पितृ-
 तर्पणेन निर्वृतजामदग्रचं स्वस्थपरशुरामं, “स्वास्थ्ये नाशे च निर्वृतिः”
 इति वैजयन्ती, क्षिप्तैनसां निरस्तपापानां कुरूणां क्षेत्रमिदं एतत्
 कुरूक्षेत्रं समेयुषां प्राप्तवतां संयुगदीक्षया युद्धव्रतेन देहत्यजां दक्षिणतो
 दक्षिणभागे पन्थाः धूमादिमार्गः पुनरावृत्तिमान् नास्ति, किन्तु ब्रह्मपद-
 प्राप्तिहेतुः पुनरावृत्तिरहितोऽर्चिरादिरूप उत्तरतः पन्थास्तेषामित्यर्थः ।
 अर्चिरादिधूमादिमार्गौ गगनमार्गौ दक्षिणोत्तरनियतावित्यागमप्रसिद्धिः ।
 ज्योतिर्विदस्तु अश्विन्यादितारात्रिकत्रिककृते वीधीनवके प्रत्येकं
 त्रिवीधिकाः पितृयानयोगियानदेवयानाख्या दक्षिणमध्यमोत्तरभाग-
 नियताः पितृलोकब्रह्मपददेवलोकप्राप्तिहेतवस्त्रयो मार्गा इत्याहुः ।
 तदनुरोधे तु दक्षिणतो न पन्था इत्यनेन पितृपदप्राप्तिव्यावर्तनया
 सामान्यतः तदुत्तरपदावाप्तिर्दिशिता ॥ ६४ ॥

सव्ये भवत्यास्सरयूसमेता
 रम्येयमाभाति पुरी रघूणाम् ।
 दयाविपाकेन चराचराणां
 दिव्यं पदं यत्र दिदेश रामः ॥ ६५ ॥

सव्य इति—भवत्याः सव्ये वामे भागे सरय्वाख्यया नद्या
 समेता रम्या इयं रघूणां पुरी अयोध्या आभाति । यत्र अयोध्यायां
 रामः दयाया विपाकेन परिणामेन चराचराणां जङ्गमस्थावररूपाणां
 सर्वेषामपि प्राणिनां दिव्यं पदं दिदेश परमपदं दत्तवान् । रघूणामिति

क्षत्रियविशेषवाचिनो रघुशब्दस्य तद्वंशेषु सर्वेषु राजसु लक्षणया बहुवचनामिति केचित् । अन्ये तु—इक्ष्वाकुनाम्नो देशस्य रघुसंज्ञाऽप्यस्तीति ‘^१ तस्य राजन्यप्रत्ययवत्’ (वा. २६६९) इति विहितस्य प्रत्ययस्य तद्राजसंज्ञया बहुषु लुगित्याहुः । मतद्वयमपि भोजराजेन ^२ शब्दप्रकाशिकायामुक्तम् ॥ ६५ ॥

तमालषण्डस्तमसव

वामेतरो वामविलोचने नः ।

वसुन्धराकुन्तलकान्तिचौरैः

कान्तैरसौ भाति कलिन्दशैलः ॥ ६६ ॥

तमालेति—हे वामलोचने ! रुचिरनयने ! “ वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे ” इति विश्वः, नः अस्माकं वामेतरः दक्षिणः असौ कलिन्दशैलः तमसेव दृष्टैः अन्धकारवद्दृष्टैः वसुन्धरायाः कुन्तलानां कान्तिश्चौरैः भूमः केशैरिव प्रेक्षणीयैः कान्तैः मनोहरैः तमालषण्डैः तापिञ्छतरुसमूहैः भाति । तमसेवेत्युपमाने उपमेयविभक्तिः विशेषणे विशेष्यविभक्तेरिव ^४ साधुत्वाय ॥ ६६ ॥

दिवाकरेणात्र बिलेषु नूनं

बन्दीकृतानां बहुलक्षपाणाम् ।

छायावेशेषैः ^५ प्रचितैस्तदर्हा-

माप्यायनामारचयन्ति वृक्षाः ॥ ६७ ॥

दिवाकरेणेति—अत्र कलिन्दशैले बिलेषु गुहारन्ध्रेषु दिवाकरेण बन्दीकृतानां प्रसङ्गं हत्वा निवेशितानां बहुलक्षपाणां अपरपक्षरात्रीणां ^६ तदर्हां तदुचितां अन्धकारातिशयसम्पादनरूपां आप्यायनां

^१ अस्य ‘क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्’ इत्यादिः. ^२ शृङ्गारप्रकाशिका-घ.

^३ सृष्टै-दे. मु. ^४ साधुत्वात्-घ. ट. ^५ रचितैः-पा. ^६ कृष्णपक्षरात्रीणाम्-ङ.

पोषणं वृक्षाः प्रचितैः समृद्धैः छायाविशेषैः छायातिशयैः आरचयन्ति । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । गुहासु स्थितमन्धतमसं अतिशयोक्त्या सूर्येण बन्दीकृता बहुलक्षपाः, तासां वृक्षैः निजछायासमृद्धिभिः दयालुभिः कारास्थित^१पुरुषाणां तदुचिताहारप्रदानैराप्यायना क्रियत इवेत्युत्प्रेक्ष्यते । आप्यायनेति प्यायतिघातोराड्युक्तात् प्यन्तात् 'प्यास-श्रन्थो युच्' (पा. सू. ३-३-१०७) इति स्त्रियां युच्प्रत्ययः ॥ ६७ ॥

इतः प्रभूतात्पितुरात्रजन्ती

कालिन्द्यसौ कालियदोषमुक्ता ।

समेत्य सख्येव सुरस्रवन्त्या

सरित्पतिं शुद्धिमती प्रयाति ॥ ६८ ॥

इत इति—इतः अस्मात् कलिन्दशैलादेव प्रभूतात् समृद्धात् पितुः आत्रजन्ती आगच्छन्ती कालियस्य दोषेण विषरूपेण मुक्ता अत एव शुद्धिमती निर्मला असौ कालिन्दी यमुना सख्येव सुरस्रवन्त्या गङ्गया समेत्य सरित्पतिं समुद्रं प्रयाति । यथा समृद्धे पितृगृहे भोगान् मुक्ता स्थिता कुलाङ्गना ^२ तत्र दैवात्सञ्जातदोषा ततस्तं त्यक्त्वा प्रायश्चित्तादिना पूता च ^३ स्त्रीसाहाय्यसम्पन्ना सती पतिगृहं गच्छति तद्वदिति ध्वन्यते ॥ ६८ ॥

स्वमूलशैलस्य विभाति शृङ्गे

धातूपरक्ते सवितुस्सुतेयम् ।

महावराहस्य महीव पूर्वं

दंष्ट्राङ्कुरे दानवशोणिताङ्के ॥ ६९ ॥

स्वमूलेति—इयं सवितुस्सुता यमुना धातुभिः गैरिकादिभिः उपरक्ते स्वमूलशैलस्य स्वप्रभवस्य कलिन्दपर्वतस्य शृङ्गे पूर्वं प्रलयाव-

^१ पुरुषैः—उ.

^२ कुत्राचदैवात्—घ.

^३ स्त्रीसाहाय—घ.

साने दानवशोणिताङ्के हत^१हिरण्याक्षसुरशोणितचिहे वराहस्य
दंष्ट्राङ्कुरे दंष्ट्राग्ने महीव विभाति ॥ ६९ ॥

यमस्वसुस्तन्वि यथार्थनामा
मान्या समीपे मधुरा विभाति ।
सुपर्वणां यत्र सभां सुधर्मा
भूमेरहं भूषणतामनैषम् ॥ ७० ॥

यमस्वसुरिति—हे तन्वि । यमस्वसुः यमुनायाः समीपे यथार्थ-
नामा मनोज्ञत्वादन्वर्थनामा मधुरापुरी विभाति । यत्र मधुरायां
सुपर्वणां देवानां सभां सुधर्मा अहं भूमेः भूषणतामनैषम् । ^२ सुधर्मा-
शब्दस्याकारान्तत्वं प्राक् तत्र तत्र व्युत्पादितम् ॥ ७० ॥

पिबत्यसौ पश्चिमदक्षिणाशां
नूनं खगेशोऽयमनूनवेगः ।
विलोकितानामिह न व्यवस्था
नेदीयसां देवि दवीयसां वा ॥ ७१ ॥

पिबतीति—अनूनवेगः समग्ररयः अयमसौ खगेशः गरुडः पश्चि-
माया दक्षिणस्याश्च दिशोरन्तरालं पश्चिमदक्षिणाशा “दिङ्नामान्यन्तराले”
(पा.सू. २-२-२६) इति बहुव्रीहिः, सा चासावाशा च द्वारकाभिष्ठिता दिक्
तां नूनं पिबति । कथमन्यथा युगपत्पानं विना गमनेन एतावान्मार्गः
क्षणेन पश्चात्क्रियेतेति भावः । इदमेवावलम्ब्याह—विलोकितानामिति ।
हे देवि ! इह मार्गे विलोकितानां नेदीयसां अतिसन्निकृष्टानां दवीयसां
अतिविप्रकृष्टानां वा व्यवस्था नास्ति । नेदीयस्त्वेन दृष्टाः शैलवृक्षा-

^१ हिरण्यासुर-घ. ट. ^२ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (पा. सू. ४-१-१३)
इत्यस्य डाबन्तत्वादाकारान्तता बोध्या.

दयः क्षणेन पश्चाद्भागे दवीयांसो दृश्यन्ते । दवीयस्त्वेन दृष्टा अपि पुरतः क्षणेन नेदीयांसो दृश्यन्त इत्यर्थः । नेदीयसामिति ^१ अन्तिक-शब्दादीयसुन्प्रत्ययः । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (पा. सू. ५-३-६३) इति ^२ नेदादेशः । दवीयसामिति दूरशब्दात् ईयसुन्प्रत्ययः । 'स्थूलदूर-युबह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुणः' (पा. सू. ६-४-१५६) इति यणादिलोपो गुणश्च । अयमिति गरुडस्य स्वरूप-परामर्शः, असाविति प्रकारपरामर्श इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ७१ ॥

त्रयीमयस्तन्वि तवौपवाह्यः

कालक्रमादापततो ^३ धरण्याः ।

सामाभिरामध्वनिभिः समन्तात्

पक्षानिलैर्मार्जयतीव दोषान् ॥ ७२ ॥

त्रयीमय इति—हे तन्वि ! त्रयीमयः वेदत्रयरूपः तव औपवाह्यः वाहनभूतो गरुडः "औपवाह्यो राजवाहः" इति हल्ययुधः' सामान्येव ^४ अभिरामध्वनयो येषां तैः पक्षानिलैः प्रयोज्यकर्तृभिः कालक्रमात् कालपरिपाठ्या धरण्याः आपततः आपन्नान् गगने समुत्थितानां पक्षानिलानां क्रमेण भूप्राप्तया समन्तात् सर्वतः ^५ दोषान् ^६ भूगतानशुभान् मार्जयतीव शोधयतीव । हस्तादिसम्मार्जनेनेव ^७ निःशेषं कारयतीत्यर्थः । 'मृजू शुद्धौ' (अदादि १०६६) इति धातोः हेतुमणिच् । 'मृजूष् शोचालङ्कारयोः' (चुरादि १८४९) इति ^८ धातोर्वा स्वार्थे णिच् । अस्मिन् पक्षे पक्षानिलैरिति करणे तृतीया ॥ ७२ ॥

१ 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' 'अजादी गुणवचनादेव' (५-३-५७, ५-३-५८) इति यसुन् प्रत्यय इति भावः. २ नेदादेश इति । अन्तिकशब्दस्येत्यादिः. ३ कालक्रमादापतितान्. ४ अभिरामा—ङ्. ५ परितः—घ. ६ भूगतान्य-शुभानि—ङ्. ७ 'निर्दोषं' इति पाठः स्यात्. ८ धातोः स्वार्थे—घ. ट.

आ पश्चिमादम्बुनिधेरवन्ध्या
शरत्प्रसूतैः क्षितिरेस्य सस्यैः ।
दिवौकसां दर्शितभागधेया
दिशत्यसौ लोचनदिष्टवृद्धिम् ॥ ७३ ॥

आ पश्चिमादिति—आ पश्चिमादम्बुनिधेः पश्चिमाम्बुधिपर्यन्तं
' आङ् मर्यादाभिविधयोः ' (पा. सू. २-१-१३) इति समासस्य
महाविभाषया वैकल्पिकत्वादसमासः, अवन्ध्या अनिष्फला शरत्प्र-
सूतैः ^१शरत्काले फलितैः सस्यैः दिवौकसां दर्शितभागधेया शरदि-
नवान्नप्राशनात् प्राक् ^२कर्तव्य आग्रयणे हविर्भागवतां देवानां प्रद-
र्शितकरा " भागधेयः करो वलिः " इत्यमरः, असावस्य देशस्य
क्षितिः लोचनदिष्टवृद्धिं दिशति लोचनानां भाग्यवृद्धिं प्रयच्छति
॥ ७३ ॥

सरित्प्रवाहैर्व्यतिकीर्यमाणैः
सङ्कल्पयोनेरिव शिल्पभेदैः ।
पश्य प्रिये त्वं परिवृत्य किञ्चि-
द्विव्योपमान् जानपदान् विशेषान् ॥ ७४ ॥

सरित्प्रवाहैरिति—हे प्रिये ! सङ्कल्पयोनेः मन्मथस्य शिल्पभेदैः
उत्तमवस्तुनिर्माणकलाकौशलविशेषैरिव स्थितैः, उद्दपिनविभावत्वात्
तथोत्प्रेक्षा, व्यतिकीर्यमाणैः ^३परस्परं सङ्कीर्यमाणैः, कर्मकर्तरि प्रयोगः,
सरित्प्रवाहैरुपलक्षितान् दिव्योपमान् दिव्यदेशसदृशान् जानपदान् जन-
पदाः कोसलादिमण्डलानि " नीवृज्जनपदौ देशविषयौ तूपवर्तनम् " इत्यमरः,
तत्सम्बन्धिनः विशेषान् अवयवान् तदेकदेशभूतान् प्रदेशान्,

^१ शरत्कालफलितै—घ. ट. ^२ कर्तव्याग्रहायणे—घ. ^३ परस्परसंकीर्य-
माणैः—घ. ट.

रमणीयभागान् वा “ विशेषोऽवयवे भेदे द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि ” इति शब्दार्णवः, त्वं किञ्चित्परिवृत्य पश्चान्मुखी^१भूय पश्य ॥ ७४ ॥

तवैष जीर्णश्चलयन् पुरस्ता-

र्यां वेत्रलतां प्रतन्वीम् ।

बिभर्ति शुद्धो धृतकञ्चुकश्रीः

^२ प्राज्ञः प्रतीहारपदं पयोदः ॥ ७५ ॥

तवेति—जीर्णः जरठः तव पुरस्तात् पुरतः प्रतन्वीं तनीयसीं विद्युन्मयीं तटिद्रूपां वेत्रलतां चलयन् कम्पयन् ‘कम्पने चलिः’ (घटादिः) इति^३ मित्संज्ञया ह्रस्वः, शुद्धः निर्मलः, एकत्र धवलः, अन्यत्र ऋजुमनाः, धृतकञ्चुकश्रीः धृता कञ्चुकस्य सर्पनिमोकस्य श्रीः कान्तिः येन, पक्षे—धृतवारवाणशोभः “ कञ्चुकस्सर्पनिमोके कवचे वारवाणके ” इति वैजयन्ती, एष पयोदः मेघशरत्कालिकः नूनं प्रतीहारपदं दौवारिकस्थानं बिभर्ति । जनापसरणाय तव पुरतो गच्छन् सौविदल्ल इव दृश्यत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

आदाय शालिस्तबकानदूरात्

प्राप्ता शुक्रश्रेणिरसौ विभाति ।

त्वदागमप्रीतशरत्प्रयुक्ता

वैहायसी वन्दनमालिकेव ॥ ७६ ॥

आदायेति—शालीनां स्तबकान् गुच्छान् आदाय मुखेन गृहीत्वा अदूरात्प्राप्ता समीपे समागता असौ शुक्रश्रेणिः त्वदागमेन तवागमनेन प्रीतया शरदा प्रयुक्ता कल्पिता वैहायसी विहायस्याकाशे भवा वन्दनमालिका तोरणमालेव विभाति ॥ ७६ ॥

^१ भूत्वा पश्य—घ. ट. ^२ प्रायः—घ. दे. मु. ^३ कम्पनार्थस्य चलेर्घटादितया ‘घटादयो मितः’ इति मित्संज्ञया ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्व इति बोध्यम्.

आरक्तफुल्लैररविन्दिनीनां
 सूनैरमी नूतनसूर्य^१कल्पैः
 त्वत्कान्तिमाध्वीमनुभूय^२ रक्तै-
 नेत्रैरिवाभान्ति^३ समुद्रदाराः ॥ ७७ ॥

आरक्तेति—अमी^४ समुद्रस्य दाराः सरितः आरक्तफुल्लैः
 समन्तात् अरुणैर्विकसितैश्च, अत एव नूतनसूर्यकल्पैः बालसूर्यसदृशैः
 अरविन्दिनीनां नलिनीनां सूनैः कुसुमैः^५ त्वत्कान्तिमेव माध्वी आसवं
 अनुभूय पीत्वा रक्तैर्नेत्रैरिवाभान्ति ॥ ७७ ॥

करेणुकाभिस्सह गाहमानाः
 पयः प्रसन्नं शरदापगानाम् ।
 अमी निमीलन्नयनाः कपोलै-
 राविर्मदैराविलयन्ति नागाः ॥ ७८ ॥

करेणुकाभिरिति—प्रसन्नं अच्छं शरदापगानां शरन्नदीनां पयः
 करेणुकाभिः करिणीभिः सह गाहमानाः प्रविशन्तः निमीलन्नयनाः
 अमी नागाः गजाः आविर्मदैः अविर्भूतमदजलैः कपोलैः अविलयन्ति
 आविलं कुर्वन्ति ॥ ७८ ॥

स एष सप्तच्छदरेणुजालैः
 क्रीडन्निवालिम्पति गन्धवाहः ।
 वन्यद्विपानां व्रजतां प्रतीपं
 मदप्रवाहैर्मलिनान् कपोलान् ॥ ७९ ॥

स इति—स एषः पुरोवर्तितया परिदृश्यमानः गन्धवाहः
 सप्तच्छदानां वृक्षविशेषाणां रेणुजालैः पुष्पपरागसमूहैः प्रतीपं व्रजतां

^१ कल्पाः—घ. ट. ^२ रक्तै—झ. ^३ समुद्रधाराः—घ. ट. ^४ समुद्रस्य धाराः—
 घ. ट. ^५ कमलैः—ञ.

सप्तच्छदगन्धेन प्रतिगजभ्रमात् प्रत्यागच्छतां वन्यद्विपानां मदप्रवाहैः
मलिनान् कपोलान् क्रीडन्निव आलिम्पति । यथा क्रीडन्तः प्रत्यागच्छतां
१ वयस्यादीनां अङ्गरागद्रव्यादिपरागैः क्षिप्तैर्लिम्पन्ति तद्वादिति
भावः ॥ ७९ ॥

अभिन्नवर्णा गृहिणीव भव्या
वेलाटवी वारिनिधेर्विभाति ।
नित्यानुभूतामपि नव्यबुद्ध्या
रसैरसौ निर्विशतीव हृष्यन् ॥ ८० ॥

अभिन्नवर्णेति—अभिन्नवर्णा समुद्रेण समानवर्णा वारि-
निधेर्वेलाटवी भव्या योग्या गृहिणी पत्नीव विभाति । ब्राह्मणत्वादिना
सवर्णा हि पत्नी योग्या भवति । असौ वारिनिधिश्च नित्यानुभूतां
सदोपभुक्तामप्येनां हृष्यन् रसैः जलैः, रागैरित्यपि प्रतीयते, नव्यबुद्ध्या
नूतनत्वधिया निर्विशतीव उपभुङ्क्त इव । सदा तरङ्गहस्तकृतसरभस-
परिरम्भादिनेति भावः । चिरपरिचितेष्वपि वस्तुषु रागो २ नूतनताबुद्धिं
करोतीति स्थितिः ॥ ८० ॥

तरङ्गवेगात्तरलाम्बुधारी ३
गृह्णात्यसौ गारुडरत्नवर्णः ।
वसुन्धरावारिरुहस्य पार्श्वे
सिद्धोदयां श्यामल^४पत्रशोभाम् ॥ ८१ ॥

तरङ्गेति—तरङ्गाणां वेगात् तरलाम्बुधारी चञ्चलमम्बु धरन्
गारुडरत्नवर्णः गरुडमणिरिव श्यामलवर्णः असौ समुद्रः वसुन्धरा-

१ वयस्यादीनां गन्धद्रव्यादि. २ नूतनतां करोतीति—घ. ट. ३ तरलाम्बु-
राशिः—ग्र. दे. म्. ४ पत्ररेखाम्—घ. ट.

वारिरुहस्य जम्बूद्वीपमण्डलरूपवसुन्धरैव वारिरुहं तस्य पार्श्वे सिद्धोदयां सम्पन्नजननां श्यामलपत्रस्य शोभां गृह्णाति । पद्मपत्रमपि तरलानम्बुकणान् धारयतीति भावः । जम्बूद्वीपमभितो मण्डलाकारेण स्थिते लवणसमुद्रे दृश्यमानद्वारकाधिष्ठितपार्श्वमभागमात्रं विषयीकृत्य पद्मपार्श्ववृत्तिपद्मपत्रशोभाशालित्वोक्तिः । लवणसमुद्रमात्रविषयत्वे तु सर्वत्र पार्श्वे परितस्सिद्धोदयां श्यामलपत्राणां निरन्तरप्ररूढानां शोभामिति व्याख्येयम् ॥ ८१ ॥

विभाति पर्यन्तमही पयोधेः
 फेनैरसौ वीचिकरप्रकीर्णैः ।
 अभ्यर्चितानां त्रिदशातिथीना-
 माहारशैषैरिव पर्युदस्तैः ॥ ८२ ॥

विभातीति—असौ पयोधेः पर्यन्तमही पार्श्वभूमिः वेला वीचिकरप्रकीर्णैः तरङ्गहस्तविक्षिप्तैः फेनैः अभ्यर्चितानां मथनसमये अमृताहारेण पूजितानां त्रिदशानामेवातिथीनां पर्युदस्तैः भुक्तोत्थानानन्तरं ततोऽन्यत्र क्षिप्तैः आहारस्य शैषैरिव विभाति ॥ ८२ ॥

प्रवालवह्नौ परिदीप्यमाने
 मुञ्चन्त्यसौ मौक्तिकलाजवर्षम् ।
 अमुष्य वेला घृतवेपथुस्ते
 वैवाहिकीं स्मारयति स्म वेलाम् ॥ ८३ ॥

प्रवालेति—परिदीप्यमाने समन्ताच्छोभमाने, ज्वलति च, प्रवालो विद्रुम एव वह्निः तास्मिन् मौक्तिकान्येव लाजाः तेषां वर्षं मुञ्चन्ती घृतवेपथुः तरङ्गाकुलतया घृतकम्पा असौ अमुष्य समुद्रस्य

वेला जलवृद्धिः ¹“वेलाऽब्धिजलवर्धनं” इति यादवः, ते तव वैवा-
हिकीं विवाहप्रयोजनां वेलां विवाहसमयं स्मारयति । लाजहोमस्य
सात्त्विककम्पस्य च तदानीं सत्त्वात् । ²स्मशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥
॥ ८३ ॥

स्वसम्भवं सम्प्रति पारिजातं
दृष्ट्वा चिरप्रोषितसन्निवृत्तम् ।
आलिङ्गनार्थीव तरङ्गहस्ता-
नाविर्मणीनुन्नमयत्युदन्वान् ॥ ८४ ॥

स्वसम्भवमिति—उदन्वान् समुद्रः स्वसम्भवं स्वात्मजं सम्प्रति
चिरप्रोषितसन्निवृत्तं चिरं पोषितं ततः प्रतिनिवृत्तं पारिजातं दृष्ट्वा
आलिङ्गनार्थीव आविर्मणीन् ³आविर्भूतान्तर्गततरत्नान् आविर्भूतकट-
कादिरत्नांश्च तरङ्गहस्तान् उन्नमयति उद्गमयति ॥ ८४ ॥

अहीन्द्रनिश्वासमरुत्प्रणुन्नै-
रावर्तसम्भेदिभिरेष फेनैः ।
उपायनं दित्सुरिवाम्बुधिस्ते
मुक्तातपत्राणि मुहुः प्रसूते ॥ ८५ ॥

अहीन्द्रेति—एषः अम्बुधिः ते तव उपायनं उपहारं दित्सुरिव
अहीन्द्रनिश्वासमरुत्प्रणुन्नैः महासर्पाणां श्वासवायुभिः प्रेरितैः आवर्त-
सम्भेदिभिः जलभ्रमैः सह सम्मेलनवाद्भिः फेनैः मुहुः पुनःपुनः
मुक्तातपत्राणि मौक्तिकच्छत्राणि प्रसूते । प्रणुन्नैरिति ‘उपसर्गाद-
समासेऽपि’ (पा. सू. ८-४-१४) इति णत्वम् ॥ ८५ ॥

¹ ‘पूर्णिर्वेलाम्बुवर्धनम्’ इति मुद्रितकोशे दृश्यते । ² इहशब्दो—ऊ. इवशब्दो—अ. अनेन मूले ‘स्मारयतीह’ इति ‘स्मारयतीव’ इति वा पाठोऽभिमत इति भाति । इहेति पाठे वाक्यालङ्कारताकल्पनं विनैव पहेत्यस्य अस्मिन् देशे काले वा इत्यर्थवर्णनमप्युपजं भवति ³ आविर्भूतान्तर्गततरत्नांश्च—अ.

¹वेलाचलादर्भकपञ्चवक्रान्
विहङ्गपातेन जिघृक्षमाणान् ।
निमज्जनोन्मज्जनवेगभ्रूमा
मातङ्गयादांसि विलोभयन्ति ॥ ८६ ॥

वेलाचलादिति—मातङ्गयादांसि गजाकारास्समुद्रगता जल-
जन्तवः वेलाचलात् वेलास्थितात् पर्वतात् विहङ्गानां पातेन जि-
घृक्षमाणान् यथा ²विहङ्गा गगनात् पतित्वा मत्स्यादीन् गृह्णन्ति, एवं
वेलाचलात् पतित्वा ग्रहीतुमिच्छतः अर्भकान् शिशून् पञ्चवक्रान्
सिंहान् निमज्जनोन्मज्जनयोः वेगभ्रूमा वेगातिशयेन विलोभयन्ति प्रतार-
यन्ति । निमज्जनेन तेषां पातं वितथीकृत्य पुनरप्युन्मज्जनेन प्रलो-
भयन्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

प्रवालमुक्तामणिभिः प्रदिष्टैः
प्रत्याहृतैः पत्रलताङ्कुराद्यैः ।
अन्योन्यभूषापरिवृत्तिलीलां
करोत्यसौ तीरभुवा ³पयोधिः ॥ ८७ ॥

प्रवालेति—असौ पयोधिः प्रदिष्टैः दत्तैः प्रवालमुक्तामणिभिः
विद्रुममौक्तिकैः प्रत्याहृतैः पत्रलताङ्कुराद्यैः पर्णलताप्ररोहप्रभृतीभिश्च,
कूलभुवा वेलाभूम्या सह अन्योन्यभूषापरिवृत्तिलीलां परस्पर⁴भूषा-
विनिमयक्रियां “ लीला विलासक्रिययोः ” इत्यमरः, करोति । पत्र-
लताङ्कुराद्यैरित्यत्र ⁵पत्ररेखाप्रतीतिर्न विवक्षिता । तस्याः परिवृत्त्ययोग्य-
त्वात् । किन्तु परिवृत्तियोग्यनायिकाभूषणोपलक्षणमात्रं पत्रादिग्रहणम् ।
तथैव विवक्षायां तु नायिकोचितपत्ररेखाया नायके लेखनमेव परिवृत्ति-
रत्रेति नेयम् ॥ ८७ ॥

¹वेलाचलागर्भक-झ. ²विहङ्गमाः पतित्वा-घ. ³कूलभुवा-ग्र. दे. मु.
⁴भूषणविनिमयक्रीडां करोति-ग. छ. ⁵पत्रलेखा-ङ.

¹ वर्णं महानीलमणिप्रकाशैः

स्मितद्युतिं मौक्तिकचन्द्रिकाभिः ।

बिम्बाधरं विद्रुमभङ्गभेदैः

व्यनक्तयसौ तन्वि तवाम्बुराशिः ॥ ८८ ॥

वर्णमिति—हे तन्वि ! असौ अम्बुराशिः महानीलमणिप्रकाशैः इन्द्रनीलमणिविशेषणामालोकैः तव वर्णं, मौक्तिकचन्द्रिकाभिः मुक्ताफल-प्रभाभिः तव स्मितद्युतिं, विद्रुमभङ्गानां भेदैर्विशेषैः उत्तमप्रवालशकलैः बिम्बाधरं बिम्बसदृशमधरं च व्यनक्ति । इह महानीलमणिप्रकाशादयः स्वत्कान्त्यादिव²द्राजन्त इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

विवृण्वती बाडबवह्निदीप्तिं

विद्योतते विद्रुमपङ्क्तिरेषा ।

देवेन सम्पीडितयोस्त्रिधाम्ना

दैत्येन्द्रयोरान्त्रपरम्परेव ॥ ८९ ॥

विवृण्वतीति—बाडबस्य बडवामुखप्रभवस्य वह्नेर्दीप्तिं विवृण्वती प्रकाशयन्ती ³तद्वत्प्रकाशमानेति यावत्, एषा विद्रुमाणं पङ्क्तिः त्रिधाम्ना देवेन नारायणेन सम्पीडितयोः ⁴समुद्रमध्ये मृदितयोः दैत्येन्द्रयोः मधुकैटभयोः आन्त्राणां पुरीतदाख्यानां मांसानां परम्परेव विद्योतते । “अस्त्री पुरीतदान्त्रं स्यात्” इति वैजयन्ती ॥ ८९ ॥

महावराहस्य खुराभिघातैः

क्षुण्णः प्रविद्धो रघुवीरबाणैः ।

विसंस्थुलद्वीपतयोपलक्ष्यै-

वीरव्रणैरेष विभाति रूढैः ॥ ९० ॥

¹ ग. ऊ. अ.—काशेषु ‘विवृण्वती’ इत्युत्तरश्लोकानन्तरं ‘वर्णं महानीलमणि’ इत्ययं श्लोको व्याख्यातः परिदृश्यते. ² द्राजन्त—ऊ. ³ तद्वत्प्रतीयमानेति—ऊ. अ. ⁴ समरमध्ये—घ.

महावराहस्येति—महावराहस्य खुराभिघातैः खुरप्रवराभि-
घातैः क्षुण्णः चूर्णितः रघुवीरस्य रघुश्रेष्ठस्य बाणैः राक्षसेषु मुक्तैः प्रविद्धः
एषः समुद्रः विसंस्थुलद्वीपतया निम्नोन्नतान्तरीपतया “स्थपुटं तु
विसंस्थुलम्” इति शब्दरत्नाकरः, उपलक्ष्यैः दृश्यैः रूढैः वीरव्रणैः
वीराणामायुधवेधप्रभवा व्रणा वीरव्रणाः तैर्विभाति । महावराहखुराभ-
क्षुण्णस्य रघुनाथबाणविद्धस्य चास्य मध्ये मध्ये ¹ विसंस्थुला द्वीपा
वीरव्रणवत् भान्तीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सम्भृत्य तोयं सहसोजिहानान्

सेन्द्रायुधान् पश्य घनान् सनादान् ।

उदन्वता दुर्जयमन्तरिक्षं

जेतुं प्रवृत्तानिव तस्य पुत्रान् ॥ ९१ ॥

सम्भृत्येति—तोयं सम्भृत्य समाहृत्य सहसा शीघ्रं उज्जिहानान्
उद्गच्छतः सेन्द्रायुधान् इन्द्रचापसहितान् सनादान् गर्जितसहितान् अत
एवोदन्वता दुर्जयं आक्रमितुमशक्यमन्तरिक्षं जेतुं आक्रमितुं प्रवृत्तान्
तस्य उदन्वतः पुत्रानिव स्थितान् घनान् मेघान् पश्य । मेघास्ताव-
दाकारतः समुद्रपोता इव, ते च परराष्ट्राक्रमणप्रवृत्ता इव, तदुपयोगि
सम्भरणाय सम्भृत्य आयुधगर्जितादियोगेन समुद्रात् गगनं प्रत्युद्गच्छ-
न्तीत्युक्तरूपोत्प्रेक्षा कृता ॥ ९१ ॥

“अपां तरङ्गरयमन्तरङ्गै-

राग्लावयिष्यन् समये धरित्रीम् ।

समीनयूधस्तनुते सरस्वान्

सन्नाहगन्धीनि गतागतानि ॥ ९२ ॥

अपामिति—अन्तरङ्गैः स्वान्तर्गतावयवरूपैः अपां तरङ्गैः
समये प्रलयकाले धरित्रीं आप्लावयिष्यन् निमज्जायिष्यन् अयं सरस्वान्

¹ विसंस्थुलद्वीपा—घ.

² अपां तरङ्गरयमन्तरङ्गैस्संभावयिष्यन्—झ.

समुद्रः समीनयूधः मीनसङ्घेन सहितस्सन् सन्नाहगन्धीनि सन्नाह-
लेशवन्ति गतागतानि तनुते । यथा अन्तरङ्गैरासैः स्वरक्षिवर्गैः सह
परराष्ट्रमाक्रमिष्यन् राजा ततः प्रागपि अन्यापदेशेन सभृत्यगणः किञ्चित्
सन्नाहेन गतागतानि ^१ करोति निजसेनासन्नाहस्थितिदर्शनाय तद्वदिति
ध्वन्यते । “ गन्धो गन्धक आमोदे लेशे ^२ सम्बन्धगर्वयोः ” इति
विश्वः ॥ ९२ ॥

असौ परप्रेमपदं स्वभावा-

दापूर्यमाणो महता रसेन ।

आत्मेव दृष्टस्सहसा प्रजाना-

मदर्शनेच्छामितरेषु दत्ते ॥ ९३ ॥

असाविति—स्वभावात् शयनस्थानतया ^३ स्वत्वात् परप्रेमपदं
परस्य परमात्मनो नारायणस्य प्रीतिगोचरः महता रसेन गङ्गादिजलेना-
पूर्यमाणः असौ समुद्रः दृष्टस्सन् प्रजानां प्राणिनां सहसा शीघ्रं
इतरेषु अदर्शनेच्छां दर्शनेच्छाभावं दत्ते । अत्याश्चर्यवत्त्वात् स्वयं
दृष्टो विषयान्तरेषु कौतुकमपनयतीत्यर्थः । क इव आत्मेव, आत्मा
परमात्मा नारायणः, सोऽपि परमानन्दरूपतया स्वभावात् निसर्गतः
पुरुषार्थान्तरहेतुत्वोपाधिं विना परप्रेमपदं ^४ उत्कृष्टप्रीतिगोचरः, महता
रसेन रस्यते आस्वाद्यत इति रसः तेन अप्राकृतविषयभोगेन आपूर्य-
माणश्च भवतीति ^५ दृष्टस्सन् जनानां विषयान्तरेच्छामपनयति च ।
“रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते” (भगवद्गीता २-५९) इति ^६ स्मृतेः ॥
॥ ९३ ॥

गरुत्मतः कम्पितदिव्यवृक्षं

पक्षानिलं पातुमुपेत्य नागाः ।

^१ करोति, जनेन संनाह -ङ्. ^२ सम्बन्धिगर्वयोः-ङ्. ^३ ‘स्वत्वात्’ इति घ.-
कोशे नास्ति. ^४ उत्कृष्टप्रेमगोचरः-ग. ^५ दृष्टस्सन् प्रजानाम्-घ. ^६ स्मृतिः-ङ्.

वितन्वतेऽबालमणिप्रकाशै-

रसूर्यबालातपमन्तरिक्षम् ॥ ९४ ॥

गरुत्मत इति—नागाः समुद्रवासिनः काद्रवेयाः कम्पित-
दिव्यवृक्षं आधूतपारिजातं पक्षानिलं पातुमुपेत्य अबालमणिप्रकाशैः
प्रौढानां फणामणीनां आलोकैः अन्तरिक्षं असूर्यः सूर्यानपेक्षः बालातपः
यस्मिन् तथा भूतं वितन्वते । अभूषितः कान्त इतिवत् असूर्येत्यत्र
नैरपेक्ष्ये नञ् । नागा गरुत्मतः पक्षानिलं विरुद्धमपि पारिजातसौरभ-
लोभात् पिपासन्तीति भावः ॥ ९४ ॥

मरुद्धिराघूर्णितसाद्रिनागै-

वेगोद्भवैरस्य विमथ्यमानः ।

करापदेशात्

भूयस्सुधामुद्रिरतीव सिन्धुः ॥ ९५ ॥

मरुद्धिरिति—आघूर्णिताः भ्रमिताः साद्रयः अद्रिभिस्सहिता
नागा ऐरावताद्या दिग्गजा यैस्तैः, अस्य गरुडस्य वेगोद्भवैः मरुद्धिः
वायुभिः विमथ्यमानः क्षोभ्यमाणः, भ्रमितमन्दराद्रिसहितवासुकिनागैः
मरुद्धिः देवैः विमथ्यमान^२ इत्यपि प्रतीयते, सिन्धुः समुद्रः उत्क्षिप्त-
शङ्खप्रकरापदेशात् उदस्तशङ्खनिकरव्याजात् भूयः पुनरपि सुधां उद्भि-
रतीव^३ उद्भ्रमतीव, जनयतीवेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

दोधूयमानं विविधोर्मियोगात्

छायागरुत्मन्तमवेक्ष्य भीर्ताः ।

१ सौरभात्-ग. ड. २ इति प्रती-ग. घ. ज. ३ 'उद्भ्रमतीव' इति ग.
घ. ज.-कोशेषु नास्ति.

आवर्तशैलीमभिनेतुमिच्छ-

न्त्यङ्गैरमी कुण्डलितैर्भुजङ्गाः ॥ ९६ ॥

दोधूयमानमिति—विविधोर्मियोगात् गतप्रत्यागतशालिनाना-
विधवीचिसम्पर्कात् दोधूयमानं ^१ पुनःपुनः कम्पमानं, कम्पनेन
हिंसार्थं ^२ सम्भ्रमेणागच्छन्तमिव स्थितामिति भावः, छायागरुत्मन्तं
छायारूपं गरुडं अवेक्ष्य भीताः अमी भुजङ्गाः समुद्रवासिनः कुण्डलितैः
वेष्टितैः अङ्गैः आवर्त^३शैलीं जलभ्रमभङ्गीं ^४ अभिनेतुं अनुकर्तुमिच्छन्ति ।
जलभ्रमधियाऽस्मान् गरुडस्त्यजत्विति हृदयेनेति भावः ॥ ९६ ॥

सफेनहासो जटिलः प्रवालै-

रुद्वर्तयन्मूर्मिभुजैर्भुजङ्गान् ।

विडम्बयत्येष ^५ निसर्गभीमः

कस्यापि कल्पान्तनटस्य लीलाम् ॥ ९७ ॥

सफेनेति—सफेनहासः फेना एव हासाः अट्टहासाः
तैस्सहितः प्रवालैः विद्रुमैः जटिलः जटावान् ऊर्मय एव भुजाः
तैः भुजङ्गान् उद्वर्तयन् उपमृद्वन्, रुद्रपक्षे—भुजङ्गाः भूषाभुजङ्गाः,
निसर्गभीमः स्वभावाद्भयङ्करः एषः समुद्रः कस्यापि अमेयमहिम्नः
कल्पान्तनटस्य प्रलयनटस्य संहाररुद्रस्य लीलां विडम्बयति अनु-
करोति ॥ ९७ ॥

^१ पुनःपुनः प्रकम्पमानम्—ग. छ. अ. ^२ 'सम्भ्रमेण' इति ग. घ.—क्रीशयो-
र्नास्ति. ^३ शैलीमब्भ्रमभङ्गीं—घ. ^४ अभिनेतुमिच्छन्तीति—अ. ^५ निसर्ग-
भीमाम्—झ.

अशेषतस्सोऽयमचिन्त्यभूमा

कुम्भीकुमारेण निपीतवान्तः ।

सिष्णासया सम्पततोऽपि दृष्ट्वा

द्विजाधिपान् वेपत इत्यवैमि ॥ ९८ ॥

अशेषत इति—अचिन्त्यभूमा अतर्क्यमहिमा सोऽयं सागरः कुम्भीकुमारेण अगस्त्येन अशेषतः शेषाभावेन कास्त्रघर्णेन निपीतवान्तः निपीतः तदनन्तरं उज्झितश्च सन् सिष्णासया स्नातुमिच्छया सम्पततः आगच्छतोऽपि द्विजाधिपान् ब्राह्मणप्रवरान् दृष्ट्वा वेपते एतेऽपि तद्द्रुत्पास्यन्तीति भिया कम्पत इत्यवैमि ॥ ९८ ॥

प्रदर्शितात्मभ्रमणेन नूनं

प्रत्यायितां मन्दरनर्तकेन ।

सव्यापसव्यैर्भ्रमणैस्तरस्वी

रम्यामसौ पुष्यति रासलीलाम् ॥ ९९ ॥

प्रदर्शितेति—असौ सागरः प्रदर्शितात्मभ्रमणेन प्रदर्शित-स्वभ्रमणेन मन्दरनर्तकेन ¹मन्दराचल एव नर्तकः तेन प्रत्यायितां ज्ञापितां रम्यां रासलीलां रासाख्यनृत्तविशेषरूपां क्रीडां तरस्वी जवनस्सन् सव्यापसव्यैः वामदक्षिणैर्भ्रमणैः नानामुखतरङ्गतप्रत्या-गतरूपैः पुष्यति उपचिनोति । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ९९ ॥

तैस्तैरसौ निर्मथितो विधूत-

स्संक्षोभितो बन्धनपीडनाद्यैः ।

प्रसादगाम्भीर्यनिधिः प्रथिम्ना

क्षमान्वयं नोज्झति शीतलात्मा ॥ १०० ॥

तैस्तैरिति—तैस्तैः देवादिभिः निर्मथितः विधूतः बन्धनपीड-

नाद्यैः संक्षोभितः प्रसादस्य अकलुषतायाः गाम्भीर्यस्य अगाधतायाश्च
निधिः शीतलात्मा शीतलस्वभावः असौ सागरः प्रथिम्ना पृथुतया
स्वविस्तारेण ^१क्षमान्वयं भूसम्बन्धं नोज्झति । ये प्रसन्ना अकोपना
गम्भीरा मुखचापलरहिताः शीतलाः कृपामृदवो महापुरुषाः ते परैः क्रिय-
माणेऽपि निष्पीडनादौ प्रथिम्ना स्वगौरवेण क्षान्तिसमन्वयं न त्यजन्तीति
भावः । समुद्रो देवैर्निर्मथितः, आदिवराहेण विधूतः, विलोलनेन
कम्पितः, रघुनाथेन सेतुबन्धनेन संक्षोभितः, जामदग्नेन परशुना
पीडनेन संक्षोभितः, आदिशब्देन अगस्त्येन पानेन, बडवाग्निना
शोषणेन संक्षोभित इत्यादि समुच्चियते । सर्वत्र संक्षोभणं प्रकृति-
विपर्यासनमनुगतम् ॥ १०० ॥

विमथ्य विश्राणितमेतदीयं

दैत्यद्विषा देवि मरुत्वदाद्याः ।

सारं पिबन्तस्त्रिदशाः कदाऽपि

द्राघीयसीं नानुभवन्ति निद्राम् ॥ १०१ ॥

विमथ्येति—हे देवि ! दैत्यद्विषा नारायणेन विमथ्य विश्राणितं
दत्तं एतदीयं सारं अमृतं पिबन्तः मरुत्वदाद्याः इन्द्रमुखाः त्रिदशाः
द्राघीयसीं दीर्घतरां निद्रां मृतिं कदाऽपि नानुभवन्ति । अमृतस्य
जगमरणहारित्वादिति भावः । द्राघीयसीमिति दीर्घशब्दादीयसुन्
प्रत्ययः । 'प्रियस्थिर' (पा. सू. ६-४-१५७) इत्यादिना द्राघादेशः
॥ १०१ ॥

कलत्रवन्तं पुरुषं पुराणं

कपालिनं चन्द्रकलावतंसम् ।

१ 'क्षमान्वयं' इत्यादिः 'समुद्र' इत्यन्तो ग्रन्थो ङ-कांशे दृश्यमानो
ग. घ. कोशयोर्गलित इति भाति.

ऐरावताद्यैः प्रचितानकार्षी-

द्वैमानिकानेष महावदान्यः ॥ १०२ ॥

कलत्रवन्तमिति—एष महावदान्यः अत्यन्तबहुप्रदस्सागरः पुराणं पुरुषं नारायणं कलत्रवन्तं, कपालिनं शिवं चन्द्रकलावतंसं, वैमानिकान् विमानेन चरत इन्द्रादीन् ऐरावताद्यैः ऐरावतोच्चैश्श्रवः-प्रभृतिभिः प्रचितान् समृद्धान् अकार्षीत् करोति स्म । अत्र पुराणपुरुष-कपालिवैमानिकशब्दैर्नारायणादीनां वृद्धत्वदरिद्रत्ववाहनान्तररहितत्व-प्रतीतेः तेषां कलत्रवत्त्वादिसम्पादनेन महावदान्यत्व^१मुपदर्शितम् ॥ १०२ ॥

इदं जगद्दर्शिततारतम्यं

यद्भ्रूलतालास्यविशेषनिघ्नम् ।

प्रजापतीनां जननीमजन्यां

तामेष देवीमनघामसूत ॥ १०३ ॥

इदमिति—इदं जगत् यस्या देव्याः भ्रूलताया लास्यविशेष-निघ्नं चलनभेदाधीनं सत् दर्शिततारतम्यं प्रदर्शितन्यूनाधिकभावं वर्तत इति शेषः, तां प्रजापतीनां प्रतिकल्पं भिन्नानां ब्रह्मणां जननीं मातरं अजन्यां अजां अनघां अनवघां श्रियं देवीं एषः समुद्रः असूत जनयामास । ‘^२भव्यगेय’ (पा. सू. ३-४-६८) इत्यादिसूत्रेण कर्तारि जन्यशब्दस्साधुः ॥ १०३ ॥

वराय दत्त्वा निरवद्ययूने

कन्यामसौ कौस्तुभयौतकं च ।

महोत्सवे वाहनभोजनाद्यै-

रानर्च देवानितरान् यथार्हम् ॥ १०४ ॥

वरायेति—असौ समुद्रः निरवद्ययूने निर्दोषतरुणाय वराय

^१मुपपादितम्—अ. ^२भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा’ (पा. सू. ३-४-६८) इति सूत्रेणेत्यर्थः.

जामात्रे नारायणाय कन्यां श्रियं कौस्तुभरूपं यौतकं विवाहसमये
युतयोर्वधूवरयोः देयधनं च दत्त्वा महोत्सवे महति तस्मिन् विवाहो-
त्सवे इतरान् देवान् इन्द्रादीन् यथोचितं वाहनभोजनाद्यैः ऐरावतसुधा-
प्रभृतिभिः आनर्च पूजयामास । “ कन्यादाने तु यद्दत्तं यौतकं युतकं
च तत् ” इति वैजयन्ती ॥ १०४ ॥

जगन्त्यशेषाणि यदेकदेशे

^१पर्यङ्कतां तस्य गतः प्रथिन्ना ।

अलङ्घनीयं महिमानमन्यै-

भजत्यसौ भावितशेषभावः ॥ १०५ ॥

जगन्तीति—अशेषाणि जगन्ति यस्य भगवतः एकदेशे
जठररूपे अवयवे वर्तन्त इति शेषः, तस्य पर्यङ्कतां शयनस्थानतां
प्रथिन्ना विस्तारेण गतः प्राप्तः अत एव भावितशेषभावः प्राप्ततदुप-
सर्जनभावः, प्राप्तानन्तोरगभाव इत्यपि गम्यते, सोऽपि भगवतः पर्यङ्कः,
“^२ना नागेशाप्रधानयोः” इति शेषशब्दनानार्थे वैजयन्ती, असौ
समुद्रः अन्यैरलङ्घनीयं लङ्घितुमशक्यं महिमानं महत्त्वं विस्तारं भजति ।
अनेन भगवच्छेषत्वं भावयन् अनुसन्दधानो भागवत इतरैर्दुरार्घष-
माहात्म्यं भजतीत्यपि गम्यते^३ । अनन्तपक्षे^४ महेर्भुवो मानं परिमाणं
विस्तारं भजति धारणेन सेवते । ‘शुषिं च पूर्णिं महिपल्लिवल्लीः’
इति^५ महिशब्दमिकारान्तेष्वपि रामदासः^६ पपाठ ॥ १०५ ॥

^१पर्यङ्कतां भावितशेषभावः । भजत्यसौ तस्य गतः प्रथिन्नाऽप्यलङ्घनीयं
महिमानमन्यैः—घ. ^२‘अथ शेषः स्यात्त्रिष्वन्यस्मिन्नुपयुक्ततः । माल्याक्षतादि-
दाने स्त्री ना नागेशाप्रधानयोः’ इति यादवप्रकाशीयवैजयन्तीकोशे । अत
एव शेषापटीति प्रयोगो मूलकृद्भिराचार्यैस्तत्रतत्र प्रयुज्यते. ^३व्यज्यते—ग. ड.
^४महेर्भुर्मानं—ङ. अ. ^५‘महीमहिश्च तुल्यार्थे’ इति द्विरूपकोशे श्रीहर्षश्च ।
^६‘पपाठ’ इति ङ—कोशे न दृश्यते.

अनर्घमाद्यं हरिनीलरत्नं
 लक्ष्मीदृशा नित्यनिदर्शनीयम् ।
 नभःप्रतिच्छन्दनिभेन नून-
 मन्तर्गतं व्यञ्जयति स्वधाम्ना ॥ १०६ ॥

अनर्घमिति—लक्ष्मीदृशा कमलाया नेत्रेण नित्यनिदर्शनीयं
 रमणीयत्वात्सदाऽनुभाव्यं अनर्घं अमूल्यं आद्यं आदिमं श्रेष्ठं वा
 हरिमेव नीलरत्नं, इन्द्रनीलरत्नमित्यपि गम्यते, नभःप्रतिच्छन्द-
 निभेन गगनप्रतिबिम्बसदृशेन स्वधाम्ना स्वतेजसा नूनमन्तर्गतं व्यञ्ज-
 यति स्फुटयति । अन्तर्निद्राणस्य भगवतो देहकान्त्यैव श्यामलि-
 मानं विभर्तीति भावः । नित्यनिदर्शनीयमित्यत्र निदर्शनशब्दस्य
 उपमानरूढ्यनुसारेण तु नित्योपमेय^१मित्यर्थपर्यवसानाद्हरिनीलरत्नमित्यत्र
 मत्स्यावताररूपेण समुद्रनिकेतनो हरिर्विवक्षणीयः । मत्स्यस्य
 नित्य^२चटुलतया सदा लक्ष्मीलोचनसाम्यात् ॥ १०६ ॥

मधुद्विषो वर्णमुषां मणीनां
 त्रासव्यपायेऽपि तिरोहितानाम् ।
 उदन्तमाख्यातुमिवोर्मिमाली
 करानसौ कर्षति वीचिहस्तैः ॥ १०७ ॥

मधुद्विष इति—असौ ऊर्मिमाली समुद्रः मधुद्विषः नारायणस्य
 वर्णमुषां श्यामलिम्बो मोषकाणां, वर्णसाम्यात् तदध्यवसायः, त्रास-
 व्यपायेऽपि रत्नौज्ज्वल्यतिरोधायकदोषभावेऽपि, जलान्तर्गततया तिरो-
 हितानां साहसिकतया निर्भयत्वेऽपि, मुषितार्थसंरक्षणाय क्वचिन्मिलीना-
 नामिति मोषकपक्षे प्रतीयते, मणीनां इन्द्रनीलरत्नानां उदन्तं
 मुषित्वा अन्तर्वासवृत्तान्तं आख्यातुमिव करान् तेषां किरणानेव करान्
 हस्तान् वीचिहस्तैः कर्षति ॥ १०७ ॥

^१मित्यर्थः । पर्यवसाना-घ.

^२चटुलतया लक्ष्मी-घ.

पश्यामि सौहार्दवतां तवाक्षणा
तरङ्गनिम्नोन्नतलङ्घनेन ।

उद्वर्तितानां महसां मणीना-

मूर्ध्वं प्रसर्पन्तमिवोर्मिमन्तम् ॥ १०८ ॥

पश्यामीति—तव अक्षणा लोचनेन सौहार्दवतां सादृश्यवतां तरङ्गाणां निम्नोन्नतेषु प्रदेशेषु लङ्घनेन हेतुना उद्वर्तितानां तदभिघातादुत्क्षिप्तानां मणीनां महानीलरत्नानां महसा तेजसा ऊर्मिमन्तं समुद्रं ऊर्ध्वं प्रसर्पन्तमिव पश्यामि । तरङ्गोत्क्षिप्तमणिमहसामुपरि प्रसर्पणं समुद्रस्यैवोर्ध्वं प्रसर्पणमिव भातीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अन्वेषयन् दित्सितदक्षिणोऽह-

माचार्यसान्दीपिनिसूनु^१वृत्तम् ।

आवष्टशङ्खासुरसान्नेवेशं

प्राञ्चं महाशङ्खमिहान्वविन्दम् ॥ १०९ ॥

अन्वेषयन्निति—दित्सितदक्षिणः विद्याग्रहाणानन्तरं सान्दीपिनये दित्सिता दातुमिष्टा गुरुदक्षिणा येन स तथोक्तः आचार्यसान्दीपिनिसूनुवृत्तमन्वेषयन् ^२ममाचार्येण सान्दीपिनिना प्रभासे समुद्रेण हृतस्य स्वसूनोः प्रत्यानयनं गुरु^३दक्षिणेति वृत्ते तस्य सूनोर्वृत्तान्तं गवेषयन् अहं आविष्टः प्राप्तः शङ्खासुरस्य शङ्खरूपस्य पञ्चजननाम्नोऽसुरस्य सन्निवेशसंस्थानं येन तं प्राञ्चं अनादिसिद्धं महाशङ्खं इह समुद्रप्रदेशे अन्वविन्द लब्धवान् ^४ ॥ १०९ ॥

^१ वृत्ति—ग्र. मु.

^२ ममाचार्यसान्दीपिनिना—घ.

^३ दक्षिणेत्युक्ते—घ.

^४ आप्तवान्—ङ.

यादो^१निधाने यदुराजधान्याः
सम्प्राप्तये सेतुरिहोपकल्पः ।
रामेण सीतापतिना निबद्धे

लङ्कापथे लाघवमादधाति ॥ ११० ॥

याद इति—यादसां निधाने समुद्रे इह प्रदेशे यदूनां राज-
धान्याः द्वारकायाः सम्प्राप्तये कल्पः रचितः सेतुः सीतापतिना रामेण
निबद्धे लङ्कापथे लङ्कामार्गे सेतौ लाघवं लघुत्वं अविस्मयनीयत्वं आद-
धाति । तदपेक्षया ^२अयमेव महान्, अयन्नरचितश्चेति भावः ॥ ११० ॥

अमूनि कैलासनिभान्यदूरात्
सिद्धाङ्गनासेव्यलतागृहाणि ।
पुण्यानि सत्ये पुलिनानि सिन्धो-

श्चिरेण दृष्टिं चरितार्थयन्ति ॥ १११ ॥

अमूनीति—हे सत्ये ! अदूरात् समीपे कैलासनिभानि सिद्धा
देवयोनिविशेषाः तदङ्गनानां सेव्यानि लतागृहाणि येषु तानि सिन्धोः
समुद्रस्य ^३अमूनि पुलिनानि सैकतानि चिरेण बहोः कालात् दृष्टिं
नयनं चरितार्थयन्ति कृतार्थयन्ति ॥ १११ ॥

तटप्रदेशेषु तरङ्गहस्तैः

प्रसारयन् सम्प्रति फेन^४पङ्क्तिम् ।

सभाजनार्थं तनुते भवत्याः

प्रायः पदन्यासपटीमुदन्वान् ॥ ११२ ॥

तटेति—तटप्रदेशेषु तरङ्गैरेव हस्तैः फेनपाङ्क्तिं सम्प्रति प्रसारयन्
उदन्वान् प्रायः नूनं भवत्याः सभाजनार्थं आननन्दनार्थं पदन्यासपटीं

^१ निदाने—घ. ^२ अयमेव यन्नरचित—घ. ^३ इतः पूर्वं 'पुण्यानि पाव-
नानि' इति ग्रन्थेन भाव्यम्. ^४ पङ्क्तीः प्र. दे. म.

चरण^१न्यासस्य पटीं तनुते विस्तारयति । ‘^२आनन्दनं सङ्गतं स्याद^३-
प्रच्छन्नं सभाजनम्’ इति यादवः ॥ ११२ ॥

विलङ्घयन् व्योमपथेन सिन्धुं
त्वद्दर्शने दीप्तकुतूहलानाम् ।
रथस्तवासौ त्वरयाऽतिशेते
मनोरथं विष्णुपदीवधूनाम् ॥ ११३ ॥

विलङ्घयन्निति—व्योमपथेन गगनमार्गेण सिन्धुं समुद्रं
विलङ्घयन् असौ तव रथः गरुडः त्वद्दर्शने दीप्तकुतूहलानां तीव्रकौतु-
कानां विष्णुपदीवधूनां द्वारकाङ्गनानां मनोरथं अतिशेते । तीव्रकौतुकानां
मनोरथः अत्यन्तजवनः, ततोऽप्यधिकेन जवेन गच्छतीत्यर्थः ।
“ प्रोक्ता विष्णुपदी गङ्गासङ्गान्तिद्वारकासु च ” इति विश्वः ॥ ११३ ॥

सुरद्रुमस्त्वद्विरहालसानां
तवागमं सूचयितुं सखीनाम् ।
मधुव्रतीनां मधुरैः प्रणादैः
प्रियंवदं प्रेषयतीव गन्धम् ॥ ११४ ॥

सुरद्रुम इति—सुरद्रुमः पारिजातः त्वद्विरहेणालसानां
खिन्नानां सखीनां तवागमं सूचयितुं मधुव्रतीनां भ्रमरीणां मधुरैः मनो-

^१ न्यासपटी—घ. ^२ ‘आनन्दनसभाजने’ इत्यमरः—घ. ^३ अत्रत्या-
प्रच्छन्नपदस्य सभाजनपर्यायत्वं मत्वा मुद्रितयादवकोशगताङ्गलभाषाप्रतिपदार्थसूचन्यां
सभाजनमिति तदर्थः प्रदर्शितः । वस्तुतो नेदमप्रच्छन्नपदं सभाजनपदपर्यायभूतम्,
किंतु अ नन्दनविशेषणतया प्रयुक्तम् । ततश्च अप्रच्छन्नमानन्दनं प्रकाशितमानन्दनं
सभाजनमित्युच्यत इत्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते । कोशेऽस्मिन् प्रायः कोशान्तरेष्वापाततः
पर्यायतया प्रतीयमानानां विशेषार्थोपवर्णनैदंपर्यस्य दर्शनात् । तेन च प्रच्छन्नमानन्दनं
संगतमित्यत्र प्रथमपादार्थः फलति । लोके सभाजनरूपेऽर्थे अप्रच्छन्नपदप्रयोगस्य गवे-
षणीयत्वाच्च । यद्वाऽत्र अमरकोशानुरोधेनापृच्छन्नपदपाठेन भाव्यमिति प्रतिभाति.

हरैः प्रणादैः झङ्कारैः प्रियंवदं प्रियवचनं वदन्तं गन्धं सौरभं प्रेषयतीव ।
पारिजातेन ^१प्रेषित इव गन्धस्त्वत्सखीनां सविधं गच्छतीत्यर्थः
॥ ११४ ॥

विजित्य सङ्गृहे नरकं सनाकं
प्रत्यागतं मां प्रतिगन्तुकामाः ।
पौराः प्रहर्षोपनतैः प्रणादै-
रम्भोनिधेरन्तरयन्ति घोषान् ॥ ११५ ॥

विजित्येति—सनाकं नाकेन नाकवासिसुरजनेन सहितं
नरकं नरकासुरं सङ्गृहे युद्धे विजित्य प्रत्यागतं मां प्रतिगन्तुं कामो
येषां ते पौराः द्वारकापुरे भवा जनाः प्रहर्षोपनतैः प्रमोदसञ्जातैः
प्रणादैः शब्दैः अम्भोनिधेर्घोषान् अन्तरयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ॥ ११५ ॥

विधाय ताक्ष्यं गगनाब्धिपोतं
सार्धं मया देवि समाव्रजन्तीम् ।
प्रत्युद्गतेव प्रतिभाति ^२भव्या
दूरादियं द्वारवती पुरी त्वाम् ॥ ११६ ॥

विधायेति—हे देवि! ताक्ष्यं गगनस्यैवाब्धेः पोतं विधाय
यानपात्रारूप्यं तरणसाधनं कृत्वा ^३“यानपात्रे शिशौ पोतः” इत्यमरः,
मया सार्धं समाव्रजन्तीं त्वां भव्या शुभा इयं द्वारवती पुरी
दूरात्प्रत्युद्गतेव प्रतिभाति । अतिदूरतया प्रागदृष्टाया गरुडवेगवशात्
सद्यस्सन्निधाने सति झडिति अतर्कितमत्युन्नतत्वेन दर्शनं ^४प्रागुप-
विष्टतया उल्लिखितायाः सद्यः प्रत्युत्थानतयोत्प्रेक्ष्यते ॥ ११६ ॥

^१ प्रेरितः—ङ् ^२ भव्यां—घ्र. दे मु. ^३ ‘यानपात्रं तु पोतः’ इत्यमरः—घ्र.
^४ प्रागुपविष्टतया निलीनायाः—ङ्.

¹ निबद्धजैत्रध्वजपङ्क्तिरम्या
 पुष्पैरसौ ² पूजितराजमार्गा ।
 सदामजाम्बूनदतोरणश्रीः
 सौधत्विषा सूचयतीव हर्षम् ॥ ११७ ॥

निबद्धेति—निबद्धया जैत्रया जयशालिया ध्वजपङ्क्त्या रम्या
 पुष्पैः बिकीर्णैः कुसुमैः पूजितराजमार्गा मनोज्ञराजपथा सदाम-
 जाम्बूनदतोरणश्रीः ³ दामसंहितानां जाम्बूनदतोरणानां श्रीः शोभा तथा
 सहिता, तोरणस्तम्भैरिव तोरण⁴दामभिरविरतततया शोभमानैर्युक्तेत्यर्थः,
 असौ द्वारवती सौधत्विषा स्मितप्रभास्थानीयया हर्षं त्वदागमनप्रयुक्तं
 सूचयतीवेत्युत्प्रेक्षा । जेतृशब्दात् प्रज्ञादिपठितात् स्वार्थे अणप्रत्यये सति
 जैत्रशब्दस्साधुः ॥ ११७ ॥

पदे परस्मिन्निव नित्यमस्यां
 शुद्धेन सत्त्वेन विभूषितायाम् ।
 धर्मस्य वासाः प्रथिताः पृथिव्यां
 सरित्पतौ गोष्पदवद्भवन्ति ॥ ११८ ॥

पद् इति—परस्मिन् पदे परमपद इव शुद्धेन रजस्तमोऽनभिभूतेन
 सत्त्वेन विभूषितायां, क्षेत्रमाहात्म्यादत्रत्यास्सर्वे शुद्धसत्त्वपरिष्कृता इति
 भावः, परस्मिन् पद इत्युपमाने उपमेयविभक्तिः साधुत्वार्था,
 अस्यां ⁵ द्वारकायां विषये पृथिव्यां प्रथिताः प्रसिद्धाः धर्मस्य वासाः
 अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि सरित्पतौ विषये गोष्पदवत् गोखुर⁶परिमित-

¹ अयं श्लोक उत्तरश्च ग्र. दे. मु.—कोशयोः स्वरश्चिम् इति श्लोकानन्तरं
 वृत्तते. ² पूरित—झ. ³ दामसंहितानां—घ. ⁴ दामभिरपि रत्नभरिततया—ङ.
⁵ द्वारकायां ये—ग. घ. ⁶ खुरमितश्वभ्राणीव—ग घ.

श्वभ्राणीव भवन्ति । सारिपतेर्गोष्पदानां च यावत्तारतम्यं ¹ तावदस्याः पुण्यक्षेत्राणां चेत्यर्थः । 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' (पा. सू. ६-१-१४५) इति निपातनादत्र प्रमाणे गोष्पदशब्दस्साधुः ॥ ११८ ॥

स्वरश्मिनिष्पादितसूर्यभेदा-

मर्चिर्मुखैः^२रीश्वतभव्यभागाम् ।

निवृत्तिधर्मे नियतस्थितीनां

नैश्व्रेयसीं पद्धतिमाहुरेनाम् ॥ ११९ ॥

स्वरश्मीति—स्वरश्मिभिः स्वकीयमणिकिरणैः निष्पादित-सूर्यभेदां सम्भृत(संभृत)सूर्यविशेषां, प्रतिसूर्यकल्पान् प्रभापुञ्जान् निष्पादयन्तीमिति यावत्, अर्चिर्मुखैः अर्चिरग्निः “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति (छा. ४-१५-५) इति श्रुतौ ^३ तत्र प्रयोगात्, अर्चिर्मुखा अग्निमुखा देवाः तैरस्मद्दर्शनार्थमागतैः अञ्चितभव्यभागां पूजितशुभ-प्रदेशां एनां द्वारकां निवृत्तिधर्मे ^४ मोक्षोपयोगिनिवृत्तिरूपे धर्मे नियत-स्थितीनां नियतावस्थानानां मुमुक्षूणां नैश्व्रेयसीं नैश्व्रेयससम्बन्धिनीं पद्धतिं मार्गं उपायं आहुः । नैश्व्रेयसीं पद्धतिमित्यनेन अर्चिरादि-मार्गरूपताऽपि प्रतीयते । तत्रैवं विशेषणयोजना—स्वरश्मिभिः स्व-सम्बन्धिनी रश्मिभिः सम्पादितसूर्यसम्भेदां 'अथ यत्रैतस्माच्छरीरा-^५दुक्तामति, अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' (छा. ८-६-५) इति श्रुतौ अर्चिरादिपर्वणा परमं पदं गच्छतो रश्म्यनुसारित्वमुक्तम्, तेषां च रश्मीनां 'आभ्यो नाडीभ्यः प्रतीयन्ते, तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः' (छा. ८-६-२) इति श्रुत्या सूर्यसम्भेदोऽपि दर्शितः, स इह प्रथम-विशेषणार्थः, अर्चिर्मुखैः अर्चिरहरापूर्वमाणपक्षादिभिरातिवाहिकदेवता-

¹ तावत्तस्याः—घ. ^२ रचित—प्र. सु. ^३ तत्प्रयोगात्—घ. ^४ मोक्षोपाये निवृत्ति—घ. ^५ 'दुक्तामदथैतैरेव' इति मुद्रिते पाठः.

विशेषैः अञ्चितभव्यभागामिति, ¹ 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह
 आपूर्यमाणपक्ष' (छा. ४-१५-५) इत्यादिश्रुत्यर्थो द्वितीयविशेषणार्थः,
 एवंमूताया द्वारकाया निश्श्रेयसपद्धतिस्त्वं युक्तमिति भावः ॥ ११९ ॥

सौधोपरुद्धत्रिदिवावकाशां

छायासमाक्रान्तभुजङ्गलोकाम् ।

पुरीमिमां भूषितासिन्धुमध्यां

कुत्रस्थितां वेत्सि कुतोमुखां वा ॥ १२० ॥

सौधेति — सौधोपरुद्धत्रिदिवावकाशां अत्युन्नतैः सौधैः
² आक्रान्तनाकलोकावकाशां छायाभिस्समुद्रे गृहाणां प्रतिबिम्बैः
 समाक्रान्तभुजङ्गलोकां भूषितासिन्धुमध्यां स्वयमवस्थानेन परिष्कृत-
 समुद्रमध्यां इमां पुरीं कुत्रस्थितां वेत्सि जानासि । सर्वत्र
 दर्शनाद्विवि भुवि पाताले वा कुत्र तिष्ठतीति निर्धारयितुं न शक्यत
 इत्यर्थः । कुतोमुखां वेत्सि — अवान्तरद्वाराणामप्यतिमहत्तया प्रधान-
 गोपुरभ्रान्तिजनकत्वेन कस्यां दिशि प्रसिद्धगोपुरादियुक्तममुष्या
 मुखमित्यपि निर्धारयितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १२० ॥

उदन्वता खातवती समन्ता-

दयलवप्रायिततुङ्गवेला ।

न शक्यते सात्याकिना सनाथा

नाथैस्सुराणामपि जेतुमेषा ॥ १२१ ॥

उदन्वतेति — उदन्वता समन्तात् खातवती ³ परिखावती
 अयलवप्रायिततुङ्गवेला अयलसिद्धप्राकारायितोन्नतसमुद्रवेला सात्य-
 किना सनाथा सहिता रक्षिता एषा द्वारका सुराणां नाथैः इन्द्रादि-
 भिरपि जेतुं न शक्यते ॥ १२१ ॥

¹ 'यदि च आर्चिषमेवासिसम्भवन्ति' इति मुद्रिते पाठः. ² आक्रान्तदेवल्लोका—घ.

³ परिखातवती—अ.

प्राकारचक्रं यदुराजधान्याः

पश्यैतदुत्तुङ्गमसूर्यलङ्घ्यम् ।

यद्भावं भजते यथार्थं

सङ्कोचमृच्छन्निव चक्रशैलः ॥ १२२ ॥

प्राकारेति—उत्तुङ्गं अत्युन्नतं अत एव असूर्यलङ्घ्यं सूर्येणापि लङ्घितुमशक्यं यदूर्णां राजधान्याः द्वारकायाः एतत् प्राकारचक्रं प्राकार-
वल्यं पश्य । यथार्थं (अर्थ) प्रयोजनमनातिक्रम्य एवं अनेन प्रकारेण
सङ्कोचं ऋच्छन् प्रामुवन् चक्रशैलः चक्राकारशैलः यद्भावं यद्रूपतां भजत
इव । चक्रवालगिरिरेव द्वारकावेष्टनरूपप्रयोजनानुरूपं सङ्कोचं प्राप्य
तत्प्राकारतां भजत इवेत्यौन्नत्येनोत्प्रेक्षा ॥ १२२ ॥

निर्मुक्तशेषोरगनिर्विशेषै-

निकेतनैरुन्नमितान्तरिक्षम् ।

उदग्रतालध्वजमेतदग्रे

सीमान्तरं सीरभृतो गुरोर्नः ॥ १२३ ॥

निर्मुक्तेति—अग्रे पुरतः निर्मुक्तशेषोरगनिर्विशेषैः सद्योमुक्त-
¹ कञ्चुकानन्तनागसदृशैः ² तथा धवलैः 'निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुक' इत्यमरः,
निकेतनैः गृहैः उन्नमितान्तरिक्षं उन्नाम्भितगगनं, ³ गृहाणामभ्रं कषत्वात्
तैः स्तम्भैर्गृहवत् अत्रमुत्तम्भितमित्यध्यवसायगर्भमिदं विशेषणम्,
उदग्रतालध्वजं उच्छ्रिततालकेतनं नः अस्माकं गुरोः अग्रजस्य सीरभृतः
बलदेवस्य एतत्सीमान्तरं अन्या सीमा, सुप्सुपेति समासः, पृथग्भूता
राजधानीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

¹ कञ्चुकानागराजसदृशैः—घ.

² ततोऽतिधवलैः—घ.

³ गृहाणामौन्नत्योत्क-

षात्—घ. ज.

¹ अमौमसम्भाव्यविभूतियोगं

² हैमं सुरत्नैरचिरोपनीतैः ।

अनुत्तमादुत्तरमार्यधाम्नः

ख्यातं त्वया गेहमिदं मदीयम् ³ ॥ १२४ ॥

अमौमेति—⁴ अमौमैः स्वर्गादिगतैरपि देवादिभिस्सम्भाव्यः
श्लाघनीयः विभूतियोगो यस्मिंस्तत्तथोक्तं हैमं हिरण्मयं अचिरोपनीतैः
प्रत्यग्र⁵प्रत्युप्तैः सुरत्नैः उत्तमरत्नैरुपलक्षितं, अनुत्तमात् उत्तमं न विद्यते
यस्मात्तस्मात् आर्यधाम्नः ⁶ अग्रजगृहात् उत्तरं उत्तरभागस्थं, दक्षिणभागे
अग्रजगृहौचित्यादिति भावः, त्वया गृहिष्यां ख्यातं ⁷ मदीयं गेहं
गृहमिदम् ॥ १२४ ॥

प्रतीक्षमाणानाधिचन्द्रशालं

पश्य त्वया शिक्षितचारुलास्यान् ।

त्वत्केशहस्तस्वजनैः कलापै-

र्गोपानसीश्छादयतो मयूरान् ॥ १२५ ॥

प्रतीक्षमाणानिति—अधिचन्द्रशालं चन्द्रशालायां “चन्द्र-
शाला शिरोगृहम्” इत्यमरः, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः, प्रतीक्षमाणान्
कदा त्वमागमिष्यसीति प्रतिपालयमानान् त्वया शिक्षितचारुलास्यान्
अध्यापित⁸मनोज्ञनृत्यान्, त्वत्केशहस्तस्वजनैः तव केशकलापस्य
सदृशैः “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे” इत्यमरः, कलापैः
बर्हेः गोपानसीः गृहप्रान्तच्छादनानि वक्रदारूणि छादयतो मयूरान्
पश्य । ‘गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारूणि’ इत्यमरः ॥ १२५ ॥

¹ नभोगसंभाव्य-घ. ² हैमैस्सुरत्नै-ग्र. दे. मु. ³ त्वदीयम्-घ. ⁴ न

भोगैः-घ. ⁵ प्रकृतैः-घ. ⁶ अग्रजस्य गृहा-घ. ⁷ त्वदीयं-घ. ⁸ मनोज्ञनर्त-

नान्-ङ. अ.

आहारभेदैरुचितैर्भवत्या
 संरक्षितानां तनयाभिमानात् ।
 शृणु त्वदालोकनतर्षभाजां
 प्रजल्पितं पञ्जरशारिकाणाम् ॥ १२६ ॥

आहारभेदैरिति—भवत्या कत्रर्घा तनयाभिमानात्
 “अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये ^१दर्पहिंसयोः” इति वैजयन्ती,
 उचितैः तज्जातियोग्यैः आहारभेदैः आहारविशेषैः संरक्षितानां अत एव
^२त्वदालोकने तर्षभाजां अभिलाषभाजां, “कामोऽभिलाषस्तर्षश्च” इत्य-
 मरः, पञ्जरशारिकाणां पञ्जरस्थानां पक्षिविशेषाणां प्रजल्पितं शृणु ।
 “वाचाला मुखरा ^३शारी” इति यादवः । शारिका शुकाङ्गनेत्यप्याहुः
 ॥ १२६ ॥

सीमन्तमुक्तामणिसन्निकर्षात्
 प्रसूतिचित्रीकृतशुक्तिरम्याः ।
 अमी पुरस्ताद्भवतीसखीना-
 मन्तमुदामञ्जलयस्स्वदन्ते ॥ १२७ ॥

सीमन्तेति—पुरस्तात् अग्रे अन्तर्मुदां अन्तर्गतहर्षाणां भवत्याः
 सखीनां सीमन्तस्य केशमध्येस्वायाः मुक्तामणीनां आभरणमौक्तिकानां
 सन्निकर्षाद्धेतोः प्रसूतिचित्रीकृतशुक्तिरम्याः प्रसूयन्त इति प्रसूतयः
 स्वप्रभवानि मौक्तिकानि, कर्मणि क्तिन् प्रत्ययः, ^४तैः परितो विशीर्णैः
 चित्रीकृताः शुक्तय इव रम्याः अमी अञ्जलयः स्वदन्ते ^५रोचन्ते,
 हृद्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

^१दर्पभिस्सयोः—घ. ^२त्वदालोकनतर्ष—घ. ^३‘शारिः’ इति मुद्रित-
 यादवकोशे. ^४‘तैः’ इति ग, घ.—कोशयोगलित इति भाति. ^५रोचन्ते वृष्टिहृद्या—अ..

मायाधिकेन विधिना मनसेव ^१सृष्टै-
 राभाति यादवगृहैरनघा पुरीयम् ।
 नाभागनाहुषनलादिनराधिपाना-
 माजानसम्पदवलेपामिवादधानैः ॥ १२८ ॥

मायेति—अनघा रम्या इयं पुरी मायाधिकेन मायाप्रचुरेण
^२विधिना चतुर्मुखेन मनसा सृष्टैरिव स्थितैः, प्रसिद्धोपादानद्रव्यैः
 करादिना च सृष्टेष्वेवं सौन्दर्यासम्भवादिति भावः, नाभागस्सूर्य-
 वंशजो राजा अम्बरीषस्य पिता, नाहुषः नहुषस्यापत्यं ययातिः,
 कुरुवंश्यत्वात् “ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च” (पा. सू. ४-१-११४)
 इत्यण्प्रत्ययः, नलः प्रसिद्धः, आदिशब्देन हरिश्चन्द्रादयो गृह्यन्ते,
 तेषां नराधिपानां ^३आजानसम्पदः सहजैश्वर्यस्य ^४अवलेपं तत्तद्भुज-
 बलार्जितत्वाभावदूषणं आदधानैरिव ^५स्थितैः सौधानां धावत्येन
 तथाऽपहासोत्प्रेक्षा, एवंभूतैर्यादवानां गृहैः आभाति । “अवलेपस्तु
 गर्बे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च” इति विश्वः । “सहजं निजमाजानम्”
 इति यादवः ॥ १२८ ॥

नित्यं धनेशनगरीं निधिभिः प्रभूता-

माखण्डलेन महिताममरावर्ती च ।

प्रत्येकधामविभवैः परिभूय दृप्ता

सौधैरियं प्रहसतीव सुधावदातैः ॥ १२९ ॥

नित्यमिति—नित्यं निधिभिः प्रभूतां समृद्धां धनेशस्य नगरीं
 अलकां आखण्डलेन महितां आखण्डलाधिष्ठितत्वात् पूजितां अमरा-

^१ सृष्टौ—ड. ज. ^२ विधिना मनसा—घ. ड. ^३ आजानसम्पदः जन्मप्रभृति
 सिद्धस्य निखिलस्यैश्वर्यस्य—ड. आजानसंपदः निसर्गैश्वर्यस्य—घ. आजानसंपदः सहजस्यै-
 श्वर्यस्य—अ. ^४ अवलेपं दूषणम्—ड. ^५ स्थितैः, तदतिशायिसम्पद्भिः यादवानां—ड. झ.

वती च प्रत्येकधामविभवैः एकैकगृहसम्पाद्विरेव परिभूय तिरस्कृत्य
दृष्टा गर्विता इयं पुरी सुधया लेपनद्रव्येण अवदातैः धवलैः सौधैः
प्रहसतीव अपहसतीव ॥ १२९ ॥

इत्यालपन्तमथ ताक्षर्यरथेन कृष्णं
हेमाद्रिणा हरितशैलमिवोपनीतम् ।
पौरास्समीक्ष्य मुदितास्सह वल्लभाभिः

पद्मावृतां दिवमकुर्वत दृष्टिपातैः ॥ १३० ॥

इतीति—अथ अनन्तरं इत्यालपन्तं उक्तप्रकारेण सम्भाष-
माणं तांक्षर्य एव रथस्तेन हेमाद्रिणा सुमेरुणा हरितशैलं श्यामल-
पर्वतमिवोपनीतं कृष्णं मुदिताः दृष्ट्वाः पौराः वल्लभाभिः प्रियाभिः सह
समीक्ष्य दृष्टिपातैः दिवं पद्मावृतामिव अकुर्वत कुर्वते स्म ॥ १३० ॥

प्रत्युद्गतप्रियसखीजनदत्तहस्तां
सत्यां त्रयीमयरथादवतारयिष्यन् ।

नाथस्तदा नगरमध्यनभःप्रदेशा-

दासीदति स्म निजसौधसमीपरथ्याम् ॥ १३१ ॥

प्रत्युद्गतेति—तदा नाथः कृष्णः प्रत्युद्गतेन प्रियसखीजनेन
दत्तहस्तां अवरोहणसमये अवलम्बनाय प्रदर्शितहस्तां सत्यां त्रयीमय-
रथात् वेदत्रयमयात् गरुडात् अवतारयिष्यन् सन् नगरमध्यनभःप्रदेशात्
पुरमध्यगगनप्रदेशात् निजसौधसमीपरथ्यां आत्मनिसौधसन्निकृष्टविशिखां
आसीदति स्म प्राप । देवी स्वसौधे अवतारणयित्वाशयेनेति भावः ॥ १३१ ॥

व्यतिकरितसुवेलां विश्वकर्मप्रसूतिं

लवणजलधिगुप्तामाप लङ्कामिवान्याम् ।

धनपतिबहुमान्यां धर्मसेतुर्यदूनां

दुरधिगमसमीपां द्वारकां राजधानीम् ॥ १३२ ॥

व्यतिकरितेति—धर्मसेतुः धर्माणां सेतुरिव मर्यादास्थापकः

कृष्णः व्यतिकरिताः सञ्जातव्यतिषङ्गाः मिलिताः सुवेलः शान्ता
 यस्यां तां, पुण्यक्षेत्रमिति वीतरागैस्सेवितां ¹ “व्यतीकरस्समाख्यातो
 व्यसनव्यतिषङ्गयोः,” इति विश्वः, ततस्तारकादित्वादितच् ² “सुवेलः
 प्रणते शान्ते ³ सुवेलः पर्वतान्तरे ” इति विश्वः, विश्वकर्मणः प्रसूतिं
 निर्मितं, कर्मणि क्तिन्प्रत्ययः, लवणजलधिना गुप्तां संवृतां अत एव
 दुरधिगमसमीपां धनपतेः कुबेरस्य बहुमान्यां अलकातिशायित्वात्,
 अत एव अन्यां लङ्कामिव स्थितां, यदूनां राजधानीं द्वारकां प्राप ।
 लङ्काऽपि व्यतिषक्तसुवेलपर्वता विश्वकर्मणा निर्मिता समुद्रमध्यगता
 कुबेरस्य ⁴ पूर्वावासत्वात् तस्य बहुमान्या चेति साम्यम् ॥ १३२ ॥

विजयिनमुप⁵यातं वीक्ष्य सत्यासहायं

व्यतनुत मुदितेव द्वारका वन्दिकृत्यम् ।

अमरतरुसमीरैः प्राषतराहताना-

मुपवनमधुपानामुन्मदानां प्रणादैः ॥ १३३ ॥

विजयिनमिति—विजयिनं सन्त⁵मुपयातं सत्यासहायं कृष्णं
 वीक्ष्य मुदिता हृष्टेव द्वारका प्रेषितैः प्रस्थापितैः अमरतरुसमीरैः
 पारिजातगन्धवाहैः आहतानां आनीतानां अत एवोन्मदानां उपवन-
 मधुपानां उद्यानमधुव्रतानां प्रणादैः शब्दैः वन्दिनां कृत्यं स्तुतिपाठं
 व्यतनुत ॥ १३३ ॥

⁶ स्तुतिशतमुखराभिस्स्वर्गनेतुस्स जेता

सविनयमनुयातस्सत्यभामासखीभिः ।

1 ‘व्यतिकरः’ इति मुद्रितविश्वकोशे अ.—कोशे च. 2 ‘तदस्य संजातं तार-
 कादिभ्य इतच्’ (पा. सू. ५-२-३६) इति सूत्रेणोति भावः । 3 ‘सुवेलः’ इति
 स्यात्. 4 पूर्वावासत्वात्-घ. 5 यान्तं-घ. 6 स्तुतिरवमुखराभिः-घ.

निजमगमद्गारं निर्विशन् प्रेयसीनां

स्मरशरशयितानां मन्दमभ्युत्थितानि ॥ १३४ ॥

स्तुतीति—स्वर्गनेतुः इन्द्रस्य जेता स्तुतीनां शतेन मुखराभिः

वाचालाभिः सत्यभामायास्सखीभिः सविनयमनुयातः सः कृष्णः स्मरशर-
शयितानां विरह^१तापापनयाय पुष्पेषु शयितानां प्रेयसीनां मन्दमभ्युत्थि-
तानि विरहदौर्बल्यान्मन्दं यथा तथा प्रत्युत्थितानि निर्विशन् अनुभवन्
सन् निजमगारमगमत् ॥ १३४ ॥

अभिगतमुषया तदाऽनिरुद्धं

बलितनयेन बलीयसा ^२निरुद्धम् ।

यदुपरिषदि सर्वलोकदर्शी

कलहरुचिः कथयांबभूव योगी ॥ १३५ ॥

अभिगतमिति—तदा तस्मिन् समये उषया बाणसुतया
अभिगतं समेतं ततो बलीयसा बलवत्तरेण बलेस्तनयेन बाणेन
^३निरुद्धं निबद्धं सर्वलोकदर्शी अखिललोकवृत्तान्तं प्रत्यक्षीकुर्वन्
कलहेषु रुचिर्यस्य स योगी नारदमुनिः यदूनां परिषदि सभायां
कथयांबभूव । उषा नाम बाणस्य सुता स्वप्ने अनिरुद्धेन रतिमुपलभ्य
प्रबुध्य विरहव्यथामनुभवन्ती मन्त्रिसुतया चित्रलेखया योगप्रभावा-
द्वारकायां सुप्तिसमये गृहीत्वा समानीतमनिरुद्धं कन्यान्तःपुरे रहसि
निवेशितवती । इदं चावगम्य बाणः तं नागपाशैर्बन्धेति ^४कथानु-
षङ्गः ॥ १३५ ॥

बाणाभिख्यं बलिसुतमथो बद्धबन्धुं जिगीषुः

सेनोत्थानं सुमहति पुरे ^५श्चस्तनं घोषयित्वा ।

^१ तापापनोदाय—घ.

^२ निबद्धं—घ.

^३ निबद्धं निरुद्धं—घ. ङ.

^४ कथा—ङ.

^५ महति च पुरे—घ. मु.

चिन्तारूढत्रिभुवनहितश्चिन्तनीयो मुनीनां
वासागारं प्रभुरधिगतो वासतेर्यी निनाय ॥१३६॥

इति कवितर्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि
महाकाव्ये अष्टादशस्सर्गः.

बाणाभिख्यमिति—अथो अनन्तरं बद्धः बन्धुः अनिरुद्धः
येन तं बाणाभिख्यं बाणनामकं बलेस्सुतं जिगीषुः जेतुमिच्छुः चिन्ता-
रूढत्रिभुवनहितः चिन्तागतत्रैलोक्यहितः सदा त्रैलोक्य^१हितध्यायी
मुनीनां चिन्तनीयः प्रभुः सुमहाति अतिविशाले पुरे श्वस्तनं परेद्युर्मावि
सेनोत्थानं सेनायाः प्रयाणसन्नाहं घोषयित्वा वासागारमधिगतः शयन-
गृहं प्राप्तस्सन् वासतेर्यी निनाय रात्रिमतिवाहयामास । “ वसति-
र्वासतेयी च श्यामा रात्रिश्च कथ्यते ” इति हलायुधः । श्वस्तनं इति
श्वशब्दात् “ सायं चिरं प्राह्णे ” (पा. सू. ४-३-१२३) इत्यादिना
^२ द्युल् प्रत्ययः, तुडागमश्च ॥ १३६ ॥

३ इति श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलक-विश्वजिद्याजि-श्रीरङ्गराजाश्वरिवर-
सूनुना अप्पयदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदय-
व्याख्याने अष्टादशस्सर्गः

१ हितं ध्यायन्—ऊ. २ द्युप्रत्ययः—घ. ऊ. ३ अत्र ‘ इति ’ इत्यनन्तरं
श्रीमद्राजाधिराज--राजपरमेश्वर--निजभुजबलविजितनिखिलभूमण्डल-पञ्चतिरुवटिराय-
भजन - ह्यपतिसप्ताङ्गहरण - देवभूदेवभूमीसहोदर - श्रीमन्महामण्डलेश्वर - रामराज
विजितिम्मयदंभवमहाराजनामाङ्किते’ इत्यधिकपाठो ऊ-कोशे दृश्यते.

यादवाभ्युदयगतश्लोकपादानामकारादिक्रमेण सूचनी

| श्लोकपादाः | सर्गसङ्ख्या | श्लोकसङ्ख्या | श्लोकपादाः | सर्गसङ्ख्या | श्लोकसङ्ख्या | श्लोकसङ्ख्या | |
|--------------------------------------|-------------|--------------|----------------------|--------------------------------------|--------------|--------------|-----|
| अ | | | अङ्गैरसम्भावितभूषणा- | b १३ | ५३ | ३० | |
| अंशो निर्वहणं त्वयि ^d | १६ | ४७ | १९९ | अचिन्त्यचिन्त्यैरवतार- | d १४ | ३५ | ८२ |
| अंसलम्बिभिरंसलः ^d | १६ | ५१ | २०० | अचिन्त्यमिव मायानां ^c | १६ | १३३ | २२९ |
| *अकर्तुमन्यथाकर्तुं ^a | १६ | ११५ | २२२ | *अचिरद्युतिभास्वरोऽथ ^a | १५ | ११९ | १७४ |
| *अकर्मतन्त्रस्य जगन्ति ^a | १४ | ५२ | ९२ | अचीचरत्स्यन्दनमब्ज- | c १३ | ६३ | ३५ |
| अकल्पितप्राश्निकमन्व- ^c | १४ | १० | ६८ | अजनि परिजनानां ^d | १५ | १३५ | १८२ |
| अकीर्तिरारोप्यत | १४ | ६९ | १०० | अजहत्पुरुषोक्तिहेति- ^c | १५ | ९६ | १६२ |
| अकृत्स्नसंवेदिनि ^a | १३ | ७५ | ४१ | अजहद्भृङ्गभीतेन ^a | १६ | ९ | १८७ |
| अक्रमाद्दश दिशोऽव- ^a | १७ | ७० | २६९ | *अजानत त्वन्महिमान- ^a | १४ | ५३ | ९२ |
| *अक्षदामरचनोचितैः ^a | १७ | ३३ | २५२ | अजायतान्योन्यनिलीन- ^c | १३ | २६ | १५ |
| अखण्डितबले तस्मिन् ^c | १६ | ३५ | १९५ | अजिघांसदमर्त्यजित ^d | १६ | १०५ | २१९ |
| *अखण्डिताशोक्तिभि- ^a | १४ | ७६ | १०५ | अजितस्य जिगीषतो ^c | १५ | ९ | ११४ |
| अगाधतुङ्गैः प्रमिता- ^b | १४ | ३५ | ८२ | *अजुगुप्सत भूभृतः ^a | १५ | ९७ | १६३ |
| अग्रजेन हरिणा हरिः ^c | १७ | ५ | २३९ | *अञ्चितस्मितमकेवलेक्षणं ^a | १७ | १३ | २४२ |
| *अग्रजे मयि दिवौकसां ^a | १७ | ९६ | २८५ | अञ्जलीनविभरः करा- ^d | १७ | ८४ | २७७ |
| *अग्रिमं विशतां स्कन्धं ^a | १६ | ९१ | २१३ | उवीसम्पदमभुवाह- ^b | १५ | ८९ | १५८ |
| *अधमजस्वेदकणाव- ^a | १३ | २४ | १४ | *अणिमादिभिरेक एव ^a | १५ | २४ | १२३ |
| अघोषयं द्रागिव जैत्र- ^d | १४ | ३० | ७९ | *अतिपत्य मुकुन्दमन्तिक- ^a | १५ | ५७ | १४१ |
| अङ्कुशेन निशितेन ^c | १७ | ६७ | २६८ | अतिपत्यनुयोग्या | १५ | ८० | १५३ |
| अङ्गानि वध्वाः कुल- ^c | १३ | ८२ | ४५ | *अतिमर्त्यबला विराट- | १५ | ५० | १३७ |
| अङ्गीकृतामादिम- ^d | १३ | १०१ | ५५ | अतिराघवरावणं तदानीं ^c | १५ | १२१ | ५१७ |
| त्रै- ^d | १८ | ९६ | ३५६ | अतिलङ्घनमभ्युपैतु | १५ | ५० | १३७ |
| *अङ्गरवज्ञातकदम्बगोलैः ^a | १३ | ३ | | *अतिवृत्तिमवेक्ष्य तस्य ^a | १५ | ७५ | १५१ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---|-------|--------|-------|-------------------------------------|-------|--------|-------|
| *अतीतदर्शामिव चन्द्र- | १३ | ३३ | २० | अदूरतस्संनिहितस्य | १३ | ५० | २८ |
| अतीतदेवासुरनाग- | १४ | २५ | ७६ | *अदृश्यं मन्दपुण्यानां ^a | १६ | ३ | १८४ |
| अते च ते तद्गदहं तु ^d | १४ | ४८ | ९० | अदृष्टान्तमभूयुद्धं ^c | १६ | १०१ | २१७ |
| अतोषयत्संयुगसस- | १४ | १४ | ७० | अद्यजातवदनन्यवत्सले ^c | १७ | १३० | ३०२ |
| अत्र देवि दयितान् ^b | १७ | १७ | २४४ | अद्यापि न निवर्तते ^d | १६ | ३६ | १९५ |
| अत्र नित्यमृतुभिस्सहोदितै ^c | १७ | १४ | २४३ | *अधराहितचारुवंश- ^a | १५ | ९० | १५९ |
| *अत्र स्थितं श्रान्तिजुषां ^a | १८ | ५७ | ३३६ | *अधिकारविलम्बिताप- ^a | १५ | ७ | ११३ |
| अथ कश्चन सत्य एष ^c | १५ | ५१ | १३७ | अधिकेव्यप्यचमत्क्रिया- ^b | १५ | ६७ | १४७ |
| अथ तत्र समर्थतैव तन्त्रं ^c | १५ | ४८ | १३५ | अधिराजमशेषस्य ^c | १६ | ११३ | २२१ |
| *अथ ताननुमत्य ^a | १५ | १११ | १७१ | अधिविज्ञापसुरोगणान् ^d | १६ | ९९ | २१६ |
| अथ न प्रहितो जलाञ्जलि ^c | १५ | ६१ | १४३ | अधीतिनो यत्र मम ^c | १८ | ६२ | ३३९ |
| *अथ पदविनिकीर्ण- ^a | १७ | १३४ | ३०४ | अध्यासिता योगिभिरस्य ^c | १८ | ८ | ३१० |
| *अथ पद्मभुवः पितु- ^a | १५ | १ | १०९ | *अनघव्यवसायानां ^a | १६ | ९८ | २१६ |
| *अथ युक्तविमर्शिभि- ^a | १५ | ३६ | १२९ | अनघस्थितिमन्तिमा- ^c | १५ | १३१ | १८० |
| अथवा किमरातिपक्ष- ^c | १५ | ९९ | १६४ | अनघात्मक्रतुहृव्यवाह- ^d | १५ | २३ | १२२ |
| *अथवा जगदेतदोदनं ^a | १५ | १९ | ११९ | *अनघोऽयमतन्द्रितः ^a | १५ | ९८ | १६४ |
| *अथवा वसुदेवबन्धुदृष्ट्या ^a | १५ | ४६ | १३४ | अनतिक्रमणं तदस्य ^c | १५ | ५२ | १३८ |
| *अथवा विबुधादिपूजनीये- ^a | १५ | ६६ | १४६ | अनन्तनिष्कम्पगुणामनु- ^c | १४ | ७३ | १०२ |
| *अथ समुदितहर्षैरादृतो ^a | १३ | १०८ | ६० | *अनन्तस्य तदाऽनन्तैः ^a | १६ | ९५ | २१५ |
| *अथ सा दैत्यहन्तारं ^a | १६ | ११० | २२० | अनन्तनाप्यनहसा ^b | १६ | ११४ | २२१ |
| *अथात्मचिन्तानुचरेण ^a | १८ | १ | ३०६ | *अनन्यतन्त्रस्य पितुः ^a | १४ | ९ | ६८ |
| अथाधिकं सामिनिरुद्ध- ^c | १४ | २३ | ७५ | *अनन्यभक्तैरनुभाव्य- ^a | १३ | ७९ | ४३ |
| *अथैकदा रोधसि ^a | १४ | १ | ६३ | अनन्यभावाननुकम्पते ^c | १४ | ३५ | ८२ |
| अदत्त सन्तोषवशाद- ^c | १३ | ७८ | ४३ | अनन्यलभ्यां लभते स्म ^c | १३ | ४ | ३ |
| अदभ्रसत्राजितभक्ति- ^b | १४ | १ | ६३ | अनन्यलभ्यानलभन्त ^d | १३ | ६५ | ३६ |
| अदर्शनेच्छामितरेषु ^d | १८ | ९३ | ३५४ | अनन्यसाध्यातिशयस्य | १४ | ४६ | ८८ |
| अदिव्यमास्कन्दिददिव्य- ^d | १३ | ८१ | ४४ | अनन्यसाध्याधरबिम्ब- ^b | १३ | ६२ | ३४ |
| अदीव्यत रणद्युतं ^c | १६ | ८४ | २११ | अनपहृतदास्यानां ^c | १६ | ४५ | १९८ |
| अदूरतश्चैत्ररथात्प्रभूतं | १८ | ३४ | ३२५ | अनपायद्युति भास्वता ^b | १५ | ४ | १११ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|--------------------------------------|-------|--------|-------|
| अनभिव्यक्तरूपता ^d | १६ | ८० | २१० | अन्यदृष्टान्तवर्जितम् ^d | १६ | १०१ | २१७ |
| *अनर्घमाद्यं हरिनीलरत्नं ^a | १८ | १०६ | ३६१ | अन्यानतिबलानपि ^d | १६ | १५ | १८९ |
| अनर्घरत्नाभरणप्रधानान् ^c | १३ | ४३ | २५ | अन्यानुषक्तेऽपि हरौ ^c | १३ | ५४ | ३० |
| अनलस्कन्धविनिस्सृतं ^d | १५ | १०९ | १७० | अन्येन काचिद्भृश- ^c | १३ | ४८ | २७ |
| *अनल्पतेजोनिधिमग्रमा- ^a | १४ | २ | ६३ | अन्यैरनन्यैरनुपालनीयं ^c | १८ | ५४ | ३३४ |
| अनाधारमधीयते ^d | १६ | ११२ | २२१ | अन्योन्यभूषापरिवृत्ति- ^c | १८ | ८७ | ३५१ |
| अनापीडत्वमादधे ^d | १६ | ३९ | १९६ | अन्योन्यमाकेकरसस्मि- ^c | १३ | ८६ | ४७ |
| अनायुधं युद्धमपेत- ^b | १४ | १० | ६८ | अन्योन्यराजीवमधु- ^d | १३ | ८७ | ४८ |
| अनुकर्तुमयं च तद्वदीशः ^c | १५ | ५३ | १३९ | अन्वदीपि गरुडः ^c | १७ | ५५ | २६३ |
| अनुक्रोशानुवर्तिनः ^d | १६ | २४ | १९२ | अन्वमंस्त गदाग्रजः ^d | १६ | १३१ | २२८ |
| *अनुचिन्तितमात्रस्तं ^a | १६ | ५१ | २०० | अन्वविन्ददरविन्द- ^d | १७ | १२१ | २९८ |
| अनुत्तमादुत्तरमार्याभ्रान् ^c | १८ | १२४ | ३७० | *अन्वेतु विष्णुस्स्वय- ^a | १३ | ९० | ४९ |
| *अनुद्रुतां वैरिचमूं स वीरः ^a | १३ | ३८ | २२ | *अन्वेषयन् दित्सित- ^a | १८ | १०९ | ३६२ |
| *अनुप्रविष्टं गिरिजा- ^a | १८ | ३४ | ३२५ | अपकृत्यैष भजेत ^d | १५ | ६७ | १४७ |
| अनुभूय हिरण्यरावणत्वे ^c | १५ | १५ | ११८ | *अपत्यभावमापन्नं ^a | १६ | २ | १८४ |
| अनुमत्या मुनिमुख्य- ^b | १५ | ९५ | १६२ | अपत्रपामन्थरितैरपाङ्गैः ^b | १३ | १० | ७ |
| अनुमोदनजातमौलि- ^c | १५ | ७७ | १५२ | अपत्रपामप्सरसां- ^d | १८ | ५५ | ३३५ |
| *अनुव्रता कामकला- ^a | १४ | ७२ | १०२ | *अपत्रपाविष्णुतचेतसो ये ^a | १३ | ७६ | ४२ |
| अनुष्णबाष्पोदयमन्थरा- ^c | १३ | २४ | १४ | अपरस्परपातिभिः ^c | १५ | १२२ | १७६ |
| *अनेकमन्वन्तरदर्शिना | १४ | २६ | ७६ | अपराधशत तदद्य पूर्णं | १५ | ७२ | १५० |
| अनेन विख्यापितविक्रमं ^c | १८ | २२ | ३१९ | अपरावर्तना गतिः ^d | १६ | ९८ | २१६ |
| अन्तरस्थयशःपणम् ^d | १६ | ८४ | २११ | अपवर्गं च यमेकमाश्रि- ^b | १५ | ५८ | १४२ |
| अन्तरात्मनि निविष्ट- ^c | १७ | १२६ | ३०० | अपश्रुत्वाय च ^d | १५ | ६६ | १४६ |
| अन्तरिक्षमणिदर्पणान्तरे ^c | १७ | २५ | २४८ | अपश्यतामादिमदंपती ^d | १३ | ८६ | ४७ |
| अन्तर्गतं व्यञ्जयति स्म ^d | १८ | १०६ | ३६१ | अपसृष्य पुरोभागात् ^c | १६ | ३६ | १९५ |
| अन्तर्मुदामञ्जलयस्त्वद्- ^d | १८ | १२७ | ३७१ | अपहासः परमाददे ^d | १५ | १०८ | १६९ |
| अन्तास्थितममन्यत | १६ | १३८ | २३१ | अपहृत्य त्वदेकार्हाः ^c | १६ | ४३ | १९७ |
| अन्तास्थरालोक ^d | १८ | ६२ | ३३९ | अपा तरङ्गरयमन्तरङ्ग | १८ | ९२ | ३५३ |
| *अन्यच्च दूरानघं तदीयं ^a | १८ | ५६ | ३३५ | अपां पतिर्नित्यमबिन्ध- ^c | १८ | ४५ | ३३० |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---|-------|--------|-------|---|-------|--------|-------|
| *अपाङ्गजालैरसितोत्पला- ^a | १३ | ६८ | ३७ | *अभिनन्दितवृत्तिरार्य- ^a | १५ | ९४ | १६१ |
| अपाङ्गाः परित्पत्यन्तां ^c | १६ | २४ | १९२ | अभिन्नमन्योन्यलया- ^c | १८ | ३५ | ३२५ |
| अपारहर्षादनघामवस्थां ^d | १३ | ६१ | ३४ | *अभिन्नवर्णा गृहिणीव ^a | १८ | ८० | ३४८ |
| *अपि कोटिमुखैस्सर्वैः ^a | १६ | ११४ | २२१ | *अभिमानोदितव्यक्तिः ^a | १६ | ७८ | २०९ |
| अपि तु त्रपया नतास्त्व- ^c | १५ | ६० | १४३ | अमीतिजं वेपथु- ^b | १३ | २४ | १४ |
| *अपि दृष्टमपि श्रुतं प्रभावं ^a | १५ | २५ | १२४ | अमीष्टसिद्धेरषिदेवतेयं ^c | १३ | ९७ | ५३ |
| अपि विश्वसृजां समा- ^c | १५ | १४ | ११७ | *अभुप्रभागान्तरितैः ^a | १८ | ४४ | ३३० |
| अपृथग्विभवैस्तमासना- ^c | १५ | ३५ | १२९ | *अभौमसंभाव्यविभूति- ^a | १८ | १२४ | ३७० |
| अपेतभारामतिदेव- ^c | १४ | ३४ | ८२ | अभ्यर्चनामातनुतेव ^d | १३ | ५९ | ३३ |
| *अपेतसंमोहमिवात्म- ^a | १४ | ६५ | ९८ | अभ्यर्चयन्त्याहितवह्नय- ^d | १८ | ६० | ३३८ |
| अप्यभङ्गुरधन्वनः ^d | १६ | ९२ | २१४ | अभ्यर्चयामासुरमात्य- ^d | १३ | ९८ | ५३ |
| *अप्रत्यर्क्यतरसो गरुत्मतः ^a | १७ | ६१ | २६५ | अभ्यर्चितानां त्रिदशा- ^c | १८ | ८२ | ३४९ |
| *अप्रतर्क्यवृजिनोत्थमासुरं ^a | १७ | ५० | २६० | अभ्यानयन्नजिपुं ^d | १६ | १४६ | २३५ |
| *अप्रतिक्रियमपि प्रभो- ^a | १७ | ४७ | २५९ | अमंस्त नागोन्द्रमिवास्त- ^c | १४ | ६५ | ९८ |
| अप्रभूतमभवज्जगत्त्रयं ^c | १७ | ५७ | २६३ | अमंस्त निर्विघ्नफला- ^c | १३ | ३३ | २० |
| *अप्रयच्छति दुरत्ययक्रमे ^a | १७ | १०५ | १९० | अमन्दप्रीतिदायिनम् ^b | १६ | ३ | १८४ |
| *अप्सरस्सु निखिला- ^a | १७ | २६ | २४९ | अमरतरुसमीरैः प्रेषितैः ^c | १८ | १३३ | ३७४ |
| *अप्सरोनयनतोयकज्जलः ^a | १७ | ७२ | २७० | अमरसमरवेगविख्यात- ^c | १७ | १३४ | ३०४ |
| अबहिर्भावयन् कृत्स्नं ^c | १६ | ५६ | २०१ | अमरस्त्रीकटाक्षाणां ^c | १६ | ९२ | २१४ |
| अविभ्यतं प्रेक्ष्य तमृक्ष- ^c | १४ | २० | ७४ | अमर्त्याननुकम्पया ^d | १६ | ४९ | १९९ |
| *अभङ्गुरैराहतयोरनङ्गः ^a | १८ | ३५ | ३२५ | अमी निमीलन्नयनाः ^c | १८ | ७८ | ३४७ |
| *अभङ्गनीयं प्रथिमान- ^a | १८ | ११ | ३१२ | अमी पुरस्ताद्भवती- ^c | १८ | १२७ | ३७१ |
| अभवद्वैरथमाकुलेन्दु- ^d | ९५ | १२१ | १७५ | असुं प्रिये नूनमतन्द्रिता- ^c | १८ | ५ | ३०८ |
| *अभागोवो नापनयेत न ^a | १४ | ४८ | ९० | अमुद्गाभङ्गसुभगा ^c | १६ | १३६ | २३० |
| अभिगच्छन् यदुपुङ्गवं ^b | १५ | १ | १०९ | *अमुष्य दीप्तोन्नतदन्त- ^a | १८ | २१ | ३१८ |
| *अभिगतमुषया तदा ^a | १८ | १३५ | ३७५ | *अमुष्य दूरादसिताक्षि ^a | १८ | २९ | ३२२ |
| अभितुष्टुवुरादरेण देवाः ^c | १५ | १२८ | १७९ | *अमुष्य भूयास्त्वमिहैक- ^b | १३ | ९५ | ५२ |
| अभितो मणिभित्तिभि- ^c | १५ | १०४ | १६७ | *अमुष्य मूर्धन्युपपत्य ^a | १८ | ३८ | ३२७ |
| अभित्त्वा पौष्पमापीडं ^c | १६ | ३९ | १९६ | अमुष्य वेला ^c | १८ | ८३ | ३४९ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|------------------------------|-------|--------|-------|----------------------------|-------|--------|-------|
| *अमूनि कैलासनिभान्य- a | १८ | १११ | ३६३ | अर्थापयन्त्यम्बुनिधे- d | १८ | ३१ | ३२३ |
| अमृतं तद्विन्दत् d | १६ | १४२ | २३२ | अर्थिप्रत्यर्थिनोरासीत् c | १६ | ८० | २१० |
| अमृतस्यन्दिनी चास्मत्- c | १६ | ४१ | १९७ | अर्दितानसुरवैरिसायकैः b | १७ | ७१ | २७० |
| अमृताब्धेरिवाशयम् b | १६ | ४२ | १९७ | *अर्दितानमकरकेतुसायकैः a | १७ | १७ | २४४ |
| *अमोघत्वयशोभङ्ग- a | १६ | ३५ | १९५ | अर्यमप्रभृतिभिश्च b | १७ | ६९ | २६९ |
| *अमोघबाणस्य मुने- a | १८ | ३२ | ३२४ | अलं प्रभुस्तोऽपि न c | १३ | ६१ | ३४ |
| अमोघवृत्तिर्गगने c | १८ | १५ | ३१५ | अलक्तकैरङ्कितसैकतानि b | १८ | ५१ | ३३३ |
| अम्भोनिधेरन्तरयन्ति c | १८ | ११५ | ३६५ | अलक्ष्यदेहा विदधु- c | १३ | ६६ | ३६ |
| *अम्भोरूहाणामवलेप- a | १३ | ७० | ३८ | अलक्ष्यभेदत्रिविधाः भु- a | १३ | ७ | ५ |
| अयं जनः किंकरवृत्ति- d | १४ | ३१ | ८० | *अलघुभिरपराधैराशरीरं a | १५ | १३५ | १८२ |
| *अयं वनैः श्यामनितम्ब- a | १८ | २३ | ३१९ | अलङ्कनीयं महिमान- d | १८ | १०५ | ३६० |
| अयजन्त पुरा यमेक- c | १५ | ६५ | १४६ | अलीकलेशैरनुप्लुता c | १४ | ५२ | ९२ |
| अयन्ननिष्पीतसुधा d | १३ | ६९ | ३८ | *अलुप्तमेघद्युतिरिन्द्र- a | १८ | ३७ | ३२६ |
| अयन्नवप्रायिततुङ्गवेला | १८ | १२१ | ३६८ | *अल्पमस्थिरमपाय- a | १७ | ९९ | २८६ |
| अयन्नशाणोपलता- c | १८ | ३० | ३२३ | *अल्पसत्वमवलेपयन्त्रितं a | १७ | ११७ | २९६ |
| अयथाचिन्तितः f- d | १५ | १४ | ११७ | अवकाशं विहायसः d | १६ | ५६ | २०१ |
| *अयमग्रज एष | १५ | ५२ | १३८ | अवज्ञातत्रिविष्टपम् d | १६ | २१ | १९१ |
| *अयमश्विसुतोऽपि a | १५ | ४३ | १३३ | अवतारयितुं भरं c | १५ | ९१ | १६० |
| *अयमस्मदनुज्ञया a | १५ | ४७ | १३५ | *अवदच्च तमेतमग्रगण्यं a | १५ | ३७ | १३० |
| अयमेव महो ममेति c | १५ | ९३ | १६१ | अवधानेन परस्परं d | १५ | १२२ | १७६ |
| अयाचत दयासिन्धुं c | १६ | ११० | २२० | *अवधिं दर्शनीयानां a | १६ | १८ | १९० |
| *अरजस्तमसा मही- | १५ | ९५ | १६२ | अवधीरितकौस्तुभस्स | १५ | ५७ | १४१ |
| *अरातपक्षणव- a | १३ | ८४ | ४६ | अवधीरितजाह्वयवाचा | १५ | १०८ | १६९ |
| *अरिष्टचाणूरमुखेष्वलक्षितं a | १४ | ११ | ६९ | अवनितनयभीतान् c | १६ | १४४ | २३३ |
| अरुणाभरसामिलाष- c | १५ | ८९ | १५८ | अवमत्य मुकुन्दमर्भको- c | १५ | ९७ | १६३ |
| अरोधनीयं विबुधैरपि c | १४ | ७ | ६७ | अवमन्यत एवममध्वर- c | १५ | ४२ | १३२ |
| *अर्चनीयचरणाम्बुजे a | १७ | ११५ | २९५ | *अवरोपितगोपसूनु- a | १५ | ३ | ११० |
| अर्चिर्मुखैरचितभव्य- b | १८ | ११९ | ३६७ | अवर्णवादाननघो गुणा- d | १४ | ६८ | १०० |
| अर्थस्पृशामर्धविबोकिता- d | १३ | ९ | ६ | अवर्तयत्सूर्यसुतस्य c | १४ | ३१ | ८० |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|---|-------|--------|-------|
| अवलेपग्रहलुप्तमानसा- ^b | १५ | १०८ | १६९ | *असौ परप्रेमपदं ^a | १८ | ९३ | ३५४ |
| *अवलोक्य तद्द्रुतं ^a | १५ | ४१ | १३२ | *अस्तु मा स्म भवदित्य- ^a | १७ | ९२ | २८१ |
| अवलोक्य तद्द्रुतं ^a | १५ | १३२ | १८१ | अखजालमवधूय सिद्धि- ^c | १७ | ८४ | २७७ |
| अवाप शोभामधिकां ^c | १३ | १०३ | ५६ | *अखशस्त्रविनिपात- ^a | १७ | ७१ | २७० |
| *अवाप्य जामातरमादि- ^a | १४ | ६० | ९६ | अस्पन्दमन्देन ^b | १३ | ३ | ३ |
| *अवाप्य देव्यः पतिमग्र्य- ^a | १४ | ७७ | १०५ | *अस्मदिष्टमनघास्त्रिविष्ट- ^a | १७ | ९८ | २८६ |
| *अवारुणीसम्भव- ^a | १३ | ६२ | ३४ | *अस्मिन् घनाधीश्वर- ^a | १८ | २४ | ३२० |
| अवासवो न च्यवते न ^c | १४ | ४८ | ९० | *अस्य नूनममृताधिकैः ^a | १७ | ३७ | २५४ |
| *अविन्दतस्त्वाममिता- ^a | १४ | ५० | ९१ | अस्य संपदमनेकशाख- ^c | १७ | १२ | २४२ |
| अविप्लवां द्वारवती- ^d | १४ | ६२ | ९७ | अस्याः प्रसूतिः परमस्य ^c | १८ | ४२ | ३२८ |
| अविमृश्य विपत्ति- ^c | १५ | ५६ | १४१ | *अस्याः समीरैरपनीत- ^a | १८ | ५१ | ३३३ |
| *अविशेषितशेषवृत्ति- ^a | १५ | ३५ | १२९ | अस्विद्यतां च ज्वलनस्तु ^c | १३ | ८८ | ४८ |
| अविसंवादिभिरागमो- ^b | १५ | ९४ | १६१ | *अहं त्वया दूतमुखेन ^a | १३ | २० | १२ |
| अवृणोदनघा कीर्तिः ^c | १६ | ९९ | २१६ | अहङ्कार इवोल्बणः ^b | १६ | ७८ | २०९ |
| अवेक्ष्य नूनं चतुरः ^c | १३ | ६५ | ३६ | *अहमस्मि पितामहस्य ^a | १५ | २ | १०९ |
| अव्यवस्थितजयेतर- ^c | १७ | ९३ | २८२ | *अहमस्मि विभूतिस्ते ^a | १६ | ११२ | २२१ |
| *अशठैरजडैरनेडमूकैः ^a | १५ | ९९ | १६४ | अहमस्मीति मुहुर्जहास ^d | १५ | ९९ | १६४ |
| अज्ञानिक्षोभनिभां सभा- ^b | १५ | ७५ | १५१ | *अहरद्वारुणं छत्तं ^a | १६ | ४१ | १९७ |
| *अशेषतस्सोऽयमचिन्त्य- ^a | १८ | ९८ | ३५७ | *अहितं न विचिन्तितं ^a | १५ | २७ | १२५ |
| *अशेषयज्ञाग्रहरं ^a | १४ | १४ | ७० | अहितं विशिखैरहन् ^c | १५ | १२० | १७५ |
| अशेषाधारमेकं त्वां- ^c | १६ | ११२ | २२१ | अहितानभिनिघ्नतो- ^c | १५ | ११३ | १७१ |
| *अष्टभिश्च हरितामधी- ^a | १७ | ६९ | २६९ | अहीन्द्रदामभिर्भीमैः ^c | १६ | ५१ | २०० |
| असकृच्चेदिनियन्तुरष्ट- ^b | १५ | १०४ | १६७ | *अहीन्द्रनिद्रश्यासमरुत्- ^a | १८ | ८५ | ३५० |
| असकृद्वापयताऽनुनाद- ^d | १५ | ८५ | १५६ | *अहीयत प्रत्यहमृक्ष- ^a | १४ | १७ | ७२ |
| असङ्गत्यक्तवर्षणाम् ^b | १६ | ९८ | २१६ | अहेतिहस्तं स्वय- ^c | १४ | ८ | ६७ |
| *असहमेतन्मधुकैटभादि- ^a | १४ | ४० | ८५ | *अहो महत्सत्वमहो ^a | १४ | २५ | ७६ |
| असुरैराहवो ; ^b | १६ | ९५ | २१५ | आ | | | |
| असूत धूमैरधिवास- ^d | १३ | ८८ | ४८ | आकर्णितं हैमवतीसखेन ^b | १८ | २४ | ३२० |
| असूर्यबालातपमन्तरिक्षं ^d | १८ | ९४ | ३५५ | आकल्पमनघं दिवः ^b | १६ | १८ | १९० |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् । | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|-------------------------------------|-------|--------|---------|---------------------------------------|-------|--------|-------|
| *आकुमारमनुभाव- a | १७ | १०९ | २९२ | आत्मानममृतोदन्वप | १६ | १३८ | २३१ |
| *आकेकराणामनघस्तदानीं ^a | १३ | ९ | ६ | *आत्मानमेव स्वयमग्नि- a | १३ | ९१ | ५० |
| आखण्डलकृतस्तुतिः ^d | १६ | ७० | २०६ | आत्मानमेवार्थममण्डल- ^c | १३ | ३२ | १९ |
| आखण्डलेन महिता- ^b | १८ | १२९ | ३७२ | आत्मेव दृष्टस्सहसा ^c | १८ | ९३ | ३५४ |
| आगतेयमसमीक्ष्य- ^d | १७ | १११ | २९३ | आदत्त दिव्यानुपदा- ^d | १३ | ४३ | २५ |
| आगमिष्यति पुनस्त्वया ^c | १७ | १३१ | ३०३ | *आदर्शमिव संपत्तेः ^a | १६ | ४२ | १९७ |
| आगृहीतमनसा | १७ | ४७ | २५९ | *आदाय शालिस्तबका- ^a | १८ | ७६ | ३४६ |
| आघुष्य गोमायुरिवा- ^c | १३ | ३४ | २० | *आदौ लक्ष्मीरभजत ^a | १४ | ७८ | १०६ |
| आचकर्ष ऋजुरोहितम् ^d | १७ | ५२ | २६१ | आदौ समुत्खातपुनर्नि- ^c | १८ | २६ | ३२१ |
| आचारमागन्तुक- | १३ | ८९ | ४९ | *आधिकारिकपदेषु ते ^a | १७ | ९४ | २८२ |
| आचारलाजा ^{३-} ^d | १३ | ५० | २८ | आनर्च देवानितरान् ^d | १८ | १०४ | ३५९ |
| आचार्यसान्दीपिनिसूनु- ^b | १८ | १०९ | ३६२ | आनृशंस्यमथवा ^c | १७ | ६६ | २६७ |
| आजगाम पुरन्दरः ^d | १६ | १ | १८४ | अपतन्नसुरभेदकं ^c | १७ | ५२ | २६१ |
| आजानसंपदवलेप- ^d | १८ | १२८ | ३७२ | *आपश्चिमादम्बुनिधे- ^a | १८ | ७३ | ३४५ |
| आज्ञापको नूनमभूद्- ^d | १३ | ५ | ४ | आपर्यमाणो महता ^b | १८ | ९३ | ३५४ |
| आज्यसिक्त इव वह्नि- ^d | १७ | ५५ | २६३ | आप्तबन्धुरदितेरहं सुतः ^b | १७ | १२७ | ३०१ |
| आततान् शतयोजनम् ^d | १६ | ७४ | २०७ | आप्तुमैच्छदनुजीवि- ^c | १७ | १३२ | ३०३ |
| आततायिपदवी- ^b | १७ | ११५ | २९५ | आप्यायनामारचयन्ति ^d | १८ | ६७ | ३४१ |
| *आतपत्रमथ तत्प्रचेतसो ^a | १७ | १ | २३७ | आप्यायितो नूनमना- ^d | १३ | ३७ | २२ |
| आत्तदेहमिव स्वर्ग ^c | १६ | ३ | १८४ | आप्लावयिष्यन् समये ^b | १८ | ९२ | ३५३ |
| आत्तशस्त्रममरावती- ^d | १७ | ८३ | २७६ | आभाति यादवगुहैरनघा ^b | १८ | १२८ | ३७२ |
| आत्मकङ्कटमपोह्य | १७ | ६१ | २६५ | *आमुच्य ताटङ्गमनङ्ग- ^a | १३ | ४८ | २७ |
| आत्मकीर्तिसुधया ^c | १७ | ७२ | २७० | आमूलमहितां चमूम् ^b | १६ | ९१ | २१३ |
| *आत्मघातिभिरहंमति- ^a | १७ | ९३ | २८२ | आग्नेडयन्तीव हराट्ट- ^d | १८ | २० | ३१८ |
| *आत्मचौर्यदुरिताकर- ^c | १७ | १२४ | २९९ | *आयतन्त भुवनान्यशेषतः ^a | १७ | १०६ | २९० |
| आत्मजस्य शुभां गतिम् ^d | १६ | ११० | २२० | *आयुधानि पुनरक्षतानि ^a | १७ | १२८ | ३०१ |
| आत्मभित्तिनियतस्थिरा- ^c | १७ | १०४ | २०९ | *आरक्तफुल्लैरविन्दिनीनां ^a | १८ | ७७ | ३४७ |
| *आत्माधिकारमनुमत्य ^a | १७ | १३३ | ३०३ | आरुरुक्षति सांप्रतम् ^d | १६ | ४२ | १९७ |
| आत्मानममृतोदधेः ^b | १६ | २ | १८४ | आरुहो ह ततश्शौरिः ^c | १६ | ७० | २०६ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|---------------------------------------|-------|--------|-------|
| आरोपयामास रथं ^d | १३ | २८ | १६ | *आह चैनमनघेन चक्षुषा ^a | १७ | १२३ | २९९ |
| आर्द्रभावसुभगो ^c | १७ | ३२ | २५२ | आह दानवरिपुं ^d | १७ | १३१ | ३०३ |
| आर्द्रास्तुघाबिन्दुभिरस्य ^d | १८ | ३० | ३२३ | *आहन्यमाना धृत- ^a | १३ | ८० | ४४ |
| आलक्ष्यते कालवशेन ^c | १८ | ४ | ३०७ | *आहारभेदैरुचितैर्भवत्या ^a | १८ | १२६ | ३७१ |
| आलक्ष्यशृङ्गारगुणानु- ^b | १३ | ७ | ५ | आहारशैषैरिव ^d | १८ | ८२ | ३४९ |
| *आलम्बिता नम्रमुखी ^a | १८ | ६ | ३०७ | | | | |
| आलवालवल्लेषु ^c | १७ | २३ | २४७ | *इतः प्रभूतात्पितुरा- ^a | १८ | ६८ | ३४२ |
| आलिङ्गनार्थीव ^c | १८ | ८४ | ३५० | इतरानपि तादृशानि- ^c | १५ | ४९ | १३६ |
| आवर्तमेदैरधुनाऽप्य- ^c | १८ | ३१ | ३२३ | *इति तत्र मुधा ^a | १५ | ५५ | १४० |
| आवर्तशैलीमभिनेतुमिच्छ ^c | १८ | ९६ | ३५६ | *इति दर्शयतः पदं ^a | १५ | ३९ | १३१ |
| आवर्तसंभेदिभिरेष फेनैः ^b | १८ | ८५ | ३५० | इति धिक्कृत्य पितामहं ^d | १५ | ९७ | १६३ |
| आविर्मणीनुन्नमय- ^d | १८ | ८४ | ३५० | इति नाम विमन्यता- ^c | १५ | ६६ | १४६ |
| आविमदैराविलयन्ति ^d | १८ | ७८ | ३४७ | इति नूनमगापयहिरेफैः ^c | १५ | ४० | १३१ |
| आविष्टशङ्खासुरसंनि- ^c | १८ | १०९ | ३६२ | *इति भव्यमनोरथो ^a | १५ | १० | ११५ |
| आशापतीनां विभवा ^c | १३ | १०० | ५५ | *इति विज्ञापितोदन्तं ^a | १६ | ५० | २०० |
| आशापालैरवनतपद- ^c | १७ | १३५ | ३०५ | इति विज्ञाप्य सा तस्मै ^a | १६ | १२९ | २२७ |
| आशाभ्यधिकसंपदम् ^d | १६ | ४ | १८५ | *इति शान्तनवे प्रभाष- ^a | १५ | ८३ | १५५ |
| *आशास्य लाजाञ्जलि- ^a | १३ | ८६ | ४७ | *इति संभृतवीरसप्ततन्तुः ^a | १५ | १३३ | १८१ |
| आश्यानता प्रापितमङ्ग- ^b | १३ | ५२ | २९ | *इतो हिरण्यप्रमुखैः ^a | १८ | २६ | ३२१ |
| आश्रितं रत्नपूर्णेन ^c | १६ | ११ | १८७ | *इत्थमादिकविना ^a | १७ | ४४ | २५७ |
| आससाद् हरेः स्थानं ^c | १६ | २१ | १९१ | *इत्यनाकलितपूर्वसत्कृतिं ^a | १७ | ८३ | २७६ |
| असीदतामाश्रमहृत्- ^b | १८ | ५९ | ३३७ | इत्यनाविलमनोज्ञया ^a | १७ | १२९ | ३०२ |
| असीदति स्म निजसौध- ^d | १८ | १३१ | ३७३ | *इत्यालपन्तमथ ^a | १८ | १३० | ३७३ |
| आसीदभीतैस्सहसा ^c | १३ | १०५ | ५८ | इत्युवाच मधुरस्मिते- ^c | १७ | १११ | २४१ |
| आसुरानभिजिघांसता | १७ | ११९ | २९७ | इत्यूचिषो यादववृद्ध- ^a | १३ | ९५ | ५२ |
| आसचनकदशनम् ^c | १६ | ३ | १८४ | इदं जगद्दर्शिततरतम्यं | १८ | १०३ | ३५९ |
| आस्थापयथां दृषदं ^c | १३ | ९३ | ५१ | इदमित्थं त्वविनिश्चयो ^d | १५ | १३२ | १८१ |
| आस्फोटितभुजस्ताक्ष्यं ^c | १६ | १०५ | २१९ | इदानींतनयन्निव ^b | १६ | ३० | १९३ |
| आस्वादयन्तस्सुदृश- ^c | १३ | ६९ | ३८ | इमानि च प्रेयसि ^a | १८ | ५८ | ३३७ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|-------------------------------------|-------|--------|-------|--|-------|--------|-------|
| इयं पुरश्शैलवनोपपन्ना ^c | १८ | १८ | ३१७ | उदन्वता दुर्जयमन्तरिक्षं ^c | १८ | १९ | ३५३ |
| *इलावृतां तां निषधा- ^a | १८ | १३ | ३१४ | उदयाद्रौ गरुमति ^d | १६ | ७७ | २०९ |
| इष्टमन्यदुभयं च ^c | १७ | १०५ | २९० | *उदितः प्रणवाङ्कुरात्मना ^a | १५ | १२ | ११६ |
| *इह नाकसदो न ^a | १५ | ९३ | १६१ | *उदीरितास्ताद्वयजवानि- ^a | १८ | ४८ | ३३२ |
| इहात्मसंमोहनलालसानां ^c | १८ | ५५ | ३३५ | *उद्गतामिह तमाल- | १७ | २२ | २४७ |
| इहैकपादस्थितिमेतदीयां ^c | १८ | ५८ | ३३७ | *उद्गम्य दुर्गजलधे- ^a | १६ | १४७ | २३६ |
| इहौषधाद्यानि हवींषि ^c | १८ | ५९ | ३३७ | *उद्धृतं च विभुना ^a | १७ | १२२ | २९८ |
| ई | | | | उद्धभूव भयानकः ^d | १६ | २७ | १९३ |
| ईदृशस्य भवतः | १७ | ११६ | २९५ | उद्भिन्नरोमाञ्चतति- ^c | १३ | ११ | ७ |
| उ | | | | उद्यन्तमिव तिग्मांशुं ^c | १६ | ७७ | २०९ |
| उग्रं समरताण्डवम् ^d | १६ | ६४ | २०४ | उद्वर्तयन्मूर्ध्निभुजैर्भुजङ्गान् ^b | १८ | ९७ | ३५६ |
| उड्डीयमानाः प्रतिय- ^c | १८ | २५ | ३२० | उद्वर्तितानां महसा ^c | १८ | १०८ | ३६२ |
| उत्क्षिपन् खगपतिस्सुर- ^c | १७ | ४५ | २५८ | *उद्ग्रहन्तं कदलिकां ^a | १६ | १६ | १८९ |
| उत्क्षिप्तशङ्खप्रकराप- ^c | १८ | ९५ | ३५५ | उद्ग्राहसंगीमुदारगल्लसं ^b | १३ | ८१ | ४४ |
| उत्खातविपुलस्तम्भा ^c | १६ | २० | १९१ | उद्दीक्षिणैरूपलपुष्प- ^d | १३ | १२ | ८ |
| उत्तारितां शत्रुभयादु- ^b | १३ | २८ | १६ | उपतस्थे खगेश्वरः ^d | १६ | ५१ | २०० |
| उत्पतन्तमवनम्य ^b | १७ | ३ | २३८ | उपदुद्वाव तत्पुरम् ^d | १६ | ७५ | २०८ |
| उत्पात इव भूतानां ^c | १६ | २७ | १९३ | उपधास्यन्ति यास्तासां ^e | १६ | १४० | २३१ |
| *उदगीयत थत्तदा ^a | १५ | ८६ | १५६ | उपमानपदे तस्य ^c | १६ | २९ | १९३ |
| उदग्रतालध्वजमतदग्र ^c | १८ | १२३ | ३६९ | उपमूद्गन्त इवासत ^d | १५ | ३५ | १२९ |
| *उदग्रबहुदन्ताशु ^a | १६ | १५ | १८९ | उपरक्त इवार्यमास्त- ^c | १५ | १०५ | १६७ |
| *उदग्रवज्रव्रणकर्कशाना ^a | १८ | २२ | ३१९ | उपवनमधुपानामुन्मदा- ^d | १८ | १३३ | ३७४ |
| उदग्रवेगानुदधरभूपे ^c | १३ | ३९ | २३ | उपसंजातमदैरुदग्रशृङ्गैः ^b | १५ | ११० | १७० |
| उदग्रसद्वंशभुवो मिथः ^c | १४ | ७७ | १०५ | *उपहूय रणाय वृष्णि- ^a | १५ | १०९ | १७० |
| *उदञ्चिता बाहुलतेतर- ^a | १३ | ४९ | २८ | उपाचरन् व्योमचरा ^c | १३ | ७३ | ४० |
| *उदतिष्ठत हाकारः ^a | १६ | १०७ | २१९ | उपायनं दित्सुरिवाशुधि- ^c | १८ | ८५ | ३५० |
| *उदधेरिव मन्थेन ^a | १६ | ५ | १८५ | उल्लासहेतुरभवद्यदुवीर- ^c | १६ | १४७ | २३५ |
| उदन्तमाख्यातुमिवोर्मि- ^c | १८ | १०७ | ३६१ | *उवाच चैनं विधिवक्त्र- ^a | १४ | २४ | ७५ |
| *उदन्वता स्वातवती ^a | १८ | १२१ | ३६८ | उवाच पत्नीं दशनांशु- ^c | १८ | १ | ३०६ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|--------------------------------------|-------|--------|-------|
| ऊ | | | | *कठिनौ परिर्षितः करौ ^a | १५ | १०३ | १६६ |
| ऊरुनिर्माणमावृकाम् ^d | १६ | १० | १८७ | कति नामात्र विडम्ब- ^b | १५ | ५३ | १३९ |
| ऊर्ध्वं प्रसर्पन्तमिवोर्मि- ^d | १८ | १०८ | ३६२ | *कतिभिश्चन कामचार- ^a | १५ | ११० | १७० |
| ऋ | | | | कथमीशत्वमनूर्मिषट्क- ^d | १५ | ५३ | १३९ |
| ऋते भवन्तं प्रतिसन्धि- ^b | १४ | ३३ | ८१ | *कथ्यते चिदचिदन्त- ^a | १७ | १०८ | २९१ |
| ए | | | | *कदम्बगोलश्रिय- ^a | १३ | १०४ | ५७ |
| एकक्षणं लक्ष्यमभूद्बहूनां ^b | १३ | ९ | ६ | कदर्थयति नाकिनः ^d | १६ | २६ | १९२ |
| एकचक्षुरिव यस्मिरोक्षणे- ^b | १७ | १० | २४१ | कनति विपिनभागे ^b | १३ | १०९ | ६२ |
| एकतानयति चित्तचक्षुषी ^b | १७ | ३० | २५१ | कन्दर्पजन्मानुगुणेव ^d | १३ | २२ | १३ |
| एकान्तहृद्यानि तपो- ^b | १८ | ५८ | ३३७ | कन्दर्परूपोदयपूर्वरूपम् ^b | १३ | १०४ | ५७ |
| *एतमश्रुतचरं पुरन्दरः ^a | १७ | ४६ | २५८ | कन्यादशां कामवशा- ^b | १३ | ५५ | ३१ |
| *एष कल्पलतिकापरि- ^a | १७ | ३५ | २५३ | कन्यामयं कामपयोधि- ^b | १३ | १५ | ९ |
| *एष कल्पान्तवृत्तान्तं ^a | १६ | ३० | १९३ | कन्यामसौ कौस्तुभयौतकं ^b | १८ | १०४ | ३५९ |
| *एष चात्र समया सरो- ^a | १७ | ३० | २५१ | कपालिनं चन्द्रकलावतंसं ^b | १८ | १०२ | ३५८ |
| ऐ | | | | कबन्धानां च ताण्डवैः ^d | १६ | ८७ | २१२ |
| *ऐकमुख्यममरेन्द्रतुष्ट्ये ^a | १७ | १५ | २४३ | कमलोलसितेन दर्शनीयं ^c | १५ | ४ | १११ |
| *ऐरावतप्रतिनिधीनथ ^a | १६ | १४६ | २३५ | कम्पमानाऽन्वकम्पत ^d | १६ | १०९ | २२० |
| *ऐरावतमथारुह्य ^a | १६ | १ | १८४ | कम्पितानि क्लुषाणि च ^d | १७ | ७४ | २७१ |
| ऐरावताद्यैः प्रचितान- ^c | १८ | १०२ | ३५९ | कया चिदाधायि कटाक्ष- ^d | १३ | ५५ | ३१ |
| ओ | | | | करानसौ कर्षति वीचि- ^d | १८ | १०७ | ३६१ |
| ओलण्डितमिवापश्य- ^c | १६ | ६४ | २०४ | करिणां कर्णतालैश्च ^c | १६ | ८७ | २१२ |
| औ | | | | करुणां कारणमानुषीं ^d | १५ | ८९ | १५८ |
| औपवाह्यमसौ मत्क- ^c | १६ | ४२ | १९७ | *करेणुकाभिस्सह गाह- ^a | १८ | ७८ | ३४७ |
| क | | | | करोत्यसौ तीरभुवा ^d | १८ | ८७ | ३५१ |
| क एव जेता न भवेत् ^d | १४ | ३९ | ८५ | कर्णावतंसोदितभृङ्ग- ^b | १३ | ४५ | २६ |
| कक्ष्यानिबन्धच्यवने ^a | १३ | ५७ | ३२ | कर्णेन कैवल्यविभूषणेन ^d | १३ | ४८ | २७ |
| कटाक्षणैः पौरवधू- ^b | १३ | ६४ | ३५ | कर्णेष्वमरताद्दुषाम् ^c | १६ | १९ | १९० |
| कटाक्षमालां निबन्ध- ^c | १३ | ६ | ५ | कर्णोत्पलानामपि ^b | १३ | ७० | ३८ |
| कठिनं कण्ठविलम्ब- ^b | १५ | ५५ | १४० | कर्तुमप्यखिलं क्षमम् ^b | १६ | ११५ | २२२ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------|-------|--------|-------|------------|--------------------------|--------|------------|
| *कलञ्चणन्नूपुरचारुवाद्य | a | १३ | ४५ | २६ | कामकिङ्कर इवोचित- | d | १७ ३२ २५२ |
| *कलत्रवन्तं पुरुषं पुराणं | a | १८ | १०२ | ३५८ | *कामकीर्तिपताकाभिः | a | १६ १३८ २३१ |
| कलहप्रियमद्रुचो नुरोधात् | c | १५ | ६ | ११२ | कामधनुसहजन्मनि | b | १७ ४० २५५ |
| कलहरुचिः कथयांबभूव | d | १८ | १३५ | ३७५ | कामाधिके कौतुक- | d | १३ ६ ५ |
| कल्पभेदा इवावभुः | d | १६ | ८९ | २१३ | कामी गृहीत्वा करपङ्क- | b | १३ ९३ ५१ |
| कल्पितः कालपर्यायात् | c | १६ | १२० | २२४ | काम्भोजवाजिनियुतानि | c | १६ १४६ २३५ |
| कश्च वेद रणवर्तनीमिति | b | १७ | ७६ | २७२ | कामधेनं निर्वैष्टुमपार- | b | १३ ८२ ४५ |
| कस्तूरिकापत्रकलङ्कदृश्यैः | b | १३ | ६६ | ३६ | कालं सदा कर्तुरमादि- | d | १८ ३६ ३२६ |
| कस्त्राता त्वजिघांसितम् | b | १६ | १२१ | २२४ | कालक्रमादापततो | b | १८ ७२ ३४४ |
| *कस्त्वदङ्गीकृतं हन्ता | a | १६ | १२१ | २२४ | कालिन्धसौ कालियदोष- | b | १८ ६८ ३४२ |
| कस्य केन किमिवोप- | d | १७ | १०५ | २९० | कालोदिते कंसरिपौ | d | १३ ७ ५ |
| *कस्य केन परिभूतिरा- | a | १७ | ७६ | २७२ | *किं तदस्ति कुशलेषु यज्ञ | a | १७ ११६ २९५ |
| कस्य नाम न भवत्यप- | d | १७ | ११८ | २९६ | किं दृश्यते किन्नरनाथ- | b | १८ १९ ३१७ |
| कस्यापि कल्पान्तनटस्य | d | १८ | ९७ | ३५६ | किं नाम भावीति | c | १३ १७ १० |
| कस्याश्चिदन्वागतनाट-य- | c | १३ | ४५ | २६ | किं पुनस्तदितरस्य | c | १७ ११२ २९३ |
| *कह्लारपद्मोत्पलकान्ति- | a | १३ | ६४ | ३५ | किं मयेदं न मृष्यते | d | १६ १२४ २२६ |
| *का कथा तव समेऽधिके | a | १७ | १०२ | २८८ | किञ्चिदत्र तरलाक्षि | c | १७ १३ २४२ |
| काचित्प्रसस्मार कृताव- | d | १३ | ४७ | २७ | किमतो भवतीति खिन्न | c | १५ ११६ १७३ |
| काचित्समालम्ब्य सहैव | b | १३ | ४६ | २६ | किमपि ब्रह्म किशोर- | d | १५ ८७ १५७ |
| काञ्चनीं किङ्किणीफलाम् | b | १६ | १६ | १८९ | किमसाविति यादवेषु | c | १५ ३४ १२८ |
| का नाम कृतिनस्तस्य | c | १६ | १२६ | २२६ | कीर्तिवह्नीगुलुच्छकैः | b | १६ १२ १८८ |
| कान्तं कनककक्ष्यया | | १६ | १७ | १९० | ः कुङ्कुमकर्दमै- | b | १४ १३ ७० |
| कान्तप्ररोहा कलमस्थली | d | १३ | ११ | ७ | कुटिलो हन्त कुमार एष | d | १५ ४२ १३२ |
| कान्तात्मिकां कामचर्म | d | १३ | १८ | ११ | कुत्रस्थितां वेत्सि कुतो | d | १८ १२० ३६८ |
| कान्ताभिला | c | १३ | ३६ | २१ | कुम्भनिर्मुक्तमौक्तिकाः | b | १६ ८९ २१३ |
| कान्तिसागरकलालः | c | १६ | १२ | १८८ | कुम्भीकुमारेण निपीत- | b | १८ ९८ ३५७ |
| कान्तैरसौ भाति कलि- | d | १८ | ६६ | ३४१ | कुम्भेन च महीयसा | d | १६ ११ १८७ |
| *कान्दिशीकजितकाशिनो- | a | १७ | ७८ | २७३ | कुरुवंशपितामहः कुतो | c | १५ ९८ १६४ |
| काऽपि दुर्ग्रहदशाऽन्व- | d | १७ | ६८ | २६८ | कुरुविन्देषु कुतूहलं | d | १५ ५७ १४१ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | ः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|-----------------------------|-------|-----|-------|---------------------------|-------|--------|-------|
| *कुल्लुद्धमुपेक्ष्य | १५ | ४९ | १३६ | *ऋतुरत्र समर्पितः a | १५ | ९२ | १६० |
| कुल्लुद्धवचस्तदेतदर्थ्य a | १५ | ७३ | १५० | ऋमते हन्त तदचने d | १५ | ६३ | १४५ |
| कुशीलवार्हा कुहनांवहन् b | १४ | ६१ | ९६ | ऋमादमीमांस्यममंस्त | १४ | २३ | ७५ |
| कुहकास्सन्ति परश्शताः b | १५ | ५१ | १३७ | ऋमाद्दहूनां विनिपात- d | १४ | ४ | ६५ |
| *कृतप्रतिकृतैरस्त्र- a | १६ | १०१ | २१७ | ऋीडन्निवालिम्पति b | १८ | ७९ | ३४७ |
| *कृतप्रतीकारविशेषतोषितौ a | १४ | १६ | ७१ | ऋीडायोगी निरवधि- d | १४ | ७८ | १०६ |
| कृतान्तस्त्येव दृष्टिभिः d | १६ | ८८ | २१२ | *ऋोधरक्तनुदैत्यः a | १६ | १०४ | २१८ |
| कृतापरायं कृपया c | १४ | ५३ | ९२ | ऋौञ्चं गिरिं लक्ष्य b | १८ | २८ | ३२२ |
| कृतार्थतां क्षीबदशो- d | १३ | २१ | १३ | ऋ गतोऽसौ यवनादि- d | १५ | ५१ | १३७ |
| *कृताशिषं कृष्णगृहेश्वरीं a | १३ | ९८ | ५३ | *ऋचिदचनमिन्द्रजाल- a | १५ | ५१ | १३७ |
| कृतिनः कार्तियुगेन b | १५ | ६५ | १४६ | *ऋचिदचयति प्रभूत- a | १५ | ६८ | १४८ |
| कृतिना तेन कृताहंणो b | १५ | २९ | १२६ | ऋचिदापतितोऽपि पक्ष- c | १५ | २० | १२० |
| कृतिना धर्मभुवा कृता- b | १५ | १३३ | १८१ | ऋचिश्चिक्षेप गुणाधिके d | १४ | ३ | ६४ |
| कृतोपरोधः कृपया c | १४ | ४९ | ९० | ऋथितद्रावितहेमपुष्पदामा b | १५ | १०२ | १६६ |
| कृत्यशेषविधये कृती c | १७ | ८ | २४० | ऋणद्युतीनां द्युति- d | १३ | ६७ | ३७ |
| कृपणः केबलमेष d | १५ | ७१ | १४९ | ऋणमद्भुतकृष्णरूपदर्शी c | १५ | १२६ | १७८ |
| *कृपणेन किमत्र साधुना a | १५ | ४४ | १३४ | ऋणमालेख्यसमर्पिता d | १५ | ७५ | १५१ |
| कृपया कल्पितसंनिधान- d | १५ | ७० | १४९ | ऋणसंप्राप्तविपाकया b | १५ | १३१ | १८० |
| कृशोक्ततां केसरशैल- d | १८ | ९ | ३११ | ऋणेन वातायनमाससाद d | १३ | ४६ | २६ |
| कृष्णभेषमथ मेघवाहनः b | १७ | ५२ | २६१ | ऋताकृतेर्जाम्बवतः b | १४ | १२ | ६९ |
| कृष्णस्तदा किंचिदिवा- d | १३ | १७ | १० | ऋमया तिर्यगवैक्षत d | १५ | ७८ | १५२ |
| *कृष्णस्य तां स्कन्धमुप- a | १३ | ६५ | ३६ | ऋमस्व मामित्यपतत् d | १४ | ५३ | ९२ |
| कृष्णात्मकं भावमिवो- b | १३ | ६८ | ३७ | ऋमान्वयं नोज्झति d | १८ | १०० | ३५७ |
| कृष्णसङ्गीतखेलनम् d | १६ | ९ | १८७ | ऋरच्छोणितनिर्झरः b | १६ | १०४ | ३१८ |
| *कैलिशैलमणिमंशला | १७ | २२ | २४७ | ऋरदानन्दधुवाष्पद्विग्ध- b | १५ | ७७ | १५२ |
| कैलासश्चङ्गैरिव भाति d | १८ | २६ | ३२१ | ऋरन्तः करकासारं c | १६ | ८९ | २१३ |
| *कैश्चिद्रत्न कृतिभिः a | १७ | १८ | २४५ | ऋरन्तममृतक्ष्वेडौ c | १६ | १९ | १९० |
| ऋतुमप्यनघं स धर्मसूनुः a | १५ | ३२ | १२८ | ऋरन्तो रत्ननिर्झरान् d | १६ | ९० | २१३ |
| *ऋतुमारब्धवता कृतोप- b | १५ | ३० | १२७ | ऋरन्त्यः शार्ङ्गशैलतः b | १६ | ८६ | २१२ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|---|-------|--------|-------|---|------------------------------------|--------|-------|-----|-----|
| *क्षितिपालगणोदधि- | a | १५ | ८४ | १५५ | *गदया तदपोह्य बाणजालं ^a | १५ | १२० | १७५ | |
| क्षितिपालान् शिशुपाल ^d | १५ | ४१ | १३२ | गदया सह भीमसुजिहानं ^c | १५ | ७९ | १५३ | | |
| पालैरमरैस्सलोक- | b | १५ | १३२ | १८१ | गद्गदोद्गमया गिरा | १६ | २३ | १९१ | |
| क्षितिमासादितराजसूय- | b | १५ | १३५ | गन्धर्वमुख्यैरिव गाढविद्यैः ^b | १३ | ८० | ४४ | | |
| क्षिपता मङ्क्षु मृग- | b | १५ | ८५ | १५६ | गन्धतामिति गभीर- | b | १७ | १३० | ३०२ |
| ः क्षणेन सः ^b | १६ | ७४ | २०७ | *गरुडप्रख्यगतागते ^b | १५ | ११४ | १७२ | | |
| तीव्रेण कुतूहलेन ^c | १३ | ४६ | २६ | *गरुडा इव पद्मगानुद्गमान् ^a | १५ | ११३ | १७१ | | |
| क्षिसैनसां क्षेत्रमिदं | १८ | ६४ | ३४० | *गरुडमतः कम्पितदिग्भ्य- | a | १८ | ९४ | ३५४ | |
| क्षीयते जगति कस्य | १७ | १०० | २८७ | गर्जाङ्गबरशोभिना ^b | १६ | ९ | १८७ | | |
| क्षुण्णः प्रविद्धो रघुवीर- | b | १८ | ९० | ३५२ | गलद्गिरन्या वलय- | c | १३ | ५९ | ३३ |
| क्षुरान्तानच्छिन्नत्पाशान् ^c | १६ | ७४ | २०७ | गवाक्षमागम्य गजेन्द्र- | c | १३ | ४७ | २७ | |
| क्षेमाशिषा किञ्चिदशेष- | b | १३ | ८६ | ४७ | गाढतां हरिरथस्य ^c | १७ | ५९ | २६४ | |
| *क्षोडितेन मुषिताशयानिव ^a | १७ | ६४ | २६६ | *गाढदीप्तिगरलानलो- | a | १७ | ६० | २६५ | |
| ख | | | | *गाढबद्धनयना ^a | १७ | ४० | २५५ | | |
| खलचेतोमलिनं ^d | १५ | २९ | १२६ | गिरा त्वदीयं परिमातु- ^b | १४ | ५१ | ९१ | | |
| खगेश्वरस्सश्रितहेमकूटं ^c | १८ | १३ | ३१४ | गिरिं च वैश्वि त्रिदशेश्वरा- ^b | १४ | २८ | ७७ | | |
| ख्यातं त्वया गोहृमिदं ^d | १८ | १२४ | ३७० | गुणकमश्रुतशालिना- ^d | १५ | ५० | १३७ | | |
| ख्यातकीर्तिरमृतापहारतः ^b | १७ | ४५ | २५८ | *गुणचित्रितजन्तुदन्तुरे ^a | १५ | १४ | ११७ | | |
| ग | | | | *गुणसिन्धुरसौ गुणातिवर्ती ^a | १५ | ५ | ११२ | | |
| गगनाम्भोधरसंनिभो ^d | १५ | ८४ | १५५ | *गुणैरपि प्रत्यवसृश्यते ^a | १४ | २७ | ७७ | | |
| गङ्गाबुद्बुदनिर्मलम् ^d | १६ | ८ | १८६ | *गुणोदधिं यः प्रमित- ^a | १४ | ५१ | ९१ | | |
| गङ्गोदकैराद्रियतेऽभिषेकं ^d | १८ | ६ | ३०९ | *गुणोदधिस्त्वं गुण- | a | १४ | ३७ | ८४ | |
| गजयूधपतेरिवाग्रभाज | १५ | ११० | १७० | गुरुभिः पश्चिम्पाण्डवो ^b | १५ | ३६ | १२९ | | |
| गणना न बभूव कृष्णपक्षे ^c | १५ | १२४ | १७७ | गुरुभिश्क्षितशुद्धधी ^b | १५ | ९८ | १६४ | | |
| गतागतसहायिनी ^b | १६ | १२२ | २२५ | गुरुराद्यो मयि गौरवं ^d | १५ | ५ | ११२ | | |
| गतागतैर्हंसकुलान्यभूनि ^c | १८ | ३२ | ३२४ | गुहाशयः प्राप्त्यति ते ^d | १४ | २७ | ७७ | | |
| गतिरन्तस्स्थितिरागमैक- | १५ | ५ | ११२ | गुहाण पत्नीं गृहमागतः ^b | १४ | ४३ | ८७ | | |
| गतिरेतस्य गजैरिवानु ^d | १५ | ११० | १७० | गृहीतकुण्डलो गन्तुं ^c | १६ | १३१ | २२८ | | |
| *गतेषु सुग्रीवमुखेषु ^a | १४ | ३२ | ८० | गृहीतपादसंचारः ^c | १६ | १०४ | २१८ | | |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|-----------------------------|-------|--------|-------|------------------------------|-------|--------|-------|
| गृहेगृहे किञ्चरकण्ठ d | १८ | २४ | ३२० | चिदचिन्नेदचित्रितम् b | १६ | ११६ | २२२ |
| *गृह्णातां तरुरसाविति a | १७ | १३१ | ३०३ | चिन्तारूढत्रिभुवनहितं c | १८ | १३६ | ३७६ |
| गृह्णात्यसौ गारूढ- b | १८ | ८१ | ३३८ | चिरं ददौ युद्धमचिन्त्य- c | १४ | ११ | ६९ |
| गैरिकाद्रिरीवाबभौ d | १६ | १०४ | २१८ | चिरदुष्कर्मकृतोऽपि b | १५ | २७ | १२५ |
| गोपानसीं छादयतो d | १८ | १२५ | ३७० | चिरप्रवृत्ताहवसंभृतश्रमः c | १४ | १९ | ७३ |
| गौरवेण दृढशो समुन्नतिः c | १७ | ८१ | २७५ | *चिरप्रार्थितभीतानां a | १६ | ९३ | २१४ |
| गौरस्त्वयं गैरिकसंभृत- b | १८ | २३ | ३१९ | चिरेण दृष्टिं चरितार्थ- d | १८ | १११ | ३६३ |
| घ | | | | चेष्टितं प्रतिचिकीर्षता b | १७ | ४७ | २५९ |
| *घटकैरिव कर्मपाशनदैः | १५ | २२ | १२२ | चैद्यः क्रुधा दीप्तमुखो- d | १३ | ३४ | २० |
| *घण्टायुगलनादेन a | १६ | १९ | १९० | चोरितानि निहितानि वा d | १७ | १९ | २४५ |
| घर्मतप्तमिव त्रयीम् b | १६ | ६७ | २०५ | च्यवमाना पवमानवेग- b | १५ | ६३ | १४५ |
| च | | | | छ | | | |
| *चक्रपाणिविजयाथ " १७ | ५३ | २६२ | | छादयन्नरको दिशः b | १६ | ८१ | २१० |
| चक्रभ्रमवता विभुः b | १६ | १४२ | २३२ | छाया इव सहोदिताः b | १३ | १३७ | २३० |
| *चक्रवाकमिथुनोदितस्तनी a | १७ | २४ | २४८ | छायागरूमन्तमवेक्ष्य b | १८ | ९६ | ३५५ |
| चक्राकृतिं पश्य समुद्र- d | १८ | ११ | ३१२ | छायापथं संजनयन्त्य- d | १८ | ३२ | ३२४ |
| चतुरः पुनरस्य पूर्वजातान् c | १५ | ४४ | १३३ | छायालङ्घ्याजिनपल्लवेन b | १८ | ५७ | ३३६ |
| चतुर्णांमिव वेदानां c | १६ | ५२ | २०० | छायाविदोषैः प्रचितै- c | १८ | ६७ | ३४१ |
| चतुर्दिशं विष्णुपदी b | १८ | ३८ | ३२७ | छायासमाक्रान्तभुजङ्ग- b | १८ | १२० | ३६८ |
| चतुर्भिस्समीलितराशि- c | १८ | ३८ | ३२७ | छायासमेन स्वपथेन c | १८ | १६ | ३१६ |
| चन्द्राननां यादववंश- b | १३ | १९ | १२ | ज | | | |
| चन्द्रेण पूर्णेन शरन्नि- d | १३ | २९ | १७ | जगज्जीर्षोर्मदनस्य c | १३ | ४९ | २८ |
| चराचराणां प्रभवेन c | १८ | ११ | ३१२ | जगतामादिरनाद्यनन्त- b | १५ | ९१ | १६० |
| चरितसिद्धमुदारं तस्य b | १४ | ८० | १०७ | जगति स्वद्विहिते हिते- b | १५ | १४ | ११७ |
| चर्यामवालम्बत | १३ | १६ | १० | *जगत्त्वान्तर्बहिरप्यमुख्य a | १४ | ३८ | ८४ |
| *चक्रकम्बलसञ्चय " १६ | १७ | १९० | | *जगत्प्रार्थितिप्रशमाय a | १३ | २७ | १६ |
| चित्रचापशरवर्षवांस्ततः c | १७ | ४८ | २५९ | *जगत्पतिं जाम्बवतीसखं a | १४ | ६४ | ९८ |
| चित्रमम्बरतले व्यलिख्यत d | १७ | ७२ | २७० | जगत्पती ताविह दंपती d | १३ | १०६ | ५८ |
| चित्राङ्गनानां सुरयोषितां d | १३ | ५८ | ३२ | *जगत्पते जाम्बवती- a | १४ | ४३ | ८७ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|-----------------------------|-------|--------|-------|------------|--------------------------|--------|------------|
| जगत्पतौ पश्यति जात- | ० | १३ | ५७ | ३२ | *जयतादिह देवकीसुतो | a | १५ ९१ १६० |
| जगत्परित्राणपरेण केवलं | ० | १४ | ३६ | ८३ | *जय देव जगत्त्रयान्तरा- | a | १५ ११ ११५ |
| जगत्प्रतीक्ष्यत्वमवाप | b | १४ | ६० | ९६ | जयश्रियं च सत्यां च | c | १६ ९५ २१५ |
| जगद्भुतदिव्यभोगहेतुः | ० | १५ | १२९ | १८० | जयसंप्रीणितजामदग्न्य- | b | १५ ४९ १३६ |
| *जगदामोदजनकं | a | १६ | १४ | १८८ | जयालोक्यभारतीभू | ५ | १६ ६८ २०५ |
| जगदुस्त्वां जिताहितम् | d | १६ | ११३ | २२१ | जरन् पुनर्यौवनमासवा- | d | १४ ३२ ८० |
| *जगदेकपतेरमुष्य पूजां | a | १५ | ३८ | १३० | जरानिरुद्धोऽपि जवेन | d | १४ ७ ६७ |
| जगदेकपतेरमुष्य पूजां | c | १५ | ९२ | १६० | *जहसुः कतिचिद्विनिन्द्य | १५ | ७६ १५१ |
| जगदेकपतौ सदोपकर्तरि | ० | १५ | ६७ | १४७ | जातानुनादा जगतां | c | १३ ८० ४४ |
| *जगदेकहितेन जन्मना | a | १५ | ६ | ११२ | *जातिवर्णरचनाविचित्रितं | a | १७ १०४ २८९ |
| जगदेतत्स्वयमेव रक्षसि | d | १५ | १३ | ११६ | जात्युत्तरमिवाभवत् | १६ | ९६ २१५ |
| *जगद्वन्द्वः प्राप्तो जलधि- | a | १५ | १३४ | १८२ | जायापतीनां जगदुद्भवा- | c | १३ ९० ४९ |
| जगद्विनेतुर्वसुदेवजन्म- | b | १४ | ७० | १०१ | जिगीषयाऽनुव्रतया स | b | १४ १४ ७० |
| जगन्ति विश्वानि मितानि | c | १४ | ३० | ७९ | *जिघांसिते देव दशानने | a | १४ ३१ ८० |
| *जगन्त्यशेषाणि यदेक- | a | १८ | १०५ | ३६० | *जिघांसिते भ्रातरि जात- | a | १३ ३६ २१ |
| जग्राह तां जाग्रति राज- | d | १३ | २७ | १६ | *जिघृक्षया दत्तदृशं च | a | १४ ७ ६७ |
| जग्राह पाणिं जगदेक- | d | १३ | ३५ | २१ | *जिताहितो जाम्बवती- | a | १४ ६६ ९९ |
| *जदिलान् कृत्तिवसनान् | a | १६ | ४० | १९६ | जिह्वास्याङ्गमुत्तमम् | ५ | १६ १०६ २१९ |
| *जननी सर्वभूतानां | a | १६ | २८ | १९३ | जीवातुं देवसैन्यानां | c | १६ १८ १९० |
| जनन्या मणिकुण्डले | d | १६ | ४१ | १९७ | जृम्भमाणवपुषो महौ- | b | १७ ५७ २६३ |
| जनयित्री जनपङ्क्तिहारिणी | d | १५ | २१ | १२१ | जेतुं प्रवृत्तानिव तस्य | d | १८ ९१ ३५३ |
| जनितं भवतैव पुत्र- | c | १५ | १३ | ११६ | ज्याघातरेखामभिदर्श- | b | १३ ५४ ३० |
| जनितनिगमसख्यं दान- | c | १६ | १४५ | २३४ | ज्योतिरिङ्गणवत्तस्य | c | १६ ३४ १९५ |
| जन्तुवर्गेषु का कथा | d | १६ | १२५ | २२६ | ज्योतिर्गणैरस्य विधूर्ण- | b | १८ ७ ३१० |
| *जन्मकर्मभिरसौ निब- | a | १७ | १०७ | २९१ | ज्योतींषि भक्त्या परि- | d | १८ ५ ३०८ |
| *जन्मतोऽपि भवतां | a | १७ | १२७ | ३०१ | *ज्वलदुज्जलहेतिबृन्द- | a | १५ ११५ १७२ |
| जन्मन्यपि सुरोद्येषु | c | १६ | १२५ | २२६ | ज्वलदुल्काशतदुर्निरी- | d | १५ १०० १६५ |
| *जम्बुचूतरसजग्धि- | a | १७ | १६ | २४४ | ज्वलनो न प्रकाशते | b | १६ ३४ १९५ |
| भेदिजलद्रप्तसूतिभिः | b | १७ | ५५ | २६२ | ज्वालावता नूनमशो- | d | १८ ४५ ३३० |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|---|-------|--------|-------|
| | | | | तदसौ वीरवरेण्य एक- ^d | १५ | ४८ | १३५ |
| *तं क्षिपन्तमधिकेन रंहसा ^a | १७ | २ | २३७ | *तदहं तमसस्स्थितं पर- ^a | १५ | ४ | १११ |
| *तं तथा समरदैर्न्यवि- ^a | १७ | ७९ | २२४ | तदात्मतां नूनमलिप्स- ^d | १३ | ५६ | ३१ |
| *तं माल्यभूषापरिकर्मि- ^a | १३ | १६ | १० | तदाददे स्थानवशादमि- ^c | १३ | ८४ | ४६ |
| तं शङ्कपप्रप्रमुखा ^c | १३ | ७४ | ४१ | तदाहतां बर्हवितान- ^d | १३ | ६८ | ३७ |
| *तं समेत्य निरपायतेजसं ^a | १७ | ६८ | २६८ | तदीक्षणे तन्मयता- ^d | १४ | ५८ | ९५ |
| *तं सुसमपिवा मत्तं ^a | १६ | ३७ | १९६ | तदीक्षणे भर्तुरिव स्मर- ^a | १३ | ५५ | ३१ |
| त इमे नन्विह चेतसा ^d | १५ | ६० | १४३ | तदुक्तिभिस्स्वादुतमाभि- ^c | १३ | ३७ | २२ |
| *तक्षकश्रोणिसूत्रेण ^a | १६ | ५९ | २०२ | तदुपपन्नरूपसेचनं च ^b | १५ | १९ | ११९ |
| तच्च किं त्वदितरेषु ^b | १७ | ११६ | २९५ | *तदकभावा तमनन्य- ^a | १३ | ९७ | ५३ |
| *तटप्रदेशेषु तरङ्गहस्तैः ^a | १८ | ११२ | ३६३ | *तदेवमवसीदत्सु ^a | १६ | ४५ | १९८ |
| तदिज्ज्वालैरिव ज्वलन् ^d | १६ | ५४ | २०१ | तद्गणततिभिर्नभः ^b | १६ | ८८ | २१२ |
| *ततः प्राग्ज्योतिषद्वारे ^a | १६ | ७६ | २०८ | तद्वाहुना कल्पितकण्ठ- ^c | १३ | १०३ | ५६ |
| *ततस्सा तत्समादेशात् ^a | १६ | १३२ | २२८ | तद्भक्त्रदिव्याम्बुजघटपदेन ^b | १३ | २१ | १३ |
| *ततस्तमामन्त्रथ चतुर्मु- ^a | १४ | ६३ | ९७ | तद्भजातास्सममिव जग- ^b | १४ | ७९ | १०७ |
| ततो मदारम्भमिवाधि- ^b | १४ | ५८ | ९५ | *तनुं तत्र मुकुन्देन ^a | १६ | ९९ | २१६ |
| ततो युगपदेकधा ^b | १६ | १०७ | २१९ | तपनायुतसंनिभप्रकाशं ^c | १५ | १३० | १८० |
| तत्र दत्तनयनो वियद्वने ^c | १७ | १० | २४१ | तपस्विन इति ज्ञात्वा ^c | १६ | ४० | १९६ |
| *तत्र संमदवतीमिरञ्जसा ^a | १७ | ७ | २३९ | तपोधनास्सर्वे इमां ^c | १८ | ४० | ३२७ |
| तत्रैव ते संपदमन्व- ^d | १३ | १०० | ५५ | तसहेमद्रवौघेण ^c | १६ | ५३ | २०० |
| तत्सङ्गभासादशताम- ^d | १३ | ८३ | ४६ | तसहेमरुचिरतिवर्षं तरुम् ^d | १७ | ३१ | २५१ |
| तथाऽपि सर्वाधिक- ^c | १४ | ४२ | ८६ | तमःप्रकाशाविव तौ ^c | १४ | १७ | ७२ |
| तथाऽप्यकल्पेयमयाव- ^d | १४ | ५२ | ९२ | तममंसत यादवा- ^c | १५ | १०९ | १७० |
| तथा स रेमे सदृशी- ^d | १४ | ७१ | १०१ | तममंसत सैनिकास्तदानीं ^c | १५ | १२५ | १७८ |
| तदद्भुतद्वन्द्वमवेक्ष्य सख्यः ^c | १३ | १३ | ८ | *तमर्धं भूमिभारस्य | १६ | ४६ | १९८ |
| तदनन्यरसानतोषयेतां ^c | १५ | १२३ | १७६ | तमसा बिभ्रदलङ्घ्यमैक- ^d | १५ | १०५ | १६७ |
| तदन्यदनुजध्वंसे ^c | १६ | ४८ | १९९ | *तमस्त्रमायाभ्यधिका | १६ | ७९ | २०९ |
| तदन्यसंस्कारनिरोधतः ^c | १४ | ५८ | ९५ | *तमात्मवन्त परविद्ययेव ^a | १३ | ७१ | ३९ |
| तददोषैरनुमन्यतां ^d | १५ | ३७ | १३० | *तमादितो मानुषमागतं ^a | १४ | २३ | ७५ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|---|-------|--------|-------|
| * तमालषण्डैस्तमसेव ^a | १८ | ६६ | ३४१ | तस्य ते न खलु तत्त्व- ^c | १७ | ११३ | २९४ |
| तमिमं धर्मविपर्ययं ^d | १५ | ४६ | १३४ | तस्य द्रुतदमनेन दीव्यतः ^c | १७ | १२२ | २९८ |
| * तमुग्रसेनार्थमियेष ^a | १४ | ३ | ६४ | * तस्य देवपृतनाविधूतये ^a | १७ | ५७ | २६३ |
| तमेव देवं दययेव जुष्टं ^c | १३ | ७१ | ३९ | * तस्य पक्षमरुता ^a | १७ | ६२ | २६६ |
| * तमो निगीर्णं सकृदेव ^a | १८ | ५९ | ३३७ | तस्य विघ्ना विबभ्रमुः ^b | १६ | २० | १९१ |
| * तयैव तादात्म्यमिवा- ^a | १३ | १४ | ९ | तस्य संश्रितजनेषु ^c | १७ | ६६ | २६७ |
| तयोरनन्यादृशवभवाना | १३ | ८७ | ४८ | तस्यां नगर्यामपि ^d | १३ | १०२ | ५६ |
| तरङ्गनिश्रोन्नतलङ्घनन ^b | १८ | १०८ | ३६२ | * तस्याः कटाक्षैर्विहिता- ^a | १३ | १०३ | ५६ |
| * तरङ्गवेगात्तरलाम्बुधारी ^a | १८ | ८१ | ३४८ | तस्या मुखे दृष्टिरतीव ^d | १३ | ४ | ३ |
| तरङ्गान् पक्षतीकृत्य ^c | १६ | ६२ | २०३ | * तस्याश्चिराकाङ्क्षित- ^a | १३ | १० | ७ |
| * तरुणाकर्मभासार- ^a | १६ | ५३ | २०० | तस्याः स्थिरानन्द- ^c | १३ | ९ | ६ |
| तरस्विगरुडारूढं ^c | १६ | ७३ | २०७ | तस्यास्सखीनां सम- ^b | १३ | १४ | ९ |
| तरस्विनं तादर्थ्यमिवाते- ^d | १८ | १६ | ३१६ | * तस्यास्सलीलं चरणा- ^a | १३ | ९३ | ५१ |
| * तलप्रहारैरथ मुष्टि ^a | १४ | १५ | ७० | रूपान्तरदूर- ^c | १३ | २२ | १३ |
| * तलोदरीं तालफलस्तनीं ^a | १३ | १७ | १० | * तां प्राप्य कृष्णः ^a | १३ | १०५ | ५८ |
| तवागमं ^b | १८ | ११४ | ३६४ | * तां प्राप्य चित्रामिव ^a | १३ | ७२ | ३९ |
| तवासौ क्षमयाऽन्वये ^b | १६ | २७ | १९३ | तां रुक्मिणीं वीक्ष्य ^b | १३ | ५६ | ३१ |
| * तवैव संकल्पकलांशतः ^a | १४ | ३९ | ८५ | तां रुक्मिणीमाहितरुक्म- ^b | १३ | ४४ | २५ |
| * तवैष जीर्णश्चलयन् ^a | १८ | ७५ | ३४६ | तानि यस्तव न वेत्ति ^b | १७ | १०७ | २९१ |
| तस्करस्तमसि गोप्तु- ^d | १७ | १०९ | २९२ | तामग्रहीदग्रकरेमुकुन्दः ^d | १३ | २० | १२ |
| तस्थुषा त्रियुग जग्मुषा ^d | १७ | ११६ | २९५ | * तामद्भुतां सिद्धिमिवा- ^a | १३ | २ | २ |
| * तस्मिन् द्वितीयामिव ^a | १३ | ६ | ५ | तामशेषजगद्धात्रीं ^a | १६ | १३० | २२८ |
| तस्मिन्निवासीदनपाय- ^c | १३ | १०२ | ५६ | * तामुद्रहंस्तामरसायताक्षः ^a | १३ | ३२ | १९ |
| * तस्मिन् प्रथममारोप्य ^a | १६ | ७० | २०६ | तामेष देवीमनघामसूत ^d | १८ | १०३ | ३५९ |
| * तस्मिन् महालीलमाण- ^a | १३ | ४४ | २५ | ताम्राधरां चारुनवो- ^b | १३ | १७ | १० |
| तस्मिन् सत्वतमस्त्विषोः ^b | १६ | ८० | २१० | तारागणान्नेडितशीक- ^b | १८ | ४३ | ३२९ |
| * तस्य ज्यास्वनगीतानि ^a | १६ | ८७ | २१२ | तारागणरासामवान्त- ^b | १८ | ६३ | ३३९ |
| तस्य ते किमिवाद्भुतं ^d | १६ | ४८ | १९९ | तारागणराहितमौक्ति- ^b | १८ | ६ | ३०९ |
| तस्य तेजसि बभूव ^c | १७ | ५४ | २६२ | तादर्थ्यभूषणमुजङ्ग- | १७ | ६० | २६५ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|--|-------|--------|-------|
| *तासां तदेकोत्सुकदर्श- ^a | १३ | ६१ | ३४ | त्यक्त्वा विपक्षं तरसोप- ^b | १३ | ७६ | ४२ |
| तिरस्करिण्या पिहिता- ^b | १४ | ३७ | ८४ | *त्यज साहसमुज्ज्वयता- ^a | १५ | ८१ | १५४ |
| *तिसृमिदशक्तिभिर्युक्तं ^a | १६ | ११३ | ६२१ | त्याजितान् महती ^b | १६ | ९९ | २१६ |
| तुङ्गं विहङ्गमपतिं ^b | १६ | १४७ | २३५ | त्रयीमयश्चन्द्रसमीकृत- ^c | १४ | १ | ६३ |
| *तुङ्गपक्षतिशताङ्गशालिनः ^a | १७ | ५८ | २६४ | *त्रयीमयस्तन्वि तत्रौप- ^a | १८ | ७२ | ३४४ |
| तुङ्गवज्रप्रणाङ्केन | १६ | ५६ | २०१ | *त्रयीमिव क्षालित- ^a | १८ | ४० | ३२७ |
| तुलाग्रन्यायतस्त्वया ^v | १६ | १२० | २२४ | त्राणदं त्रिदिवसञ्जना- ^b | १७ | १२२ | २९८ |
| तुषि त्रेपमधत्त रत्न- ^d | १५ | १०३ | १६६ | त्रातुमर्हथ सुराखि- ^d | १७ | १२५ | ३०० |
| *तुष्टाव च पतिं तुष्टा ^a | १६ | १११ | २२० | *त्रातुमेव शरणागतान् ^a | १७ | ११९ | २९७ |
| *तुष्टुवे च पुरुषं पुरुष्टुतं | १७ | ८८ | २७९ | त्रासव्यपायेऽपि ^b | १८ | १०७ | ३६१ |
| तूलाशिरिव कालपावके ^d | १७ | ५४ | २६२ | त्रिगुणग्रन्थिचिकित्सकः ^b | १५ | १२७ | १७९ |
| त्रिगुणलक्षणां ^d | १७ | १०४ | २८९ | त्रिजगद्भयशान्तिकः ^c | १५ | ११८ | १७४ |
| तृणमुक्त्वातमस्तृणाय | १५ | ९६ | १६२ | त्रिदशप्रतिदितातरं ^c | १६ | ७ | १८६ |
| *तृतीयवर्णप्रमवे निजाङ्ग ^a | १८ | ५५ | ३३५ | *त्रिभिः क्रमैर्दीव्यति ^a | १४ | ३० | ७९ |
| *ते च तेन गरुडं ^a | १७ | १३० | ३०२ | त्रिभिर्विभक्तं त्रिदशानु ^b | १८ | १० | ३११ |
| *तेन तत्र विहगेन्द्रवाहनो ^a | १७ | ८७ | २७८ | *त्रिभिस्त्रिलोकीमनवैः ^a | १८ | ४३ | ३२९ |
| तेन नस्त्रिगुणतन्त्र- ^c | १७ | १११ | २९३ | त्रिभुवनविभवाना- ^b | १६ | १४५ | २३४ |
| तेन नूनमनुभूतमीदृशं ^c | १७ | ९० | २८० | त्रियुगं तद्ददलब्ध- ^b | १५ | ६८ | १४८ |
| ते भवन्त उपपन्नपौरुषाः ^d | १७ | १२८ | ३०१ | त्रिलोकीं त्रातुमागते ^b | १६ | २६ | १९२ |
| ते भवेयुरपुनः- ^d | १७ | १०७ | २९१ | त्रिलोकीकण्टकं ^c | १६ | ४६ | १९८ |
| तेषामेकः किमयमथवा ^d | १४ | ७९ | १०७ | *त्रिषु जन्मसु ते विहार- ^a | १५ | १६ | ११८ |
| *तेषु शिक्षणपरदिशाली- ^a | १७ | ६७ | २६८ | त्रैलोक्यदुरितच्छिदा ^b | १६ | ५२ | २०० |
| *तैस्तैरसौ निर्माथितो ^a | १८ | १०० | ३५७ | त्रैलोक्यलक्ष्म्या इव ^b | १८ | ४० | ३२७ |
| तोयदा इव युगान्त- ^c | १७ | ६५ | २६७ | त्रयक्षः कथं पञ्च- ^d | १८ | १४ | ३१५ |
| *तौ परस्परजिगीषयोद्यतौ ^a | १७ | ७५ | २७२ | त्वच्छक्तिजनितात्मनः ^d | १६ | २९ | १९३ |
| त्यक्तगोहगमनाय ^c | १७ | १६ | २४४ | त्वज्जनन्यै मया स्वयम् ^b | १६ | १२८ | २२७ |
| त्यक्तसंयमधियोऽवत- ^d | १७ | ५१ | २६१ | त्वत्कथामृतरसं ^c | १७ | १०७ | २९१ |
| त्यक्त्वा निमेषैरपरा- ^c | १३ | ५८ | ३२ | त्वत्कान्तिमाध्वीमनु- ^c | १८ | ७७ | ३४७ |
| त्यक्त्वा भीतिवृतांस्तत्र ^a | १६ | ९४ | २१४ | त्वत्कीर्त्युपघ्नं शृणु ^c | १८ | २४ | ३२० |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|---|-------|---------|
| त्वत्कूपैकपरिहार्यविप्लवं ^c | १७ | ११७ | २९६ | त्वनुपश्यन्ति करस्थि- ^d | १५ | २५ १२४ |
| त्वत्केशहस्तस्वजनैः ^c | १८ | १२५ | ३७० | त्वन्नूपुरान्नूनमधीतनादाः ^b | १८ | ४८ ३३२ |
| *त्वत्कोप इव दीप्तोऽपि ^a | १६ | ३४ | १९५ | *त्वन्मायाजृम्भितैर्देव ^a | १६ | १२५ २२६ |
| त्वत्पदं परमनन्यचेतसः ^c | १७ | ९८ | २८६ | त्वमीश्वरो नूनमहो ^b | १४ | २५ ७६ |
| *त्वत्पदैकदृढभक्तिरूपया ^a | १७ | १०० | २८७ | त्वमेव मां वेदमधु- ^c | १४ | २९ ७८ |
| *त्वत्प्रतीपचरणाद्विवौकसां ^a | १७ | ११४ | २९४ | त्वमेवमेवंविधचित्र- ^b | १४ | ३८ ८३ |
| त्वत्प्रदिष्टप्रपत्तनेश्वराः ^d | १७ | १०६ | २९० | त्वमेवोद्धर्तुमर्हसि ^d | १६ | ४६ १९८ |
| त्वत्प्रभावमनपायमात्म- ^d | १७ | ११० | २९३ | *त्वया जितोऽहं क ^a | १४ | ४१ ८६ |
| त्वत्प्रयुक्तमनलो न ^b | १७ | ९५ | २८३ | त्वया धृतोऽसौ मणि- ^d | १४ | ४५ ८८ |
| *त्वत्प्रसूतस्त्वयैवासौ | १६ | १२६ | २२६ | त्वयि प्रतिद्वन्द्विनि ^c | १४ | ३९ ८५ |
| *त्वत्सगन्धतुलसी- ^a | १७ | ३४ | २५३ | त्वयि वैरेण विदीप्त- ^b | १५ | २८ १२६ |
| त्वत्समस्त्वमितरे ^d | १७ | १०१ | २८८ | त्वयैव मां वेत्ति ^c | १८ | ४१ ३२८ |
| त्वदनुग्रहपुष्पितः ^c | १५ | १२ | ११६ | त्वयैवोत्पादितं प्रभो ^b | १६ | ४६ १९८ |
| त्वदनुस्मरणप्रभावयुक्ता ^c | १५ | २८ | १२६ | त्वय्यतस्त्वमनुपाधि- ^b | १७ | १०६ २९० |
| त्वदन्यो नास्ति रक्षितुम् ^d | १६ | ११६ | २२२ | त्वय्यशेषजगदेकघातरि ^b | १७ | १०५ २९० |
| त्वदर्हशीलादिगुण- ^c | १४ | ४४ | ८७ | त्वरते पाणिपीडने ^d | १६ | ४३ १९७ |
| त्वदसौ कश्चिदुपस्थिता- ^b | १५ | १५ | ११८ | त्वां त्वमेव खलु वेत्ति ^b | १७ | ११३ २९४ |
| त्वदागमप्रीतशरत्प्रयुक्ता ^c | १८ | ७६ | ३४६ | *त्वामिह त्रिदिवदर्शना- ^a | १७ | ३८ २५५ |
| *त्वदागमादृक्षबिलं परं ^a | १४ | ४५ | ८८ | द | | |
| त्वदाश्रयात्सिन्धुसुतेव ^c | १४ | ४५ | ८८ | दंष्ट्राङ्कुरे दानवशोणिता- ^d | १८ | ६९ ३४२ |
| *त्वदाहितस्वातिशयैः ^a | १४ | ४६ | ८८ | दण्डो दण्डधरार्पितः ^d | १६ | ३५ १९५ |
| त्वदीक्षणात्प्राप्तफलोऽस्मि ^c | १४ | ३२ | ८० | दत्तदष्टिरभितः ^b | १७ | ७० २६९ |
| त्वदीक्षणात्सूरिगणा ^b | १४ | ४५ | ८८ | *दत्तनीराजनस्तेन ^a | १६ | ६५ २०४ |
| त्वदेकदृष्टेरपि विश्व- वदेकाधीनमुक्तयः ^d | १८ | ५२ | ३३३ | दत्तहस्तं बलद्विषम् ^b | १६ | ५० २०० |
| *त्वद्वृहीतगुणसूत्रसंदितान् ^a | १७ | १२० | २९७ | दत्ताभयो दनुजशत्रु- ^d | १७ | १३३ ३०३ |
| त्वदर्शने दीप्तकूतहला- ^b | १८ | ११३ | ३६४ | दत्तार्चनो दिव्यवधू- ^b | १३ | ९२ ५० |
| त्वद्विपक्षमभिरक्षितुं ^d | १७ | ९५ | २८३ | दत्तेक्षणो दानपति- ^b | १३ | ७९ ४३ |
| त्वद्विचक्षितमतः परं ^c | १७ | ४१ | २५६ | दत्तोपचारा वसुदेवदारैः ^c | १३ | ७७ ४२ |
| | | | | ददर्शी धात्रया विधृतं ^b | १४ | ६ ६६ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------------------|-------|--------|-------|---|-------|--------|-------|
| *ददर्श यदुविरोऽथ ^a | १६ | १३३ | २२९ | दानवायितवतां त्वया ^b | १७ | ११४ | २९४ |
| ददृशे तदसून् प्रसह्य ^c | १५ | १०१ | १६५ | दानार्द्रकरपुष्करम् ^b | १६ | १४ | १८८ |
| ददृशे वाहनेश्वरः ^b | १६ | ६५ | २०४ | दामोदरे दृष्टिपथं ^d | १३ | ३ | ३ |
| ददौ धरित्रीमिव ^c | १४ | ७० | १०१ | दारितानिव पतत्तूमारुतैः ^c | १७ | ६४ | २६६ |
| दधत्तं मौक्तिकाकल्पं ^c | १६ | ८ | १८६ | दास्तुन्ननयतः प्रवर्तिनः ^b | १७ | १२० | २९७ |
| दधान इव तुण्डेन ^c | १६ | ५८ | २०२ | *दिदक्षमाणस्य मयेष ^a | १८ | १५ | १५ |
| दधिरे दमघोषसंभवस्य ^c | १५ | १०७ | १६९ | दिदक्षमाणैरपि देव- ^d | १४ | ३७ | ८४ |
| दनुजारेर्दमघोषजन्मनश्च ^b | १५ | १२१ | १७४ | *दिदक्षोपगतानां तत् ^a | १६ | ८४ | २११ |
| दनुजैराक्रमणं भुवो ^b | १५ | ६ | ११२ | दिनमाद्यन्तविवर्जितं ^d | १५ | ४ | १११ |
| दन्तदीधितिगङ्गया ^d | १६ | १११ | २२० | दिनानि तौ निन्यतु- ^d | १४ | १६ | ७१ |
| दन्तैर्दलितमन्दरैः ^b | १६ | ६ | १८६ | दिवाकरं राहुमुखादि- ^b | १४ | ६५ | ९८ |
| दभ्रयन्तमिवोदार्यात् ^c | १६ | १४ | १८८ | *दिवाकरेणात्र बिलेषु नूनं ^a | १८ | ६७ | ३४१ |
| दमघोषप्रभवो निशम्य ^b | १५ | ७३ | १५० | दिवाभीता इवासुराः ^b | १६ | ७७ | २०९ |
| *दमनं दमघोषसंभवस्य ^a | १५ | १८ | ११९ | *दिवा महानीलमयूख- ^a | १८ | ३६ | ३२६ |
| दमनैराद्रियसे न ^d | १५ | १९ | ११९ | *दिवि भुवि च समिद्धं ^a | १६ | १४५ | २३४ |
| *दयनीयेषु देवेषु ^a | १६ | २४ | १९२ | दिविषत्पूज्यपदोऽपि ^b | १५ | ३४ | १२८ |
| दया देवेषु पाल्यताम् ^b | १६ | ४५ | १९८ | दिविषद्वैभवदावचित्र- ^b | १५ | ९ | ११४ |
| दयालुनाऽपास्यत दर्पं ^c | १४ | ४१ | ८६ | दिवौकसां दर्शितभाग- ^c | १८ | ७३ | ३४५ |
| दयाविपाकेन चरा- ^c | १८ | ६५ | ३४० | दिव्यं पदं यत्र ^d | १८ | ६५ | ३४० |
| दयितासहितो ^c | १५ | ५ | ११२ | *दिव्यं बदर्याश्रममेतदन्ते ^a | १८ | ५३ | ३३४ |
| दरवेधेऽपि दरव्यथा- ^d | १५ | १२० | १७५ | दिव्यद्रुमप्रतिगतिं च ^c | १७ | १३३ | ३०३ |
| दरशेषेन्धनवह्निवह्निदीपे ^d | १५ | ९६ | १६२ | *दिव्यपद्मवदना मणि- ^a | १७ | २५ | २४८ |
| दर्पभङ्गं विरुन्धताम् ^d | १६ | १८ | १९० | दिव्यपाद्पसंपदम् ^d | १६ | १४ | १८८ |
| दशयस्तदनु ^a | १७ | ११ | २४१ | दिव्ये गिरौ दातुमिहा- ^b | १८ | २९ | ३२२ |
| दशाननाद्यैर्युधि दृष्ट- ^b | १४ | २७ | ७७ | दिव्येतरेषां च ^b | १३ | ५ | ४ |
| *दशाननायोधनकेलि- ^a | १४ | २२ | ७५ | दिव्येनृते शेखरसौरभेण ^b | १८ | ४९ | ३३२ |
| दशाभिः कर्बुरामिव ^d | १६ | ६८ | २०५ | दिव्योपमान् जानपदान् ^d | १८ | ७४ | ३४५ |
| दातुं क्षमाया दयिते ^c | १३ | ५ | ४ | दिशत्यसौ लोचन ^d | १८ | ७३ | ३४५ |
| दानवाः पर्यवारयन् ^b | १६ | ७९ | २०९ | दिशागजेन्द्राविव दर्प- ^c | १४ | १६ | ७१ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | |
|---|--------------|--------|-------|----------------------------------|---------------------------------------|--------------|---------|---------|
| दिशाभिरश्रमिरीवात्मनः ^d | १४ | ७६ | १०५ | दृष्ट्वा चिरप्रोषितसंनिवृ- | ^b | १८ | ८४ ३५० | |
| दिष्टवञ्चितधियो ^b | १७ | ६५ | २६७ | देवः स्वच्छन्दयादवः ^b | | १६ | १०३ २१८ | |
| दीनगुसिजननी ^c | १७ | १२१ | २९८ | देवकीतनयभावतोऽपि ^c | | १७ | १२७ ३०१ | |
| दीप्तं शोणितबिन्दुभिः ^d | १६ | ५ | १८५ | देवकीसुतमवेक्ष्य ^b | | १७ | ८४ २७६ | |
| *दीप्तदृष्ट्यचिररात्मसत- | | ४८ | २५९ | देवतानुगुणगुणसंपदा ^b | | १७ | ३३ २५२ | |
| *दीप्यमानमनवेन तेजसा ^a | १७ | ८४ | २७६ | देवदर्पदमने ततोऽधि- | ^b | १७ | ८२ २७५ | |
| दीर्घिकापयसि दीर्घ- | ^d | १७ | २७ | २४९ | दवदानवसमानदवत ^c | | १७ | ६ २३९ |
| दीर्घिकेयमसिताब्जलो- | ^b | १७ | २५ | २४८ | *देवदानवसिद्धानां ^a | | १६ | ४३ १९७ |
| दुःखमिश्रमवधार्य ^b | | १७ | ९८ | २८६ | देवदानवसौवैभ्यः ^c | | १६ | १०७ २१९ |
| *दुग्धसिन्धुदुहितुस्सहो- | ^a | १७ | ४३ | २५७ | देवदेव त्वयाऽधुना ^b | | १६ | २४ १९२ |
| *दुधुवे पक्षती च द्वे ^a | | १६ | ६७ | २०५ | दवद्रुमाणामिव जङ्गमा- ^b | | १३ | ४३ २५ |
| दुरधिगमसमीपां ^d | | १८ | १३२ | ३७३ | देवभूतैर्निर्दिष्टितम् ^d | | १६ | २ १८४ |
| दुरासदामन्यनृपद्विपेन्द्रैः ^b | | १३ | २५ | १५ | रनी ^c | ^b | ५ | २३९ |
| दुर्जयोऽपि विजिगीषितो ^c | | १७ | ५० | २६० | दवराज्यदुराजयोरिदं ^a | | १७ | ५१ २६१ |
| *दुर्दर्शमभ्यां द्विरदेन्द्र ^a | | १३ | १८ | ११ | देवानां रोमहर्षणम् ^b | | १६ | ८४ २११ |
| दुर्नयस्था इवाभवन् ^d | | १६ | ९७ | २१७ | देवेन संपीडितयोस्त्रि- | ^c | १८ | ८९ ३५२ |
| दुर्मदान् प्रशमयन्निव ^d | | १७ | ६७ | २६८ | देवेषु पश्यतिस्वव पूर्व- ^c | | १३ | २७ १६ |
| दुष्प्रापलोभादपि ^b | | १३ | ५९ | ३३ | देवैः स्तुतं दक्षिणतः ^b | | १८ | ५३ ३३४ |
| दूयते त्वदुपेक्षया ^d | | १६ | २८ | १९३ | देवो दृष्टिपथं गतः ^d | | १६ | १३९ २३१ |
| दूरवर्त्मपथिकस्य मे ^b | | १७ | ३९ | २५५ | *देशकालगणनाति- | ^a | १७ | १०१ २८८ |
| दूरादमीदृशितपूर्ण- ^b | | १८ | ६० | ३३८ | देहं द्वयोरर्धसमीक्ष्य- ^d | | १८ | ३५ ३२५ |
| दूरादियं द्वारवती पुरी ^d | | १८ | ११६ | ३६५ | देहल्यजां दक्षिणतो न ^d | | १८ | ६४ ३४० |
| बन्धुरम् ^b | | १६ | ५९ | २०२ | देहिनीमिव जयश्रियं ^c | | १७ | ७ २३९ |
| दृढलशैरिवोत्पत्तौ ^c | | १६ | ५ | १८५ | दैत्यदर्पगजाङ्गशम् ^d | | १६ | ५८ २०२ |
| *दृष्यतामथ दैत्यानां ^a | | १६ | ८३ | २११ | दत्यदानवदपङ्क ^a | | १६ | ६ १८६ |
| दृष्टवन्ति भुवनानि ^c | | १७ | ७४ | २७१ | दत्यदानवसूदन ^b | | १६ | ७६ २०८ |
| दृष्टावभीष्टं भजतां ^c | | १३ | १०६ | ५८ | दैत्यद्विषा देवि मरुत्व- ^b | | १८ | १०१ ३५८ |
| दृष्टिरूपलघनं दिशत्यसौ ^c | | १७ | २७ | २४९ | दैत्यवीरनिवेशनम् ^b | | १६ | १३३ २२९ |
| दृष्टे जगद्भातरि जातरागा ^b | | १३ | ६० | ३३ | दैत्यशत्रुरिति नाम ^d | | १७ | ११९ २९७ |

| | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|--|-------|--------|-------|
| *द्वैत्यशोणितदिग्धामिः ^a | १६ | ८८ | २१२ | द्वषद्वलमहाणवम् ^d | १६ | ८६ | २१२ |
| द्वैत्येन्द्रयोरान्त्रपरंपरेव ^d | १८ | ८९ | ३५२ | द्वैधीभावसृजो योधाः ^c | १६ | ९७ | २१५ |
| दैन्यमीलिः ^d दृशो दिवौ- | १७ | ७१ | २७० | द्वैरथं प्रतिभयं दिदक्षवः ^b | १७ | ५१ | २६१ |
| दैन्यमे ^d दृशोदितं | १७ | ९० | २८० | घ | | | |
| *दोभूयमानं विविधोर्मि- ^a | १८ | ९६ | ३५५ | धनगुप्तौ च सुयोधनं ^b | १५ | ३३ | १२८ |
| दोलयेव समकृत्यत ^d | १७ | ४६ | २५८ | *धनदेन गदा तस्य ^a | १६ | ३९ | १९६ |
| दोलायितकुलाचले ^b | १६ | ६७ | २०५ | धनपतिबहुमान्यां ^c | १८ | १३२ | ३७३ |
| दोषच्छिदो दुन्दुभयः ^d | १३ | ८० | ४४ | *धनबन्धुवयःक्रियादि- ^a | १५ | ६७ | १४७ |
| दोषनिह्ववसाक्षिणी ^d | १६ | ४५ | १९८ | धनाष्टभारप्रसुवं दिने ^c | १४ | ६ | ६६ |
| द्युमणेरेव संनिधौ ^d | १६ | ३४ | १९५ | धनुराश्रायसमाहित- ^b | १५ | १२३ | १७६ |
| द्युसंमितां द्वारवतीमया- ^d | १३ | ४० | २३ | धरित्रीभारार्धव्यपनयन- ^c | १५ | १३४ | १८२ |
| द्युत्मेतदवृणैर्निषेव्यते ^d | १७ | ९३ | २८२ | धर्मं निजं धारयतीह ^d | १८ | ५४ | ३३४ |
| द्योतितो दिव्यभूषणैः ^b | १६ | ५५ | ३०१ | धर्मद्रवैरात्मभुवाऽर्च्य- ^b | १८ | ४२ | ३२८ |
| द्राघीयसीं दारुक- ^b | १३ | ३९ | २३ | *धर्मसूकररूपस्य ^a | १६ | २७ | १९३ |
| द्राघीयसीं नानुभवन्ति ^d | १८ | १०१ | ३५८ | धर्मस्य निश्रेणिमिव ^d | १८ | ४० | ३२७ |
| द्रुपदाद्या बहवो हि ^b | १५ | ५० | १३७ | धर्मस्य वासाः प्रथिताः ^c | १८ | ११८ | ३६६ |
| द्रुमषण्डानिव मारुताः ^b | १५ | ११३ | १७१ | *धर्मस्य संभूतिमिवा- ^a | १८ | ६२ | ३२९ |
| द्रुन्दयुद्धमुपस्थितम् | १६ | १०० | २१७ | धर्मो युगे धारयतीह ^d | १८ | ५८ | ३३७ |
| द्रुद्धातिगं द्रुद्धमवैक्षि ^d | १३ | १०७ | ६० | धातूपरक्ते सवितुस्सु- ^b | १८ | ६९ | ३४२ |
| द्रुद्धैरिह द्रुद्धविषाद्- ^c | १८ | १२ | ३१३ | धाम कौस्तुभमयूख- ^d | १७ | ३५ | २५३ |
| द्वारकां त्वमधिवत्स्यसि ^d | १७ | ४२ | २५६ | धारातटित्वन्तमिवाम्बु- ^b | १३ | १६ | १० |
| *द्वारकापरिषदं प्रयास्य- ^a | १७ | ३९ | २५५ | धिक्च मे त्रिदशराजता- ^c | १७ | ८६ | २७८ |
| द्विजाधिपान्येपत इत्य- ^d | १८ | ९८ | ३५७ | धिक्परिग्रहविशेष- ^b | १७ | ८६ | २७७ |
| द्विधा चक्रस्त्ववेगेन ^c | १६ | ८६ | २१२ | *धिकप्रमादमदिरां ^a | १७ | ८६ | २७७ |
| द्विरदाधीशामव द्विषं ^d | १५ | १११ | १७१ | धीरोन्नतमहीयसा ^b | १६ | ६१ | २०३ |
| *द्विरदायुतसत्वशालिनो ^a | १५ | ४५ | १३४ | | १८ | ५९ | ३३७ |
| *द्विरदाशरानामन्न- ^a | १६ | ८९ | २१३ | *धृतिक्षमं देवि सुर- ^a | १८ | ३३ | ३२४ |
| द्विषताऽनेन न भाषण- ^b | १५ | ७१ | १४९ | ध्रुवमप्रशमाय रोषवहेः ^c | १५ | १०३ | १६६ |
| द्विषदुत्पातमलातचक्र- ^d | १५ | १२५ | १७८ | ध्वनिरुक्म्पयन् ^d | १६ | ८३ | २११ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------------------|-------|--------|-------|-------------------------------------|-------|--------|-------|
| न | | | | ननन्दुरानन्दजला- ^d | १४ | ६४ | ९८ |
| न कथं दर्शनतोऽपि ^d | १५ | ६८ | १४८ | न नमस्यत्यथ नैतदुत्त- ^b | १५ | ७० | १४९ |
| न कथं विग्रहमारभेत ^d | १५ | ६ | ११२ | न नियन्ता न च ते ^b | १५ | ११ | ११५ |
| न कर्मकर्ता च य एष ^d | १३ | ९१ | ५० | *न नीतिवर्तन्यति- ^a | १४ | ४२ | ८६ |
| न कर्मतन्त्रेषु मते- ^c | १४ | ६९ | १०० | नचूते मुदितेन नारदेन ^a | १५ | ८५ | १५६ |
| नक्तं प्रकाशेन ^b | १८ | ३६ | ३२६ | नन्दनं नयनवृत्तिमर्हति ^d | १७ | १३ | २४२ |
| नक्षत्रमालार्चिततुङ्ग- ^b | १८ | २१ | ३१८ | नन्दनस्य वसुदेवनन्दनः ^b | १७ | ११ | २४१ |
| नक्षत्रमालेव गजेन्द्र- ^d | १८ | ४४ | ३३० | *नन्वयं मम पराजयो ^d | १७ | ९२ | २८१ |
| *न क्षिपेदपि तृणं ^a | १७ | ९५ | २८३ | *न पनायति चेदसौ न ^a | १५ | ७० | १४९ |
| न क्षुधा न च जरा न ^d | १७ | ३७ | २५४ | न परिग्राह्यमिति ^b | १५ | ७४ | १५१ |
| नखत्विषा पुष्पित- ^d | १४ | २४ | ७५ | *नपुत्त्वधमन्वीक्ष्य ^a | १६ | १२३ | २२५ |
| न खल्वरामो दृढशो ^b | १४ | २६ | ७६ | न पुनस्तैर्निवर्त्यते ^d | १६ | ११९ | २२३ |
| न गतास्संनिहिताश्च न ^b | १५ | ६० | १४३ | न प्रजापशुपती न चेतरे ^c | १७ | ९५ | २८३ |
| नगेन्द्रमूर्धन्युपयाति ^c | १८ | ४४ | ३३० | न प्रसक्तिरपवर्गनन्दयौ ^c | १७ | ३७ | २५४ |
| नगेन्द्रेष्वनुनादिना ^b | १६ | १९ | १९० | नभःप्रतिच्छन्दनिभेन ^c | १८ | १०६ | ३६१ |
| न च गोपो न च ^d | १५ | ४९ | १३६ | नभस्वान् खेलतस्संख्ये ^c | १६ | ३८ | १९६ |
| न च त्वदादेशविपर्यये ^b | १४ | ४२ | ८६ | न मधुर्न च कैटभः ^b | १६ | २९ | १९३ |
| न च देयोऽनुनयो न- ^d | १५ | ६९ | १४८ | *नम्रतामुपगतः ^a | १७ | ३२ | २५२ |
| न च पुत्राभिमानो मे ^c | १६ | १२३ | २२५ | नयनार्चिष्मतस्तस्य ^a | १६ | ३६ | १९५ |
| *न च विश्वसिमो न ^a | १५ | ५४ | १३९ | नयो जहौ द्वारवतीं न ^c | १३ | १०१ | ५५ |
| न च स्वतन्त्रे स्युर- ^d | १४ | ६९ | १०० | नयो महीयानिब शक्ति- ^c | १४ | ७४ | १०३ |
| न चेतसा ऋक्षपतिः ^d | १४ | १९ | ७३ | नरकवधदिनं तन्नाथ- ^d | १६ | १४५ | २३४ |
| *नटवध्दतशङ्खचक्र- ^a | १५ | ५३ | १३९ | *नरकाम्बुदमुक्ताभिः ^a | १६ | ८२ | २१० |
| *न तादृशास्संप्रति सन्ति ^a | १४ | ३३ | ८१ | नरको नाम दैत्येन्द्रः ^c | १६ | २६ | १९२ |
| *न ते मनुष्या न च देव- ^a | १६ | १०७ | ६७ | नरदेवानुपहृतसंनिधा- ^d | १५ | १२३ | १७६ |
| न त्यजेयमिति नाथ ^d | १७ | ८९ | २७१ | नरदेवाश्च तमीड्यमादि- ^d | १५ | १२८ | १७९ |
| न दूये त्वन्मतस्थिता ^b | १६ | १२३ | २२५ | न रुध्यसे नाथ मया न ^b | १४ | ४१ | ८६ |
| न दृश्यसे देव सदा ^c | १४ | ३७ | ८४ | न रोहुं क्षमते पाशः ^c | १६ | ३७ | १९६ |
| ननन्द लब्ध्वा हृदयं- ^c | १४ | ५६ | ९४ | *नर्तयन्तममर्त्यानां ^a | १६ | १० | १८७ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------------------|-------|--------|-------|--|-------|--------|-------|
| नलस्तम्ब इव द्विपम् ^d | १६ | ३७ | १९६ | नाथस्तदा नगरमध्य- ^c | १८ | १३१ | ३७३ |
| न वक्तव्यसाधून्यबृह- ^b | १४ | ४८ | ९० | नाथैस्सुराणामपि जेतु- ^d | १८ | १२१ | ३६८ |
| न वदन्त्यनिर्दपरेषु ^c | १५ | ५४ | १३९ | नाथो नाराचवृष्टिभिः ^b | १६ | ८२ | २१० |
| *न वर्धसे कर्मभिराश ^a | १४ | ३६ | ८३ | नादैरवज्ञातपयोविशब्दा ^b | १३ | ४२ | २४ |
| न वार्यते राजनि रत्न- ^b | १४ | ३ | ६४ | नाभागनाहुषनलादि- ^c | १८ | १२८ | ३२२ |
| न विदन्ति यथावदा- ^c | १५ | २५ | १२४ | नारायणो यत्र नरेण ^d | १८ | ५३ | ३३५ |
| न विद्यते यस्य न किञ्चि- ^d | १४ | ६६ | ९९ | नारीमनाथामिव नाक- ^d | १८ | २ | ३०६ |
| न शक्यते सात्यकिना ^c | १८ | १२१ | ३६८ | नासां त्रिदशनारीणां ^c | १६ | १० | १८७ |
| न स्वेदकणिकामपि ^d | १६ | ३८ | १९६ | नासावालाधिभिनागाः ^a | १६ | ९० | २१३ |
| न हि तिष्ठन्त्यहितेषु ^d | १५ | ५६ | १४१ | *नासुरो न च सुरो ^d | १७ | ११४ | २९४ |
| न हि भवति विशेषः ^d | १३ | १०९ | ६२ | *निकटेषु निशामयाम ^a | १५ | ८८ | १५७ |
| *न हिरण्यहिरण्याक्षौ ^a | १६ | २९ | १९३ | निकृत्तमपि न द्रुं ^c | १६ | १०८ | २२० |
| *न हि सन्ति न निश्चि- ^a | १५ | ६० | १४३ | *निकृत्तशिरसं देवी ^a | १६ | १०९ | २२० |
| न हीयसे च त्वमसाधुभिः ^b | १४ | ३६ | ८३ | निकेतनैरुद्धमिदान्त- ^b | १८ | १२३ | ३६९ |
| न ह्यजय्यमिह किञ्चि- ^c | १७ | ९१ | २८१ | निखिलानुमतां नृपो ^c | १५ | ३८ | १३० |
| नाकद्रिपस्येव नखेन्दु- ^d | १८ | २१ | ३१८ | निखिलानुश्रवसंशय- ^b | १५ | ८३ | १५५ |
| नाकनाथकगणान् जना- ^b | १७ | ६६ | २६७ | निखिलारण्यकनिर्वि- ^d | १५ | ११७ | १७३ |
| नाकिनो नरकभीति ^b | १७ | ८ | २४० | गमान्तषु निगाद- ^a | १६ | ४९ | १९९ |
| नागास्रुदितशृङ्खला ^d | १६ | २० | १९१ | निगमान्तैरधुनाऽपि ^b | १५ | ८८ | १५७ |
| *नाजिघांसदपराधिनो ^a | १७ | ६६ | २६७ | निगमेषु सती पुरेषु ^c | १५ | २१ | १२१ |
| नाथं नदीनामनयैव ^d | १८ | ४१ | ३२८ | निजगाद निजां भीतिं ^c | १६ | २३ | १९१ |
| नाथः स्वयं नाकनिर्घ- ^b | १८ | ५४ | ३३४ | निजगाद हसन्नमर्ष- ^c | १५ | ४१ | १३२ |
| नाथ त्वत्पदमारुह्य ^c | १६ | ११९ | २२३ | निजच्छायानुकारिणी ^b | १६ | १२२ | २२५ |
| नाथ त्वद्गणदुग्धाब्धि- ^c | १६ | ११४ | २२१ | निजपारम्यनिगूहनाधि- ^b | १५ | ३५ | १२९ |
| *नाथ त्वयि निराबाधं ^a | १६ | २६ | १९२ | निजमंसमरातिवन्निजने ^c | १५ | १०६ | १६८ |
| नाथ निष्प्रतिघतेजसा ^c | १७ | ९२ | २८१ | निजमगमद्गारं निर्वि- ^c | १८ | १३४ | ३७५ |
| नाथप्रिया नाथमनु- ^b | १३ | ९७ | ५३ | निजाङ्के पतितं सुतम् ^b | १६ | १०९ | २२० |
| *नाथभक्तिपरिष्कार्या ^a | १६ | ६० | २०२ | *निजाश्रमेभ्यः प्रतिनिर्जि- ^a | १८ | ६० | ३३८ |
| नाथ विश्वविदितं तव ^b | १७ | १०९ | २९२ | निजेन स्थानकनाग्र | १६ | ६० | २०२ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|---------------------------|-------|--------|-------|------------|-----------------------------|--------|-------|-----|-----|
| निर्जौजसा नैर्ऋतयूध- | ० | १४ | २६ | ७६ | निरञ्जनोपस्थितनेत्रशोभैः | ० | १३ | ६२ | ३४ |
| *नित्यं नगेशनिधिभिः | a | १८ | १२९ | ३७२ | निरपायप्रियपथ्यभाव- | d | १५ | ३८ | १३० |
| नित्यानपायित्वमजान- | c | १३ | ३१ | १८ | निरयज्वलनेन्धनीभवि- | c | १५ | ७१ | १४९ |
| नित्यानुभूतामपि नव्य- | c | १८ | ८० | ३४८ | निरयापरपर्यायं | c | १६ | १०३ | २१८ |
| *निदध्यौ कन्यकास्तत्र | a | १६ | १३६ | २३० | निरये निपतन्ति निन्द- | c | १५ | ५८ | १४२ |
| निदाशतपरस्पराः | b | १६ | १३६ | २३० | निरीक्ष्य तं द्वारवती- | c | १४ | ६४ | ९८ |
| निदाने सर्वपाप्मानाम् | b | १६ | ४७ | १९९ | *निरुद्धे नरके नाथ | a | १६ | १२७ | २२७ |
| निनीषते किंपुरुषास्पदं | d | १८ | १३ | ३१४ | *निरुपाधिकसर्वबन्धुमेनं | a | १५ | ७१ | १४९ |
| *निपत्य चोत्पत्य च | a | १८ | १६ | ३१६ | निर्गुणानपि निसर्ग- | c | १७ | १२० | २९७ |
| निपातौ न द्विषोऽविदुः | d | १६ | ९१ | २१३ | निर्जराः स्तुतिभिरभ्य- | c | १७ | ३ | २३८ |
| निपीडनं यन्निबिडं | c | १४ | ४० | ८५ | निर्जरानतमुतारुणानुजः | d | १७ | ६४ | २६६ |
| *निपुणैरतिबालबुद्ध- | a | १५ | ७४ | १५१ | निर्जराश्च निरपायमास- | b | १७ | १२४ | २९९ |
| *निबद्धजैत्रध्वजपंक्ति- | a | १८ | ११७ | ३६६ | निर्जिगाय मिषतां | c | १७ | ८३ | २७६ |
| निबद्धाः पशवो नाथ | c | १६ | ११८ | २२३ | निर्जितेन हरिणा हरिः | c | १७ | ८७ | २७८ |
| निबध्यमानानि विमुञ्चत- | b | १४ | ५२ | ९२ | *निर्जितोऽहमजितेन | a | १७ | ९१ | २८१ |
| *निभृतैरपि पूर्वमैकमत्या- | a | १५ | १०७ | १६९ | निर्धावितुमनीशानाः | c | १६ | ३२ | १९४ |
| निमज्जनोन्मज्जनवेग- | c | १८ | ८६ | ३५१ | निर्निमेषनयनेषु नाकिषु | b | १७ | ४१ | २५६ |
| निमेषमापुः कुमुदा- | b | १४ | ६७ | ९९ | निर्भिन्नरथसारथिः | b | १६ | १०५ | २१९ |
| निमेषरहितैः पौरैः | c | १६ | २ | १८४ | निर्ममैर्मनसिजो | b | १७ | १८ | २४५ |
| निम्नोन्नत समक्रमः | d | १६ | १२० | २२४ | निर्मलां निजदयामिवो- | b | १७ | १२९ | ३०२ |
| निम्नोन्नतान्वर्षविभाग- | b | १८ | १६ | ३१६ | *निर्मुक्तशेषोरगनिर्विशेषैः | a | १८ | १२३ | ३६९ |
| नियतिः केन लङ्घयेत | c | १६ | १२२ | २२५ | *निर्यातितमिदं भूयः | a | १६ | १२८ | २२७ |
| नियतिस्त्वन्मयतामि- | d | १५ | २८ | १२६ | निर्विशेम निविशेमहि | d | १७ | ९४ | २८३ |
| नियमं तीव्रमास्थितान् | b | १६ | ४० | १९६ | निर्विश्यते यौवनमेक- | d | १८ | १२ | ३१३ |
| नियुद्धचर्यानिपुणौ | d | १४ | १५ | ७० | निर्वृता इव निशामया- | d | १७ | २१ | २४६ |
| नियुद्धचिह्नैः परि- | b | १४ | ६४ | ९८ | निर्वेशनीयस्तविशेषमा- | c | १३ | १९ | १२ |
| नियोधयन् यन्निभृतं | d | १४ | २६ | ७६ | निर्व्याजनिष्पन्ननिजानु- | b | १३ | ८ | ६ |
| निरगाब्जकासुर- | d | १६ | ७८ | २०९ | निर्व्याजसङ्गेन निशाम- | b | १३ | ५८ | ३२ |
| | | | | | निलिख्ये तस्य दोर्मध्ये | c | १६ | ३३ | १९४ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---|-------|--------|-------|---------------------------------------|-------|--------|-------|
| *निवर्त्य स्वनिवासाय ^a | १६ | ७१ | २०६ | नृत्तलीलामिव स्पृशन् ^b | १६ | ६० | २०२ |
| *निवर्त्य धर्मशल्येऽस्मिन् ^a | १६ | ४७ | १९९ | नृप इत्येक्षि जनै- ^d | १५ | ३४ | १२८ |
| निविश्य मध्येक्षिति- ^c | १८ | ६ | ३०९ | नृपलोकादथ निर्जगाम ^b | १५ | १०९ | १७० |
| *निवृत्तरागैः परि- ^a | १८ | ५४ | ३३४ | नृपाणामपि कन्यकाः ^b | १६ | ४३ | १९७ |
| निवृत्तिधर्मे नियतस्थिती- ^c | १८ | ११९ | ३६७ | नेत्रकौतुकसूतिकाम् ^b | १६ | १० | १८७ |
| निवेदनमिहास्माकं ^c | १६ | ४७ | १९९ | नेत्रैरिवाभान्ति ^d | १८ | ७७ | ३४७ |
| निवेदितसमाहूतः ^c | १६ | २२ | १९१ | नेदीयसां देवि ^d | १८ | ७१ | ३४३ |
| *निशम्य दिव्यद्रुमसंभ- ^a | १८ | २५ | ३२० | नेदीयसां नेत्र- ^d | ९३ | १९ | १२ |
| निशामिव प्रोषित- ^c | १८ | २ | ३०६ | नैकधातुमति ^c | १७ | ४९ | २६० |
| *निशितैस्तस्य नाराचैः ^a | १६ | १०५ | २१९ | नैर्ऋतेश्वरवाहिनी ^b | १६ | ३६ | १९५ |
| ानदश्रयस दशयतीव ^c | १८ | ५३ | ३३४ | नैश्रेयसीं पद्धति- ^d | १८ | ११९ | ३६७ |
| नष्काभरणवर्षणा ^d | १६ | ३३ | १९४ | *न्यस्तकर्बुरकुथोत्तरं ^a | १७ | ४९ | २६० |
| निष्कृतिस्त्वदुपसत्तिरेव ^d | १७ | ११५ | २९५ | न्यस्तशस्त्रपरिकर्मणामसौ ^c | १७ | ११५ | २९५ |
| निष्पन्नाकृतसायकम् ^b | १६ | ९० | २१३ | न्यासं शुभं निश्चित- ^d | १८ | ५६ | ३३५ |
| निष्प्रतिद्वन्द्विकं स्वर्ग- ^c | १६ | १२७ | २२७ | पक्षपङ्क्तिविपिने ^d | १७ | ४५ | २५८ |
| *निसर्गकल्याणतया प्रतीतं ^a | १८ | ५ | ३०८ | *पक्षपातपरिहारशुद्धया ^a | १७ | ११० | २९३ |
| *निसर्गतमसस्तस्य ^a | १६ | १०६ | २१९ | *पक्षमारुतघोषेण ^a | १६ | ५२ | २०० |
| निस्तरन्ति जगदेक- ^c | १७ | ९९ | २८६ | पक्षवन्तमिवाद्दीन्द्रं ^c | १६ | ८५ | २११ |
| *निस्सहायीकृतस्तत्र ^a | १६ | १०० | २१७ | पक्षवेगपवनेन ताडिताः ^b | १७ | ६१ | २६५ |
| निहंसि पासि चैकस्त्वं ^c | १६ | १२१ | २२४ | पक्षानिलं पातुमुपेत्य ^b | १८ | ९४ | ३५४ |
| निहते चेदिपतौ ^b | १५ | १२८ | १७९ | पक्षानिलैर्मारजयतीव ^d | १८ | ७२ | ३४४ |
| निहन्यमानं निज- ^b | १४ | २१ | ७४ | पचेलिमं किं नु तपो ^c | १४ | २८ | ७७ |
| निहितोन्नतजालुना ^d | १६ | ६० | २०२ | *पञ्चवक्त्रवदनस्थमामिषं ^a | १७ | ७३ | २७१ |
| नीराजनं विश्वसृजा ^d | १८ | ७ | ३१० | *पतद्गहे तिष्ठति रुक्म- ^a | १८ | ४२ | ३२८ |
| नीवीरिव रतेऽशुभः ^d | १६ | १३६ | २३० | पतनोद्यततारकालुकारी ^c | १५ | ११४ | १७२ |
| नूनं खगेशोऽयमनून- ^b | १८ | ७१ | ३४३ | पताकयेवाद्भुतकेतुयष्टिः ^d | १३ | ४९ | २८ |
| नूनं तथाऽऽनर्चं ^c | १३ | ९२ | ५० | पतिः पतीनां प्रति- ^d | १४ | २५ | ७६ |
| नूनं रवं नूपुर- ^b | १८ | २५ | ३२० | पत्नी तव वसुंधरा ^b | १६ | २८ | १९३ |
| नूनमस्य मणिभ्रष्टुता ^c | १७ | ४० | २५५ | | | | |

| | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--------------------------|-------|--------|-------|-----------------------------|-------|--------|-------|
| पत्नी पयोधेरियमानु . d | १८ | ३९ | ३२७ | परामृशन्वृक्षपतिं परः b | १४ | २२ | ७५ |
| पन्नभङ्गमकरैः d | १७ | १७ | २४४ | पराश्च देवीरवृषीत पञ्च b | १४ | ७५ | १०४ |
| पथिकानर्चितुमुन्मना b | १५ | ५७ | १४१ | परिक्रमैः पर्यचरत्स b | १३ | ९१ | ५० |
| पदं तदप्राप्यमहं b | १४ | ३२ | ८० | परिग्रहे भूयस्ति वर्तमाने b | १८ | ४१ | ३२८ |
| *पदबीमदवीयसीं a | १५ | ८९ | १५८ | *परिच्युतं किञ्चिदि- a | १३ | ४६ | २६ |
| पदाभिघातैर्भुजयन्त्र- b | १४ | १५ | ७० | परिणयनाविलम्बं d | १६ | १४४ | २३३ |
| *पदे परस्मिन्निव a | १८ | ११८ | ३६६ | परितोषितभावुकस्त्व- c | १५ | ३ | ११० |
| *पद्मरागरमणीयपल्लवं a | १७ | ३१ | २५१ | परिदृष्टपरावरस्तमीषत् c | १५ | ५५ | १४० |
| *पद्माकराणां परिषन्नि- a | १३ | ४ | ३ | परिदेवयितव्यता d | १६ | १२६ | २२६ |
| पद्मावृतां दिवमकुर्वत d | १८ | १३० | ३७३ | *परिपश्यति हन्त राज- a | १५ | ४८ | १३५ |
| पद्मेक्षणं प्रेक्ष्य b | १३ | ६७ | ३७ | *परिवर्तंहुताशनप्रदीपं a | १५ | १०० | १६५ |
| पद्मनोषिव पराक्रमं d | १७ | ५६ | २६३ | परिवादैश्च तिरश्चकार b | १५ | ९७ | १६३ |
| पयः प्रसन्नं सारि- b | १८ | ७८ | ३४७ | परिवारैरिव तत्यजे b | १५ | १०६ | १६८ |
| पयस्स्वयं सादरमर्ष- b | १३ | ४७ | २७ | परिषत्प्राप्तमुपेत्य पञ्च b | १५ | ३१ | १२७ |
| पयोधिरूपां परिषां c | १३ | ४० | २३ | *परिष्कृतां काञ्चनतोर- a | १३ | ४१ | २४ |
| परं च भोक्तुं पदमन्व- d | १४ | ६१ | ९६ | परिष्कृताङ्गः प्रचितो- c | १४ | १३ | ७० |
| परत्र साध्योऽतिशय- b | १४ | ४६ | ८८ | परिष्कृतिं भारतवर्ष- c | १८ | ३३ | ३२४ |
| परत्वमाद्यं प्रतिपन्न- b | १४ | ७४ | १०३ | परिष्कियामाद्रियतेव d | १३ | ५३ | ३० |
| परबाधाभिलाषिणाम् b | १६ | ९६ | २१५ | *परिस्फुरन्त्याः क्षिति- a | १८ | ९ | ३११ |
| परमं ब्रह्म भवन्त- d | १५ | ११ | ११५ | परिहीणायुषि न प्रवर्ति- b | १५ | ८० | १५३ |
| परमेशस्त्वपुरीं पुनः d | १५ | १३३ | १८१ | परीतमारात्यतिहार- c | १३ | १५ | ९ |
| परविद्यामणिदर्पणेषु b | १५ | २४ | १२३ | परै च पद्मा इव तद्वि- d | १४ | ६७ | ९९ |
| *परस्परं पाणिसरोज- a, | १३ | ८८ | ४८ | परैरभेधां प्रतिजग्मुर्षीं c | १३ | १८ | ११ |
| परस्परच्छिद्रनिवेशिते- b | १४ | १६ | ७१ | पर्यङ्कतां भावितशेष- b | १८ | १०५ | ३६० |
| परस्परभासगुणन a | १३ | ३० | १७ | पर्यचारि परितोष b | १७ | ४ | २३८ |
| परस्य वीक्षां प्रति- c | १३ | १४ | ९ | पर्यन्तसंस्तम्भितभूत- b | १८ | ३४ | ३२५ |
| पराक्रमं तत्परयेव b | १३ | ७१ | ३९ | पर्यभूयत भूयसा d | १६ | ८३ | १११ |
| पराभवस्य प्रतिकार- c | १३ | ३५ | २१ | पर्यवस्थितधृतीन् परः d | १७ | १२९ | ३०२ |
| परामृशन्ती विततान c | १३ | ५१ | २९ | पर्यवैक्षि शरणं d | १७ | ८७ | २७८ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|----------------------------|-------|--------|-------|------------------------------|-------|--------|-------|
| पर्याकुलैर्विष्णुपदीतरङ्गः | १८ | २० | ३१८ | पादपैरुपगतः | १७ | ३० | २५१ |
| पर्यासचन्द्रायुतकान्ति- | b १३ | ४ | ३ | पादेषु भान्ति स्फटिकाः | c १८ | २१ | ३१८ |
| पर्याससारेण भुजागला- | b १८ | २२ | ३१९ | पादो नभस्सागरपार- | d १८ | ४२ | ३२८ |
| पर्युपास्त परिकल्पिता- | b १७ | ६ | २३९ | पारतन्त्रयस्वतन्त्रितैः | b १६ | ११७ | २२३ |
| *पल्लवैरधरकान्तिरंशतः | a १७ | १९ | २४५ | पारिजात उदधीन्द्र- | d १७ | ३० | २५१ |
| पविकल्पेन पदेन | d १५ | १०६ | १६८ | *पारिजातपवनीर्मि- | a १७ | ५९ | २६४ |
| पशुपालस्य विधीयते | b १५ | ४८ | १३५ | पारितोषिकमिवार्पयन् | d १७ | १२३ | २९९ |
| पश्चात्प्रासप्रणयिनि तथा | c १४ | ७९ | १०७ | पादवैषु हेमाचलकर्णि- | b १८ | ९ | ३११ |
| पश्य कोमलहरिन्मणि- | b १७ | ३१ | २५१ | पालयन्तु बलिनो | c १७ | १२८ | ३०१ |
| *पश्य जालकितपल्लवा- | a १७ | ३६ | २५४ | पाशजालैर्दरत्ययैः | b १६ | ११८ | २२३ |
| पश्यति प्रणिदधानया | b १७ | ११० | २९३ | पाषण्डामव | d १६ | ७९ | २०९ |
| पश्यति स्म विबुधेषु | c १७ | ५६ | २६३ | *पितृक्रियानिवृत्तजाम- | a १८ | ६४ | ३४० |
| पश्यतीव पुरुहूतवापिका | c १७ | २६ | २४९ | पिदधुः कर्णयुगं परे | b १५ | ७६ | १५१ |
| *पश्यत्यारादनिमिषगणे | a १७ | १३५ | ३०५ | *पिबत्यसौ पश्चिम- | a १८ | ७१ | ३४३ |
| पश्य त्वया शिक्षितचारु- | b १८ | १२५ | ३७० | पीडितस्य समुत्थितैः | b १६ | ५ | १८५ |
| पश्य नन्दनभुवस्सुमध्य- | c १७ | २२ | २४७ | पीतनिर्भरसुधारसो- | c १७ | ६० | २६५ |
| पश्यन् क्षणं पान्थ | d १३ | १५ | ९ | पीतां पुनश्चोन्नपथेन | c १८ | २८ | ३२२ |
| पश्यन्त्यमुष्मिन् परि- | c १८ | ३६ | ३२६ | पुण्यं प्रिये भूषितमेतद्वयैः | d १८ | ६३ | ३३९ |
| पश्यन् पाशभृतश्छत्रं | c १६ | १३५ | २२९ | पुण्य एष पुरुहूतपादपः | b १७ | ३४ | २५३ |
| पश्यन् प्रियां प्रापित- | b १३ | ६४ | ३५ | *पुण्यकृद्धिरभिकाङ्क्षितं | a १७ | १२ | २४२ |
| पश्य प्रिये त्वं परिवृत्य | c १८ | ७४ | ३४५ | पुण्यानि सत्ये पुलिनानि | c १८ | १११ | ३६३ |
| पश्य प्रिये रत्नविशेष- | c १८ | ९ | ३११ | पुण्याशयाः पौरजना | d १३ | ७७ | ४२ |
| *पश्यामि सौहार्दवतां | a १८ | १०८ | ३६२ | पुत्रभावसुपसंदुषा- | १७ | ९६ | २८५ |
| पश्यैतद्दुत्तुङ्गमसूर्य- | b १८ | १२२ | ३६९ | पुरुहूतसमता | d १७ | २४ | २४८ |
| पाकशासनचमूरमूसु- | d १७ | ६० | २६५ | पुनस्तु ऋक्षेन्द्रपदानु- | c १४ | ६१ | ९६ |
| पाकशील इव पाक- | b १७ | ८५ | २७७ | *पुरमथ गमयित्वा | a १६ | १४४ | २३३ |
| *पाञ्चजन्यनिनदोप- | a १७ | ४ | २३८ | *पुरस्कृतप्रसादस्तां | a १६ | १३१ | २२८ |
| पाञ्चजन्यप्रणादेन | c १६ | ८३ | २११ | पुराङ्गनाः प्रेक्षितुमीह- | c १३ | ४४ | २५ |
| पाञ्चजन्यमुपादध्मौ | c १६ | ७६ | २०८ | पुरीं द्वारवतीं शौरैः | d १६ | १ | १८४ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|---|--------------|--------|-------|------------|--|--------------|-------|-----|-----|
| पुरीमिमां भूषितसिन्धु- | ० | १८ | १२० | ३६८ | *प्रकीर्षमाणो निजमुष्टि- ^a | १४ | १२ | ६९ | |
| पुरुषस्य परस्य पूर्वपूर्वां | ० | १५ | ९५ | १६२ | प्रकुप्यन् पाकशासनः ^d | १६ | ८५ | २११ | |
| पुरुहूतायुधचारुचित्र- | ^b | १५ | ११९ | १७४ | प्रकृतस्य विधातुमन्त- | ^c | १५ | ८२ | १५४ |
| पुरोधसां पूजनमाच- | ^d | १३ | ७९ | ४३ | *प्रकोष्ठभाजः प्रिय- | ^a | १३ | ४७ | २७ |
| पुरोधसा पुण्यकृदग्नि- | ^b | ३३ | ८५ | ४७ | *प्रख्यातगोत्रप्रभवेऽपि ^a | ^a | १८ | ४१ | ३२८ |
| पुरोधसा पुण्यमनोरथेन | ^b | १३ | ९८ | ५३ | प्रख्यातघान्नामपि ^a | ^a | १८ | ८ | ३१० |
| पुरो भवन् भूमिभृतां ^b | ^b | १३ | ३५ | २१ | प्रचारवगात्सुटिते | | १३ | ५० | २८ |
| पुलोककन्यां च दिवौ- | ^b | १४ | ७१ | १०१ | प्रजगौ लास्यतरङ्गित- | ^d | १५ | १ | १०९ |
| पुष्कलाभिरपि पुष्प- | ^d | १७ | ३ | २३८ | प्रजल्पितं पञ्जरशारि- | ^d | १८ | १२६ | ३७१ |
| पुष्पकेतुरिह द्रुष्यते ^d | ^d | १७ | १६ | २४४ | प्रजहासेव विजृम्भित- | ^d | १५ | १०४ | १६७ |
| पुष्पधन्वन इवोप- | ^c | १७ | ९ | २४० | प्रजापतीनां जननीम- | ^c | १८ | १०३ | ३६९ |
| पुष्पभूतवरशिल्पभूषणं ^c | ^c | १७ | ३१ | २५१ | प्रणतः परिजग्राह ^c | ^c | १६ | ७२ | २०६ |
| पुष्पमस्य विभ्र्यात्पुलो- | ^d | १७ | ४१ | २५६ | प्रणतानुग्रहभाविता- | ^b | १५ | २० | १२० |
| पुष्परेणुर्लचिरा मधुश्रियः ^c | ^c | १७ | २४ | २४८ | प्रणम्य नतजीवितम् ^b | ^b | १६ | ११० | २२० |
| पुष्पवर्षममृतोद्भवस्तसुः ^d | ^d | १७ | ८२ | २७५ | प्रणामयोग्येयमितीव ^c | ^c | १३ | ६० | ३३ |
| पुष्पितां भ्रमर एष ^d | ^d | १७ | २९ | २५० | प्रतापविजयश्रिया ^d | ^d | १६ | ६५ | २०४ |
| पुष्पैरसौ पूजितराज- | ^b | १८ | ११७ | ३६६ | प्रतिक्रियां पाणिनखांशु- | ^d | १३ | ५१ | २९ |
| पुष्यति स्म मकरन्दमेदुरं ^c | ^c | १७ | ८२ | २७५ | प्रतिगृह्य प्रियार्हणाम् ^b | ^b | १६ | २३ | १९१ |
| पूर्वजातिषु भवत्यनु- | ^d | १७ | ३४ | २५३ | प्रतिजिगमिषितां पुरीं ^d | ^d | १७ | १३४ | ३०४ |
| पूर्वसंभवगेहिनीम् ^b | ^b | १६ | १३१ | २२८ | प्रतिनिर्धूतहिमप्रभा- | ^b | १५ | १२० | १७५ |
| पृथक्प्रवाहां पृथिवीं ^b | ^b | १८ | ४६ | ३३१ | *प्रतिपद्य रषा विवर्ण- ^a | ^a | १५ | १०५ | १६७ |
| पृथक्त्वेन पितामहं ^d | ^d | १५ | ७४ | १५१ | प्रतिपद्यस्व हितं ^b | ^b | १५ | ६१ | १४३ |
| *पृथुना भुजयुग्मेन ^a | ^a | १६ | ५७ | २०१ | प्रतिपन्नप्रकृतिः ^b | ^b | १५ | १२६ | १७८ |
| पृषदास्वादनं क्षमम् ^d | ^d | १६ | ११४ | २२१ | प्रतिपन्नानुमते नरेन्द्र- ^b | ^b | १५ | ४१ | १३२ |
| पोषयन्ति भवतः ^c | ^c | १७ | ९७ | २८५ | प्रतिप्रयातस्स्वपुरीं ^b | ^b | १४ | ६३ | ९७ |
| पौराः प्रहर्षोपनतैः ^c | ^c | १८ | ११५ | ३६५ | प्रतिबिम्बैरिह तस्य ^d | ^d | १५ | १०७ | १६९ |
| पौरास्समीक्ष्य मुदिताः ^c | ^c | १८ | १३० | ३७३ | प्रतिबोधे तु दुरत्यया ^d | ^d | १५ | १२९ | १८० |
| पौरूहूतमनुभूतमा- | ^d | १७ | १२ | २४२ | प्रतिभास्सन्तु ममा- | ^d | १५ | ९० | १५९ |
| प्रकटच्छन्नकौटिल्याः ^c | ^c | १६ | ७९ | २०९ | प्रतिरुन्धानदुरासदो ^d | ^d | १५ | ७३ | १५० |

| श्लोकपादाः | सर्गः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | |
|---|-------|-------|------------|--------------------------------------|--------|-------|-----|
| प्रतिलब्धोऽग्रमिह ^d | १५ | २६ | १२४ | *प्रदाय ताभ्यामुपदा- ^a | १३ | १०० | ५५ |
| *प्रतिविध्याथ दैतेयं ^a | १६ | ८५ | २११ | *प्रदीयते सुन्दरि दूर- ^a | १८ | ४९ | ३३२ |
| *प्रतीक्षमाणानधिचन्द्र- ^a | १८ | १२५ | ३७० | प्रबभूवुर्दिवौकसः | १६ | १०८ | २२० |
| प्रतीत्य सत्राजित एतद्- ^c | १४ | ३ | ६४ | प्रबलस्यापि यदर्थ्यते ^c | १५ | १८ | ११९ |
| प्रत्यरिदशं तेन सह ^b | १३ | ३१ | १८ | प्रबुध्यमानो न निरोध- ^d | १४ | ९ | ६८ |
| प्रत्यदृश्यत मरुत्व- ^d | १७ | ४८ | २५९ | प्रभयाऽनुकृतप्रवर्यः ^c | १५ | ७३ | १५० |
| प्रत्यपद्यत धृतिं पुरन्दरः ^d | १७ | ७३ | २७१ | प्रभावमनुपप्लवम् ^d | १६ | १३३ | २२९ |
| प्रत्यपद्यत निवृत्ति- ^d | १७ | ८ | २४० | प्रभुमासीनमुपह्वरेऽभि- ^b | १५ | १० | ११५ |
| प्रत्यबोधि परमेष्ठिनं ^d | १७ | ८५ | २७७ | *प्रभुस्तं इत्यासद्धाना | १६ | ६४ | २०४ |
| प्रत्यर्चयामास मुनीनु- ^c | १३ | ७५ | ४१ | प्रभुस्त्वयं ^d | १३ | ७५ | ४१ |
| प्रत्यविध्यत शरैर्राजि- ^d | १७ | ६२ | २६६ | *प्रभेव देवेन तमोप- ^a | १३ | ३१ | १८ |
| प्रत्यवेक्षणपदं प्रतीहि ^d | १७ | ११७ | २९६ | प्रयतामप्रतिबोधसंप्र- ^b | १५ | १२९ | १८० |
| प्रत्यवेक्ष्यति पल्लवा- ^b | १७ | ३५ | २५३ | प्रयथौ दीससंनाहः ^c | १६ | ७१ | २०६ |
| प्रत्यागतं मां प्रतिगन्तु- ^b | १८ | ११५ | ३६५ | प्रयासस्सुरशत्रूणां ^c | १६ | ९६ | २१५ |
| प्रत्यागतास्स्वानि ^b | १३ | १०० | ५५ | *प्रयुज्यमानानि तबो- ^a | १३ | ८३ | ४६ |
| प्रत्यायितां मन्दरनर्त- ^b | १८ | ९९ | ३५७ | प्रयोगैः क्रीडतोस्तयोः ^l | १६ | १०१ | २१७ |
| प्रत्याहृतैः पत्रलता- ^b | १८ | ८७ | ३५१ | प्ररूढलूनैरिव पक्षजालैः ^d | १८ | ४ | ३०७ |
| *प्रत्युद्धतप्रियसखीजन- ^a | १८ | १३१ | ३७३ | प्रलयस्तनयित्नुभीम- ^c | १५ | ११९ | १७४ |
| प्रत्युद्धतेव प्रतिभाति ^c | १८ | ११६ | ३६५ | प्रलयाम्बुधिनिःस्वनम् ^d | १६ | ७६ | २०८ |
| प्रत्युत्सपूर्णन्दुशतान् ^u | १३ | ६६ | ३६ | प्रवर्तते वागिव वश्य- ^d | १८ | ३७ | ३३१ |
| प्रत्येकधामविभवैः ^c | १८ | १२९ | ३७२ | प्रवालजाम्बूनदरत्न- ^b | १४ | ६२ | ९७ |
| *प्रत्येयुषां कंसरिपुर्षूनां ^a | १३ | ४३ | २५ | प्रवालमुक्ताप्रभृतेः ^c | १८ | ३९ | ३२७ |
| *प्रथमा चरमा च देवता ^a | १५ | २१ | १२१ | *प्रपालमुक्तामणिभिः ^a | १८ | ८७ | ३५१ |
| *प्रथितौ रणयज्ञयाय- ^a | १५ | १२३ | १७६ | *प्रवालवह्नौ परिदीप्य- ^a | १८ | ८३ | ३४९ |
| प्रदक्षिणावृत्तशिखा- ^c | १३ | ८५ | ४७ | प्रविवेश सभामदोष- ^c | १५ | ३६ | १२९ |
| प्रदक्षिणीकृतशशवत् ^c | १६ | ६५ | २०४ | प्रवृत्तगङ्गास्तनितो ^c | १८ | ३७ | ३२६ |
| *प्रदक्षिणेन क्रमणेन ^a | १३ | ९२ | ५० | *प्रशान्तखेदः प्रति- ^a | १४ | ७० | १०१ |
| प्रदर्शयन्नृक्षपतेः परा- ^b | १४ | ११ | ६९ | प्रशान्तवाच्यं प्रकृति- ^d | १४ | ६५ | ९८ |
| *प्रदर्शितात्मभ्रमणेन ^a | १८ | ९९ | ३५७ | प्रश्रितास्सुमनसः ^d | १७ | १३० | ३०२ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|--|-------|--------|-------|
| प्रसवोपगमे पतिप्रती- ^c | १५ | ४७ | १३५ | प्राञ्च महाशङ्खमिहा- ^d | १८ | १०९ | ३६२ |
| प्रसह्य तं बाधयितुं प्रच- ^d | १४ | ८ | ६७ | प्राञ्जलिः परिवृढो- ^b | १७ | ८८ | २७९ |
| प्रसादगाम्भीर्यनिधिः ^c | १८ | १०० | ३५७ | प्राणमैक्षत बहिश्रं ^d | १७ | २ | २३७ |
| प्रसादनं दृष्टिमन- ^c | १३ | ८१ | ४४ | प्राणिनां यदवलोकन- ^c | १७ | ३४ | २५३ |
| *प्रसादभाजः प्रति- ^a | १३ | १ | १ | प्राणेश्वरीं प्राप्तुमिषे ^d | १३ | १ | १ |
| प्रसादयन् पालयतीह ^b | १८ | २७ | ३२१ | प्रातराशवदिहास्य ^c | १७ | ३९ | २५५ |
| प्रसाधनैरन्तरयाबभूवुः ^d | १३ | ८२ | ४५ | प्रापितास्तव परं पदं ^c | १७ | ९४ | २८३ |
| *प्रसाधयन्तीमवधीर्य- ^a | १३ | ५३ | ३० | प्रापुस्तस्याः प्रतिनिधि- ^b | १४ | ७८ | १०६ |
| प्रसाधितं यत्तत्र पाद- ^d | १४ | २८ | ७७ | प्रापुस्तुलामप्सरसा- ^d | १३ | १३ | ८ |
| प्रसारयन् संप्रति ^b | १८ | ११२ | ३६३ | प्राप्तं पदं मेखलवा ^d | १३ | ६० | ३३ |
| प्रसूतकिलकिञ्चित् ^b | १६ | ६४ | २०४ | प्राप्ता वयं पर्वत- ^d | १८ | ३३ | ३२४ |
| प्रसूतिचित्रीकृतशुक्ति- ^b | १८ | १२७ | ३७१ | प्राप्ता शुक्रश्रेणिरसौ ^b | १८ | ७६ | ३४६ |
| प्रसूतिमिष्टस्य धनस्य ^b | १४ | २ | ६३ | प्राप्तुकाम इव बाल- ^b | १७ | ७३ | २७१ |
| प्रसूतिरेषा वहती ^b | १४ | ४४ | ८७ | *प्राप्य यादवपति- ^a | १७ | ५ | २३९ |
| प्रसूय नरकं देवी ^c | १६ | २८ | १९३ | प्राप्य यादवभास्वन्तं ^c | १६ | १०२ | २१७ |
| प्रसृतः पाण्डुसुते ^d | १५ | ४० | १३१ | प्रायः पदन्यासपटी- ^d | १८ | ११२ | ३६३ |
| प्रसेदि वान् प्रादुरभू- ^d | १४ | १ | ६३ | प्रायः प्रतीच्छन्नपचार- ^b | १३ | ६२ | ३५ |
| प्रसेनविध्वंसकसिंह- ^c | १४ | ५ | ६६ | प्रायशः प्रहसनोचितं ^d | १७ | ९७ | २८५ |
| प्रस्थितामभिनवेश- ^c | १७ | ७३ | २७१ | प्रायस्तदालिङ्गन- ^d | १३ | ५७ | ३२ |
| प्रस्थितेव चकिताऽमरा- ^d | १७ | ७८ | २७३ | प्रायुल्क दूतीमिव ^d | १३ | ५४ | ३० |
| प्रस्मृतत्वदुपकारपद्धतेः ^b | १७ | ११८ | २९६ | प्रायेण तावेव तथा ^b | १३ | १०७ | ६० |
| *प्रहृष्यता जाम्बवता ^a | १४ | ६२ | ९७ | प्रायेण नीराजन- ^d | १३ | ८५ | ४७ |
| प्रहृष्याद्भस्तनूरुहैः ^b | १६ | ५४ | २०१ | प्रायेण लोकाभ्युदयं ^c | १३ | ८३ | ४६ |
| *प्राकरचक्रं यदुराज- ^a | १८ | १२२ | ३६९ | प्रात्यैशैलात्प्रथितानु- ^c | १८ | ४७ | ३३१ |
| प्राग्ज्योतिषपुरं प्रभुः ^d | १६ | ७१ | २०६ | प्रावृङ्गुणान् प्रीणित- ^d | १८ | ३७ | ३२६ |
| प्राग्दक्षिणं भाति तपो- ^b | १८ | ५६ | ३३५ | प्रासादं प्राविशत्प्रभोः ^d | १६ | २२ | १९१ |
| *प्राचीनासु प्रकृतिषु यथा ^a | १४ | ७९ | १०७ | प्रासादतो वासववल्लभा ^b | १३ | १ | १ |
| *प्राचोऽवतारानतिशय्य ^a | १३ | २२ | १३ | प्रासादवासादह- ^b | १८ | ८ | ३१० |
| प्राज्ञः प्रतीहारपदं ^d | १८ | ७५ | ३४६ | प्राहिणोत्प्रभुरमर्म- ^b | १७ | ६७ | २६८ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---|-------|--------|-------|---------------------------------------|-------|--------|-------|
| प्राहुस्सुधां प्रापित- ^d | १८ | ४६ | ३३१ | बभञ्ज द्रुपं भुजयन्त्र- ^d | १४ | २२ | ७५ |
| प्रियंवदं प्रेषयतीव ^d | १८ | ११४ | ३६४ | बभार भूयो बहुमान- ^c | १३ | १० | ७ |
| प्रियः प्रियां प्रीति- ^d | १४ | ७३ | १०२ | बभूव तद्वन्धुविरोध- ^c | १४ | ४ | ६५ |
| प्रियाङ्गरागव्यतिहार- ^c | १४ | ५४ | ९३ | बभूवतुस्तौ पुलकाञ्चि- ^b | १३ | ८८ | ४८ |
| प्रियापरिष्वङ्गरसेन ^c | १३ | १०४ | ५७ | बभूवतुस्संयति- ^d | १४ | १७ | ७२ |
| प्रियासखीनामभज- ^c | १३ | १२ | ८ | बभूव देवी बहुमान- ^d | १४ | ७२ | १०२ |
| *प्रियासहायः पदवीं ^a | १३ | ३९ | २३ | बभ्रमुर्दशसु दिक्षु ^d | १७ | ६१ | २६५ |
| प्रियां पराधीन इवानु- ^b | १३ | ९० | ४९ | बर्हावृत्तं व्योम विभाव- ^b | १३ | ३० | १७ |
| *प्रियेण सा तेन गृहीत- ^a | १३ | २१ | १३ | *बलभीमसुयोधनै- ^a | १५ | ८० | १५३ |
| प्रीताशया प्रैक्षत सा ^d | १३ | ९५ | ५२ | बलवन्मानविलङ्घनं ^b | १५ | ५४ | १३९ |
| प्रीताशयो बह्वमतात्म- ^d | १३ | १०४ | ५७ | बलवीर्यपराक्रमैः ^d | १६ | ४४ | १९७ |
| प्रेक्ष्यतामिदिहान्यद- ^d | १७ | १२ | २४२ | बलशाली वपुषा च ^b | १५ | ५२ | १३८ |
| प्रेक्ष्य दुर्मदविवेकयोरिव ^c | १७ | ७८ | २७३ | बलानुजन्मा ^d | १४ | २१ | ७४ |
| प्रेक्ष्य देवपृतनामद्वयत ^d | १७ | ७० | २६९ | बलानुजो बालधियाम- ^b | १४ | ६८ | १०० |
| प्रेयसीं प्रणयपेशलाक्षरम् ^d | १७ | ११ | २४१ | बलितनयेन बलीयसा ^b | १८ | १३५ | ३७५ |
| *प्रेषितां हरिहयेन ^a | १७ | ७७ | २७३ | बलिनां मानभृतां ^b | १५ | ३९ | १३१ |
| प्रेक्षतोपवनसंपदं पुरः ^d | १७ | ९ | २४० | बलीयसस्तस्य ^c | १४ | २२ | ७५ |
| प्लवङ्गभ्रूकगणैरनु- ^c | १४ | ६२ | ९७ | बलेन रुद्धा निजबाहु- ^b | १३ | ३८ | २२ |
| *प्लावितो विशिष्ववृष्टि- ^a | १७ | ५५ | २६२ | बलेरपत्यं बलिनां ^c | १८ | २७ | ३२१ |
| प्लोषितानिव दशा ^b | १७ | ६४ | २६६ | बल्वजेषु बहुमानशालि- ^b | १७ | ११७ | २९६ |
| फ | | | | बहुधाऽनुश्रुततत्प्रभाव- ^d | १५ | ३२ | १२८ |
| फणभृद्बलभीषण ^c | १५ | १०० | १६५ | बहुप्रियस्यापि हरे- ^c | १४ | ७२ | १०२ |
| फलमिष्टं निगमद्गुमः ^b | १५ | १२ | ११६ | बहुमानास्पदबन्ध- ^b | १५ | १३ | ११६ |
| फेनायमानानि यशः- ^b | १८ | ३२ | ३२४ | बहुमानैकपदं यतो- ^d | १५ | ८ | ११४ |
| फेनैरसौ वीचिकर- ^b | १८ | ८२ | ३४९ | बहुशस्तस्य वरोर्मिका ^b | १५ | १०३ | १६६ |
| ब | | | | बह्वमस्त दयितां ^d | १७ | ७ | २३९ |
| *बडवानलधूमराजि- ^a | १५ | १०१ | १६५ | बह्वमस्त बलानुजः ^d | १६ | १३४ | २२९ |
| बद्धाञ्जलिरनिःश्रसन् ^b | १६ | ६९ | २०६ | बह्वमन्यत तेनैव ^c | १६ | १०० | २१७ |
| बन्दीकृतानां बहुलक्षपा- ^b | १८ | ६७ | ३४१ | *बाणाभिक्ष्यं बलिसुत- ^a | १८ | १३६ | ३७५ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|-------------------------|-------|--------|-------|------------|-------------------------|--------|-------|-----|-----|
| बाणासुरो बाहुसहस्र | d | १८ | २७ | ३२१ | *भद्रमस्तु भवते | a | १७ | १२४ | २९९ |
| बाणैरशनिभीषणैः | b | १६ | ८५ | २११ | भयादिव निवर्तते | b | १६ | ३५ | १९५ |
| बाधते विबुधानेवं | c | १६ | ४४ | १९७ | भयानकादानक- | c | १४ | २० | ७४ |
| बालचन्द्रमणिराज- | d | १७ | ३६ | २५४ | *भयार्णवाद्बुद्धतया | | १३ | ४० | २३ |
| बाल्ये धृतां बर्हिकलाप- | d | १३ | १० | ७ | भवतो भजतामनन्य- | c | १५ | १७ | ११९ |
| बाह्यमान्तरमपि | b | १७ | ६३ | २६६ | भवत्पदं कूलमिव | d | १४ | ४९ | ९० |
| बिभर्ति शुद्धो धृत- | c | १८ | ७५ | ३४६ | भवदीयं भविनस्तमो | d | १५ | २५ | १२४ |
| बिभ्रतस्त्रिजगदेक- | d | १७ | ५७ | २६३ | भवदोषार्थमा यासां | c | १६ | १३९ | २३१ |
| *बिभ्रती तदभिलाप- | a | १७ | २७ | २४९ | भवद्गिरावर्तगणैः | b | १४ | ४९ | ९० |
| बिम्बाधरं विद्रुमभङ्ग- | c | १८ | ८८ | ३५२ | भवन्त्यमी स्वागत- | c | १८ | ४८ | ३३२ |
| बिम्बितेव भवती | d | १७ | २५ | २४८ | भवभीतिनिशीथिनी- | c | १५ | ११ | ११५ |
| बिलं यथौ जाम्बवतो | d | १४ | ५ | ६६ | *भवार्णवे कर्मविपाक- | a | १४ | ४९ | ९० |
| बिले तदीये विबुधा- | c | १४ | ५९ | ९५ | भविता चैद्यविपत्तये | d | १५ | ७२ | १५० |
| बृंहितव्यासदिङ्मुखम्- | b | १६ | १५ | १८९ | भव्यां दशां भावयति | d | १३ | ९० | ४९ |
| बृहन्त्यपि बलानि नः | b | १६ | ३१ | १९४ | *भसितीकृतचन्दनानुलेपः | a | १५ | १०२ | १६६ |
| ब्रह्मस्तम्बमिदं परः | d | १६ | ३० | १९३ | भस्मीकृतानां सगरा- | c | १८ | ४६ | ३३१ |
| ब्रह्माण्डैरपि लीयते | b | १६ | १२५ | २२६ | *भागधेयपरिपाकत- | a | १७ | ६ | २३९ |
| | | | | | भागीरथीं जङ्घुमिवोद्व- | d | १८ | २८ | ३२२ |
| | | | | | भागीरथी सैकतराजहं- | d | १८ | ४८ | ३३२ |
| | | | | | भाग्यं किमस्या इति | c | १३ | ५६ | ३१ |
| | | | | | भामया भगवता च | b | १७ | १३१ | ३०३ |
| | | | | | भावमास्थितवता | b | १७ | ५० | २६० |
| | | | | | भावशुद्धिपरिकर्मिताक्ष- | b | १७ | १२१ | २९८ |
| | | | | | भावितानि भविकानि | b | १७ | १२५ | ३०० |
| | | | | | भावितेन समभाव्यतो- | d | १७ | ५ | २३९ |
| | | | | | भीतिकोपसमवायरूप | | १७ | ४६ | २५८ |
| | | | | | भीमघोषदलिताखिल- | b | १७ | ५३ | २६२ |
| | | | | | भीमनागघटिताकृतेर- | b | १७ | ५८ | २६४ |
| | | | | | *भीषणप्रलयमेघसंनिभं | a | १७ | ५२ | २६१ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------|-------|--------|-------|---------------------------|-------|--------|-------|
| भुजगेन्द्रफणारत्न c | १६ | ५५ | २०१ | मत्प्रसूतेषु जन्तुषु d | १६ | १२३ | २२५ |
| *भुजमन्दवेगेन a | १६ | १४२ | २३२ | मथिताद्दानवान्बोधैः c | १६ | १४२ | २३२ |
| भुजयुग्मं च तव स्थिता-b | १५ | ५९ | १४२ | मदप्रवाहैर्मलिनान् d | १८ | ७९ | ३४७ |
| भुजान् कटकभूषितान् b | १६ | १४० | २३१ | *मदलुसधिया a | १५ | ११७ | १७३ |
| भुजान्तरेणोपजुगह- d | १४ | ५४ | ९३ | मदारुणं व्यञ्जयते d | १८ | २३ | ३१९ |
| भुजाह्वे च व्युदपादि-d | १४ | ४१ | ८६ | *मद्विधा विषमवृत्तिशा- a | १७ | ९७ | २८५ |
| भूतधात्री त्वया धृता b | १६ | ११२ | २२१ | मधुकैटभमर्दनम् b | १६ | ४८ | १९९ |
| *भूतभव्यभवदात्मनः a | १७ | १०३ | २८९ | मधुकैटभमेरुमर्दिनस्ते c | १५ | १८ | ११९ |
| भूमेरहं भूषणतामनैष d | १८ | ७० | ३४३ | *मधुजित्परिवादजात- a | १५ | ७९ | १५३ |
| भूयस्सुधासुद्धिरतीव d | १८ | ९५ | ३५५ | *मधुद्विषो वर्णमुषां a | १८ | १०७ | ३६१ |
| भूषितो गुणविभूति c | १७ | १०१ | २८८ | *मधुमर्दनकार्मुकप्रणादः a | १५ | ११८ | १७४ |
| भृङ्गतारकितपद्मलोचना d | १७ | २६ | २४९ | मधुमर्दनगीतगर्भेयातत् c | १५ | ८६ | १५६ |
| भोगीन्द्रपरिकर्मणा b | १६ | ५७ | २०१ | मधुराभाग्यमनन्यभो- b | १५ | ८७ | १५७ |
| भुक्कुटी तस्य मुखे b | १५ | १०१ | १६५ | मधुवतीनां मधुरैः c | १८ | ११४ | ३६४ |
| *भुवा स्फुरन्त्या मदन- | १३ | ५४ | ३० | मधुस्वज्जन्दतासीन्नः c | १६ | १३७ | २३० |
| म | | | | मध्यसीन्निविजयश्रिया d | १७ | ७६ | २७२ |
| मकुटालम्बिमथूर- b | १५ | ९० | १५९ | मनः प्रपेदे सहजां c | १३ | ३६ | २१ |
| *मङ्गलत्वामवच्छद्भिः a | १६ | ११ | १८७ | मनः प्रसूतेरिव b | १३ | १०५ | ५८ |
| मङ्गल्यमाल्याभरणाक्ष- b | १३ | ८३ | ४६ | मनसायातशठान् d | १५ | ४४ | १३४ |
| मङ्गल्यसीमान्तभुवा च b | १३ | ९६ | ५२ | मनसिजवपुपेव स्वेन b | १६ | १४३ | २३३ |
| मञ्जरीभिरवनम्य b | १७ | ३८ | २५५ | मनस्विनस्तस्य d | १४ | ११ | ६९ |
| मञ्जु गायति च b | १७ | २० | २४६ | मनुजस्य तदर्चने c | १५ | ६२ | १४४ |
| मञ्जुस्वरा मानसहस्रदा- d | १८ | २५ | ३२० | मनुजैरर्चनमत्र मा b | १५ | ६६ | १४६ |
| मणिं च दिव्यं द्युमणेः c | १४ | ४३ | ८७ | *मनुष्यतां मानयतो a | १३ | ९९ | ५४ |
| मणिं च दिव्यां मधु- d | १४ | ५६ | ९४ | *मनुष्यमावाभिनय a | १४ | ६१ | ९६ |
| *मणिपरुवकसम्पन्मान- | १६ | १४३ | २३३ | मनोजवं सत्यमनोरथ- c | १३ | २८ | १६ |
| मणीश्वरं दर्शितकौस्तुभ- d | १४ | ६ | ६६ | मनोरथं विष्णुपदीव- d | १८ | ११३ | ३६४ |
| मतिमोहेन महीयसा d | १५ | ९८ | १६४ | *मन्त्रपूतमनुपसृतं a | १७ | १२६ | ३०० |
| मतिहीनः पशुरेष d | १५ | ६२ | १४४ | *मन्थरश्वसनसौरभो- a | १७ | २१ | २४६ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------------------|-------|--------|-------|---|-------|--------|-------|
| मन्दरद्वितयेनेव ^c | १६ | ५७ | २०१ | महावराहस्य " | १८ | ९० | ३५२ |
| मन्दरस्य मणिशृङ्ग- ^b | १७ | १ | २३७ | महावराहस्य ^c | १८ | ६९ | ३४२ |
| मन्दाकिनीहेमसरोज- ^d | १८ | ४९ | ३३२ | महासुरं केवल- ^d | १४ | २० | ७४ |
| मन्मथेन ऋतु- ^c | १७ | २१ | २४६ | महिष्यारुक्मिण्या- ^d | १५ | १३४ | १८२ |
| मन्मथोपवनदेवतामिव ^d | १७ | ३८ | २५५ | महीभृतामग्रसरस्य ^c | १८ | ७ | ३१० |
| मन्युरेव शतमन्युना ^c | १७ | ४७ | २५९ | *महीयसो वेगवशेन ^a | १८ | १७ | ३१६ |
| ^k ममात्मजाऽपि ^a | १४ | ४४ | ८७ | *महीयसां मङ्गल- ^a | १३ | ४२ | २४ |
| मयाऽपि वा सोऽय- ^d | १४ | ३३ | ७१ | महोत्सवमिवाशानां ^c | १६ | ४ | १८५ |
| मयाऽल्पसत्त्वेन ^d | १४ | ४० | ८५ | महोत्सवे वाहन- ^c | १८ | १०४ | ३५९ |
| मयूरपिच्छातप- ^c | १८ | ४९ | ३३२ | महौजसं मन्मथ- ^b | १४ | ७७ | १०५ |
| मरीचिकानामिव ^d | १४ | ५० | ९१ | मातङ्गयादांसि ^d | १८ | ८६ | ३५१ |
| मरुद्गणेन ^c | १८ | २९ | ३२२ | *मातरं त्रिजगतां ^a | १७ | ९० | २८० |
| *मरुद्गिराघूर्णित- | १८ | ९५ | ३५५ | मातुभागमगणन ^c | १७ | १०१ | २८८ |
| *मलिम्लुचं कंचिदिवागतं ^a | १४ | ८ | ६७ | मा ते भयं भूदिति ^c | १३ | २० | १२ |
| *मल्लीविकासोजल- ^a | १३ | २३ | १४ | मादसैस्त्वदितरेषु ^b | १७ | ९३ | २८२ |
| मशकामशन- ^d | १५ | १८ | ११९ | माननीयचरिता | १७ | ४२ | २५६ |
| *मशकामशैवद्यस्य ^a | १६ | ४८ | १९९ | मानयत्ययमसौ | १७ | ३८ | २५५ |
| महतां संप्रति ^d | १५ | ८१ | १५४ | मानितोऽहमवमानित- ^c | १७ | ९६ | २७६ |
| *महता मत्प्रयुक्तेन ^a | १६ | ३३ | १९४ | ^k मानुषत्वमनुगच्छता ^a | १७ | १११ | २९३ |
| *महता मदगन्धेन ^a | १६ | २० | १९१ | मानुषीति मनुते ^b | १७ | ९० | २८० |
| महतीबहुवार- ^c | १५ | ३९ | १३१ | मान्मथीरिव दीर्घिकाः ^d | १६ | १३७ | २३० |
| महती मूर्ध्निपातिता ^b | १६ | ३९ | १९६ | मान्यमग्रजवर्णेन ^c | १६ | ५९ | २०२ |
| महती मेदिनीनूनं ^c | १६ | १०९ | २२० | मान्यासमीपे मधुरा ^b | १८ | ७० | ३४३ |
| महतो दैत्यनगरात् ^c | १६ | ७८ | २०९ | माऽपहार्षुरसुराः ^d | १७ | १२४ | २९९ |
| महदादि विलाप- ^c | १५ | १९ | ११९ | मामकं मणिभूधरम् ^b | १६ | ४१ | १९७ |
| महद्गिरेषा मधुरा- ^b | १८ | ४७ | ३३१ | *मायाधिकेन ^a | १८ | १२८ | ३७२ |
| "महनीयपरिष्कारं ^a | १६ | ४ | १८५ | मारुतस्य मनसोऽपि ^b | १७ | २ | २३७ |
| महामणिं भूमिभृते ^d | १४ | २ | ६३ | मारुतेन चतुरेण ^c | १७ | २० | २४६ |
| महामनाः पूर्णमनो- ^d | १४ | ५५ | ९३ | मास्मभूत्वदितरस्य ^d | १७ | १०२ | २८८ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--------------------------------------|-------|--------|-------|--|-------|--------|-------|
| *मास्मभैष्टमयिगोस- ^a | १७ | १२५ | ३०० | मुहुराधूतकरस्त- ^d | १५ | ८३ | १५५ |
| मित्रभावसमुपागतं ^c | १७ | ८९ | २७९ | *मुहुराघ्रेडयामास ^a | १६ | ६८ | २०५ |
| मित्त्रैरमित्त्रैरपि ^d | १३ | १०५ | ५८ | मूढस्समभवत्क्रमात् ^d | १६ | १०२ | २१७ |
| मिथः प्रतिक्षेप ^c | १४ | ५५ | ७० | *मूर्तिमानिव ^a | १६ | ६२ | २०३ |
| *मिथस्तयोरस्तदयं ^a | १४ | १० | ६८ | *मूर्धाविपुलतुङ्गेन ^a | १६ | ८ | १८६ |
| *मिथोगुणैस्तन्मिथुनं ^a | १३ | २६ | १५ | *मृदङ्गनादेन ^a | १८ | २७ | ३२१ |
| मिथोऽनु रूपं ^b | १३ | ७३ | ४० | मृदितौ कण्ठभूषणैः ^d | १६ | ६६ | २०५ |
| मिषतः परिभूय ^c | १५ | ४५ | १३४ | मृषामिश्रितं ^b | १४ | ५ | ६६ |
| मुकुन्ददेवैरपि ^b | १४ | ४७ | ८९ | *मृष्यतां मम विभो- ^a | १७ | ११८ | २९६ |
| मुकुन्देन प्रसेदुषा ^d | १६ | ६९ | २०६ | मेदिनीद्यतिहेतुना ^b | १६ | ७ | १८६ |
| मुक्तातपत्राणि ^d | १८ | ८५ | ३५० | मेदिनी विश्ववेदिनी ^b | १६ | १११ | २२० |
| मुक्तादाममिरावृत्तम् ^l | १६ | १३५ | २२९ | मेनकास्तनबन्धुना ^b | १६ | ८ | १८६ |
| मुक्तावासराहमात् | १७ | १०० | २८७ | मेरुकल्पेन रूपेण ^a | १६ | ७ | १८६ |
| मुखराग मधुहन्तु- ^b | १५ | ७८ | १५२ | मेरुसर्षपनिदर्शनं ^c | १७ | १०२ | २८८ |
| मुखाब्जतस्वानु- ^d | १४ | २९ | ७८ | मोहबोधविवशेन ^d | १७ | ११२ | २९३ |
| मुग्धमध्यप्रगल्भाभिः ^c | १६ | ६८ | २०५ | मोहसंततिमयी ^d | १७ | १०० | २८७ |
| मुग्धेन्दुहासो- ^c | १३ | ६४ | ३५ | मोहितैस्त्वमवध- ^b | १७ | १११ | २९३ |
| मुञ्चन्त्यसौ मौक्तिकला- ^b | १८ | ८३ | ३४९ | मौक्तिकैरमृतबिन्दु- ^b | १७ | ३६ | २५४ |
| मुदितः प्राहजगद्धितं ^d | १५ | १० | ११५ | मौलिस्रजाहस्त- ^b | १३ | ४९ | २८ |
| मुदितो मुनिरब्जयो- ^c | १५ | ८३ | १५५ | | | | |
| मुद्रयन्ति चकितान् ^c | १७ | १७ | २४४ | य | | | |
| *मुनिभिः पुलकाञ्चिता ^a | १५ | ७७ | १५२ | य इमे कृष्णमिहार्च- ^b | १५ | ९३ | १६१ |
| मुनिमिश्रं मुहुः ^c | १५ | १३२ | १८१ | *य इहाद्य भजन्ति ^a | १५ | ६५ | १४६ |
| मुनिमिश्रात्र ^b | १५ | ९९ | १६४ | यजते पश्यत ^d | १५ | ४५ | १३४ |
| मुनिरध्वनि वल्लकी ^c | १५ | १ | १०९ | यत एव बभूव ^c | १५ | ६४ | १४५ |
| मुनिरात्ममनीषिका- ^c | १५ | २९ | ४२६ | यत्परं पदमुशन्ति ^d | १७ | १०३ | २८९ |
| मुमुदेमूर्ध्नि ^c | १६ | ६९ | २०६ | यत्पृषन्ति निगमाः ^c | १७ | ११० | २९३ |
| *मुरं पञ्चजनं सप्त- ^a | १६ | ७५ | २०८ | *यत्प्रभौ नरकमर्दने- ^a | १७ | ८२ | २७५ |
| *मुषिताम्बरमन्त्र- ^a | १५ | १२१ | १७५ | यत्प्रविश्य न पुनर्निवर्तते ^c | १७ | १०३ | २८९ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------|-------|--------|-------|--------------------------|-------|--------|-------|
| यथाक्रमं सात्यतिरुस- | १३ | ७६ | ४२ | यदुसिंहः शिशुपाल- | १५ | ११७ | १७३ |
| *यथागिरीशो गिरिराज- | १४ | ७१ | १०१ | यदुसूर्यमवाप्य | १५ | १२४ | १७७ |
| यथा च तन्वीत न | १४ | ७३ | १०२ | यदच्छया सम्भृतचामर- | १८ | १७ | ३१६ |
| *यथा न खेदाय गतः | १४ | ७३ | १०२ | *यदृज्जोपगमेऽप्यस्य | १६ | ३२ | १९४ |
| यथार्हं संस्पृष्टो यदुभि | १५ | १३४ | १८२ | *यदेकमेकेन च | १४ | ४ | ६५ |
| यथाश्रुतं प्रैक्षत याद- | १३ | २ | २ | यद्भावमेवं भजते यथा- | १८ | १२२ | ३६९ |
| यथार्हसेवावसरे | १४ | ७५ | १०४ | यद्भूलतालास्य | १८ | १०३ | ३५९ |
| *यथास्वं नगरद्वारे | १६ | ७३ | २०७ | यद्वा सवित्रीति यथार्थ- | १३ | ९७ | ५३ |
| *यदत्र कर्मण्यथाकृतं | १३ | ९४ | ५१ | यन्निदानमखिलस्य | १७ | १०३ | २८९ |
| *यदनुग्रहनिग्रहप्रयुक्ते | १५ | ६९ | १४८ | यमलार्जुनदृष्टबालकेलि | १५ | ८८ | १५७ |
| यदन्वितस्सन्नभिगम्यतां | १४ | ७५ | १०४ | *यमस्वसुस्तन्वि | १८ | ७० | ३४३ |
| यदप्रियं प्रोचुरिदं | १४ | ६९ | १०० | यमुनासाक्षिकयौवनं | १५ | ८८ | १५७ |
| *यदि जीवितुमीहसे | १५ | ६१ | १४३ | *यस्य त्वं यश्च | १६ | ११९ | २२३ |
| यदि जीवेदलमन्वयवादैः | १५ | ४३ | १३३ | यस्यासौ तस्य यस्तथा | १६ | ११९ | २२३ |
| यदि तद्वेत्थ वद्वैष | १५ | ५८ | १४२ | ययौ च खेदं निजविप्र- | १३ | २५ | १५ |
| यदि तीर्णप्रतिज्ञस्त्वं | १६ | १२४ | २२६ | यादवा दानवाश्च तम् | १६ | ७३ | २०७ |
| यदि धर्मध्वज एष | १५ | ४५ | १३४ | *यादवेन्द्र विबुधेन्द्र- | १७ | ८१ | २७५ |
| यदि नामधिया न | १५ | ६८ | १४८ | *यादो निधाने यदुराज- | १८ | ११० | ३६३ |
| यदि नार्चयतो न तौ च | १५ | ७० | १४९ | यानासनसमाश्रयाः | १६ | ९७ | २१५ |
| यदि माद्रीतनयस्स- | १५ | ४३ | १३३ | यानोद्यतं यादवपञ्च- | १३ | ३४ | २० |
| यदि शेषोऽयमवप्लुतः | १५ | ५२ | १३८ | यान्ति देवगृहाश्रिताः | १६ | ३२ | १९४ |
| यदुपतिरधिचक्रे | १३ | १०८ | ६० | यायजूकपरिषन्निपेवितम् | १७ | १२६ | ३०० |
| यदुपरिषदि सर्वलोक- | १८ | १३५ | ३७५ | *युगकोटिशतायुतानि | १५ | ६२ | १४४ |
| *यदुपुङ्गवसूर्यसंनिधाने | १५ | ११६ | १७३ | *युगान्तदम्भोलिनिपात- | १४ | २१ | ७४ |
| *यदुभिस्सह यादवे- | १५ | ३१ | १२७ | युगान्तसन्ध्याजलदः | १६ | ५४ | २०१ |
| यदुभिः प्रतिरुद्धरोषवैगैः | १५ | ७८ | १५२ | युतं धनैर्यौतकर्मर्प- | १४ | ४३ | ८७ |
| यदुवीरस्य तनुं विवेश | १५ | १३० | १८० | युधिषिम्बप्रतिबिम्ब- | १५ | ११२ | १७१ |
| यदुवीरस्य विधातु- | १५ | ३६ | १२९ | युधि शस्त्रास्त्रमयैः | १५ | १२२ | १७६ |
| यदुवीरा मधुवैरिहेति- | १५ | ११३ | १७१ | युयुजाते पृतने यथार्ह- | १५ | ११२ | १७१ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|-------------------------------------|-------|--------|-------|------------------------------------|-------|--------|-------|
| यैरेवमन्योऽन्यविभूषितं ^c | १३ | १०७ | ६० | रम्येयमाभाति ^b | १८ | ६५ | ३४० |
| *योगिनामिव तत्रासीत् ^c | १६ | ९८ | २१६ | रराज नाथेन रथो ^c | १३ | २९ | १७ |
| *योजितोऽथयदुवंश- ^a | १७ | ४५ | २५८ | रराज रामावरजस्य ^c | १४ | १२ | ६९ |
| *योऽसि सोऽसि च यथा ^a | १७ | ११३ | २९४ | रसाधिका रत्नलतेव ^d | १४ | ५७ | ९४ |
| | | | | *रसावहैरैकधिया ^a | १४ | ३४ | ८२ |
| | | | | रसेन रत्नामिषमर्थ- ^b | १४ | ४ | ६५ |
| | | | | रसैरसौ निर्विशतीव ^d | १८ | ८० | ३४८ |
| | | | | *रहस्तदाश्लेषरसो- ^a | १८ | ५२ | ३३३ |
| | | | | रहस्सुरथ्यासु च ^c | १४ | ६८ | १०० |
| | | | | रागरोषरहितात्मना- ^c | १७ | ११९ | २९७ |
| | | | | राजन्यमी रत्न- ^d | १८ | ८ | ३१० |
| | | | | *रामस्य सीतेव ^a | १३ | ९५ | ५२ |
| | | | | रामत्रातां खगपति- ^d | १७ | १३५ | ३०५ |
| | | | | रामासहायः | १३ | ४१ | २४ |
| | | | | *रामास्त्रन्द्रोदितं ^a | १८ | २८ | ३२२ |
| | | | | रामेण सीतापतिना ^c | १८ | ११० | ३६३ |
| | | | | राहुमुक्तामव ^u | १७ | ८८ | २७९ |
| | | | | राहोरिव रमापतिः ^d | १६ | १०६ | २१९ |
| | | | | रिपुं चक्रे निरायुधम् ^d | १६ | १०३ | २१८ |
| | | | | रुक्माणि रत्नानि ^b | १३ | ७८ | ४३ |
| | | | | *रुक्मि च तूर्णं ^a | १३ | ३५ | २१ |
| | | | | रुक्मिव निरपायां ^c | १३ | १०८ | ६० |
| | | | | रुद्रकोपविवशस्य ^c | १७ | ११८ | २९६ |
| | | | | रुद्रया च सुकीर्त्या ^c | १६ | ६६ | २०५ |
| | | | | रुद्रे रोषताम्राभिः ^c | १६ | ८८ | २१२ |
| | | | | रुरोध नैसर्गिकसत्व- ^d | १४ | ७ | ६७ |
| | | | | रुशर्ती वाचमपास्य- ^b | १५ | ५६ | १४१ |
| | | | | रूपवानिव मारुतः ^b | १६ | ६२ | २०३ |
| | | | | रूपसंपदमसौ ^b | १७ | २६ | २४९ |

र

रक्तभावविगमोज्ज्वलं^c

१७ ८८ २७९

रक्षः पुरा रामशर-^d

१८ २२ ३१९

रक्षार्थमिह दीनानां^c

१६ २५ १९२

रणनीराजनमाचचार^b

१५ १२५ १७८

रणवेदप्रभवो^d

१५ ११८ १७४

रत्नयोरिव तुला-^b

१७ ८१ २७५

रत्नशैलनिभांस्तस्य^a

१६ १४० २३१

रत्नसानुशिखण्डकम्^d

१६ १३२ २२८

रत्नस्थूणेव देवकी^d

१६ २५ १९२

रत्नौघदीप्तेन^b

१३ ३२ १९

रथपादेन चिच्छेद^c

१६ १०६ २१९

रथस्तवासौ^c

१८ ११३ ३६४

*रथहस्तिनुरङ्ग-^a

१५ ११२ १७१

*रथिनोरथ^a

१५ १२२ १७६

रथेन तं राजपथे-^a

१३ ५८ ३०

*रभसभ्रमणेन^a

१५ १२५ १७८

रमसादवमत्य^c

१५ ४३ १३३

*रभसेन रथाङ्ग-^a

१५ १३० १८०

रमापतौ गारुड-^c

१४ ५७ ९४

रम्यं प्रतिययौ^c

१६ १३२ २२८

रम्यप्रसूनाञ्चित्रराज^d

१३ ४१ २४

रम्यस्तया निर्विशेषे^d

१३ ८ ६

रम्यामसौ पुण्यति^d

१८ ९९ ३५७

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|------------------------------|-------|--------|-------|---------------------------|-------|--------|-------|
| रोमराजिमिव d | १७ | २२ | २४७ | वक्रं च युञ्जन्निह b | १८ | १४ | ३१५ |
| रोमोद्गमैराहित- b | १३ | २३ | १४ | *वक्रैस्सुधासोदरकान्ति- a | १३ | ६६ | ३६ |
| रोषदद्याधरं मुखम् b | १६ | १०८ | २२० | वक्रवृत्तिस्सरुधिरः a | १६ | १०२ | २१७ |
| ल | | | | वक्रोक्तिगर्भा इव d | १३ | १४ | ९ |
| लक्ष्मीदशा नित्य- b | १८ | १०६ | ३६१ | वक्रं प्रदिश्य पुनरप्य- b | १७ | १३३ | ३०३ |
| लक्ष्मीलक्षणमाहुस्त्वां c | १६ | ११५ | २२२ | वक्रघोषपरुषो b | १७ | ४८ | २५९ |
| *लक्ष्मीसुधासंजननाय a | १८ | ३१ | ६२३ | वक्रपाणि धनुषश्शरोर्मयः c | १७ | ५३ | २६२ |
| *लक्ष्यमेकमभूत्तस्य a | १६ | ९२ | २१४ | *वक्रमात्तभरिहन्तृ | १७ | ७४ | २७१ |
| लङ्कापथे लाघवमाद- d | १८ | ११० | ३६३ | *वक्रिणश्शरगणस्समा- a | १७ | ५४ | २६२ |
| लङ्कितत्रिविधावधिम् d | १६ | ११५ | २२२ | वक्रेण ज्वलितात्मना b | १६ | ३३ | १९४ |
| लप्यते तव विहारभूः d | १७ | ४३ | २५७ | वक्रैरसौ नित्यतटि- b | १८ | ३७ | ३२६ |
| लम्भितोन्नतिरनेन b | १७ | ९१ | २८१ | वदनं तस्य रूपा b | १५ | १०० | १६५ |
| लवणजलधिगुप्तामाप b | १८ | १३२ | ३७३ | वदान्यरत्नं च समं b | १४ | ५५ | ९३ |
| लाघवेन च नतिस्तद- d | १७ | ८१ | २७५ | वदान्यवृक्षस्य विभाति c | १८ | ३ | ३०७ |
| *लावण्यजलधौ लक्ष्मीः a | १६ | १३७ | २३० | वधितश्चक्रधारया b | १६ | २६ | २२६ |
| *लावण्यपूरं ललिताङ्गयष्टेः a | १३ | ८२ | ४५ | वधूसखे तत्र a | १३ | १०२ | ५६ |
| लास्यमत्र परिचिन्वते d | १७ | २० | २४६ | *वनं तदेतन्महितं a | १४ | २८ | ७७ |
| लिम्पन्निव दिशोदश d | १६ | ५३ | २०० | वनितेवाद्यभिभर्ति d | १५ | ४७ | १३५ |
| लीलयैव गरुडो वहन् d | १७ | १ | २३७ | वनेचरः प्रेक्ष्य तदर्ह- b | १४ | ८ | ६७ |
| लीलागतं लास्यमभूद्- d | १३ | ४५ | २६ | *वनौकसांपत्युरहीन्द्र- a | १४ | ५६ | ९४ |
| लीलोपशान्त्या लिखितेव c | १३ | ३ | ३ | वनौकसा मांसदशा- d | १४ | ४७ | ८९ |
| लाकपालपृतना u | १७ | ७७ | २७३ | वन्यद्विपानां व्रजतां c | १८ | ७९ | ३४७ |
| लोकपालमहिषी- b | १७ | ७ | २३९ | *वपुश्शुभं वाजिमुखा- e | १८ | १४ | ३१५ |
| *लोकतः खगरथेन a | १७ | ३ | २३८ | वपुषश्चेदिपतेरुदीय- b | १५ | १३० | १८० |
| लोलिता निवधृते c | १७ | ७७ | २७३ | *वपुषा भक्तिनन्नेण a | १६ | ६१ | २०३ |
| लोहिताङ्गो महीसुतः b | १६ | १०२ | २१७ | वप्राभिघातभीतस्य c | १६ | १६ | १८९ |
| व | | | | वमान्नवानन्दममान्त- d | १८ | १ | ३०६ |
| वक्रं वयस्येव रहः d | १८ | ३ | ३०७ | वयमासी महि मन्द- d | १५ | ८६ | १३४ |
| | | | | वरणीया वरदा च | १५ | २१ | १२१ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------------------|-------|--------|-------|-----------------------------------|-------|--------|-------|
| *वराय ्त्वा निरवद्ययूने ^a | १८ | १०४ | ३५९ | *वाचस्पतित्वं च ^a | १३ | ५ | ४ |
| वरिवस्यामिह तस्य ^d | १५ | ६५ | १४६ | वान्छाधिकं वन्दिवनी- ^d | १३ | ७८ | ४३ |
| *वरेण वन्देन सुरासुराणां ^a | १३ | ९६ | ५२ | वातावधूतैरिव ^b | १३ | २९ | १७ |
| *वर्णं महानीलमणि- ^a | १८ | ८८ | ३५२ | *वादितेषु विहगो- ^a | १७ | २० | २४६ |
| *वर्तते दशशतेक्षणोऽपि ^a | १७ | १० | २४१ | वानरानुचरितैः ^d | १७ | ९६ | २८५ |
| वर्धनीयविभवावयं पुनः ^c | १७ | १०६ | २९० | वामेतरो वाम- ^b | १८ | ६६ | ३४१ |
| वर्धिष्णुना वामनपादपेन ^d | १८ | ५७ | ३३६ | वारणादवनतेन ^b | १७ | ८७ | २७८ |
| वर्षाणि दिव्यानि ^b | १८ | १२ | ३१३ | वारणेन्द्रमथिरुह्य ^b | १७ | ४९ | २६० |
| बलाहकप्राह्यगुणान्तरीयं ^c | १८ | २३ | ३१९ | वारिधेरिव वयं ^d | १७ | ११३ | २९४ |
| *वलीभिरापादतल ^a | १४ | १९ | ७३ | वारुणीं मदसंपदा ^b | १६ | १३ | १८८ |
| वलीविभङ्गैरिव ^a | १८ | १० | ३११ | वारुणो वैरिदारुणः ^b | १६ | ३७ | १९६ |
| वल्कलैश्च वसनैश्च ^c | १७ | ३३ | २५२ | वालखिल्यचरित्राणां ^c | १६ | ६३ | २०३ |
| वल्गुध्वजमतल्लिकम् ^b | १६ | ४ | १८५ | वालखिल्यसुकृतं ^c | १७ | २ | २३७ |
| वल्गुध्वजां वन्दनदा- ^b | १३ | ४१ | २४ | ^b | १७ | ४३ | २५७ |
| वल्गुभृङ्गविरुतै- ^b | १७ | ३२ | २५२ | वासरान्तशरद्धनम् | १६ | १७ | १९० |
| वल्गुस्मितं वामदशो- ^b | १३ | ३७ | २२ | *वासवस्य वचनं ^a | १७ | १२१ | २९८ |
| ामारह ^c | १७ | १९ | २४५ | वासवोवसतिमभ्युपागत ^b | १७ | ६ | २३९ |
| वल्लरी स्फुरित- ^b | १७ | २१ | २४६ | वासागारं प्रभुरभि- ^d | १८ | १३६ | ३७६ |
| वशिकगृहे सा वास- ^c | १३ | १०९ | ६२ | वासुकिप्रभृति ^b | १७ | ५९ | २६४ |
| वसत्यभर्यादिगुणानुभावे ^b | १३ | १०२ | ५६ | वासुदेवो वसुधराम् ^d | १६ | १३० | २२८ |
| वसानो दिव्यमम्बरम् ^d | १६ | ५९ | २०२ | वाहतां च वहत- ^c | १७ | ५८ | २६४ |
| वसन्तलक्ष्मीरिव ^c | १३ | २३ | १४ | वाहने खगपतौ ^b | १७ | ५४ | २६२ |
| वसुदधवधूस्तन- ^c | १५ | ८७ | १५७ | वाहयन्ति मकरन्द- ^d | १७ | २३ | २४७ |
| *वसुदेवसुतश्च ^a | १५ | ३० | १२७ | वाहिनी दिविषदा- ^b | १७ | ६२ | २६६ |
| वसुदेवस्य गृहे ^d | १५ | ९१ | १६० | *विकल्पितानि ^a | १८ | १२ | ३१३ |
| वसुदेवस्वसुरच्युतेन | १५ | ७२ | १५० | विकल्प्यमानाकृति- ^d | १४ | ५९ | ९५ |
| वसुधराकृन्तलकान्ति ^c | १८ | ६६ | ३४१ | विकृतस्याथ ^b | १५ | १०७ | १६९ |
| *वसुधरावारिरुहस्य | १८ | ८१ | ३४८ | *विकृताकृतिवेष ^a | १५ | १०८ | १६९ |
| बहुससौकाञ्चन- ^a | १८ | ५० | ३३२ | *विक्रमज्ञोतसा तस्य ^a | १६ | ३१ | १९४ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|--------------------------|-------|--------|-------|------------|-------------------------|--------|-------|-----|-----|
| विगाढतृष्णाविवशान्त- | b | १४ | ५० | ९१ | विधिनिषेधश्च न | d | १४ | ३६ | ८३ |
| विगाहनीयाः | c | १४ | ५० | ९१ | विधिर्यदाज्ञा विधिज | | १४ | ५९ | ९५ |
| *विचक्षणवरं दैत्यं | a | १६ | १३४ | २२९ | विधिवत्स्वधिया | c | १५ | ३२ | १२८ |
| विचित्रशस्त्रास्त्र- | b | १४ | ७२ | १०२ | विधिवशनियतेन | c | १५ | १३५ | १८२ |
| विचेष्टते चित्तमिव | d | १८ | १५ | ३१५ | *विधिहस्तघृताद्य- | a | १५ | ६३ | १४५ |
| विजयारम्भ- | d | १५ | ९ | ११४ | विधुनोति त्वदालम्बं | c | १६ | ३० | १९३ |
| *विजयिनमुपयान्तं | a | १८ | १३३ | ३७३ | विनयन् विष्णुपदी- | d | १५ | ५५ | १४० |
| विजहार गुहादाय- | c | १५ | ११७ | १७३ | विनयादवनम्य | c | १५ | ९४ | १६१ |
| *विजित्य संख्ये नरकं | a | १८ | ११५ | ३६५ | विनिपातं प्रणिपात- | d | १५ | १७ | ११९ |
| विज्जम्भमाणस्य | b | १४ | २९ | ७८ | विनियुक्तोऽस्मि | d | १५ | ७ | ११३ |
| विडम्बयत्येष | c | १८ | ९७ | ३५६ | विनिर्दिशन् मार्गं- | c | १३ | ३८ | २२ |
| वितन्वतेऽब्रालमणि- | c | १८ | ९४ | ३५५ | विनिवर्त्य जगन्नाथः | c | १६ | ५० | २०० |
| *वितानवान् व्योम- | a | १८ | ६ | ३०९ | विनिवर्त्य तमग्रजा- | c | १५ | १३३ | १८१ |
| वितेनिरे राजपथे | c | १३ | ६८ | ३७ | *विनिवेदयता रिपोरु- | | १५ | ९ | ११४ |
| विदधानेन युधिष्ठिरेण | d | १५ | ९२ | १६० | *विनिवेदितविश्वकार्यं | a | १५ | २९ | १२६ |
| *विदधे विनिवेदितं | a | १५ | ८ | ११४ | विन्दत स्थिरसुधारसा- | d | १७ | १२६ | ३०० |
| विदर्भराजेन विदेह- | c | १४ | ६० | ९६ | विन्ध्यमेरुसमौ भुजौ | b | १६ | ६६ | २०५ |
| *विदितं भवतामिदं | a | १५ | ४२ | १३२ | *विपथेन सदैव | a | १५ | १७ | ११९ |
| विदिताखिलवेदितव्य | c | १५ | १० | ११५ | विपद्भिरिव तद्भक्तः | c | १६ | ८२ | २१० |
| विद्यासखं व्यञ्जयति | d | १३ | ३२ | १९ | विपाक इव जङ्गमः | d | १६ | ६३ | २०३ |
| विद्युत्पयोदाविव | d | १३ | ३० | १७ | विपुनाति जगन्ति | c | १५ | ६३ | १४५ |
| विद्युतेव परिष्वक्तं | c | १६ | १७ | १९० | विपुलस्यन्दनवेदिमध्य- | b | २५ | ११५ | १७२ |
| विद्युन्मयीं वेत्रलतां | b | १८ | ७५ | ३४६ | *विपुलाद्भुतसंस्थानैः | a | १६ | ५५ | २०१ |
| विद्योतते विद्ममपङ्क्ति- | b | १८ | ८९ | ३५२ | विप्लुताम्बुजरुचिं रजः- | b | १७ | २९ | २५० |
| विधत्स्व विपदुत्तीर्णान् | c | १६ | ४९ | १९९ | विबुधग्रामविपन्निदान- | b | १५ | १७ | ११९ |
| *विधाय तार्क्ष्यं | a | १८ | ११६ | ३६५ | विबुधानां पितरं पतिं | b | १५ | ३७ | १३० |
| विधिना नियतेन | c | १५ | ७ | ११३ | विभवोचितमीश्वरानु- | c | १५ | ३१ | १२७ |
| विधिना विश्वपते विचि- | b | १५ | २३ | १२२ | *विभाति पर्यन्तमही | a | १८ | ८२ | ३४९ |
| विधिना सिंहगजक्रमेण | b | १५ | १६ | ११८ | *विभातिं शिक्षित- | a | १३ | ८१ | ४४ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---|-------|--------|-------|--|-------|--------|-------|
| विभाव्यक्रान्तिविविधना ^d | १४ | १४ | ७० | विलोकितानामिह ^c | १८ | ७१ | ३४३ |
| *विभूतिशरदम्भोदैः ^a | १६ | १२ | १८८ | विलोकिते शाङ्गिणि ^b | १३ | ५२ | २९ |
| विभूतिसंचयप्रेक्षी ^c | १६ | १३४ | २२९ | विलोक्य देवीं ^d | १३ | २४ | १४ |
| विभूषयामास ^c | १४ | ७६ | ३०५ | विलोचनानां ववृधे ^b | १३ | ८७ | ४८ |
| विमतिं भजतस्तदर्ह- ^c | १५ | ६९ | १४८ | विलोचनेन ^c | १३ | २१ | १३ |
| विमङ्गता वेगमनेन ^b | १८ | ३१ | ३२३ | विलोचनैर्वीत- ^b | १३ | ६९ | ३८ |
| विमथ्यमानादचलेन ^b | १४ | ५६ | ९४ | विविधं विश्वहितं ^b | १५ | ८ | ११४ |
| *विमथ्य विश्राणित- ^a | १८ | १०१ | ३५८ | विविधस्कन्धविभक्त- ^b | १५ | १२ | ११६ |
| विमानदीप्तेन ^b | १८ | १८ | ३१७ | *विवृण्वती बाडव- ^a | १८ | ८९ | ३५२ |
| विमार्जयन्ती ^c | १८ | ४३ | ३२९ | विवृण्वते तीरलता- ^d | १८ | ५१ | ३३ |
| विमुक्तान् जीविताशया ^b | १६ | ९४ | २१४ | विवेकवैराग्य- ^c | १४ | ४७ | ८९ |
| विमोहितं देव तवैव ^b | १४ | ५३ | ९२ | विवेश धाम ^c | १३ | ७२ | ३९ |
| *वियत्पयोधिं तरतां ^a | १८ | १८ | ३१७ | विशङ्कतं विन्ध्यहिमाद्रि- ^c | १८ | ६३ | ३३९ |
| वियन्नदी लोचनयो- ^c | १८ | ५२ | ३३३ | विशदं नारदवीणया ^d | १५ | ८६ | १५६ |
| वियोगवैदेशिक- ^b | १३ | २६ | १५ | *विशुद्धमिश्रैश्चतुरश्र- ^a | १४ | ३५ | ८२ |
| विरराम ततो देवी ^c | १६ | १२९ | २२७ | विश्राणने ^b | १३ | ७४ | ४१ |
| विरुद्धचेष्टा विदधे ^d | १४ | ४२ | ८६ | विश्वं ययोरेव ^b | १३ | १०१ | ५५ |
| विरैजतस्तुङ्गरथाश्रयौ ^c | १३ | ३० | १७ | विश्वकर्ता विसिध्मिये ^d | १६ | १३५ | २२९ |
| विलक्षमुत्थाप्य ^b | १४ | ५४ | ९३ | विश्वचित्रमुदमीलय- ^b | १७ | १०४ | २८९ |
| बिलक्षा विश्वधारिणी ^d | १६ | १२९ | २२७ | विश्वदृष्टिरनघो ^d | १७ | १० | २४१ |
| *विलम्बदैत्येश्वरशोणितानां ^a | १८ | ३० | ३३३ | *विश्वमेतदवधेन ^a | १७ | १४ | २४३ |
| विलङ्घयन्तस्सुदृशां ^c | १३ | ७० | ३८ | विश्वम्भरा भाति- ^d | १८ | १८ | ३१७ |
| *विलङ्घयन् न्योमपथेन ^a | १८ | ११३ | ३६४ | विश्वरूप ननु ^d | १७ | १०८ | २९१ |
| विलङ्घय हृद्यां ^b | १८ | १३ | ३१४ | विश्ववित्स्वविषये ^b | १७ | ५६ | २६३ |
| विलासभेदैरभिनीत- ^b | १४ | ५७ | ९४ | विश्वस्य बाह्यान्तर- ^c | १३ | ९१ | ५० |
| विलिखियरे कृष्णमवाप्य ^d | १३ | ७० | ३८ | विश्वासयामास ^d | १३ | ३८ | २२ |
| विलुप्तपत्राङ्कुर- ^c | १८ | ५० | ३३२ | विषपङ्ककलङ्किना ^b | १६ | ५८ | २०२ |
| विल्लाव सुदर्शनेन ^c | १५ | १२७ | १७९ | *विषमं निजकर्मभेद- ^a | १५ | १३ | ११६ |
| *विल्लनमूलद्रुम- ^a | १४ | ५४ | ९३ | विषमाभिर्न विच्यथे ^d | १६ | ८२ | २१८ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---|-------|--------|-------|--------------------------------------|-------|--------|-------|
| त्वषमारम्भविरोध- ^b | १५ | ८४ | १५५ | वृत्रहन्पुरचमात्क्रया- ^a | १७ | ५६ | २६३ |
| त्वषादाभावमात्मनः ^c | १६ | १२९ | २२७ | वृद्धिसंकोचविषमा ^a | १६ | १२२ | २२५ |
| विष्णुना च युधि ^b | १७ | ७४ | २७१ | वृष्णिवीरशरखण्डिता- ^c | १७ | ६९ | २६९ |
| विष्णोरियं विक्रम- ^d | १८ | ४३ | ३२९ | वेगोद्भवैरस्य ^b | १८ | ९५ | ३५५ |
| *विसंधिविग्रहाः ^a | १६ | ९७ | २१५ | वेधसा सह सनन्दना- ^c | १७ | ५१ | २६१ |
| विसंस्थुलद्वीपतयोप- | १८ | ९० | ३५२ | वेधोमुखैर्वेदमयीव ^d | १८ | ३८ | ३२७ |
| विहङ्गपातेन ^b | १८ | ८६ | ३५१ | वेपमानकमलाकरो- ^b | १७ | ८० | २७४ |
| विहङ्गराजेन ^b | १८ | १ | ३०६ | *वेलाचलादर्भक- ^a | १८ | ८६ | ३५१ |
| विहन्ति लक्ष्यान्तर- ^d | १८ | ५२ | ३३३ | वेलाटवी वारि- ^b | १८ | ८० | ३४८ |
| िवहरस्यधरोत्तर- ^c | १५ | २२ | १२२ | वैकुण्ठकेयूरजुषां ^b | १८ | ३० | ३२३ |
| विहरस्यात्मसूत्र- ^c | १६ | ११७ | २२३ | *वैनतेयनखरै- ^a | १७ | ६३ | २६६ |
| विहारभेदैरवनीं ^d | १४ | ३४ | ८२ | वैनतेयमथास्मरत् ^d | १६ | ५० | २०० |
| *विहारयोगेन ^a | १३ | ७३ | ४० | वैमानिकप्रणयिनी- ^d | १६ | १४७ | २३५ |
| विहारसंक्षोभित- ^b | १३ | २७ | १६ | वैमानिकानेष ^d | १८ | १०२ | ३५९ |
| विल्लहैरजनि ^d | १७ | ६९ | २६९ | वैरिसम्पत्करग्रहे ^b | १६ | १३४ | २२९ |
| वीक्षया जगदिदं ^b | १७ | ९२ | २८१ | वैरोचनेर्दानजला- ^c | १८ | ५७ | ३३६ |
| *वीक्ष्य तं विविशुर्दुर्गं ^a | १६ | ७७ | २०९ | *वैलक्ष्यदोलामिव ^a | १३ | ८७ | ४८ |
| वीक्ष्यतामिह ^b | १७ | २४ | २४८ | संपदमाप्नु- ^d | १३ | ७२ | ३९ |
| वीक्ष्य निष्प्रतिम- ^b | १७ | ७५ | २७२ | वैवाहिकीं स्मारयति ^d | १८ | ८३ | ३४९ |
| वीक्ष्य विश्वमखिलं ^d | १७ | ७९ | २७४ | वैहायसी वन्दन- ^d | १८ | ७६ | ३४६ |
| वीजयन् घोर- ^c | १६ | ६७ | २०५ | वैहारिकं पश्य वनं ^d | १८ | ३४ | ३२६ |
| वीतदानवपराभवा- ^c | १७ | १२५ | ३०० | व्यक्तनृत्तहृदय ^c | १७ | ७९ | २७४ |
| वीतरागधृतराग- ^d | १७ | ३३ | २५२ | व्यक्तविस्मयभयै- ^d | १७ | ७५ | २७२ |
| वीतीन् क्षणं विश्रमयां- ^d | १३ | ३९ | २३ | व्यचिकित्सन्त च ^d | १५ | ७६ | १५१ |
| वीरव्रणैरिष विभाति ^d | १८ | ९० | ३५२ | व्यतनुत मुदितेव ^b | १८ | १३३ | ३७४ |
| वीरान् स्वयमवृण्वत ^d | १६ | ९४ | २१४ | *व्यतिकरितसुवेलं ^a | १८ | १३२ | ३७३ |
| वृक्षमात्रकलहोल्बणं ^b | ८३ | २७६ | | व्यनक्तयसौ तन्वि ^d | १८ | ८८ | ३५२ |
| वृत्तेन हीनामिव ^b | १८ | २ | ३०६ | *व्यर्धितेषु त्रिमुखेषु ^a | १७ | ४१ | २५६ |
| वृत्रशासनशरासन- | १७ | ६२ | २६६ | व्याख्यातनिजवैभवः ^b | १६ | ४९ | १९९ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--------------------------------------|-------|--------|-------|---------------------------------------|-------|--------|-------|
| व्यापृतिं विबुध- ^b | १७ | ७८ | २७३ | शरन्नदीपूर इव स्फुटा- ^c | १४ | १८ | ७२ |
| व्यालखण्डनसक्रान्त- | १६ | ५८ | २०२ | शरवर्षेण मुकुन्दमभ्य- ^d | १५ | ११९ | १७४ |
| व्याहृतिक्षमदशाति- ^a | १७ | २९ | २५० | शरवर्षैर्धरासुतः | १६ | १०० | २१७ |
| व्यूहक्रमव्यक्त- ^b | १३ | १८ | ११ | *शरसहतयस्तस्य ^a | १६ | ८६ | २१२ |
| व्योमभित्तिखितैरिव ^c | १७ | ७५ | २७२ | शराणां तस्य संधान- ^c | १६ | ९१ | २१३ |
| व्योमापगावीचि- ^b | १८ | ५० | ३३२ | शराणामुत्पलत्विषाम् ^b | १६ | ९२ | २१४ |
| व्रजयोषिदपाङ्ग- ^a | १५ | ८७ | १५७ | *शर्वरीदिवसवद्विषूर्णयन् ^a | १७ | ११२ | २९३ |
| *व्रीडया तरलितै- ^a | १७ | ८० | २७४ | शलभीकृत्य चक्राग्निः ^c | १६ | ७५ | २०८ |
| श | | | | शलभो वह्निमिवाससाद ^d | १५ | ११४ | १७२ |
| शकुनैरिव जन्तुभिः ^d | १६ | ११७ | २२३ | शशंसुर्लाघवं तस्य ^c | १६ | ९० | २१३ |
| शकुन्तलः शोणमुखा ^c | १८ | ६१ | ३३८ | *शान्तगर्वगरले ^a | १७ | १३२ | ३०३ |
| *शक्तशमयितुं तस्य ^a | १६ | ३८ | १९६ | शान्तघोरसमयाति- ^b | १७ | ९७ | २८५ |
| शक्रं शमितसाध्वसम् ^b | १६ | ७१ | २०६ | शान्तदर्पमयथापुरं ^b | १७ | ७९ | २७४ |
| *शक्र एष शरणं ^a | १७ | ८९ | २७९ | शान्तवीराद्भुतरसान् ^c | १६ | ६१ | २०३ |
| शक्रदारवदनेऽपि ^c | १७ | ४३ | २५७ | शान्तोपरोधाभिव ^b | १३ | ३३ | २० |
| शङ्काहंमणिचित्रितैः ^d | १६ | ५५ | २०१ | शारिकेव मणिपञ्जर- ^d | १७ | २८ | २४९ |
| *शङ्खपद्मसुरपादपादिभिः ^a | १७ | ४२ | २५६ | शासनं पाकशासनः ^d | १६ | ७२ | २०६ |
| शतसमधिकसंख्यं ^b | १६ | १४४ | २३३ | शास्त्रशुद्धहृदयैर्मनी- ^b | १७ | १०८ | २९१ |
| शनकैर्यत्र बभूव ^b | १५ | १२४ | १७७ | शिक्षणैकनियतं हि ^d | १७ | १२२ | २९८ |
| शनैश्शनैश्शान्तिमवाप | १४ | १८ | ७२ | शिक्षोपपन्नां ^b | १८ | ६१ | ३३८ |
| शमनेनेव निवेशिता ^d | १५ | १०१ | १६५ | शिथिलाकृष्टशिलीमुखो ^d | १५ | १२६ | १७८ |
| शमयन्निथमवो- ^d | १५ | ७९ | १५३ | शिलोच्चयैरन्तरिता ^d | १८ | ३९ | ३२७ |
| *शमितनिगमखेदै- ^a | १४ | ८० | १०७ | शिञ्जुपालः प्रति ^b | १५ | ११६ | १७३ |
| भोरिवोद्बूलन- ^d | १८ | १९ | ३१७ | शिञ्जुपालस्य शिरः ^d | १५ | १२७ | १७९ |
| शरणागतसंक्षण- ^c | १५ | २६ | १२४ | शीतलार्कैर्युगप्रभम् ^d | १६ | १२८ | २२७ |
| शरत्पयोदोदर- ^c | १३ | ६७ | ३७ | *शुचिस्मितास्सौध- ^a | १३ | ६७ | ३७ |
| शरत्प्रसूतैः क्षितिरस्य ^b | १८ | ७३ | ३४५ | शुद्धेन सत्त्वेन ^b | १८ | ११८ | ३६६ |
| *शरद्धनस्तोम इवोप- ^a | १८ | १९ | ३१७ | *शुभंयवस्स्वामिमहोत्स- ^a | १३ | ७७ | ४२ |
| *शरधारासहस्रेण ^a | १६ | ८१ | २१० | शुभानामिव ^a | १६ | २२ | १९१ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|---------------------------|-------|--------|-------|-----------------------------|-------|--------|-------|
| शुभैश्श्रुतिश्रेणिशिरो- b | १४ | ३४ | ८२ | प्रसितैरविदूरवृत्तिमद्भिः a | १५ | १०६ | १६८ |
| शुश्रुवान् क्षणमुदन्त- b | १७ | ४६ | २५८ | श्वासानिलैश्शेषमिवानि- d | १३ | ५२ | २९ |
| शृङ्गारदिग्धैरिह b | १८ | ३५ | ३२५ | द्वीपमिवापरम् b | १६ | २२ | १९१ |
| शृङ्गारविराजन्त- | १३ | ८ | ६ | इव धातु- d | १७ | ६३ | २६६ |
| *शृणु तात हितं a | १५ | ५६ | १४१ | श्वेताद्रिमिव जङ्गमम् b | १६ | १ | १८४ |
| शृणुतान्ये य इह d | १५ | ६१ | १४३ | ष | | | |
| शृणु त्वदालोकनतर्ष- c | १८ | १२६ | ३७१ | षट्पदज्यघनुषो b | १७ | १४ | २४३ |
| शोकत्यजं शूरकुलश्वर- d | १३ | ३३ | २० | षड्विधं बलमिवैकतां d | १७ | १४ | २४३ |
| *शोककुट्मलमुखी a | १७ | २८ | २४९ | षाड्गुण्यप्रथितोदयम् b | १६ | ११३ | २२१ |
| शोणाधरे b | १८ | २६ | ३२१ | स | | | |
| शोणितैर्विरुचे c | १७ | ६३ | २६६ | *संयुगे रजसोद्विक्ते a | १६ | ८० | २१० |
| शोणितैश्च विभुना b | १७ | ७२ | २७० | संरक्षितानां b | १८ | १२६ | ३७१ |
| शोषयन्नमृतसिन्धु- b | १७ | १२३ | २९९ | *संवर्त इव नागानां a | १६ | ६३ | २०३ |
| शोभते सुनयने c | १७ | १५ | २४३ | संवर्ताहृजवोऽपि b | १६ | ३८ | १९६ |
| शोभते स्म d | १७ | ४९ | २६० | संवीतनागेन्द्रनिदर्श- d | १३ | ८४ | ४६ |
| शोभते हरितपत्र- b | १७ | २८ | २४९ | संवृता त्रिदश c | १७ | २८ | २४९ |
| शौरिस्तदा b | १३ | १२ | ८ | संश्रयन्ति निरपाय- d | १७ | ९८ | २८६ |
| श्रवणाभरणद्वंद्वम् c | १६ | १२८ | २२७ | संश्रितैरिह वसन्त- b | १७ | १५ | २४३ |
| श्रितमपि शिञ्जुपालं b | १५ | १३५ | १८२ | *स ऋक्षराजः a | १४ | १३ | ७० |
| श्रियेव साक्षादनुभूय- b | १३ | ४० | २३ | *स एष ससच्छदरेणुजालैः a | १८ | ७९ | ३४७ |
| *श्रीवत्ससंस्थानजुषा a | १३ | १०६ | ५८ | *स कन्यकारत्नमचिन्त्य- a | १४ | ५५ | ९३ |
| श्रुतं मया सिद्धमुखादिह c | १४ | २७ | ७७ | r- c | १६ | १४३ | २३३ |
| श्रुतमनुकथितं वा c | १४ | ८० | १०७ | स किमस्माभिरदैवतैरन- d | १५ | ६४ | १४५ |
| श्रुतिलक्ष्यां महतीं d | १५ | ३ | ११० | सकौतुकां कौतुकिनः c | १३ | ९८ | ५३ |
| श्रुतिश्रेणिशिरोमृतम् b | १६ | ७२ | २०६ | *स कौस्तुभाभ्यर्णनिवेश- a | १३ | १५ | ९ |
| श्रुतोत्सवानां विदधे c | १३ | ४२ | २४ | सखिभिस्स्वर्गिभि- d | १५ | ११६ | १७३ |
| *श्रेयःपरिपणं a | १६ | ७२ | २०६ | सखीजनः प्रीत- c | १३ | २५ | १५ |
| श्रेयसी भवितव्यता d | १६ | १४० | २३१ | सखीजने सस्मित- b | १३ | ५१ | २९ |
| श्लाघितां त्रिदिवतो b | १७ | ४२ | २५६ | सखीदशां सादरदर्शनी- d | १३ | २६ | १५ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|---------------------------|-------|--------|-------|------------|--------------------------|--------|-------|-----|-----|
| सखाधृतश्रामरतालवृन् | a | १३ | ५२ | २९ | सम्मतो समतोषयत् | d | १६ | ९५ | २१५ |
| सख्योचितां | b | १३ | ८९ | ४९ | सम्मोनिरे तत्त्व- | d | १३ | ७१ | ३९ |
| सगद्गदं संनमितेन | c | १४ | २४ | ७५ | *स च कश्चन | a | १५ | ६४ | १४५ |
| सगैरिकक्ष्माधरसपदं | | १४ | १३ | ७० | स च धर्मः किमिवा- | b | १५ | ९२ | १६० |
| सङ्कल्पयोनेरिव | b | १८ | ७४ | ३४५ | *स चन्द्रिकां चन्द्र | a | १३ | १९ | १२ |
| सङ्कोचमृच्छञ्चिव | d | १८ | १२२ | ३६९ | *स तं द्वारवतीद्वारे | a | १६ | २१ | १९१ |
| सङ्घिस इव सागरः | d | १६ | ६२ | २०३ | स तत्र सत्राजितसात्कृते | b | १४ | ६६ | ९९ |
| | | १८ | १०० | ३५७ | स तदा चेदिपतिर्युधि- | b | १५ | ९६ | १६२ |
| सङ्गाहयन् धर्म- | b | १३ | ७५ | ४१ | स तदा मूर्त इवास | d | १५ | ९३ | १६१ |
| सङ्घात इव रंहसाम् | b | १६ | ६३ | २०३ | *स तदा संनतस्कन्धः | a | १६ | ६९ | २०६ |
| *सन्तानसौभाग्यघनेन | a | १३ | ११ | ७ | स तदा संयमिना- | d | १५ | १३१ | १८० |
| सन्दिहानमनसैव तत्क्षणं | c | १७ | ७६ | २७२ | *स तदाऽऽस्फोटया- | a | १६ | ६६ | २०५ |
| सन्दृश्यते देवि | d | १८ | १७ | ३१६ | स तद्यौवतमग्रहीत् | d | १६ | १४१ | २३२ |
| सन्दृश्यते सागरमे- | c | १८ | १० | ३११ | स ताभिः प्रत्यवेक्षितः | b | १६ | १३८ | २३१ |
| सन्ध्याविहारच्युतसंह- | c | १८ | १९ | ३१७ | स ताभिरन्योन्य- | b | १४ | ७६ | १०५ |
| सन्नतः क्षणमवैक्षि | c | १७ | ८० | २७४ | स तासामेव शात्रवान् | b | १६ | ९३ | २१४ |
| सन्नताङ्गीमसान्त्वयत् | b | १६ | १३० | २२८ | *स तेजसा यादव- | a | १४ | १८ | ७२ |
| सन्नाहगन्धीनि | d | १८ | ९२ | ३५३ | *स तेन विहितां शक्रः | a | १६ | २३ | १९१ |
| सन्निक्लृष्य समवृष्व- | d | १७ | ६५ | २६७ | सत्तामनन्यामिव | c | १३ | २ | २ |
| सन्निवेश्य सुरलोक- | b | १७ | १३२ | ३०३ | सत्यभामाभिवन्दिता | b | १६ | १३२ | २२८ |
| सम्प्राप्तये सेतु- | b | १८ | ११० | ३६३ | सत्यमैक्षन्त तत्क्षणम् | d | १६ | ७३ | २०७ |
| सम्प्रीणनैरुत्सवसंविधानैः | d | १३ | ७३ | ४० | सत्यया विहसितोऽपि | c | १७ | ८५ | २७७ |
| स बभूवुरुदधेरिवोर्मयः | d | १७ | ५३ | २६२ | सत्यां त्रयीमयरथा- | b | १८ | १३१ | ३७३ |
| सम्भवन्त्युपवने वनेऽपि | c | १७ | १८ | २४५ | सत्यां विरहविक्रुबाम् | b | १६ | ७० | २०६ |
| सम्भावयामास | d | १३ | ७६ | ४२ | सत्यापयामास निजं | d | १३ | ३१ | १८ |
| सम्भिद्यमानैरियमन्तरेषु | b | १८ | ४३ | ३३० | सत्याशिपस्तं | d | १३ | ९९ | ५४ |
| सम्भूतिमिव भावयन् | d | १६ | ५२ | २०० | सत्याशिपस्संप्रति | c | १८ | ६० | ३३८ |
| *सम्भृत्य तोयं | a | १८ | ९१ | ३५३ | *सत्ये समीक्षस्व विपारि- | a | १८ | २ | ३०६ |
| *सम्भ्रमेण वनपाल- | a | १७ | २३ | २४७ | सत्रपेव सपदि त्रपा जहौ | c | १७ | ७१ | २७० |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|-------------------------------------|-------|--------|-------|
| सत्त्वाधिकं सात्वत- ^d | १३ | ३६ | २१ | समदीपि स्फुटित- ^d | १५ | १०२ | १६६ |
| सदनागतसूदानापवादः ^c | १५ | ८१ | १५४ | समन्तद्वैरिदुर्गस्य ^a | १६ | ७४ | २०७ |
| सदसत्प्रतिपत्तिमूढ- ^c | १५ | ७५ | १५१ | समन्त्रक साक्षिणि ^a | १३ | ८९ | ४९ |
| *सदाऽभिगम्यैरभिगम्यमानं ^a | १३ | ७४ | ४१ | सममुद्रावृगिरैकतान- ^b | १५ | ८६ | १५६ |
| सदामजाम्बूनदतोरणश्रीः ^c | १८ | ११७ | ३६६ | समयुज्यन्त संयुगे ^b | | ८७ | २१२ |
| सदृशमृश्राधिपतिस्ततः ^b | १४ | २३ | ७५ | *समये परिषत्सभाजनाहं ^a | १५ | ३४ | १२८ |
| सद्भिरेव विबुधैरसत्समा ^c | १७ | ६८ | २६८ | समये विक्रमसम्पदादि- ^b | १५ | ८१ | १५४ |
| स नटस्संप्रति ^b | १५ | ३ | ११० | *समयोदयसम्भृत- ^a | १५ | १२७ | १७९ |
| सनातनो नूतन- ^d | १४ | ३८ | ८४ | समरप्रियया सह ^c | १५ | ३० | १२७ |
| सन्तु सत्त्वमपि ^b | १७ | १२८ | ३०१ | समरस्थानमुपागतस्स- ^b | १५ | १११ | १७१ |
| सपक्षमिव चामरैः ^d | १६ | १२ | १८८ | समर्थवादाः परमे- ^b | १४ | ३९ | ८५ |
| *स पथेणैपीन्द्रिशररूप- स पातुमीहेत ^c | १४ | ५९ | ९५ | समवस्थाप्य ^b | १६ | २१ | १९१ |
| स पिप्रिये पौरवधू- ^d | १३ | ६२ | ३४ | समवाय इवोत्थितः ^b | १६ | ४४ | १९७ |
| *स पुष्पकं राम इव ^a | १३ | २८ | १६ | समाजमिव सिद्धिनां ^c | १६ | १४१ | २३२ |
| *स पौरकन्याकरविप्र- ^a | १३ | ६३ | ३५ | समाधिदृष्टया ^c | १४ | ३८ | ८४ |
| सप्तलोकपथिकस्य ^d | १७ | ३९ | २५५ | समाधिभाजामिव ^b | १३ | ६१ | ३४ |
| सप्तसप्तिसामव तारकाग्रहः ^b | १७ | ६८ | २६८ | *समानकान्त्या प्रियया ^a | १३ | ६० | ३३ |
| *सप्रसादमभिनन्द्य ^a | १७ | ८ | २४० | स्सम्मतमुद्धवा- ^c | १३ | ७९ | ४३ |
| *सफेनहासो जटिलः ^a | १८ | ९७ | ३५६ | ^d | १६ | ६१ | २०३ |
| सब्रह्मचर्यं सह ^d | १८ | ६१ | ३३८ | समिध्यमानेन ^b | १४ | १८ | ७२ |
| सभाजनार्थं तनुते ^c | १८ | ११२ | ३६३ | समीक्षितस्यापि ^a | १३ | ५९ | ३३ |
| स शृशं सद्भिरभूद- ^d | १५ | १०५ | १६७ | समीक्षिता ब्रह्मसुतस्य ^c | १३ | ९६ | ५२ |
| *स भौमस्त्वन्निरस्तानां | १६ | १४४ | १९७ | समीक्ष्य कृष्णं ^c | १३ | ५३ | ३० |
| समक्रमं दुग्धपयोधिना ^d | १४ | ६० | ९६ | समीक्ष्य बाला तदनन्य- ^c | १३ | १६ | १० |
| *समग्ररत्नौघमिवाब्धि- ^a | १८ | ६३ | ३३९ | समीनयूधस्तनुते ^c | १८ | ९२ | ३५३ |
| समग्रशक्तिस्समयोप- ^c | १३ | १ | १ | *समीपवृक्षेध्विह बद्ध- ^a | १८ | ६१ | ३३८ |
| समतनुत पृथिव्यां ^d | १४ | ८० | १०७ | समीहितोदकमिदं ^c | १४ | ९ | ६८ |
| समतामेव समर्थयेत् ^d | १५ | २० | १२० | समुद्रमिव तोयदः ^d | १६ | ८१ | २१० |
| | | | | समेतसिद्धिः ^d | १४ | ७४ | १०३ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|------------------------------|-------|--------|-------|-----------------------------|-------|--------|-------|
| समेतो ह्कमपर्वतः d | १६ | ५७ | २०१ | सव्यापसव्येन b | १८ | १५ | ३१५ |
| समेत्य सख्येव c | १८ | ६८ | ३४२ | सव्यापसव्येन गतेन d | १३ | ६३ | ३५ |
| *समेत्य सिंहीमिव a | १३ | ३४ | २० | सव्यापसव्यैर्भ्रमणैस्तर- c | १८ | ९९ | ३५७ |
| समेधतां मङ्गल- c | १३ | ९९ | ५४ | सव्येतरे सत्वर- b | १३ | ४८ | २७ |
| *समेधितस्तस्य | १३ | ८५ | ४७ | *सव्ये भवत्यास्सरयू- | १८ | ६५ | ३४० |
| समेयुषां संयुगदीक्षयैतत् c | १८ | ६४ | ३४० | सशक्रगापा | १४ | १२ | ६९ |
| *समेयुषीमप्रतिमेन यूना a | १३ | ५६ | ३१ | स सत्यभामां तनयां d | १४ | ७० | १०१ |
| समेयुषी संददृशे c | १३ | २३ | १४ | सस्मितस्समर- d | १७ | ५० | २६० |
| सरस्वतीवल्लभ- c | १४ | ५५ | ९३ | *सहजं नयनं च a | १५ | ५९ | १४२ |
| सरित्पतिं शुद्धिमती d | १८ | ६८ | ३४२ | सहजं प्रभया चन्द्रं a | १६ | १३ | १८८ |
| सरित्पतौ गोष्पदवद्भव- d | १८ | ११८ | ३६६ | सहजः किल रुक्मिणी- c | १५ | १६ | ११८ |
| *सरित्प्रवाहैर्व्यतिकीर्य- a | १८ | ७४ | ३४५ | सहदेवप्रहितां शशंसु- d | १५ | ९५ | १६२ |
| *सरित्सहस्रैरनुगम्यमाना a | १८ | ३९ | ३२७ | सहदेववदेष c | १५ | ७४ | १५१ |
| स रिपुस्सम्प्रति d | १५ | १६ | ११८ | सहदेवस्य पपात d | १५ | ३९ | १३१ |
| *स रुक्मिणीनेत्रचक्रोर- a | १३ | १३ | ८ | सहदेवस्स्वयमाहरत्स- d | १५ | ९४ | १६१ |
| स रुद्राद्गातिवर्तते d | १६ | ४० | १९६ | सहदेवेन नियोगसाध- b | १५ | ४४ | १३४ |
| सरोजनालेन पयः- d | १४ | ५१ | ९१ | *सहधर्मचरिं पूर्वा a | १६ | १३० | २२८ |
| सर्वनेतुरतिरिक्तमात्मनः d | १७ | ९१ | २८१ | *सहधर्मचरिं सदाऽनुवृत्तां a | १५ | २६ | १२४ |
| *सर्वस्वमिव पुण्यानां a | १६ | १४१ | २३२ | सह नाकसदामसौ विमा- c | १५ | २७ | १२५ |
| सर्वैरभूत्सादरदर्शनीया d | १३ | ९६ | ५२ | *सहनीयतया प्रतिश्रुतं a | १५ | ७२ | १५० |
| सर्वोत्तरं तत्त्वमिवैक- b | १८ | ५ | ३०८ | *सह भृत्यगणैस्समित्त्र- a | १५ | १२८ | १७९ |
| सवनं तस्य जगाम d | १५ | ३० | १२७ | सहसा चेदिपतेर्वधाय b | १५ | ७९ | १५३ |
| *सवने भवमुक्ति- a | १५ | २३ | १२२ | सहसा भेदमायान्ति c | १६ | ३१ | १९४ |
| *स वल्लभाभिस्तिष्ठिभिः a | १४ | ७४ | १०३ | सहसा यदुपागमेन c | १५ | ५९ | १४२ |
| सविनयमुपयातस्सत्य- b | १८ | १३४ | ३७४ | *सहसा हरिचक्र- a | १५ | १३१ | १८० |
| स विभोरात्मभुवस्सरो- b | १५ | २ | १०९ | सहसा हृदि तस्य कोप- c | १५ | १०२ | १६६ |
| *सविस्मया पूर्वमथ- a | १४ | ५८ | ९५ | *सहस्रभानुप्रमुखैस्सम- a | १८ | ७ | ३१० |
| *सवीक्षमाणः a | १३ | ३७ | २२ | सहस्राणि सुरोद्भवान् b | १६ | ७५ | २०८ |
| *स वैजयन्त्यादिविभाव- a | १३ | ८ | ६ | *सहोदरन्यस्तभर- a | १३ | ७८ | ४३ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|---------------------------|-------|--------|-------|-----------------|---------------------------|--------|-------|-----|-----|
| सांदीपिनैराश्रमभूमि- | b | १८ | ६२ | ३३९ | सिद्धोदयां श्यामल- | d | १८ | ८१ | ३४८ |
| साक्षितां सालभक्षिकाः | d | १६ | ३२ | १९४ | सिरालुदेहः पलितै- | b | १४ | १९ | ७३ |
| सागरेन्द्रसुतया | ७ | ३५ | २५३ | सिषैविरे शेवधयः | d | १३ | ७४ | ४१ | |
| सा च प्रिये साचि- | b | १३ | ६ | ५ | सिष्णासया संपततोऽपि | c | १८ | ९८ | ३५७ |
| *सा चामरौवैरुपचर्य- | a | १३ | २९ | १७ | *सीमन्तमुक्तामणि- | a | १८ | १२७ | ३७१ |
| सा तत्प्रहर्षाम्बुजपूर्व- | b | १३ | १३ | ८ | सीमन्तयन्त्रेष शरत्पयो- | b | १८ | १७ | ३१६ |
| साध्व्या समाहूत इहोप- | b | १३ | २० | १२ | सीमान्तरं सीरभृतो | d | १८ | १२३ | ३६९ |
| साऽन्वभावि किल | b | १७ | ४४ | २५७ | सुकृतित्वं लभतां | d | १५ | २७ | १२५ |
| सापहासमिव सत्य- | d | १७ | ८० | २७४ | *सुकृतेन पुराकृतेन | a | १५ | १२६ | १७८ |
| साऽभूत्स्वयं मौलि- | d | १३ | ९३ | ५१ | *सुकृतोपचयेन जात- | a | १५ | १५ | ११८ |
| सामरस्यजुषा त्विषा | b | १६ | ५३ | २०० | सुखदुःखे शृणुमस्वयं- | b | १५ | ६९ | १४८ |
| सामरस्यमिव तेन | c | १७ | ४४ | २५७ | सुखमास्वाद्यतां सुरैः | d | १६ | १२७ | २२७ |
| सामामिरामध्वनिभि- | c | १८ | ७२ | ३४४ | सुखसंदर्शनयोग्य- | d | १५ | २४ | १२३ |
| सामिलङ्घितपराग- | b | १७ | २३ | २४७ | सुतस्य चारुधमवेक्ष्य | b | १४ | ९ | ६८ |
| साम्राज्यमिव संपदाम् | b | १६ | १४१ | २३२ | सुदिनं च तमोऽपहम् | b | १६ | १३९ | २३१ |
| सारं पिबन्तस्त्रिदशाः | c | १८ | १०१ | ३५८ | सुदशां भजसि त्वमात्म- | c | १५ | २४ | १२३ |
| सारथिश्च तुरगाश्च | d | १७ | ५९ | २६४ | सुधन्वा सुरसुभ्रुवाम् | d | १६ | ९३ | २१४ |
| सा रुक्मिणी तेन वृता | b | १३ | २२ | १३ | सुधां शुद्धानुभाव्यया | d | १६ | १३ | १८८ |
| सार्धं मया देवि समा- | b | १८ | ११६ | ३६५ | *सुधानिष्यन्दिभिस्स्थूलैः | a | १६ | १३५ | २५९ |
| सार्धमप्सरसः कीर्त्या | c | १६ | ९४ | २१४ | सुधामयं सिन्धुमिवा- | b | १८ | ४५ | ३३० |
| सावधानमनसां समा- | d | १७ | १८ | २४५ | *सुधायमानां धनदस्य | a | १७ | २० | ३१८ |
| सावरोधमपि सात्वतां | ७ | १ | २३७ | | *सुपर्णवेगानिल | a | १८ | ४ | ३०७ |
| सिंहवक्त्रविभूषणैः | d | १६ | ६ | १८६ | सुपर्णानां यत्र सभां | c | १८ | ७० | ३४३ |
| सिंहानामपि हन्तारं | c | १६ | ६ | १८६ | *सुप्रभातम्भ्रुत्तासां | a | १६ | १३९ | २३१ |
| सिक्ता सुधासारनिभै- | b | १३ | ११ | ७ | *सुभगमुपलबिम्बे | a | १३ | १०९ | ६२ |
| *सितासितगुणारब्धैः | a | १६ | ११८ | २२३ | सुमध्यसे मध्यमिदं | d | १८ | १० | ३११ |
| सिद्धाङ्गनासव्यलता- | b | १८ | १११ | ३६३ | सुमनश्श्रोत्रसुधारसाय- | b | १५ | ११८ | १७४ |
| सिद्धाश्रितं शम्भुमिव | १८ | ३३ | ३२४ | | सुमेरोरुपदामव | १६ | १६ | १८९ | |
| सिद्धाश्रितौ दधदिव | १४ | ७८ | १०६ | | *सुरद्रुमस्त्वद्विरहासनां | a | १८ | ११४ | ३६४ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|--|-------|--------|-------|---|-------|--------|-------|
| सुरद्रुमस्यैव सुवर्णवल्लीम् ^b | १३ | ६५ | ३६ | सौधैरियं प्रहसतीव ^d | १८ | १२९ | ३७२ |
| सुरद्रुमैरन्तरितस्तुमेरुः ^b | १८ | ४ | ३०७ | *सौधोपरुद्धत्रिदिवाव- ^a | १८ | १२० | ३६८ |
| सुरपतिदयिताभिस्स्तूय- ^b | १३ | १०८ | ६० | सामाग्यविद्यामिव ^७ | १३ | २ | २ |
| सुरपुष्पैस्स्वयमर्चयन्ति ^b | १५ | ४० | १३१ | सौभाग्यसिंहासन- ^d | १३ | १०३ | ५६ |
| सुरसिन्धुसुतं शशंसुरन्ये ^c | १५ | ७६ | १५१ | सौम्यदृष्टिकरोत्सुधा- ^c | १७ | १२९ | ३०२ |
| सुरसिन्धुसुतोदितं ^c | १५ | ८५ | १५६ | *स्तनंधयोपान्तनिबद्ध- ^a | १४ | ६ | ६६ |
| *सुरासुरविभागोऽयं ^a | १६ | १२० | २२४ | *स्तनान्शुकं स्वस्तमबुध्य- ^a | १३ | ५१ | २९ |
| सुविस्तीर्णेन वक्षसा ^b | १६ | ५६ | २०१ | *स्तनापदेशस्तबकाव- ^a | १४ | ७७ | ९४ |
| सुवृत्तमुक्ताफलसौम्यतां ^d | १४ | ७७ | १०५ | स्तनाहितस्वस्तिकबाहु- ^b | १३ | ५७ | ३२ |
| *सुषुषे नरसिंहं त्वां ^a | १६ | २५ | १९२ | सम्बेरमान् पृथुलदन्त- ^b | १६ | १४६ | २३५ |
| च समर्चयां- ^d | १५ | ३१ | ७२७ | स्तवैः स्मुतो वन्दिद्राणै- ^b | १३ | ७२ | ३९ |
| *सुहृदोऽपि सदा ^a | १५ | २० | १२० | | १५ | ८४ | १५५ |
| सूचयन्तं स्वमूर्त्यां च ^c | १६ | १३ | १८८ | *स्तुतिनिन्दनयोरभिन्न- ^a | १५ | ७८ | १५२ |
| सूचितस्मितरुचिं ^c | १७ | ३६ | २५४ | *स्तुतिभिः कतिचित्तिवर्गा- ^a | १५ | ५८ | १४२ |
| *सुदने कृतसङ्कल्पः ^a | १६ | १२४ | २२६ | स्तुतिवाक्येषु यथा- ^d | १५ | ५४ | १३९ |
| सूनैरमी नूतनसूर्य- ^b | १८ | ७७ | ३४७ | स्तुतिशतबहुमानसत्या- ^b | १७ | १३४ | ३०४ |
| सृष्टिसंहरणरक्षणेषु ते ^c | १७ | १०८ | २९१ | *स्तुतिशतमुखराभिः- ^a | १८ | १३४ | ३७४ |
| सेतुनेव भवता भवार्ण- ^d | १७ | ९९ | २८६ | स्त्यानसिन्दूरधातुना ^b | १६ | ७ | १८६ |
| सेनोत्थानं सुमहति पुरे ^b | १८ | १३६ | ३७५ | *स्त्रीपुंसनाम्ना बहुधा ^a | १३ | १०१ | ५५ |
| सेन्द्रायुधान् पश्य ^b | १८ | ९१ | ३५३ | स्त्रीरत्नमुत्पाद्य विहार- ^b | १८ | ५५ | ३३५ |
| सेवते मधुमदेन मोहितः ^c | १७ | २९ | २५० | स्त्रीरत्नसृष्टिं विदधे ^c | १८ | १४ | ३१५ |
| सेवितैरनुदिनं दिवौ- ^b | १७ | ३७ | २५४ | स्थान एव परिभूति- ^c | १७ | ११४ | २९४ |
| सैकता इव सेतवः ^d | १६ | ३१ | १९४ | *स्थानानुरूपं प्रसृतैः ^a | १८ | ४७ | ३३१ |
| सैन्यताऽस्य सुरसैन्य- ^d | १७ | ५८ | २६४ | स्थानेन चिह्नेन च ^b | १३ | १०६ | ५८ |
| सैव संप्रति सहोदरत्व- ^d | १७ | १२७ | ३०१ | स्थानेष्वरैराकुलिता- ^b | १८ | ११ | ३१२ |
| सोऽतिपत्य नगरीं ^b | १७ | ९ | २४० | स्थापनं निजनिवेश- ^d | १७ | ४० | २५५ |
| *सोऽथ संयति पलायनो- ^a | १७ | ८५ | २७७ | *स्थितमप्रतिभे रथाङ्ग- ^a | १५ | ११४ | १७२ |
| सौकुमार्यसुभगा सर- ^d | १७ | ४४ | २५७ | स्थितिकर्मभिरामिसुख्य- ^c | १५ | ११२ | १७१ |
| सौधत्विषा सूचयतीव ^d | १८ | ११७ | ३६६ | स्थिरकालात्मकक्रयन्त्र- ^b | १५ | २२ | १२२ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | | |
|---------------------------|-------|--------|-------|------------|------------------------------|--------|-------|-----|-----|
| *स्थिरत्रसविभक्तं ते | a | १६ | ११६ | २२२ | स्वदं प्राप यमेकमर्च- | b | १५ | ६२ | १४४ |
| स्थिरधर्मदुग्धमूलसेक- | b | १५ | ३८ | १३० | *स्वप्नभावंनिवृत्त- | a | १७ | ९ | २४० |
| स्थिरसङ्गादपकौतुक- | b | १५ | ७ | ११३ | *स्वबाधनियतस्तत्र | a | १६ | ९६ | २१५ |
| स्नपयन्तीव संयत्तं | c | १६ | १११ | २२० | स्वभक्तपरिपन्थिनाम् | b | १६ | १२४ | २२६ |
| स्निग्धकण्ठ कलकण्ठ- | b | १७ | १६ | २४४ | स्वमायया मोहितदानवे | b | १४ | ३० | ७९ |
| *स्फुरद्भ्रुकुटि दैत्यस्य | a | १६ | १०८ | २२० | *स्वमूलशैलस्य विभाति | a | १८ | ६९ | ३४२ |
| स्मरशरशयितानां | d | १८ | १३४ | ३७५ | स्वयचतुर्भिर्देशभिश्च | d | १४ | १० | ६८ |
| स्मितद्युतिं मौक्तिक- | b | १८ | ८८ | ३५२ | स्वयं च दुरधोदसुतां | c | १४ | ७१ | १०१ |
| स्मेरकुट्मलरुचा स्मितं | b | १७ | १९ | २४५ | स्वयंवरपतींश्चक्रे | c | १६ | ९३ | २१४ |
| स्यमन्तकं संसादि दानवा- | d | १४ | ६३ | ९७ | स्वयंवरस्त्रिभरभावि | c | १३ | ७ | ५ |
| *स्यमन्तकस्य द्युमगोरिव | a | १४ | ६७ | ९९ | स्वयंवरार्हे स्वयमेव | c | १३ | ५५ | ३१ |
| *स्यमन्तकोदन्तविशेष- | a | १४ | ५ | ६६ | स्वयं वृणोतेऽद्य भवन्त- | d | १४ | ४४ | ८७ |
| स्वस्तकार्मुकशिरस्त्र- | c | १७ | ७० | २६९ | स्वयमजुषत सिद्धिं | d | १६ | १४३ | २३३ |
| स्वस्ताकल्पामिव यदु- | b | १७ | १३५ | ३०५ | स्वयमस्य पिता कथं | c | १५ | ४६ | १३४ |
| *स्रोतोभिरस्याः परि | a | १८ | ४५ | ३३० | स्वयमाकारयसि स्वमृत्यु | d | १५ | ५९ | १४२ |
| स्वं जगर्ह मधवान् मुहु- | d | १७ | ८६ | २७८ | स्वयमाहूय महीयसः | b | १५ | ४२ | १३२ |
| स्वकण्ठलभं ह्यमणिः | c | १४ | २ | ६३ | स्वयमुद्दीपयता त्वया | b | १५ | २६ | १२४ |
| *स्वकान्तिसाम्यादिव | a | १३ | १२ | ८ | स्वयमेतस्य शुभस्य | d | १५ | ८२ | १५४ |
| स्वकान्त्या कर्णतालैः | c | १६ | ९ | १८७ | स्वयमेव बभूव चेदिराजः | c | १५ | ११५ | १७२ |
| *स्वगोचरानेवमगोचरो | a | १४ | ६८ | १०० | स्वयमेव समाहितेन | c | १५ | ३३ | १२८ |
| स्वचौर्यदुर्वादिममार्जय- | c | १४ | ६६ | ९९ | स्वयमेवानकदुन्दुभे- | d | १५ | २ | १०९ |
| स्वजनत्वधिषा सुरा- | c | १५ | ८ | ११४ | *स्वयोगभूम्ना चुलुकी- | a | १४ | ४७ | ८९ |
| स्वतल्पसारोल्बणबाहुना | b | १४ | ४० | ८५ | *स्वरदिमनिष्पादितसूर्य- | a | १८ | ११९ | ३६७ |
| स्वतेजसा भावितविश्व- | c | १३ | ९४ | ५१ | स्वर्गसौधमवधीर्यं सूरयः | b | १७ | ९९ | २८६ |
| स्वतोऽनघः स्वामिवशे | d | १४ | ६३ | ९७ | स्वर्गाधिकानारुहस्त्व- | d | १३ | ४४ | २५ |
| *स्वदिन्यदेहप्रकृतीरिवा- | a | १४ | ७५ | १०४ | स्वर्गिणां परिषदा यदुद्ग्रहः | d | १७ | ४ | २३८ |
| *स्वनाभितस्सप्तमजन्म- | a | १४ | २९ | ७८ | स्वर्गौकसां श्रौत्रसुधा- | d | १३ | ४२ | २४ |
| स्वनाभिपद्मोद्भवजृम्भिका | c | १४ | २१ | ७४ | स्वलीलया कंसरिपुस्समै- | b | १४ | १७ | ७२ |
| *स्वपतः किल जाग्रतश्च | a | १५ | २८ | १२६ | *स्ववधाहति ण्डिम- | a | १५ | १०४ | १६७ |

| श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् | श्लोकपादाः | सर्गः | श्लोकः | पुटम् |
|-------------------------------|-------|--------|-------|-----------------------------|-------|--------|-------|
| स्ववशैरेव सुरासुरैः d | १५ | २२ | १२२ | ह | | | |
| स्वविक्रमप्रीतमनुक्रमा- b | १४ | २४ | ७५ | हृतभग्नादिविकल्पिते d | १५ | १२४ | १७७ |
| *स्वविक्रमादभ्रातमात्सु- c | १४ | २० | ७४ | हतारिसंघैर्हरियूथपैर्वृतः b | १४ | ३१ | ८० |
| स्वविभूतेरभिचारहव्य- d | १५ | ११५ | १७२ | हनूमतैकेन विभीषणेन c | १४ | ३३ | ८१ |
| स्वशासनेन स्वयमन्व- c | १३ | ८९ | ४९ | हन्त नूनमहिमांशुमण्डलं- c | १७ | १०९ | २९२ |
| स्वशेषताऽसौ न विघात d | १४ | ४६ | ८८ | हरिकीर्तिश्रवणोन्मुखै- d | १५ | ७७ | १५२ |
| *स्वसंभवं संप्रति पारि- a | १८ | ८४ | ३५० | *हरिणा निधनं तदीक्षणं a | १५ | १२९ | १८० |
| स्वसृष्टमिदमुद्यानं c | १६ | ११६ | २२२ | हरिणा विप्रपदावनेजनां- d | १५ | ३३ | १२८ |
| स्वहेतुमभिसंपेदे c | १६ | ८१ | २१० | हरिणैवैष भवाब्धिष्वग्नि- d | १५ | ८० | १५३ |
| स्वां पुरीमथ सुपर्णवाह- d | १७ | १३२ | ३०३ | *हरिदश्वसमुद्भवं प्रदाने a | १५ | ३३ | १२८ |
| *स्वातन्त्र्यपरतन्त्रस्त्वं a | १६ | ११७ | २२३ | हरिनीलिशिलाविभङ्ग- c | १५ | ९० | १५९ |
| स्वादुतां प्रसदनं च b | १७ | २७ | २४९ | *हरिप्रियां केसरिणीमि- a | १३ | २५ | १५ |
| स्वादुसूनृतगभीरया c | १७ | १२३ | २९९ | *हरिमर्चयितुं य ईहते तं a | १५ | ४० | १३१ |
| स्वानुरूपफलसंपदाहिता d | १७ | १५ | २४३ | हरिमर्चितुमर्च्यमुद्यता- c | १५ | ३७ | १३० |
| स्वान्तःस्थितौ वह्निरपि d | १३ | ९२ | ५० | हरिरप्रतिरोधनीयवृत्तिः c | १५ | १११ | १७१ |
| स्वापजागरदशा विधे- b | १७ | ११२ | २९३ | *हरेरभिख्यामनुपाधि- a | १३ | ६९ | ३८ |
| स्वाभाविकीमस्य गिरे- b | १८ | २० | ३१८ | हर्षशोकसमुद्भवः d | १६ | १०७ | २१९ |
| स्वामदशनसंतोषात् a | १६ | ५४ | २०१ | हविरात्माह्वयमात्मनैव b | १५ | ६१ | १४५ |
| स्वामेव देवीमुपयच्छत- b | १३ | ९९ | ५४ | हविषां भोक्तरि दत्तसन्नि- b | १५ | ३२ | १२८ |
| *स्वायुधैकसहायस्तु a | १६ | १०३ | २१८ | हसन्तमिव दिङ्नागात् c | १६ | १५ | १८९ |
| स्वाराज्यमक्षय्यमिवास- b | १३ | ७७ | ४२ | हस्तेन रत्नाङ्गुलिपल्लवेन b | १८ | ३ | ३०७ |
| *स्वासु दिक्षु समवस्थिता- a | १७ | ६५ | २६७ | हस्ते हरेर्यत्तदबन्धि b | १३ | ८४ | ४६ |
| स्वाहारसंभूतिरमन्धि d | १८ | २९ | ३२२ | हारेण मुक्ताफलवर्षिणा b | १३ | ५० | २८ |
| स्वाहासखं देवमुपास्त d | १३ | ९४ | ५१ | हीन इत्यपि क एव b | १७ | १०२ | २८८ |
| स्विष्टं क्रियादग्निरिति b | १३ | ९४ | ५१ | हृदि शान्तधियस्समिन्ध- c | १५ | २३ | १२२ |
| स्वीकुह्व कृपया स्वयैव d | १७ | १२० | २९७ | हेमशङ्खादिमण्डनैः b | १६ | ११ | १८७ |
| स्वेदोद्गमं न क्षमते d | १८ | ५० | ३३२ | हेमाद्रिणा हरितशैल- b | १८ | १३० | ३७३ |
| स्वेन विश्वं परेण वा d | १६ | १२१ | २२४ | हैमं सुरत्नैरचिरोपनीतैः b | १८ | १२४ | ३७० |
| स्वेषु यावदधिकारमा- b | १७ | ९४ | २८२ | हादिनीं हृतवति त्रिधा- b | १७ | ७७ | २७३ |
| स्वैरोपभोगं सुरसुन्दरी- c | १८ | ५१ | ३३३ | हिया च मिथ्यापरिवादि- c | १४ | ६७ | ९९ |

मैसूरु राजकीय प्राच्यकोशागारे परिष्कृत्य देवनागराक्षरैः समुद्रय प्रकाशिताः

संस्कृतग्रन्थाः

| | ग्रन्थनाम | मूल्यम् रु. आ. |
|-----|--|-------------------|
| 1 | आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, सुदर्शनार्यप्रणीततात्पर्यदर्श- नाख्यभाष्यसहितम् . | 1 12 |
| 2 | आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्, हरदत्तकपर्दिस्वामि- भाष्याभ्यां सहितम् . | 1 0 |
| * 3 | माधवीयधातुवृत्तिः (अदादि-दिवादि-जुहोत्यादयः) | 2 0 |
| * 4 | तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, प्रथम- संपुटम् . | 2 8 |
| * 5 | तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, द्वितीय- संपुटम् . | 2 8 |
| * 6 | दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, सुरेश्वराचार्यटीकासहितम् | 1 4 |
| * 7 | तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, तृतीय- संपुटम् . | 3 0 |
| * 8 | श्रीभगवद्गीता, श्रीशंकराचार्यभाष्यसहिता | 2 12 |
| * 9 | तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्ययुता च, चतुर्थ- संपुटम् . | 3 0 |

*पतञ्जलिद्विज्ञिता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयायात्र नोपलभ्यन्ते.

| | ग्रन्थनाम | रु. आ. |
|-----|---|--------|
| *10 | मण्डलब्राह्मणोपनिषत् | ० ६ |
| *11 | सौन्दर्यलहरी | १ ० |
| *12 | तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चम- संपुटम्. | ३ ० |
| *13 | ” ” दशमसंपुटम् | ३ ० |
| *14 | ” ” एकादशसंपुटम् | ३ ० |
| *15 | आपस्तम्बधर्मसूत्रं हरदत्ताचार्यप्रणीतोज्ज्वलाख्य- वृत्तियुतम्. | १ १२ |
| *16 | तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, अष्टमं संपुटम्. | ३ ० |
| *17 | ” ” नवमं संपुटम् | २ ४ |
| *18 | ” ” द्वादशं संपुटम् | १ १२ |
| *19 | श्रीशंकराचार्यप्रबन्धावली, प्रथमसंपुटम्, (श्रीवि- ष्णुसहस्रनाम-सनत्सुजातीयभाष्यम्). | १ ४ |
| *20 | ” द्वितीयसंपुटम्, (अपरोक्षानुभूतिः, शतश्लोकी, हरिस्तुतिः, दशश्लोकी च). | १ ४ |
| *21 | ” तृतीयसंपुटम्, (उपदेशसहस्री गद्य- पद्योभयात्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता). | २ ० |
| *22 | ” चतुर्थसंपुटम्, (आत्मबोध विवेक- चूडामणि-वाक्यवृत्ति-स्वात्मनिरूपण-योग- तारावली-सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहाः). | १ ० |
| *23 | माधवीयघातुवृत्तिः भवादौ प्रथमसंपुटम् | २ ० |
| *24 | ” ” द्वितीयसंपुटम् | २ ० |
| *25 | गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बम् | २ ० |
| *26 | तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः). | १ १२ |

| | | | | |
|-----|--|------|---|---|
| *27 | तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्नौ). | | 1 | 0 |
| *28 | एकाग्रिकाण्डः सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयभाष्यसहितः | | 1 | 4 |
| *29 | तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नं, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितं तृतीयसंपुटम् (7-8 प्रश्नौ). | | 1 | 0 |
| *30 | ब्रह्ममीमांसा, श्रीकण्ठभाष्यसहिता | | 2 | 0 |
| *31 | माधवीयघातुवृत्तिः, स्वादिमारभ्य समग्रा | ... | 2 | 0 |
| *32 | बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टं (प्रथममुद्रणं) | | 2 | 4 |
| *33 | तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, (वैदिकाभरणत्रिभाष्य- रत्नाख्यव्याख्याद्वययुतम्. | ... | 4 | 0 |
| *34 | बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिविवरणसमे- तम्. | | 3 | 0 |
| *35 | भाट्टदीपिका, प्रथमसंपुटम् (तृतीयाध्याये तुरीय- पादान्ता). | | 3 | 0 |
| *36 | तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम् भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम्. | | 3 | 8 |
| *37 | कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (प्रथममुद्रणम्) | | 3 | 0 |
| *38 | तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय भाष्यसहितम् (तृतीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः). | | 3 | 8 |
| *39 | श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशसहितम् 1 सं. | ... | 3 | 0 |
| *40 | भाट्टदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (तृतीयाध्याये पञ्चम- पादप्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्). | ... | 3 | 0 |
| *41 | खादिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम् | | 1 | 0 |
| *42 | तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम् (तृतीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः). | | 2 | 4 |
| *43 | स्मृतिकचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, संस्कारकाण्डः | | 1 | 8 |
| 44 | आदिककाण्डः | | 2 | 8 |

| | | | | |
|-----|--|------|---|---|
| 45 | स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहारकाण्डे प्रथमसंपुटम्. | | 2 | 0 |
| *46 | भाट्टदीपिका, तृतीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति दशमे 4 पादान्ता). | ... | 2 | 8 |
| *47 | श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, II सं. सम- न्वयाधिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्. | | 3 | 0 |
| 48 | स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहार- काण्डे द्वितीयसंपुटम्. | | 3 | 0 |
| *49 | भाट्टदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमा- ध्याये पञ्चमपादप्रभृति समग्रा). | | 3 | 0 |
| 50 | गौतमधर्मसूत्रम्, मस्करिभाष्ययुतम् ... | | 3 | 8 |
| 51 | अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम् (समासोक्त्य- लङ्कारान्तः). | | 3 | 0 |
| 52 | स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, श्राद्धकाण्डः | | 3 | 4 |
| 53 | श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, III सं. (प्राणा- धिकरणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तं). | ... | 4 | 0 |
| *54 | कौटलीयमर्थशास्त्रम् (द्वितीयमुद्रणम्) | | 3 | 0 |
| 55 | बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम् " | | 2 | 4 |
| 56 | स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, आशौच- काण्डः. | | 1 | 8 |
| 57 | तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- काचित्कसायणभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीया- ष्टकम्. | ... | 3 | 8 |
| 58 | अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकरालङ्कार- प्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः). | | 3 | 8 |

- 59 श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, IV सं. (प्रथमाध्याये तृतीयपादे आदितः अपशुद्राधिकरणान्तम्. 3 8
- 60 काव्यप्रकाशः, मम्मटभट्टकृतः, माणिक्यचन्द्रकृत-सङ्केताख्यटीकायुतः. 3 8
- 61 आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसाहतम् 2 0
- 62 अलंकारमणिहारः, तृतीयसंपुटम् (सारालंकारप्रभृतिहेत्वलंकारान्तः). 2 8
- 63 विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीकायुतम् I सं. (1-5 अध्यायाः). 2 0
- 64 कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (तृतीयमुद्रणम्) ... 3 0
- 65 अथशास्त्रपदसूत्रं प्रथमसंपुटम् 2 8
- 66 द्वितीयसंपुटम् 2 8
- 67 विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीकायुतम् II सं. (6-10 अध्यायाः). 2 0
- 68 अथशास्त्रपदसूची, तृतीयसंपुटम् 2 0
- 69 अभिलषितार्थचिन्तामणिः, प्रथमसंपुटम् 2 0
- 70 विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुहूर्तदीपिकाटीकायुतम् III सं. (11-15 अध्यायाः). 1 8
- 71 सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः 2 8
- 72 अलंकारमणिहारः, चतुर्थसंपुटम् (रसवदंलकारप्रभृति समग्रः). 2 4
- 73 आपस्तम्बशुल्बसूत्रम्, कपर्दीय — करविन्दीय — सुन्दरराजीयव्याख्याभिस्सहितम्. 2 12
- 74 तर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, प्रथमपरिच्छेदः. 3 0
- 75 अद्वैतासिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता; गुरुचन्द्रिकाटीकायुता, I सं. (प्रथमपरिच्छेदे विश्वमिथ्यात्वप्रभृत्यागमादिबाधोद्धारान्ता). 3 12

- 76 तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत-सर्वार्थसिद्धि
तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः,
प्रथमो जडद्रव्यसरः. 4 0
- 77 तर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाख्य-
व्याख्यायुतम् II सं. (द्वितीय परिच्छेदे विधि-
वादान्तं). 2 0
- 78 अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिका-
टीकायुता II सं. प्रथमपरिच्छेदे असतस्साध-
कत्वोपपत्तिप्रभृति अविद्याप्रतिपादकधृत्युपप-
त्तिपर्यन्ता. 3 4
- 79 तर्कताण्डवं न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम् III सं. 2 0
- 80 अद्वैतसिद्धिः गुरुचन्द्रिकोपेता, III संपुटम् 2 4
- 81 तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत सर्वार्थसिद्धि-
तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः II सं. 3 0
- 82 तर्कताण्डवं, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, IV सं. 2 4
- 83 वाक्यार्थरत्नं सुवर्णमुद्रिकाख्यव्याख्यासमलङ्कृतम् 1 0
- 84 श्रीमदुमास्वामिविरचितं तत्त्वार्थसूत्रम्, सुख-
बोधाख्यवृत्तियुतम्. 2 4
- 85 शङ्कराचार्यविरचिता लक्ष्मीधरव्याख्यासमलङ्कृता
सौन्दर्यलहरी, भावनोपनिषत् भास्करराज-
भाष्यसहिता, देवीपञ्चस्तवी च.
- 86 श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं यादवाभ्युदयम्, श्रीमद-
प्पयदीक्षितेन्द्रविरचितव्याख्या समलङ्कृतम्
सर्गाः 13-18.
- 87 आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् श्रीरामाग्निचिद्वृत्तिसहितधूर्त-
स्वामिभाष्यभूषितम् I सं. प्रश्नाः 1-5.
- 88 1. मैसूरुप्राच्यकोशागारस्थलिखितसंस्कृतग्रन्थ-
सूची सविवरणा I सं. वेदाः (संहिता, ब्राह्मणं,
आरण्यकं, उपनिषत्, मन्त्रसंग्रहश्च). 3 12
2. " द्वितीयं संपुटम्-धर्मशास्त्रम् (स्मृतिः)
3. मैसूरु प्राच्यकोशागारस्थ मुद्रितसंस्कृतपुस्तक-
प्रदर्शिनी. 2 12

ಮೈಸೂರು ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿಯಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ
ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು

| | | ಬೆಲೆ |
|-----|--|--------|
| | | ರೂ. ಪ. |
| 1 | ಪಂಪಮಹಾಕವಿಯ ಅಡಿಪುರಾಣ | 2 8 |
| *2 | ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಮೂದಲನೆಯ ಮುದ್ರಣ) | 2 12 |
| 3 | ಸದಾನಂದಯೋಗಿಯ ಮಹಾಭಾರತ (ಪೌರೋಮಾಸ್ತೀಕ ಪರ್ವಗಳು). | 1 8 |
| 4 | ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಸಂಭವಪರ್ವ | 2 0 |
| *5 | ” ಜತುಗೃಹಾದಿಪರ್ವ | 1 12 |
| *6 | ” ಸಭಾಪರ್ವ ... | 1 12 |
| 7 | ” ಅರಣ್ಯಪರ್ವ ... | 2 0 |
| *8 | ” ವಿರಾಟಪರ್ವ ... | 1 8 |
| 9 | ಲಂಗಣನ ಕೆಳದಿನ್ಯಪವಿಜಯ ... | 1 8 |
| 10 | ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಭಟಕಾವ್ಯ ... | 2 0 |
| 11 | ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ: (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ) | 2 12 |
| 12 | ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಉದ್ಯೋಗಪರ್ವ | 1 2 |
| 13 | ಸೋಮನಾಥನ ಅಕ್ರೂರಚರಿತ್ರೆ ... | 1 0 |
| 14 | ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಮೃತ ಸಂ. I ... | 2 4 |
| 15 | ಗೋವಿಂದವೈದ್ಯನ ಕಂಠೀರವನರಸರಾಜವಿಜಯ | 2 8 |
| 16 | ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಮೃತ ಸಂ. II ... | 1 4 |
| 17 | ವೀರಭದ್ರನೃಪಾಲನ ವೀರಭದ್ರವಿಜಯ ... | 1 4 |
| 18 | ಜನ್ನನ ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ ... | 2 0 |
| 19 | ಸಕಲವೈದ್ಯ ಸಂಹಿತಾಸಾರಾರ್ಣವ ಸಂ. I ... | 1 14 |
| *20 | ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಭೀಷ್ಮ ಪರ್ವ ... | 1 0 |
| *21 | ” ದ್ರೋಣಪರ್ವ ... | 1 12 |
| 22 | ನಾಗಪರ್ಮನ ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ) | 1 8 |
| *23 | ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಕರ್ಣಪರ್ವ ... | 2 4 |
| 24 | ” ಶಲ್ಯಗದಾಪರ್ವಗಳು ... | 1 0 |

* ಈ ಗುರ್ತಿಸುವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗ ಬೆಲೆಗೆ ಮೊಲೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE GOVERNMENT ORIENTAL LIBRARY, MYSORE.

A.—Sanskrit Publications.

| | | PRICE |
|------|---|--------|
| | | Rs. a. |
| *1. | Apastamba Grihya Sutra with the commentary of Sudarsanacarya | 1 12 |
| *2. | Apastamba Paribhasha Sutra with the commentaries of Haradatta and Kapardi Swami ... | 1 0 |
| *3. | Madhaviya Dhatuvritti, Vol. II, Part I (Adādi-Divādi Juhotyādi) | 2 0 |
| *4. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. I | 2 8 |
| *5. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. II | 2 8 |
| *6. | Dakshinamurtistotra with the commentary of Suresvaracharya | 1 4 |
| | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. III | 3 0 |
| *8. | Bhagavadgita with the commentary of Sankaracarya | 2 12 |
| *9. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IV | 3 0 |
| *10. | Mandala Brahmanopanishad with a commentary ... | 0 6 |
| *11. | Saundaryalahari with the commentary of Lakshmidhara, Bhavanopanishad with a commentary, and Devīpancastavī | 1 0 |
| *12. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. V | 3 0 |
| *13. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. X | 3 0 |

N.B.—Numbers marked thus* are out of stock.

| | | PRICE |
|------|--|--------|
| | | Rs. a. |
| *14. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XI | 3 0 |
| *15. | Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujjvala | 1 12 |
| *16. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. VII | 3 0 |
| *17. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IX | 2 4 |
| *18. | Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XII | 1 12 |
| *19. | Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. I, commentaries on Vishnusahasranama and Sanat-sujātiya | 1 4 |
| *20. | Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. II, Aparokshānubhūti, Satasloki, Haristuti and Dasasloki with a commentary | 1 4 |
| *21. | Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. III, Upadesasāhasri with a commentary | 2 0 |
| *22. | Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. IV, Atmabodha, Vivekacūdāmaṇi, Vākyavritti, Svātmanirūpana, Yogatārāvali, Sarva vedanta-siddhanta sārasangraha | 1 0 |
| *23. | Madhaviya Dhatuvritti, Vol. I, Part I (Bhvādi)... .. | 2 0 |
| *24. | Madhaviya Dhatuvritti, Vol. I, Part II (Bhvādi)... .. | 2 0 |
| *25. | Gotra-pravara-nibandha-kadambakam | 2 0 |
| *26. | Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. I | 1 12 |
| *27. | Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. II | 1 0 |
| *28. | Ekāgnikānda with the commentary of Haradatta with Svarapatha | 1 4 |
| *29. | Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. III | 1 0 |
| *30. | Brahmamimamsa with the commentary of Srikantha | 2 0 |
| *31. | Madhaviya Dhatuvritti, Vol. II, Part II (Svadi and Curadi) | 2 0 |
| *32. | Bodhayana Grihya Sutra with Parisishta | 2 4 |
| *33. | Taittiriya Pratisakhya with Vaidikābharana and Tribhāshyaratna | 4 0 |

N.B.—Numbers marked thus* are out of stock.

| | | PRICE | |
|------|--|-------|----|
| | | Rs. | a. |
| *34. | Bodhayana Dharma Sutra with a commentary ... | 3 | 0 |
| *35. | Bhattadipika, Vol. I ... | 3 | 0 |
| *36. | Taittiriya Brāhmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka I ... | 3 | 8 |
| *37. | Kautilya Arthasastra (First Edition) ... | 3 | 0 |
| *38. | Taittiriya Brahmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka III, Part I ... | 3 | 8 |
| *39. | Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. I ... | 3 | 0 |
| *40. | Bhattadipika, Vol. II ... | 3 | 0 |
| 41. | Khādira Grihya Sutra with Rudraskandiya ... | 1 | 0 |
| *42. | Taittiriya Brahmana with Bhatta-Bhaskara's com- mentary, Ashtaka III, Part II .. | 2 | 4 |
| 43. | Smriticandrika, Samskara Kanda ... | 1 | 8 |
| 44. | Smriticandrika, Ahnika Kanda ... | 2 | 8 |
| 45. | Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part I ... | 2 | 0 |
| *46. | Bhattadipika, Vol. III ... | 2 | 8 |
| *47. | Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. II ... | 3 | 0 |
| 48. | Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part II ... | 3 | 0 |
| *49. | Bhattadipika, Vol. IV ... | 3 | 0 |
| 50. | Gautama Dharma Sutra with, Maskariya ... | 3 | 8 |
| 51. | Alankāra Manihāra, Vol. I ... | 3 | 0 |
| 52. | Smriticandrika, Sraddha Kanda ... | 3 | 4 |
| *53. | Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. III ... | 4 | 0 |
| *54. | Kautilya Arthasastra (Second Edition) ... | 3 | 0 |
| *55. | Bodhayana Grihya Sutra with Pariśishta ... | 2 | 4 |
| 56. | Smriticandrika, Aśauca Kanda ... | 1 | 8 |
| 57. | Taittiriya Brahmana with the commentary partly of Bhatta-Bhaskara and partly of Sāyana, Ashtaka II ... | 3 | 8 |
| 58. | Alankāra Manihāra, Vol. II ... | 3 | 8 |
| 59. | Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. IV ... | 3 | 8 |
| *60. | Kavya-Prakasa with the commentary of Sanketa ... | 3 | 8 |
| 61. | Ayurveda Sutra with the commentary of Yoga- nandanatha ... | 2 | 0 |
| 62. | Alankāra Manihāra, Vol. III ... | 2 | 8 |
| 63. | Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the com- mentary Muhurthadipika by Vishnu Sarma, Vol. I ... | 2 | 0 |

| | | PRICE |
|----------------|--|--------|
| | | Rs. a. |
| 64. | Kautilya Arthasastra (Third Edition) ... | 3 0 |
| 65. | Index Verborum to the published texts of Arthasastra of Kautilya Vol. I ... | 2 8 |
| 66. | Index Verborum to the published texts of Arthasastra of Kautilya, Vol. II ... | 2 8 |
| 67. | Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the commentary of Muhurtadipika by Vishnu Sarma, Vol. II ... | 2 0 |
| 68. | Index Verborum to the published texts of Arthasastra, Vol. III ... | 2 0 |
| 69. | Abhilashithartha Cintamani, Vol. I ... | 2 0 |
| 70. | Vidyamadhaviya, Vol. III ... | 1 8 |
| 71. | Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda) ... | 2 8 |
| 72. | Alankara Manihara, Vol. IV ... | 2 4 |
| 73. | Apastamba Sulba Sutra ... | 2 12 |
| 74. | Tarkatandava with Nyayadipa, Vol. I ... | 3 0 |
| 75. | Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. I ... | 3 12 |
| 76. | Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. I ... | 4 0 |
| 77. | Tarkatandava, Vol. II ... | 2 0 |
| 78. | Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. II ... | 3 4 |
| 79. | Tarkatandava, Vol. III ... | 2 0 |
| 80. | Advaitasiddhi with Guruchandrika, Vol. III ... | 2 4 |
| 81. | Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. II ... | 3 0 |
| 82. | Tarkatandava, Vol. IV ... | 2 4 |
| 83. | Vakyartharatna with the Suvarnamudrika ... | 1 0 |
| 84. | Tattvarthasutra of Umāsvami with the Sukhabodha of Bhaskaranandi ... | 2 4 |
| 85. | Saundaryalahari Bhāvanopanishat, Devipancastavi. | |
| 86. | Apastamba Srāuta Sutra with the Vritti and Bhashya of Dhurtaswami, Vol. I, Prasnas 1—5. | |
| 87. | Yadavabhyudaya with the commentary of Appayadikshit, Vol. I, Sargas 13—18. | |
| MISCELLANEOUS. | | |
| 1. | A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Library, Mysore, Vol. I—Vedas. | 3 12 |
| 2. | Do Do Vol. II—Smṛtis. | |
| 3. | A Catalogue of Printed Sanskrit Books in the Oriental Library. | 2 12 |

B.—Kannada Publications.

| | | PRICE |
|-------|---|--------|
| | | Rs. a. |
| *1. | Adipurana of Pampa | 2 8 |
| *2. | Jagannatha Vijaya (First Edition) | 2 8 |
| 3. | Mahabharata—Pauloma and Astika Parvas | 1 8 |
| 4. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva | 2 0 |
| 5. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva | 1 12 |
| 6. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva | 1 12 |
| 7. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva | 2 0 |
| 8. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva | 1 8 |
| 9. | Keladnripa Vijaya of Linganna | 1 8 |
| 10. | Udbhatakavya of Somaraja | 2 0 |
| 11. | Jagannatha Vijaya of Rudrabhatta (Second Edition) | 2 12 |
| 12. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva | 1 2 |
| 13. | Akrura Caritre of Somanatha | 1 0 |
| 14. | Dharmamrita of Nayasena, Vol. I | 2 4 |
| 15. | Kantirava Narasaraja Vijaya | 2 8 |
| 16. | Dharmamrita of Nayasena, Vol. II | 1 4 |
| 17. | Virabhadravijaya | 1 4 |
| 18. | Anantanathapurana of Janna | 2 0 |
| 19. | Sakalavaidya Samhita Saranava by Virarajendra | 1 14 |
| 20. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva | 1 0 |
| 21. | Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva | 1 12 |
| 22. | Kavyavalokana by Nagavarma (Second Edition) | 1 8 |
| 23. | Mahabharata, Karna Parva | 2 4 |
| 24. | „ Salya and Gada Parvas | 1 0 |
| *25A. | Yogaratanakara with translation in Kannada and Telugu, Part I | |

